

Wolność sumienia i wyznania
osoby małoletniej w Polsce
w latach 1918–2015

Paulina Jabłońska

Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w Polsce w latach 1918–2015

Wydawnictwo
bernardinum

Pelplin 2022

© Uniwersyteckie Centrum Badań Wolności Religijnej, Warszawa 2022

Redakcja naukowa

ks. dr hab. Waldemar Cisko, prof. ucz. (UKSW)

Recenzenci

ks. prof. dr hab. Tomasz Rozkrut, UPJPII, Wydział Prawa Kanonicznego
ks. prof. dr hab. Józef Wroceński, UKSW

Projekt graficzny, łamanie i projekt okładki

Grzegorz Sztandera

Korekta

Urszula Hańkiewicz

Ministerstwo
Edukacji i Nauki

„Zadanie finansowane ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki na podstawie umowy nr MEiN/2021/DPI/333 z dnia 14.12.2021”.

„Realizacja badań naukowych dotyczących kompleksowej i interdyscyplinarnej analizy wolności religijnej oraz zagadnień związanych ze współpracą na rzecz interreligijności i interkulturowości w wymiarze teoretycznym, empirycznym i praktycznym prowadzonych w ramach Uniwersyteckiego Centrum Badań Wolności Religijnej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie”.

ISBN 978-83-8127-862-1

Wydawnictwo „Bernardinum” Sp. z o.o.

ul. Biskupa Dominika 11, 83-130 Pelplin

tel. 58 536 17 57, fax 58 536 17 26

bernardinum@bernardinum.com.pl

www.bernardinum.com.pl

Druk i oprawa:

Drukarnia Wydawnictwa „Bernardinum” Sp. z o.o., Pelplin

SPIS TREŚCI

PRZEDMOWA – Wiara w Boga daje człowiekowi prawdziwą wolność sumienia – <i>ks. prof. dr hab. Jan Kazimierz Przybyłowski</i>	9
WYKAZ SKRÓTÓW	13
WSTĘP	17

ROZDZIAŁ PIERWSZY

WOLNOŚĆ SUMIENIA I WYZNANIA W UJĘCIU HISTORYCZNO-PRAWNYM

1. Etymologia terminów „religia”, „wyznanie” i „sumienie”	28
2. Pojęcie wolności sumienia i wyznania a pojęcie wolności sumienia i religii	47
3. Wolność sumienia i wyznania jako prawo podmiotowe	50
4. Geneza i ewolucja pojęcia „wolność sumienia i wyznania” w świetle filozofii świeckiej od filozofii starożytnej do czasów współczesnych	59
5. Wolność sumienia i religii w filozofii chrześcijańskiej	83
6. Wolność sumienia osoby małoletniej a władza rodzicielska	102

ROZDZIAŁ DRUGI

OSOBA MAŁOLETNIA W UJĘCIU HISTORYCZNO-PRAWNYM

1. Dziecko w świetle nauk humanistycznych	112
2. Ewolucja praw dziecka	115
3. Religijność dziecka	120

ROZDZIAŁ TRZECI

OSOBA MAŁOLETANIA W ŚWIETLE REGULACJI PRAWNYCH

1. Dziecko w aktach prawa międzynarodowego	126
2. Osoba małoletnia w prawie polskim	134
2.1. Osoba małoletnia w rozumieniu polskiego prawa cywilnego i rodzinnego	134
2.2. Osoba małoletnia w rozumieniu polskiego prawa karnego	140
3. Osoba małoletnia w świetle prawa kanonicznego Kościoła katolickiego	147

ROZDZIAŁ CZWARTY

WOLNOŚĆ SUMIENIA I WYZNANIA OSOBY MAŁOLETNEJ W POLSCE W LATACH 1918–1939

1. Konstytucyjny zakres wolności sumienia i wyznania osoby małoletniej	155
1.1. Na podstawie Konstytucji marcowej z 1921 roku	158
1.2. Na podstawie Konstytucji kwietniowej z 1935 roku	176
2. Wolność sumienia i wyznania w świetle konkordatu z 10 lutego 1925 roku	178
3. Zakres i gwarancje wolności sumienia i wyznania osoby małoletniej w świetle przepisów oświatowych	182
3.1. Prawo oświatowe do 1932 roku	182
3.2. Prawo oświatowe po 1932 roku	186
4. Wolność sumienia i wyznania w świetle indywidualnych ustaw wyznaniowych	188
4.1. Gminy wyznaniowe żydowskie (1927)	188
4.2. Wschodni Kościół Staroobrzędowy nieposiadający hierarchii duchownej (1928)	193
4.3. Muzułmański Związek Religijny w RP (1936)	195
4.4. Karaimski Związek Religijny w RP (1936)	196
4.5. Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP (1936)	198
4.6. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny (1938)	200
4.7. Pozostałe kościoły i związki wyznaniowe prawnie uznane	204
4.8. Pozostałe kościoły i związki wyznaniowe prawnie nieuznane	205
5. Gwarancja wolności sumienia i wyznania w prawie cywilnym	209

6. Gwarancja wolności sumienia i wyznania w prawie karnym	217
6.1. Stan prawny do 1932 roku	217
6.2. Stan prawny po 1932 roku	219

ROZDZIAŁ PIĄTY

ZAKRES I GWARANCJE WOLNOŚCI SUMIENIA I WYZNANIA OSOBY MAŁOLETNIEJ W OKRESIE POLSKIEJ RZECZYPOSPOLITEJ LUDOWEJ

1. System źródeł prawa w okresie PRL	235
2. Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej na gruncie przepisów konstytucyjnych	239
2.1. Tzw. Mała Konstytucja z 1947 roku	239
2.2. Konstytucja PRL z 22 lipca 1952 roku	240
3. Wolność sumienia i wyznania na gruncie dekretu z 5 sierpnia 1949 r. Prawo o stowarzyszeniach	247
4. Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej na gruncie ustaw oświatowych	249
4.1. Stan prawny do 1956 roku	249
4.2. Stan prawny w latach 1956–1961	254
4.3. Stan prawny w latach 1961–1990	261
5. Gwarancja ochrony wolności sumienia i wyznania osoby małoletniej na gruncie prawa karnego	262
5.1. Stan prawny przed 1969 rokiem	262
5.2. Stan prawny po 1969 roku	265
6. Ochrona wolności sumienia i wyznania osoby małoletniej na gruncie prawa cywilnego	266
6.1. Stan prawny przed 1964 roku	266
6.2. Stan prawny po 1964 roku	269

ROZDZIAŁ SZÓSTY

GWARANCJE WOLNOŚCI SUMIENIA I WYZNANIA OSOBY MAŁOLETNIEJ W POLSCE PO 1989 ROKU

1. Gwarancje konstytucyjne	295
1.1. Tzw. Mała Konstytucja z 1992 roku	295
1.2. Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 roku	296

2. Ratyfikowane akty prawa międzynarodowego	309
3. Gwarancje prawa unijnego po 1 maja 2004 roku	328
4. Gwarancje na gruncie polskiego konkordatu z 28 lipca 1993 roku	341
5. Gwarancje ustawowe	348
5.1. Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 17 maja 1989 roku	348
5.2. Ustawa o systemie oświaty z 1991 roku	353
5.3. Indywidualne ustawy wyznaniowe	367
6. Gwarancje wolności sumienia osoby małoletniej w innych gałęziach prawa	371
7. Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w prawie karnym	392
ZAKOŃCZENIE	411
BIBLIOGRAFIA	417

PRZEDMOWA

Wiara w Boga daje człowiekowi prawdziwą wolność sumienia

„Wyrzuty sumienia są nieodpartym dowodem naszej wolności woli” – te słowa Leszka Kołakowskiego (*Miniwykłady o maxi-sprawach*, Kraków 1999, s. 79) można uznać za zaproszenie dla ludzi, poszukujących sensu łączącego religię z prawem, do lektury tej książki. W podjętą przez Autorkę tematykę wolności sumienia osób małoletnich wpisuje się również trudna historia Państwa Polskiego, która kształtowała się na fundamencie aliansu wiary z patriotyzmem. W polskiej rzeczywistości bardzo często oznaczało to poszukiwanie konsensusu między społecznym wyrazem wiary chrześcijańskiej a polityką, której celem jest tworzenie i czuwanie nad sprawiedliwym porządkiem społeczeństwa.

Podsumowaniem zmagania się tych dwóch rzeczywistości są słowa bł. kard. Stefana Wyszyńskiego, patrona Uniwersytetu w Warszawie: „Wrogów naszego narodu poznajemy po tym, jak się odnoszą do Boga i moralności chrześcijańskiej. Umieją oni ocenić sens tej moralności dla nas, wiedzą że jest ona siłą i mocą narodu, że najlepiej służy jej bytowi, całości i jedności. I dlatego, chcąc zniszczyć naród, niszczą jego wiarę i moralność chrześcijańską [...]. Musicie pokazać, że rozumiecie, iż naród rodziną żyje i przedłuża swój byt [...]. Skoro tak, to trzeba pamiętać, że naród zabezpiecza się bardziej w rodzinie niż na granicach państwa. Granice narodu i państwa płyną poprzez kołyski” (S. Wyszyński, *Wielka Nowenna Tysiąclecia*, Paryż 1962, s. 241–242).

Współczesne przemiany geopolityczne, a także religijno-obyczajowe i społeczno-kulturowe (które z nich są groźne, a które są przyjazne dla człowieka – któż to wie?) zmieniają świat i ludzkość, a jednocześnie pokazują, jak bardzo ważnym dla społeczeństwa jest dzisiaj wartość wolności sumienia i wyznania w wychowaniu młodego pokolenia. Dla każdego rodzaju „przewrotu kulturowego” najbardziej pożądanym celem jest zyskanie władzy nad człowiekiem. Kto zapanuje nad człowiekiem, pośrednio „zapanuje” też nad Bogiem. Boga nie można bowiem „osiągnąć”, ale można niszczyć

wiarę – nadprzyrodzony dar człowieka, dla którego Bóg jest usensowaniem całej egzystencji. Dlatego chrześcijanie, którzy widzą w religii szansę na stworzenie sprawiedliwego społeczeństwa, rozwijającego się „technicznie” i żyjącego w pokoju, chcieliby widzieć również Boga w życiu społecznym; w przestrzeni społeczno-kulturowej dla chrześcijan Osoba Boga jest bowiem zabezpieczeniem praw człowieka, które są ważnym elementem prawa naturalnego jako prawa rozumu. Według J. Ratzingera/Benedykta XVI praw człowieka nie można zrozumieć bez założenia, że człowiek przez samą swą przynależność do rodzaju ludzkiego jest podmiotem prawa i że sam jego byt nosi w sobie wartości i normy, które należy odkryć, gdyż wynaleźć ich nie można (*Demokracja, prawo i religia*, „Tygodnik Powszechny”, 1.05.2005, s. 7). Można natomiast rzec, że ściśle powiązanie wolności sumienia i wyznania ze sprawiedliwie stanowionym prawem, które wspierać będzie wychowywanie młodego pokolenia w prawdzie, jest nie tylko potrzebne, ale stanowi ważny element dalszego, integralnego rozwoju współczesnego społeczeństwa polskiego.

Tyle na temat wartości tej książki, po którą powinni sięgnąć nie tylko naukowcy, ale także rodzice, nauczyciele, wychowawcy, duszpasterze, politycy, liderzy życia społecznego i kulturalnego w Polsce.

Pani dr Paulina Jabłońska nadal studiuje meandry prawa, obecnie w obszarze kanonicznym. To z pewnością zaowocuje przygotowaniem kolejnego dzieła naukowego. Składam osobiście wyrazy uszanowania i podziwu wobec tego zapału naukowego i dołączam słowa wdzięczności za współpracę z Uniwersytetem Kardynała Stefana Wyszyńskiego, a szczególnie z Uniwersyteckim Centrum Badań Wolności Religijnej na UKSW, które patronuje wydaniu tej pozycji książkowej.

Podczas prowadzenia badań nad tą książką miałem okazję spotykać się z Pauliną Jabłońską, która z istic benedyktyńską pieczołowitością prowadziła kwerendę naukową i z pokorą dobrze zapowiadającej się prawniczki korzystała z mądrości autorytetów w dziedzinie obojga praw. Prawdziwych natchnień szukała również w paremiach prawniczych, jak choćby: *Suum cuique* (każdemu jego); *Summum ius – summa iniuria* (szczyt prawa to szczyt bezprawia); *Dura lex, sed lex* (twarde prawo, ale prawo); *Et non facere, facere est* (powstrzymywanie się od działania jest także działaniem). Szczególnie ta ostatnia zasada przypomina, że nie wolno milczeć wobec jawnej niesprawiedliwości. Postawa obojętności może być bowiem traktowana jako milcząca zgoda na popełniane zło. Jak prawdziwie i realistycznie brzmią te słowa, gdy na Ukrainie toczy się wojna, a miliony Ukraińców zostały

przyjęte w gościnę w polskim „domu” i w wielu gościnnych państwach europejskich i zamorskich!

Właściwie uformowane sumienie w prawdziwej wolności potrafi „wiedzieć, słyszeć, smakować, odczuwać”, ale przede wszystkim pomaga odkrywać wszelkie braki miłości i działać konsekwentnie. W obliczu tragedii narodu ukraińskiego Polacy nie pozostali obojętni: pomagają. Taka postawa wrażliwego sumienia to owoc chrześcijańskiego wychowania w polskich rodzinach, patriotycznego wychowania, ale także efekt cichej, żmudnej, ale jakże ubogacającej pracy naukowców, do grona którego wpisuje się Pani dr Paulina Jabłońska. *Ad multos annos.*

Ks. prof. dr hab. Jan Kazimierz Przybyłowski
*Zastępca Dyrektora Uniwersyteckiego
Centrum Badań Wolności Religijnej
na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie*

WYKAZ SKRÓTÓW

- AAS – „Acta Apostolicae Sedis” – oficjalny organ prasowy Stolicy Apostolskiej, Roma 1909→
- AAN – Archiwum Akt Nowych.
- ASS – „Acta Sanctae Sedis” – oficjalny organ prasowy Stolicy Apostolskiej (1865–1908).
- ABGB – Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch – austriacki kodeks cywilny z 1811 r.
- BGB – Bürgerliches Gesetzbuch – niemiecki kodeks cywilny z 1896 r.
- CCC – Constitutio Criminalis Carolina – kodyfikacja prawa karnego z 1532 r.
- CCT – Constitutio Criminalis Theresiana – kodeks karny z 1768 r.
- Dz. P.P.P. – Dziennik Praw Państwa Polskiego.
- Dz. U. – Dziennik Ustaw.
- Dz. Urz. – Dziennik Urzędowy.
- Dz. U.P. – Dziennik ustaw Państwa (Dziennik Ustaw Państwa dla Królestw i Krajów w Radzie Państwa Reprezentowanych).
- EKPC – Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r.
- ETPC – Europejski Trybunał Praw Człowieka z siedzibą w Strasburgu.

- k.c. – Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (t.j. Dz. U. z 2017 r., poz. 459 ze zm.).
- KC PZPR – Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.
- k.k. – Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz. U. z 2016 r., poz. 1137 ze zm.).
- k.k. 1932 – Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny (Dz. U. z 1932 r. Nr 60, poz. 571 ze zm.).
- k.k. 1969 – Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny (Dz. U. z 1969 r. Nr 13, poz. 94).
- KKKW – jednolity zbiór prawa kanonicznego dla katolickich Kościołów wschodnich promulgowany 18 października 1990 r.
- k.k.w. – Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (t.j. Dz. U. z 2017 r., poz. 665 ze zm.).
- k.p.c. – Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (t.j. Dz. U. z 2016 r., poz. 1822 ze zm.).
- k.p.k. – Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (t.j. Dz. U. z 2016 r., poz. 1749 ze zm.).
- KPK17 – Codex Iuris Canonici, Pii X Pontificis Maximi iussu digestus, Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus (1917).
- KPK83 – Codex Iuris Canonici auctoritate Joannis Pauli PP. II promulgatus (1983).
- KPPUE – Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej przyjęta 7 grudnia 2000 r.
- k.r.o. – Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (t.j. Dz. U. z 2017 r., poz. 682 ze zm.).
- MPPGSiK – Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. przyjęty przez Polskę 3 marca 1977 r.
- MPPOiP – Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (Osobistych) i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. przyjęty przez Polskę w 1977 r.
- MWRiOP – Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego od 1 lutego 1918 r.

- NKWD – Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych, ZSRR.
- NSA – Naczelny Sąd Administracyjny.
- NTA – Najwyższy Trybunał Administracyjny.
- ONZ – Organizacja Narodów Zjednoczonych.
- OSN – Orzecznictwo Sądu Najwyższego.
- OSNCpiUS – Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Cywilna/Pracy.
- OSP – Orzecznictwo Sądów Polskich.
- OTK – Orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego.
- PDPC – Powszechna Deklaracja Praw Człowieka uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ rezolucją 217/III A w dniu 10 grudnia 1948 roku w Paryżu.
- PiP – „Państwo i Prawo”, Warszawa 1946→
- PKWN – Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego.
- PPR – Polska Partia Robotnicza.
- PPS – Polska Partia Socjalistyczna.
- PRL – Polska Rzeczpospolita Ludowa.
- PS – „Przegląd Sądowy”, Warszawa 1991→
- PZPR – Polska Zjednoczona Partia Robotnicza.
- RE – Rada Europy
- RP – Rzeczpospolita Polska.
- RPEiS – „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, Poznań 1921→
- SN – Sąd Najwyższy.
- SO – Sąd Okręgowy.
- TK – Trybunał Konstytucyjny.
- UE – Unia Europejska.
- WE – Wspólnota Europejska.
- ZSRR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich.

WSTĘP

Obecnie wiele mówi się o prawach człowieka i ich respektowaniu. Jednym z fundamentalnych praw wolnościowych człowieka, także małoletniego, jest wolność sumienia i wyznania. W latach dziewięćdziesiątych ówczesna sekretarz stanu USA Madeleine Albright wyraziła pogląd, iż „tam gdzie nie jest przestrzegane prawo do wolności religijnej, nie ma gwarancji respektowania żadnego innego prawa ludzkiego”¹. Wolność sumienia i wyznania to niejako odbicie stanu demokracji w danym kraju. Jak stwierdził swego czasu wybitny specjalista prawa wyznaniowego i konkordatowego ksiądz profesor Krzysztof Warchałowski, „praktyczna realizacja [tego prawa] stanowi poważny miernik stopnia demokratyzacji życia społecznego w państwie”². We współczesnych państwach demokratycznych wolność religijna stanowi powszechnie obowiązujące prawo, bowiem stała się nieodłączną częścią demokracji.

Przedmiotem rozważań mojej książki jest zakres wolności sumienia i wyznania przysługującej osobom małoletnim w prawie obowiązującym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej.

Co mnie skłoniło do podjęcia się tego tematu? Przede wszystkim brak całościowego opracowania monograficznego obejmującego okres blisko

---

¹ Stanowisko sekretarz stanu USA M.K. Albright wyrażone we wstępie do amerykańskiego raportu o sytuacji chrześcijan w świecie z 1997 r., cyt. za: *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000, s. 207.

² K. Warchałowski, *Prawnokarna ochrona wolności religijnej w Polsce w latach 1932–1997*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 4(2002), s. 59.

100 lat ustawodawstwa wyznaniowego w naszym kraju gwarantującego osobie małoletniej wolność sumienia i wyznania. Owszem są opracowania obejmujące poszczególne epoki i wycinkowe sprawy wyznaniowe. Moim zadaniem nie była kwerenda archiwalna nad jakimś zasobem źródeł ale analiza gwarancji ustrojowo-normatywnych w obrębie trzech różnych epok prawnych w Polsce. Zakres chronologiczny pracy obejmuje trzy okresy ustrojowe istnienia państwa polskiego, zróżnicowanych pod względem uznawanych podstaw aksjologicznych państwa. Są to: okres II Rzeczypospolitej (1918–1939), okres istnienia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1944–1989) oraz okres po odzyskaniu suwerenności Trzeciej RP (1989–2015)³. Swoje badania doprowadziłam do roku 2015, czyli wejścia w życie w Polsce tzw. Konwencji stambulskiej, czyli Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i przeciwdziałaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej udostępnionej do podpisu w Stambule w dniu 11 maja 2011 roku. Chodzi o to, że ta umowa międzynarodowa ma eliminować przypadki stosowania wobec kobiet, także małoletnich, różnych form przemocy uzasadniając je przesłankami lub zaszczościami religijno-kulturowymi np. zmuszanie do zawarcia małżeństwa religijnego, obrzezanie, tolerowanie zabójstw honorowych itd.⁴

---

³ W tym zakresie istnieje szeroka literatura, tytułem przykładu wskazać należy m.in. opracowania: Z. Fijałkowski, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983; W. Matni, *Kościół w Polsce w latach II wojny światowej*, red. B. Noszczak, Warszawa 2010; J. Szyling, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939–1945*, Poznań 1970; tenże, *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, Toruń 1988; *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982; W. Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1941 („Zachodnia Ukraina” i „Zachodnia Białoruś”)*, Rzeszów 2006; J. Szyling, *Kościół katolicki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, w: *Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*, red. A. Marszałek, Toruń 2000, s. 121–124; *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991; *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004; W. Bartoszewski, *Kościół chrześcijański pod okupacją niemiecką na terenie GG*, „Tygodnik Powszechny”, 1978, nr 26, s. 1; S. Biernacki, T. Kur, *Martyrologia duchowieństwa. II wojna światowa. Terror hitlerowski w Polsce*, Warszawa 1982; W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, Warszawa 1978. Poza bogatą literaturą istotny zasób informacji zawierają archiwa IPN (Główniej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich).

⁴ P. Jabłońska, *Ochrona kobiet przed przemocą motywowana względami wyznaniowymi w świetle Konwencji stambulskiej z 11 maja 2011 roku*, w: *Biznes rodzinny skarbem narodu*, Warszawa 2017, s. 217–227.

Zakres terytorialny pracy koncentruje się na omówieniu ustawodawstwa obowiązującego na terenie państwa polskiego w odpowiednich okresach jego istnienia. Z tego powodu konieczne było wskazanie norm odziedziczonych po okresie zaborczym, które obowiązywały przez znaczny czas istnienia II Rzeczypospolitej, a także normą prawa międzynarodowego, które zostały inkorporowane do ustawodawstwa krajowego w tym czasie.

Poza rozważaniami poświęconymi świeckiemu prawu polskiemu, przedstawione zostały także normy prawa kanonicznego regulujące zagadnienia związane z wolnością wyznania osób małoletnich włączonych mocą chrztu do grona wiernych Kościoła katolickiego. Tej grupie ludności poświęcam najwięcej miejsca z uwagi na to, że większość społeczeństwa polskiego deklaruje się jako katolicy. Ponadto celem stworzenia bazy terminologicznej dla badań dotyczących obowiązujących regulacji przedstawione zostały także podstawowe zagadnienia i poglądy dotyczące kwestii sumienia, religii i pojęcia małoletnich na tle ewolucji poszczególnych systemów prawnych i filozoficznych.

Świadomie pominęłam badania nad okresem drugiej wojny światowej z uwagi na specyfikę ówczesnych rozwiązań prawnych i faktyczną politykę wolności religijnej małoletnich narzuconych przemocą obywatelom polskim przez niemieckie i radzieckie władze okupacyjne.

Przy opracowywaniu pracy przyświecały mi określone hipotezy badawcze:

1) czy wolność sumienia i wyznania małoletniego (dziecka) była wartością dostrzeganą i akceptowaną w systemach prawa świeckiego (w szczególności obowiązujących, w poszczególnych granicach chronologicznych, na terytorium Polski) oraz w prawie kanonicznym Kościoła katolickiego?

2) czy sposób określenia, zawartość i granice wolności małoletniego w zakresie swobody wyboru przekonań był i jest procesem dynamicznym, podlegającym w ciągu dziejów ewolucji wynikającej ze zmian w postrzeganiu roli, pozycji dziecka, a także poziomu akceptacji praw człowieka *in genere*, procesów socjologicznych zachodzących w danej społeczności, a także z uwagi na aksjologiczne podstawy polityki państwa?

3) czy w Polsce został wypracowany w ciągu 100 lat system prawnych instytucji gwarantujących w sposób bezpośredni i pośredni realizację wolności sumienia i wyznania osób małoletnich?

4) czy rozważania dotyczące znaczenia, kształtu i funkcjonowania mechanizmów gwarancji i ochrony wolności sumienia i wyznania osób małoletnich są w znacznie większym stopniu dostrzegane i analizowane

przez środowisko prawników, aniżeli przez samych beneficjentów w postaci małoletnich?

W swoich badaniach wykorzystałam zróżnicowany materiał źródłowy; podstawą były źródła normatywne prawa polskiego, jak i pozaborczego, odziedziczonego przez II RP. Uzupełniającym materiałem było orzecznictwo sądowe, zaś w dalszej kolejności literatura przedmiotu. Wszystkie te źródła poddałam odpowiedniej, selektywnej analizie. Do niektórych źródeł normatywnych z okresu II RP podjęłam kwerendę archiwalną, którą prowadziłam m.in. w Archiwum Akt Nowych oraz wśród materiałów dostępnych w Bibliotece Sejmowej; korzystałam również z zasobów zdigitalizowanych dostępnych na stronach internetowych.

Zgromadzony materiał poddałam badaniom przy zastosowaniu podstawowej, w pracach z dziedziny nauk prawnych, analizy dogmatyczno-prawnej. W szerokim zakresie posiłkowałam się metodą prawnoporównawczą lub historyczno-prawną i odnosi się to do tych części pracy, które traktują o wolności sumienia i wyznania w okresie II RP. W znacznej mierze było to prawo odziedziczone jeszcze po zaborcach – dotyczy to głównie trzeciego rozdziału pracy. W pewnym zakresie zastosowana została także metoda socjologiczna pozwalająca na spojrzenie na działanie prawa w praktyce. Do podsumowania wyników przeprowadzonych badań wykorzystałam metodę syntezy.

Co do literatury przedmiotu, to wykorzystałam publikacje krajowe o charakterze przyczynkowym ale też analitycznym czy też monografie, które dotyczyły wycinkowego problemu badawczego np. Artura Mezglewskiego o nauczaniu religii.

Poddałam odpowiedniej analizie badawczej źródła prawa polskiego i kościelnego, głównie kanonicznego Kościoła katolickiego. Uzyskane w ten sposób wiadomości uzupełniłam przez wątki z orzecznictwa, czyli praktyki ówczesnych organów władzy sądowniczej. Mam tu na uwadze orzecznictwo sądów polskich. Jedynie w końcowym etapie badań sięgnęłam do orzecznictwa unijnego i trybunałów międzynarodowych obejmujących kognicję zagadnień związanych z wolnościami osób małoletnich. Analiza objęła także dorobek ustawodawczy Kościoła katolickiego oraz akty prawne wybranych Kościołów nierymskokatolickich.

Praca posiada liczne wątki interdyscyplinarne, bo obejmuje nie tylko rozważania prawne dotyczące wolności religijnej małoletniego ale także z szeroko ujętej pedagogiki, psychologii, socjologii a nawet filozofii i teologii katolickiej; są tu treści z prawa polskiego ale i obcego, głównie zachodnioeuropejskiego i amerykańskiego.

Książka składa się z sześciu rozdziałów. Pierwszy rozdział ma charakter wstępny, wprowadzający do pozostałych i zawiera rozważania związane z etymologią terminów: sumienie, religia, wyznanie, a także co to jest wolność wyznania i wolność religii. W zarysie przedstawiłam także podstawy filozoficzne uznania wolności sumienia i wyznania za prawo podmiotowe oraz zarys filozofii chrześcijańskiej w tym zakresie. Drugi rozdział zawiera wątki teoretyczne jak i historyczno-prawne odnoszące się do potrzeby wyodrębnienia kategorii praw dziecka w zakresie wolności religijnej. Przedstawiłam zarys różnych koncepcji religijności dzieci, ponieważ zasadność uznania i ochrony wolności religijnej małoletniego jest konsekwencją uznania, że dzieci są mentalnie zdolne do wykształcenia odczuć o charakterze światopoglądu czy religii. Trzeci rozdział poświęciłam ogólnej analizie wybranych regulacji w zakresie praw i wolności oraz statusu osób małoletnich w poszczególnych aktach prawnych. Przy tych rozważaniach dokonałam dystynkcji na prawo polskie i prawo kanoniczne Kościoła katolickiego. W obrębie zaś prawa polskiego dokonałam syntezy w zakresie prawa karnego i cywilnego – przy uwzględnieniu odmiennej terminologii w obrębie tych gałęzi prawa oraz w regulacjach prawa międzynarodowego. W rozdziale czwartym omówiłam regulacje dotyczące wolności sumienia i wyznania w obrębie prawa konstytucyjnego obowiązującego w okresie II Rzeczypospolitej. Rozważania teoretyczne przeplatają się z analizą orzecznictwa a także praktyki administracyjnej będącej spuścizną okresu zaborów i specyfiki tamtejszego ustawodawstwa. Wszystko to w konglomeracie skomplikowanej struktury społeczno-wyznaniowej państwa polskiego. W okresie II RP struktura wyznaniowa wyglądała następująco:

- ◆ wyznanie rzymskokatolickie – ok. 65% obywateli;
- ◆ wyznanie prawosławne – ok. 12% obywateli;
- ◆ wyznanie greckokatolickie – ok. 10% obywateli;
- ◆ wyznanie mojżeszowe – ok. 9% obywateli;
- ◆ wyznania ewangeliczne – ok. 3% obywateli;
- ◆ przedstawiciele innych wyznań – ok. 1% obywateli⁵.

Zauważyłam także spory o kształt światopoglądowych norm prawnych odrodzonego państwa, które z czasem przeniosły się na grunt *stricte* ustawodawczy i znajdowały odzwierciedlenie w brzmieniu przepisów prawa. Ten etap można określić jako okres formalnej akceptacji wolności sumienia

---

⁵ https://pl.wikipedia.org/wiki/Zwi%C4%85zki_wyznaniowe_w_II_Rzeczypospolitej [20.01.2022].

i wyznania małoletnich. W tym miejscu nie mogłam pominąć też niektórych przedstawicieli świata prawniczego jak i politycznego, zgodnie z którymi ustawodawstwo wyznaniowe akceptowało uprzywilejowany status religii katolickiej i Kościoła katolickiego i jego instytucji oraz katolików. Egzemplifikacja tych rozwiązań jest widoczna w art. 114 Konstytucji marcowej, gdzie Kościół katolicki miał uprzywilejowane stanowisko wśród równoprawnionych wyznań. Kościół ten miał zagwarantowane konstytucyjnie prawo do rządzenia się swoim prawem. Ponadto jego pozycję regulował Konkordat, dwustronna umowa międzynarodowa zawarta ze Stolicą Apostolską w 1925 roku. Jak wiadomo obowiązywał on dwadzieścia lat, aż do 1945 roku, kiedy Rząd powojenny, Polski komunistycznej, jednostronnie wypowiedział jego obowiązywanie.

Piąty rozdział pracy poświęciłam rozważaniom dotyczącym okresu Polski Ludowej, ze szczególnym uwzględnieniem Konstytucji z 22 lipca 1952 roku. Okres ten charakteryzował się diametralnie odmiennym, w porównaniu do okresu II RP, podejściem władz państwowych do kwestii wyznaniowych, w tym osób małoletnich. Ówczesne władze państwowe inspirowały się modelem separacji wrogiej, której wzorcem był ustrój Związku Radzieckiego oparty na separacji wrogiej państwa wobec religii. Podłożem tej wrogości była ideologia ateistyczna, dążąca docelowo do zbudowania państwa i społeczeństwa wyzutego z religii i wartości z niej wypływających. Zatem religia i Kościół były traktowane jako przeszkoda na drodze do stworzenia komunistycznego społeczeństwa. Stosunek władz do zagadnień wyznaniowych odzwierciedlał się w ustawodawstwie. W zakresie praw małoletnich charakteryzował się próbami stworzenia konkurencyjnego systemu wartości, zniechęcenia do religii i Kościoła katolickiego czy ośmieszenia wartości chrześcijańskich. Religia była kategorią prawa politycznego, jednostronnie przez komunistyczne państwo reglamentowana i instrumentalnie wykorzystywana. Szczególnym wyrazem było wyrugowanie nauki religii ze szkół publicznych, ostatecznie w 1961 roku. Ponadto ówczesne władze polityczno-partyjne z UB na czele były nieprzychylnie praktyce religijnej małoletnich. Przykładowo ważniejszy działacz partyjny lub państwowy był poważnie ograniczany w religijnym wychowywaniu swojego małoletniego dziecka, nie mógł go ochrzcić lub posłać do Pierwszej Komunii św., co najwyżej mógł to zrobić potajemnie, licząc się z konsekwencjami.

W szóstym rozdziale omówiłam rozwiązania prawne dotyczące wolności sumienia i wyznania w okresie po odzyskaniu przez Polskę suwerenności w 1989 roku i dalszy rozwój ustawodawstwa polskiego aż do 2015 roku.

Okres ten charakteryzował się redefinicją stosunku władz do zagadnień wyznaniowych i praw małoletnich w tym zakresie. Przejawem powyższego był powrót nauczania religii do szkół w 1991 roku, czy zawarcie Konkordatu ze Stolicą Apostolską 28 lipca 1993 roku i jego wejście w życie w 1998 roku.

W ostatniej części pracy (zakończeniu) przedstawiłam wnioski wypracowane z analizy stanu prawnego przedstawionego we wcześniejszych częściach książki. Wskazałam także uwagi odnośnie czynników mogących generować zagrożenia dla gwarancji wolności sumienia i wyznania osoby małoletniej w przyszłości. Wśród zagrożeń dostrzegam: koncepcje liberalnego i zeświecczonego państwa i społeczeństwa, postulaty zmniejszenia lub usunięcia nauki religii ze szkół, alternatywne sposoby wychowywania dzieci z dala od wartości konfesyjnych, wykorzystywanie małoletnich do celów terrorystycznych, zmuszanie małoletnich do zawierania małżeństw religijnych czy też okaleczanie małoletnich z powodów religijno-kulturowych (obrzezanie kobiet małoletnich).

ROZDZIAŁ PIERWSZY

WOLNOŚĆ SUMIENIA I WYZNANIA W UJĘCIU HISTORYCZNO-PRAWNYM

Powstanie wierzeń religijnych jest uznawane przez niektórych badaczy za przełom w ewolucji ludzkości. Uświadomienie sobie potrzeby zaspokojenia czegoś więcej niż czysto biologicznych potrzeb stanowiło o przejściu praprzodków człowieka z etapu praludzi do/w człowieka myślącego¹. Niemożność zrozumienia procesów zachodzących w otaczającym świecie powodowała potrzebę znalezienia wytłumaczenia dla tych zjawisk, którą odnaleziono w sferze nadprzyrodzonej. W rozumieniu socjologii religia stanowi zatem odpowiedź na lęk i bezsilność wobec niezrozumiałej i często niosącej zagrożenie przyrody².

W pierwotnym etapie rozwoju społeczności ludzkich, problem tolerancji dla postaw i zapatrywań odmiennych od dominującego kanonu miał w istocie niewielkie znaczenie. Wynikało to z priorytetów, polegających na konieczności zapewnienia przetrwania w znaczeniu czysto biologicznym, które z kolei wymagało jednolitości celów grup ludzkich i koncentracji na zaspokojeniu podstawowych potrzeb. Generalizując, walka z przeciwnościami natury nie stwarzała warunków dla rozwoju postaw odmiennych od wiodących w danej społeczności. Dopiero osiągnięcie odpowiedniego poziomu rozwoju, pozwalającego na skupienie się członków społeczności na zajęciach innych niż walka o przetrwanie, umożliwiła podjęcie rozważań

---

¹ Taki pogląd wyraża m.in. K. Armstrong w dziele *Historia Boga. 4000 lat dziejów Boga w judaizmie, chrześcijaństwie i islamie*, Warszawa 1998, s. 23.

² Por. J. Casanova, *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*, Kraków 2005, s. 69.

na tematy o charakterze abstrakcyjnym, takie jak m.in. kwestie wierzeń czy przekonań. Przyrost liczebny ludzkości i rozwój organizacji o charakterze plemiennym a później państwowym, powodowały potrzebę kontaktów z innymi analogicznymi organizacjami, co prowadziło do poznawania innych kultur oraz wymiany idei i poglądów. Konieczność poprawnych kontaktów z przedstawicielami innych kultur wymuszała także akceptację dla przekonań innych jednostek ludzkich. Z czasem przepływ idei powodował, że w ramach danej wspólnoty pojawiały się jednostki przedkładające importowane przekonania nad te obowiązujące w ramach ich rodzimej społeczności. Taki proces powodował konieczność znalezienia odpowiedzi na pytanie, jaką postawę powinna przyjąć społeczność, jej organy zarządzające wobec osób wyznających, propagujących lub przyjmujących dane przekonania lub wyznanie, często odmienne od powszechnie obowiązującego w ramach danej społeczności.

W oczywisty sposób mechanizm opisany powyżej, znajdował zastosowanie także do obszaru przekonań światopoglądowych i religijnych. Wymiana międzyludzka spowodowała zatem potrzebę określenia granic swobody jednostki, w ramach której była ona uprawniona do samodzielnego, nieprzymusowego określenia swoich postaw wobec wyznania czy zasad moralnych – czyli określenia zakresu wolności sumienia i wyznania jednostki ludzkiej. Można zatem przyjąć, że określenie, czym jest wolność sumienia i wolność wyznania, ustalenie zakresu przedmiotowego tych pojęć, wskazanie granic, w których jednostka może dokonywać suwerennych wyborów w zakresie światopoglądu oraz wyboru własnego stosunku do religii w znaczeniu pozytywnym bądź negatywnym, towarzyszy ludzkości od początku istnienia zorganizowanych społeczności.

Przedstawienie odbywającej się w ciągu wieków ewolucji poglądów dotyczących zasadności ewentualnie negacji akceptacji samego uprawnienia a w konsekwencji kształtu prawa do wolności sumienia i wyznania w odniesieniu do osób małoletnich, wymaga poczynienia istotnej uwagi. Należy przyjąć, iż zakres wolności sumienia i wyznania osoby małoletniej stanowił konsekwencję dwóch istotnych relacji, tj. stosunku i zakresu wolności sumienia i wyznania osób dorosłych obowiązujących w ramach danej społeczności i panującego w danej chwili modelu władzy rodzicielskiej. W tym zakresie trafny jest pogląd wyrażony przez Adama Łopatkę, który wskazał, że: „Dzieci w korzystaniu z wolności religijnej podlegają nie tylko tym samym ograniczeniom co każdy, ale

także dodatkowym, związanym z ich podporządkowaniem się rodzicom lub opiekunom”³.

Akceptacja wolności sumienia i wyznania osoby dorosłej, stanowiła i stanowi przesłankę do stworzenia możliwości określenia tych wolności w przypadku osób małoletnich. Należy jednak mieć na uwadze także tą okoliczność, iż status człowieka w społeczności i związany z nim poziom wolności uzależniony był także od wielu innych czynników. W społecznościach wczesnego etapu rozwoju ludzkości, status człowieka a tym samym zakres jego praw i wolności był uzależniony od przynależności do określonej grupy społecznej, posiadania praw obywatelskich, statusu osoby wolnej, obowiązującego w danej społeczności modelu stosunków rodzinnych, stanu majątkowego itp. Wszystkie te czynniki wpływały na zakres swobód jednostki. Odnosiło się to także do osób małoletnich, których sytuacja była w podstawowym zakresie odzwierciedleniem sytuacji dorosłych, modyfikowaną jednak, w głównej mierze, jak już wyżej zaakcentowałam, modelem władzy rodzicielskiej akceptowanym w danej społeczności⁴.

Na wstępnym etapie rozważań konieczne wydaje się zdefiniowanie podstawowych pojęć związanych z kwestią wolności w sferze światopoglądu. Z uwagi natomiast na dynamiczny charakter kształtowania się stosunku do wspomnianych wolności, konieczne jest również omówienie sposobów postrzegania prawa jednostki ludzkiej do swobodnego wyrażania swoich przekonań, prezentowanego na przestrzeni dziejów. Tematyka niniejszej

---

³ A. Łopatka, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii*, Warszawa 1995, s. 21–22.

⁴ Pozycja dziecka w ramach rodziny w zasadzie przez większość periodów była wynikiem kształtu i zakresu władzy rodzicielskiej (generalnie sprowadzało się to zakresu władzy ojcowskiej). Poza nielicznymi wyjątkami (np. państwa spartańskiego, które w pewnym momencie życia dziecka przejmowało w pełni nadzór nad jego wychowaniem) dzieci pozostawały na łasce i niełasce ojca rodziny. Por. J. Kłys, *Rodzina dziedzictwem ludzkości*, cz. 1: *Starożytność. Zarys etologii*, Szczecin 1995; J.L. Flandrin, *Historia rodziny*, Warszawa 1998; K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1973; I. Moździeń, *Historia wychowania do 1975*, Sandomierz 2006; S. Kot, *Historia wychowania*, Warszawa 1996; *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1994; A. Nowak, *Pojęcie władzy ojcowskiej w rzymskim prawie klasycznym*, „Studia Prawnoustrojowe”, 1(2002), s. 35–54; *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie*, t. 1: *Starożytność – średniowiecze*, red. J. Jundziłł, D. Żołądź-Strzelczyk, Bydgoszcz 2002; S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 1: *X–XVIII w.*, Kraków 2002; J. Tazbir, *Stosunek do dzieci w okresie staropolskim*, w: *Bici biją*, red. J. Bińczycka, Warszawa 2010, s. 19–33.

pracy powoduje także konieczność przedstawienia definicji, zakresu uprawnień i granic ingerencji podmiotów trzecich w sferę wolności sumienia i wyznania osób małoletnich.

Analizę zagadnień objętych zakresem zainteresowania niniejszej pracy, zasadnym wydaje się rozpocząć od prezentacji poglądów dotyczących tego, czym jest religia, sumienie i wyznanie i jak kształtują się wzajemne relacje tych pojęć.

W dalszej kolejności koniecznym jest przedstawienie sposobu postrzegania tych pojęć w toku ewolucji myśli filozoficzno-prawnej, tak świeckiej jak i wywodzącej się z filozofii chrześcijańskiej.

W ostatniej części niniejszego rozdziału zaprezentowałam aktualne poglądy na temat postrzegania zakresu wolności sumienia i wyznania jako prawa podmiotowego jednostki ludzkiej w świetle wybranych aktów prawa międzynarodowego oraz dorobku praktyki prawa.

1. Etymologia terminów „religia”, „wyznanie” i „sumienie”

Jak wskazuje się w literaturze, zdefiniowanie pojęć „religia”, „wyznanie” i „sumienie” nastrocza wielu trudności⁵. Próby odnalezienia właściwej definicji zjawiska, którym jest religia, podejmowane są nieustannie i w różnych kontekstach i przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych⁶. Nie ma jednej definicji religii. W literaturze funkcjonuje ich co najmniej kilkadziesiąt. Wskazać można, tytułem przykładu, propozycje definicji religii prezentowane w literaturze: „Religia jest doświadczaną praktyczną relacją do tego, w co i jak się wierzy, jest bytem czy bytami nadprzyrodzonymi [...] Jest więc religia trybem postępowania oraz systemem wierzeń i uczuć”⁷, „wewnętrzne doświadczenie jednostki w kontakcie z Transcendentnym, uwidocznione szczególnie w skutkach tego doświadczenia na zachowanie

---

⁵ E. Schwierskott-Matheson, *Wolność sumienia i wyznania w wybranych państwach demokratycznych*, Regensburg 2012, s. 149.

⁶ Por T. Margul, *Definicja religii w religioznawstwie porównawczym*, „Euhemer”, 1958, nr 3(4), s. 31–46, tenże, *Życie religijne, jako podstawowa kategoria religioznawcza*, „Studia Filozoficzne”, 1973, nr 2, s. 153–164; F. Kriegelewicz, *O trudności definiovania religii w ogóle*, „Euhemer”, 1958, nr 3(4), s. 47–60; Z. Poniatowski, *Definicja religii a sytuacja w religioznawstwie*, „Euhemer”, 1958, nr 3(4), s. 6–28.

⁷ A. Yergote, *The religious man*, Dublin 1969, s. 10, podają za S. Kuczkowski, *Psychologia religii*, Kraków 1998, s. 23.

jednostki, gdy usiłuje ona zharmonizować swe życie z Transcendentnym”⁸, „osobiste indywidualne, a jednocześnie pozytywne ustosunkowanie się człowieka do religii... Religijnością jest więc to wszystko, co człowiek przeżywa, doznaje, doświadcza, a także to wszystko, co w nim się dzieje, zachodzi, funkcjonuje w bezpośrednim związku z jego ustosunkowaniem się do Boga”⁹.

Zazwyczaj rozróżnia się dwa pojęcia „religia” i „religijność”. Przez „religię” rozumie się zbiór prawd, nakazów i zakazów regulujących stosunek pomiędzy człowiekiem i Bogiem¹⁰. W takim ujęciu religię definiować można jako „sumę wierzeń i praktyk tak indywidualnych jak i kolektywnych, dotyczących obiektywnej rzeczywistości (lub przynajmniej pojmowanej jako takiej), od której człowiek w taki czy inny sposób uznaje swoją zależność i z którą pragnie utrzymać relację”¹¹. Religijnością jest podmiotowy, subiektywny stosunek jednostki do religii jako przedmiotu.

Wśród źródeł występujących problemów natury terminologicznej wskazuje się m.in. znaczną ilość i zróżnicowanie form religijnych, trudności z określeniem wyraźnych granic zakresów analizowanych pojęć czy wieloaspektowy stopień wzajemnych interakcji zjawisk kulturowych i zjawisk o charakterze religijnym. Trudności w procesie wypracowania definicji powodowane są także przez tendencję do badania jedynie wycinków całości zjawisk religijnych. Poszczególne teorie wyjaśniają jedynie wyodrębnione aspekty czy elementy zjawiska religii, dostarczając, co prawda, wiedzy szczegółowej na temat wybranych składników, jednakże nie obejmują całości zjawiska. Zwraca się także uwagę, że taki sposób analizy zjawiska powoduje, iż badacze mają skłonność do absolutyzowania wybranego aspektu i redukcji do niego złożonego faktu religii.

Zjawisko określane terminem „religia”, jest powszechnie uważane za posiadające istotne znaczenie, tak dla egzystencji jednostek, jak również całych

---

⁸ W.H. Clark, *The psychology of religion*, New York 1968, s. 22, podają za Kuczkowski, *Psychologia religii*, s. 23.

⁹ Cz. Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych okresów jego ontogenezy*, w: *Psychologia religii*, red. Z. Chlewiński, Lublin 1982, s. 144, podają za Kuczkowski, *Psychologia religii*, s. 23.

¹⁰ Tamże, s. 22.

¹¹ Definicja autorstwa A. Waltersa i R. Bradleya w *Motivation and religious behavior*, w: *Research: on religious development, handbook*, ed. M.P. Strommen, New York 1971, podają za Kuczkowski, *Psychologia religii*, s. 22.

społeczeństw¹². Pomimo wagi przypisywanej religii w literaturze podkreśla się, że nie została opracowana zadowalająca pod względem naukowym definicja religii¹³. Nie budzi jednak wątpliwości pogląd, że jest to doniosłe zjawisko o złożonym charakterze kulturowo-społecznym, wypełniającym w różnym stopniu i zakresie życie jednostek i społeczności ludzkich. Nie jest kwestionowany także poważny wpływ religii na kształtowanie życia indywidualnego, społecznego, narodowego i państwowego¹⁴.

Definicje zjawiska religii wskazują, że jest to wiara w bóstwo, związana z oddawaniem czci, sprawowaniem kultu, z którą związany jest zespół norm moralnych nakazujących określone zachowania. Generalnie zespół wierzeń zawiera także odpowiedzi na pytania związane z genezą człowieka, sensem jego egzystencji oraz tym, co dzieje się po zakończeniu bytu biologicznego¹⁵.

---

¹² M. Jastrzębski, *Wolność myśli, sumienia i religii*, w: *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, red. L. Koba, W. Waclawczyk, Warszawa 2009, s. 234. Jeszcze dobitniej wyraża znaczenie religii F. Adamski wskazując, że „Religia jako fakt społeczny towarzyszy człowiekowi od zarania jego dziejów i z tego powodu, nie podlegając dyskusji, budzi zainteresowanie, stała się przedmiotem analiz zarówno filozofii, psychologii, socjologii, geografii, pedagogiki, jak i teologii. Historycy kultury jednomyślnie podkreślają, że wszędzie, gdzie pojawiał się człowiek, ujawniał swą aktywność religijną i pozostawiał jej rozmaite ślady, które świadczą nie tylko o jego transcendentnym odniesieniu w życiu prywatnym, ale też o organizacji form życia społecznego i kultury. Wyraża to dobitnie Erich Fromm w znanym powszechnie stwierdzeniu głoszącym, że „nie było takiej kultury w przeszłości i – jak się zdaje – nie może być takiej kultury w przyszłości, która by nie miała religii” – *Socjologia religii*, red. F. Adamski, Kraków 2010, *Wprowadzenie*, Należy także przytoczyć tezę głoszoną przez Ch. Dawsona: „Poprzez większą część dziejów ludzkości, we wszystkich wiekach i na wszystkich stopniach rozwoju społeczeństw, religia stanowiła w kulturze wielką, centralną siłę jednoczącą. Była strażnikiem tradycji, chroniła prawa moralne, wychowywała i uczyła mądrości [...] Od samego początku człowiek uważał swoje życie i życie społeczne za ściśle uzależnione od sił, które znajdują się poza jego władzą – uzależnione od potęg ponadludzkich, rządzących światem i życiem człowieka [...] Religia jest kluczem historii: nie można zrozumieć wewnętrznej formy społeczeństwa, dopóki się nie zrozumie jego historii. Nie można zrozumieć jego osiągnięć kulturowych, dopóki się nie zrozumie jego wierzeń religijnych, które tkwią u ich podłoża. We wszystkich stuleciach pierwsze twórcze dzieła danej kultury to rezultat natchnienia religijnego i dążenia ku celom religijnym. Religia jest punktem wyjścia wszystkich wielkich literatur świata, a filozofia jest odgałęzieniem religii i jej dzieckiem [...] Świątynie bogów to najtrwalsze dzieła rąk ludzkich” – zob. Ch. Dawson, *Religia i kultura*, Warszawa 1959, s. 57–58.

¹³ Por. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 11.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tytułem przykładu przytaczam definicje prezentowane w literaturze przedmiotu: religia to: „wiara w Boga i cześć Mu oddawana, kult Boski, sposób chwalenia Boga, wiara,

W ujęciu socjologicznym religia jest formą świadomości społecznej, która tworzy całość wierzeń, wyobrażeń, poglądów, których istota sprowadza się do wiary w istnienie nadprzyrodzonych sił, postaci, zjawisk, prawidłowości¹⁶. Religia pełni także funkcję ideologii społecznej, determinując zachowania wyznawców, którzy z założenia winni dążyć do życia w zgodzie z jej nakazami i akceptowanym systemem wartości. Wierzenia połączone są zwykle z praktykami i obrzędami odnoszącymi się do przedmiotów tych wierzeń. Zaspokajają one potrzeby emocjonalne i obyczajowe wyznawców oraz integrują wspólnoty wyznaniowe. Religia dostarcza też członkom grupy wyznaniowej określonego zestawu poglądów wyjaśniających i tłumaczących zjawiska otaczającego świata oraz sens życia ludzkiego¹⁷.

Termin „religia” wywodzi się z języka łacińskiego, w którym rzeczownik *religio* oznacza „bojaźń” lub „strach przed Bogiem”¹⁸. Odmienną etymologię pojęcia „religia” wskazywał w czasach antycznych Ciceron, wedle którego termin ten pochodzi od czasownika *relegere*, czyli „odczytywać na nowo”¹⁹.

---

wyznanie, kościół, obrządek, zasady wiary i moralności” – *Słownik języka polskiego*, t. 5, red. W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900, s. 510; „zespół wierzeń dotyczących istnienia Boga lub bogów, pochodzenia i celu życia, a także zasady moralne i obrzędy związane z tymi wierzeniami” – *Słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 2000, s. 43; „zespół wierzeń dotyczących genezy, struktury i celu istnienia człowieka, ludzkości i świata, wiara w Boga, bóstwa i nieśmiertelność duszy oraz związane z nią zachowania i formy organizacyjne” – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 4, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, s. 63; „oparty na tradycji zespół przekonań (wierzeń), dotyczących świata (w tym także człowieka i ludzkości) oraz sił w nim rządzących, w których to przekonaniach odzwierciedla się stosunek człowieka do – różnie przezeń pojmowanego – *sacrum* (sił nadprzyrodzonych), uzewnętrzniający się w doktrynie religijnej, kulcie religijnym i organizacji religijnej” – *Słownik wiedzy o religiach*, red. K. Banek, Bielsko-Biała 2007, s. 22. Wśród podejmowanych na przestrzeni dziejów prób zdefiniowania terminu „religia” wskazać można uznawaną za klasyczną definicję podaną przez Emila Durkheima, wedle którego „religia jest systemem powiązanych ze sobą wierzeń i praktyk odnoszących się do rzeczy świętych, to znaczy rzeczy wyodrębnionych i zakazanych wierzeń i praktyk łączących wszystkich wyznawców w jedną wspólnotę moralną zwaną kościołem (E. Durkheim, *Elementarne formy życia religijnego: system totemiczny w Australii*, Warszawa 1990, s. 31).

¹⁶ Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 11.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ *Słownik języka polskiego*, <http://sjp.pwn.pl/> [12.10.2014].

¹⁹ Ciceron odnosił to do pilnego przestrzegania wszystkiego, co ma związek z czcią oddawaną bogom „Ci, którzy pilnie rozłożyli i jakby ponownie zebrali (*relegerent*) to, co ma związek z czcią oddawaną bogom” – Ciceron, *De natura deorum*, II, 28 *ex religendo, ut elgentes ex eligendo, tamque a deligendo diligentes, ex intelligendo intelligentes*; tenże, *O naturze bogów*, w: *Pisma filozoficzne*, t. 2, Warszawa 1960, s. 114.

Inne pochodzenie omawianego terminu wskazywał Laktancjusz, wedle którego termin „religia” wywodzić należy od czasownika *religare*, czyli „spajać” lub „wiązać”²⁰. Z kolei jeden z najznamienitszych przedstawicieli filozofii chrześcijańskiej – Augustyn wywodzi pochodzenie terminu religia od czasownika *religere*, czyli „ponownie wybierać”, odnosząc tą czynność do ponownego obrania Boga, jako Pana²¹.

Genetycznie, czyli w oparciu o analizę struktury, pojęcie „religii” definiuje się poprzez wskazanie źródeł i procesu powstawania zjawiska religijnego. Zgodnie z taką metodą religię definiuje się jako „uprzedmiotowienie i projekcję ludzkich właściwości w jakiś, poza świat”, jako „wynik umysłowego prostactwa, lęku, zachwyty, jakiego pierwotny człowiek doznawał oglądając cuda przyrody”²² lub „jako neurozę kolektywną, wywołaną przez warunki podobne do tych, które wytwarzają neurozę dziecięcą: ma swój początek w bezradności człowieka wobec zewnętrznych sił natury i wewnętrznych sił instynktownych”²³.

Strukturalnie, czyli w oparciu o analizę struktury, religia jest określana przez wskazanie na strukturę zjawiska. Zgodnie z tą grupą definicji pod pojęciem religii rozumieć należy „osobowy stosunek człowieka do transcendentnego, realnego, rzeczywistego Absolutu”²⁴.

Zgodnie z definicją prezentowaną w nauce języka polskiego pod pojęciem „religii” należy rozumieć „zespół wierzeń dotyczących genezy, struktury i celu istnienia człowieka, ludzkości i świata (zwykle jest to wiara w Boga, bóstwa, nieśmiertelność duszy) także związane z nim obrzędy, zasady moralne i formy organizacyjne”²⁵.

---

²⁰ Zatem wedle Laktancjusza religia oznacza związek moralny człowieka z Bogiem – zob. Laktancjusz, *Institutiones divinae*, IV, 28, *hoc vinculo pietatis obstricti Deo et religati sumus, unde ipsa religio nomea accepit*. Tekst angielski: *Divine institutes / Lactantius*; translated with an introduction and notes by A. Bowen and P. Garnsey, Liverpool 2003.

²¹ „[...] zapomnieliśmy, bowiem o Bogu, ale ponownie obieramy Go, jako Pana naszego” – Augustyn z Hippony, *De civitate Dei*, X, 3 – *Państwo Boże*, przeł. W. Kubiczki, Kęty 1998.

²² Według A. Comte’a „Religia to najniższy etap rozwoju wiedzy, a więc jest wynikiem umysłowego prostactwa, lęku, zachwyty, jakiego pierwotny człowiek doznawał, oglądając cuda przyrody. W miarę rozwoju religia przechodzi w metafizykę, a następnie zmienia się w naukę pozytywną” – zob. A. Comte, *Metoda pozytywna w szesnastu wykładach*, Warszawa 1961, s. 306.

²³ Z. Freud, *Człowiek, religia, kultura*, Warszawa 1967, s. 13–17.

²⁴ E. Gilson, cyt. za: Z.J. Zdybicka, *Religia i religioznawstwo*, Lublin 1988, s. 367.

²⁵ *Słownik wyrazów obcych PWN*, Warszawa 2002, s. 955.

Można wskazać również definicję, którą skonstruował swego czasu Naczelny Sąd Administracyjny, który wskazał, że: „Religia to [...] powiązanie między człowiekiem a Bogiem, inaczej mówiąc – relacja między człowiekiem a świętością (*sacrum*). Zakłada aktywność osoby ludzkiej w dążeniu do świętości przez zbliżenie do Boga”²⁶.

Wskazuje się, że religijność jest procesem podlegającym ewolucji. W ewolucji form religijności wyszczególnia się następujące etapy: religijność prymitywnego umysłu, religijność szczepową, religijność na poziomie „many”, stadium magii, animatyzmu i animizmu, totemizmu, kultu przyrody, pierwotnego monoteizmu²⁷. Źródeł religijności upatruje się w sferze psychicznej człowieka²⁸.

Podobnie jak ma to miejsce w przypadku definicji terminu „religia”, także próba stworzenia powszechnie akceptowanej definicji pojęcia „wyznanie” nastrecza problemów. Część doktryny stoi na stanowisku, że pojęcia „religia” oraz „wyznanie” są wyrażeniami bliskoznacznymi. W takim przypadku termin „wyznanie” obejmowałby szeroko pojęte przekonania na tle religijno-filozoficznym. Przy takim pojmowaniu terminu „wyznanie” to „akt, formuła zawierająca treść czyjś wierzenia religijnego”²⁹. Inni przedstawiciele doktryny twierdzą, że zakres pojęcia „wyznanie” obejmuje także inne przekonania, oparte również na niereligijnym światopoglądzie wskazując na systemy oparte na humanizmie świeckim czy systemy negujące istnienie jakiejś formy bytu nadnaturalnego³⁰.

Definicję wyznania podaje również Wikipedia: „określenie grupy religijnej opartej na jednym zestawie prawd wiary („wyznaniu”, *credo*). Pod względem organizacyjnym grupa taka może być skupiona w jednej strukturze organizacyjnej lub w wielu. Struktura taka na gruncie prawa polskiego określana jest nazwą związek wyznaniowy, a w religioznawstwie i prawie państw anglosaskich także mianem denominacji religijnej. Niekiedy, choć nieprecyzyjnie, mianem wyznania określa się związek wyznaniowy”³¹.

²⁶ Wyrok NSA z dnia 23.01.1998, sygn. I SA 1065/97.

²⁷ Szerzej zob. Kuczkowski, *Psychologia religii*, s. 26–28 i wskazana tam literatura.

²⁸ Zagadnienie to było przedmiotem obszernych badań – szerzej zob. tamże, s. 32–43 i wskazana tam literatura.

²⁹ Jastrzębski, *Wolność myśli*, s. 234.

³⁰ Por. J. Szymanek, *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy”, 2006, nr 2(73), s. 49–54.

³¹ <https://pl.wikipedia.org/wiki/Wyznanie> [05.10.2021].

W polskim ustawodawstwie pojęcie „wyznanie” zostało zdefiniowane w Ustawie z dnia 4 marca 2010 roku o narodowym spisie powszechnym ludności i mieszkań w 2011 roku, w art. 2 pkt 12, w którym postanowiono, iż ilekroć w ustawie jest mowa o „wyznaniu – przynależności wyznaniowej – rozumie się przez to formalne uczestnictwo lub emocjonalny związek osoby z określonym wyznaniem religijnym, kościołem lub związkiem wyznaniowym”³².

Pojęcie „wyznanie” ma swoje miejsce w naukach religioznawczych, gdzie termin ten stosuje się zamiennie z takimi pojęciami jak: „konfesja” lub „denominacja”. Ogólnie rzecz biorąc, terminy te oznaczają konkretną opcję religijną i głównie odnoszą się do Kościołów chrześcijańskich a także wspólnot kościelnych, które powstały jako niezależne od siebie wspólnoty po podziale Kościoła po 1517 roku³³. W polskim języku prawnym pojęcie „wyznanie” stało się odpowiednikiem terminu „religia”³⁴. W polskim ustawodawstwie termin ten ma charakter zbiorowy ale także indywidualny, co jest sprzeczne z religioznawczym ujmowaniem religii.

W niektórych definicjach kładzie się nacisk na nieodzowność oparcia systemu wierzeń na istotach czy zjawiskach nadprzyrodzonych. Przy takim założeniu, wszelkie inne przekonania, poglądy, koncepcje filozoficzne czy systemy zasad moralnych nie powinny być uznawane za religie, jeżeli w ich doktrynie nie ma nadprzyrodzonej siły, nie wskazują na transcendentálny absolut jako źródło swoich przekonań, zasad i mocy ich obowiązywania.

Definicje szeroko ujmujące fundamenty zjawiska religijnego oparte są na poglądach prezentowanych m.in. przez Paula Tillicha, według którego istotą przeżycia religijnego stawało się to, co stanowiło dla człowieka głębię życia, najwyższą wartość, to co traktuje się najpoważniej, przyjmując jako dane, bez żadnych warunków³⁵.

Na marginesie należy także wskazać stanowisko prezentowane w orzecznictwie. Europejski Trybunał Praw Człowieka uznał swój brak kompetencji do definiowania religii na potrzeby oceny wolności sumienia i wyznania,

---

³² P. Kroczek, *Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych w perspektywie organów władzy publicznej: Klauzule generalne*, Kraków 2017, s. 17–18.

³³ Zob. *Konfesja i denominacja*, w: H. Vorgrimler, *Nowy leksykon teologiczny*, przeł. i oprac. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 2005, s. 152 oraz s. 62.

³⁴ Zob. art. 67 ust. 2, art. 81 ust. 1 i ust. 2, art. 95 Konstytucji z 1952; art. 53 ust. 7, art. 233 ust. 2 Konstytucji RP.

³⁵ Zob. M. Potz, *Granice wolności religijnej*, Toruń, 2016, s. 70.

określonych w art. 9 EKPC³⁶. Sąd Najwyższy USA opowiada się za szeroką definicją religii jako zjawiska opartego na wierze w Boga i innych wierzeniach i systemach wartości – w takim rozumieniu za religię uznane zostały m.in. systemy wartości oparte na humanizmie świeckim³⁷.

Etymologia pojęcia „sumienie” wywodzona jest z łacińskiego terminu *conscientia* oraz pochodzącego z greki terminu *syneidiesis*. Geneza terminu sumienie (łac. *conscientia*), wywodzona na płaszczyźnie etymologicznej, prowadzi do wniosku, iż słowo to pochodzi od łacińskiego *cum alio scientia*, czyli z „osobną, odrębną wiedzą”³⁸.

W literaturze pojawia się wiele propozycji określenia sumienia. Jak jednak wynika z analizy publikacji i co jest podnoszone w literaturze przedmiotu są to określenia rozmaite i często sprzeczne³⁹. Ilość i różnorodność proponowanych koncepcji, wskazuje na poziom trudności związanych z wyczerpującym opisaniem istoty sumienia⁴⁰. We współczesnej literaturze występuje kilka modeli definiowania sumienia. Stosunkowo często przywoływany jest model opisu sumienia będący ewolucją koncepcji św. Tomasza z Akwinu. W tym ujęciu, określanym jako model obiektywizujący, sumienie postrzegane jest jako akt rozumu, osąd dokonywany przez rozum w oparciu o obiektywne normy prawa naturalnego⁴¹.

---

³⁶ Zob. orzeczenie ETPCz *Kimlyya and Others v. Russia*, Nr 76836/01 i 32782/03, orz. z 1.10.2009 r.; HUDOC: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-119363> [20.10.2016].

³⁷ Zob. orzeczenia Sądu Najwyższego USA *Torcaso v. Watkins* 367 U.S. 488 – treść orzeczeń na stronie <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/367/488/case.html>, oraz w sprawie *United States v. Seeger*, 380 U.S. 163 <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/380/163/case.html> [20.10.2016].

³⁸ Jastrzębski, *Wolność myśli*, s. 233.

³⁹ S. Gałęcki, *Spór o sumienie. Źródła i konsekwencje etyki Johna Henry’ego Newmana*, Kraków 2012, s. 10.

⁴⁰ E. Schockenhoff, *Jaką pewność daje nam sumienie? Orientacja etyczna*, Opole 2006, s. 9–12; J. Kowalski, *Współczesna interpretacja sumienia*, w: *Sumienie wyznacznikiem ludzkiej moralności w nauce św. Alfonsa Liguori na tle współczesnych tendencji teologicznych*, red. W. Bołoz, Warszawa 1997, s. 65–83.

⁴¹ Tytułem przykładu wskazać można tu definicje, zgodnie z którymi „Sumienie jest to w świetle ogólnej oceny lub normy uformowany osąd o moralnym dobru/złu zamierzonego przez człowieka jego własnego konkretnego aktu, którego sprawienie staje się dlań źródłem wewnętrznej aprobaty bądź poczucia winy, własnego bycia dobrym lub złym człowiekiem” – T. Ślipko, *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 2002, s. 371 czy „głos sumienia, czyli opisany tu stan poznawczy warunkujący decyzję, jest najbliższym przewodnikiem i normą moralnego postępowania. Głos sumienia stanowi konkretne poznanie sądu

W krytyce do modelu obiektywistycznego pozostaje model określany jako autonomizujący i antymetafizyczny⁴². Koncepcja ta wykazuje analogię do modelu sumienia formalnego prezentowanego w filozofii Immanuela Kanta.

Odmienne określenie sumienia zawiera model egzystencjalistyczny, zgodnie z którym sumienie jest efektem świadomości mistycznej⁴³.

Zbliżone do modelu egzystencjalistycznego są modele zakładające religijne podłoże sumienia, jego pochodzenie od istoty najwyższej⁴⁴.

---

praktycznego o dobro – które trzeba zrealizować w perspektywie celu ostatecznego, dobra człowieka zespolone z sądami teoretycznymi, będącymi systemem ludzkiego rozumienia świata ludzi i rzeczy”. M.A. Krąpiec, *Etyka jako teoria moralnego działania*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 3, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2002, s. 287.

⁴² W myśl tej koncepcji sumieniem nazywany jest „rodzaj mechanizmu uzgadniającego nasze działanie z uznanym przez nas za słuszny kodeksem norm moralnych. Niezawodność tego mechanizmu jest założona w ludzkich dyspozycjach wrodzonych: zdolności myślenia, wrażliwości emocjonalnej, instynkcie przetrwania. Jako rodzaj automatu wbudowanego w ludzką naturę, sumienie reguluje stosunki między ludźmi, wedle systemu norm uznanego za korzystny dla społeczeństwa, gatunku czy indywidualum” – J. Górnicka-Kalinowska, *Idea sumienia w filozofii moralnej*, Warszawa 1991, s. 277. Podobne akcenty odnaleźć można w koncepcjach łączących zagadnienia etyczne z biologią: [...] jednostka postępuje zgodnie z sumieniem, jeśli pilnie stara się określić, co jest słuszne, i zamierza to robić, a zarazem wkłada w takie działanie odpowiedni wysiłek i jest do niego odpowiednio motywowana. [...] Sumienie ma charakter indywidualny [...] oraz zakłada autorefleksję, w wyniku której porównujemy nasze postępowanie z wyznawanymi wzorcami. [...] Wbrew wielu tradycyjnym autorytetom sumienie ma charakter formalny i jest samo w sobie puste. Sumienie wysnuwające z siebie swą własną treść, prowokujące do poświęceń i wymykające się zewnętrznym uzasadnieniom staje się ślepą niebezpieczną siłą” – T.L. Beauchamp, J.F. Childress, *Zasady etyki medycznej*, Warszawa 1996, s. 494–497.

⁴³ „Sumienie jako zdecydowany protest serca przeciw złu moralnemu, jest najbardziej troskliwym «doradcą», zawsze godnym zaufania i posłuchu, a tym samym «stróżem» wolności poszczególnego człowieka, który w konkretnej sytuacji w wolności projektuje własne bycie w obliczu wartości”. – A. Siemianowski, *Sumienie*, Bydgoszcz 1997, s. 98.

⁴⁴ „Sumienie jest tą głębią natury ludzkiej, w której styka się ona z Bogiem i gdzie otrzymuje wieść od Boga i słyszy głos Boży. [...] Sumienie jest organem postrzegania objawienia religijnego, sprawiedliwości, dobra, całościowej prawdy. Jest całością duchowej natury człowieka, jej rdzeniem lub sercem w ontologicznym, a nie psychologicznym sensie słowa. Sumienie jest też źródłem oryginalnych, pierwotnych sądów o życiu i świecie. Co więcej, sumienie osądza nawet Boga czy o Bogu, ponieważ jest ono organem postrzegania Boga. [...] Sumienie jest wspomnieniem o tym, kim jest człowiek, do jakiego świata należy on zgodnie ze swoją ideą, przez kogo został stworzony, jak został stworzony i po co został stworzony. Sumienie jest duchową, ponadnaturalną zasadą w człowieku” – M. Bierdiajew, *O przeznaczeniu człowieka. Zarys etyki paradoksalnej*, Kęty 2006, s. 172. Akcentowanie pochodzenia sumienia od bóstwa widoczne jest w defi-

Elementy definicji egzystencjalistycznych i definicji religijnych łączą się w modelu dialogicznym⁴⁵.

Wskazać należy także bardzo popularne definicje wiążące sumienie z godnością człowieka. Definicje te wywodzone są z etyki personalistycznej⁴⁶.

W literaturze pojawia się, bardzo cenna z punktu widzenia zagadnień związanych z wolnością sumienia i wyznania małoletnich, definicja, zgodnie z którą sumienie jest konstrukcją społeczną, wytworzoną w toku rozwoju danej społeczności, którą stanowi coś w rodzaju wzorca czy matrycy, którą można „wdrukować czy wgrać” dzieciom, aby zapewnić sobie akceptację przez nie, obowiązujących w danej grupie ludzkiej norm o charakterze moralnym⁴⁷. Skoro sumienie jest wytworem społeczeństwa, może być przez odpowiednie postępowanie wobec podmiotu wychowania kształtowane. Możliwość formowania sumienia poprzez wychowanie nasuwa obawę o to, że wolność podmiotu sumienia może być naruszona, jeżeli jego wewnętrzne przekonania nie będą zgodne z pożądanym przez społeczność wzorcem.

---

nicii „Sumienie oznacza, mówiąc po prostu, uznanie człowieka, siebie samego i innych, za stworzenie Boże i szanowanie w nim Stwórcy” – J. Ratzinger, *Sumienie w dziejach*, w: *Kościół – Ekumenizm – Polityka*, red. L. Balter [i in.], Poznań – Warszawa 1990, s. 215 (*Kolekcja Communio*, t. 5).

⁴⁵ „Sumienie jest stałą dyspozycją osoby rozumnej i wolnej, jego funkcja wyraża się nie tylko w świadomości i wolnym przyjęciu wezwania Bożego, ale i w pełni wolnej i rozumnej odpowiedzi na to wezwanie. [...] Jest więc miejscem szczególnego spotkania i dialogu dwóch osób: Absolutnej Osoby Boga i stworzonej osoby człowieka. W tym dialogu Bóg nie narzuca człowiekowi bezwzględnego posłuszeństwa, przeciwnie – oczekuje od niego w pełni wolnej odpowiedzi” – S. Rosik, *Sumienie między wolnością a prawdą*, w: *Człowiek – sumienie – wartość. Materiały z sympozjum KUL, 2–3 XII 1996 r.*, red. J. Nagórny, A. Derdziuk, Lublin 1997, s. 104.

⁴⁶ „Sumienie należy do istoty osoby. Jest bowiem umysłową zdolnością poznania dobra, czyli miłowania dobra, a więc stanowi centrum życia osoby” – J. Bajda, *Sumienie i osoba a autorytet Magisterium*, w: *Jan Paweł II, Veritatis splendor. Tekst i komentarze*, red. A. Szostek, Lublin 1995, s. 197–205, a także „sumienie jako świadomość tego, co człowiek uczynił i wobec tego świadek prawdy o nim, jest zarazem strażnikiem jego godności: godności osoby ludzkiej jako rzeczywiście, rozumnie wolnej, zdolnej do samostanowienia. Jest też strażnikiem wolności, o ile nie pozwala podmiotowi zapomnieć o dokonanych przezeń akcie jej pogwałcenia oraz wskazuje jedyną drogę odzyskania osobowej wolności i godności: przez powrót do posłuszeństwa” – A. Szostek, *Wokół godności, prawdy i miłości. Rozważania etyczne*, Lublin 1995, s. 166 czy „Mówić o sumieniu to mówić o godności człowieka [...]” – R. Spaemann, *Podstawowe pojęcia moralne*, Lublin 2000, s. 64–65.

⁴⁷ Zob. Schockenhoff, *Jaką pewność daje nam sumienie?*, s. 123.

Termin wolność sumienia jest wytworem czasów nowożytnych. W filozofii starożytnej i średniowiecznej trudno odnaleźć więcej niż jedynie oznaki koncepcji zmierzających do uznania wolności światopoglądowej.

W literaturze wskazuje się różne klasyfikacje pojęcia „sumienia”⁴⁸.

Ewolucja pojmowania sumienia rozpoczęła się w starożytnej Grecji. Jak wskazuje się w literaturze pierwsze rozważania na temat umiejętności oceny zgodności działania z wzorcem moralnym czynili już Platon (427 p.n.e. – 347 p.n.e.) i Arystoteles (384 p.n.e. – 322 p.n.e.)⁴⁹.

Właściwe rozważania o sumieniu podjęli filozofowie ze szkoły stoickiej⁵⁰. W dziełach Cyserona (106 p.n.e. – zm. 46 p.n.e.) i Seneki (4 p.n.e. – 65 n.e.) odnaleźć można powiązanie sumienia z prawem natury czy prawem wrodzonym (*rex innata*) pochodzącym od jakiejś siły wyższej. U Seneki sumienie jest wyrazem świadomości dobra i zła⁵¹. Stoicy podkreślali auto-kontrolną funkcję sumienia jako czynnika, który ma odwozić ludzi od czynienia rzeczy obiektywnie złych⁵².

---

⁴⁸ Wskazać można tu klasyfikację w ujęciu sumienia: biologicznym (Darwin, Hertwig), socjologicznym (Comte, Durkheim, Bergson), psychologicznym (Freud), etnograficzno-religioznawczym, etyczno-filozoficznym oraz teologicznym. Zob. F. Greniuk, *Dzieje kształtowania się koncepcji sumienia*, w: *Człowiek – sumienie – wartość*, s. 75. Odmienny podział wskazuje na interpretację psychologiczną (Freud i następcy), interpretację socjologiczną (Durkheim), interpretację etyczną oraz interpretację religijną – zob. S. Witek, *Problem sumienia. Opinie współczesne w konfrontacji z Vaticanum II*, „Ateneum Kapłańskie”, 81(1973), z. 387, s. 242–246. Wskazuje się także na mające jeszcze korzenie w filozofii średniowiecznej koncepcje racjonalistyczne i woluntarystyczne – M. Hintz, *Chrześcijańskie sumienie. Rozważania o etyce ewangelickiej*, Katowice 2006, s. 156, oraz będące ich modyfikacją koncepcje łączące w jednej grupie modele intelektualistyczne (nurt tomistyczny) oraz intelektualistyczne złagodzone (szkoła franciszkańska), a w drugiej koncepcje wywiedzione z filozofii fenomenologicznej traktujące sumienie jako część przede wszystkim sfery emocjonalno-wolitywnej – zob. S. Olejnik, *Wartościowanie moralne*, Warszawa 1988, s. 93–94. Ponadto wskazać można podział na koncepcje autonomiczne (koncepcja autonomiczno-subiektywistyczna promowana przez egzystencjalizm oraz koncepcja autonomiczno-obiektywistyczna, wywodzona z etyki fenomenologicznej) i koncepcje aksjologiczne wywiedzone z etyki chrześcijańskiej – zob. Ślipko, *Zarys etyki ogólnej*, s. 365.

⁴⁹ Schockenhoff, *Jaką pewność daje nam sumienie?*, s. 60 a także G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 2, Lublin 2001, s. 325–326. Por. również J.W. Gałkowski, *Wolność moralna w ujęciu Sokratesa i Arystotelesa*, „Roczniki Filozoficzne”, 21(1973), z. 21, s. 13–30.

⁵⁰ Kowalski, *Współczesna interpretacja sumienia*, s. 67.

⁵¹ G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 4, Lublin 2001, s. 111.

⁵² „Dla występków biczem jest nieczyste sumienie i największa jego udręka polega na tym, iż gnębi je i męczy ciągły niepokój” – Seneka, *Listy moralne do Lucjusza*, tłum. W. Kornatowski, Warszawa 1961, s. 512.

Pierwszym z filozofów chrześcijańskich, rozważającym zagadnienie sumienia był Orygenes (185–254). Jego koncepcja sumienia wywiedziona na kanwie doktryny sumienia św. Pawła łączy elementy chrześcijańskie z elementami będącymi dziedzictwem filozofii antycznej. Sumienie określa jako wychowawcę duszy⁵³. Lakoniczny ale szczególnie istotny wkład w pojmowanie sumienia należy przypisać św. Hieronimowi (347–420). W jego rozważaniach pojawia się określenie *syneideisis*, utożsamiane z sumieniem⁵⁴. Hieronim określa sumienie jako pochodzące od Boga wewnętrzne źródło sądów o dobru i złu⁵⁵.

W średniowieczu w obrębie filozofii chrześcijańskiej pojawia się rozdział sumienia na dwa elementy – *synderesis* i *syneidesis*. Widoczny jest w koncepcjach wywodzących się ze szkoły dominikańskiej⁵⁶. Taki dwuelementowy układ sumienia widoczny jest w rozważaniach głównych przedstawicieli nurtu racjonalistycznego – Alberta Wielkiego (1200–1280) i Tomasza z Akwinu (1225–1274)⁵⁷. Uogólniając, wedle św. Tomasza, sumienie jest wrodzoną umiejętnością dokonania osądu konkretnego działania, opartym na konfrontacji czynu z wynikającą z prasu sumienia wiedzą ogólną⁵⁸.

---

⁵³ Zob. w szczególności Orygenes, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, t. 1, tłum. S. Kalinkowski, Warszawa 1994, s. 106–107.

⁵⁴ W. Szewczuk, *Sumienie*, Warszawa 1988, s. 28.

⁵⁵ Zob. Greniuk, *Dzieje kształtowania się koncepcji sumienia*, s. 80.

⁵⁶ „Syndereza (sumienie habitualne) jest wrodzoną sprawnością rozumu praktycznego, uzdalniająca władzę poznawczą (człowieka) do poznania podstawowych zasad moralnych. Jest to sprawność wrodzona, ponieważ każdy człowiek ją posiada i na jej podstawie, bez dodatkowego rozumowania, poznaje podstawowe zasady moralne, takie jak: dobro należy czynić, a zła unikać, miłuj bliźniego swego, jak siebie samego, nie czynź tego, czego nie chciałbyś, aby ci inni czynili. Sumienie zaś aktualne jest w tej tradycji pojmowane jako wniosek rozumowania (sylogizmu) praktycznego, którego rezultatem jest głos sumienia” – tamże, s. 82.

⁵⁷ O koncepcji sumienia Tomasza z Akwinu – zob. J. Krokos, *Punkt wyjścia Tomaszowej nauki o sumieniu*, w: *Tomasz z Akwinu. Dysputy problemowe o synderezie, o sumieniu*, red. A. Maryniarczyk, s. 175–185; A. Andrzejuk, *Syndereza i sumienie w tekstach św. Tomasza z Akwinu*, w: tamże, s. 111–128; S. Swieżawski, *Św. Tomasz na nowo odczytany*, Poznań 2002, s. 168–170; Szewczuk, *Sumienie*, s. 28–29; A. Maryniarczyk, *Czym jest syndereza? Analiza pierwszego artykułu kwestii «De synderesi»*, w: *Tomasz z Akwinu, Dysputy problemowe*, s. 93–101; F. Copleston, *Historia filozofii*, t. 2, tłum. S. Zalewski, Warszawa 2004, s. 367–369; A. Andrzejuk, *Filozofia moralna w tekstach Tomasza z Akwinu*, Warszawa 1999, s. 53–56; Schockenhoff, *Jaką pewność daje nam sumienie?*, s. 88–89.

⁵⁸ Takie rozumienie sumienia wywieść można z wypowiedzi „sumienie jest poniekąd nakazem rozumu, stanowi bowiem pewne zastosowanie wiedzy do uczynku” – Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 9, tłum. F.W. Bednarski, Londyn 1985, s. 325 a także

W koncepcji Tomasza sumienie jest elementem układu złożonego z prawa naturalnego, prasuimienia i sumienia właściwego⁵⁹. Brak miejsca na szczególne rozważania poświęcone przedstawieniu struktury i działania sumienia w koncepcji Tomasza, z uwagi na temat dysertacji należy jednak zwrócić uwagę na głoszony przez Akwinatę postulat konieczności posłuszeństwa błędnemu sumieniu⁶⁰, z którego część badaczy wywodzi, że prowadzi on do uznania konieczności akceptacji dla wolności sumienia i wyznania⁶¹. Tomasz akceptuje także pogląd o możliwości kształtowania sumienia.

Istotne z punktu widzenia koncepcji racjonalistycznych sumienia są rozważania I. Kanta (1724–1804), dla którego w największym uogólnieniu (bowiem należy pamiętać, że koncepcja i definicje sumienia w rozmyślniach Kanta ewoluowały) sumienie jest samoświadomością moralną oceniającą podmiot w świetle norm moralnych⁶². Jest więc czynnikiem, który

---

„Nazwą «sumienie» posługujemy się według obu sposobów zastosowania. Zgodnie z zastosowaniem wiedzy do działania jako kierującej nim mówimy, że sumienie pobudza lub wprowadza lub zobowiązuje. Natomiast zgodnie z zastosowaniem wiedzy do działania na zasadzie oceny działań, które już się dokonały, mówimy, że sumienie oskarża lub dęczy, kiedy okazuje się, że dokonane działanie jest niezgodne z wiedzą, według której jest oceniane. Mówimy zaś, że sumienie broni lub usprawiedliwia, kiedy okazuje się, że dokonane działanie przebiegało zgodnie z formą wiedzy”. – tenże, *Kwestie dyskutowane o prawdzie*, t. 2, Warszawa 1998, s. 56.

⁵⁹ „W ten sposób jasne jest, jak różnią się od siebie syndereza, prawo naturalne i sumienie. Prawo naturalne to nazwa uniwersalnych reguł prawa, syndereza oznacza posiadanie ich, zaś sumienie – zastosowanie tegoż prawa naturalnego w czynieniu czegoś według swoistego rodzaju wnioskowania”. Tomasz z Akwinu, *Scriptum super Sententiis*, w: *Tomasz z Akwinu. Opuscula*, red. A. Andrzejuk, M. Zembruski, Warszawa 2011, II, d. 24, q. 2, a. 4 (*Opera Philosophorum Medii Aevi*, t. 9, fasc. 2).

⁶⁰ „Oznacza to, że każdy, kto działa wbrew własnemu sumieniu, ten grzeszy” – Tomasz z Akwinu, *Quaestiones de quodlibet*, w: *Tomasz z Akwinu. Opuscula*, III, q. 12, a. 2: „Z tego widać, że coś – samo w sobie dozwolone – staje się niedozwolonym dla tego, kto czyni to wbrew swojemu sumieniu, chociaż sumienie jego jest błędne”. [...] Na to odpowiadamy, że błędne sumienie wiąże również w sprawach, które same w sobie są złe. W takim bowiem stopniu sumienie wiązuje, w jakim stopniu z tego, że ktoś postępuje wbrew sumieniu, płynie to, że ma wolę popełnienia grzechu. Tak więc gdyby ktoś sądził, że nie czynić rozpusty jest grzechem śmiertelnym, i gdyby postanawiając jej nie czynić, postanowiłby grzeszyć śmiertelnie, popełniłby w ten sposób grzech śmiertelny. [...] Tak więc nawet w sprawach, które same w sobie są niegodziwe, błędne sumienie wiązuje”. – tenże, *Wykład Listu do Rzymian (Super epistolam S. Pauli Apostoli ad Romanos)*, tłum. J. Salij, Poznań 1987, s. 218–219.

⁶¹ Tak m.in. J. Crell, *O wolności sumienia*, Warszawa 1957, s. 46–49.

⁶² „Świadomość wewnętrznego trybunału w człowieku (trybunału, „przed którym jego myśli wzajemnie oskarżają się i usprawiedliwiają”) to sumienie. Każdy człowiek

przestrzega przed czynem moralnie złym („sumienie przestrzegające”), jeżeli czyn został już popełniony staje się czynnikiem ważącym dobre i złe elementy oceny czynu.

Koncepcje racjonalistyczne panowały od starożytności do schyłku średniowiecza. Najkrócej sumienie w tych koncepcjach było rozumiane jako *conscientia* – „współwiedza” czy „współświadomość”. Sumienie zatem było częścią rozumu.

Kolejnym modelem pojmowania sumienia są koncepcje woluntarystyczne. W literaturze, choć nie bez głosów krytycznych, dopatruje się początków koncepcji woluntarystycznych w filozofii Sokratesa (ok. 470 p.n.e – 399 p.n.e.)⁶³. Sumieniem jest „wewnętrzny głos”⁶⁴ – *daimonion*. Istotne jest to, że przejawia się on w oporze sumienia wobec woli dokonania jakiegoś zamierzonego czynu. Nie jest więc głosem nakazującym a jedynie zakazującym. W literaturze wskazuje się ponadto na kontekst, w jakim Sokrates ujawnił swoje przemyślenia, wskazując, że jest to pierwszy utrwalony przykład konfliktu przekonań jednostki wobec powszechnie przyjętego i chronionego siłą instytucji państwa systemu wartości. W sytuacji takiego konfliktu, wedle Sokratesa, bezwzględnie należy postępować

---

posiada sumienie i czuje się obserwowany przez wewnętrznego sędziego, który mu grozi i w ogóle budzi w nim respekt (szacunek połączony z trwogą). Ta władza, która stoi w nim na straży obowiązujących norm, nie jest czymś, co on sam (z własnego wyboru) wytwarza, lecz należy do jego istoty. [...] Może [człowiek] co najwyżej, w swojej skrajnej niegodziwości, doprowadzić do tego, że nie będzie się już tym głosem przejmował; nie może jednak sprawić, aby go nie słyszał” – I. Kant, *Metafizyczne podstawy nauki o cnocie*, tłum. W. Galewicz, Kęty 2005, s. 110.

⁶³ Siemianowski, *Sumienie*, s. 55.

⁶⁴ „Ten mój zwyczajny, wieszczy głos (głos ducha) zawsze, przedtem, i to bardzo często się u mnie odzywał, a sprzeciwiał mi się w drobnostkach nawet, ilekroć miałem coś zrobić nie jak należy. No, a teraz mi się przydarzyło, widzicie przecież sami, to tutaj, co niejeden uważa może, i naprawdę uważa za ostateczne nieszczęście. A tymczasem mnie, ani kiedyś rano z domu wychodził, nie sprzeciwiał się ten znak boga, ani kiedyś tu na górę szedł do sądu, ani podczas mowy nigdzie, kiedyś cokolwiek miał powiedzieć. A przecież w innych mowach, to nieraz mi bywało, przerwie w środku słowa. Tymczasem teraz nigdzie w tej całej historii ani w postępowaniu moim, ani w mowie nic mi oporu nie stawia. A cóż to, myślę, będzie za przyczyna? Ja wam powiem: zdaje się, że ta przygoda jest właśnie czymś dobrym dla mnie; niepodobna, żebyśmy słuszność mieli my, którzy przypuszczamy, że śmierć jest czymś złym. Mam na to wielkie świadectwo. Bo nie może być, żeby mi się nie sprzeciwił mój zwyczajny znak, gdybym nie miał zrobić czegoś dobrego”. Platon, *Obrona Sokratesa*, <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/obrona-sokratesa.pdf> [14.04.2015], s. 580.

w zgodzie z tym, co mówi sumienie, niezależnie od oczekiwań władz, nakazów narzucanych przez system religijny czy przymusu ze strony innych ludzi⁶⁵.

W przypadku filozofów chrześcijańskich, należy wskazać na koncepcje opracowane przez św. Augustyna z Hippony (354–430). Augustyn wskazuje na istnienie prawa naturalnego, które jest wrodzone, obecne w każdym człowieku. Opierając się na tym wrodzonym systemie człowiek unika czynienia rzeczy złych. Wedle Augustyna sumienie jest zarówno głosem Boga jak też miejscem, gdzie człowiek może spotkać Boga⁶⁶. Dzięki sumieniu Bóg może wskazywać człowiekowi właściwe wybory. Generalizując u św. Augustyna „sumienie ma funkcję wartościowania moralnego i decydowania o dobru i złu moralnym”⁶⁷. Kontynuatorem nurtu woluntarystycznego widocznego u św. Augustyna był Pierre Abelard (1079–1142), którego koncepcje traktuje się jako skrajnie woluntarystyczne⁶⁸. Teoria Abelarda kładzie szczególny nacisk na wewnętrzne przeżycia człowieka, sferę intencji, która decyduje o tym, czy działanie (z natury wartościowo obojętne) jest dobre czy złe. Abelard zakłada także możliwość kształtowania sumienia, bowiem nie wyklucza, że sumienie może być wypaczone⁶⁹.

---

⁶⁵ Szerzej na temat filozofii Sokratesa W.K.C. Guthrie, *Sokrates*, przeł. K. Łapiński, S. Żuławski, Warszawa 2000; I. Krońska, *Sokrates*, Warszawa 1983; R. Kraut, *Sokrates, polityka i religia*, „Teologia Polityczna”, 2004–2005, nr 2, s. 198–207.

⁶⁶ „Niechaj wpatruje się we własne sumienie, a tam dostrzeże Boga. Jeżeli tam nie mieszka miłość, nie mieszka tam Bóg, a jeżeli zamieszkuje tam miłość, to i Bóg zamieszkuje. Może pragnie go zobaczyć siedzącego w niebie; niechaj posiada miłość, a w nim mieszka tak samo jak i w niebie”. Augustyn z Hippony, *Objaśnienia Psalmów (Enarrationes in Psalmos)*, przeł. Jan Sulowski, Warszawa 1986 – Ps 124–150.

⁶⁷ Greniuk, *Dzieje kształtowania się koncepcji sumienia*, s. 80.

⁶⁸ Schockenhoff, *Jaką pewnością daje nam sumienie?*, s. 93. Odnośnie poglądów Abelarda i ich oceny zob. M. Maneli, *Historia doktryn polityczno-prawnych. Średniowiecze*, Warszawa 1959, s. 21–27.

⁶⁹ „Niektórzy sądzą, że dobra albo właściwa intencja jest wtedy, kiedy ktoś jest przekonany, że czyni dobrze, a to, co czyni, podoba się Bogu, jak to właśnie czynili ci, którzy prześladowali męczenników [...]. Ale ponieważ w swej gorliwości i dążeniu ducha ulegają złudzeniu, więc błędna jest ich intencja i nieszczerze oko ich serca, tak że nie może jasno widzieć, to znaczy tak, by się mogło ustrzec od błędu. Kiedy więc Chrystus rozróżniał uczynki według właściwej i niewłaściwej intencji, słusznie oko duszy, to znaczy intencję, nazwał «szczerem» i jakby oczyszczonym z brudu, by jasno mogło widzieć, ale i w przeciwnym znaczeniu nazwał je «mrocznym»” – P. Abelard, *Rozprawy: Etyka, czyli poznaj samego siebie. Rozmowa pomiędzy filozofem, Żydem i chrześcijaninem. Tak i nie. Wykład Heksameronu. Rozprawa o pojęciach ogólnych*, Warszawa 1969, s. 204–205.

Odmianą koncepcję sumienia, choć nadal pozostającą w nurcie woluntarystycznym głosił Piotr z Lombardii (1095–1159). Podstawowa różnica polegała na uznaniu istnienia prawa naturalnego zawierającego normy wyższego rzędu niż nakazy sumienia⁷⁰. Koncepcje woluntarystyczne w filozofii chrześcijańskiej zostały rozwinięte przez tzw. szkołę franciszkańską (założoną w XIII w.). W rozprawach głównych przedstawicielej tej szkoły (św. Bonawentura, Henryk z Gandawy, Jan Duns) widoczne są wpływy rozważań św. Augustyna⁷¹. W wyżej wymienionym rozumieniu sumienie było skłonnością do dobra⁷². Rozumienie sumienia w sposób prezentowany przez nurt woluntarystyczny akceptował w znacznej mierze także Marcin Luter (1483–1546)⁷³. Podobnie jak św. Augustyn, Luter kładzie nacisk na pojmowanie sumienia jako głosu Bożego, mającego wartość nadrzędną nad innymi normami⁷⁴. Tego rodzaju rozumienie sumienia dało asumpt do zbudowania fundamentów filozoficznych pozwalających podważyć naukę dotychczas głoszoną przez Kościół.

Kontynuatorem nurtu woluntarystycznego był Georg Hegel (1770–1831) traktujący sumienie jako element moralności, określający cechę dobra lub zła danego aktu⁷⁵.

---

⁷⁰ Schockenhoff, *Jaką pewność daje nam sumienie?*, s. 94.

⁷¹ Szerzej Hintz, *Chrześcijańskie sumienie*, s. 156n; Bonawentura z Bagnoregio, *Droga duszy do Boga*, w: *Mistyka w życiu człowieka*, red. W. Słomka, Lublin 1980, s. 132–145; zob. E. Gilson, *Duch filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1958, s. 321; L. Veuthey, *Filozofia chrześcijańska św. Bonawentury*, w: *Z filozofii św. Augustyna i św. Bonawentury*, red. B. Bejze, Warszawa 1980, s. 385–387 (*Opera Philosophorum Medii Aevi*, t. 3); M. Gogacz, *Problem istnienia Boga u Anzelmia z Canterbury i problem prawdy u Henryka z Gandawy*, Lublin 1961, s. 73–97.

⁷² Zob. Greniuk, *Dzieje kształtowania się koncepcji sumienia*, s. 83.

⁷³ P. Valadier, *Pochwała sumienia*, Warszawa 1997, s. 30.

⁷⁴ „Także nie wierzę samym tylko papieżowi i soborom, pewną jest bowiem rzeczą, iż często mylili się i zaprzeczali samym sobie. Nie mogę zatem i nie chcę niczego odwoływać, ponieważ postępowanie wbrew sumieniu nie jest ani bezpieczne, ani uczciwe”. H. Küng, *Nieomylny?*, Kraków 1995, s. 182.

⁷⁵ „Z powodu abstrakcyjnego charakteru dobra, drugi moment idei, mianowicie szczegółowość w ogóle, przypada podmiotowości, która w swej refleksyjnie ku sobie skierowanej ogólności jest w sobie absolutną pewnością siebie samej, jest czynnikiem zakładającym szczegółowość, czynnikiem określającym i decydującym – jest sumieniem” oraz „Prawdziwe sumienie jest podstawą wyrażającą się w tym, by chcieć tego, co jest dobre samo w sobie i dla siebie. Sumienie ma też, dlatego stałe zasady i one właśnie są dla niego obiektywnymi dla siebie określeniami i obowiązkami. Oddzielone od tej swojej treści, od prawdy, jest sumienie tylko formalną stroną działalności woli, która jako ta oto wola nie ma żadnej swoiście jej przysługującej treści. Obiektywny system takich

Trzecią grupą koncepcji sumienia są teorie reprezentujące nurt emotywistyczny. Te koncepcje traktują sumienie jako przejaw sfery emocjonalno-afektywnej człowieka⁷⁶. Za prekursora nurtu emotywistycznego uznaje się Blaise'a Pascala (1623–1662). Istotą jego postrzegania sumienia jest przyznanie prymatu sferze wewnętrznych uczuć, odrębnych od rozumu, które pochodząc od Boga pozwalają na ocenę właściwości zachowania⁷⁷. Kolejnym przedstawicielem nurtu emotywistycznego jest Jean Rousseau (1712–1778). Sumienie według Rousseau'a jest cechą wrodzoną⁷⁸, niezależną od rozumu, działającą raczej w oparciu o emocje, uczucia a nie o wiedzę⁷⁹.

Koncepcję emotywistyczną sumienia w czasach późniejszych rozwijali m.in. Johann Fichte (1762–1814) oraz Artur Schopenhauer (1788–1860)⁸⁰. W ogólności dla wskazanych autorów sumienie było wewnętrznym uczuciem, powstałym w skutek syntezy wiedzy, obaw przed opinią i oceną zarówno innych ludzi jak też istoty wyższej, wpływów przyzwyczajęń i przesądów⁸¹.

---

zasad i obowiązków i połączenie się z tym systemem podmiotowej wiedzy dochodzi do skutku dopiero na stanowisku etyczności. Tu, na formalnym stanowisku moralności, bez tej obiektywnej treści, jest sumienie nieskończoną, formalną pewnością samego siebie, która właśnie dlatego jest pewnością tego oto podmiotu” – G.W.F. Hegel, *Zasady filozofii prawa*, tłum. A. Landman, Warszawa 1969, s. 139–140.

⁷⁶ Zob. T. Biesaga, *Sumienie*, w: *Powszechna encyklopedia filozoficzna*, t. 9, Lublin 2008, s. 269.

⁷⁷ Pascal tą sferę uczuć czy instynktu określał mianem „serca” – „serce ma swoje racje, których rozum nie zna [...]”. B. Pascal, *Mysli*, tłum. T. Żeleński (Boy), Warszawa 1983, s. 189.

⁷⁸ „Na dnie dusz wryta jest wrodzona zasada cnoty i sprawiedliwości i według niej, wbrew nieraz własnym przekonaniom, sądzymy czyny swoje oraz bliźnich jako złe i dobre. I tę zasadę nazywam sumieniem”. – J.J. Rousseau, *Emil, czyli o wychowaniu*, tłum. W. Husarski, Kraków 1955, s. 121.

⁷⁹ „Działalność sumienia przejawia się nie w sądach, lecz w uczuciach. Aczkolwiek wszystkie pojęcia nasze pochodzą z zewnątrz, ich ocena uczuciowa tkwi w nas samych. I dzięki niej wiemy, co jest dobre a co złe w nas samych i przedmiotach, kogo powinniśmy szanować, kogo zaś unikać”. Tamże, s. 122.

⁸⁰ Por. A. Schopenhauer, *O podstawie moralności*, tłum. Z. Bassakówna, Kraków 2015.

⁸¹ „Niektórzy upatrują w istnieniu sumienia argument przeciwko pogładowi sceptycznemu. Lecz naturalne pochodzenie sumienia także podlega wątpliwości. W każdym bądź razie istnieje także tzw. *conscientia spuria* [sumienie bękarcie], które często bywa brane za tamto. Skrucha i niepokój, które niejeden odczuwa po spełnieniu czynu, są często niczym innym, jak tylko obawą przed tym, co go może za to spotkać. Często uchybienie względem jakichś reguł zewnętrznych, dowolnych, a nawet bezsensownych, staje się przyczyną wewnętrznych udręczeń, zupełnie podobnych do wyrzutów sumienia.

Dla pełnego obrazu należy również zwrócić uwagę na zagadnienie sumienia pojawiające się w tradycji chrześcijańskiej oraz nauce Kościoła.

W Starym Testamencie bezpośrednio nie użyto terminu „sumienie”. Terminem określającym to co odpowiada sumieniu jest „serce”⁸², które jest nośnikiem prawa pochodzącego od Boga⁸³. W Nowym Testamencie termin „sumienie” widoczny jest głównie w teologii św. Pawła⁸⁴. U Pawła sumienie to niezależny trybunał, osądzający działania człowieka oraz autorytatywna świadomość obowiązku⁸⁵. Sumienie jest wrodzone, łączy się z istotą człowieczeństwa. Wskazać należy, iż według Pawła sumienie jest czymś indywidualnym i nie można go narzucić innej osobie⁸⁶. Sumienie jest miejscem, w którym Bóg przekazuje swoją wolę konkretnej osobie znajdującej się w konkretnej sytuacji. Podkreśla to indywidualny charakter sumienia. Kwestię autonomiczności sumienia podkreśla także tradycja św. Piotra⁸⁷, gdzie wola Boga wyrażająca się w sumieniu jest stawiana ponad prawami stanowionymi przez ludzi.

W okresie średniowiecza, już po osiągnięciu statusu religii panującej, Kościół katolicki nie widział potrzeby dyskusji o wolności sumienia⁸⁸.

[...] Ludzie religijni jakiej bądź wiary pod wyrazem sumienie rozumieją zbiór dogmatów i przepisów ich religii, jak również badanie samych siebie co do ich wykonywania; w tym też znaczeniu bywają używane wyrażenia: ucisk sumienia, swoboda sumienia. Teologowie, scholastycy i kazuiści wieków średnich brali je w tym samym znaczeniu. Sumieniem danego osobnika było wszystko to, co wiedział o ustawach i przepisach Kościoła w połączeniu z postanowieniem ich wykonywania. Zgodnie z tym istniało sumienie wątpliwe, sądzące, błędzące itp. Jak dalece było nieokreślonym pojęcie sumienia, jak rozmaite treści mu przypisywano, jaką chwiejność okazywali pod tym względem różni pisarze, o tym możemy przekonać się z dzieła Staüdlinia pt. *Historia teorii sumienia*. Fakty tego rodzaju bynajmniej nie przemawiają za realnością sumienia; owszem, przyczyniają się jeszcze do postawienia pytania, czy też rzeczywiście istnieje sumienie wrodzone”. Tamże, s. 80.

⁸² Zob. Schockenhoff, *Jaką pewność daje nam sumienie?*, s. 61n.

⁸³ „Umieszczę swe prawo w głębi ich jestestwa i wypiszę na ich sercu” (Jr 31, 33).

⁸⁴ W. Poplatek, *Istota sumienia według Pisma Świętego*, Lublin 1961, s. 83–126.

⁸⁵ Szerzej Schockenhoff, *Jaką pewność daje nam sumienie?*, s. 67–70.

⁸⁶ Rz 14, 22–23.

⁸⁷ Dz 5, 29 – „Trzeba bardziej słuchać Boga niż ludzi”; podobnie 1P 2, 19.

⁸⁸ „Pomyślna konstelacja, która postawiła papieństwo i duchową powagę Kościoła po stronie walczących o prawo do wolności sumienia, w następnych stuleciach długo jeszcze miała się nie powtórzyć. Średniowieczny Kościół w stosunku do kacerzy i heretyków nie tolerował żadnego powoływania się na indywidualną świadomość prawdy [...]. W sumie średniowieczny porządek społeczny w istocie swej nie uznaje ani religijnej, ani politycznej wolności sumienia; monopol prawdy, zawiadywany przez Kościół, przy

Kościół podkreślał prymat sumienia ponad jakimikolwiek innymi autorytetami⁸⁹.

W czasie Soboru Watykańskiego I (1869–1870) Kościół nie wypowiedział się na temat sumienia i jego roli w życiu moralnym i religijnym.

Przełomem był Sobór Watykański II (1962–1965) a w szczególności stanowiska zawarte w dokumentach – konstytucji *Lumen gentium* przyjętej 21 listopada 1964 roku⁹⁰ (szczególnie n. 16 i 36), deklaracji *Gravissimum educationis*⁹¹ przyjętej 7 grudnia 1965 roku (n. 16), konstytucji *Gaudium et spes* (n. 16, 31, 41), deklaracji *Dignitatis humanae* (n. 1, 3, 8, 14). Spośród papieży posoborowych szczególnie dużo rozważań o sumieniu i wolności sumienia poczynił Jan Paweł II⁹². Wskazać tu należy encykliki *Dominium et Vivificantem* (18 V 1986)⁹³, a szczególnie encyklika *Veritatis splendor* (6 VIII 1993)⁹⁴. Kilukrotnie kwestię sumienia i jego wolności poruszał także Benedykt XVI. Wskazać należy tu encyklikę *Deus Caritas est* (25 XII 2005)⁹⁵ oraz encyklikę *Spe salvi* (30 XI 2007)⁹⁶.

---

uciekaniu się do instrumentów ramienia świeckiego, sprawiał, że próba odwoływania się do własnego sumienia w sprawach wiary była kwestią życia i śmierci”. Schöckenhoff, *Jaką pewność daje nam sumienie?*, s. 13.

⁸⁹ Działanie wbrew sumieniu jako sprzeczne z wolą bożą prowadzić miało do piekła. „Skoro «wszystko co nie jest z wiary, jest grzechem» (*omne quod non est ex fide, peccatum est*), decyzją Soboru postanawiamy, że żaden przepis – zarówno kanoniczny, jak i cywilny – nie ma mocy bez dobrej wiary”. *Sobór Laterański IV* (1215), w: *Dokumenty soborów powszechnych*, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004, s. 279.

⁹⁰ Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, AAS, 57(1965), s. 5–75, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-57-1965-ocr.pdf> [12.10.2016].

⁹¹ Sobór Watykański II, Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis*, AAS, 58(1966), s. 728–739, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-58-1966-ocr.pdf> [10.09.2016].

⁹² Zob. M. Wojewoda, *Problem sumienia w myśli antropologiczno-etycznej Karola Wojtyły*, w: *O antropologii Jana Pawła II*, red. M. Grabowski, Toruń 2004, s. 217–240; E. Kaczyński, *Prawda – dobro – sumienie*, Warszawa 2007, s. 115n.

⁹³ Jan Paweł II, Encyklika *Dominium et Vivificantem*, AAS, 78(1986), s. 809–900, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-78-1986-ocr.pdf> [17.09.2016]; zob. W. Zatorski, *Dar sumienia*, Kraków 2006, s. 13–23.

⁹⁴ Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, AAS, 85(1993), s. 1133–1228, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-85-1993-ocr.pdf> [20.08.2016].

⁹⁵ Benedykt XVI, Encyklika *Deus caritas est*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/encykliki/deus_caritas_25122005.html. [20.03.2015].

⁹⁶ Tenże, Encyklika *Spe salvi*, 30 XI 2007, AAS, 99(2007), s. 985–1027, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/2007/dicembre%202007.pdf> [28.10.2016].

Kwestię sumienia porusza także *Katechizm Kościoła katolickiego* z 1992 roku⁹⁷ oraz *Kompendium Katechizmu Kościoła katolickiego*⁹⁸. Katechizm (w numerach 1776–1802) omawia kwestię sumienia w kontekście historyczno-filozoficznym, wskazuje definicję sumienia jako „sądu rozumu”, określa również dopuszczalność i warunki kształtowania sumienia.

Opierając się na wskazanych dokumentach można przyjąć, że aktualna koncepcja sumienia w Kościele stanowi naśladownictwo koncepcji wywodzących się ze szkoły dominikańskiej. Sumienie jest więc sądem nad czynem, weryfikacją czynu w świetle prawa naturalnego. Samo nie stanowi tego prawa, jedynie porównuje czyn z „matrycą” prawa boskiego⁹⁹.

2. Pojęcie wolności sumienia i wyznania a pojęcie wolności sumienia i religii

Jak wskazuje się w literaturze prawa wyznaniowego, analiza terminów wolność sumienia i wyznania doprowadziła do ukształtowania dwóch przeciwstawnych poglądów na zakres znaczeniowy tych pojęć.

Pierwszy z nich utożsamia wolność sumienia z wolnością wyznania, nie dostrzegając pomiędzy tymi terminami istotnych różnic. Drugi wyodrębnia w pojęciu wolność sumienia i wyznania dwa elementy składowe, uzasadnione dwoma formami przejawów aktywności religijno-światopoglądowej człowieka. Jako pierwszą wskazuje się aktywność wewnętrzną, związaną z kształtowaniem myśli i przekonań jednostki w sprawach religii. Jako drugą wskazuje się aktywność zewnętrzną polegającą na ujawnianiu

---

⁹⁷ *Katechizm Kościoła katolickiego*, Poznań 1994.

⁹⁸ *Kompendium Katechizmu Kościoła katolickiego*, Kielce 2005.

⁹⁹ „Funkcja zatem sumienia polega na określeniu prawdziwego dobra w czynie. Wolność, jaka tutaj jest zagwarantowana sumieniu, zawiera w sobie zawsze zależność od prawdy. Miarą dojrzałości i odpowiedzialności sądów sumienia nie będzie dążenie do wyzwolenia go od obiektywnej prawdy, prowadzącej w końcu do autonomii jego decyzji, lecz intensywne poszukiwanie prawdy oraz kierowanie się nią w działaniu. Osąd sumienia nie ustanawia prawa, lecz jedynie poświadcza autorytet prawa naturalnego i rozumu praktycznego w odniesieniu do dobra obiektywnego. Sumienia nie można uważać za autonomiczne i wyłączone źródło stanowienia o tym, co dobre i co złe. Sumienie nie tworzy prawdy i dobra moralnego” – P. Góralczyk, *Sumienie a prawda i wolność*, „Communio”, 20(2000), nr 1, s. 103.

tych przekonań oraz postępowaniu zgodnie z ich nakazami¹⁰⁰. Taki dwuelementowy sposób postrzegania znaczenia pojęcia wolności sumienia i wyznania znajduje odzwierciedlenie w brzmieniu współczesnych aktów prawa międzynarodowego¹⁰¹.

Wolność sumienia obejmuje uprawnienia jednostki do wyboru, kształtowania i zmiany swojego światopoglądu. Należy zwrócić uwagę, że aktualnie uprawnienia te nie są tylko i wyłącznie efektem oddziaływania czynników związanych z religią. Postępujący w Europie, od okresu Oświecenia, proces coraz silniejszej laicyzacji życia, powoduje, że większą wagę w kształtowaniu przekonań światopoglądowych mają czynniki areligijne lub ateistyczne.

Wolność wyznania to uprawnienie do uzewnętrzniania i manifestowania swoich poglądów i przekonań w sprawach religijnych indywidualnie i zbiorowo, prywatnie i publicznie oraz do postępowania zgodnego ze swoimi przekonaniami. Zakres wolności wyznania rozumiany jest przez część badaczy w sposób zawężający lub rozszerzający. Zgodnie z poglądem opowiadającym się za zawężającym rozumieniem pojęcia wolności wyznania, termin ten obejmuje tylko i wyłącznie uzewnętrznianie i manifestowanie poglądów religijnych. Często, jako bardziej precyzyjnie opisujące taki sposób rozumienia zakresu wolności, wskazuje się określenie wolności religii. Zgodnie natomiast z poglądem opowiadającym się za rozszerzającą interpretacją pojęcia wolności wyznania, termin ten obejmuje nie tylko swobodę uzewnętrzniania przekonań religijnych, ale także poglądów areligijnych lub ateistycznych.

Spór o to, czy bardziej precyzyjne jest pojęcie wolności sumienia i wyznania czy wolności sumienia i religii, jest widoczny w polskiej doktrynie prawa¹⁰². Przyczynkiem do dyskusji stało się brzmienie nadane art. 53 Konstytucji¹⁰³ z dnia 2 kwietnia 1997 roku, w którym użyte zostało sformułowanie wolność religii, podczas gdy w dominującej większości aktów prawa

---

¹⁰⁰ J. Szymanek, *Prawna regulacja wolności religijnej*, „Studia Prawnicze”, 2006, nr 2, s. 5n.

¹⁰¹ Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 21.

¹⁰² Por. J. Szymanek, *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy”, 2006, nr 2(73), s. 49–54, ponadto por. M. Pietrzak, *Demokratyczne świeckie państwo prawne*, Warszawa 2000, s. 77; *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2003, s. 211; W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej. Komentarz*, Kraków 2000, s. 53; M. Pietrzak, *Stosunki państwo – Kościół w nowej Konstytucji*, PiP, 1997, z. 11–12, s. 184.

¹⁰³ Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483.

międzynarodowego użyty został termin wolności wyznania. Zastosowanie tego terminu stanowiło odejście od tradycji polskiego konstytucjonalizmu, bowiem zarówno w treści artykułu 111 Konstytucji marcowej z 1921 roku¹⁰⁴, który został utrzymany w mocy również przepisami Konstytucji kwietniowej [1935], Konstytucja PRL z 1952 roku¹⁰⁵, a także literatura przedmiotu powszechnie akceptuje pojęcie wolności sumienia i wyznania. Niekonsekwencję w nazewnictwie te same wolności dostrzegamy także w poszczególnych przepisach Konstytucji RP z 1997 roku, bowiem art. 48 ust. 1 stanowi o wolności sumienia i wyznania, natomiast art. 53. ust. 1 gwarantuje wolność sumienia i religii. Ocena tego prezentowana w doktrynie jest zróżnicowana. B. Banaszak przyjmuje, iż użytym przez ustrojodawcę terminom należy przypisać to samo rozumienie, gdyż ze sformułowania art. 48 ust. 1 wynika jednoznacznie, że chodzi w nim o tę samą wolność, która zagwarantowana została w art. 53 ust. 1¹⁰⁶. Zbliżone stanowisko prezentuje H. Misztal¹⁰⁷.

Z kolei M. Pietrzak¹⁰⁸ i K. Pyclik¹⁰⁹ stoją na stanowisku bardziej krytycznym, wskazując, że niekonsekwencja ustawodawcy jest wynikiem niedostatecznego rozważenia zagadnienia regulowanej wolności.

Jak wskazuje się w literaturze, użycie terminu wolność sumienia i religii to wynik przejścia terminologii zawartej w deklaracji Soboru Watykańskiego II o wolności religijnej *Dignitatis humanae* z 1965 roku¹¹⁰ bądź naśladownictwem Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka z 1969 roku¹¹¹.

Część doktryny przechodzi jednak nad tym problemem terminologicznym do porządku dziennego. Takie podejście reprezentuje m.in. L. Garlicki, posługując się terminem „wolność sumienia i religii tj. wyznania”¹¹².

---

¹⁰⁴ Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. RP. z 1921 r. Nr 44, poz. 267).

¹⁰⁵ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 roku (Dz. U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232 ze zm).

¹⁰⁶ B. Banaszak, *Konstytucja RP. Komentarz*, Warszawa 2009, s. 250.

¹⁰⁷ *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, s. 234.

¹⁰⁸ Pietrzak, *Stosunki*, s. 181.

¹⁰⁹ K. Pyclik, *Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficzno-prawne)*, w: *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002.

¹¹⁰ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Wolność sumienia i religii*, „Studia Prawnicze”, 2001, z. 1, s. 27.

¹¹¹ Amerykańska Konwencja Praw Człowieka, uchwalona dnia 22 listopada 1969 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1969a-c0.html> [13.12.2014].

¹¹² L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2005, s. 113.

Należy w tym miejscu podnieść, iż oprócz terminologicznej niekonsekwencji doktryna zauważyła jeszcze jedno zagadnienie związane z przyjętymi w treści Konstytucji określeniami¹¹³. Jak słusznie zauważono w treści aktów prawa międzynarodowego następuje pewna standaryzacja zawartości pojęcia wolności światopoglądowej polegająca na przyjęciu, że obejmuje ona „wolność myśli, sumienia i religii”. Taka formuła, obejmująca możliwie szeroki aspekt aktywności człowieka w sferze przekonań, filozofii czy moralności, ogranicza możliwość zawężającego interpretowania wolności, poprzez ograniczenie go tylko do kwestii *stricte* religijnych. Tymczasem zastosowana w polskiej Konstytucji terminologia może skłaniać do przyjęcia, że ustawodawca miał na myśli jedynie wolność w sferze wąsko rozumianej religii. O rozważaniach przedstawicieli polskiej doktryny w zakresie zawartości terminów wykorzystywanych na opisanie wolności do posiadania i wyrażania przekonań światopoglądowych czy wyznaniowych szeroko i trafnie pisze m.in. M. Bielecki¹¹⁴.

3. Wolność sumienia i wyznania jako prawo podmiotowe

Koncepcja wolności sumienia i wyznania ewoluowała przez długi okres. Współczesne poglądy dotyczące pojmowania tego rodzaju uprawnień i ich znaczenia są efektem trwających setki lat dociekań i działań filozofów, teoretyków i praktyków prawa. Efekty tej pracy były stopniowo inkorporowane w ramy systemów prawnych kształtujących się organizmów państwowych a z czasem również organizacji ponadpaństwowych. Należy mieć na uwadze, że proces wykształcenia współczesnych koncepcji i pojmowania wolności sumienia i wyznania przebiegał nie tylko w zaciszu murów uczelni czy sal sądowych, ale równie często katalizatorem potrzeby unormowania pewnych zagadnień były dramatyczne zdarzenia (np. wojny, rewolucje itd.) generujące milionowe krwawe ofiary. Początkiem nowoczesnego pojmowania wolności

---

¹¹³ Zob. A. Łopatka, *Jednostka. Jej prawa człowieka*, Warszawa 2002, s. 106n; R. Małajny, *Regulacja kwestii konfesyjnych w Konstytucji III RP (refleksje krytyczne)*, w: *Ze sztandarami prawa przez świat. Księga dedykowana Profesorowi Wieńczysławowi Józefowi Wagnerowi von Igelgrund z okazji 85-lecia urodzin*, red. R. Tokarczyk, K. Motyka, Kraków, 2002, s. 301. Ponadto zob. J. Szymanek, *Konstytucjonalizacja prawa do wolności myśli, sumienia religii i przekonań*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*”, 10(2007), s. 89–114.

¹¹⁴ M. Bielecki, *Godność dziecka jako przesłanka korzystania z wolności religijnej*, w: *Dziecko. Studium interdyscyplinarne*, red. E. Sowińska, E. Szczurko, T. Guz, P. Marzec, Lublin 2008, s. 241n.

przekonań były w istocie wojny i prześladowania o podłożu religijnym. Doświadczenia wywiedzione z tych zdarzeń stały się czynnikiem decydującym o powstaniu i stopniowej akceptacji przekonania o konieczności regulacji zakresu i zawartości prawa jednostek ludzkich do posiadania i swobodnego wyrażania poglądów w sferze przekonań także wyznaniowych.

Coraz powszechniejsze przekonanie o konieczności uznania indywidualnych praw jednostek, stało się przyczyną wypracowania koncepcji praw podmiotowych. Teoria praw podmiotowych była przedmiotem znacznej liczby badań i opracowań. Generalnie na potrzeby niniejszej rozprawy przyjąć należy, iż prawem podmiotowym jest stan prawny umożliwiający jednostce wykonywanie określonych uprawnień, z czym wiąże się obowiązek innych do poszanowania sfery indywidualnej wolności jednostki¹¹⁵.

Kwestia, czy koncepcja praw podmiotowych była dostrzegana w nauce prawa rzymskiego, pozostaje sporna. Niekiedy wskazuje się fragment Digesta Ulpiana (D.1.1.10 – *ius suum cuique tribuere*) jako podstawę formuły określającej prawo podmiotowe, wywodząc takie stanowisko z rozważań Hugona Donellusa (1527–1594)¹¹⁶. Donellus określił prawo podmiotowe jako *facultas et potestas iure tributa*. Do tej definicji odwoływały się dzieła prawnicze Oświecenia¹¹⁷. Oparcie koncepcji prawa podmiotowego jako prawa pierwotnego i podstawowego wywodzonego wprost z faktu „bycia” człowiekiem było konsekwencją wyższości prawa naturalnego nad prawem stanowionym¹¹⁸. Wywodzenie prawa podmiotowego od wolności występowało w rozważaniach XIX-wiecznych badaczy. Wskazać należy tu rozważania Friedricha Carla von Savigny (1779–1861) czy „teorie woli” Bernharda Windscheida (1817–1892). Koncepcjom wywodzącym prawo podmiotowe z woli jednostki przeciwstawione zostały koncepcje wiążące to prawo

---

¹¹⁵ Wolność sumienia i wyznania mieści się w ramach prawa podmiotowego, pojmowanego jako „możliwość czy wolność działania i zachowania się człowieka”, możliwość domagania się, aby inni tym działaniom nie przeszkadzali”. F. Longchamps, *Z rodowodu prawa podmiotowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Nauki Społeczne”, Prawo 8, seria A, nr 34, 1961, s. 110–117. Podobne stanowisko zajmował F. Zoll [senior]. Zob. F. Zoll [senior], *Rzymskie prawo prywatne (Pandekta)*, t. 2: *Część ogólna*, Warszawa – Kraków 1920, s. 18–19.

¹¹⁶ Zob. M. Pyziak-Szafnicka, *Prawo podmiotowe*, „Studia Prawa Prywatnego”, 2006, nr 1, s. 43, <http://czasopisma.beck.pl/studia-prawa-prywatnego/artukul/prawo-podmiotowe-2/> [20.07.2017].

¹¹⁷ Tamże.

¹¹⁸ Utożsamianie prawa podmiotowego z wolnością jednostki widoczne jest m.in. u I. Kanta – np. w *Metafizyce moralności*.

z realnymi korzyściami (tak materialnymi jak też niematerialnymi), jakie jednostka miałaby zyskać korzystając z niego i jednocześnie możliwymi do realizacji za pośrednictwem elementów formalnych (instytucji powództwa). Przedstawicielem tego trendu był m.in. Rudolf von Ihering (1818–1892) uznawany za twórcę „teorii interesu”. W doktrynie pojawiały się także stanowiska negujące istnienie praw podmiotowych. Jednym z głównych krytyków koncepcji praw podmiotowych prezentowanych przez pozytywistyczny nurt nauk prawnych był Leon Duguit (1859–1928). Pozytywistyczna koncepcja praw podmiotowych została zanegowana w pewnym stopniu przez przedstawicieli nurtu normatywistycznego – m.in. Hansa Kelsena (1881–1973). Koncepcja praw podmiotowych była negowana przez przedstawicieli nauki prawa pozostających pod wpływem ideologii obu reżimów totalitarnych połowy XX stulecia. W nazistowskich Niemczech krytykiem koncepcji prawa podmiotowego był m.in. Karl Larenz (1903–1993) – propagator koncepcji „pozycji prawnej”, w nauce prawa obowiązującej w krajach bloku wschodniego wskazać można poglądy Krzysztofa Opałki¹¹⁹ a także w pewnym stopniu Stanisławy Wronkowskiej¹²⁰. Wskutek doświadczeń z wypaczonego sposobu traktowania praworządności w okresie III Rzeszy, po jej upadku w niemieckiej nauce prawa pojawiała się silna krytyka szkoły pozytywistycznej. Krytykami pozytywizmu prawniczego byli m.in. Gustav Radbruch (1878–1949) – twórca „formuły Radbrucha”. Nowym trendem było pojawienie się koncepcji usiłujących pogodzić przeciwstawne stanowiska zwolenników pozytywizmu prawniczego i zwolenników prawa natury. Wskazać należy tu poglądy Ronalda Dworkina (1931–2013) i Johna Finnisa (ur. 1940)¹²¹.

W literaturze prezentowanych jest wiele różnych koncepcji opisujących termin „prawo podmiotowe”. Tytułem przykładu można wskazać koncepcje opracowane przez polskich przedstawicieli doktryny¹²². Prawem podmio-

¹¹⁹ Zob. K. Opałek, *Prawo podmiotowe. Studium z teorii prawa*, Warszawa 1957, s. 408.

¹²⁰ Zob. S. Wronkowska, *Analiza pojęcia prawa podmiotowego*, Poznań 1973, s. 48, ale stanowisko to jest podważane przez samą autorkę w dalszej części tego dzieła – zob. tamże, s. 91.

¹²¹ Zob. J. Finniss, *Natural Law and Natural Rights*, Oxford 1980 [wyd. pol. *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, Warszawa 2001] oraz R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Harvard 1977 [wyd. pol. *Biorąc prawa poważnie*, Warszawa 1998].

¹²² J. Chaciński, *Prawa podmiotowe a ochrona dóbr osobistych*, Lublin 2004, s. 9–35; K. Gandor, *Prawa podmiotowe, tymczasowe, ekspektatywy*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968, s. 43–44; S. Ritterman, *Pojęcia materialne w prawie cywilnym. Studium z zakresu metodologii nauki prawa cywilnego. Rozważania ogólne*, Kraków 1962;

towym określić można sytuację prawną jakiegoś podmiotu o określonych właściwościach, która odnosi się do pewnego typu zachowania lub zachowań w rozważanym systemie norm prawnych oraz kwalifikacji zachowań ze względu na normy rozpatrywanego systemu prawnego¹²³.

Generalizując, prawo podmiotowe można ująć jako wolność postępowania poszczególnego podmiotu będącą jego uprawnieniem i kompetencją do dokonywania określonych czynności, połączoną z roszczeniem w sensie procesowym¹²⁴. Należy podnieść, że uprawnienia wynikające z wolności sumienia i wyznania tworzą publiczne prawa podmiotowe¹²⁵.

Prezentując wskazane powyżej koncepcje prawa podmiotowego należy zauważyć, że w nauce wyrażany jest również pogląd, iż w istocie brak jest wypracowanej definicji „prawa podmiotowego”, co więcej podnoszone są wątpliwości co do możliwości stworzenia zadowalającej definicji a tym bardziej definicji o charakterze uniwersalnym, przydatnym dla różnych gałęzi prawa¹²⁶.

Wronkowska, *Analiza pojęcia prawa podmiotowego*, s. 7–8; Opałek, *Prawo podmiotowe*, s. 215; A. Redelbach, S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii państwa i prawa*, Warszawa 1962, s. 143n; M. Pyziak-Szafnicka, *Prawo podmiotowe*, w: *Prawo cywilne. Część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2007, s. 671–771 (*System prawa prywatnego*, t. 1); A. Szpunar, *Ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1979, s. 103. Wskazać można tu w szczególności poglądy prezentowane przez Z. Radwańskiego, który wywiódł, że prawo podmiotowe to pozytywnie oceniana korzystna sytuacja jednostki w społeczeństwie. Definiując termin prawo podmiotowe, wskazał, że jest to złożona sytuacja prawna wyznaczona podmiotom przez obowiązujące normy i chroniąca prawnie uznane interesy tych podmiotów – Z. Radwański, *Prawo cywilne. Część ogólna*, Warszawa 1999, s. 83 i 88; A. Woltera, który wskazał, że prawem podmiotowym jest przyznana i zabezpieczona przez normę prawną sfera możliwości postępowania w określony sposób – A. Wolter, *Prawo cywilne*, Warszawa 1972, s. 112; S. Grzybowski, który definiuje prawo podmiotowe jako „przyznaną przez normę prawną na rzecz strony stosunku prawnego sferę możliwości postępowania w sposób określony w tej normie, czyli zgodnie z treścią prawa podmiotowego – S. Grzybowski, *System prawa cywilnego*, t. 1, Wrocław 1974, s. 216; A. Wolter, K. Ignatowicz, K. Stefaniuk, *Prawo cywilne*, Katowice 2001, s. 128–129.

¹²³ Wronkowska, *Analiza pojęcia prawa podmiotowego*, s. 17.

¹²⁴ Tamże, s. 50n.

¹²⁵ Wedle przedstawicieli doktryny prawa, publiczne prawo podmiotowe oznacza taką sytuację prawną obywatela, w obrębie której ten obywatel, opierając się na chroniących jego interesy prawne normach prawnych, może skutecznie żądać czegoś od państwa lub może w sposób niekwestionowany przez państwo coś zdziałać. Por. *Prawo administracyjne*, red. J. Boć, Wrocław 1994, s. 307.

¹²⁶ Zob. Pyziak-Szafnicka, *Prawo podmiotowe*, s. 43.

Aktualnie powszechnie (przynajmniej w kręgu cywilizacji zachodniej) uznaje się, że wolność sumienia i wyznania ma charakter prawa podmiotowego. Podmiotowość prawna każdego człowieka (a zatem również dziecka) akcentuje art. 6 PDPC a także art. 16 MPPOiP. W ramach Konwencji zwrócić uwagę należy na art. 7, 8 i 12. Ponadto wskazać należy na akty rangi regionalnej w postaci rekomendacji Rady Europy, w szczególności rekomendacji 874/1979 w sprawie europejskiej karty praw dziecka¹²⁷ oraz rekomendację nr 1121/1990 w sprawie praw dziecka¹²⁸ oraz Europejskiej Konwencji o wykonywaniu praw dziecka z 1996 roku¹²⁹.

Decyduje o tym akceptacja poglądu, iż jest ono uprawnieniem przynależnym każdej osobie. Nie znajdują natomiast aprobaty tezy, że prawo to jest uzależnione od kryteriów obywatelstwa, miejsca zamieszkania, pobytu, płci, rasy, wykształcenia czy wieku. Należy jednak zaznaczyć, iż zakres możliwości korzystania z pełni wolności może być uzależniony od zdolności osoby do podejmowania przemyślanych i rozważnych działań, co sprowadza się do powiązania uprawnień wywiedzionych z wolności w sferze przekonań ze zdolnością do podejmowania czynności prawnych, która generalnie jest przyznawana osobom, które osiągnęły odpowiedni poziom rozwoju emocjonalnego i psychicznego. Najczęściej przyjmowane jest domniemanie, iż osoba, która osiągnęła odpowiedni wiek, jest osobą zdolną do czynności prawnych, a więc należy skłonić się do poglądu, iż nie jest możliwe absolutne pominięcie kryterium wieku, jako czynnika różnicującego jednostki ludzkie w zakresie, co najmniej efektywnego korzystania z uprawnień wynikających z wolności sumienia i wyznania. Ograniczenia te wynikają jednak bardziej z konieczności działania za pośrednictwem osób sprawujących władzę rodzicielską lub opiekę a nie z ograniczenia wolności jako takiej.

Wolność sumienia i wyznania ma postać osobistą (jest wolnością osobistą) i jako taka ma charakter podmiotowy bezwzględny, czyli jest skuteczna wobec wszystkich (jest więc skuteczna *erga omnes*). Pomimo powyższego nie ulega wątpliwości, że wolność sumienia i wyznania nie ma charakteru nieograniczonego. Uprawnienie władz do wprowadzenia ograniczeń tej wolności motywowane jest względami związanymi z koniecznością za-

---

¹²⁷ Tekst w: P. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy*, Warszawa 2012, s. 843.

¹²⁸ Tamże, s. 849.

¹²⁹ Zob. T. Smyczyński, *Pojęcie dziecka i jego podmiotowość*, w: *Konwencja o Prawach Dziecka. Analiza i wykładnia*, red. tenże, Poznań 1999, s. 39–47.

pewnienia porządku publicznego i uniknięcia wykorzystywania uprawnień wynikających z wolności w sposób prowadzący do nadużyć i naruszenia uprawnień innych jednostek czy społeczności. O ile, jak wskazano, powszechnie akceptowana jest konieczność pewnego limitowania sposobów korzystania z wolności, to kontrowersje pojawiają się w trakcie rozważań o rozmiarach tych ograniczeń.

W efekcie dyskusji nad tym zagadnieniem przyjęto model uznający, że wolność uzewnętrznienia religii może być ograniczona wyłącznie na podstawie ustawy i to jedynie wówczas, gdy jest to konieczne dla ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności oraz wolności i praw innych osób.

Należy wskazać, że w niektórych ustawodawstwach, w pewnych okresach historycznych stosowano kryterium uzależniające uznanie (lub jej zakres) wolności sumienia i wyznania jednostki od posiadania przez nią statusu obywatela danego państwa. Istotne jest, że wolność sumienia i wyznania w ujęciu instytucjonalnym jest zawsze wtórna wobec pierwotnego prawa każdego człowieka do wyznawania odpowiadającej mu religii, do niewyznawania żadnej, do kierowania się przekonaniami opartymi na innych niż wyznaniowe systemy wartości itp. W tej sytuacji wolność sumienia i wyznania jest wolnością, która w pierwszym rzędzie przysługuje konkretnej osobie. Dopiero w konsekwencji istnienia tak pojmowanej wolności pojawia się wolność sumienia i wyznania, jako możliwość organizowania się według kryteriów religijnych, tworzenia kościołów i związków wyznaniowych. Wolność tworzenia organizacji konfesyjnych ma zapewnić realizację indywidualnych praw wolnościowych poszczególnych jednostek. Zatem ustawodawstwo normujące wolność sumienia i wyznania powinno w minimalnym przynajmniej stopniu regulować sytuację konfesyjną jednostki oraz wspólnoty religijnej, w skład której taka jednostka może wchodzić.

Potwierdzeniem poglądu, że wolność sumienia i wyznania jest prawem podmiotowym, jest również dorobek orzecznictwa europejskich sądów konstytucyjnych oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu, które wyraźnie deklarują, że wolność ta jest prawem podmiotowym o charakterze fundamentalnym, gwarantującym istnienie intymnej klauzuli przekonań. Pod pojęciem tym zwykło się rozumieć przestrzeń indywidualnego samookreślenia¹³⁰. W literaturze podkreśla się, że wolność sumienia

---

¹³⁰ Zob. J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, „Annales UMCS”, 19(2012), nr 1, sectio K, 2012, s. 36.

i wyznania nie jest wyłącznie normą moralną, lecz wolnością człowieka i to bardzo specyficzną, gdyż dotyczy aktywności religijno-światopoglądowej, a więc takiej, która różni się i to w sposób bardzo istotny od wszelkich innych przejawów aktywności ludzkiej. Korzystając z tej wolności, człowiek może żądać, aby inni jego wolność respektowali. Wolność sumienia i wyznania uznawana jest, jako wolność immanentnie związana z osobą ludzką, jako wolność niezbywalna i osobista. Warto jednak zauważyć, iż w literaturze prezentowane są także poglądy, zgodnie z którymi wolność sumienia i wyznania jest przyrodzonym prawem człowieka. Stanowisko takie prezentuje m.in. Z. Łyko, który definiuje wolność sumienia i wyznania, jako prawo osobiste wszystkich jednostek ludzkich, chroniące społeczne sfery ich egzystencji oraz kościołów tych jednostek ludzkich, jako wspólnot ludzi wierzących¹³¹. W koncepcjach o etologii wyznaniowej zwłaszcza w chrześcijaństwie, wolność sumienia i wyznania wywodzi się z prawa natury, z nadania Bożego oraz z godności osoby ludzkiej, jako stworzonej przez Boga. Orientacje ateistyczne czy deistyczne genezę tej wolności upatrują w godności osoby ludzkiej, jako osoby myślącej, wolnej autonomicznej, która jest członkiem określonej wspólnoty społecznej. Przedstawiciele ich stoją na stanowisku, iż wolność ta przysługuje każdemu człowiekowi bez względu na narodowość, obywatelstwo, rasę, status społeczny, światopogląd, płeć, wiek itd.¹³²

Obecny w Kościele katolickim od czasów Soboru Watykańskiego II pogląd i słuszności dążeń ekumenicznych został, w ocenie wielu komentatorów, zachwiany wskutek ogłoszenia Deklaracji Kongregacji Nauki Wiary *Dominus Iesus*¹³³. W ocenie krytyków Deklaracja stanowiąc próbę odpowiedzi na tendencje relatywistyczne kwestionuje poglądy wypracowane podczas prac Soboru Watykańskiego II¹³⁴. W szczególności brzmienie rozdziału IV Deklaracji w istocie może powodować takie wrażenie, bowiem Deklaracja wyraźnie faworyzuje pozycję Kościoła katolickiego i jego dogmatów kosztem innych odłamów chrześcijaństwa.

---

¹³¹ Z. Łyko, *Wolność sumienia i wyznania w relacji człowiek – kościoły – państwo*, w: *Podstawowe prawa jednostki i ich ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997, s. 88.

¹³² A. Łopatka, *Wolność sumienia i wyznania*, w: *Prawa człowieka. Model prawny*, red. R. Wieruszewski, s. 407–421.

¹³³ Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja Dominus Iesus. Tekst i komentarze*, 6 VIII 2000, Poznań 2006.

¹³⁴ Zob. http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TD/kosciol_po_dominus_iesus.html [19.05.2017].

Wolność sumienia i wyznania jest także pojmowana jako wolność, która przysługuje nie poszczególnym jednostkom (wolność indywidualna), ale jako wolność tworzenia i funkcjonowania organizacji (kościółów i związków wyznaniowych), za pośrednictwem których wyznawcy danej religii mogą sprawować kult (wolność instytucjonalna). Należy w pełni podzielić pogląd, iż „Związki wyznaniowe od dawna traktowane są, jako odrębne podmioty wyposażone w uprawnienia do korzystania z wolności wyznania. Zabezpieczają one realizację uprawnień indywidualnych swoich członków. Jednostka zaspokaja bowiem poważną część swoich potrzeb religijnych za pośrednictwem bądź przy udziale struktur organizacyjno-personalnych związków wyznaniowych”¹³⁵. Pogląd o konieczności uznania prawa związków wyznaniowych do wolności jest także zgodny z nauczaniem Kościoła katolickiego¹³⁶. Najmniejszym kolektywem, który przez współczesne ustawodawstwo uważany jest za podmiot korzystający z uprawnień wynikających z wolności sumienia i wyznania, jest rodzina¹³⁷. Analizując przepisy prawa świeckiego oraz normy KPK83 należy przyjąć, że zarówno prawo świeckie, jak też prawo kanoniczne, nie negują uznania za rodzinę związku niepotwierdzonego formalnym aktem małżeństwa¹³⁸. Zatem rodzinę tworzyć będą, ze wszystkimi konsekwencjami w zakresie obowiązków skierowanych np. ku wychowaniu dzieci, także żyjący w związkach nieformalnych. W przypadku związków nieformalnych można mówić jedynie o tradycyjnym modelu związku kobiety i mężczyzny. Oczywiście kształt uprawnień rodzica po ustaniu małżeństwa może być modyfikowany przez orzeczenie sądu lub umowę pomiędzy byłymi małżonkami.

Pod różnymi terminami spotykanymi w aktach prawnych (wymienić można tu pojęcia takie jak „wolność myśli, sumienia i religii”; „wolność sumienia i wyznania”; „wolność sumienia i religii”) kryje się ta sama treść sprowadzająca się do gwarancji wyznawania rozmaitych religii, zakazu

---

¹³⁵ Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 29.

¹³⁶ Świadczy o tym chociażby fragment *Dignitatis humanae* – „Wolność, czyli zabezpieczenie od przymusu w sprawach religijnych, przysługująca poszczególnym osobom, powinna być im przyznana również wtedy, gdy działają wspólnie. Zarówno bowiem społeczna natura człowieka, jak i społeczna natura samej religii, wymagają istnienia wspólnot religijnych”.

¹³⁷ Sobczak, Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, s. 36.

¹³⁸ W zakresie prawa kanonicznego zob. artykuł J. Sokołowskiego, *Instytucja rodziny w prawie kanonicznym*, „Studia nad Rodziną”, 17(2013), nr 1(32), s. 291–313.

dyskryminacji religijnej, możliwości przynależności do różnych kościołów, związków wyznaniowych i zbiorowości religijnych¹³⁹. Wypracowanie zakresu pojęciowego terminów określających prawa człowieka w sferze światopoglądu doprowadziło do powstania swoistej mozaiki terminów definiujących ten zakres swobód tak jednostek jak też organizacji, w ramach których jednostki kultuwują obrzędy związane z danym wyznaniem. Z powodu wielości koncepcji i przyjętego zakresu pojęć takich jak wyznanie, religia, sumienie w literaturze i aktach normatywnych pojawiają się różne terminy opisujące omawianą wolność. Stosowane są m.in. terminy „wolność wyznania”, „wolność sumienia i religii”, „wolność religii”, „wolność wierzeń”, „wolność kultu”, „wolność myśli i przekonań”, „wolność wyznawania i głoszenia religijnych, areligijnych, a także antyreligijnych idei i doktryn”. Przykładem jest terminologia użyta w treści Konstytucji RP z 1997 roku, w której użyto terminu „wolność sumienia i religii”, rzadko spotykanego w literaturze przedmiotu, w której preferowanym terminem jest „wolność sumienia i wyznania”¹⁴⁰.

W świetle powyższych rozważań nie ulega wątpliwości, że wolność sumienia i wyznania jest jednym z filarów demokratycznego społeczeństwa. Wolność sumienia i wyznania ma charakter prawa podmiotowego, czyli przynależnego każdej osobie ludzkiej, niezależnie od jej obywatelstwa, rasy, płci, wykształcenia, miejsca zamieszkania i w pewnym zakresie wieku¹⁴¹. Podmiotowy charakter prawa do wolności sumienia i wyznania podkreślany był wielokrotnie przez orzecznictwo europejskich sądów konstytucyjnych oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu. Zgodnie z nauką prawa, prawo podmiotowe jest pojmowane jako możliwość, czy wolność

---

¹³⁹ Należy zauważyć, że w literaturze prezentowany jest pogląd, zgodnie z którym termin „wolność sumienia” jest określeniem zupełnie obcym historycznie. Zarówno filozofia starożytna, jak i średniowieczna, nie znały wyżej przywołanego związku. Ponadto warto wskazać, iż niektórzy badacze średniowiecznej myśli chrześcijańskiej wskazywali na istnienie prymatu osobistego sumienia nad obiektywnym stanowionym czy naturalnym. Po raz pierwszy sformułowanie „wolność sumienia” użyte zostało w czasach nowożytnych, w okresie reformacji, wojen religijnych. Przełomowym momentem była Unia Utrechcka z 1579 roku i Pokój Westfalski z 1648 roku, gdzie wolność sumienia stała się obowiązującym prawem. Początkowo wolność sumienia była rozumiana jako wolność od przymusu wyznawania określonych przekonań religijnych i moralnych. Por. Crell, *O wolności sumienia*, s. 22n.

¹⁴⁰ Analizę różnorodności obecnych w ustawodawstwie terminów opisujących wolność w sferze światopoglądu przedstawili Sobczak, Gołda-Sobczak w artykule *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*.

¹⁴¹ Łopatka, *Wolność sumienia i wyznania*, s. 401–421.

działania lub zachowania się człowieka, którym towarzyszy uprawnienie do domagania się, aby działania lub zachowania innych podmiotów nie ingerowały w sferę wolności beneficjenta tej wolności¹⁴². W innym ujęciu prawem podmiotowym określa się wolność postępowania podmiotu będącą jego uprawnieniem i kompetencją do dokonywania określonych czynności, połączoną z roszczeniem w sensie procesowym¹⁴³.

Wolność sumienia i wyznania może być postrzegana jako wolność przekonań czy światopoglądu¹⁴⁴. W literaturze spotyka się różne definicje „światopoglądu”. Światopogląd w ujęciu filozoficznym jest rzeczywistością obiektywną, pozajednostkową, powtarzalną (podobnie jak w ujęciu socjologicznym). Światopogląd tworzy pewien teoretyczny system. Światopogląd jest uporządkowanym opisem i refleksją nad rzeczywistością oraz stosunkiem człowieka do tej rzeczywistości¹⁴⁵. W ujęciu socjologicznym światopogląd jest utożsamiany z ideologią akceptowaną w pewnej grupie społecznej. W ujęciu psychologicznym światopogląd rozpatrywany jest tu jako zjawisko subiektywne, jednostkowe, niepowtarzalne, unikalne. Jest to światopogląd konkretnego człowieka, indywidualny, filozofia życia określonej osoby¹⁴⁶.

4. Geneza i ewolucja pojęcia „wolność sumienia i wyznania” w świetle filozofii świeckiej od filozofii starożytnej do czasów współczesnych

Próby odnalezienia odpowiedzi, czym jest i od kogo/czego pochodzi naturalny wzorzec moralny powodujący uznanie czynów i zachowań ludzkich za „dobre” czy „złe” rozpoczęły się w pradziejach cywilizacji europejskiej. Początkowo uznawano nadprzyrodzone pochodzenie powyższego „wzorca zachowań”. W późniejszych okresach pod wpływem chrześcijaństwa uzna-

---

¹⁴² Longchamps, *Z rodowodu prawa podmiotowego*, s. 110–117.

¹⁴³ Wronkowska, *Analiza pojęcia prawa podmiotowego*, s. 17.

¹⁴⁴ O substytucyjnej roli światopoglądu w stosunku np. do wyznania mogą świadczyć role mu przypisywane (funkcji dyrektywnej, wartościującej, porządkującej, regulatora zachowań, motywującej itp. – zob. J.F. Godlewski, *Kontrowersje wokół światopoglądu*, Warszawa 1980, s. 46–70; Cz. Walesa, *Światopogląd a motywacja do pracy*, cz. 1: *Światopogląd człowieka dorosłego w ujęciu psychologicznym*, „Życie i Myśl”, 1976, nr 11(299), s. 30–43.

¹⁴⁵ Kuczkowski, *Psychologia religii*, s. 145.

¹⁴⁶ Tamże, s. 147.

wano boskie pochodzenie sumienia. Wraz z rozwojem laickiej nauki nastąpił proces odchodzenia od pojmowania sumienia jako czegoś wynikającego z nadania dokonanego przez siły nadprzyrodzone. Miejsce czynnika nadprzyrodzonego zajmują motywy natury psychologicznej lub socjologicznej, które decydują o istnieniu sumienia.

Ścisłe i precyzyjne oddzielenie rozważań o naturze wolności sumienia i wyznania dokonywanych na gruncie filozofii świeckiej od filozofii związanej z obecnymi w życiu społecznym danych organizacji państwowych jest trudne. Poziom trudności dokonania takiego podziału jest jednakże funkcją zmienną w czasie. Pierwotne organizmy polityczne z różnych powodów, z dominującym wskazaniem na argument legitymacji władzy jako pochodzącej z nadania jakiejś siły wyższej (np. boskiej), wiązały sferę polityczną ze sferą religijną. Oparcie władzy politycznej, świeckiej na fundamencie boskiego nadania, wzmacniało pozycję sprawujących władzę, dlatego było czynnikiem pożądanym. Wraz z rozwojem struktur władzy, rozwojem i upowszechnianiem wiedzy o otaczającym świecie, możliwością naukowego wy tłumaczenia pewnych zjawisk wcześniej stanowiących w odczuciu społeczności przejaw niemożliwej do pojęcia władzy boskiej, władza świecka nie była zmuszona do legitymizacji swojego istnienia autorytetem o konotacjach wyznaniowych. Co więcej wzrost pozycji prawnej lub faktycznej organizacji wyznaniowych, w pewnych okolicznościach, mógł stanowić zagrożenie dla władz świeckich. W takich warunkach możliwe było oddzielenie dróg prowadzących do wyjaśnienia istoty i potrzeby uznania wolności w sferze światopoglądowej.

Pierwotnie państwa antyczne w basenie Morza Śródziemnego utożsamiały kult religijny z instytucją publiczną. Monarcha traktowany był jako głowa państwa, pełniąc również funkcję najwyższego kapłana, któremu jednocześnie przypisywano cechy boskie, wymagając jednocześnie od podwładnych składania aktów kultu¹⁴⁷.

Przykładem wskazującym na wzmocnienie autorytetu władz świeckich poprzez religię jest starożytne państwo egipskie¹⁴⁸.

---

¹⁴⁷ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin, 2004, s. 14.

¹⁴⁸ W starożytnym Egipcie wszechobecne pojęcie Boga kojarzone było przede wszystkim z poczuciem rozrachunku, jakiego powinien dokonać człowiek po swojej śmierci wobec Boga i faraona. Człowiek w wyobrażeniach Egipcjan miał dwa organy: serce i ucho. Serce było organem rozumienia nakazów zarówno boskich, jak i państwowych, ucho natomiast było organem odpowiedzialnym za kontakt zarówno z władzą boską

W literaturze¹⁴⁹ wskazuje się, że koncepcje dotyczące sumienia wzięły swój początek od Sokratesa. To w rozmyślaniach Sokratesa pojawia się idea głosu opiekuńczego bóstwa *daimonion*¹⁵⁰. Poglądy przypisywane Sokratesowi można uznać za pierwszy udokumentowany przykład walki jednostki o wolność sumienia, toczonej w imię uznania prawa jednostki do posiadania i kierowania się własnymi przekonaniemibrew przekonaniom przyjętym przez dominującą grupę społeczną.

W starożytnej Grecji sumienie określano pojęciem *syneidesis*, które miało przede wszystkim wymiar polityczny. Przemiany polegające na marginalizowaniu demokratycznego ustroju polis poprzez zdobywającą większe wpływy arystokrację doprowadziły do ukształtowania systemu oligarchicznego. Przemiany te prowadziły także do generowania konfliktów wewnętrznych jednostek. W dziełach Sokratesa, Epikura czy pismach cyników wskazywano, że organizacja życia politycznego polis stoi w sprzeczności z „wolnością wiedzy i sumienia”¹⁵¹. Na szczególną uwagę zasługują poglądy prezentowane przez stoików, którzy negatywną ocenę wpływu ustroju i zasad wewnętrznych polis, przeciwstawiali kosmopolitycznemu i stawianemu za wzór państwu rzymskiemu.

Wskazywane przez stoików jako modelowe, imperium rzymskie, w sferze styku państwa z religią, realizowało tzw. koncepcje „monizmu zachodniego”¹⁵². Pomimo podziału systemu prawnego na *ius sacrum* i *ius profanum*, *ius sacrum* traktowane było jako *ius publicum*. Ponadto kwestie sprawowania obrzędów religijnych wchodziły w zakres zadań administracji państwowej. Rozrost terytorialny państwa rzymskiego, będący skutkiem

---

jak i państwową. Obydwa organy miały, według wyobrażeń Egipcjan, pozostawać ze sobą w kontakcie, tak by mogły odbierać nakazy sumienia. Takie rozumienie prowadziło do utożsamienia władzy boskiej i państwowej a w konsekwencji do jedności pomiędzy religijnymi przekonaniemibjednostki a posłuszeństwem wobec władzy państwowej. Ukształtowane w powyższy sposób sumienie określane było terminem „maat”. Sumienie rozumiano jako wyznacznik poczucia moralności, prawa, sprawiedliwości oraz prawdy. W ten sposób religia i sumienie łączyły się w jedność i stanowiły jednocześnie podstawę, na której opierał się porządek społeczny – por. Schwierskott-Matheson, *Wolność sumienia i wyznania*, s. 23.

¹⁴⁹ J. Tischner, *Refleksje o istocie sumienia*, w: *O sumieniu*, red. A. Grajcarek, Kraków 1996, s. 11n.

¹⁵⁰ Por. przypis 64.

¹⁵¹ Zob. L. Chmielowska, *Filozofia polityczna Sokratesa*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Seria: Res Politicae”, 3(2009), s. 7–31.

¹⁵² J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 15.

podbojów i inkorporacji innych, często znacząco odmiennych kulturowo społeczności i organizmów państwowych, oznaczał konieczność rozwiązania kwestii akceptacji bądź negacji możliwości sprawowania innych wyznań. Pragmatyczne podejście Rzymian do powyższej kwestii spowodowało, iż ludy, które zostały przez nich podbite, mogły zachować swoją religię. Obce bóstwa włączano w Panteon. Do zachowania jedności religijno-politycznej zarówno dotychczasowi obywatele Rzymu, jak i nowo podbite ludy, musieli wyznawać kult cesarza, któremu budowano świątynie, a przed świątyniami składano ofiary. Zniewaga bogów czy odmowa oddawania im czci uznawane były za przestępstwa polityczne, zagrożone surowymi karami¹⁵³. Rzymianie nie znali jednak pojęcia wolności religijnej w sprawach indywidualnych, natomiast uprawnione jest stwierdzenie, iż w państwie rzymskim obowiązywała zasada tolerancji rozumianej jako uprawnienie każdego ludu do zachowania własnych tradycji i wierzeń. Wymóg poszanowania przez państwo wolności sumienia i swobody wykonywania praktyk religijnych, jako praw należnych jednostce, był nieznany¹⁵⁴. Tolerancja wobec obcych wierzeń nie dotyczyła chrześcijan, co jednak wynikało głównie z powodu odmowy kultu cesarza. Chrystianizm jako religia monoteistyczna, głosząca wiarę w jednego Boga dla wszystkich ludzi, zajął krytyczną postawę wobec oficjalnej politeistycznej religii¹⁵⁵. Wynikało to z koncepcji odrzucenia jedności polityczno-religijnej¹⁵⁶. Prześladowanie

---

¹⁵³ Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 24.

¹⁵⁴ Krukowski, *Kościół i państwo*, s. 15–16.

¹⁵⁵ Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 24.

¹⁵⁶ Chrystus po raz pierwszy odrzucił utożsamianie jedności religijnej i politycznej w jednej osobie, w zamian wprowadzając dualizm chrześcijański, przejawiający się przede wszystkim w ustanowieniu nowej, dotychczas nieznannej struktury społecznej, jaką stał się Kościół, który był całkowicie niezależny od struktury politycznej. Poza nową strukturą Kościoła, Chrystus dwukrotnie wypowiadał się o rozdziale państwa i Kościoła (Mt 22, 21; Łk 20, 25). Pierwszy raz odpowiadając na pytanie faryzeusza: „Czy godzi się płacić podatek cesarzowi?”, Chrystus odpowiedział: „Oddajcie cesarzowi to, co cesarskie, a Bogu to, co jest boże” (za M. Sczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1997, s. 36). Chrystus wskazał na istnienie dwóch podmiotów władzy, religijnej i politycznej oraz konsekwencje wynikające z takiego podziału, a także stwierdził, że nie należy utożsamiać obowiązków wobec Boga i wobec cesarza. Podczas procesu w Jerozolimie Chrystus wskazał na rozdział władzy religijnej i politycznej. Odpowiadając na pytanie, czy jest królem, Chrystus oświadczył: „Tak jestem królem. Ja się na to narodziłem i na to przyszedłem na świat, aby dać świadectwo prawdzie. Każdy, kto jest z prawdy słucha mojego głosu” (J 18, 33–37). Chrystus występuje tutaj jako założyciel nowej społeczności religijnej przeciwstawiającej się władzy państwowej,

wyznawców chrześcijaństwa wynikało zatem nie tyle z braku akceptacji dla głoszonych przez nich prawd wiary, co z powodów czysto politycznych. Potwierdzeniem powyższej tezy jest popularność, jaką cieszył się w państwie rzymskim mitraizm, w istocie bardzo zbliżony, jeżeli chodzi o założenia koncepcyjne do chrześcijaństwa, które ostatecznie uzyskało, w okresie rządów Teodozjusza I, status religii państwowej (392)¹⁵⁷. Należy wskazać, że prześladowania na tle religijnym miały w państwie rzymskim dość długą tradycję. Prześladowania religijne były zdarzeniami występującymi dość często w historii Rzymu. Miały one miejsce już we wczesnych okresach istnienia państwowości rzymskiej, generalnie będąc w mniejszym lub większym stopniu skutkiem konfliktów politycznych¹⁵⁸ lub społecznych¹⁵⁹.

Poglądy propagujące dualizm władzy¹⁶⁰ w oczywisty sposób sprzeciwiały się obowiązującym w państwie rzymskim porządkom. Chrześcijan oskarżano między innymi o przestępstwa przeciwko państwu za brak

---

opartej na sile fizycznej. Jednocześnie wskazuje, że wyłącznie siła prawdy daje siłę moralną. Uczniowie Chrystusa od początku określali się jako wyznawcy nowej religii, całkowicie odrębnej zarówno od religii pogańskich i żydowskich. Piotr i inni apostołowie głosili słowa Chrystusa: „Trzeba, bowiem bardziej słuchać Boga niż ludzi” (za H. Rahner, *Kościół i państwo we współczesnym chrześcijaństwie*, Warszawa 1986, s. 36).

¹⁵⁷ W przeciwieństwie do chrześcijaństwa mitraizm nie był prześladowany, a w okresie panowania Aureliana został uznany za religię państwową. Wśród wyznawców mitraizmu wymienia się Aureliana, Kommodusa i Konstantyna I. Por. K. Deschner, *I znowu zapała kur – Krytyczna historia Kościoła*, t. 1, Gdynia 1996, s. 108–109.

¹⁵⁸ P. Krajewski, *Prawnopolityczne aspekty prześladowań pierwszych chrześcijan w starożytnym Rzymie*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, Opole 2012, s. 46–51.

¹⁵⁹ Zob. P. Sadowski, *Czy starożytni Rzymianie prześladowali tylko chrześcijan?*, w: *Urzeczywistnianie wolności*, s. 23–51.

¹⁶⁰ Rozdział między władzą ziemską i boską akcentowany był m.in. przez Teofila z Antiochii. Zob. M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, Warszawa 1975, s. 91–100: „Będę tedy bardziej czcił cesarza, nie modląc się do niego, lecz za niego modły wznosząc. [...]. Nie jest on przecież Bogiem, lecz człowiekiem powołanym nie po to, żeby się do niego modlono, lecz żeby podejmował sprawiedliwe decyzje, gdyż jemu zostało niejako namiestnictwo powierzone” oraz Justyna Męczennika autora *Apologii*, który pisał: „Prosty rozum powiada, że kto jest rzeczywiście pobożny, a do tego jeszcze uważa się za filozofa, ten kocha i ceni tylko prawdę, nigdy zaś nie kieruje się zapatrywaniami powszechnie utartymi, jeśli je sam uważa za błędne. Co więcej, tenże zdrowy rozum nie tylko zakazuje iść za takimi, co źle mówią i czynią, lecz także żąda, by przyjaciel prawdy wszędzie i zawsze, słowem i czynem dawał świadectwo sprawiedliwości, chociażby mu nawet za to śmierć groziła”.

udziału w obrzędach religijnych¹⁶¹. Prześladowania wyznawców nowej religii rozpoczęły się za czasów Nerona (64 r. – pretekstem był pożar Rzymu, prześladowania objęły w zasadzie tylko miasto i jego najbliższe okolice¹⁶²) i trwały z przerwami i w różnym stopniu nasilenia do czasów cesarza Dioklecjana (około 305 r. n.e. jest to data abdykacji m.in. Dioklecjana, jednakże prześladowania we wschodniej części imperium znajdującej się pod rządami Galeriusza i Maksymina Dai trwały w zasadzie do 313 r.). Kościół w tych czasach domagał się wyraźnego rozróżnienia władzy duchownej i świeckiej oraz poszanowania prawa do swobodnego wyznawania religii bez jakiegokolwiek przymusu.

Przełomem w stosunkach instytucji państwa rzymskiego i Kościoła chrześcijańskiego stał się Edykt mediolański z 313 roku, wydany przez rzymskich cesarzy Konstantyna Wielkiego i Licyniusza¹⁶³. Należy jednak podnieść, iż edykt oznaczał uznanie wolności wyznania także dla innych religii.

---

¹⁶¹ A. Dębiński, *Sacrilegium w prawie rzymskim*, Lublin 1995, s. 111–120.

¹⁶² E.E. Cairns, *Z chrześcijaństwem przez wieki. Historia Kościoła powszechnego*, Katowice 2003, s. 83.

¹⁶³ Państwo rzymskie uznało wolność religijną, przyznając religii wyznawanej przez chrześcijan równość z innymi wyznaniem tolerowanymi na terytorium państwa rzymskiego. Wolność ta uprawniała do postępowania zgodnie z religią wybraną przez jednostkę, co oznaczało pierwsze w dziejach zapewnienie przez państwo wolności religijnej obywatelom. W edyktie uznano osobowość prawną Kościoła katolickiego i zaakceptowano prawo Kościoła do posiadania świątyń i cmentarzy, a także zapewniono możliwość publicznego sprawowania kultu chrześcijańskiego – „Gdy tak ja, Konstantyn August, jak i ja, Licyniusz August, zesłaliśmy się szczęśliwie w Mediolanie i omawiali wszystko, co należy do pożytku oraz bezpieczeństwa publicznego, postanowiliśmy między innymi zarządzić to, cośmy dla wielu ludzi uważali za pożyteczne, a w pierwszym rzędzie co dotyczy czci należnej Bóstwu. A zatem uradziliśmy dać chrześcijanom i wszystkim innym wolność wyznawania religii, jaką kto chce, by tak dla nas, jako też dla wszystkich pod naszą władzą zostających, Bóstwo istniało na stolicy niebieskiej jako cel modłów i źródło zmiłowania. Przeto zdrową radą powodowani i z najsłuszniejszej wychodząc zasady uznaliśmy, iż nie należy odmawiać wolności bezwzględnie nikomu, kto by umysł swój skierował czy to ku obrządkowi chrześcijan, czy też ku takiej religii, jaką dla siebie uważa za najodpowiedniejszą; by najwyższe Bóstwo, którego religii dobrowolnie ulegamy, mogło nam we wszystkim użyczać swej łaski i życzliwości. Przeto spodobało się nam uwiadomić Łaskawość Twoją, by po usunięciu wszystkich w ogóle warunków, jakie przedtem w pismach do urzędu Twego skierowanych odnośnie do imienia chrześcijan zawarte były teraz każdy z tych, którzy tę samą wolę mają zachowywania religii chrześcijańskiej, swobodnie i po prostu, bez jakiegokolwiek niepokoju i naruszenia to samo mógł zachowywać. Postanowiliśmy troskliwość Twoją jak najgruntowniej o tym uwiadomić, abyś wiedział, że daliśmy tymże chrześcijanom wolną i bezwzględną moż-

Pozycję religii pogańskich podważył dopiero edykt Konstansa wydany w 341 roku¹⁶⁴ i idące w tym samym kierunku ustawodawstwo Konstancjusza II¹⁶⁵. Należy zauważyć, iż akceptacja dla religii chrześcijańskiej a następnie proces przejmowania przez nią dominacji w sferze wyznaniowej

---

ność wyznawania ich religii. Gdy się dowiadujesz, że tym na to zezwoliliśmy, rozumie Łaskawość Twoja, iż również i dla innych podobnie wolna i otwarta przyznana została możliwość w naszych spokojnych czasach wybrania sobie przedmiotu kultu, ponieważ pod żadnym względem nie chcemy uwłaczać ani honorowi kogokolwiek, ani religii. Nadto postanawiamy odnośnie do chrześcijan, że miejsca, w których się przedtem zgromadzali, a które także w dawniejszych pismach do urzędu Twego były wymieniane, mają im być zwrócone darmo, bez żadnego odszkodowania, bez żadnego zwlekania lub wahania, chociażby były sprzedane, czy to przez skarb nasz, czy przez kogokolwiek innego. Również czym prędzej zwrócić mają i ci, którzy te miejsca otrzymali w darze lub kupili, a ci, którzy jakieś obietnice dostali niech się zwrócą do naszego namiestnika, aby ich prośbie zadość się stało. Wszystkie te rzeczy zgromadzeniu chrześcijan oddać należy niezwłocznie za Twoim pośrednictwem. A ponieważ wiadomo, że chrześcijanie mieli nie tylko te miejsca, gdzie się zazwyczaj zgromadzali, ale także należące do nich jako do organizacji, czyli do kościołów, a nie do poszczególnych jednostek, przeto wszystko to jak wyżej powiedziano tymże chrześcijanom, tj. organizacji i kościołom ich bez jakiegokolwiek zwłoki lub sporu zwrócić nakażesz. Uczynisz to sposobem wyżej wspomnianym, a więc, że ci, którzy jak powiedzieliśmy oddadzą bez zapłaty, mają się spodziewać odszkodowania od naszej łaskawości. We wszystkim tym wspomnianemu wyżej ciału chrześcijan winien jesteś użyć najskuteczniejszej pomocy, aby rozkaz nasz czym prędzej był wykonany, by także w ten sposób dzięki naszej łaskawości przyczyniono się do uspokojenia publicznego. Odtąd będzie z nami jak wyrażono powyżej życzliwość Boska, której w tak ważnych chwilach doznaliśmy, a która przez cały czas szczerze towarzyszyć będzie naszym postępowaniu w osiągnięciu powszechnej szczęśliwości. By zaś wiadomość o postanowieniu naszej łaskawości mogła dojść do wszystkich, pismo to, przepisane u Ciebie, ma być wyłożone wszędzie i wszystkim przez Ciebie ogłoszone, aby zarządzenie tej naszej łaskawości nie pozostało w ukryciu” – tekst za Laktancjusz, *Pisma wybrane*, tłum. J. Czuj, Poznań 1933, s. 73–75 (*Pisma Ojców Kościoła*, t. 16).

¹⁶⁴ Edykt powyższy oznaczał przede wszystkim ograniczenie wolności pogan w zakresie sprawowania kultu poprzez zakaz składania ofiar – „Niech ustanie zabobon, niech zostanie zniesiona głupota ofiar” – edykt ten wprowadzał sankcję w postaci kary śmierci za składanie krwawych ofiar – Codex Theodosianus, XVI, 10.2, <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/liber16.htm#10> [10.08.2016].

¹⁶⁵ Tamże. „Postanawia się, że we wszystkich miejscach i wszystkich miastach świątynie mają być zamknięte natychmiast oraz, po ogólnym ostrzeżeniu, możliwość grzeszenia ma być odjęta niegodziwym. Postanawia się również, iż nie będziemy więcej składać ofiar. A jeżeli ktokolwiek popełniłby takie przestępstwo niech zostanie uderzony mieczem pomsty. Dodatkowo postanawiamy, że dobra tego, który zostanie stracony, zostaną przejęte przez miasto oraz że zarządcy prowincji będą karani w ten sam sposób, jeżeli zaniedbają ukarania takich przestępstw”.

był wykorzystywany dla celów *stricte* politycznych¹⁶⁶. Faktyczne przejęcie przez chrześcijaństwo pozycji monopolistycznej w sferze wyznaniowej zostało umożliwione w drodze kolejnych aktów władzy świeckiej¹⁶⁷. Wskazać należy tu edykty wydane w latach 380–382, zgodnie z którymi wyznania pogańskie oraz uznane za wyznające nieprawomyślne odłamy chrześcijaństwa zostały zdelegalizowane¹⁶⁸. Wspierana autorytetem władzy państwowej walka o czystość wiary została zwieńczona edyktem Teodozjusza z 386 roku¹⁶⁹.

---

¹⁶⁶ Świadczy o tym przejmowanie przez cesarzy roli władcy Kościoła, wymuszanie korzystnych dla władzy świeckiej decyzji soborów itp. – M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 1, Warszawa 1986, s. 84.

¹⁶⁷ Kolejnym władcą, który ujawnił tendencje mające na celu wprowadzenie monizmu w wersji chrześcijańskiej był cesarz Teodozjusz Wielki. W Edyktie o wierze katolickiej nadał religii katolickiej charakter oficjalnej religii państwowej – zob. Banaszak, *Historia*, t. 1, s. 86; Wydany w Konstantynopolu w 391 r. Edykt zakazywał jakiegokolwiek kultu pogańskiego na terenie całego Cesarstwa – zob. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 24–25; Po zwycięstwie cesarza Teodozjusza nad uzurpatorem Eugeniuszem w roku 394 n.e. nastąpił całkowity zanik tolerancji wobec pogan – zob. M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 2, Warszawa 2007, s. 269.

¹⁶⁸ Codex Theodosianus, XVI, 1.2. „Jest naszym pragnieniem, aby wszelkie narody poddane naszej łasce i umiarkowaniu trwały w wyznawaniu tej religii, która została przekazana Rzymianom przez boskiego Apostoła Piotra w postaci zachowanej przez wierną tradycję oraz która jest teraz wyznawana przez Pontifa Damazego i przez Piotra, Biskupa Aleksandrii, męża apostołskiej świętości. Zgodnie z apostołskim nauczaniem i doktryną Ewangelii wierzymy w jednego Boga Ojca, Syna i Ducha Świętego, w równym majestacie i świętej Trójcy. Upoważniamy naśladowców tego prawa do przyjęcia tytułu Katolickich Chrześcijan; lecz, jeżeli chodzi o pozostałych, jako że w naszej opinii są oni obłąkanymi szaleńcami, przeto ogłaszamy, że zostaną oni napiętnowani haniebnym mianem heretyków i nie mają już prawa nazywać miejsc swoich zgromadzeń mianem kościołów. Będą oni cierpieć, w pierwszej kolejności, karcenie boskiego potępienia oraz, w drugiej kolejności, karę naszej władzy, którą postanowimy im wymierzyć zgodnie z wolą niebios”.

¹⁶⁹ Tamże, XVI, 1.4. „Imperatorzy Walentynian, Teodozjusz i Arkadiusz, Augustowie, do Eugeniusza, prefekta pretorium. Dajemy pozwolenie zbierania się tym, którzy mają poglądy zgodne z tym, co zostało uchwalone w czasach świętej pamięci Konstancjusza na synodzie w Rimini a potwierdzone w Konstantynopolu, aby pozostało na wieczność, po tym, gdy z całego świata rzymskiego zostali zwołani kapłani, a ci, o których wiadomo, że mają odmienne poglądy, złożyli wyznanie wiary. Rozkazaliśmy także, by mieli swobodę decyzji, co do gromadzenia się, a ci, którzy uważają, że tylko im zostało przyznane prawo zbierania się, niech wiedzą, że jeśli usiłowałiby czynić jakieś zamieszanie wbrew nakazowi Naszej Łaskawości, jako sprawcy zamieszek i zakłócania pokoju Kościoła zapłacą nawet głową i krwią jak za obrazę majestatu. Ta sama kara śmierci będzie czekała tych, którzy wbrew tej naszej dyspozycji podstępnie i skrycie usiłowałiby się modlić. Dane 10 dni przed Kalendami lutowymi w Mediolanie, za konsulatu szlachetnego młodzieńca Honoriusza i Ewodiusza [23 stycznia 386]”.

Epoka średniowiecza zaznaczyła się jako okres braku akceptacji idei wolności sumienia i wyznania. Kwestie wyboru religii pozostawały poza zakresem uprawnień jednostek. Religia w dalszym ciągu była wykorzystywana jako element wzmocnienia autorytetu władzy świeckiej. Obie te władze uzupełniały się, Kościół dawał podstawę ideologiczną, na straży której stało „świeckie ramię”¹⁷⁰.

„Chrześcijaństwo, jako religia monoteistyczna, głosiło tezę o wyłącznej prawdziwości swojej wiary. Zasada ta przejęta z religii żydowskiej i wzmocniona dogmatem uznającym Kościół za niezbędnego i jedyne go pośrednika między Bogiem i człowiekiem (*extra Ecclesiam nulla salus*), prowadziło do nietolerancyjnego stanowiska wobec wszystkich, którzy nie wyznają religii chrześcijańskiej. Uznawano bowiem, iż podmiotem wolności religijnej może być tylko Kościół katolicki, jako jedyny głosiciel prawdy obiektywnej, i katolicy, jako wyznawcy tej prawdy. Wyznawców innych przekonań religijnych i światopoglądowych i inne wspólnoty religijne – chrześcijańskie i niechrześcijańskie – należy tylko tolerować [...] Dopiero Sobór Watykański II dokonał zasadniczej zmiany w stanowisku Kościoła wobec wolności sumienia i wyznania”¹⁷¹.

Należy zgodzić się z prezentowanym w literaturze przedmiotu poglądem wskazującym, że koncepcja wolności wyboru światopoglądu i przekonań wyznaniowych była w praktyce rzeczą nieznaną¹⁷². Religia uważana była za element wspomagający władzę państwową i jako taki podlegała ochronie przy użyciu państwowego przymusu. Zrozumiałe jest, że chęć zachowania dotychczasowych stosunków w sferze politycznej, nie skłaniała do zwiększenia swobody w zakresie przyznawania indywidualnych swobód religijnych. Społeczności europejskie pozostawały pod przemożnym wpływem religii chrześcijańskiej, która przenikała życie duchowe jednostek i wkraczała głęboko

---

¹⁷⁰ Przykładem absolutnego braku wolności w sferze wyznania były edykty cesarza Fryderyka II z lat 1224–1231 r. tzw. Edykt z Padwy, rozszerzony następnie na Sycylię a później na całe Cesarstwo, które nakazywały wyznawanie wiary chrześcijańskiej pod groźbą kary śmierci. Zapisy analogiczne znalazły się w bulli Grzegorza IX *Excommunicamus et anathematisamus* z 1231 r.

¹⁷¹ A. Deryng, *Wolność sumienia i wyznania jako problem konstytucyjny*, w: *Urzędowistnienie wolności*, s. 181.

¹⁷² Zob. W. Uruszczak, *Wprowadzenie*, w: *Prawo wyznaniowe. Zbiór przepisów*, red. W. Uruszczak, Z. Zarzycki, Kraków 2003, s. 19. Powołane dzieło odnosi się co prawda do realiów polskich, jednakże nie ma żadnego powodu aby uznać, że sytuacja w innych państwach europejskich była odmienna.

w życie społeczne, polityczne i kulturalne. Jedność społeczeństwa opierała się na podstawowym czynniku, jaki stanowiła religia. Była ona narzucona jednostce i sankcjonowana przez ustawodawstwo kościelne i świeckie¹⁷³. Sporadycznie zgłaszane postulaty przyznania równych praw wyznawcom innych niż chrześcijaństwo religii a przynajmniej uznania braku podstaw do prześladowań tylko z powodu wyznania (m.in. Marsyliusz z Padwy oraz Paweł Włodkowic) nie znajdowały aprobaty wśród ówczesnie rządzących. Na szczególną uwagę zasługują postulaty głoszone m.in. podczas wystąpień na soborze w Konstancji (1414–1418) przez Pawła Włodkowica – rektora Akademii Krakowskiej, który wskazywał na prawo do tolerancji religijnej, kwestionował zasadność i legalność wojen religijnych i przymusowej chrystianizacji¹⁷⁴. Należy jednak wskazać, że nadal nie były przez niego akceptowane schizmy, herezje a jedyną słuszną religią była wiara katolicka¹⁷⁵.

Współpraca wynikająca z tożsamości celów władzy świeckiej oraz Kościoła zaczęła erodować wskutek wzrostu potęgi władzy kościelnej przy jednoczesnym osłabieniu władzy świeckiej. Konkurencja ta doprowadziła do okresu walki o przywództwo nad znanym ówczesnie światem. Zmiany pozycji władzy świeckiej i Kościoła były procesem dynamicznym i skutkowały wielokrotną zmianą podmiotu aktualnie zyskującego przewagę¹⁷⁶.

Odrodzenie, opromienione w Rzymie mecenatem papieży doby renesansu, przyniosło osłabienie życia religijnego i zniekształcenie jego form. Reforma Kościoła polegająca m.in. na zwalczeniu poglądów koncyliarnych, przywróceniu dyscypliny i moralności wśród duchownych, zwalczaniu herezji (nakaz aprobaty władzy duchownej odnośnie publikacji), przywróceniem

---

¹⁷³ Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 25.

¹⁷⁴ Zob. Pisma wybrane Pawła Włodkowica, przekład i oprac. L. Ehrlich, Warszawa 1968, a także artykuł P. Pomianowskiego, *Argumentacja Pawła Włodkowica przeciwko Krzyżakom podczas soboru w Konstancji*, <http://www.mishellanea.mish.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2010/03/Pumex-Wlodkowic.pdf> [12.07.2017].

¹⁷⁵ K. Budzińo, J. Pruszyński, *Dla dobra Rzeczypospolitej. Antologia myśli polskiej*, Warszawa 1996, s. 48.

¹⁷⁶ Kościół katolicki uzyskał szczególną pozycję polityczną w XII i XIII wieku, czego zewnętrznym wyrazem stały się krucjaty i dominująca rola papieży względem cesarzy. Kolejny rozkwit kultury w XII wieku został rychło osłabiony wewnętrznymi trudnościami kościelno-społecznymi, zwłaszcza tak zwanymi wielkimi herezjami ludowymi, których zwalczanie było jednym z powodów utworzenia inkwizycji. W XIV wieku osłabieniu uległo szczególnie papieństwo, co uwidoczniło się najwyraźniej w tak zwanej niewoli awiniońskiej papieży i koncyliaryzmie. Kryzys papieństwa, oprócz innych przyczyn, spowodował osłabienie całego Kościoła katolickiego w XV wieku.

kościółów partykularnych władzy papieża (m.in. poprzez unieważnienie postanowień Soboru w Pizie, zniesienie sankcji pragmatycznej z Bourges), o której mówiono na soborze laterańskim piątym odbywającym się w latach 1512–1517, lecz nie zrealizowano w stopniu wystarczającym, przyjęła niespodziewanie kierunek antypapieski. W swoim najszerszym nurcie, od wystąpienia Marcina Lutra w 1517 roku, przekształciła się w reformację, kończąc średniowieczną jedność chrześcijaństwa na Zachodzie¹⁷⁷.

Europa chrześcijańska w epoce nowożytnej w XVI i XVII w. to czas nowych idei filozoficznych i wydarzeń religijno-politycznych, takich jak np. reformacja. Należy jednak zauważyć, że ideologii polityczno-wyznaniowej reformacji nie przenikała idea tolerancji religijnej. Zarówno Marcin Luter, jak i Jan Kalwin, zajmowali nietolerancyjne stanowisko wobec innych wyznań¹⁷⁸. Wzajemna nietolerancja doprowadziła do serii krwawych konfliktów, dotyczących w głównej mierze Cesarstwo Niemieckie, Francję i Anglię¹⁷⁹. Konflikty te rozpoczęły się już na początku XV stulecia – wskazać należy tu wojny husyckie toczące w latach 1419–1434. Kolejne konflikty miały miejsce w krajach Rzeszy Niemieckiej – wskazać należy tu powstanie von Sickingena w Palatynacie trwające w latach 1522–1523, „wojnę chłopską” w 1525, wojny szmalkaldzkie (1546–1547 oraz 1552–1555 zakończona pokojem augsburskim) oraz wojnę trzydziestoletnią toczoną w latach 1618–1648.

We Francji wojny religijne w okresie 1562–1598 oraz powstanie kamizardów w 1685 roku były związane z rywalizacją o wpływy *stricte* polityczne stronnictwa katolickiego, powiązanego z Gwizjuszami oraz obozu protestanckiego pod przywództwem Kondeuszy. Konflikty związane z rywalizacją zwolenników katolicyzmu oraz protestantów objęły swym zasięgiem również Niderlandy (walki toczyły się z przerwami w latach 1566–1609, zakończone pokojem utrechckim). Areną wojen religijnych stała się także Anglia (1640–1648) i Szkocja (1559–1560).

Istotnym efektem Reformacji było zmniejszenie instytucjonalnego znaczenia Kościoła katolickiego. Podkreślając znaczenie wiary indywidualnej opartej na interpretacji Biblii i osobistym doświadczeniu, stworzyła sprzyjającą przesłankę kształtowania się koncepcji indywidualnej wolności religijnej¹⁸⁰. Epoka zbrojnych konfliktów na tle wyznaniowym przyniosła

---

¹⁷⁷ Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 2, s. 1.

¹⁷⁸ Tamże, s. 26.

¹⁷⁹ Tamże, s. 27–35.

¹⁸⁰ Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 26.

kilka znaczących dla uznania koncepcji wolności wyznaniowej zdarzeń. Wskazać należy tu akty kończące zbrojne konflikty religijne takie, jak pokój augsburski w Niemczech i edykt nantejski we Francji, w których postanowieniach odszukać można jedno z pierwszych nowożytnych symptomów akceptacji prawa do swobody wyznaniowej¹⁸¹. Wskazując akty o charakterze przełomowym dla kwestii wolności wyznania, wskazać należy także polskie „Artykuły henrykowskie” z 1573 roku¹⁸² oraz postanowienia Konfederacji warszawskiej z 1573 roku¹⁸³. Dzięki respektowaniu postanowień powyższych aktów Rzeczpospolita Obojga Narodów, w przeciwieństwie do państw Europy Zachodniej, nie stała się widownią wojen religijnych pustoszących tamtą część kontynentu w XVII wieku¹⁸⁴.

---

¹⁸¹ W dniu 25 września 1555 roku pomiędzy władcami państw Rzeszy Niemieckiej, została zawarta umowa międzynarodowa zwana Pokojem augsburskim, która m.in. uprawniała monarchę do wyboru religii obowiązującej w danym państwie. Jednocześnie religia, która została wybrana przez władcę, rozciągała się na poddanych, *de facto* zmuszanych do jej przyjęcia bądź do emigracji. Pokój zawierał klauzulę *lex tolerandi*, zgodnie z którą władca mógł, ale nie musiał tolerować innowierców – zob. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 2, s. 36; o znaczeniu Pokoju augsburskiego zob. Schwierskott-Matheson, *Wolność sumienia i wyznania*, s. 61; Edykt z Nantes wydany w dniu 13 kwietnia 1598 roku, w którym uznano katolicyzm za religię panującą w państwie, ale kalwinom została przyznana wolność religijna i polityczna w szerokim zakresie. Edykt nantejski gwarantował hugenotom wolność sumienia i swobodę kultu. Odprawianie nabożeństw ograniczono jednak do posiadanych miejsc kultu, zezwalając tylko na jedno dodatkowe miejsce w każdym okręgu, z wyjątkiem Paryża. Sporne sprawy wyznaniowe miały rozstrzygać sądy parytetowe, złożone z kalwinów i katolików. Hugenotom przyznano prawną zdolność do piastowania wszystkich urzędów w państwie – zob. tamże, s. 62–63, a także Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3, s. 91; Innym przejawem próby pokojowego ułożenia stosunków pomiędzy powstałymi wskutek reformacji odłamami chrześcijaństwa była Unia utrechcka zawarta w 1579 – tamże, s. 63.

¹⁸² W roku 1573 uchwalone zostały „Artykuły henrykowskie” uważane za pierwszą konstytucję polską. Bezpośrednie gwarancje poszanowania wolności religijnej zawierał artykuł II powyższego aktu: „A iż w tej zacnej Koronie narodu polskiego i litewskiego, ruskiego, inflanckiego i innych niemało jest różnowierstwa, przestrzegając na potem, jakich sedycyji i tumultu, z tej przyczyny i rozerwania albo niezgody w religii, warowali to sobie niektórzy obywatele korony konfederacją osobliwą, że w tej mierze w sprawie religii mają być w pokoju zachowani, którą my obiecujemy trzymać w pokoju czasy wiecznymi”. *Volumina legum*, t. 2, Petersburg 1859, s. 150.

¹⁸³ Zob. J. Tazbir, *Państwo bez stosów*, Warszawa 2009, s. 88n; S. Salmonowicz, *Geneza i treść uchwał Konfederacji warszawskiej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 19(1974), s. 7–30 dostępne w wersji cyfrowej, <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=41454> [11.04.2015].

¹⁸⁴ J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2007, s. 36.

Początek XVII wieku wprowadza kolejne, nowe modele relacji państwo – Kościół w Europie. Rozwój filozofii świeckiej doprowadził do sukcesów ideowych Oświecenia. Powyższe zmiany były wynikiem poszerzania się kręgu zwolenników tolerancji i wolności religijnych. Coraz częściej postrzegano kwestie związane z religią, jako sprawę pozostającą w wyłącznej sferze jednostki, odmawiając państwu prawa do ingerencji w tą sferę. Wśród propagatorów idei tolerancji i wolności religijnej wymienić należy B. Spinozę, autora *Traktatu polityczno-teologicznego* (1670), P. Baylea, autora *Komentarza filozoficznego do słów Jezusa Chrystusa* (1686) oraz J. Locka, twórcę *Listu o tolerancji* (1689)¹⁸⁵.

Koncepcje popierające pewne formy uznania zasadności prawa do wolności w sferze przekonań znalazły praktyczne odzwierciedlenie w tworzonych koloniach na kontynencie amerykańskim. Znamienne jest to, że często ich założyciele byli ofiarami prześladowań religijnych na kontynencie europejskim¹⁸⁶.

W anglikańskiej kolonii Rhode Island ustawodawstwo zawierało gwarancję wolności religijnej¹⁸⁷. Co interesujące początki kolonii Rhode

---

¹⁸⁵ Szczególną uwagę należy zwrócić na poglądy J. Locke’a. Autor *Listu o tolerancji* wskazywał, że sprawy państwa i religia powinny pozostać odrębne. Państwo nie powinno ingerować w decyzje obywateli w kwestiach wyznaniowych. Locke formułował postulat prawa do wyboru religii, ponieważ ani władza boska, ani naród nie uprawniają władzy państwowej do sprawowania władzy nad sumieniami obywateli. Ponadto, względy religijne nie powinny ważyć na zakresie uprawnień obywateli do korzystania z ich praw. Wprowadzony winien być także zakaz przymusu w zakresie udziału w czynnościach związanych ze sprawowaniem kultu. Schwiarskott-Matheson, *Wolność sumienia i wyznania*, s. 80–83. Tekst źródłowy *Listu o tolerancji*, <http://pistis.pl/biblioteka/John%20Locke%281632-1704%29%20List%20o%20Tolerancji.pdf> [11.12.2014].

¹⁸⁶ Ówczesne europejskie zmiany polityczne doprowadziły do tego, że emigranci pochodzenia angielskiego i szkockiego opuścili swoją ojczyznę z powodu represji na tle wyznaniowym. Przez cały XVII wiek emigracja do Ameryki była dla nich jedyną drogą do uzyskania praw i wolności politycznych, które w ich państwach nie były przestrzegane. Pierwsi purytańscy koloniści założyli w 1620 roku kolonię Plymouth; kongregacjoniści Winthropa założyli w roku 1630 kolonię Massachusetts – natomiast Thomas Hooker w roku 1635 utworzył Connecticut. W roku 1632 Lord Cecil Baltimore sprowadził do swojej kolonii Maryland angielskich katolików. W roku 1681 William Penn założył Pensylwanię, ponieważ chciał uwolnić kwarków od prześladowań. Rok później założył Delaware oraz w latach 1673–1682 przyczynił się do rozwoju New Jersey. W roku 1732 James Oglethorpe założył Georgię, kierując się ideą stworzenia azylu dla protestantów prześladowanych w krajach katolickich – zob. R.M. Małajny, *Mur separacji – państwo a kościół w Stanach Zjednoczonych*, Katowice 1992, s. 16–17.

¹⁸⁷ Podstawę stanowiły zapisy Karty Praw i Wolności Charter of Rhode Island and Providence Plantations – July 15, 1663, http://avalon.law.yale.edu/17th_century/ri04.asp [13.12.2015], Karta praw i wolności Rhode Island ustanawiała wolność religijną

Island były związane raczej z nietolerancją wyznaniową jej założyciela Rogera Williamsa, który wskutek swoich działań związanych z zaostrzeniem kryteriów przyjęcia wiernych do Kościoła bostońskiego został w 1635 roku skazany na banicję i wówczas przebywając na wygnaniu utworzył Rhode Island¹⁸⁸. Generalnie jednak Roger Williams postrzegany jest jako propagator wolności religijnej¹⁸⁹. Należy jednak zwrócić uwagę na celne uwagi odnośnie pierwszeństwa co do wprowadzenia rozwiązań związanych z wolnością sumienia i wyznania w amerykańskich koloniach wyrażone m.in. przez P. Michalika¹⁹⁰. Kolejnym przełomowym aktem był uchwalony w 1682 roku *Great Law of Pennsylvania*¹⁹¹, gwarantujący wolność religijną wszystkich wyznań chrześcijańskich. Następnie konstytucja New Jersey z 1776 roku¹⁹² gwarantowała prawo do wolnego wykonywania religii oraz zakaz ograniczania prawa do sprawowania obrzędów religijnych. Zbliżone rozwiązania i gwarancje zostały inkorporowane do konstytucji kolejnych stanów (Maryland i Massachusetts w 1776 roku, Vermont w 1777 roku, Georgia w 1780 roku). W 1786 roku Virginia przyjęła Statut o wolności

---

dla wszystkich wyznań, a także gwarantowała oddzielenie spraw państwowych od spraw religijnych. Stwierdzała również, że każdy człowiek powinien być wolny oraz nikt nie powinien być niepokojony, karany z powodu poglądów w kwestii religijnej, jeżeli nie naruszają spokoju królestwa. Karta praw i wolności zapewniała wszystkim równy dostęp do urzędów wojskowych i cywilnych. Por. także Krukowski, *Kościół i państwo*, s. 44.

¹⁸⁸ D.B. Rutman, *Nowa Anglia*, w: *Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki*, t. 1, red. A. Bartnicki, D.T. Critchlowa, Warszawa 1995, s. 115, podaje za J. Daszyńską, *Prawa i wolności w amerykańskiej rzeczywistości przełomu XVIII i XIX wieku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, 12(2008), nr 1–2, s. 52.

¹⁸⁹ Zob. K. Daniel, *Kilka uwag o wolności religijnej i jej ograniczeniach*, w: *Amerykomania. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Andrzejowi Mani*, t. 2, red. W. Biernacki i A. Walaszek, Kraków 2012, s. 175, a także V. Dabney, *Liberalism in the South*, New York 1970, s. 25. Ponadto zob. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 25–27, 78, a także monografię J.T. Zielińskiego, *Roger Williams – twórca nowoczesnych stosunków państwo Kościół*, Warszawa 1997.

¹⁹⁰ P. Michalik, *Stosunki polityczno-wyznaniowe w XVII-wiecznym Marylandzie na tle kształtowania się ustroju tej kolonii*, Warszawa 2012; tenże, *Prawne gwarancje realizacji zasady rozdziału kościoła od państwa w XVII-wiecznym Marylandzie*, „Zeszyty Prawnicze”, 11(2011), nr 3.

¹⁹¹ Ustawa konstytucyjna Pensylwanii przyjęta w Chester dnia 7 XII 1682, http://www.portal.state.pa.us/portal/server.pt/community/documents_from_1681_1776_colonial_days/20421/the_great_law/998171 [13.12.2014].

¹⁹² Konstytucja New Jersey, przyjęta dnia 2 VII 1776, http://avalon.law.yale.edu/18th_century/nj15.asp [13.12.2014].

religijnej¹⁹³. W konstytucji Ohio z 1803 roku pojawił się zakaz uzależnienia nominacji na określone stanowisko od przejścia „próby wiary”¹⁹⁴.

Kolejnymi przykładami przenikania idei tolerancji i wolności sumienia do aktów prawa państwowego była Konstytucja Stanów Zjednoczonych¹⁹⁵ z 1787 roku wraz z istotną w zakresie wolności religii I Poprawką z 1791 roku. W doktrynie prawa konstytucyjnego uważa się, że była to pierwsza gwarancja wolności religijnej w nowożytnym prawie konstytucyjnym¹⁹⁶. Stany Zjednoczone były pierwszym państwem, w którym prawnie została usankcjonowana separacja mająca na celu rozdział Kościoła od państwa¹⁹⁷, należy jednak podnieść, że konstytucja Stanów Zjednoczonych nie znosiła ograniczeń wolności religijnej wprowadzonych przez konstytucje poszczególnych stanów. Inkorporację i poprawki do ustawodawstwa stanowego zapewniła dopiero XIV poprawka z 1868 roku¹⁹⁸.

W Europie najwcześniejszym przejawem inkorporacji idei wolności sumienia i wyznania do porządku prawnego stała się uchwalona w rewolucyjnej Francji w 1789 roku Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela, kolejne Konstytucje z lat 1791 i 1793 oraz Dekret o rozdziale kościoła i państwa z 1795 roku. Powyższe akty były wynikiem syntezy dorobku postępowej myśli polityczno-wyznaniowej XVII i XVIII wieku¹⁹⁹. Z kolei Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela²⁰⁰ wprowadziła kategorie praw uznawanych za naturalne, święte i niezbywalne²⁰¹.

---

¹⁹³ Ustawa wprowadzająca wolność religijną przyjęta dnia 16 I 1786 – *Act for Establishing Religious Freedom*, Jan. 16 1786, <http://virginiamemory.com/docs/ReligiousFree.pdf> [11.12.2014].

¹⁹⁴ Schwierskott-Matheson, *Wolność sumienia i wyznania*, s. 98–100.

¹⁹⁵ <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/usa.html> [11.12.2014].

¹⁹⁶ Krukowski, *Kościół i państwo*, s. 44.

¹⁹⁷ W.J. Wagner, *Prawa ludzkie w Stanach Zjednoczonych*, w: *Ochrona praw człowieka w świecie*, red. L. Wiśniewski, Bydgoszcz – Poznań 2000, s. 307.

¹⁹⁸ Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 31.

¹⁹⁹ Tamże.

²⁰⁰ <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html> [12.12.2014].

²⁰¹ Zgodnie z art. X Deklaracji „Nikt nie powinien być niepokojony z powodu swoich przekonań, także religijnych, pod warunkiem, że ich wyrażanie nie zakłóca porządku publicznego ustanowionego na podstawie ustawy”. Jak wskazuje się w literaturze, zapis powyższego artykułu nie oznaczał uznania pełnej wolności dla wszystkich wyznań w obowiązującym ustawodawstwie, a jedynie tolerancję dla wyznań mniejszościowych. Kolejne zmiany ustawodawstwa umożliwiły dostęp protestantów i Żydów do pełnienia urzędów publicznych, jednak nie odstąpiono od traktowania religii katolickiej jako oficjalnej – zob. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 31.

Rewolucja francuska przyspieszyła rozwój myśli liberalnej w Europie. Dewizą ideologii liberalnej stało się uznanie wolności za naturalne prawo człowieka. Konsekwencją uznania sfery wolności jednostki stało się także dążenie do uznania za naturalne prawa do swobody sumienia i wyznania. Kwestie związane ze sferą wyznaniową miały w świetle ideologii liberalnej stać się tylko i wyłącznie sprawą prywatną jednostek, z zakazem ingerencji państwa ograniczonym tylko do kwestii zapewnienia porządku publicznego. Dla zabezpieczenia tej wolności postulowano jurydyzację prawa do wolności sumienia i wyznania, uznania jej za prawo konstytucyjne oraz zapewnienia prawnych instrumentów ochrony realizacji tych uprawnień²⁰².

W XIX stuleciu pojawiła się ideologia socjalizmu naukowego. Karol Marks i Fryderyk Engels, krytycznie oceniając wpływ religii na jednostki i społeczeństwa propagowali ideologię ateizmu. W przekonaniu zwolenników takiej ideologii uwolnienie człowieka od religii stanowi część szerokiego procesu pełnego wyzwolenia człowieka. Wychodząc z krytyki ideologii liberalnej, przyzwalałającej jednostce na wybór religii, ale przy pozostawieniu świadomości człowieka z zależności od wierzeń religijnych, przyjmowali, że prawidłowe rozumienie pojęcia wolności sumienia i wyznania obejmuje także wolność przyjmowania i głoszenia poglądów ateistycznych²⁰³. K. Marks uważał religię za czynnik wstecznictwa w postępie klasy robotniczej, twierdził, że religia to „opium dla ludu”²⁰⁴.

Jak wskazuje się w literaturze, idea wolności sumienia wyznania powoli torowała sobie drogę do powszechnej akceptacji. Dopiero przełom XIX i XX stulecia przyniósł niemal powszechne w naszej części świata przyjęcie do norm konstytucyjnych zasad wolności sumienia i wyznania w wymiarze indywidualnym i zbiorowym²⁰⁵.

Zwycięstwo rewolucji bolszewickiej w 1917 roku umożliwiło wprowadzenie w życie założeń ideologii socjalizmu naukowego, doprowadzając do

---

²⁰² Tamże, s. 32.

²⁰³ Tamże, s. 32–33.

²⁰⁴ „Nędza religijna jest jednocześnie wyrazem rzeczywistej nędzy i protestem przeciw nędzy rzeczywistej. Religia jest westchnieniem uciśnionego stworzenia, sercem nieczułego świata, jest duszą bezdusznych stosunków. Religia jest opium ludu. Prawdziwe szczęście ludu wymaga zniesienia religii jako urojonego szczęścia ludu”. K. Marks, *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa. Wstęp*, w: K. Marks i F. Engels, *Wybrane pisma filozoficzne 1844–1846*, Warszawa 1949.

²⁰⁵ Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 33.

wytworzenia modelu specyficznego, szczególnie wrogiej separacji kościoła od państwa²⁰⁶. W praktyce polegała ona na likwidacji wszelkich form przymusu religijnego, ograniczeniu a nawet zniesieniu związków wyznaniowych. Różne modyfikacje tej ideologii były realizowane z różnym nasileniem przez władze powstałych po II wojnie światowej państw bloku socjalistycznego, w tym również Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

Doświadczenia wyniesione ze wskazanego powyżej konfliktu spowodowały, że prawa i wolności człowieka stały się wartościami obowiązującymi w systemach politycznych na całym świecie, zaczęto wyznaczać wyraźne granice władzy w relacjach z Kościołem i kryterium oceny sprawowania rządów przez państwo²⁰⁷. Europa wraz ze Stanami Zjednoczonymi stworzyła nowe, unikalne systemy współpracy w dziedzinie tolerancji konfesyjnej i poszanowania wolności sumienia i wyznania. Historycznym przełomem na świecie, o doniosłym znaczeniu dla porządku prawnego w dziedzinie praw i wolności człowieka i obywatela, było uchwalenie przez Zgromadzenie Ogólne ONZ m.in. Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka²⁰⁸ w 1948 roku, w której ujęto również deklarację poszanowania wolności, w tym wolności sumienia i wyznania. Wśród innych aktów prawa międzynarodowego, dotyczących sfery wolności sumienia i wyznania wskazać należy Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych²⁰⁹ z 16 grudnia 1966 roku, Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych²¹⁰ z 19 grudnia 1966 roku, Akt końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy²¹¹ z 1 sierpnia 1975 roku, Deklarację w sprawie zniesienia wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji osób innego wyznania i przekonań Zgromadzenia Ogólnego ONZ²¹² z 21 listopada 1981 roku, Europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności²¹³ z 4 li-

---

²⁰⁶ Por. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, s. 32.

²⁰⁷ O genezie i kategoryzacji praw człowieka w znaczeniu teoretycznym i filozoficznym zob. m.in. K. Stępień, *Filozoficzne źródła sporu o rozumienie praw dziecka*, Lublin 2016.

²⁰⁸ <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> [13.12.2014].

²⁰⁹ <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19770380167&type+1> Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167 [13.12.2014].

²¹⁰ <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1966a.htm> [13.12.2014].

²¹¹ Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i współpracy w Europie, Helsinki, dnia 1 VIII 1975, <http://stosunki-miedzynarodowe.pl/traktaty/akt-koncowy-KBWE.pdf> [13.12.2014].

²¹² <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1981.html> [13.12.2014].

²¹³ Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284.

stopada 1950 roku, Kartę Nowej Europy²¹⁴ z 21 listopada 1990 roku oraz Konwencję o Prawach Dziecka²¹⁵ z 20 listopada 1989 roku a ponadto akty prawa ponadnarodowego statuujące Wspólnotę i Unię Europejską.

Wskazanie aktualnego rozumienia terminu „wolność sumienia i wyznania” wymaga analizy szeregu podstawowych aktów prawa międzynarodowego. Jak wspomniano powyżej, aktem o historycznym znaczeniu jest przyjęta w dniu 10 grudnia 1948 roku Powszechna Deklaracja Praw Człowieka. Zgodnie z jej 18 artykułem każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii, prawo to obejmuje wolność zmiany swej religii lub przekonań, jak również wolność manifestowania swej religii lub przekonań, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, poprzez nauczanie, praktyki religijne, sprawowanie kultu i rytuałów. Regulacja przytoczona powyżej została inkorporowana i rozszerzona w treści art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, który stanowi, iż każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Pakt zakazuje stosowania przymusu, który stanowiłby zamach na wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru jednostki. Jednocześnie Pakt wprowadza możliwość ograniczenia praw do wolności sumienia lub wyznania tylko w przypadkach przewidzianych przez ustawodawstwo danego państwa i wyłącznie w celu ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób. Ponadto Pakt zobowiązał państwa strony do poszanowania wolności rodziców lub opiekunów prawnych do zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniem.

Zgodnie z art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 roku²¹⁶ każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie

---

²¹⁴ *Paryska Karta Nowej Europy*, „Biuletyn Informacyjny – Kancelaria Sejmu. Biuro Stosunków Międzyparlamentarnych”, 1991, z. 7.

²¹⁵ Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526.

²¹⁶ Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284.

z innymi, publicznie lub prywatnie swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. Wolności te mogą podlegać ograniczeniom, przewidzianym przez ustawodawstwo krajowe i koniecznym w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób. Kolejnym aktem prawnym doprecyzowującym zakres wolności sumienia i wyznania był Traktat Amsterdamski z dnia 2 października 1997 roku²¹⁷. Zgodnie z art. 22 powyższego wprowadzony został zakaz dyskryminacji ze względu na wyznanie lub jego brak.

Traktat Amsterdamski został poszerzony o szereg deklaracji. Najbardziej istotną z punktu widzenia określenia zagadnień związanych z wolnością wyznania była Deklaracja nr 11 – tzw. klauzula kościelna²¹⁸. Deklaracja określa stosunek Unii Europejskiej do Kościołów i wspólnot religijnych stanowiąc: „Unia Europejska przestrzega oraz nie narusza statusu, jakim cieszą się Kościoły oraz stowarzyszenia i wspólnoty religijne w państwach członkowskich, zgodnie z odpowiednimi przepisami prawnymi. Unia Europejska przestrzega w równej mierze statusu organizacji o charakterze filozoficznym i bezwyznaniowym”.

Spośród aktów unijnych wskazać należy także Kartę Praw Podstawowych Unii Europejskiej przyjętą 7 grudnia 2000 roku²¹⁹. Karta stanowi deklarację podstawowych wartości uznawanych przez narody i państwa członkowskie Unii. Należy zwrócić uwagę na zawartą w preambule do Karty deklarację: „Świadoma swego duchowo-religijnego i moralnego dziedzictwa, Unia jest zbudowana na niepodzielnych, powszechnych wartościach godności osoby ludzkiej, wolności, równości i solidarności; opiera się na zasadach demokracji i państwa prawnego”. Unia potwierdziła w ten sposób, że godność osoby ludzkiej i jej wolność stanowią fundament wspólnoty. Należy zatem przyjąć, że wolność odnosi się również do sfery światopoglądu. Potwierdzenie powyższych priorytetów odnaleźć można w treści poszczególnych przepisów Karty. Już w treści artykułu pierwszego wskazano, że: „Godność człowieka jest nienaruszalna. Musi być szanowana i chroniona”.

---

²¹⁷ Dz. U. WE 2002, C 325.

²¹⁸ Zob. A. Przyborowska-Klimczak, *Klauzula o Kościołach w Traktacie Amsterdamskim z 1997 roku*, „Prawo – Administracja – Kościół”, 2000, nr 2–3, s. 43–56.

²¹⁹ Dz. U. U.E. C 303/2 z 14.12.2007 roku.

Z kolei w treści artykułu dziesiątego²²⁰ wyrażono wprost zasadę poszanowania wolności jednostki w sferze światopoglądu i przekonań. Co istotne, Karta posługuje się szerszym rozumieniem powyższej wolności bowiem wskazuje, że: „Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii”. Wskazać należy, że sformułowania zawarte w preambule Karty oraz przyjęte w niej zapisy odnoszące się do gwarancji wolności wyznania budziły pewną krytykę ze strony Kościoła katolickiego. W zakresie preambuły podnoszono brak odniesienia do religijnego dziedzictwa Europy²²¹.

Należy zwrócić uwagę także na treść Traktatu z Lizbony. W treści powyższego potwierdzono wagę, jaką Wspólnota przykłada do ochrony wolności myśli, sumienia i wyznania, zapobieganiu dyskryminacji²²². Traktat potwierdził dotychczasowy stosunek Unii do Kościołów i związków wyznaniowych i organizacji grupujących zwolenników różnych nurtów filozoficzno-moralnych²²³. Należy jednak docenić, że powyższy zapis został włączony do treści Traktatu, a nie pozostawiony poza jego osnową jak to miało miejsce w Traktacie Amsterdamskim.

Istotne znaczenie w przedmiocie ochrony wolności wyznania i wolności sumienia ma również Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, otwarta do podpisu 11 maja 2011 roku w Stambule. Akt powyższy ma na celu wzmocnienie ochrony kobiet – także małoletnich – przed różnymi formami przemocy motywowanej

---

²²⁰ Art. 10. 1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach. 2. Uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa.

²²¹ Jak wskazuje się w literaturze brak uwzględnienia tego postulatu wynikał z obaw Francji o zgodność takiego zapisu z zagwarantowaną we francuskiej konstytucji zasadą świeckości państwa – zob. J. Krukowski, *Unia Europejska a Kościół katolicki. Zarys problematyki*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 13(2003), z. 1, s. 216.

²²² Artykuł 10. Przy określaniu i realizacji swoich polityk i działań Unia dąży do zwalczania wszelkiej dyskryminacji ze względu na płeć, rasę lub pochodzenie etniczne, religię lub światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną.

²²³ Artykuł 17. 1. Unia szanuje status przyznany na mocy prawa krajowego kościołom i stowarzyszeniom lub wspólnotom religijnym w Państwach Członkowskich i nie narusza tego statusu. 2. Unia szanuje również status organizacji światopoglądowych i niewyznaniowych przyznany im na mocy prawa krajowego. 3. Uznając tożsamość i szczególny wkład tych kościołów i organizacji, Unia prowadzi z nimi otwarty, przejrzysty i regularny dialog.

m.in. względami kulturowymi lub religijnymi. Szczegółowe rozważania na temat zapisów Konwencji zostały przedstawione w treści rozdziału szóstego.

Wśród posiadających istotne znaczenie dla omawianej materii rozwiązań prawnych wskazać należy m.in. dyrektywę Rady Unii Europejskiej nr 2000/43/WE z 29 czerwca 2000 roku wprowadzającą w życie zasadę równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe lub etniczne²²⁴, czy wytyczne zawarte w zaleceniu Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej nr 2006/952/WE z 20 grudnia 2006 roku w sprawie ochrony małoletnich, godności ludzkiej oraz prawa do odpowiedzi w odniesieniu do konkurencyjności europejskiego przemysłu audiowizualnego oraz internetowych usług informacyjnych²²⁵. W preambule do pierwszego z powyższych aktów wskazano najistotniejsze wartości, jakie uznaje Wspólnota Europejska, akcentując znaczenie podstawowych praw i wolności człowieka²²⁶ ze szczególnym naciskiem na ochronę przed dyskryminacją²²⁷. Dyrektywa koncentruje się na identyfikacji i minimalizowaniu skutków działań powodujących dyskryminację, w szczególności z powodów rasowych lub etnicznych. Dyrektywa rozróżnia działania mające charakter dyskryminacji bezpośredniej²²⁸ jak i pośredniej²²⁹. Dyrektywa określa obszary, na których ujawnić mogą się działania dyskry-

---

²²⁴ Dyrektywa Rady 2000/43/WE z dnia 29 czerwca 2000 r. wprowadzająca w życie zasadę równego traktowania osób bez względu na pochodzenie rasowe lub etniczne, Dz. U. L 180 z 19.7.2000, s. 22.

²²⁵ Dz. Urz. UE, L, z 27 grudnia 2006 r.; Dz. Urz. UE, L.06.378.72.

²²⁶ „Unia Europejska opiera się na zasadach wolności, demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności oraz państwa prawnego, które są wspólne dla Państw Członkowskich, a także szanuje prawa podstawowe zagwarantowane w Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych dla Państw Członkowskich, jako zasady ogólne prawa wspólnotowego”.

²²⁷ „Prawo każdej osoby do równości wobec prawa i ochrony przed dyskryminacją stanowi powszechne prawo uznane Powszechną Deklaracją Praw Człowieka, Konwencją Narodów Zjednoczonych w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet, Międzynarodową Konwencją w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej, Paktami Narodów Zjednoczonych: Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych oraz Europejską Konwencją o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, których sygnatariuszami są wszystkie Państwa Członkowskie”.

²²⁸ „Dyskryminacja bezpośrednia ma miejsce, gdy ze względu na pochodzenie rasowe lub etniczne osoba traktowana jest mniej przychylnie niż traktuje się, traktowano lub traktowano by inną osobę w podobnej sytuacji”.

²²⁹ „Dyskryminacja pośrednia ma miejsce, gdy pozornie neutralny przepis, kryterium lub praktyka mogą doprowadzić do szczególnie niekorzystnej sytuacji dla osób danego pochodzenia rasowego lub etnicznego w stosunku do innych osób, chyba że taki przepis,

minacyjne²³⁰. Biorąc pod uwagę, że pewne kwestie związane immanentnie z pochodzeniem etnicznym jak np. zwyczaje religijne mogą być katalizatorem działań dyskryminujących należy uznać, że dyrektywa może stanowić narzędzie ochrony wolności w sferze wyznania lub przekonań.

Drugi ze wskazanych aktów ma na celu ochronę godności i dobra dzieci²³¹ poprzez ochronę przed dostępem do nieodpowiednich programów lub usług przeznaczonych dla dorosłych²³². Jak wskazuje się w preambule do ww. aktu chodzi o wyważenie praw do rozpowszechniania i dostępu do informacji i materiałów z jednej strony a ochroną przed rozpowszechnianiem i dostępem do treści mogących wywrzeć negatywny wpływ na psychikę i rozwój małoletnich²³³. Należy zwrócić uwagę na zalecenie unikania jakiegokolwiek dyskryminacji z uwagi na względy religijne²³⁴.

---

kryterium lub praktyka są obiektywnie uzasadnione legalnym celem, a środki mające służyć osiągnięciu tego celu są odpowiednie i konieczne”.

²³⁰ „a) warunków dostępu do zatrudnienia, do prowadzenia działalności na własny rachunek oraz uprawiania zawodu, włączając również kryteria selekcji i warunków rekrutacji, niezależnie od rodzaju działalności i na wszystkich szczeblach hierarchii zawodowej, również w odniesieniu do awansu zawodowego; b) dostępu do wszystkich rodzajów i szczebli poradnictwa zawodowego, szkolenia zawodowego, doskonalenia i przekwalifikowania pracowników, łącznie ze zdobywaniem praktycznych doświadczeń; c) warunków zatrudnienia i pracy, łącznie z warunkami zwalniania i wynagradzania; d) wstępowania i działania w organizacjach pracowników lub pracodawców lub jakiegokolwiek organizacji, której członkowie wykonują określony zawód, łącznie z korzyściami jakie dają takie organizacje; e) ochrony społecznej, łącznie z zabezpieczeniem społecznym i opieką zdrowotną; f) świadczeń społecznych; g) edukacji; h) dostępu do dóbr i usług oraz dostarczania dóbr i usług publicznie dostępnych, włącznie z zakwaterowaniem”.

²³¹ „Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej w art. 1 stwierdza, że godność ludzka jest nienaruszalna, dlatego też musi być szanowana i chroniona. Art. 24 karty stwierdza, że dzieci mają prawo do takiej ochrony i opieki, jaka jest konieczna dla ich dobra, i że we wszystkich działaniach w stosunku do dzieci, podejmowanych przez organy publiczne lub instytucje prywatne, podstawowe znaczenie musi mieć najlepiej pojęty interes dziecka”.

²³² „Konieczne jest przyjęcie na szczeblu Unii przepisów dotyczących fizycznego, umysłowego i moralnego rozwoju małoletnich w odniesieniu do treści wszystkich usług audiowizualnych i informacyjnych oraz ochrony małoletnich przed dostępem do nieodpowiednich programów lub usług przeznaczonych dla dorosłych.

²³³ Wspólnota powinna w trybie pilnym zapewnić pełną i odpowiednią ochronę interesów obywateli w tej dziedzinie, która z jednej strony zagwarantuje swobodę dostarczania i świadczenia usług informacyjnych, a z drugiej zapewni, by przekazywane treści były zgodne z prawem, respektowały zasadę poszanowania godności ludzkiej oraz nie szkodziły ogólnemu rozwojowi małoletnich.

²³⁴ 3a) zachęcanie przemysłu usług audiowizualnych i internetowych usług informacyjnych, bez naruszania wolności wypowiedzi lub prasy, do unikania wszelkiej

W dniu 24 czerwca 2013 roku Rada ds. Polityki Zagranicznej Unii przyjęła dokument określający zasady promocji i ochrony wolności wyznania i przekonań²³⁵. Wytyczne powyższe potwierdzają w pełni dotychczasowe stanowisko Unii w zakresie ochrony wolności myśli, przekonań i religii.

Istotną rolę w procesie precyzowania zakresu pojęcia wolności sumienia i wyznania pełni praktyka sądowa. Liczne orzeczenia krajowych trybunałów konstytucyjnych, Europejskiego Trybunału Praw Człowieka a także bardzo bogate, wymuszone niejako wyjątkowo ogólną regulacją konstytucyjną, orzecznictwo sądów amerykańskich dokonujących interpretacji zapisów Konstytucji przyczyniają się w oczywisty sposób do doskonalenia i precyzowania regulacji prawnych dotyczących sfery wolności sumienia i wyznania. Należy wskazać pogląd wyrażany przez Europejski Trybunał Praw Człowieka, który zaakcentował wagę zagadnienia wolności sumienia i wyznania. Europejski Trybunał Praw Człowieka wielokrotnie podkreślał znaczenie wolności sumienia jako cennego dobra dla ateistów, agnostyków, sceptyków, i obojętnych. Trybunał wskazywał, że wolność sumienia posiada nie tylko aspekt pozytywny pozwalający wierzącym wierzyć, ale także aspekt negatywny, pozwalający niewierzącym nie wierzyć, agnostykom wątpić itp.²³⁶

Wolność wyznawania i praktykowania religii należy, co zostało wcześniej wzmiankowane, do podstawowych praw człowieka. Wolność ta posiada aspekt materialny oraz proceduralny. Aspekt materialny wyraża się poprzez wskazania katalogu praw związanych z wolnością przekonań takich jak wolność myśli, wyznania, religii i sumienia (jest to podział aktualny w przypadku koncepcji zakładających rozróżnienie pomiędzy wolnością wyznania i wolnością religii). Aspekt proceduralny wyraża się poprzez stworzenie instrumentów przewidzianych do skutecznego dochodzenia tych praw w razie ich naruszenia. O ile dorobek ustawodawczy poszczególnych państw oraz organizacji międzynarodowych w dużej mierze czyni zadość wypełnieniu aspektu materialnego to spore wątpliwości powstają przy próbie

---

dyskryminacji ze względu na płeć, rasę lub pochodzenie etniczne, religię lub światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną, we wszystkich usługach audiowizualnych i internetowych usługach informacyjnych oraz do zwalczania wszelkiej dyskryminacji tego rodzaju.

²³⁵ EU Guidelines on the promotion and protection of freedom of religion or belief Foreign Affairs Council meeting Luxembourg, 24 June 2013, <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/137585.pdf> [13.12.2014].

²³⁶ B. Banaszak, N. Leśniak, *Pozycja religii w obowiązującej Konstytucji RP*, w: *Urzeczywistnienie wolności*, s. 151.

oceny czy odnosi się to także do aspektu proceduralnego. Istotne znaczenie ma okoliczność zauważona przez doktrynę, zgodnie z którą w aktach prawa międzynarodowego istnieje swoista nierównowaga pomiędzy elementem materialnym a proceduralnym, wyrażająca się ograniczeniem do wskazania w treści aktów norm o charakterze materialnym. Wskazuje się także na brak umieszczenia wystarczająco rozbudowanych norm kształtujących narzędzia ochrony gwarancji zawartych we wskazanych aktach²³⁷.

Prawo do wolności sumienia i wyznania niewątpliwie należy do podstawowych praw wolnościowych. Pomimo w zasadzie niekwestionowanej pozycji i wagi wolności sumienia i wyznania, nie jest ono prawem nieograniczonym, posiada granice, które wyznaczają zakres swobodnego działania jednostki. Konieczność pewnego limitowania granic, w których odbywać może się korzystanie z wolności, jest implikowane tym, że jednostka (jako podmiot wolności indywidualnej) i związki wyznaniowe (jako podmioty będące beneficjentem wolności kolektywnej) działają w społeczeństwie składającym się z innych jednostek i zbiorowości wyznaniowych, którym przysługują identyczne prawa²³⁸. Wskazać należy także na podnoszoną zasadnie w literaturze okoliczność, iż wolność sumienia i wyznania nie jest prawem wyizolowanym. Związane z nim są inne prawa wolnościowe, bez których wykonywanie omawianego uprawnienia traci sens. Takimi prawami są m.in.: prawo do wyrażania własnych poglądów, swobodnej wypowiedzi, wolność prasy, prawo do zrzeszania się i pokojowych zgromadzeń. W przypadku gdy te prawa zostaną w jakikolwiek sposób ograniczone, wolność sumienia i wyznania nie może być w pełni realizowana, a w wyniku tego traci się możliwość korzystania z niej²³⁹. Niewątpliwie przejawem powyższego jest, sygnalizowane wcześniej, stosowanie w treści aktów międzynarodowych terminu „wolność myśli, sumienia i religii”. Należy przyjąć, że rozwiązania

---

²³⁷ Szerzej na ten temat: zob. A. Gołębiowska, *Reforma instytucji wspólnotowych a prawo do wolności religijnej w Traktacie Nicejskim*, „Prawo Europejskie w Praktyce”, 2010, nr 10, s. 39 oraz uwagi zawarte w T. Sokołowski, *Law in the face of religious persecution and discrimination*, Poznań 2011, s. 79. O motywach braku takich norm – zob. rozważania K. Warchałowski, *Ochrona wolności religijnej w porządku międzynarodowym do czasu uchwalenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (10 XII 1948)*, w: *Ecclesia et Status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 923n, zaś o sposobach w jakie praktyka stara się uzupełnić brak powyższych – T. Sokołowski, *System prawny wobec prześladowania religijnego dzieci*, 73(2011), z. 2, s. 145n, s. 139–158.

²³⁸ Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 38–39.

²³⁹ Tamże, s. 23.

prawne dotyczące określenia zakresu pojęciowego wolności sumienia i wyznania są zadowalające, jednakże ustanowienie proceduralno-instytucjonalnych nie zostało jeszcze dokonane w stopniu pozwalającym na skuteczne egzekwowanie wolności i zapobieganie wszelkim formom ich naruszeń.

5. Wolność sumienia i religii w filozofii chrześcijańskiej

Jak wskazano powyżej chrześcijaństwo, z racji swojego monoteistycznego charakteru, głosiło tezę o wyłącznej prawdziwości swojej wiary. Cecha ta prowadziła do pierwotnie nietolerancyjnego stanowiska wobec osób wyznających religię inną niż chrześcijaństwo. W pierwszych wiekach istnienia chrześcijaństwa, pomimo epizodycznych, choć krwawych prześladowań w okresie panowania cesarza Nerona, Kościół rozwijał się w spokoju²⁴⁰.

W tym okresie w filozofii chrześcijańskiej obok nurtu wrogości wobec religii pogańskich, utożsamianych przez władze państwowe (Tacjan, Tertulian) pojawił się nurt zmierzający do częściowego uznania praw wyznawców innych religii do swobody uprawiania kultu. Wraz ze wzrostem znaczenia Kościoła przewagę zyskiwał jednak wywiedziony z pism apostołów nakaz krzewienia wiary chrześcijańskiej z zastosowaniem metod przymusu²⁴¹.

Aktywność przywódców Kościoła wyrażała się w zwalczaniu odstępstw w łonie religii katolickiej oraz zwalczaniu mniejszości religijnych (tak wyznawców religii pogańskich jak i wyznawców judaizmu). Zwalczano tak wyznawców innych religii, jak i osoby dążące do reformy samego Kościoła, zwalczano również pojawiające się idee społeczne czy naukowe godzące w tradycyjne zapatrywania nauki Kościoła.

Należy mieć na uwadze, że możliwość realizacji uprawnień wynikających z wolności sumienia i wyznania wiąże się z kwestią możliwości swobodnego pozyskania informacji, co do dogmatów, zasad i prawd danego wyznania.

---

²⁴⁰ Zob. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 2, s. 239.

²⁴¹ Łk, 14, 23: „Wyjdź na drogi i między opłotki i zmuszaj do wejścia, aby mój dom był zapełniony” – zastosowany przez ewangelistę zwrot *compelle intrare*, powtórzony później przez św. Augustyna. Przez wiele lat formuła ta interpretowana była jako przyzwolenie a nawet, wprost jako nakaz oddziaływania przemocą na innowierców. Po uzyskaniu uprzywilejowanej pozycji w państwie początkowo rzymskim, a następnie w państwach średniowiecznej Europy formuła ta była często bezwzględnie stosowana, czego przejawem było m.in. krwawe zwalczanie schizmatyków, heretyków czy tworzenie instytucji służących ochronie wiary.

Akceptacja wolności wyznania czy światopoglądu z założenia winna umożliwiać dokonanie wyboru światopoglądowego, którego można swobodnie dokonać jedynie w sytuacji, kiedy dostępne są alternatywy. Szerzenie informacji czy zapatrywań sprzecznych z dogmatami popieranymi przez Kościół powodowało konieczność zadbania o czystość wiary²⁴².

---

²⁴² Geneza kontroli i ujawniania potencjalnych odstępstw od akceptowanej wykładni reguł wiary sięga okresu przełomu Średniowiecza i początków Renesansu i była bezpośrednio związana z sukcesami prądów reformacyjnych. Pojawia się wtedy termin cenzury prewencyjnej. Pierwsze nieformalne działania związane z weryfikacją tez zawartych w pismach z kanonem wiary pojawiają się już u św. Augustyna (zob. *Libri quatuor contra duas epistolas Pelagianorum* przedstawione do akceptacji papieża Bonifacego I, w formie cyfrowej udostępnione na stronie http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_03540430 Augustinus Contra_Duas_Epistolas_Pelagianorum MLT.pdf.html [20.03.2015]). Kolejne działania związane z kontrolą treści dzieł miały miejsce w XIII wieku w ramach wspólnot zakonnych oraz uniwersytetów. Za takie działania należy uznać unormowania zawarte w Konstytucjach narbońskich zakonu franciszkanów czy regulacje uchwalane na różnych uniwersytetach począwszy od Uniwersytetu Paryskiego – zob. H. Misztal, *Cenzura uprzednia w ustawodawstwie Kościoła zachodniego do Soboru Trydenckiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 20(1974), z. 5, s. 101–114. Ukonstytuowanie instytucji cenzury prewencyjnej dokonane zostało konstytucją Innocentego VIII *Inter multiplices* z dnia 17 XI 1487 roku. Por. K. Pokorna-Ignatowicz, *Kościół w świecie mediów. Historia, dokumenty, dylematy*, Kraków 2002, s. 16. Jak wskazuje się w literaturze z jednej strony, nie mogły się ukazywać, pod karą kłatwy i kar pieniężnych żadne pisma zawierające tezy przeciwne wierze katolickiej, z drugiej strony, w przypadku ujawnienia wydania tekstów zawierających takie treści, należało odnaleźć i ukarać zarówno osoby odpowiedzialne za wydrukowanie takich dzieł jak też za ich posiadanie – Por. M. Piechota, *Ody do młodości kłopoty z cenzurą*, „Gazeta Uniwersytecka” nr 9, czerwiec 2001 roku; M. Nieć, *Komunikowanie polityczne w społeczeństwach przedmasowych*, Warszawa 2011, s. 238; Konstytucja *Inter multiplicens* została potwierdzona w 1501 roku dekretem papieża Aleksandra VI Borgia, a następnie bullą *Inter sollicitudines* z dnia 4 maja 1515 roku, którą usankcjonowano niszczenie wydawnictw zawierających treści niezgodne z nauczaniem Kościoła, zastrzono kary. – por. T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 2: *Lud Boży jego nauczanie i uświęcanie*, Olsztyn 2010, s. 347. Za drukowanie dzieł zawierających poglądy sprzeczne z wiarą groziła ekskomunika, zniszczenie całego nakładu, kary pieniężne oraz pozbawienie prawa drukowania książek na okres jednego roku. Jako uzasadnienie wprowadzenia cenzury uprzedniej w odniesieniu do wszystkich rodzajów publikacji wskazywano potrzebę dbałości o niewykorzystywanie cennego wynalazku druku w celach głoszenia tez podważających uznane dogmaty – zob. H. Misztal, *Cenzura uprzednia pism i druków w Kościele zachodnim (studium historyczno-prawne)*, Lublin – Sandomierz 2001, s. 35: „Rozciągnęliśmy swoją pieczę nad sprawą drukowania książek [...] aby to, co zostało wynalezione na chwałę Bożą, dla pomnożenia wiary, oraz dla upowszechnienia dobrej sztuki, nie przeciwstawiło się swemu celowi przynosząc szkodę zbawieniu chrześcijan”.

Walka o zachowanie czystości dogmatycznej oparta była zarówno na działalności ustawodawczej, jak też na tworzeniu wyspecjalizowanych organów, których zadaniem było sprawowanie nadzoru nad głoszonymi ideami. Zadanie to zrealizowano poprzez ustanowienie Kongregacji Inkwizycji (*Sacrum Officium* formalnie powołane w 1542 roku, faktycznie rozpoczęło działalność około 1588 roku)²⁴³ i Kongregacji Indeksu (*Congregatio Iudicis* powołane w 1751 roku)²⁴⁴. Wzrost liczby publikacji uznawanych za zawierające treści sprzeczne z nauczaniem Kościoła a przede wszystkim wzrost ich dostępności wynikający z rozpowszechnienia druku, stał się katalizatorem wydania oficjalnych indeksów ksiąg zakazanych²⁴⁵. W roku 1559 po raz pierwszy ukazał się powszechny indeks ksiąg zakazanych (*Index Librorum Prohibitorum* inaczej *Index Expurgatorius*). Umieszczono w nim tytuły dzieł oraz nazwiska autorów rozpowszechniających nauki niezgodne z nauczaniem Kościoła. Należy wskazać, że księgi, które ostatecznie znalazły się w Indeksie, nie zawsze od początku budziły zastrzeżenia ze strony Kościoła katolickiego. Przykładem takiego dzieła jest wykład polskiego duchownego i astronoma Mikołaja Kopernika *De revolutionibus*. Księga ta po, prawdopodobnie, nieautoryzowanych zmianach dokonanych przez wydawcę, została wydana pod tytułem *De revolutionibus orbium coelestium*. Początkowo dzieło, dedykowane papieżowi Pawłowi III, wzbudziło pozytywne (w przeciwieństwie do stanowiska przywódców ruchu reformacyjnego) zainteresowanie hierarchii Kościoła. W związku z dużym wpływem, jaki wywarło na niektórych ówczesnych uczonych, którym w międzyczasie rozpoczęto zarzucać poglądy heretyckie, zaczęto dostrzegać w nim niebezpieczeństwo dla panującego światopoglądu religijnego, co spowodowało umieszczenie dzieła na indeksie (*Index librorum prohibitorum*), skąd

²⁴³ Paweł III, Konstytucja apostolska *Licet ab initio* z dnia 21 VII 1542 r.

²⁴⁴ Misztal, *Cenzura uprzednia pism i druków*, s. 45.

²⁴⁵ Najważniejsze z publikacji indeksów ksiąg zakazanych to indeks papieża Pawła IV opublikowany w 1559 r. Następnie bulla Piusa IV *Dominici gregis* z dnia 24 III 1564 r. zawierająca indeks opracowany podczas Soboru Trydenckiego. Kolejną wersję indeksu ogłosił Aleksander VII bullą *Speculatores* z 1664 r. Kolejne wersje indeksu ogłosił papież Benedykt XIV w konstytucji *Sollicita ac provida* w 1753 r. oraz breve *Quae ad catholicae* w 1757 r. Kodyfikacji przepisów indeksowych dokonał papież Leon XIII konstytucją *Officiorum ac munerum* z 1897 r.; w oparciu o tą konstytucję, ogłoszony został nowy indeks ksiąg zakazanych. Podczas Soboru Trydenckiego zostały powzięte w 1546 roku *Decretum de editione et usu sacrorum librorum* – zob. <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd17/content/pageview/9130825> – oraz w 1564 r. *De libris prohibitis regulae Decem* – zob. Misztal, *Cenzura uprzednia pism i druków*, s. 2.

wycofano je w roku 1757²⁴⁶. Znamienny jest wskazany we wstępie zbioru cel jego sporządzenia, wskazujący na troskę o prawomyślność wiernych, narażonych wskutek upowszechnienia druku na pokusę sięgnięcia po dzieła zawierające tezy sprzeczne z oficjalną nauką Kościoła²⁴⁷.

Kolejnym dokumentem kościelnym normującym instytucję cenzury była konstytucja *Sollicita ac provida* z dnia 23 lipca 1753 roku²⁴⁸.

---

²⁴⁶ Zob. [https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/De-revolutionibus-orbium-coelestium-3891123.html\[07.06.2016\]](https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/De-revolutionibus-orbium-coelestium-3891123.html[07.06.2016]).

²⁴⁷ Fragment przedmowy do Indeksu ksiąg zakazanych, wersja online: <https://books.google.pl/books?id=Qjo8AAAACAAJ&pg=PT28&lpg=PT28&dq=index+librorum+prohibitorum&source=bl&ots=cdNz09fuKZ&sig=qsS9f1DHxQk8N8hjuPaSUVFTMw&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEwj63IPR6b3LAhVjOJoKHSqJBL44ChDoAQg-4MAQ#v=onepage&q=index%20librorum%20prohibitorum&f=false> [23.10.2015] „Przez stulecia Kościół święty był ofiarą prześladowań, z wolna pomnażających szeregi bohaterów, którzy wiarę chrześcijańską pieczętowali własną krwią; ale dzisiaj piekło wspiera straszniejszy jeszcze oręż przeciw Kościołowi, zdradliwy, banalny i szkodliwy: złowrogą maszynę drukarską. Nie było w przeszłości większego zagrożenia spójności Kościoła i moralności, zatem święty Kościół nigdy nie zaprzestanie podtrzymywać tej świadomości wśród chrześcijan [...] Kościół ustanowiony został przez Boga, jako nieomylny przewodnik dla wiernych i z tego powodu, wyposażony w niezbędną władzę, nie może uczynić inaczej; ma obowiązek, a w konsekwencji uświęcone prawo, do zapobiegania, jakkolwiek zamaskowanym, błędom i zgorzeniu trzody Jezusa Chrystusa [...] Nie wolno również twierdzić, że zakaz dotyczący szkodliwych książy jest naruszeniem wolności, kampanią przeciwko światłu prawdy, oraz że «Lista» jest występkiem przeciw erudycji i nauce [...] Ateistyczne i niemoralne książki są często pisane w ujmującym stylu, poruszają tematy pobudzające żądze cielesne, zarozumiałość ducha i zawsze są zamierzone, jako ziarno zepsucia w umysłach i sercach czytelników, przez swą ozdobność i chwytliwość; dlatego Kościół, jako troskliwa matka, strzeże wiernych przez stosowne zakazy, ażeby nie przykładali warg do czary z trucizną. Nie z lęku przed światłem Kościół zabrania czytania pewnych książy, ale z ogromnej gorliwości, rozgorzałej przez Boga, nie toleruje utraty dusz wiernych, nauczając, że człowiek upadły w pierwotnej prawości, ulega silnej skłonności do zła, a zatem znajduje się w potrzebie opieki i ochrony [...]”.

²⁴⁸ Treść konstytucji dostępna na stronie http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1753-07-09_SS_Benedictus_XIV_Sollicita_ac_Provida.LT.doc.html [7.02.2015]. W dokumencie wskazano na zasady, którymi kierował się Akwinata podczas dyskursu: „[...] zwalcza wprawdzie różne opinie filozofów i teologów, jeśli do ich odrzucenia przynaglała go prawda. Wszystko jednak, co zasługiwało u nich na pochwałę, ten wielki Doktor cudownie wydobywa. Żadnego przeciwnika nie lekceważy, nie szydzi z niego ani go nie przeinacza, ale wszystkich traktuje z szacunkiem i łagodnością. Jeśli w ich wypowiedziach było coś bardzo ostrego, dwuznacznego lub niejasnego, wyjaśniał to życzliwie i z wyrozumiałością, łagodził i porządkował. Jeśli zaś sprawa religii i wiary wymagała tego, aby ich stanowisko odrzucić i skrytykować, czynił to z takim umiarem, że na jednakową pochwałę zasługuje sposób, w jaki się od nich różnił, jak sposób, w jaki wyznawał prawdę katolicką”.

Negatywne stanowisko w przedmiocie dopuszczenia do pełnej wolności głoszenia tez poświęconych dogmatom wiary wyraził m.in. Grzegorz XVI w Encyklice *Mirari vos*²⁴⁹ wydanej w roku 1832 wskazując na zagrożenia płynące z możliwości rozpowszechniania nieweryfikowanych wypowiedzi odnoszących się do zasad wiary. Kodyfikacji i reformy zasad cenzury kościelnej dokonał papież Leon XIII w konstytucji *Officiorum ac munerum* z dnia 25 stycznia 1897 roku²⁵⁰. Była to regulacja uniwersalna i niemal w całości inkorporowana do Kodeksu Pio-Benedyktyńskiego (1917)²⁵¹.

Obecnie podstawę prawną funkcjonowania instytucji cenzury uprzedniej stanowi Kodeks prawa kanonicznego Jana Pawła II (1983). Kodeks inkorporuje ustalenia zawarte w dokumentach opracowanych w trakcie Soboru Watykańskiego II (którego obrady trwały w latach 1962–1965) w szczególności w wydanym przez Kongregację Doktryny Wiary dekrete *De Ecclesiae pastorum vigilantia circa libros*²⁵² z 1975 roku. Przepisy KPK(1983) zostały także potwierdzone w treści *Instrukcji o pewnych aspektach używania społecznych środków przekazu dla głoszenia nauki wiary* z 1992 roku²⁵³.

---

²⁴⁹ ASS, 4(1868) s. 336–345, <http://www.vatican.va/archive/ass/documents/ASS-04-1868-ocr.pdf> [20.08.2016]. – „Do tego też zmierza owa najzgubniejsza, przekłeta i odstręczająca wolność druku, mająca na celu rozpowszechnianie wszelkich pism wśród pospólstwa, której niektórzy domagają się i popierają z taką natarczywością. Obawiamy się, Wielebni Bracia, patrząc wokół Nas na te wytwory nauk, albo raczej upiory błędów, które wzduż i wszecz po świecie się rozchodzą w niezliczonych pismach, broszurach, księgach, książkach nierzadko szczupłych, co do objętości, ale pełnych złośliwości, z których rozlewające się po całej ziemi przekleństwo, o łyż Nas przyprawia. Znajduje się przecież niestety tylu bezwstydných, którzy twierdzą uparcie, że ten nagły zalew błędów może być skutecznie powstrzymany jakimś pismem wydanym w obronie prawdy i religii pośród tak wielkiego wezbrania nieprawości. Nie godzi się jednak i jest to wbrew wszelkiemu prawu, świadomie czynić zło i je pomnażać, w nadziei, że stąd wyniknie cokolwiek dobrego. Któż rozsądny pozwoliłby, aby truciznę wolno było jawnie rozpowszechniać i sprzedawać, nabywać ją, sprowadzać i nią się napawać, dlatego, że jest jakieś lekarstwo, po zażyciu którego, zdarza się niekiedy używającym go uniknąć zguby”.

²⁵⁰ Konstytucja apostolska *Officiorum ac munerum*, <http://www.vatican.va/archive/ass/documents/ASS-30-1897-98-ocr.pdf> [8.04.2015].

²⁵¹ Szerzej o regulacji zawartej w KPK(1917) por. Misztal, *Cenzura uprzednia pism i druków*, s. 72–114.

²⁵² <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-67-1975-ocr.pdf> [20.08.2016]; por. również H. Misztal, *Kościelna cenzura wydawnictw w świetle dekretu „De Ecclesiae pastorum vigilantia circa libros”*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 23(1976), z. 5, s. 87–95.

²⁵³ http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/kongregacje/kdwiary/zbiort/t_2_28.html [7.02.2015].

Historia rozwoju doktryny chrześcijańskiej w pierwszych wiekach chrześcijaństwa to w istocie historia permanentnych sporów zwolenników nauki ortodoksyjnej i poglądów heterodoksyjnych. Dyskusja nad tezami głoszonymi przez odstępców od kanonu – „ortodoksji”²⁵⁴ – stała się katalizatorem ukształtowania i doprecyzowania doktryny Kościoła.

Pierwsze napięcia i nieporozumienia w gminach chrześcijańskich, dotyczące interpretacji zasad wiary miały miejsce już w czasach apostoelskich. Powodem były błędy interpretacji zasad wiary, które niepokoiły Kościół. W pierwszych trzech stuleciach błędy wynikały z trudności interpretacji prawd wiary, praktyki życia kościelnego oraz wpływów innych religii. Wyodrębnianie różniących się w zakresie wykładni zasad wiary odłamów chrześcijaństwa doprowadziło do wystąpienia herezji i schizm²⁵⁵.

---

²⁵⁴ Rozumianej jako nauka pierwotna, prawdziwa, wolna od zniekształceń i błędów, dana raz na zawsze, która mogła podlegać wykładni, ale nienaruszającej jej istotnych treści (rozwój dogmatów). Przez to określenie, tj. *ορθοδοξία*, pochodzące od *ορθοδοξω* (mieć słuszne zdanie, właściwy pogląd na coś), a także od *ορθος* (słuszny, rzetelny, prawdomówny), rozumiano przeciwieństwo błędu i jednocześnie syntezę prawdziwej wiary.

²⁵⁵ Zjawisko herezji znane było już w tradycji greckiej i judaistycznej. Pojęcie „herezja” w starożytności pogańskiej miało wiele znaczeń odnoszących się do różnych przejawów codziennego życia i oznaczało: wybór, elekcję; upodobanie, skłonność, predylekcję; zamiar, zamiłowanie, studium; system filozoficzny, szkołę filozoficzną; sektę religijną; propozycję, projekt; stronnictwo; komisję; dobrowolną ofiarę – zob. Z. Abramowiczówna, *Słownik grecko-polski*, t. 1, Warszawa 1958, s. 55. Pojęcie herezji znane było już w starożytnej Grecji i odnosiło się do różnych szkół filozoficznych. Herezją była różnorodność myśli i intelektualna kreatywność. Dopiero chrześcijańska apologetyka zmieniła znaczenie pojęcia herezji, które począwszy od Kościoła pierwotnego posiada negatywne znaczenie. Przed herezją jako odstępstwem od Ewangelii Jezusa Chrystusa ostrzegają już księgi Nowego Testamentu (np. Tt 3, 1; 1Kor 11, 19; 1Tm 1, 3; 6, 3). Kościół rzymskokatolicki naucza, że herezja to „uporczywe, po przyjęciu chrztu, zaprzeczanie jakiegś prawdziwie, w którą należy wierzyć wiarą boską i katolicką, albo uporczywe powątpiewanie o niej” Kanon 751 KPK(1983). W Biblii użycie tego terminu oznacza naukę, wyodrębniony kierunek lub też sektę rozbijającą jedność. W Nowym Testamencie najczęściej oznacza stronnictwo, np. faryzeuszów lub saduceuszów, lub też rozdarcie, spór czy zgubną naukę rozpowszechnianą przez fałszywych nauczycieli – zob. S. Rabiej, *Herezja: I. Dzieje problematyki: W Biblii*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, J. Walkusz [i in.], Lublin 1993, k. 751. Na takie rozumienie pojęcia wskazuje m.in. treść pism Apostołów: „Znaleźli się jednak fałszywi prorocy wśród ludu tak samo, jak wśród was będą fałszywi nauczyciele, którzy wprowadzą wśród was zgubne herezje” – 2P 2, 1, <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=1086> [3.02.2015]; „Przede wszystkim słyście – i po części wierzę – że zdarzają się między wami spory, gdy schodzicie się razem, jako Kościół. Zresztą nawet muszą być wśród was rozdarcia, żeby się okazało, którzy są wypróbowani” – 1Kor 11, 18–19, <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=296> [3.02.2015]. Definicję herezji i heretyków

Przedstawione we wcześniejszych rozważaniach zdarzenia, które doprowadziły do uzyskania przez chrześcijaństwo statusu religii panującej umożliwiły wprowadzenie w życie koncepcji jednej prawdziwej wiary²⁵⁶.

Okres wczesnego średniowiecza, z uwagi na upadek struktur władzy świeckiej pozwolił Kościołowi, jako organizacji o jednolitym kierownictwie i sprawnej strukturze, a ponadto dysponującej ogromnymi zasobami, osiągnąć prymat nad władzą świecką. Stan ten uległ zmianie wskutek procesów degeneracji organizacji kościelnej. W XIII i XIV stuleciu autorytet Kościoła podupadł. Przyczyniły się do tego z jednej strony rozgrywki polityczne, w jaki uwikłało się papieństwo, spór o inwestyturę, „niewola awiniońska” papieży, pojawienie się antypapieży, a z drugiej czynniki obiektywne: epidemia „czarnej śmierci”, powodująca powstanie m.in. ruchów obarczających winą za zarazę stosunki panujące w Kościele, jak również pojawienie się ruchów dążących do reformy Kościoła takich jak spirytuałowie, zwolennicy Wilhelma Ockhama²⁵⁷ i Piotra Aureoli czy koncepcje oparte na nauce Johna Wiklefa²⁵⁸.

---

przedstawił św. Augustyn: „Otóż w Kościele Chrystusowym wszyscy, którzy mają jakieś niezdrowe lub opaczne zapatrywania, jeśli po napomnieniu, by wrócili do mniemań zdrowych i poprawnych, uparcie się sprzeciwiają i swoich, szkodę i zaturę niosących nauk porzucić nie chcą, ale trwają przy ich obronie, stają się heretykami” – Augustyn z Hippony, *De civitate Dei* XVIII, 51, 1.

²⁵⁶ Okres umacniania a później panowania Kościoła w zakresie wolności sumienia i wyznania stanowił realizację myśli wyrażonej przez św. Pawła w Liście do Galatów: „Innej jednak Ewangelii nie ma: są tylko jacyś ludzie, którzy sięją wśród was zamęt i którzy chcieliby przekreślić Ewangelię Chrystusową. Ale gdybyśmy nawet my lub anioł z nieba głosił wam Ewangelię różną od tej, którą wam głosiliśmy – niech będzie przeklęty! Już to przedtem powiedzieliśmy, a teraz jeszcze mówię: Gdyby wam, kto głosił Ewangelię różną od tej, którą [od nas] otrzymaliście – niech będzie przeklęty!” (Ga 1, 7–9), <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=1013> [4.02.2015].

²⁵⁷ Wilhelm Ockham (ok. 1285–1349), franciszkanin, uczył w Oksfordzie, lecz został oskarżony (1323) w Awinionie o niebezpieczną, jeżeli już nie heretycką naukę. Wezwany przed sąd papieski, długo przesłuchiwany z powodu niezgodności członków komisji w ocenie jego nauki, zbiegł z Awinionu w okresie wrogości Jana XXII do franciszkańskich spirytuałów. Jego poglądy filozoficzne i teologiczne nigdy nie zostały potępione (za: Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 1, s. 151).

²⁵⁸ John Wiklef (ok. 1330–1384) był związany z Uniwersytetem w Oxford. W 1377 roku biskup londyński uznał za niebezpieczne 19 twierdzeń z dzieła *De civili dominio*. Na synodzie londyńskim (1382) potępiono 24 twierdzenia z jego nauki, a przy pomocy władzy królewskiej zmuszono zwolenników w Oksfordzie do milczenia lub ich wypędzono. Wiklef został zmuszony do opuszczenia uniwersytetu, nie obłożono go jednak ekskomuniką za życia. Na synodzie prowincjonalnym w 1397 roku potępiono 18 zdań z jego dzieła *Trialogus*. Niemiecki teolog, Jan Hübner, dodał 21 błędnych tez Wiklefa do

W XIV i XV stuleciu poszukiwanie odnowy wiary było przyczyną powstania wielu ruchów religijnych zwalczanych jako herezje. Wskazać należy ruch beginek i begardów²⁵⁹, *devotio moderna* stworzony przez Gerarda Groote'a, ruch *Braci i Sióstr wspólnego życia*, ruch mistyków. Silne ruchy heretyckie rozwinęły się także w południowej Francji i północnej Italii. W tych regionach rozprzestrzenił się odłam wyznawców manicheizmu określany zbiorczo jako albigensi (terminem albigensi określano zbiorczo katarów, pertobrużjan, henrycjów, arnoldystów oraz waldensów)²⁶⁰. Sytuację ponadto pogarszała rozłam w Kościele zachodnim, który określany jest wielką schizmą zachodnią (1378–1417)²⁶¹ oraz powstaniem w XV wieku ruchu opartego na nauce Jana Husa.

Pod koniec XV stulecia w wielu krajach dojrzały tendencje reformistyczne w stosunku do Kościoła. Ich efektem stały się wystąpienia Marcina Lutra, Ulrycha Zwingli oraz Jana Kalwina, a także utworzenie kościoła anglikańskiego przez Henryka VIII. Wszyscy dążyli do mniej lub bardziej dogłębnej reformy Kościoła, co jednak nie spotkało się z pozytywnym

---

24 potępionych w 1382 roku. Arcybiskup z Canterbury podczas wizytacji uniwersytetu oksfordzkiego sporządził w 1411 roku listę 267 jego błędnych zdań i posłał do Rzymu. Antypapież Jan XXIII ogłosił w 1413 roku bullę, w której potępiono pisma Wiklefa, *Dialogus* i *Trialogus*, dodając ostrzeżenie, że kto będzie głosił jego błędną naukę, musi stanąć przed trybunałem rzymskim. Wiklefizmem, razem z nauką Husa, zajmował się sobór w Konstancji. Król angielski, Henryk IV, wprowadziwszy statut o paleniu heretyków, nakazał wydobyć szczątki Wiklefa z grobu i spalić je razem z jego dziełami (tamże, s. 152).

²⁵⁹ Wspólnoty beginek i begardów nie posiadając teologicznego przygotowania były podatne na wpływy herezji ludowych i ewangeliczny radykalizm. W obawie o propagowanie błędów objęto begardów postanowieniem synodu w Trewirze z 1277 roku, zakazującymi ludzom niewykształconym oddawać się głoszeniu kazań. Ruch potępiono bullą z 1356 roku.

²⁶⁰ Na temat herezji katarskiej istnieje bardzo szeroka literatura, głównie obcojęzyczna. Wskazać można tu polskie przekłady dzieł autorstwa M.G. Pegg, *The most holy war. The Albigensan crusade and the battle for christendom*, Cambridge 2008 (wyd. pol. J. Szczepański, *Najświętsza wojna. Krucjata przeciwko Albigensom i bój o chrześcijaństwo*, Poznań 2010); M. Barber, *The Cathars. Dualist Heretics in Languedoc in High Middle Ages*, Harlow 2000 (wyd. pol. *Katarzy*, Warszawa 2004); S. O' Shea, *The perfect heresy: the revolutionary life and death of the medieval Cathars*, London 2000 (wyd. pol. *Herezja doskonała: światoburcze życie oraz zagłada średniowiecznych katarów*, Poznań 2002). Spośród literatury polskiej na szczególną uwagę zasługuje kompleksowa (i po części idąca wbrew klasycznym teoriom dotyczącym genezy kataryzmu) monografia P. Czarneckiego, *Geneza i doktrynalny charakter kataryzmu francuskiego XII–XIV w.*, Kraków 2017.

²⁶¹ Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 2, s. 157n.

przyjęciem hierarchii kościelnej. Bullą *Exsurge Domino*²⁶² z dnia 15 czerwca 1520 roku potępiono nauki, a bullą *Decet Romanum Pontificem*²⁶³ z dnia 3 stycznia 1521 roku ekskomunikowano Lutra. Zwingli zginął w toku walk, jakie wybuchły na tle religijnym pomiędzy kantonami Szwajcarii. Poza wskazanymi powyżej, przeciw doktrynie Kościoła rzymskiego wystąpili także anabaptyści i ich odłamy w postaci braci morawskich, mennonitów i spirytualistów. Ponadto doszło do wyłonienia się Kościoła anglikańskiego²⁶⁴.

Do walk na tle religijnym dochodziło także we Francji, gdzie ścierali się zwolennicy nauk Kalwina i katolicy²⁶⁵, w podległych Hiszpanii i Niderlandach, na terytorium Czech, Moraw i państw tworzących Rzeszę Niemiecką²⁶⁶.

Odpowiedzią Kościoła rzymskiego na szerzące się ruchy reformacyjne były uchwały Soboru Trydenckiego, którego obrady trwały w latach 1545–1563²⁶⁷. Należy wskazać, iż pomimo tego, że celem soboru była reforma instytucji negatywnie odbieranych przez wiernych, to w trakcie jego obrad wydawane były w dalszym ciągu akty potwierdzające średniowieczną naukę o pełnej władzy papieskiej nad panującymi i narodami („papocezaryzm”) a także kary na porzucających wiarę katolicką i zakaz powoływania heretyków na urzędy²⁶⁸. Jak wspomniano powyżej instytucjonalną odpowiedzią na pojawiające się ruchy odśrodkowe w Kościele było stworzenie indeksu ksiąg zakazanych i umocnienie Inkwizycji.

---

²⁶² <http://www.papalencyclicals.net/Leo10/110exdom.htm> [14.05.2015].

²⁶³ <http://bookofconcord.org/decet-romanum.php> [20.03.2015].

²⁶⁴ Schizma angielska ogłoszona w dniu 3 listopada 1534 roku przez parlament, przyznawała królowi tytuł i prawa jedynej na ziemi najwyższej Głowy Kościoła w Anglii i oddawała jego władzy czuwanie nad czystością nauki. Odrzucenie aktu supremacji lub jego kwestionowanie określono jako zdradę stanu. Zasady podstawowe wiary zostały zgromadzone w tzw. Sześciu artykułach wiary (zob. <http://anglicanhistory.org/reformation/henry/sixarticles.html> [10.07.2015]).

²⁶⁵ Wojna między hugenotami a katolikami spowodowana Nocą św. Bartłomieja 23/24 sierpnia 1572 roku, zakończona 13 kwietnia 1598 roku edyktem nantejskim, gwarantującym hugenotom wolność sumienia i swobodę kultu. Odprawianie nabożeństw ograniczono jednak do posiadanych miejsc kultu. Sporne sprawy wyznaniowe miały rozstrzygać sądy parytetowe, złożone z kalwinów i katolików. Hugenotom przyznano prawną zdolność do piastowania wszystkich urzędów w państwie, a jako gwarancję wolności przyznano im na osiem lat posiadanie stu warowni, których załogi utrzymywał król, komendantami zaś byli kalwini.

²⁶⁶ Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3, s. 47–48 oraz 97–101.

²⁶⁷ Tamże, s. 58–66.

²⁶⁸ Paweł IV, Bulla *Cum ex apostolatus officio*, 15 II 1559, http://www.ultramontes.pl/cum_ex_apostolatus_pl.htm [13.04.2015].

Stan otwartego konfliktu²⁶⁹ pomiędzy wyznawcami poszczególnych odłamów religii chrześcijańskiej trwał aż do Oświecenia. Kulminacyjnym punktem okresu stała się Wielka Rewolucja Francuska, która dokonała przewrotu we wszystkich dziedzinach życia politycznego, społecznego a także sfery wyznaniowej. W zakresie praw człowieka, w tym praw w sferze wyznaniowej, fundamentalne znaczenie posiada *Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela* przyjęta w dniu 26 sierpnia 1789 roku²⁷⁰.

Napięcia wzrosły, gdy władze świeckie podjęły ingerencję w sprawy wiary, przyznając wolność wyznania niekatolikom czy odrzucając projekt uznania katolicyzmu za religię państwową oraz forsując wprowadzenie ustawodawstwa państwowego regulującego działanie Kościoła²⁷¹. Początkowo wydarzenia związane z Rewolucją francuską nie sprowokowały władz Kościoła katolickiego do podjęcia działań. Wskazuje się, że wynikało to z przeświadczenia o nietrwałości zmian we Francji i rychłym przywróceniu starych porządków²⁷².

---

²⁶⁹ W Europie zachodniej prawna stabilizacja wyznań przez pokój westfalski nie oznaczała wygaśnięcia konfliktów między ewangelikami i katolikami ani braku napięć w samych Kościołach ewangelickich. Absolutni władcy tego okresu uznawali panujące w ich państwie wyznanie za istotny czynnik integrujący poddanych. Starali się więc uczynić swój oficjalny Kościół jeszcze bardziej państwowym, a niechętnie tolerowali tych, którzy od niego odchodzili. W ramach tych działań we Francji podjęto kroki w celu likwidacji kwestii hugenotów. Wystąpienie króla przeciw hugenotom zaczęło się od edyktu z Fontainebleau z dnia 22 października 1685 r. (zob. http://huguenotsweb.free.fr/english/edict_1685.htm [14.09.2015]). W Anglii po wypędzeniu katolickich Stuartów obowiązywały drastyczne przepisy religijne, skierowane przeciw głównie katolikom. Akt tolerancji wydany przez króla Wilhelma III (zob. <http://www.jacobite.ca/documents/1689toleration.htm> [18.09.2015]) przyznawał swobodę religijną wszystkim oprócz katolików, ateistów i antytrynitarzy. Na sytuację katolików bezsprzecznie wpływały obawy związane z ich potencjalną wiernością wypędzonym Stuartom. Uchwalona w 1672 roku *Test Act* (zob. <http://www.british-history.ac.uk/statutes-realm/vol5/pp782-785> [18.09.2015]) domagała się lojalności wobec monarchy, okazanej przez przyjęcie komunii w Kościele anglikańskim. Tylko osoby, które okazały swoją lojalność posiadały prawo objęcia urzędów cywilnych lub wojskowych – zob. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3, s. 158.

²⁷⁰ Pod adresem: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html> [19.09.2015], w szczególności art. 10, który stanowił: „Nikt nie może być niepokojony z powodu swoich przekonań, również religijnych, byle ich manifestowanie nie zakłócało porządku publicznego ustanowionego przez prawo”.

²⁷¹ Ustawa z dnia 12 lipca 1790 roku Konstytucja cywilna kleru (fr. *La loi sur la constitution civile du clergé*).

²⁷² Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3, s. 207–208.

Reakcję papieża wywołało dopiero wprowadzenie Konstytucji cywilnej kleru (*La loi sur la Constitution civile du clergé* – ustawa uchwalona dnia 12 lipca 1790 roku) i rozpoczęcie powoływania biskupów zgodnie z jej przepisami. W reakcji na uchwalenie Deklaracji Praw Człowieka i ustaw regulujących sytuację Kościoła 10 marca 1791 roku papież Pius VI w breve *Quod aliquantum*²⁷³ potępił konstytucję cywilną, uznając ją za nieważną i nieobowiązującą. Stwierdził, że upaństwowienie Kościoła jest potępioną herezją, gdyż ludzie świeccy nie mogą decydować o dogmatach i strukturze eklezjalnej. Ponadto odniósł się do kwestii zapewnionej w Deklaracji wolności przekonań religijnych, oceniając ją jako błąd²⁷⁴. Negatywną ocenę zmian papież powtórzył w breve *Caritas, quae docente Paulo*²⁷⁵ wskazując, że normy Konstytucji francuskiej zawierają ustalenia wrogie Kościołowi i tradycji katolickiej.

Negatywne stanowisko, co do przyznawania wolności sumienia i wyznania, Kościół podtrzymywał konsekwentnie również po upadku rewolucji i cesarstwa Napoleona. W okresie restauracji Burbonów papież Pius VII krytycznie odniósł się do zapisów Karty Konstytucyjnej Ludwika XVIII z dnia 4 lipca 1814 roku, która uznając katolicyzm, jako religię państwową (art. 6

---

²⁷³ Treść encykliki dostępna na stronie http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1791-03-10_SS_Pius_VI_Quod_Aliquantum.IT.doc.html [20.09.2015].

²⁷⁴ A. Wielomski, *Kościół w cieniu gilotyny. Katolicyzm francuski wobec Rewolucji (1789–1815)*, Warszawa 2009, s. 348 – „Koniecznym skutkiem Konstytucji uchwalonej przez zgromadzenie jest unicestwienie religii katolickiej, a, wraz z nią, posłuszeństwa należnego królom. W tym celu ustanowiono, jako prawo człowieka w społeczeństwie, tę wolność absolutną, która nie tylko zapewnia prawo nieingerowania w czyjeś poglądy religijne, ale ponadto przyznaje swobodę bezkarnego myślenia, mówienia, pisania, a nawet drukowania w sprawach religijnych wszystkiego, co najbardziej nieskrępowana wyobraźnia może podsunąć. Skandaliczne prawo, które niemniej jednak zgromadzeniu wydawało się być skutkiem naturalnej równości i wolności wszystkich ludzi. Ale cóż może być bardziej bezsensownego, niż ustanowienie tej równości między ludźmi i tej nieskrępowanej wolności, która zdaje się hamować działanie rozumu, najcenniejszego daru natury danego człowiekowi, i jedynej rzeczy, która odróżnia go od zwierząt. Uznanie, że każdy może swobodnie oceniać prawdy wiary i akceptować lub odrzucać je bez wskazówek ze strony Kościoła, prowadzi do przeciwstawienia się Bogu i buntu wobec Niego. Wybory dokonywane przez wyemancypowany rozum prowadzą do błędu, co często jest równoznaczne z tolerancją dla herezji czy ateizmu”.

²⁷⁵ *Charitas. Encyklika Papieża Piusa VI o Przysiędze Obywatelskiej we Francji (1791)*, „Pro Fide, Rege et Lege”, 2010, nr 1, s. 93. – „Świętokradcza i schizmatycka. Obala ona prymat Kościoła, stoi w opozycji do dawnych i obecnych praktyk, a również została opracowana i opublikowana jedynie w celu całkowitego zniszczenia religii katolickiej”.

stanowił: „Religia katolicka, apostolska i rzymska jest jednak religią państwową”²⁷⁶), akceptowała zasadę wolności wyznania (art. 5 stanowił „Każdy wyznaje swoją religię z równą wolnością i uzyskuje dla swego kultu tę samą ochronę”)²⁷⁷. Stanowisko Kościoła wobec idei wolności sumienia i wyznania pozostawało niezmiennie pomimo zmian sytuacji społecznej na świecie. Przejawem konserwatyizmu Kościoła były m.in. tezy zawarte w encyklice Grzegorza XVI *Mirari vos*²⁷⁸ z dnia 15 sierpnia 1832 roku. W encyklice tej, stanowiącej wyraz konserwatyizmu Kościoła, wyrażone zostały krytyczne oceny zarówno, co do ewentualnych prób zmian wewnątrz Kościoła²⁷⁹, prób

---

²⁷⁶ Brzmienie artykułów Karty za *Powszechną historią państwa i prawa, wybór tekstów źródłowych*, opracowali B. Lesiński i J. Walachowicz, Poznań 1975, s. 179.

²⁷⁷ Pius VII, List apostolski *Post tam diuturnitas* – „Nowym źródłem silnego bólu zadanego Naszemu sercu, który przyznajemy, sprawia Nam najwyższą udrękę, przygnębienie i mękę, jest dwudziesty drugi artykuł konstytucji. Nie tylko zezwała się na wolność wyznania i sumienia, by użyć słów samego artykułu, ale obiecuje wsparcie i ochronę tej wolności, oraz sług tego, co nazywa się kultami. Nie ma potrzeby prowadzenia długich rozważań, gdy zwracamy się do takiego biskupa jak Wy, by uświadomić wam jak śmiertelną ranę zadano katolickiej religii we Francji tym artykułem. Przez sam fakt ustanowienia wolności wszystkich kultów bez rozróżnienia, prawda jest pomieszana z błędem, a święta i niepokalana Oblubienica Chrystusa, Kościół, poza którym nie ma zbawienia, zrównany jest z sektami heretyckimi, a nawet z żydowską wiarołomnością. Co więcej, obiecując przychyłność i wsparcie sektom heretyków i ich sługom, toleruje się i próbuje nie tylko ich osoby, ale także ich błędy. Jest to wyraźnie tragiczna i zawsze godna potępienia herezja, którą św. Augustyn wyraził tymi słowami: «Stwierdza ona, że wszyscy heretycy są na właściwej drodze i mówią prawdę, co jest absurdem tak monstrualnym, że nie mogę uwierzyć, aby jakakolwiek sekta rzeczywiście to wyznawała»”.

²⁷⁸ http://www.kns.gower.pl/grzegorz_xvi/mirari.htm [21.09.201].

²⁷⁹ „Tego zaś najlepiej dopełnicie, gdy zgodnie z obowiązkiem Waszego urzędu i zważając na Was samych i na naukę, będziecie ciągle o tym pamiętać: «że Kościół powszechny brzydzi się każdą nowością» i że według przestrogi św. Agatona papieża «co raz rozstrzygnięto, ani umniejszać, ani zmieniać ani dodawać, ale wszystko w słowach i w interpretacji należy zachować nienaruszone». W ten sposób zostanie niewzruszona siła jedności, która się wspiera na tej stolicy św. Piotra jak na fundamencie, i skąd wypływają prawa komunii na wszystkie Kościoły partykularne, «tam też będzie dla wszystkich obrona, bezpieczeństwo, port wolny od burz i wszelkiego dobra nieprzebrany skarbiec». Dlatego dla poskromienia zuchwałości tych, którzy albo prawa tej Świętej Stolicy zamierzają zniweczyć, albo usiłują zerwać jej związek z innymi Kościołami partykularnymi, jedynie dzięki któremu kwitnąć i trwać mogą, tym wszystkim głoście wiarę i prawdziwe uszanowanie ku niej, wołając ze św. Cypryanem: «Błądzi, ktokolwiek ufa, że jest w Kościele, a opuścił Katedrę Piotra, na której założony jest Kościół» oraz «Jeżeli zgodnie ze sformułowaniem Ojców Soboru Trydenckiego, jest jasne, że: Kościół został pouczony przez Jezusa Chrystusa i jego apostołów i dotąd Duch Święty naucza

podważania dogmatów wiary²⁸⁰, uznawania, że inne wyznania również mogą zapewniać zbawienie²⁸¹ czy konieczności zapewnienia wolności sumienia²⁸².

go wszelkiej prawdy», to jest absurdalne i wielce dlań szkodliwe domagać się w nim jakiegoś odrodzenia i reformy rzekomo potrzebnej do jego własnego ocalenia czy wzrostu, jakby to Kościół mógł ulegać zaciemnieniu, zbłądzeniu lub tym podobnym brakom, takim właśnie wydaje się nowatorom, którzy zamierzają położyć fundamenty pod jego nową czysto ludzką instytucję, i w konsekwencji dokonać tego, czym właśnie brzydzi się św. Cyprian, to jest: «Kościół, dzieło Boskie w dzieło ludzkie zamienili». Niech się zastanowią ci, którzy żywią takie zamiary, że według świadectwa św. Leona, jednemu tylko Biskupowi Rzymskiemu powierzono znosić ustawy kanoniczne, tylko on sam a nie jakaś osoba prywatna ma prawo wyrokować o ustawach swoich poprzedników, aby jak pisze św. Gelazy: «rozważać postanowienia kanonów, i oceniać nakazy poprzedników, odnośnie do tego co jest konieczne w danym czasie do odnowienia Kościoła, aby to co wymaga zwolnienia po odpowiednim rozważeniu zostało skorygowane». Tamże.

²⁸⁰ „Niegodziwą byłoby również rzeczą i zgoła przeciwną szacunkowi, z jakim należy traktować prawa Kościelne, gdyby postanowienia tegoż Kościoła dotyczące sprawowania obrzędów, albo norm obyczajowych lub też praw kościelnych i zachowania się sług ołtarza, lekceważyć w mniemaniu jakiejś szalonej wolności, i traktować jak się komu podoba, uznawać za niezgodne z pewnymi zasadami prawa naturalnego albo wreszcie uznawać za niedoskonałe lub niedostateczne i podlegające autorytetowi władzy świeckiej”. Tamże.

²⁸¹ „Teraz przejdźmy do innej przyczyny wielu nieszczęść, które wraz z Naszym żalem dotyczą Kościół to jest do indyferentyzmu, czyli przewrotnej opinii bezbożnych, wszędzie podstępnie rozpowszechnianej, że w każdej religii można dostąpić wiecznego zbawienia duszy, jeśli się uczciwie i obyczajnie żyje. W tak oczywistej sprawie, jesteście w stanie z łatwością uchronić powierzony Wam lud od tego najbardziej zgubnego błędu. Kiedy bowiem apostoł przestrzega, że «jeden jest Bóg, jedna Wiara, jeden Chrzest» (Ef 4, 5), niechże drżą z bojaźni wszyscy, którzy z jakiegokolwiek religii spodziewają się fałszywie otwartego przystępu do błogosławionej wieczności i niech szczerze rozważą według świadectwa Zbawiciela, że «są przeciw Chrystusowi, bo z Chrystusem nie są, i że rozpraszają nieszczęśliwie, bo z nim nie gromadzą» (Łk 11, 23), dlatego «niezawodnie na wieki zaginą, jeśli katolickiej wiary wyznawać i jej całkowicie i bez naruszenia zachowywać nie będą». Niech posłuchają św. Hieronima, który gdy się Kościół podzielił schizmą na trzy stronnictwa, mówi o sobie, że jest nieugięty w postanowieniu, jeżeli ktoś chciał go przyciągnąć na swoją stronę, mężnie wyznając: «Kto się łączy z katedrą Piotra, jest ze mną». Próżno by ktoś sobie schlebiał, że i on także jest odrodzonym w wodzie chrztu świętego, bo na ten zarzut trafnie odpowiedział św. Augustyn: «Gałązka z winnicy odcięta swój kształt zachowuje, ale cóż jej po kształcie jeżeli nie czerpie życia z korzenia?»”. Tamże.

²⁸² „Ze stęchłego źródła indyferentyzmu, wypływa również owo niedorzeczne i błędne mniemanie, albo raczej omamienie, że każdemu powinno się nadać i zapewnić wolność sumienia. Do tego zaraźliwego błędu wprost doprowadza niewstrzemięźliwa i niczym niepohamowana dowolność poglądów, która wszędzie się szerzy ze szkodą dla władzy duchowej i świeckiej, za sprawą niektórych bezwstydników, którzy odważają się głosić, że z tego powodu religia odnosi jakąś korzyść. Ale czy może być «bardziej nieszczęśliwsza

Teza o błędnym przekonaniu o konieczności zapewnienia wolności sumienia została podtrzymana w treści promulgowanych przez papieża Piusa IX encyklice *Quanta cura* z dnia 8 grudnia 1864 roku i w ogłoszonym tego samego dnia *Syllabusie błędów*²⁸³. Stanowiły one potwierdzenie i w dużej części powtórzenie katalogu błędów wskazanych w treści przemowy Piusa IX *Maxima quidem* z dnia 9 czerwca 1862 roku²⁸⁴.

śmierć dla duszy niż wolność błędzenia?», mawiał św. Augustyn. Kiedy zwolniony zostałby wszelki hamulec, który utrzymywał ludzi na drodze prawdy, wówczas ich zepsuta natura skłonna do złego już na osłep rzuci się za swoim popędem, wówczas powiedzmy to rzetelnie – otwarta jest «studnia przepaści» (Ap 9, 3), stąd według objawienia św. Jana wydobywał się dym, który zaćmił słońce, i szarańcza, która spustoszyła ziemię. Stąd pochodzi nieuporządkowanie umysłów, stąd w młodzieży coraz większe zepsucie, stąd u ludu pogarda najświętszych praw i rzeczy duchowych, stąd słowem: zaraza w państwie szkodliwsza nad wszystkie, ponieważ wiadomo na podstawie doświadczenia opartego na całym starożytnym dorobku, że państwa kwitnące potęgą, sławą i zamożnością upadły tylko z powodu tego jednego nieszczęścia, nieumiarkowanej dowolności opinii, wolności wypowiedzi i żądy coraz to nowych zmian”. Tamże.

²⁸³ Pod adresem: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_ix/inne/syllabus_08121864.html [21.09.2015] – W treści Syllabusa wskazano wprost jako błędny pogląd stanowiący, iż: „Każdy człowiek ma swobodę wyboru i wyznawania religii, którą przy pomocy światła rozumu uzna za prawdziwą”. Ponadto wskazano, iż błędne jest przekonanie, zgodnie z którym „Optymalne urządzenie społeczeństwa obywatelskiego wymaga, by szkoły powszechne (dostępne dla dzieci ze wszystkich warstw) i w ogóle instytucje publiczne służące bardziej zaawansowanemu kształceniu i wychowaniu młodzieży, były wyłączone spod wpływu Kościoła, nadzoru czy ingerencji z jego strony; mają one być całkowicie podporządkowane władzy świeckiej i politycznej, życzeniom rządzących i opiniom przeważającym w danej epoce” oraz „Katolicy mogą aprobować system kształcenia młodzieży oddzielony od wiary katolickiej i wpływu Kościoła, taki, który miałby za cel – lub przynajmniej za cel główny – jedynie przyrodoznawstwo oraz wiedzę o praktycznym życiu społecznym”. W treści syllabusa papież wyraził też krytyczne stanowisko co do postulatów odnoszących się do zapewnienia wolności sumienia i wyznania wskazując, iż błędem jest uznawanie, że: „W naszej epoce nie jest już użyteczne, by religia katolicka miała status jedynej religii państwowej, z wykluczeniem wszystkich innych wyznań”. „Chwalebne jest, więc, że w pewnych krajach uważanych za katolickie ustawy zezwalają, by przybysze mogli tam sprawować publicznie swoje nabożeństwa” oraz „Jest, bowiem fałszem, jakoby wolność prawna wyznań i pełne prawo wszystkich do manifestowania jawnie i publicznie wszelkich swoich opinii i mniemań, prowadziły do łatwiejszego ulegania przez ludy zepsuciu moralnemu i duchowemu i sprzyjały zasadzie indyferentyzmu”.

²⁸⁴ Pius IX, Przemówienie *Maxima quidem*, 9 VI 1864, http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1862-06-09_SS_Pius_VIII_Maxima_Quidem_IT.doc.html [22.09.2015]. Błędnie w źródle: Pius VIII, który zmarł w 1830 r. Autorem przemówienia jest Pius IX [dop. PJ].

Uniemożliwieniu prowadzenia dyskusji w sprawach wykładni zasad wiary w ramach Kościoła służyło także uznanie nieomyślności papieża w kwestiach wiary²⁸⁵. Stosunek Kościoła do nowych trendów w życiu społecznym nadal nie ulegał istotnej zmianie.

Krytyczne zapatrywania władz Kościoła wobec ideologii głoszących postulaty odejścia od prymatu jednej właściwej wiary przejawiały się w treści kolejnych encyklik papieża Leona XIII.

Stanowiska i poglądy negujące pojawiające się wraz z rozwojem nowych nurtów filozoficznych i ideologicznych wyrażał papież między innymi w treści encykliki *Immortale Dei* ogłoszonej 1 listopada 1885 roku²⁸⁶.

---

²⁸⁵ Konstytucja *Pastor Aeternus*, 18 VII 1870, por. W. Łydka, *Pierwsza konstytucja dogmatyczna o kościele „Pastor Aeternus” Soboru Watykańskiego I*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 10(1971), nr 2 – „Za zgodą świętego Soboru nauczymy i definiujemy, jako dogmat objawiony przez Boga, że Biskup Rzymski, gdy mówi *ex cathedra* – tzn. gdy sprawując urząd pasterza i nauczyciela wszystkich wiernych, swą najwyższą apostołską władzą określa zobowiązującą cały Kościół naukę w sprawach wiary i moralności – dzięki opiece Bożej przyrzeczonej mu w osobie św. Piotra Apostoła posiada tę nieomyślność, jaką Boski Zbawiciel chciał wyposażyć swój Kościół w definiowaniu nauki wiary i moralności. Toteż takie definicje są niezienne same z siebie, a nie na mocy zgody Kościoła. Jeśli zaś ktoś, co nie daj Boże, odważy się tej naszej definicji przeciwstawić, niech będzie wyłączonej ze społeczności wiernych”.

²⁸⁶ <http://www.vatican.va/archive/ass/documents/ASS-18-1885-ocr.pdf> [23.09.2015]. W treści encykliki *Immortale Dei* odnaleźć można m.in. stwierdzenia: „A więc jak żadnemu człowiekowi nie godzi się powinności względem Boga zaniechać, jak każdego najwyższym obowiązkiem jest, sercem i postępowaniem przestrzegać religii, nie takiej, jaka mu się podoba, ale tej, którą Bóg nakazał, i którą niewątpliwe znamiona, jako jedynie prawdziwą między innymi religiami [...]. Która zaś jest prawdziwa religia, nie trudno poznać człowiekowi, co się zdrowym i bezstronnym kieruje sądem. Mnogie a w oczy bijące dowody, jak spełnione proroctwa, niezliczone cuda, szybkie nawet wśród nieprzyjaciół i największych przeszkód rozkrzewienie się wiary, świadectwo krwi męczeńskiej i inne podobne przekonują, że jedynie prawdziwą jest religia, którą sam Jezus Chrystus ustanowił, a której straż i szerzenie Kościołowi swemu poruczył. [...] We wszystkich, zatem kwestiach religijnych wypada sąd pozostawić każdemu, i wolno każdemu wyznawać religię, jaką chce, albo i żadnej, jeśli żadna mu się nie podoba. Skąd, jako następstwa wypływają: niezawisłość sumienia niezajęta żadnego prawa, najdowolniejsze o tym zdania czy czcić, czy nie czcić Boga, nieograniczona niczym swawola myślenia i wygłaszania myśli. Skutki «nowego prawa» dla Kościoła: Upośledzenie Kościoła, Kościół od państwa odłączony, pogwałcenie konkordatów. Na podstawie takich zasad o państwie, jakie dziś największą znajdują wziętość, widać, na jak upośledzone stanowisko zepchnięty zostaje Kościół. Gdziekolwiek, bowiem tym doktrynom odpowiadają czyny, katolicyzm stawiany bywa na równi z przeciwnymi sektami lub nawet gorzej od nich w państwie traktowany, na prawa kościelne żadnego nie ma względu,

Podobnie negatywną ocenę postulatów dotyczących konieczności zagwarantowania wolności przekonań oraz akceptacji poglądów negujących istnienie bytów ponadnaturalnych wyraził Leon XIII w treści encykliki *Libertas* ogłoszonej 20 czerwca 1888 roku²⁸⁷.

Kościółowi, który z rozkazu i posłannictwa Jezusa Chrystusa wszystkie ludy nauczać powinien, odmawia się wszelkiego w publicznym nauczaniu udziału.

O rzeczach do zakresu obu władz należących, rządcy państw na własną rękę stanowią, i w tej mierze zarozumiale pomiatają najświętszymi prawami Kościoła. Zatem małżeństwo chrześcijan pod swoją jurysdykcję podciągając, wyrokuje nawet o samym związku o jedności i trwałości małżeństwa; własnością kleru rozporządzają, przecząc Kościołowi prawa posiadania. Słowem, tak z Kościołem postępują, że wyzuwszy go z praw i charakteru społeczności doskonałej, porównują go z innymi, w obrębie państwa zostającymi towarzystwami, i cokolwiek Kościół posiada prawa i swobody w działaniu, to za łaskę i ustępstwo zwierzchności państwowej poczytują. A jeśli gdzie ustawy państwa przyznają Kościołowi jego prawa i jeśli jakaś umowa między tymi dwiema władzami publicznie zawartą została, zrazu wołają, że trzeba Kościół od państwa rozdzielić.

Względem religii zaś sądzić, że najprzeciwniejsze jej formy na jedno wychodzą, tyle znaczy, co żadnej religii ani w przekonaniu, ani w praktyce nie uznawać. A to, jeśli nazwą różni się od ateizmu, rzeczą samą wcale się nie różni. Bo kto jest przekonany, że Bóg istnieje, ten, bez sprzeczności ze sobą i niedorzeczności, przypuścić nie może, żeby istniejące kultury, w najważniejszych nawet rzeczach tak różniące się i tak sprzeczne między sobą, były równie wiarogodne, równie dobre, równie Bogu przyjemne. [...] Również ta wolność myślenia i wolność prasy żadnego nieznaną wędzidła, nie jest istotnym dobrodziejstwem, którym by się cieszyć miało społeczeństwo ludzkie, ale mnóstwa złego źródłem i przyczyną. [...] „Wolność, jako przymiot doskonałący człowieka, powinna się w sferze prawdy i dobra obracać, istota zaś prawdy i dobra nie zmienia się wedle kaprysu ludzkiego, lecz pozostaje zawsze jednaka i tak samo jak istota rzeczy nieodmienna. Jeżeli rozum przystaje na fałsz, jeżeli woła igranie do złego, nie jest to udoskonaleniem obu tych władz, ale utratą przyrodzonej zacności i zwichnięciem. Tego więc, co się prawdzie i cnocie przeciwi, nie godzi się na jaw wydobywać i przed oczy ludziom stawiać, a tym mniej opieką prawa godzi się popierać. Jedynie cnotliwy żywot jest drogą do nieba, dokąd wszyscy zdążamy: a więc zbacza państwo od zasad i przepisów prawa naturalnego, kiedy tak wyuzdaną daje wolność zdaniom i czynom niegodziwego, że bezkarnie można umysły odwozić od prawdy i serca od cnoty. W istocie, jakkolwiek Kościół uważa za niedozwolone stawianie różnych wyznań na równi z prawdziwą religią, przez to jeszcze nie potępia postępowania zwierzchników państw, którzy dla dopięcia wielkiego dobra albo dla zapobieżenia złemu, tolerują w praktyce istnienie tych wyznań w państwie. I tego też starannie Kościół przestrzega, żeby nikogo wbrew woli do wiary katolickiej nie zmuszano, ponieważ jak mądrze św. Augustyn wspomina, «wierzyć może człowiek, jeno dobrowolnie»”.

²⁸⁷ <http://www.vatican.va/archive/ass/documents/ASS-20-1887-ocr.pdf> [22.09.2015]. W encyklice *Libertas* znalazło się zaś stwierdzenie: „Bez wątpienia, z takimi opiniami, przerażającymi już swoją dzikością, które otwarcie sprzeciwiają się prawdzie, a największych bied, jak widzieliśmy, bywają przyczynami, nie zgadzają się wszyscy zwolennicy liberalizmu. Wielu nawet z nich, zniewolonych wpływami praw-

Aż po dokumenty Soboru Watykańskiego II (1962–1965) Kościół w swym nauczaniu odrzucał wolność sumienia rozumianą jako prawną swobodę wyznawania i obnoszenia się z praktykowanym niekatolickim kultem. W wymiarze faktycznym względną tolerancją cieszyli się Żydzi i schizmatycy, którzy w przeciwieństwie do tęponych heretyków i pogan nie popadli w błędy doktrynalne, ale organizacyjne, odrzucając jedność z Kościołem²⁸⁸.

Przełomem dla stanowiska Kościoła stała się Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae*²⁸⁹ z 7 grudnia 1965 roku opracowana podczas

---

dy, nie obawia się wyznawać, a nawet dobrowolnie twierdzi, że wolność, ośmielająca się z podeptaniem prawdy i sprawiedliwości niepomiarkowanej występować, staje się występłą i wyradza się całkiem w swawolę: przeto musi nią kierować i rządzić zdrowy rozum, czego następstwem jest, że winna być podległą prawu naturalnemu i wiecznemu prawu Bożemu. Ale też powiedziawszy, że tu trzeba się zatrzymać, przeczą, iżby wolny człowiek podlegać musiał prawom, które by mu Bóg inną drogą, okrom drogi naturalnego rozumu, nałożyć chciał. Tak mówiąc, nie pozostają nawet z sobą w zgodzie. Boć, jeżeli trzeba, na co sami przystają i czemu żadnym prawem nie mógłby się ktokolwiek sprzeciwiać, jeżeli tedy trzeba słuchać woli Boga prawodawcy, bo cały człowiek jest w mocy Boga i do Boga dąży, to wynika z tego, że nikt nie może przepisywać granic, ani warunków Jego prawodawczej władzy, nie chcąc tym samem występować przeciw powinnemu posłuszeństwu. Co więcej, jeśliby sobie rozum ludzki tyle przywłaszczał, iżby sam chciał postanawiać, które i jak wielkie prawa ma Bóg, a on obowiązki, to poszanowanie praw Bożych byłoby u niego więcej pozornym, niż rzeczywistym, a sąd jego ważyłby więcej, niż powaga i opatrność Boga. Potrzeba więc, abyśmy normę życia stale i z religijnością brali tak z wiecznego prawa, jak też i ze wszystkich, i z poszczególnych praw, które nieskończenie mądry, nieskończenie potężny Bóg środkami, jakie mu się podobały, podał, a które pewnie po oczywistych i żadnej wątpliwości niezostawiających cechach poznać możemy. I to tym bardziej, że tego rodzaju prawa, posiadając tenże sam początek i tegoż samego autora, co i prawo wieczne, zgadzają się zupełnie i z rozumem i naturalnego prawa są udoskonaleniem: one też obejmują w sobie nauczycielstwo samego Boga, który, aby rozum nasz i wola w błąd nie popadły, skinieniem i przewodem swoim łaskawie obydwojgiem kieruje. Niech więc święcie i nienaruszenie złączonym pozostanie to, co ani może, ani powinno być rozdzielonym i niech we wszystkim, jak to sam naturalny rozum przykazuje, odbiera Bóg uległe i posłuszne służby”.

²⁸⁸ J. Baszkiewicz, *Mysł polityczna wieków średnich*, Warszawa 1970, s. 209–210.

²⁸⁹ Deklaracja o wolności religijnej po raz pierwszy wskazywała, „iż osoba ludzka ma prawo do wolności religijnej. Tego zaś rodzaju wolność polega na tym, że wszyscy ludzie powinni być wolni od przymusu ze strony czy to poszczególnych ludzi, czy to zbiorowisk społecznych i jakiegokolwiek władzy ludzkiej tak, aby w sprawach religijnych nikogo nie przymuszano do działania wbrew jego sumieniu ani nie przeszkadzano mu w działaniu według swego sumienia prywatnym i publicznym, indywidualnym lub w łączności z innymi, byle w godziwym zakresie. Poza tym oświadcza, że prawo do wolności religijnej jest rzeczywiście zakorzenione w samej godności osoby ludzkiej, którą to godność poznajemy przez objawione słowo Boże i samym rozumem. To prawo osoby ludzkiej do wolności

obrad Soboru Watykańskiego II²⁹⁰, w której Kościół przyznał, że jednostki ludzkie powinny cieszyć się wolnością religijną, wskazując na nieodzowność swobody wyznawania religii – braku przymusu do działania wbrew sumieniu osoby.

Należy podnieść, iż zainteresowanie tematyką praw człowieka wykazywali papieże również w dokumentach niezwiązanych bezpośrednio z Soborem. Wskazać trzeba tu encyklikę Jana XXIII *Pacem in terris* z dnia 11 kwietnia 1963 roku²⁹¹, Orędzie do Narodów Zjednoczonych Pawła VI wystosowane w dwudziestą rocznicę ogłoszenia Deklaracji Praw Człowieka, wzywające wszystkie narody do respektowania i rozwijania praw człowieka, których fundamentem jest owa deklaracja, czy orędzie do Sekretarza Generalnego ONZ w dwudziestą piątą rocznicę powołania tej organizacji, gdzie stwierdził: „ogłoszona przed przeszło dwudziestu laty przez wasze zgromadzenie Karta Praw Człowieka jest w naszych oczach jednym z najwspanialszych tytułów do chwały tego zgromadzenia. Domagać się dla wszystkich – bez względu na rasę, wiek, płeć i religię – poszanowania praw godności ludzkiej i niezbędnych warunków do korzystania z niej, czyż nie jest to wzniosłym i jasnym dowodem jednomyślnego pragnienia serc i powszechnego głosu sumień”²⁹².

Postawę akcentowania powagi praw człowieka, w tym prawa do wolności sumienia i wyznania prezentowali także kolejni papieże.

Jan Paweł II przy okazji trzydziestej rocznicy ogłoszenia Deklaracji Powszechnej wskazywał, że pragnie mówić szczególnie o jednym prawie, „które bez wątpienia zajmuje pozycję centralną: o prawie do wolności myśli, wolności sumienia i wolności religijnej”²⁹³.

---

religijnej powinno być w taki sposób uznane w prawnym ustroju społeczeństwa, aby stanowiło prawo cywilne”. Pełny tekst Deklaracji opublikowany na stronie <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-58-1966-ocr.pdf> [23.09.2015].

²⁹⁰ Por. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 4, s. 186n.

²⁹¹ Zawarte zostało tam m.in. stwierdzenie „Wszelkie współzycie ludzi, jeżeli chcemy, aby było dobrze zorganizowane i rozwijało się pomyślnie, musi opierać się na podstawowej zasadzie, że każdy człowiek jest osobą, to znaczy istotą obdarzoną rozumem i wolną wolą, wskutek czego ma prawa i obowiązki, wpływające bezpośrednio i równocześnie z własnej jego natury. A ponieważ są one powszechne i nienaruszalne, dlatego nie można się ich w żaden sposób wyrzec”.

²⁹² Paweł VI, *Orędzie do Sekretarza Generalnego ONZ U'Thanta*, w: tenże, *Nauczanie społeczne. Przemówienia i inne dokumenty*, Warszawa 1972, s. 144.

²⁹³ Jan Paweł II, *O prawach człowieka. Orędzie do Sekretarza Generalnego ONZ K. Waldheima z okazji 30-lecia ONZ*, w: tenże, *Nauczanie społeczne*, t. 2, Warszawa 1982, s. 50–54.

Wolność religijna jest zatem podstawą innych wolności w tym sensie, iż z jednej strony sama w sobie jest ona najbardziej osobistym wymiarem wolności jako takiej, a tym samym „w stopniu, w jakim dotyka ona najbardziej intymnej sfery ducha, podtrzymuje głęboko zakotwiczoną w każdej osobie rację bytu innych wolności”²⁹⁴. Podczas przemówienia w Nowym Jorku 3 października 1979 roku *Wolność musi być oparta na prawdzie* Jan Paweł II stwierdził wprost: „Mówiłem też o wolności religijnej, ponieważ dotyczy ona relacji osoby do Boga i jest w szczególności związana z innymi prawami człowieka. Jest ściśle związana z prawem do wolności sumienia. Jeżeli sumienie nie jest w społeczeństwie bezpieczne, wówczas wszystkie prawa są zagrożone”²⁹⁵.

Wagę poszanowania wolności sumienia i współistnienia różnych wyznań podkreślił Jan Paweł II²⁹⁶, który wielokrotnie akcentował także potrzebę

---

²⁹⁴ Tenże, *Chcesz służyć sprawie pokoju. Orędzie na 14. Światowy Dzień Pokoju*, <http://papiez.wiara.pl/doc/378708.Chcesz-sluzyc-sprawie-pokoju-szanuj-wolnosc-1981> [23.09.2015].

²⁹⁵ Tenże, *Wolność musi być oparta na prawdzie*, w: tenże, *Nauczanie społeczne*, t. 2, s. 335.

²⁹⁶ „Wolność religijna sercem praw człowieka: Religia wyraża najgłębsze aspiracje człowieka, określa jego światopogląd, kształtuje jego relacje z innymi: w istocie rzeczy dostarcza odpowiedzi na pytanie o prawdziwy sens istnienia na płaszczyźnie indywidualnej i społecznej. Wolność religijna stanowi zatem samo serce praw człowieka. Prawo to jest do tego stopnia nienaruszalne, że domaga się nawet uznania wolnej decyzji człowieka o zmianie religii, jeśli nakazuje mu to jego sumienie. Każdy człowiek jest, bowiem zobowiązany iść w każdej okoliczności za głosem własnego sumienia i nie może być zmuszany do działania wbrew niemu. Właśnie dlatego nie wolno nikogo nakłaniać siłą do przyjęcia określonej religii, bez względu na okoliczności i motywacje.

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka uznaje, że wolność religijna obejmuje też prawo do manifestowania swoich przekonań religijnych indywidualnie lub wspólnie z innymi w formie publicznej lub prywatnej. Mimo to do dzisiaj istnieją na świecie miejsca, w których prawo do gromadzenia się w celach kultowych nie jest uznawane albo przysługuje tylko wyznawcom jednej religii. Takie poważne naruszenie jednego z podstawowych praw człowieka jest źródłem ogromnych cierpień dla ludzi wierzących. Gdy jakieś państwo przyznaje szczególny status określonej religii, winno zadbać, aby nie przynosiło to uszczerbku innym religiom. A przecież powszechnie wiadomo, że w niektórych krajach jednostki, rodziny i całe społeczności są nadal dyskryminowane i spychane na margines z powodu wyznawanej religii. Nie należy też przemilczać innego problemu pośrednio związanego z wolnością religijną. Między społecznościami lub narodami o różnych przekonaniach i kulturach religijnych powstają czasem napięcia, które pod wpływem silnych emocji przedzają się w gwałtowne konflikty. Stosowanie przemocy w imię wyznawanej wiary jest wypaczeniem zasad głoszonych przez największe religie świata. Podobnie jak stwierdzili to już wielokrotnie różni przedstawiciele społeczności religijnych, tak i ja przypominam, że przemoc nigdy nie znajduje rzeczywistego uzasadnienia w religii ani nie pobudza au-

akceptacji poglądów wyznawców innych religii²⁹⁷. Tematyka związana z zagadnieniem wolności sumienia i wyznania była obecna w przemysleniach Jana Pawła II w okresie całego jego pontyfikatu²⁹⁸.

6. Wolność sumienia osoby małoletniej a władza rodzicielska

Rozważania o istocie wolności sumienia i wyznania należy uzupełnić o wskazanie istotnej kwestii związanej z zagadnieniem konkurencji wolności małoletniego a praw rodziców do jego wychowania realizującej się w wykonywaniu władzy rodzicielskiej. Położenie dziecka i jego relacje z rodzicami zależą bowiem od czynników społecznych i kulturowych. Odmienne modele stosunków panują np. w kulturach uznających priorytet dobra rodziny jako kolektywu, a inne w społecznościach uznających priorytet indywidualizmu²⁹⁹. Władza rodzicielska ma umożliwić rodzicom kierowanie i wychowanie dziecka.

---

tentycznych uczuć religijnych”. https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_14121998_xxxii-world-day-for-peace.html [24.09.2015].

²⁹⁷ „Fundamentem dialogu między kulturami, tego szczególnie skutecznego narzędzia budowania cywilizacji miłości, jest przeświadczenie, że istnieją wartości wspólne wszystkim kulturom, gdyż są zakorzenione w naturze człowieka. W tych wartościach ludzkość wyraża swoje najprawdziwsze i najistotniejsze cechy. Odrzucając ideologiczne uprzedzenia i stronnicze egoizmy, należy kultywować w umysłach świadomość tych wartości, aby wzbogacać ową uniwersalną kulturową glebę, która umożliwia owocny rozwój konstruktywnego dialogu. Także różne religie mogą i powinny wносить w to istotny wkład. Doświadczenie, które tylekroć przeżywałem podczas spotkań z przedstawicielami innych religii – wspominam zwłaszcza spotkanie w Asyżu w 1986 r. oraz na placu św. Piotra w 1999 r. – utwierdza mnie w przekonaniu, że wzajemna otwartość wyznawców różnych religii może przynieść wielkie korzyści sprawie pokoju i przysłużyć się wspólnemu dobru ludzkości” – https://w2.vatican.va/content/John-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jpii_mes_20001208_xxxiv-world-day-for-peace.html [1.10.2015].

²⁹⁸ Wskazać należy, poza już wymienionymi, na orędzia Jana Pawła II z okazji kolejnych Światowych Dni Pokoju: *Wolność religijna warunkiem pokojowego współżycia. Orędzie na 21. Światowy Dzień Pokoju*, 1 I 1988, <http://papiez.wiara.pl/doc/378715.Wolnosc-religijna-warunkiem-pokojowego-wspolzycia1988>; [1.10.2015]; *Poszanowanie sumienia każdego człowieka warunkiem pokoju. Orędzie na 24. Światowy Dzień Pokoju*, 1 I 1991 r., <http://papiez.wiara.pl/doc/378718.Poszanowanie-sumienia-kazdego-czlowieka-warunkiem-pokoju-1991> [2.10.2015]; *Poszanowanie praw człowieka warunkiem prawdziwego pokoju. Orędzie na 32. Światowy Dzień Pokoju*, 1 I 1999, <http://papiez.wiara.pl/doc/378726.Poszanowanie-praw-czlowieka-warunkiem-prawdziwego-pokoju-1999> [2.10.2015].

²⁹⁹ Szerzej zob. A. Kwak, A. Mościskier, *Rzeczywistość praw dziecka w rodzinie*, Warszawa 2002.

Władza rodzicielska, ze względu na swój charakter, wykazuje jako prawo podmiotowe szczególne cechy. Jej zasadniczą właściwość stanowi to, że jej atrybuty są zarazem obowiązkiem rodziców, podstawowym zaś celem jest funkcja ochronna względem dziecka. Formy, jakie przybiera władza rodzicielska, są wynikiem długotrwałej ewolucji stosunków panujących między osobami tworzącymi rodzinę, wpływów środowiska, tradycji, wzorców kulturowych czy w końcu zakresu ingerencji prawodawcy.

Kształt tych relacji, w literaturze poświęconej pedagogice i wychowaniu, określany jest jako styl wychowawczy³⁰⁰. Wyróżnia się style: autokratyczny, demokratyczny, liberalny oraz okazjonalny.

Styl autokratyczny oparty jest na władzy rodziców – początkowo władzy ojca rodziny, z czasem obojga rodziców. Jest to model tradycyjny, w którym prawa dziecka nie istnieją wcale lub są skrajnie ograniczane zakresem władzy rodzica. Taki styl wychowania występuje w odmianie surowszej (model autorytarny) lub łagodniejszej (model autorytatywny)³⁰¹. Model autokratyczny można utożsamiać z dyrektywnymi metodami wychowawczymi.

W modelu demokratycznym wzajemne prawa i obowiązki są bardziej wyważone. Oczywiście zachowana jest decydująca rola i pozycja rodziców, jednakże dzieci posiadają znaczny zakres autonomii, zasadą jest również konsultowanie z dziećmi decyzji ich dotyczących³⁰².

Model liberalny polega na pozostawieniu dziecku, niezależnie od jego wieku, pełnej swobody. Rodzice włączają się w sprawy dziecka wówczas, gdy dziecko samo o to prosi. Generalnie w tym modelu nie występuje wychowawcze oddziaływanie rodzica. W skrajnie liberalnej postaci model ten można utożsamiać z wychowaniem niedyrektywnym.

Model wychowania okazjonalnego charakteryzuje się działaniem rodziców w sposób zmienny, niekonsekwentny, reagowaniem na pojawiające się problemy w sposób przypadkowy³⁰³.

„Władza ojcowska przez długie wieki zachowała charakter patriarchalny, co wyrażało się szczególnie w prawie tzw. karcenia domowego,

---

³⁰⁰ Zob. Z. Frączek, B. Lulek, *Wybrane problemy pedagogiki rodziny*, Rzeszów 2010; M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków 2003; M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, Warszawa 1998.

³⁰¹ Zob. D. Fontana, *Psychologia dla nauczycieli*, Poznań 1995, s. 24–26.

³⁰² Lulek, Frączek, *Wybrane problemy pedagogiki*, s. 64–65.

³⁰³ Zob. M. Przetacznikowa, G. Makiełło-Jarża, *Psychologia wychowawcza, społeczna i kliniczna*, Warszawa 1987; H. Spionek, *Zaburzenia rozwoju uczniów a niepowodzenia szkolne*, Warszawa 1973.

wykluczającego w pewnym zakresie jurysdykcję publiczną oraz w prawie ożenienia syna i wydania za mąż córki bez względu na ich wolę³⁰⁴. Szerokie uprawnienia ojca w różnej postaci były widoczne w uregulowaniach państw zachodnioeuropejskich jeszcze w XIX i XX wieku. We Francji o kierunku wychowania, wyborze szkoły i kształtowaniu światopoglądu dziecka, według Kodeksu Napoleona (1804), decydował w głównej mierze ojciec. We Włoszech mógł on określać zasady wychowania dziecka i zarządzania jego majątkiem nawet po śmierci (umieszczając oczekiwane kierunki postępowania z dzieckiem w swoim testamencie). Z kolei w prawie Szwajcarii czy Niemiec miał możliwość podejmowania decyzji o dziecku, ale już po uwzględnieniu opinii jego matki³⁰⁵.

Na ziemiach polskich władzę rodzicielską obojgu rodzicom nadał Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego wprowadzony w 1825 roku (jednak jeszcze z przyznaniem przewagi ojcu w razie różnicy zdań). Rodzicom pozwolono na karcenie dzieci, ale bez uszczerbku dla ich zdrowia i wprowadzono sankcje za nadużywanie władzy rodzicielskiej³⁰⁶.

Kodeks rodzinny i opiekuńczy z 1964 z roku nie zawiera definicji legalnej „władzy rodzicielskiej”.

Doktryna podejmuje próby stworzenia definicji opisowej. Wskazując, że pojęcie władzy rodzicielskiej obejmuje „ogół obowiązków spoczywających na rodzicach i praw im przysługujących względem dziecka w celu należytego wykonywania pieczy nad jego osobą i majątkiem”³⁰⁷, „władza rodzicielska jako ogół praw przysługujących rodzicom i obowiązków spoczywających na nich z mocy ustawy, a obejmujących zwłaszcza pieczę nad dzieckiem w zakresie jego osoby i majątku oraz jego wychowanie i przygotowanie do pracy dla dobra społeczeństwa”³⁰⁸, „zespół praw [...] i obowiązków obciążających ich z mocy tegoż KRiO, a dotyczących w szczególności pieczy nad dzieckiem w zakresie jego osoby oraz majątku, a także jego wychowania”³⁰⁹, „ogół uprawnień przyznanych rodzicom przez ustawę w stosunku do osoby i majątku dziecka w celu należytego

---

³⁰⁴ K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 2009, s. 96.

³⁰⁵ J. Sauk, *Granice obowiązków i praw rodziców wobec dzieci i społeczeństwa. Studium prawnoporównawcze*, Toruń 1967, s. 28–31.

³⁰⁶ Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, s. 245.

³⁰⁷ H. Ciepła [i in.], *Kodeks Rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, Warszawa 2001, s. 551.

³⁰⁸ B. Wałaszek, *Zarys prawa rodzinnego i opiekuńczego*, Warszawa 1971, s. 169.

³⁰⁹ S. Szer, *Prawo rodzinne w zarysie*, Warszawa 1966, s. 263.

wypełniania ogółu nałożonych przez ustawę obowiązków przede wszystkim w interesie dziecka i szeroko rozumianym interesie społecznym³¹⁰, „kompleks wzajemnie powiązanych ze sobą sprzężonych praw i obowiązków rodziców w stosunku do osoby i majątku dziecka”³¹¹, „władza rodzicielska to (zespół) ogół obowiązków i praw rodziców (przysługuje ona obojgu rodzicom w tym samym stopniu) względem (małoletniego) dziecka, mających na celu zapewnienie mu należytej pieczy i strzeżenia jego interesów”³¹², „władza rodzicielska obejmuje: pieczę nad osobą dziecka, zarząd majątkiem dziecka, reprezentowanie dziecka”³¹³, „władza rodzicielska, jak to wynika z całokształtu przepisów Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, a zwłaszcza art. 95, art. 96 i art. 98 § 1 KRiO, stanowi ogół obowiązków i praw względem dziecka mających na celu zapewnienie mu należytej pieczy i strzeżenie jego interesów”³¹⁴.

W powyższych definicjach przewija się pojęcie „pieczy”. Generalizując poglądy doktryny uznać trzeba, że obejmuje ono obowiązek i prawo wychowywania i kierowania dzieckiem³¹⁵. Nie sposób jednak zauważyć, że ustawodawca konsekwentnie używa określenia „piecza” obok określenia „wychowanie”, zatem czynności opisane tymi pojęciami te winny być traktowane jako odrębne kategorie zachowań³¹⁶.

Kierowanie to wedle zapatrywań doktryny „prowadzenie dziecka w jego rozwoju, odpowiednie ukierunkowanie postępowania, decydowania o dziecku i zamiast niego, dopóki samo nie będzie zdolne do podejmowania decyzji. Na ogół wymienia się jako element kierowania: określenie miejsca stałego pobytu dziecka oraz miejsca jego czasowego pobytu (np. na wakacjach), regulowanie trybu życia dziecka (wyznaczenie czasu nauki, pracy, zabawy,

---

³¹⁰ A. Łapiński, *Ograniczenia władzy rodzicielskiej w polskim prawie rodzinnym*, Warszawa 1975, s. 23.

³¹¹ J. Winiarz, J. Gajda, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2001, s. 206.

³¹² *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2003, s. 801.

³¹³ *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. J. Wierciński, Warszawa 2014, s. 699.

³¹⁴ *Władza rodzicielska i kontakty z dzieckiem*, red. J. Ignaczewski, Warszawa 2015, s. 6.

³¹⁵ Tak m.in. *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, red. J. Wierciński, s. 699; *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, red. K. Pietrzykowski, s. 870; K. Gromek, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2013, s. 550; T. Sokołowski, *Prawo rodzinne. Zarys wykładu*, Poznań 2013, s. 149–151, a także Uchwała Sądu Najwyższego dnia 21 października 2005 roku, III CZP 75/05, OSN 2006, nr 9, poz. 142.

³¹⁶ Zob. Szer, *Prawo rodzinne*, s. 267–276, a także Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 12 maja 1969, OSNCP 1969, z. 12, poz. 213.

jej rodzaju itp.), nadzorowanie trybu życia dziecka, kontrolowanie wpływu osób trzecich, wybór organizacji młodzieżowych itp.”³¹⁷.

Należy zwrócić uwagę na artykuł 77 ust. 2 Konstytucji używający odmiennego terminu „opieka rodzicielska”. Wydaje się, że sformułowanie to może być rozumiane jako synonim „władzy rodzicielskiej”.

Wskazać należy także propozycje ewentualnej zmiany określenia „władza rodzicielska” na inne bardziej adekwatne do objętych nią działań. Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy w Rekomendacji Nr 874 (1979) w sprawie Europejskiej Karty Praw Dziecka zajęło się pozycją prawną dziecka i uznało, iż instytucja „władzy rodzicielskiej” powinna zostać zastąpiona przez instytucję „odpowiedzialności rodzicielskiej”³¹⁸. W Rekomendacji Nr R(84)4 w sprawie odpowiedzialności rodzicielskiej pojęcie „władza rodzicielska” zostało zdefiniowane w sposób: „odpowiedzialność rodzicielska obejmuje obowiązki i prawa mające na celu zapewnienie moralnego i materialnego dobra dziecka, w szczególności poprzez sprawowanie pieczy nad jego osobą, utrzymywanie z nim bezpośrednich związków, zapewnienie wychowania, dostarczanie środków utrzymania, reprezentację prawną i zarządzanie jego majątkiem”³¹⁹.

Za podstawowe zasady sprawowania władzy rodzicielskiej, we współczesnym ich rozumieniu, uznać należy priorytet dobra dziecka, konieczności poszanowania podmiotowości dziecka i uwzględniania jego wieku oraz dojrzałości w podejmowaniu decyzji, które go dotyczą.

Na treść władzy rodzicielskiej składają się piecza nad osobą dziecka (rozumiana jako zespół obowiązków i uprawnień rodziców, zawierających stałą troskę o osobę dziecka, obejmującą wychowanie go i kierowanie nim oraz troskę o jego fizyczny i duchowy rozwój wraz z przygotowaniem do życia w społeczeństwie³²⁰), zarząd majątkiem dziecka i jego reprezentacja. Przepisy nie określają metod wychowania dzieci, akceptując w tym zakresie autonomię rodziny. Zawierają jednak dyrektywy, które określają kierunki i granice działań wychowawczych. Wśród nich wskazać można np. dyrektywę priorytetu dobra dziecka, dyrektywę konieczności wysłuchania dziecka przed podjęciem decyzji w sprawach go dotyczących, dyrektywę uwzględnienia stopnia rozwoju i dojrzałości dziecka.

---

³¹⁷ Winiarz, Gajda, *Prawo rodzinne*, s. 210.

³¹⁸ Zob. art. II lit. C Rekomendacji, Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy*, s. 844.

³¹⁹ Rec. R(84)4 z dnia 28 lutego 1984 roku, <https://rm.coe.int/16804de2e4> [12.03.2017].

³²⁰ J. Ignatowicz, M. Nazar, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2010, s. 284.

Wskazać należy, że fundamentalne i priorytetowe znaczenie zasady ochrony dobra dziecka wykracza poza porządek prawa krajowego. Podstawowym aktem międzynarodowym zawierającym nakaz uwzględniania dobra dziecka jest Konwencja o prawach dziecka obowiązująca w Polsce od dnia 7 lipca 1991 roku. W orzecznictwie Sądu Najwyższego podkreśla się znaczenie art. 3 tej Konwencji jako dyrektywy generalnej przy rozpatrywaniu konfliktów rodziców na tle sprawowania opieki nad dziećmi³²¹.

Wykonywanie władzy rodzicielskiej musi stawiać na pierwszym miejscu zapewnienie „dobra dziecka”. Wskazać należy, że brak jest legalnej definicji tego terminu. Z dorobku doktryny można odkodować, iż określenie to obejmuje „zespół wartości, zarówno duchowych jak i materialnych, jakie konieczne są do prawidłowego rozwoju fizycznego dziecka, rozwoju duchowego i to zarówno w aspekcie intelektualnym jak i moralnym, należytego przygotowania go do pracy dla dobra społeczeństwa”³²², „kompleks wartości o charakterze niematerialnym i materialnym niezbędnych do zapewnienia prawidłowego rozwoju fizycznego i duchowego dziecka oraz do należytego przygotowania go do pracy odpowiednio do jego uzdolnień, przy czym wartości te są zdeterminowane przez wiele różnorodnych czynników, których struktura zależy od treści stosowanej normy prawnej i konkretnej, aktualnie istniejącej sytuacji dziecka, zakładając zbieżność tak pojętego terminu dobra dziecka z interesem społecznym”³²³. Doprecyzowanie i interpretacja pojęcia „dobra dziecka” dokonana w dorobku judykatury wskazuje, że „pojęcie dobra dziecka z jednej strony obejmuje całą sferę najważniejszych jego spraw osobistych, przykładowo takich jak rozwój fizyczny i duchowy, odpowiednie

---

³²¹ Por. m.in. wyrok z dnia 8 czerwca 2000 r., V CKN 1237/00, nie publ., postanowienia z dnia 16 stycznia 1998 r., II CKN 855/97, OSNC 1998, nr 9, poz. 142 oraz z dnia 7 lipca 2000 r., III CKN 796/00, „Biuletyn SN” 2000, nr 10, s. 13. Jak wskazał Sąd Najwyższy w uzasadnieniu wyroku z dnia 8 czerwca 2000 r., art. 3 Konwencji, nakazujący we wszystkich działaniach dotyczących dzieci podejmowanych m.in. przez sądy kierować się interesem dziecka jako wartością nadrzędną, formułuje bezwzględny obowiązek prawny i odnosi się do każdej indywidualnej decyzji stosowania prawa przez sąd i to zarówno w sferze stosowania przepisów postępowania, jak i wykładni norm prawa materialnego, stanowiących merytoryczne usprawiedliwienie rozstrzygnięć dotyczących dzieci.

³²² S. Kołodziejcki, *Dobro wspólnych nieletnich dzieci jako przestanka odmowy orzeczenia rozvodu*, „Palestra”, 9(1965), nr 9, s. 30.

³²³ W. Stojanowska, *Dobro dziecka jako instrument wykładni norm konwencji o prawach dziecka oraz prawa polskiego i dyrektywa jego stosowania*, w: *Konwencja o Prawach Dziecka. Analiza i wykładnia*, s. 98.

kształcenie i wychowanie oraz przygotowanie do dorosłego życia, z drugiej zaś – ma ono wyraźny wymiar materialny. Polega on na konieczności zapewnienia dziecku środków do życia i realizacji celów o charakterze osobistym, a w wypadku gdy ma ono swój majątek, także na dbałości o jego interes majątkowy³²⁴. W innym z orzeczeń wskazano: „Właściwie rozumiane dobro dziecka i interes społeczny, które zgodnie z art. 54 k.r. (95 k.r.o.) stanowią główne przesłanki powierzenia władzy rodzicielskiej nad dziećmi jednej ze stron, wymagają od niej nie tylko troski o zapewnienie dziecku ubrania i wyżywienia, lecz co najmniej w równej mierze starań o jego zdrowie fizyczne i psychiczne, polegających na właściwym ukształtowaniu jego charakteru i przygotowania do życia społecznego. Wymogom tym nie czyni zadość wpajanie w dziecko uczucia niechęci czy też nienawiści w stosunku do własnego ojca [odpowiednio matki]”³²⁵.

Orzecznictwo podkreślało także priorytetową rolę interesu czy dobra dziecka wskazując, iż „swoje oczekiwania i uprawnienia wynikające z władzy rodzicielskiej rodzice mogą uwzględniać i realizować jedynie w taki sposób i w takim zakresie, który nie prowadzi do kolizji z dobrem dziecka”³²⁶. Zaznaczyć należy, że nie jest dopuszczalne całkowite pomijanie interesu rodzica, nawet kosztem narażenia interesu dziecka³²⁷.

Konwencja Praw Dziecka gwarantuje dziecku wolność decydowania w sprawach jego wyznania, a rodzicom przyznaje jedynie prawo do ukierunkowania dziecka w korzystaniu z jego wolności (a nie arbitralnego narzucania

---

³²⁴ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 11 lutego 1997 r., II CKN 90/96 (Legalis, nr 333272).

³²⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 2 grudnia 1957, sygn. akt I CR 1045/56, OSN 1959/3/76.

³²⁶ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 12 grudnia 2000 r., sygn. akt V CKN 1751/00 (Legalis, nr 299530).

³²⁷ „Założenie prawa rodzinnego polegającego na dążeniu do realizacji w każdej sprawie dobra małoletniego dziecka, nie eliminuje całkowicie interesu rodziców jako jednej z przesłanek rozstrzygania spraw z zakresu stosunków między rodzicami a dziećmi. Jeżeli ochrona dobra dziecka da się pogodzić z interesem rodziców, to sąd nie może interesu rodziców nie wziąć pod uwagę, nawet przy założeniu, że rozstrzygnięcie wywoła pewne przejściowe skutki ujemne dla dziecka”. (wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 grudnia 1965 r., sygn. akt I CR 309/65, OSNCP 1966/7–8/132). Przy czym „[...] Interes rodziców musi zejść na dalszy plan dopiero wtedy, gdy w żadnym razie nie da się pogodzić z uzasadnionym interesem dziecka”, (uchwała pełnego składu Izby Cywilnej Sądu Najwyższego z dnia 9 czerwca 1976 r., sygn. akt III CZP 46/75, OSNCP 1976/9/184).

dziecku jego własnych przekonań religijnych). Brak zrozumienia tej kwestii może być podłożem dla konfliktów między rodzicami a ich dorastającymi dziećmi, które już chcą same decydować o swoich przekonaniach w kwestiach światopoglądowych i religijnych³²⁸ oraz, że „Sąd rozstrzygając o władzy rodzicielskiej powinien kierować się przede wszystkim dobrem dziecka oraz interesem społecznym, a nie interesem jednego czy obojga rodziców”³²⁹.

* * *

Reasumując powyższe wywody, możliwe jest przedstawienie ewolucji historyczno-prawnej definicji wolności sumienia i wyznania. Należy uznać, że jest to prawo podmiotowe gwarantujące jednostce (każdej osobie ludzkiej) uprawnienie do wyboru, zmiany, rezygnacji z wyznawania określonej religii oraz praktykowania wybranej religii w sposób przyjęty w kanonach danej religii. Uprawnienie to gwarantuje możliwość tworzenia związków wyznaniowych, nauczania i propagowania treści religijnych w nieskrępowany w zasadzie sposób, prawo do odmowy działań sprzecznych z nakazami sumienia jednostki. Korzystanie przez jednostkę ze swobody wynikającej z przedmiotowego uprawnienia nie może stanowić powodu do odmiennego dyskryminującego traktowania takiego podmiotu. Realizacja prawa do wolności sumienia i wyznania gwarantowana jest poprzez instytucje wymiaru sprawiedliwości.

Jednocześnie z uwagi na interes publiczny dopuszczalne jest ograniczenie absolutnej swobody w realizacji tych uprawnień, dokonywane jednak tylko i wyłącznie w granicach określonych właściwym ustawodawstwem.

Takie zakreślenie granic pojęciowych terminu wolność sumienia i wyznania jest wynikiem ewolucji tak myśli prawniczej jak i rozważań natury religijnej a następnie doktryny Kościoła. W pierwotnym okresie istnienia organizmów państwowych religia stanowiła czynnik jednoczący daną społeczność. Ze względu na konieczność przetrwania danego organizmu państwowego, najczęściej utożsamianego z panującym, niepożądane było przyzwolenie na wynikające z istoty wolności sumienia i wyznania prawo do kontestowania działań władzy. W okresie kształtowania się struktur Kościoła przyzwolenie na kwestionowanie prawd wiary także mogło doprowadzić do

---

³²⁸ L. Wiśniewski, *Geneza Konwencji o Prawach Dziecka i stosunek jej norm do innych aktów prawa międzynarodowego*, w: *Konwencja o Prawach Dziecka. Analiza i wykładnia*, s. 15.

³²⁹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 sierpnia 1981 r., sygn. akt III CRN 155/81.

dezintegracji a nawet unicestwienia Kościoła, stąd zrozumiałe jest kwestionowanie prawa jednostek do wolności wyboru religii, czy kwestionowanie z uwagi na nakazy sumienia działań władzy państwowej czy wyznaniowej.

Wskazane powyżej względy tłumaczą zaciekłość, z jaką zwalczane były wszelkie odstępstwa od oficjalnej religii, co oznaczało brak potrzeby zapewnienia jednostkom prawa do swobody w tym zakresie.

Należy zwrócić uwagę, że analogiczne powody kierowały powstałymi w wyniku Reformacji odłamami chrześcijaństwa, które początkowo nie charakteryzowały się jakąkolwiek tolerancją wobec innych wyznań.

Przełomowym wydarzeniem dla dziejów wolności sumienia i wyznania były osiągnięcia i skutki tak społeczne jak polityczne drugiej połowy XVIII wieku, czyli epoki Oświecenia. Wówczas nastąpiło odejście od koncepcji jedności władzy państwowej i wyznaniowej oraz wynikające z zaniku systemu feudalnego zwiększenie znaczenia uprawnień poszczególnych jednostek.

Ewolucja poglądów na kwestię wolności sumienia i wyznania, spowodowała, że w chwili obecnej nikt nie kwestionuje zasadności i konieczności zapewnienia w demokratycznym państwie prawa jednostki do samookreślenia się w dziedzinie wyznawanej religii i światopoglądu.

W zakresie odniesienia do wolności sumienia i wolności wyznania osób małoletnich należy podnieść, iż we wskazanych powyżej koncepcjach, stanowiących podstawę aktualnego pojmowania istoty sumienia i wolności światopoglądowej, nie poświęcano nadzwyczaj dużo miejsca temu elementowi. Pogląd, zgodnie z którym wolność sumienia i wyznania jest prawem przynależnym małoletnim, torował sobie drogę do świadomości ludzi powoli.

W oczywisty sposób było to konsekwencją faktu, iż w pierwotnym okresie rozwoju cywilizacji zachodniej nieznanym było pojęcie praw małoletnich jako takich. W szczególności odnosi się to do praw w zakresie światopoglądu. W zasadzie do czasów nowożytnych, poza krótkotrwałymi epizodami, nie akceptowano praw jednostek do swobodnego wyboru światopoglądu. Na przeszkodzie uznaniu takich praw stały względy związane z pozycją religii katolickiej jako elementu wspierającego władzę świecką. Element ten wpływał na wolność religijną każdego człowieka, zaś w przypadku małoletnich ich sytuację modyfikowała również tradycyjna władza ojcowska.

Wśród poglądów prezentowanych w filozofii na uwagę zasługują koncepcje zakładające możliwość kształtowania sumienia. Akceptując powyższe, zrozumiałe jest, że należy szczególną uwagę poświęcić formowaniu sumienia małoletnich. Dlatego kwestie wychowania są zagadnieniem, w którym wolność sumienia małoletnich jest szczególnie istotna.

ROZDZIAŁ DRUGI

OSOBA MAŁOLETNIA W UJĘCIU HISTORYCZNO-PRAWNYM

Przedmiotem niniejszej pracy jest próba zaprezentowania ewolucji postrzegania zagadnienia wolności sumienia i wyznania osoby małoletniej w prawie obowiązującym na ziemiach polskich w określonym przedziale chronologicznym oraz stosowanych instrumentów służących realizacji gwarancji tej wolności.

Prezentacja powyższych zagadnień wymaga we wstępnej części przedstawienia podmiotu omawianej wolności, czyli osoby małoletniej. Jak zostanie to wykazane poniżej stosunek społeczności, a tym samym systemu prawnego, do osób niedorosłych ewoluował na przestrzeni dziejów. Początkowo dziecko nie cieszyło się żadnymi specjalnymi względami ze strony tak dorosłych członków społeczności, jak też ze strony obowiązujących praw. Dopiero postępujący proces humanitaryzacji prawa oraz zwiększającej się skali ingerencji prawa stanowionego w reguły rządzące życiem rodziny prowadził do zmiany stosunku do dzieci. W ostatecznej formie proces ten doprowadził do uznania praw dziecka za równorzędne z prawami osób dorosłych, można jednak uznać, że stan taki istnieje dopiero od kilkudziesięciu lat.

Postrzeganie dziecka i dzieciństwa było przedmiotem dociekań badaczy z zakresu wielu dziedzin. Badania i przemyślenia dotyczyły tak samego procesu przekształcenia osoby niedorosłej w pełnoprawnego członka społeczności w aspekcie biologicznym jak i psychologicznym, jak również tego jak społeczność dorosłych ma odnosić się do dzieci, biorąc pod uwagę ich specyfikę. Dociekania dotyczyły również tego, czy i w jakim zakresie dopuszczalna i celowa jest ingerencja ze strony władzy państwowej w kwestie

wychowania dzieci przez rodziców. W okresie rozwoju zainteresowania prawami człowieka konieczne było również rozszerzenie badań na zagadnienie, w jakim stopniu prawa te dotyczą bezpośrednio osób małoletnich.

1. Dziecko w świetle nauk humanistycznych

Omówienie aktualnego statusu osoby małoletniej w świetle prawa świeckiego i kanonicznego należy rozpocząć od przedstawienia ewolucji poglądów na dziecko i dzieciństwo¹. Jest to konieczne z uwagi na okoliczność, iż status prawny osoby małoletniej jest konsekwencją postrzegania jej przez społeczeństwo. W tym celu niezbędne jest zaprezentowanie, przynajmniej w zarysie, fundamentów filozoficznych i historycznych, na podstawie których wypracowano obecne rozwiązania prawne w tym zakresie. Aktualne rozwiązania zakorzenione są w europejskim systemie filozoficznym i prawnym, stąd poniższa analiza oparta jest na dorobku m.in. filozofów i badaczy prawa z tego kręgu kulturowego.

Dzieciństwo jest przedmiotem zainteresowań różnych dyscyplin naukowych jak: pedagogika, psychologia czy socjologia. Musiało upłynąć wiele lat, by dzieci zaczęły być traktowane ze szczególną uwagą oraz z godnością. W czasach gdy dzieci były „niezauważane”, nie występowały one w filozofii oraz świadomości społecznej, ponieważ uważano, że te informacje nie wnoszą do nauki istotnych problemów badawczych. Zainteresowanie dzieckiem zauważono już w *Utopii* Platona. Dostrzeżono wówczas, że dzieci są jednostkami, które budują podstawę każdej zbiorowości².

Spojrzenie psychologiczne dotyczące dzieciństwa związane jest z rozwojem psychologii dziecka. W połowie XIX wieku „pojawiło się najpierw pojęcie dziecięctwa (*kindsein*) jako kategorii biologiczno-rozwojowej. Łączono je przede wszystkim z etapami rozwoju dziecka, z wiekiem dziecka

---

¹ Na potrzeby niniejszej dysertacji pod pojęciem osoby małoletniej rozumiane będą dzieci do wieku 18 lat, z zastrzeżeniem możliwości osiągnięcia pełnoletniości przez kobiety w wieku 16 lat. Z uwagi na powszechne i w zasadzie zgodne traktowanie przez poszczególne systemy prawne za osoby małoletnie jednostek ludzkich, które z uwagi na wiek czy stopień rozwoju psychicznego nie są w stanie samodzielnie korzystać w żadnym lub tylko w ograniczonym stopniu wyrażać swoją wolę i korzystać z praw przypisanych osobom fizycznym, należy uznać, iż zamienne stosowanie w treści pracy terminów „osoba małoletnia” i „dziecko” jest w pełni uprawnione.

² B. Matyjas, *Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska*, Warszawa 2008, s. 13.

i specyfiką rozwojową przypisaną temu wiekowi. Dzieciństwo oznaczało po prostu czas i etap rozwoju, wzrastania, dojrzewania, uczenia się ról, terminowania do dorosłości. Poszukiwano prawidłowości rozwoju dziecka i cech charakterystycznych dla poszczególnych etapów jego rozwoju³.

Spostrzeżenia na temat dziecka na długo uformowały przeciwstawne stanowiska dwóch ważnych ideologów i myślicieli, którymi są J.J. Rousseau i J.Lock. Pierwszy z nich uważany jest za twórcę nowych idei dotyczących rodziny, które są oparte na więzi oraz miłości macierzyńskiej (tzw. romantyczna wizja dzieciństwa). Uczony ten wychodził z założenia, że dziecko rodzi się z nieskażonymi cnotami. Proces wychowania ma ochraniać je przed niszczącymi wpływami świata, to znaczy eliminować takie czynniki, które mogłyby uszkodzić dziecięcą naturalność, spontaniczność, a także siłę oraz czystość.

Inne stanowisko zajął J. Lock twierdząc, że dziecko przychodzi na świat jako swego rodzaju czysta karta – *tabula rasa*, która ma zostać zapisana w procesie kształcenia i wychowania. Istotne znaczenie przypisywano zatem edukacji, zaś odpowiedzialność za rozwój dziecka spoczywała na rodzicach, nauczycielach a także na państwie⁴.

W roku 1900 własną koncepcję wychowania w swojej książce *Stulecie dziecka* przedstawiła szwedzka pedagog E.Key. W dziele tym autorka nawołuje do umacniania rodziny, gdyż tylko zdrowa rodzina jest podstawą godnego wychowania dzieci. E. Key pisała: „[...] przez potomków, których sami urobimy, możemy do pewnego stopnia wpłynąć na losy przyszłych pokoleń. Wiek XX będzie stuleciem dziecka. Będzie nim podwójnie, raz dlatego, że rodzice wnikną wreszcie w duszę dziecka, następnie dlatego, że dusza ta udzieli dorosłym swej czystości i prostoty. Wówczas dopiero społeczeństwo odrodzić się może”⁵.

Po raz kolejny „odkrywa dziecko” francuski historyk, jeden z najwybitniejszych w XX wieku francuskich mediewistów P. Aries. Kolejny raz dochodzi do ponownego przewartościowania dziecka oraz dzieciństwa na płaszczyźnie działań pedagogicznych. Jego praca *Historia dzieciństwa* dała początek nowemu spojrzeniu na dzieciństwo, inspirując innych ba-

---

³ B. Smolińska-Theiss, *Dzieciństwo*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, red. T. Pilch, Warszawa 2003, s. 868.

⁴ N. Postman, *W stronę XVIII stulecia. Jak przeszłość może doskonalić naszą przyszłość*, Warszawa 2001, s. 131–132.

⁵ E. Key, *Stulecie dziecka*, Warszawa 2005, s. 75.

daczy do eksploracji tego zagadnienia⁶. P. Aries skupiał się na społecznych uwarunkowaniach dzieciństwa a także na stosunku dorosłych do dzieci na przestrzeni wieków. Jak zauważył badacz, za dziecko w średniowieczu postrzegano młodego człowieka do tego czasu, dopóki nie mógł się obejść bez pomocy dorosłych. Nie podkreślano zatem wyraźnie różnic pomiędzy dziećmi a dorosłymi, nie występowała również odrębna idea dzieciństwa⁷. W społeczeństwie średniowiecznym dzieci były postrzegane głównie jako mniejsze lub większe miniatury dorosłych, a nie jako odrębne jednostki, tworzące szczególną grupę społeczną. Z uwagi na fakt, iż dzieci zajmowały w hierarchii społecznej niską pozycję, nie było koncepcji dzieciństwa⁸.

Jednym z polskich „odkrywców” dziecka był Janusz Korczak, który apelował o „prawo dziecka do szacunku”, twierdząc: „Nie ma dziecka, są ludzie”⁹. Szacunek wobec dziecka to uznanie jego człowieczeństwa przez dorosłego, który jest warunkiem kształtowania dobrych relacji wychowawczych. Oznacza to humanistyczne podejście do dziecka, które wynika z faktu, iż jest on osobą – jak każdy dorosły, że jest wolny i rozumny, zdolny do samorealizacji, aktywności twórczej, do samoświadomości oraz do transcendencji¹⁰. Szanować dziecko, to traktować je podmiotowo, przyznając mu prawo do bycia samodzielnym, aktywnym, do podejmowania decyzji oraz ponoszenia za nie odpowiedzialności, a także do kierowania własnym rozwojem. Najważniejsze natomiast w podmiotowym podejściu do dziecka jest umacnianie w nim poczucia własnej wartości, czyli poszanowanie jego godności osobistej¹¹.

W analizach dotyczących dziecka i dzieciństwa nie sposób pominąć nauk psychologicznych (szczególnie psychologii rozwojowej), stanowiących ich niezaprzeczalne dopełnienie. Od biologicznego i psychicznego podłoża osobowości społecznej dziecka, uzależnione jest jego funkcjonowanie. W skład tej osobowości wchodzi: pamięć, inteligencja, zainteresowania, temperament oraz uczucia¹².

---

⁶ M. Kowalik-Olubińska, *Interdyscyplinarny paradygmat Childhood Studies w perspektywie konstrukcjonizmu*, „Problemy Wczesnej Edukacji”, 51(2020), nr 4, s. 129.

⁷ P. Aries, *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, Gdańsk 1995, s. 37 i 44.

⁸ K. Ornacka, *Od socjologii do pracy socjalnej. Społeczny fenomen dzieciństwa*, Kraków 2013, s. 36.

⁹ S. Jasionek, *Prawa człowieka*, Kraków 2005, s. 17–18.

¹⁰ M. Łobocki, *Praca wychowawcza z dziećmi i młodzieżą*, Lublin 1998, s. 16.

¹¹ Tamże.

¹² Ornacka, *Od socjologii*, s. 65.

W socjologii istotnym pojęciem, który służy do analizy dziecka i dzieciństwa jest proces socjalizacji jednostki z uwzględnieniem wczesnego okresu życia człowieka – dzieciństwa. Proces ten ogranicza się do wczesnych doświadczeń dziecka w zakresie nabywania elementarnych form zachowania się, społecznie pożądanego¹³.

Podjęcie do dziecka ulegało zmianom, ewoluowało. Każda epoka w inny sposób ujmowała dzieciństwo, a stosunek do dziecka zawsze był zależny od kontekstu społecznego oraz kulturowego. Wraz z upływem czasu pojawiały się nowe uwarunkowania, kształtujące miejsce dziecka w społeczeństwie. Zmiany te zachodzą do dziś. Zainteresowanie tematyką dziecięcą zrodziło potrzebę szerszego poznania dziecka, będącego obiektem badań przeprowadzanych na różnych płaszczyznach refleksji. Wiele istotnych wiadomości na temat dziecka dostarczyły badania psychologiczne i pedagogiczne¹⁴.

Analizując sposób postrzegania dziecka, należy stwierdzić, że generalnie dziecko było postrzegane jako podmiot poddawany odpowiedniemu kształtowaniu i pod tym kątem prowadzone były rozważania na temat dziecka i dzieciństwa. Należy podnieść, iż postrzeganie dziecka i poglądy na proces wychowawczy są szczególnie istotne również dla kwestii wolności sumienia, bowiem to w procesie kształtowania osobowości dziecka istnieje największe zagrożenie dla jego wolności światopoglądu.

Kończąc rozważania na temat dziecka warto przytoczyć słowa św. Jana Pawła II, które powinny stanowić źródło refleksji i działania dla dorosłych. „Dziecko jest zawsze nowym objawieniem życia danego człowiekowi przez Stwórcę. Jest nowym potwierdzeniem obrazu i podobieństwa Bożego, jakim od początku stał się człowiek. Dziecko jest też wielkim nieustannym sprawdzianem naszej wierności dla siebie samych, naszej wierności dla człowieczeństwa”¹⁵.

2. Ewolucja praw dziecka

Historia praw dziecka nie jest zbyt długa, gdyż przekonanie w świadomości ludzi, że dziecko potrzebuje specjalnej opieki i ochrony ukształtowało

---

¹³ Tamże.

¹⁴ E. Piecuch, *Dzieciństwo jako wartość*, „Wychowanie w Rodzinie”, 3(2011), s. 156.

¹⁵ K. Dybciak, *Elementarz Jana Pawła II dla wierzącego, wątpiącego i szukającego*, Kraków 2001, s. 42.

się dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku. W średniowieczu i w kilku kolejnych epokach hołdowano przekonaniu, iż dziecko, będące zaledwie „materiałem” na człowieka, wymaga surowego traktowania oraz bezwzględniego dyscyplinowania, bowiem tylko w ten sposób może wyrosnąć na pełnowartościową jednostkę ludzką.

Dopiero w 365 roku prawo życia i śmierci przysługujące ojcu zniósł w Rzymie cesarz Walentynian I. Zakazane zostało zarówno karanie śmiercią, jak i porzucenie dziecka, które uznano za przestępstwo. Wymienioną wyżej datę można uznać za przełom w historii prawnej ochrony dziecka, które jako jednostka stało się podmiotem najważniejszego prawa ludzkiego – prawa do życia¹⁶.

Działalność międzynarodowego ruchu na rzecz ochrony praw dzieci zapoczątkowała w 1874 roku historia 8-letniej dziewczynki, Mary Ellen Wilson z Baltimore, która była regularnie bita przez matkę. Pomoc uzyskała od członków lokalnego oddziału Stowarzyszenia Przeciwdziałania Okrucieństwu Wobec Zwierząt (the American Society for the Prevention of Cruelty to Animals – ASPCA). Wkrótce potem w USA powstało ponad 200 różnych lokalnych stowarzyszeń, których celem była ochrona dzieci przed przemocą. Najmłodszego obywatela uznano za pełnowartościowego, aczkolwiek niedojrzałego człowieka, za istotę ludzką, której przynależą prawa¹⁷.

Zainteresowanie opinii publicznej, wywołane istnieniem stowarzyszenia na rzecz ochrony praw zwierząt przy braku podobnej organizacji stojącej na straży praw dzieci, doprowadziło do powołania do życia w Nowym Jorku 15 grudnia 1874 roku Stowarzyszenia na rzecz Przeciwdziałania Okrucieństwu wobec Dzieci (Society for the Prevention of Cruelty to Children)¹⁸. E. Gerry zaangażowany w powołanie do życia tego stowarzyszenia sformułował cel istnienia owej organizacji: „Ratowanie dzieci przed okrucieństwem i demoralizacją wynikającymi z zaniedbania, porzucenia i niewłaściwego traktowania; wykorzystywanie wszelkich środków prawnych na rzecz ochrony dziecka i jego dobra; zabezpieczenie natychmiastowego zasądzenia kary i skazania osób naruszających te prawa, a w szczególności tych, od których dzieciom należy się opieka, ochrona czy kontrola”¹⁹. Działalność Stowarzyszenia doprowadziła m.in. do przyjęcia aktów prawnych

---

¹⁶ www.przemoc.com.pl/artykul6 [19.10.2021].

¹⁷ E. Czyż, *Prawa dziecka*, Warszawa 2002, s. 9.

¹⁸ www.nyspcc.org/nyspcc/history/the_response/ [19.10.2021].

¹⁹ http://www.nyspcc.org/nyspcc/history/the_response/ [19.10.2021].

nakładających na opiekunów dzieci obowiązek zapewnienia im środków na utrzymanie, opieki medycznej oraz regulacji dotyczących zatrudniania dzieci. Należy również wymienić akty wprowadzające zakaz sprzedaży nieletnim alkoholu oraz nakaz ich separowania od dorosłych w areszcie, zakaz sprzedaży nieletnim broni a także regulacje dotyczące materiałów pornograficznych względem dzieci²⁰.

Do końca XIX wieku z inicjatywy tego Stowarzyszenia powstawały kolejne organizacje na rzecz dzieci, a co istotne, rosła społeczna świadomość odpowiedzialności za najmłodszych. W tym samym okresie wśród podjętych inicjatyw na rzecz ochrony dziecka warto przedstawić również rezolucję Towarzystwa Lekarskiego Stanu Nowy Jork, w której przyjęto prawa nowo narodzonego dziecka do ochrony oraz pomocy²¹.

Na gruncie europejskim uregulowania w stosunku do praw dziecka znajdziemy w ponadczasowym dziele, jakim niewątpliwie jest Kodeks Napoleona (Code Napoleon) z 1804 roku. Najważniejszym dokonaniem francuskiego prawodawcy było usytuowanie stosunków rodzinnych jedynie w obrębie prawa stanowionego z pominięciem tradycji religijnej bądź usankcjonowanej drogą zwyczajową²². Sytuację dzieci, a także ich uprawnień, regulowały przepisy dotyczące zawierania oraz ustania związku małżeńskiego, prowadzenie akt stanu cywilnego, zagadnienia ojcostwa oraz pokrewieństwa i przysposobienia, jak również władzy rodzicielskiej, a także opieki nad dziećmi. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że Kodeks wprowadzał tzw. legitymację dzieci pozamałżeńskich będących owocem cudzołóstwa lub kazirodztwa, określanych mianem dzieci naturalnych. Wskazana grupa osób przez stulecia była poddawana różnym przejawom nierównego traktowania, ze względu na stanowisko, jakie w tej sprawie zajmował Kościół. Odrzucał możliwość zrównania praw dzieci pozamałżeńskich z prawami tych, które pochodziły z „legalnych” związków, uznając wyłącznie sakramentalny związek małżeński i jego potomstwo. Dyskryminacja tego rodzaju była uzasadniana koniecznością przeciwdziałania zrównaniu małżeństwa z „nałożnictwem i konkubinatem”, nadto, równe traktowanie dzieci bez względu na ich pochodzenie uznawane było za szkodliwe dla społeczności. Stanowisko to w konsekwencji pozbawiło dzieci nieślubne prawa do członkostwa w cechach, ograniczając możliwości zatrudnienia

---

²⁰ Tamże.

²¹ Czyż, *Prawa dziecka*, s. 9.

²² M. Balcerek, *Międzynarodowa ochrona dziecka*, Warszawa 1988, s. 52.

oraz utrzymania w życiu dorosłym, skazując często tę grupę na żebractwo, włóczęgostwo a nawet przestępczość. Mimo formalnego uznania dzieci naturalnych, Kodeks Napoleona, ograniczał możliwości ustalenia ojcostwa takiego dziecka, wskazując w art. 340, że poszukiwanie ojcostwa jest zabronione²³. Jediną drogą uzyskania uprawnień przez dziecko naturalne w świetle przepisów omawianego aktu, stało się późniejsze małżeństwo jego rodziców. Kodeks w dalszym ciągu utrzymywał zasadę całkowitego podporządkowania dziecka władzy rodziców, a przede wszystkim władzy ojca, mimo pewnych znamion postępowości w sferze uprawnień dzieci²⁴.

Pierwsze próby uregulowania w szerszym zakresie praw dziecka podjęto w Anglii w II połowie XIX wieku. Pierwszą światową ustawą, która chroniła dzieci, była angielska ustawa o dzieciach z 1889 roku (*Children Act* lub *Children's Charter*). Ustawa ta w rozdziale 44 wskazywała, iż osoby w wieku 16 lat są wystarczająco dorosłe, by posiadać prawa opiekuńcze nad młodszymi od nich²⁵.

Pierwszą kodyfikację praw dziecka *Children Act* wydano w Wielkiej Brytanii w 1908 roku, który podnosił znaczenie ochrony macierzyńskiej oraz wprowadzał zrównanie w prawach dzieci małżeńskich i pozamałżeńskich, zyskując miano *Habeas Corpus* dzieci²⁶.

Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów przyjęło Deklarację Praw Dziecka, zwaną Genewską, w 1924 roku. Był to pierwszy akt, który w tak wieloaspektowy sposób traktował zagadnienie praw dziecka, czego potwierdzenie stanowi jego preambuła mówiąca, że: „mężczyźni i kobiety wszystkich narodowości uznają, że ludzkość powinna dać dziecku wszystko, co posiada najlepszego i stwierdzają, że ciążą na nich, bez względu na rasę, narodowość i wyznanie – wyspecyfikowane obowiązki”²⁷. Cytowany dokument jest bardzo krótki i zawiera zaledwie pięć zasad, które mówią o równym traktowaniu dzieci bez względu na ich rasę, wyznanie, narodowość, zapewnienie rozwoju, opieki i pomocy dzieciom, głównie w sytuacji zagrożenia²⁸.

Intensywny rozwój praw człowieka i praw dziecka nastąpił po II wojnie światowej. W roku 1948 Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło Powszechną

---

²³ M.J. Ptak, M. Kinstler, *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Wrocław 1999, s. 91.

²⁴ Tamże, s. 89.

²⁵ W.H. Clark, *Children Act*, 1908, London 1909.

²⁶ M. Balcerek, *Międzynarodowa ochrona dziecka*, Warszawa 1988, s. 66.

²⁷ Tenże, *Prawa dziecka*, Warszawa 1986, s. 108–110.

²⁸ Tamże, s. 108–110.

Deklarację Praw Człowieka, w której czytamy: „Matka i dziecko mają prawo do specjalnej opieki i pomocy. Wszystkie dzieci, zarówno małżeńskie jak i pozamałżeńskie, korzystają z jednakowej ochrony społecznej”²⁹.

W roku 1950 została uchwalona, w ramach Rady Europy, Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, która stanowi ważniejszy międzynarodowy mechanizm ochrony praw dzieci w Europie niż Konwencja o Prawach Dziecka³⁰.

W roku 1959 ONZ proklamowało Deklarację Praw Dziecka, będącą rozszerzeniem Deklaracji Genewskiej z 1924 roku. Dokument ten tłumaczył, że dziecku przynależy specjalna ochrona i opieka, ponieważ samo nie jest w stanie zadbać o własne interesy ze względu na niedojrzałość fizyczną oraz psychiczną. Deklaracja składała się z dziesięciu zasad, które kompleksowo ujmowały kwestię ochrony dziecka w różnych sferach życia. Szczególnej ochronie podlegają dzieci upośledzone fizycznie, psychicznie bądź społecznie³¹.

Po kolejnych trzydziestu latach (20 listopada 1989 roku) Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych uchwaliło najważniejszy w historii dokument w całości poświęcony dzieciom – Konwencję o Prawach Dziecka. Dokument ten stanowi aksjologiczną i normatywną podstawę działań na rzecz dzieci tak na szczeblu globalnym i regionalnym, jak też narodowym oraz lokalnym. Umowa ta wyznacza uniwersalne normy prawne ochrony dzieci przed zaniedbaniem, wyzyskiem i złym traktowaniem, dając jednocześnie dzieciom gwarancje podstawowych praw człowieka. W sposób kompleksowy ustala status prawny oraz społeczny dziecka w oparciu o dotychczasowe regulacje międzynarodowe, jak i nowe koncepcje wychowawcze oraz idee w sprawie traktowania dzieci i młodzieży. Konwencja o Prawach Dziecka to pierwszy dokument międzynarodowy, zawierający tak szeroki katalog praw dziecka³².

Obok dokumentów o zasięgu globalnym, w zakresie ochrony praw dziecka istotne znaczenie zyskały akty regionalne. W 1995 roku Rada Europy opublikowała dokument pod nazwą Europejska Strategia na Rzecz

---

²⁹ A. Krawczak-Chmielecka, *O rozwoju praw dziecka w Polsce i na świecie*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, 16(2017), nr 2, s. 14.

³⁰ Tamże.

³¹ A.M. Ostruszka, *Przemiany zachodzące w przeżywaniu dzieciństwa w wybranych okresach czasu minionego stulecia w świetle badań własnych*, Kraków 2012, s. 19.

³² http://www.unicef.org/magic/resources/CRC_polish_language_version.pdf [20.10.2021].

Dzieci, która określa zakres ochrony prawnej, jaki powinien obowiązywać w państwach członkowskich. W dokumencie tym wzywa się do przyjęcia nowego spojrzenia na dziecko, tj. uznania, że dziecko, jako jednostka ludzka, posiadająca własne prawa i własną odpowiedzialność, chce i jest w stanie aktywnie uczestniczyć w życiu rodziny a także życiu społecznym³³.

Kolejnym etapem tworzenia przez społeczność międzynarodową systemu prawnej ochrony dzieci jest Europejska Konwencja o Wykonywaniu Praw Dzieci z 1996 roku. Akt ten ma na celu sprecyzowanie ujętej w art. 12. Konwencji Praw Dziecka zasady, zgodnie z którą dziecko ma prawo do wyrażania własnych poglądów, stosownie do możliwości, szczególnie w sprawach jego dotyczących³⁴.

Analizując stan wysiłków legislacyjnych poświęconych zagwarantowaniu praw dzieci należy uznać za trafną opinię T. Smoczyńskiego, zgodnie z którą: „dziecko jako człowieka o szczególnych potrzebach dostrzeżono dopiero w XX wieku i poddano międzynarodowej ochronie w zasadzie dopiero po II wojnie światowej”³⁵.

3. Religijność dziecka

Analizując zagadnienia związane z wolnością sumienia i wyznania osób małoletnich, należy ocenić, czy istnieje potrzeba poświęcania temu zagadnieniu uwagi. Z wolności korzystać w pełni i świadomie może przecież tylko ten, kto potrafi ją docenić. Czy zatem dziecko, z uwagi na specyficzne cechy związane z rozwojem psychicznym jest podmiotem mogącym zająć samodzielnie jakiegokolwiek rozsądne stanowisko w przedmiocie wyznania? Czy małoletni są podmiotami zdolnymi do odczuwania uczuć religijnych, przeżywania uniesień religijnych, a jeżeli odpowiedź jest twierdząca to, czy umiejętność ta jest podatna na kształtowanie poprzez autorozwój bądź wpływy zewnętrzne?

Aby podjąć próbę odpowiedzi na takie pytanie, należy przedstawić zarys koncepcji i wyników badań dotyczących przeżywania uczuć religijnych przez osoby małoletnie.

---

³³ <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta96/EREC1286.HTM> [20.10.2021].

³⁴ Czyż, *Prawa dziecka*, s. 16.

³⁵ *Konwencja o Prawach Dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smoczyński, Poznań 1999, s. 7.

Religia to zbiór twierdzeń, zakazów i nakazów oraz norm regulujących stosunek między Bogiem a człowiekiem³⁶.

Religijność to osobiste, indywidualne, a jednocześnie pozytywne ustosunkowanie się człowieka do religii³⁷. Religijność człowieka definiuje się więc jako osobistą, świadomą, dobrowolną i pozytywną relację do Boga³⁸. Zatem aby móc stwierdzić, że dany człowiek jest zdolny do bycia religijnym, musi on posiadać umiejętność wykształcenia i wyrażenia swojego stosunku do religii.

Z uwagi na tematykę pracy nie zostaną poruszone szerzej zagadnienia rozwoju intelektualnego dzieci w toku procesu dorastania i ich sposobu rozumowania³⁹. Skupić należy się na zagadnieniu rozwoju moralnego, oczywiście w sposób ściśle związany z rozwojem psychicznym i procesem socjalizacji dziecka.

Jak wskazano powyżej religijność stanowi nacechowaną emocjonalnie, osobową więź człowieka z Bogiem⁴⁰.

Więzi łączące człowieka z Bogiem kształtują się przez całe życie. Powstają one w okresie wczesnego dzieciństwa, a jednym z ich przejawów jest rozwijany przez dziecko obraz Stwórcy, czyli tworzące się w dziecięcym umyśle poznawczo-afektywne – reprezentacje Boga – posiadane przez jednostkę wewnętrzne modele operacyjne Boga⁴¹. Procesy intelektualne towarzyszące ewolucji postrzegania Boga przez dzieci były przedmiotem wielu badań⁴².

---

³⁶ Por. Z. Golan, *Pojęcie religijności*, w: *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głaz, Kraków 2006, s. 71.

³⁷ C. Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem jego ontogenezy*, w: *Psychologia religii*, red. Z. Chlewiński, Lublin 1982, s. 144.

³⁸ Tamże, s. 150.

³⁹ Istnieje szeroka literatura traktująca o tych zagadnieniach, analizująca zagadnienie z punktu widzenia biologii, psychologii, pedagogiki.

⁴⁰ Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka*, s. 150.

⁴¹ E.S. Joun, *Attachment and women's faith development*, „Journal of Beliefs & Values”, 27(2006), nr 2, s. 145–155 (<http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13617670600849788>). Por. wskazana tam literatura.

⁴² J.R. Dickie, A.K. Eshleman, D.M. Merasco, A. Shepard, M. Vander Wilt, M. Johnson, *Parent-child relationships and children's images of God*, „Journal for the Scientific Study of Religion”, 36(1997), nr 1, s. 25–43; P. Granqvist, C. Ljungdahl, J.R. Dickie, *God is nowhere, God is now here: Attachment activation, security of attachment and God's perceived closeness among 5–7 year old children from religious and non-religious homes*, „Attachment & Human Development”, 9(2007), nr 1, s. 55–71; L.A. Kirkpatrick, *A longitudinal study of changes in religious belief and behavior as*

Dziecko w wieku przedszkolnym poznaje zasady postępowania i uczy się działać zgodnie z nimi. Autorytet dorosłych i płynący z niego pewien przymus sprawia, że postępują tak, jak wymagają tego dorośli, i dlatego, że oni tego chcą (heteronomia moralna)⁴³. Jak wskazuje się w literaturze, w oparciu o badania i obserwacje, zasadne jest spostrzeżenie, iż dzieci przedszkolne garną się do religii, a takie cechy jak: – łatwość tworzenia i przyjmowania znaczeń symbolicznych, – zainteresowanie przyczyną sprawczą i celową otaczającego świata (dlaczego?) – upodobanie do wszystkiego co niezwykle i cudowne (kochają bajki) – poszukiwanie samopotwierdzenia i swojej pozycji w rodzinie uzdalniają je do głębszych przeżyć religijnych oraz sakramentalnej inicjacji⁴⁴. Czesław Walesa wskazał, że z psychologicznego punktu widzenia religijność jako osobowa i pozytywna relacja do Boga, realizuje się poprzez następujące dziedziny: (1) świadomość religijną, (2) uczucia religijne, (3) decyzje religijne, (4) więź ze wspólnotą osób wierzących, (5) praktyki religijne, (6) moralność religijną, (7) doświadczenia religijne i (8) formy wyznania wiary.

Religijność dziecka w wieku przedszkolnym określana jest jako okres religijności tzw. magicznej (ok. 3–6 rok życia).

Okres od 4. do 7. roku życia określa się jako religijność magiczną, wyróżniając fazę religijności fantazyjnej (4–5 rok życia) i realistycznej (6–7 rok życia)⁴⁵.

Dziecko 6, 7-letnie wykazuje już cechy naiwnego realisty, a jego religijność wyraża się w zwiększonej ilości zachowań dowolnych, indywidualnych, angażujących je bardziej całościowo. Pojawia się w nim spontaniczna chęć czynienia aktów religijnych⁴⁶.

Właściwie wszystkie formy aktywności religijnej małego dziecka mają kontekst społeczny i są uwarunkowane mechanizmami ludzkiego współżycia z dorosłymi. Dziecko zajmuje określoną pozycję w rodzinie: ma w niej miej-

---

a function of individual differences in adult attachment style, „Journal for the Scientific Study of Religion”, 36(1997), nr 2, s. 207–217; Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka*, s. 143–180.

⁴³ E. Rydz, *Psychologiczne podstawy kształtowania się religijności dzieci w wieku przedszkolnym*, „Przegląd Homiletyczny”, 7(2003), s. 220.

⁴⁴ Tamże, s. 221.

⁴⁵ Por. R. Pomianowski, C. Walesa, *Dziecko. Rozwój religijny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. R. Łukaszyk [i in.], Lublin 1983, kol. 531, a także Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka*, s. 150.

⁴⁶ Por. tamże.

sce nie tylko w znaczeniu materialnym czy fizycznym, ale pewnego rodzaju miejsce z punktu widzenia psychicznego. Jest obiektem, na którym skupiają się uczucia, koncentrują czynności opiekuńcze. Odczuwając to, orientuje się w swoich prawach i przywilejach. Czynności dorosłych (rodziców), także ich życie religijne, wraz z przejawami uczuć, są przez dziecko odbierane i odwzajemniane. Proces ten, u dzieci z rodzin religijnych, sprzyja kształtowaniu religijności dziecka⁴⁷.

Czas od 7–8 do 12 lat jest nazywany okresem religijności autorytarno-prawnej, w którym wyodrębnia się fazę realizmu poznawczego (7–9) i praktycznego (10–12)⁴⁸. Dziecko w wieku około 7–9 lat, dzięki zdolności do logicznych działań, tworzy pierwszą wizję świata zbliżoną do obiektywnej. Charakterystyczną cechą tej fazy jest moralność heteronomiczna, w której autorytet przeważa nad miłością, a zewnętrzne formy zachowania są uzależnione od autorytetu i wzoru osób znaczących⁴⁹.

W wieku od około 12 do 16–17 lat trwa kształtowanie się religijności autonomicznej. Dorastający kształtuje własne poglądy religijne (światopogląd), a praktyki stają się coraz bardziej świadome i dobrowolne⁵⁰.

* * *

Dziecko i dzieciństwo zajmuje istotne miejsce we współczesnym społeczeństwie oraz kulturze, jednakże w badaniach pojawiło się niedawno. Nie znaleziono jednoznacznej odpowiedzi na pytanie „kim jest dziecko?”. Ujęcie znaczenia dzieciństwa oparte jest na koncepcjach panujących w różnych okresach historycznych a także różnych kulturach. Sposób postrzegania dziecka przez dorosłych ulega ciągłym zmianom, co wiąże się z czynnikami politycznymi, gospodarczymi oraz religijnymi górującymi w danym okresie oraz czasie. Postrzeganie dziecka jako posiadacza określonych niezbywalnych praw jest dość nowym podejściem, bowiem początki ruchu na rzecz praw dziecka sięgają zaledwie końca XIX wieku. Każdemu dziecku przysługują prawa, wynikające z godności osobistej a także niepowtarzalności dziecka jako człowieka.

Badania traktują o ewolucji postrzegania zjawisk religijnych przez dzieci znajdujące się na różnych etapach rozwoju intelektualnego. Zostały

---

⁴⁷ Rydz, *Psychologiczne podstawy kształtowania się religijności dzieci*, s. 223.

⁴⁸ Por. Pomianowski, Walesa, *Dziecko*, kol. 531.

⁴⁹ Por. tamże.

⁵⁰ Walesa, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka*, s. 151n.

przedstawione zarówno pozytywne jak i negatywne. Nie skupiając się na analizie przyjętych metod i narzędzi badawczych, należy wskazać osiągnięte wyniki badań. Badania wykazały, że wśród grupy dzieci w wieku przedszkolnym, w wyrażaniu uczuć religijnych przeważają uczucia pozytywne⁵¹. Badania potwierdziły także, że wraz z wiekiem rośnie zdolność dziecka do autoanalizy i refleksji nad przeżyciami. Należy zwrócić uwagę także na trafne spostrzeżenie, zgodnie z którym: „Rodzice nie zawsze są świadomi niezwyklej otwartości duchowej dzieci. Rzeczywistość duchowa i religijna jest dla dziecka czymś naturalnym i spontanicznym. Dziecko ufnie przyjmuje nawet najtrudniejsze prawdy wiary jako pewną oczywistość. Jest tylko jeden warunek: musi być ono świadkiem takiej samej otwartości swoich rodziców na sprawy duchowe”⁵².

---

⁵¹ M. Tatala, M. Mańkowska, *Uczucia religijne dzieci w wieku przedszkolnym w świetle ich własnych wypowiedzi oraz w percepcji ich matek*, „Roczniki Psychologiczne”, 8(2005), nr 1, s. 100.

⁵² J. Augustyn, *Jak kochać dzieci? 12 zasad rodzicielskiej miłości*, Częstochowa 2002, s. 39.

ROZDZIAŁ TRZECI

OSOBA MAŁOLETNIA W ŚWIETLE REGULACJI PRAWNYCH

Postrzeganie dziecka zmieniało się w ciągu wieków. Rozwój i umacnianie organizacji państwowych (w zakresie prawa świeckiego) oraz ostateczne zwycięstwo doktryny katolickiej (w zakresie prawa wyznaniowego) a także narastająca komplikacja i złożoność stosunków społecznych powodowało rozszerzanie obszarów podlegających regulacji ustawowej. Prawo stanowione wkraczało w dziedziny regulowane dotychczas zwyczajem czy tradycją, ingerowało w coraz większym stopniu w sfery należące niegdyś do praw prywatnych (jak np. prawo rodzinne). Proces ten powodował, że również kwestie związane z osobami małoletnimi stawały się przedmiotem zainteresowania prawodawcy.

Regulacja kwestii związanych z prawami człowieka w ogólności związana była z procesem odchodzenia od feudalnego modelu stosunków społecznych, wykształcaniem się samorządności miejskiej, nowymi trendami filozoficzno-religijnymi pojawiającymi się u zarania Renesansu. Normowanie pozycji prawnej dzieci dotyczyło początkowo kwestii majątkowych w ramach rodziny (głównie prawo spadkowe), następnie kwestii związanych z możliwością ponoszenia przez małoletnich (nieletnich) odpowiedzialności karnej. W okresie Oświecenia rozpoczął się proces wzmacniania koncepcji praw człowieka. Początkowo realnie dotyczył on osób dorosłych, w przypadku dzieci korzystne zmiany dotyczyły przede wszystkim ograniczenia wszechwładzy ojcowskiej i przynajmniej w niektórych ustawodawstwach polepszenia sytuacji prawnej dzieci nieślubnych. Niewątpliwie proces akceptacji i regulacji prawnej zagadnień związanych z prawami dziecka

był opóźniony w stosunku do praw człowieka w ogólności. W przypadku praw dziecka przyspieszenie regulacji normatywnej ich wolności to dopiero okres po II wojnie światowej, a kompleksowa regulacja to dopiero rok 1989 i przyjęcie Konwencji Praw Dziecka.

1. Dziecko w aktach prawa międzynarodowego

Szersze zainteresowanie kwestią praw dzieci miało miejsce już w okresie następującym po I wojnie światowej. Należy jednak wskazać, iż międzynarodowa współpraca w tej dziedzinie sięga przełomu XIX i XX stulecia. Przypomnieć należy inne kwestie będące przedmiotem rozważań Międzynarodowego Kongresu Opieki nad Dziećmi Opuszczonymi i Bezdomnymi w Paryżu w roku 1883, berlińskiego Międzynarodowego Kongresu Kryminologów w Berlinie z 1890 roku w przedmiocie granic rozwoju dziecka pozwalającego na ponoszenie odpowiedzialności karnej. Podobne zagadnienia były przedmiotem dyskusji na Międzynarodowym Kongresie w Sprawie Sądów dla Nieletnich w Paryżu w 1911 roku. W 1913 roku, w Brukseli, rozpoczął obrady I Międzynarodowy Kongres Opieki nad Dzieckiem¹.

Ukoronowaniem działań społeczności międzynarodowej w przedmiocie ustalenia zakresu praw dziecka i podmiotów, którym te prawa przysługują, w okresie międzywojennym, stała się Deklaracja Genewska z 1923 roku, przyjęta przez Zgromadzenie Ligi Narodów w 1924 roku².

Najbardziej intensywny rozwój ustawodawstwa międzynarodowego poświęconego prawom dziecka nastąpił po II wojnie światowej. Powołanie Organizacji Narodów Zjednoczonych doprowadziło m.in. do ogłoszenia Karty Praw Dziecka w 1948 roku, Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku oraz kolejnych Paktów Praw Człowieka (Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych) z 1966 roku, Drugiej Deklaracji Praw Dziecka z 1959 roku³ oraz Międzynarodowej Konwencji Praw Dziecka z 1989 roku. Nie sposób również pominąć powstającego sukcesywnie usta-

---

¹ E. Kantowicz, *Ochrona praw dziecka w kontekście działalności UNICEF*, Warszawa 1998, s. 20.

² Tekst Deklaracji dostępny na stronie: <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty/i-684.htm> [12.10.2015].

³ Pod adresem: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1959.html> [13.10.2015].

wodawstwa regionalnego, tworzono go w oparciu o struktury i mechanizmy ustawodawcze Unii Europejskiej.

W ustawodawstwie oraz literaturze w większości państw świata występuje rozróżnienie pojęć „dzieci” i „młodzież”. W ramach tego podziału „przez dziecko rozumie się młodego człowieka do czasu ukończenia szkoły podstawowej, zaś do uczniów szkół ponadpodstawowych stosuje się określenie młodzież”⁴.

W aktach prawa międzynarodowego, obok terminu „dziecko”, pojawiają się inne określenia osób znajdujących się na tym etapie rozwoju. Przepisy Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 roku posługują się pojęciem „młodociany”⁵. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych odwołuje się do pojęcia „małoletni”⁶. Pojęciem „nieletni” posługuje się IV Konwencja Genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny z 1949 roku⁷. Międzynarodowy Pakt Praw Społecznych, Gospodarczych i Kulturalnych z 1966 roku wprowadza rozróżnienie na „dzieci” i „młodzież”⁸. Analogiczną terminologię stosuje IV Konwencja Genewska⁹.

Artykuł 6 ust. 5 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych mówi o „osobie w wieku poniżej osiemnastu lat”. W Artykule 132 IV Konwencji Genewskiej posłużono się pojęciami: „dzieci”, „niemowlęta” oraz „małe dzieci”. W przepisach międzynarodowego prawa humanitarnego znajdujemy wiele odwołań do tzw. wieku dzieciństwa, wyznaczającego górne limity wiekowe uprawniające do specjalnej ochrony i uprzywilejowanego traktowania. IV Konwencja Genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny oraz Protokoły Dodatkowe dotyczące ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych z 1977 roku posłużyły się terminami: *newborn babies* (noworodki), *infants* (niemowlęta) i kolejno: dzieci poniżej siódmego, dwunastego, piętnastego i osiemnastego roku życia.

⁴ Zob. M. Balcerek, *Prawa dziecka*, Warszawa 1986, s. 22.

⁵ Dz. U. z 1977 r. Nr 38 poz. 167 Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., art. 10 ust. 2 lit. b) oraz art. 14 ust. 1 i 4.

⁶ Tamże, art. 24 ust. 1.

⁷ Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171, art. 76.

⁸ Dz. U. z 1977 r. Nr 38 poz. 169. Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., art. 10 ust. 3.

⁹ Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171, art. 94.

Wśród innych aktów rangi międzynarodowej, które zawierają definicję dziecka, można wskazać Protokół o zapobieganiu, zwalczaniu oraz karaniu za handel ludźmi, w szczególności kobietami i dziećmi, uzupełniający Konwencję Narodów Zjednoczonych przeciwko międzynarodowej przestępczości zorganizowanej przyjęty przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 15 listopada 2000 roku¹⁰. W art. 3 tego Protokołu, podobnie jak w Konwencji o Prawach Dziecka, pod pojęciem „dziecko” rozumie się osobę, która nie ukończyła osiemnastego roku życia.

Należy podnieść, iż akty powyższe zgodnie ustalają kryterium końca „dzieciństwa” wskazując na osiągnięcie 18 roku życia.

W przypadku aktów prawa międzynarodowego definicje małoletniego dziecka – zawierają m.in. Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ dnia 20 listopada 1989 roku, która w art. 1 stanowi: „Dla celów niniejszej Konwencji «dziecko» oznacza każdą istotę ludzką w wieku poniżej osiemnastu lat, chyba, że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyska ono wcześniej pełnoletniość”. Na marginesie należy jednak zauważyć, że równie istotnym problemem jest określenie górnej granicy wieku dziecka.

Definicja terminu „dziecko” w Konwencji posługuje się kryterium wieku dla zakreślenia górnej granicy okresu dzieciństwa. Granicę tę stanowi osiemnasty rok życia. Z momentem ukończenia osiemnastu lat człowiek przestaje być dzieckiem. Konwencja nie rozróżnia okresów pośrednich pomiędzy dzieciństwem a dorosłością, takich jak chociażby okres niemowlęstwa, okres młodzieńczy itp.

Zgodnie z treścią art. 1 Konwencji, granica dzieciństwa wynosi osiemnaście lat z zastrzeżeniem, zgodnie z którym „chyba że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyska ono wcześniej pełnoletniość”. Powyższe rozwiązanie stwarza sygnatariuszom Konwencji margines uznania za osobę pełnoletnią (tym samym już nie dziecko) także osoby, która nie ukończyła jeszcze 18 roku życia, ale spełniła określone w prawie wewnętrznym warunki. Różnice w traktowaniu dzieci i wyznaczaniu im miejsca w rodzinie i społeczeństwie uwidaczniają się w zależności od społeczeństwa i kultury, co ma z kolei wpływ na określenie granic dzieciństwa. W wielu państwach kończy się ono wcześniej niż po osiągnięciu 18 roku życia. Mają na to wpływ takie czynniki, jak: osiągnięcie określonego wieku, zdolność do wykonywania pewnych czynności czy wykonywania funkcji, ale także duża śmiertelność

---

¹⁰ Dz. U. z 2005 r. Nr 18, poz. 160.

wśród niemowląt i dzieci, niska średnia wieku w państwie, konieczność wykonywania przez dzieci obowiązków, które pomogą w przetrwaniu rodziny, określenie na niższym poziomie wieku zdolności do zawarcia związku małżeńskiego. Wskazać też trzeba, że pełnoletniość to nie tylko kwestia prawa, ale także istniejących norm społecznych, kulturowych i religijnych. Określenie wieku 18 lat jako granic dzieciństwa budziło pewne kontrowersje. Część państw nie zaakceptowała tego progu, jako zbyt niskiego i zbyt szybko kończącego okres bycia dzieckiem¹¹.

Kwestia ta doprowadziła do przyjęcia w pracach nad Konwencją założenia, że pozostawi się Państwom-Stronom prawo do pełnego i precyzyjnego określenia momentu, który uznać można za początek dzieciństwa, a co za tym idzie momentu, który powinien zostać uznany za początek człowieka¹².

Ustalenie górnej granicy dzieciństwa na poziomie osiemnastu lat w Konwencji o Prawach Dziecka pozostaje w zgodzie z rozwiązaniami ustawodawstwa krajowego większości Państw-Stron tej Konwencji. Konwencja dopuszcza wyjątki od zasady wstąpienia w dorosłość wraz z ukończeniem osiemnastego roku życia, dopuszczając sytuacje wcześniejszego osiągnięcia pełnoletniości zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka. Takie rozwiązanie ma niewątpliwie zalety, będąc wyrazem ustanowienia międzynarodowego limitu wiekowego z poszanowaniem odzwierciedlonych w regulacjach krajowych kulturalnych i religijnych różnic. Zasada poszanowania tradycji i wartości kulturowych społeczeństw wyrażona została w Preambule do Konwencji o Prawach Dziecka, w której zaznaczono, że należy „brać w należyty sposób pod uwagę znaczenie tradycji i wartości kulturowych każdego narodu dla ochrony i harmonijnego rozwoju dziecka”.

W aktach prawa europejskiego m.in. w Europejskiej Konwencji o wykonywaniu praw dzieci sporządzonej w Strasburgu dnia 25 stycznia

---

¹¹ Wśród państw nieakceptujących granic dzieciństwa określonych w Konwencji wskazać można Księstwo Liechtenstein, które zastrzegło, że dzieckiem są wszystkie osoby do 20 roku życia. Indonezja z kolei przyjęła wiek 21 lat jako moment uzyskania pełnoletniości. Kuba zastrzegła, że przekroczenie 18 roku życia nie daje pełnej zdolności do czynności prawnych. W Austrii pełnoletniość uzyskuje się w wieku 19 lat, a w Szwajcarii – 20 lat. Szerzej zob. A.N. Schulz, *Zastrzeżenia, deklaracje i sprzeciwy do Konwencji o prawach dziecka*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smoczyński, Poznań 1999, s. 113.

¹² Zob. T. Smoczyński, *Pojęcie dziecka i jego podmiotowości*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, s. 40.

1996 roku¹³, w art. 1 wskazano, że znajduje ona zastosowanie do dzieci, które nie ukończyły 18 roku życia.

Podobnie granicę dzieciństwa ustalono w treści Konwencji w sprawie kontaktów z dziećmi przyjętej dnia 15 maja 2003 roku w Strasburgu¹⁴. Zgodnie z art. 2 lit. C termin „dziecko” oznacza osobę, która nie ukończyła 18 lat lub wieku, do którego orzeczenie dotyczące kontaktu może być wydane lub wykonywane w umawiającym się państwie. Analogicznie granice wiekowe okresu „dzieciństwa” ustala Konwencja o jurysdykcji, prawie właściwym, uznawaniu, wykonywaniu i współpracy w zakresie odpowiedzialności rodzicielskiej i środków ochrony dzieci zawarta w dniu 19 października 1996 roku¹⁵. Zgodnie z art. 2 Konwencji przepisy te stosuje się do dzieci od momentu ich narodzin do momentu osiągnięcia przez nie wieku 18 lat.

Inne granice pojęcia „dziecko” zawiera np. Europejska Konwencja o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących pieczy nad dzieckiem oraz o przywracaniu pieczy nad dzieckiem¹⁶ sporządzona w Luksemburgu dnia 20 maja 1980 roku. Zgodnie z jej art. 1 lit. a) „wyrażenie „dziecko” oznacza osobę, niezależnie od jej obywatelstwa, która nie ukończyła 16 roku życia i która, zgodnie z prawem państwa jej stałego zamieszkania, jej prawem ojczystym lub państwa wezwanego, nie może samodzielnie decydować o swym miejscu zamieszkania”.

W przypadku innych aktów prawa międzynarodowego odnoszących się do kwestii związanych z małoletnimi jak np. Konwencji o właściwości organów i prawie właściwym w zakresie ochrony małoletnich¹⁷ sporządzonej w Hadze w dniu 5 października 1961 roku akty te odsyłają w celu określenia zawartości pojęcia „małoletni” do prawa wewnętrznego Państw-Stron konwencji.

---

¹³ Dz. U. z 2000 r. Nr 107, poz. 1128.

¹⁴ Tekst polski Konwencji został udostępniony na stronie Kancelarii Prezesa Rady Ministrów <https://bip.kprm.gov.pl/ftp/kprm/dokumenty/080806u4zal1.pdf> [10.04.2016]. Konwencja została ratyfikowana przez RP na mocy ustawy z dnia 23 kwietnia 2009 r. o ratyfikacji Konwencji w sprawie kontaktów z dziećmi, sporządzonej w Strasburgu w dniu 15 maja 2003 r. (Dz. U. z 2009 r. Nr 68, poz. 576). Zagadnienie mocy obowiązującej Konwencji budzi pewne wątpliwości. Więcej o kontrowersjach towarzyszących implementacji Konwencji do polskiego porządku prawnego zob. A. Bodnar, M. Kopczyński, *Konwencja w sprawie kontaktów z dziećmi z 2003 roku – ratyfikacyjne błędne koło*, „Analizy i Rekomendacje”, 2015, nr 9. Artykuł powyższy został udostępniony na stronie http://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2015/05/hfpc_analizy-i-rekomendacje_92015.pdf [10.12.2016].

¹⁵ Dz. U. z 2010 r. Nr 172, poz. 1158.

¹⁶ Dz. U. z 1996 r. Nr 31, poz. 134.

¹⁷ Dz. U. z 1995 r. Nr 106, poz. 519.

W tym miejscu należy zauważyć, że wiele innych wiążących prawnie instrumentów, również pod tym względem, definiuje na własne potrzeby termin „dziecko”. Na przykład Afrykańska Karta Praw i Dobrobytu Dziecka z 11 lipca 1990 roku¹⁸ w art. 2 za dziecko uważa każdą istotę ludzką, która nie przekroczyła 18 roku życia.

Podobnie w art. 2 Konwencji Międzynarodowej Organizacji Pracy nr 182 z 1999 roku¹⁹, przyjęto, że: „Dla celów niniejszej konwencji określenie dziecko będzie miało zastosowanie do wszystkich osób poniżej 18 roku życia”. Natomiast w Konwencji dotyczącej cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę z 1980 roku²⁰ (art. 4) oraz w Europejskiej konwencji o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących pieczy nad dzieckiem oraz o przywracaniu pieczy nad dzieckiem z 1980 roku²¹ (art. 1a), górną granicę wieku dziecka, do którego zastosowanie mają te konwencje, ustalono na 16 rok życia.

W odmienny sposób górną granicę dzieciństwa definiują postanowienia międzynarodowego prawa humanitarne. W treści żadnej z czterech konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 roku oraz dwóch protokołów dodatkowych do nich nie znajduje się wyjaśnienie terminu „dziecko”, jednak posługują się one górną granicą wieku, wskazując 15 rok życia, uzasadniając potrzebę szczególnej ochrony dzieci przed ich zaangażowaniem w konflikt zbrojny²².

Odmienne granice dzieciństwa odnaleźć można np. w słowniku oxfordzkim. Wyjaśnia się tam, że dzieckiem jest istota ludzka obojga płci, która nie jest w stanie samodzielnie działać we własnych sprawach albo która nie

---

¹⁸ Pod adresem: <http://pages.au.int/acerwc/documents/african-charter-rights-and-welfare-child-acrwc> [15.10.2015].

¹⁹ Dz. U. z 2004 r. Nr 139, poz. 1474. Konwencja dotycząca zakazu i natychmiastowych działań na rzecz eliminowania najgorszych form pracy dzieci, przyjęta w Genewie dnia 17 czerwca 1999 r.

²⁰ Dz. U. z 1995 r. Nr 108, poz. 528. Konwencja dotycząca cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę, sporządzona w Hadze dnia 25 października 1980 r.

²¹ Dz. U. z 1996 r. Nr 31, poz. 134. Europejska konwencja o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących pieczy nad dzieckiem oraz o przywracaniu pieczy nad dzieckiem, sporządzona w Luksemburgu dnia 20 maja 1980 r.

²² W tym miejscu warto zauważyć, że 15 lat to granica wieku dzieciństwa, którą wskazuje się także w innych dokumentach międzynarodowych, na przykład w rezolucji Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych z 1965 r. dotyczącej minimalnej granicy wieku do zawarcia małżeństwa (UN Doc. GA Res. A/Res/2018 (XX), 1.11.1965). Jednak – jak wynika z rozważań autorów do Komentarza do protokołów dodatkowych – także osoba powyżej 15. roku życia, ze względu na swoją niedojrzałość fizyczną i mentalną, może być uznawana za dziecko (UN Doc. GA Res. A/Res/2018 (XX), 1.11.1965.).

osiągnęła jeszcze okresu dojrzałości płciowej. Co oznacza, że górną granicą wieku jest 13 rok życia, po którym następuje wiek młodzieńczy²³.

W ustawodawstwie międzynarodowym uwidocznili się problem określenia wieku minimalnego dziecka, pozwalającego na uznanie jego podmiotowości prawnej.

Konwencja o Prawach Dziecka zawiera definicję legalną, zwraca uwagę jednak brak określenia dolnej granicy wieku (określenia początku bytu uznanego za dziecko). Jest to wynik kompromisu pomiędzy stronami uznającymi dziecko za podmiot prawa od chwili poczęcia a tymi, które takie rozwiązanie negowały. To doprowadziło do przyjęcia w pracach nad konwencją założenia, że Państwa-Strony w sposób samodzielny i swobodny określą precyzyjnie moment początkowy dzieciństwa, a tym samym moment, który można uznać za początek życia człowieka²⁴. Co ciekawe należy zwrócić uwagę na treść preambuły Konwencji, która pomimo braku wyraźnego opowiedzenia się za jedną z wskazanych koncepcji wskazuje jednak na potrzebę ochrony dziecka zarówno przed i po urodzeniu²⁵. Konwencja zastrzega jednakże, że termin uznania podmiotowości dziecka nie może być późniejszy niż chwila odłączenia płodu od ciała matki. Analizując zastrzeżenia wniesione do Konwencji wskazać należy, iż jedynie w zastrzeżeniach Argentyny zawarte jest stwierdzenie o uznaniu dziecka od chwili poczęcia²⁶.

Wedle postanowień uchwalonej 4 kwietnia 1997 roku w Oviedo Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Godności Istoty Ludzkiej wobec Zastosowań Biologii i Medycyny: Konwencji o Prawach Człowieka i Biomedycynie celem Konwencji jest ochrona godności i tożsamości istoty ludzkiej i zagwarantowanie każdemu, bez dyskryminacji, poszanowania dla jego integralności oraz innych podstawowych wolności w sferze zastosowań biologii i medycyny²⁷. Jednocześnie przyjęto, że interes i dobro osoby ludzkiej przeważa nad wyłącznym interesem społeczeństwa i nauki²⁸.

---

²³ Zob. *Oxford English Dictionary*, vol. 2, Oxford 1970, s. 341.

²⁴ I. Bobrowska, *Rzecznictwo praw dziecka w Polsce*, Konin 2008, s. 79.

²⁵ O niekonsekwencji wskazanej koncepcji stanowi także przywołanie jako inspiracji Deklaracji Praw Dziecka z dnia 20 listopada 1959 roku, która wskazywała na konieczność ochrony prawnej nienarodzonych.

²⁶ Schulz, *Zastrzeżenia, deklaracje, sprzeciwy do Konwencji o prawach dziecka*, s. 113.

²⁷ Pod adresem: http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/ETS164Polish.pdf, art. 1 [18.10.2015].

²⁸ Pod adresem: http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/ETS164Polish.pdf, art. 2 [25.10.2015.].

Konwencje o prawach człowieka i biomedycynie nie stanowią wprost, kto jest człowiekiem i w jakim stopniu zakres stosowania uregulowań w tych konwencjach zawarty odnosi się do nienarodzonych dzieci. Pojęcia te pozostawiono do określenia prawu wewnętrznemu Państw-Stron obu konwencji. Brak precyzyjnego określenia, czy ochroną objęte są również osoby nienarodzone, może rodzić problemy w interpretacji i stosowaniu Konwencji. Z tego powodu pojawiały się postulaty doprecyzowania tego zagadnienia. Aktem międzynarodowym wprost regulującym powyższe zagadnienie jest Amerykańska Konwencja Praw Człowieka podpisana w San José 22 listopada 1969 roku, zgodnie z którą prawo każdej osoby do poszanowania jej życia powinno być chronione prawnie „zasadniczo od chwili poczęcia” (*in general from the moment of conception*)²⁹.

Pośrednio na uznanie podmiotowości prawnej i udzielenie międzynarodowej ochrony dziecka od momentu poczęcia wskazują także zapisy Konwencji Genewskich z 1949 roku nakazujące stronom konfliktu unikać ogłaszania wyroku śmierci w stosunku do kobiet w ciąży³⁰ oraz 6 (5) Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 roku zakazującego wykonywania wyroku śmierci w stosunku do kobiet w ciąży.

W prawie polskim a konkretnie w jego wykładni dokonanej przez Sąd Najwyższy wskazać należy powiązanie rozpoczęcia akcji porodowej z nabyciem ochrony prawnej³¹. Odnosząc powyższe rozważania *stricto* do tematyki rozprawy należy zaakcentować, że wolność sumienia i wyznania przysługuje dziecku dopiero od określonego momentu. To uprawnienie może być rozpatrywane wyłącznie w stosunku do osób, które osiągnęły już pewien stopień rozwoju, gwarantujący dostateczną zdolność rozeznania oceniającego³².

---

²⁹ Amerykańska Konwencja Praw Człowieka, uchwalona dnia 22 listopada 1969 roku, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1969a-c0.html> [13.12.2014].

³⁰ Dz. U. z 1992 r. Nr 41, poz. 175, Protokoły dodatkowe do Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r., dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół I) oraz dotyczący ochrony ofiar nie międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół II), sporządzone w Genewie dnia 8 czerwca 1977 r., art. 76 (3) I Protokołu Dodatkowego z 1977 roku, art. 6 (4) II Protokołu Dodatkowego z 1977 roku (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167). Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., art. 6 (5).

³¹ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 26 października 2006 r., sygn. akt I KZP 18/06 (OSNKW 2006, z. 11, poz. 97).

³² M. Bielecki, *Ewolucja wolności religijnej dziecka w Polsce w latach 1989–2009*, w: *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice – Bielsko-Biała 2009, s. 94.

Z uwagi na okoliczność, iż współcześnie obowiązujące akty prawa międzynarodowego (tak o charakterze *soft law* jak też *hard law*) zostały inkorporowane do krajowego porządku prawnego bądź w pewien sposób stały się inspiracją dla ustawodawstwa krajowego, w tym miejscu ograniczono się do zaakcentowania jego znaczenia. Szczegółowe rozważania zostaną poczynione bowiem w dalszej części rozprawy, poświęconej wolności sumienia i wyznania małoletnich na gruncie polskiego systemu prawnego.

2. Osoba małoletnia w prawie polskim

2.1. Osoba małoletnia w rozumieniu polskiego prawa cywilnego i rodzinnego

W polskiej nomenklaturze prawniczej funkcjonują różnorodne określenia używane w stosunku do dzieci. I tak przyjmuje się, iż małoletni to osoba niepełnoletnia, poniżej 18 roku życia. Nieletnim jest osoba w wieku poniżej 18 lat, u której występują przejawy demoralizacji lub osoba w wieku od 13 do 17 lat, która dopuściła się czynu karalnego. Pojęcie młodociany odnosi się do osób w wieku 15 do 18 lat, którzy mogą podlegać zatrudnieniu lub do osób w wieku 17 do 20 lat, które popełnią przestępstwo, za które ponoszą odpowiedzialność karną³³.

W przypadku prawa polskiego należy wskazać, że w pierwotnym okresie państwowości polskiej obowiązywały prawa zwyczajowe³⁴, następnie po umocnieniu się chrześcijaństwa wzrastało znaczenie norm prawa kanonicznego. Zasięg władzy ojcowskiej we wczesnym średniowieczu przypominał uprawnienia rzymskiego *pater familias*. Jak wskazuje się w literaturze, rodzina stanowiła związek wszystkich osób pod jedną władzą, która była uprawnieniem całkowitym i nieograniczonym zarówno pod względem majątkowym, jak i osobistym³⁵.

---

³³ H. Kołakowska-Przełomiec, *Prawo polskie a Konwencja o Prawach Dziecka*, w: *Prawa dziecka*, red. E. Czyż, Warszawa 2002, s. 52.

³⁴ J. Matuszewski, *Najstarszy zwód prawa polskiego*, Łódź 1995, s. 5–8.

³⁵ M. Bobrzyński, *Historia prawa niemieckiego w zarysie wraz z historią tego prawa w Polsce*, Kraków 1876, s. 27. O składnikach władzy ojcowskiej świadcząca o jego prymacie w rodzinie takich jak np. prawo karcenia zob. A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2008, s. 288 oraz W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa polskiego*, t. 1: (966–1795), Warszawa 2010, s. 303n.

Rodzina średniowieczna miała charakter patriarchalny, ale jego rozmiar kształtował się w zależności od pochodzenia społecznego³⁶. Pozycja matki, ze względu na szeroki zakres władzy ojcowskiej, była ograniczona i sprowadzała się głównie do obowiązku wychowywania dzieci³⁷. Dzieci natomiast nie posiadały żadnych praw, były kompletnie podporządkowane ojcu i całkowicie od niego zależne³⁸. Z czasem zakres absolutnej władzy patriarchalnej został ograniczony na rzecz matki – żony, a stosunkowo późno na rzecz dzieci.

Granicy dzieciństwa tradycyjnie uznawano w przypadku chłopców wiek 7 lat, kiedy dochodziło do tzw. postrzyżyn i przejścia dziecka spod opieki matki pod nadzór i wychowanie ojca. Wiek dojrzałości ustalano indywidualnie. Władza ojcowska ustawała generalnie z chwilą osiągnięcia dojrzałości przez dziecko – w przypadku chłopców wiązało się to z osiągnięciem zdolności do walki lub usamodzielnieniem ekonomicznym³⁹, w przypadku dziewcząt wygaśnięcie podległości władzy ojcowskiej związane było z zawarciem przez nią małżeństwa lub wstąpieniem do klasztoru.

Absolutny charakter władzy ojcowskiej w dawnym prawie polskim łagodziły kolejne akty, ograniczając najbardziej skrajne elementy władztwa. Jednym z pierwszych przejawów były zapisy Statutu wiślickiego z 1347 roku⁴⁰, w którym zabroniono sprzedaży i maltretowania dziecka, a jego zabicie, także wtedy, gdy było nieślubne, zagrożone było karą. Na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego złagodzenie władzy ojcowskiej przyniosły zapisy Statutu Litewskiego przyjętego 29 września 1529 roku, mocą którego zniesiono prawo „życia i śmierci”⁴¹.

---

³⁶ M. Bogucka, *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2005, s. 82.

³⁷ *Prawo cywilne rodzinne: pokrewieństwo i powinowactwo, uznanie, uprawnienie i wywód rodu, przysposobienie, opieka, ubezwłasnowolnienie*, oprac. na podstawie wykładów uniwersyteckich K. Lutostańskiego, s. 104, wydanie zdigitalizowane udostępnione na stronie internetowej <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=7506&from=pubindex&dirids=94&lp=1633> [13.04.2014].

³⁸ H. Manikowska, J. Tazbirowa, *Historia. Średniowiecze*, Warszawa 1995, s. 42.

³⁹ I. Henke, *Ewolucja prawnej pozycji dziecka w kontekście historycznego rozwoju rodziny*, w: *Prawo blisko człowieka. z dziejów prawa rodzinnego i spadkowego*, red. M. Miłkuła, Kraków 2008, s. 131.

⁴⁰ *Statut wiślicki w polskim przekładzie*: r. 1460 / [pisarz S. de Oppatow; przedm. Zygmunt Celichowski], nakład Biblioteki Kórnickiej, 1876.

⁴¹ Statut z 1529 roku był modyfikowany w drodze kolejnych zbiorów praw II Statutu z 11 marca 1566 roku oraz III Statutu przyjętego podczas Sejmu koronacyjnego w styczniu 1588 roku. Z punktu widzenia wolności wyznania istotne było inkorporowanie do prawa litewskiego całości postanowień Konfederacji warszawskiej z 1573 roku.

W zwodach małopolskim i wielkopolskim Statutów Kazimierza Wielkiego granice wieku zdolności do czynności prawnych określono pierwotnie na 12 lat, niezależnie od płci dziecka. Wiek ten był później stopniowo podnoszony. Początkowo akceptowaną zasadę każdorazowego ustalania dojrzałości do zdolności do czynności prawnych zastąpiono ustaleniem „lat sprawnych”. W Koronie było to 15 lat dla chłopców i 12 lat dla dziewcząt⁴². Nieco odmienne granice przyjmowało prawo miejskie, w którym dla chłopców granicę lat sprawnych określano na 14 lat a dziewcząt na 13 lat. Prawa miejskie przyjmowały także „lata roztropności”, gwarantujące pełnię praw. Zazwyczaj granicę lat roztropności ustalano w wysokości 21 lat dla obu płci.

Prawo ziemskie podlegało ewolucji, wskutek czego w drugiej połowie XVIII stulecia poprzez praktykę sądową podniesiono granice lat sprawnych do 18 lat dla chłopców i do 14 lat dla dziewcząt. Lata sprawne kończyły się po osiągnięciu 24 roku życia, co dawało pełną zdolność do czynności prawnych⁴³.

Ocenę humanitaryzmu prawa polskiego średniowiecznego w zakresie stosunków rodzinnych przedstawił Janusz Tazbir wskazując na: absolutyzm władzy ojcowskiej, przemoc wobec kobiet i dzieci, kary cielesne w szkole: „Jest rzeczą oczywistą, iż czym niższy był krąg społeczny, do którego należała dana rodzina, tym większy okazywał się zakres władzy męzowskiej i bezwzględność w jej sprawowaniu”⁴⁴.

W okresie zaborów ustawodawstwo obowiązujące na ziemiach polskich było wypadkową ustawodawstw państw zaborczych, ewentualnie w pewnych okresach i terenach, ustawodawstwa wzorowanego bądź stanowiącego inkorporację ustawodawstwa francuskiego w postaci Kodeksu Cywilnego.

Kwestię ustalenia granic małoletności w zaborze pruskim regulowały w zakresie prawa cywilnego m.in. początkowo Pruskie prawo krajowe z 1794 roku a następnie niemiecki Kodeks Cywilny z 1896 roku (BGB), zgodnie z którym dziecko uzyskiwało pełną zdolność do czynności prawnych z chwilą ukończenia 21 roku życia (§ 2 BGB), bądź po ukończeniu 18 roku życia i spełnieniu określonych warunków związanych z uzyskaniem zgody rodziców, zgody sądu opiekuńczego oraz uzasadnionego interesu małolet-

---

⁴² J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, Warszawa 1964, s. 496.

⁴³ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1996, s. 251.

⁴⁴ J. Tazbir, *Stosunek do dzieci w okresie staropolskim*, w: *Bici biją*, red. J. Bińczycka, Warszawa 2010, s. 21.

niego (§ 3–5 BGB). Do osiągnięcia pełnoletniości dziecko pozostawało pod władzą rodzicielską i winne było rodzicom posłuszeństwo.

W przypadku zaboru rosyjskiego, zgodnie ze „Zwodem Praw” z 1835 roku granicą pełnoletniości było ukończenie 21 roku życia.

W okresie rozbiorów prawo pozostawało w zasadzie konserwatywne. Jak zauważył Stanisław Płaza, nawet tak nowoczesny akt jak Kodeks Napoleona z 1804 roku „w silnej patriarchalnej władzy ojcowskiej upatrywał trwałości legalnej rodziny jako podstawy całego ustroju społecznego”⁴⁵, w zakresie rozszerzenia uprawnień dzieci (ale także kobiet) w ramach rodziny. Jedynym aktem idącym dalej niż powszechny standard był Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego obowiązujący od 1825 roku na terenie Królestwa Kongresowego. Złagodzenie polegało na przyznaniu władzy rodzicielskiej obojgu rodzicom, choć w przypadku braku jednomyślności decydujący głos miał ojciec – art. 337 KCKP, polepszeniu sytuacji dzieci nieślubnych, zastąpieniu wyłącznego prawa ojca do stosowania środków przymusu przez prawo karcenia przynależne obojgu rodzicom oraz wprowadzeniu sankcji za nadużywanie władzy rodzicielskiej⁴⁶. W zaborze rosyjskim, obowiązujący zbiór praw Cesarstwa Rosyjskiego (X Zwod Zakonow z 1835 roku) formalnie przyznawał władzę rodzicielską obojgu rodzicom, jednakże zgodnie z jego zapisami mąż sprawował władzę nad żoną, więc wspomniana zasada była przepisem martwym⁴⁷. W Galicji, pod rządami austriackiego kodeksu cywilnego (ABGB), ojciec sprawował niemal absolutną władzę, która była ograniczana jedynie w przypadku zaniedbywania obowiązku żywienia i wychowywania dziecka. Obowiązywały dwa rodzaje władzy w stosunku do dzieci: rodzicielska i ojcowska. Władza matki była pod tym względem upośledzona. Kobieta była odpowiedzialna za opiekę i kształcenie dziecka do ósmego roku życia, później odpowiedzialność za te sfery przejmował ojciec. Również BGB uznawał drugorzędną rolę matki, jednakże należy zauważyć, że w przeciwieństwie do ABGB rozszerzał uprawnienia matki wobec dziecka, w przypadku śmierci ojca dziecka⁴⁸.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku na terenie ziem polskich obowiązywały przez dłuższy okres czasu akty prawne „odziedziczone”

---

⁴⁵ S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 2: *Polska pod zaborem*, Kraków 2002, s. 65.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Zob. M. Sieja, *Instytucja władzy rodzicielskiej nad dziećmi ślubnymi w okresie zaborów i w Polsce niepodległej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo”, 2004, nr 290, s. 143–162.

⁴⁸ Tamże.

po okresie zaborów. Przez cały okres istnienia II Rzeczypospolitej trwały prace zmierzające do unifikacji i kodyfikacji prawa. W przypadku prawa cywilnego proces kodyfikacji prawa napotkał wiele przeszkód, różnorodnej natury i nie został zakończony do czasu wybuchu II wojny światowej. Wprowadzono jednak wiele norm regulujących kolizję praw zaborczych. Po zakończeniu II wojny światowej i powstaniu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, status osoby małoletniej został określony w przepisach Kodeksu cywilnego z 1964 roku. We współczesnym prawie polskim definicję terminu „dziecko” zawiera ustawa z dnia 6 stycznia 2000 roku o Rzeczniku Praw Dziecka⁴⁹. Zgodnie z jej art. 2 ust. 1 „dzieckiem jest każda istota ludzka od poczęcia do osiągnięcia pełnoletności”. W literaturze zwraca się jednak uwagę, iż jest to definicja wewnętrzna aktu prawnego i nie ma podstaw do rozciągnięcia jej stosowania na cały polski system prawny.

Na gruncie prawa polskiego moment uzyskania przez dziecko pełnoletności nie został wskazany w sposób jednolity. Ustawa z 23 kwietnia 1964 roku – Kodeks cywilny w art. 10 § 1 stanowi, że pełnoletnim jest ten, kto ukończył 18 lat. Uzyskanie więc statusu prawnego osoby pełnoletniej związane jest z osiągnięciem określonego wyżej wieku. Od tej zasady Kodeks cywilny w art. 10 § 2 przewiduje jednak wyjątek, dopuszczając uzyskanie pełnoletności przez zawarcie małżeństwa. Małoletni, który zawarł związek małżeński nie utraci pełnoletności w razie unieważnienia małżeństwa. Warunki, po spełnieniu których małoletni może zawrzeć związek małżeński, precyzuje ustawa z 25 lutego 1964 roku – Kodeks rodzinny i opiekuńczy w art. 10. Stanowi on, że z ważnych powodów sąd opiekuńczy może zezwolić na zawarcie małżeństwa kobiecie, która ukończyła lat szesnaście, a z okoliczności wynika, że zawarcie małżeństwa będzie zgodne z dobrem założonej rodziny. Zasada ta ma zawsze zastosowanie w przypadku mężczyzn, natomiast w przypadku kobiet należy również rozważyć przypadek uregulowany w treści § 2 art. 10 k.c. w związku z przepisem art. 10 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego. Przepis art. 10 k.r. i o. przewiduje możliwość zawarcia małżeństwa przez małoletnią kobietę, która ukończyła lat szesnaście. W przypadku zaistnienia ważnych powodów i stwierdzenia, że zawarcie małżeństwa będzie zgodne z dobrem założonej rodziny, sąd opiekuńczy może zezwolić na zawarcie małżeństwa przez małoletnią. W takiej sytuacji, na mocy dyspozycji art. 10 § 2 k.c. małoletnia uzyskuje pełnoletność.

---

⁴⁹ Dz. U. z 2000 r. Nr 6, poz. 69 ze zm.

Zgodnie z art. 10 § 1 Kodeksu cywilnego „Pełnoletnim jest, kto ukończył lat osiemnaście”. Zgodnie z § 2 powołanego przepisu „Przez zawarcie małżeństwa małoletni uzyskuje pełnoletniość. Nie traci jej w razie unieważnienia małżeństwa”.

Zgodnie z art. 11 k.c. pełną zdolność do czynności prawnych nabywa się z chwilą uzyskania pełnoletniości.

Zgodnie z art. 12 k.c. „Nie mają zdolności do czynności prawnych osoby, które nie ukończyły lat trzynastu, oraz osoby ubezwłasnowolnione całkowicie”.

Zgodnie z art. 15 k.c. „Ograniczoną zdolność do czynności prawnych mają małoletni, którzy ukończyli lat trzynaście, oraz osoby ubezwłasnowolnione częściowo”. Wynikiem analizy powyżej cytowanych przepisów jest stwierdzenie, iż osobą małoletnią w rozumieniu prawa polskiego jest osoba fizyczna, która nie ukończyła osiemnastego roku życia.

Jak wynika z analizy wskazanych przepisów okres małoletniości dzieli się, z uwagi na możliwość podejmowania przez małoletniego czynności prawnych, na dwa periody. Małoletni, który nie ukończył trzynastego roku życia jest pozbawiony w całości zdolności do czynności prawnych (z zastrzeżeniem wynikającym z treści przepisu art. 14 § 2 k.c.).

Małoletni, który ukończył trzynasty rok życia i nie został ubezwłasnowolniony całkowicie, posiada ograniczoną zdolność do czynności prawnych.

W przypadku określenia dolnej granicy wieku, pozwalającej na przyjęcie, że dana istota jest człowiekiem należy wskazać, że w polskim systemie prawa jedynie w ustawie z 6 stycznia 2000 roku o Rzeczniku Praw Dziecka precyzyjnie określono dolną granicę wieku dziecka. Artykuł 2 ust. 1 tej ustawy stanowi, że dzieckiem jest każda istota ludzka od momentu poczęcia do osiągnięcia pełnoletniości. Pośrednio jednak o uznaniu dziecka nienarodzonego za podmiot prawa można wnioskować także na podstawie niektórych przepisów kodeksu cywilnego⁵⁰.

Problem wskazania tej granicy uwidocznił się także w orzecznictwie. Pojęcia „dziecko” i „człowiek” mają zasadnicze znaczenie dla ochrony dziecka także w obszarze prawa polskiego. Wymownym przykładem zróżnicowania tych pojęć jest uchwała Izby Karnej Sądu Najwyższego z 26 października 2006 roku, sygn. akt I KZP 18/06⁵¹, w której Sąd Najwyższy uznał, że posłużenie się w prawie karnym pojęciem „człowiek” i „dziecko poczęte” dowodzi

⁵⁰ Np. art. 927 § 2, 972, 77 § 2, 142 k.c.; zob. L. Świto, *Osobowość prawna nasciturusa w prawie kanonicznym i polskim*, „Prawo Kanoniczne”, 40(1997), nr 1–2, s. 244.

⁵¹ OSNKW 2006, z. 11, poz. 97.

odrębności tych podmiotów. Nie kwestionując, że należą one do kategorii istot ludzkich, sąd wykluczył możliwość prawnokarnej ochrony dziecka poczętego tak jak człowieka. Wskazał, że dziecko poczęte staje się w prawie karnym człowiekiem z momentem rozpoczęcia akcji porodowej. Tym samym zróżnicował ochronę życia ludzkiego w zależności od biologicznej fazy rozwoju istoty ludzkiej, zaś jako moment rozpoczęcia ochrony prawnej zagwarantowanej dla człowieka uznał rozpoczęcie porodu. Jeszcze dobitniejszym przykładem dysonansu pomiędzy zakresem ochrony przynależnej dziecku – rozumianemu jako istota ludzka i człowiekowi po jego urodzeniu – są przepisy ustawy z 7 stycznia 1993 roku o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży⁵², które przewidują możliwość przerwania życia dziecka poczętego w przypadku wystąpienia przesłanek medycznych, eugenicznych i kryminalnych. Nowe polskie prawo aborcyjne od 27 stycznia 2021 roku umożliwi aborcję wyłącznie w dwóch przypadkach: gdy ciąża jest efektem czynu zabronionego (gwałtu, aktu kazirodczego) a także gdy lekarz stwierdzi, że ciąża zagraża życiu lub zdrowiu matki. Stwierdzenie nieodwracalnych upośledzeń, ciężkich, letalnych wad płodu nie jest już przesłanką do aborcji w Polsce⁵³.

2.2. Osoba małoletnia w rozumieniu polskiego prawa karnego

W terminologii polskiego prawa karnego nie występuje pojęcie osoby małoletniej, spotyka się za to pojęcie osoby nieletniej lub młodocianej. Z uwagi na zakres niniejszej pracy uzasadnione jest przedstawienie kształtowania się poglądów na kwestię możliwości ponoszenia przez osoby niedojrzałe odpowiedzialności za popełnione czyny bezprawne.

Jeżeli chodzi o granice wiekowe małoletniości (również w znaczeniu nieletniości), to należy wskazać na różnice w traktowaniu stopnia dojrzałości w rozumieniu prawa cywilnego i prawa karnego. O ile w kwestiach cywilnych małoletnim przysługiwały pewne uprawnienia głównie związane z prawem spadkowym, w zasadzie od narodzin, zaś po osiągnięciu wieku około 12–14 lat zakres tych uprawnień poszerzał się, to w przypadku prawa karnego pierwotnie nie różnicowano odpowiedzialności sprawcy w zależności

---

⁵² P. Jabłońska, *Penalizacja aborcji w prawie kanonicznym i prawie świeckim*, „Perspectiva, Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 19(2020), nr 2(37) s. 26.

⁵³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 października 2020 r. sygn. akt K 1/20 (Dz.U. z 2021 r. poz. 175).

od jego wieku. Stąd znane są w przeszłości liczne przypadki skazywania małoletnich na kary tożsame z wymierzonymi dorosłym sprawcom⁵⁴.

Kwestia określenia stopnia dojrzałości młodych ludzi, która umożliwiałaby im ponoszenie odpowiedzialności za czyny niedozwolone była od najdawniejszych czasów przedmiotem regulowanym przez prawa zwyczajowe, a następnie spisane lub stanowione. Jak wskazuje się w literaturze przedmiotu, początek historycznej odpowiedzialności karnej osób nieletnich winien być upatrywany w korekcyjnej roli władzy rodzicielsko-opiekuńczej⁵⁵. Ojciec rodziny, któremu przysługiwała nieograniczona władza rodzicielska (*ius vitae et necis*), miał prawo do dowolnego wymierzania kar członkom swojej rodziny, w tym nade wszystko nieletnim⁵⁶. Początkowo nieograniczona władza ojca rodu, ulegała osłabieniu na rzecz wzmacniającej się struktury władzy, początkowo plemiennej a następnie monarszej i państwowej.

W prawach najdawniejszych organizacji państwowych istniała tendencja do łagodniejszego traktowania sprawców, którzy z uwagi na młody wiek mogli nie w pełni pojmować znaczenie swoich czynów⁵⁷.

Literatura przedmiotu przypisuje naczelną rolę ewolucji zasad odpowiedzialności karnej nieletnich dorobkowi prawa rzymskiego⁵⁸.

Początkowo system prawny nie wskazywał konkretnych granic wiekowych nieletniości. Ocenę stopnia niedojrzałości przeprowadzano w odniesieniu do każdego indywidualnego przypadku. Ocena ta polegała na weryfikacji rozwoju płciowego młodego sprawcy. Osoba niezdolna do spółdzenia potomstwa była uważana za nieletnią, a tym samym korzystała ze złączonej odpowiedzialności karnej⁵⁹.

Zmianę kryteriów nieletniości/małoletniości przyniosła kodyfikacja justyniańska, która wygenerowała wiele kryteriów różnicujących zdolność człowieka do czynności odnoszących skutek na gruncie prawa cywilnego i karnego. Kodyfikacja wprowadziła podział osób na cztery kategorie uza-

---

⁵⁴ Por. Balcerek, *Prawa dziecka*, s. 42–43.

⁵⁵ M. Cieślak, *Od represji do opieki (rzut oka na ewolucję zasad odpowiedzialności nieletnich)*, „Palestra”, 17(1973), nr 1(181), s. 30.

⁵⁶ K. Gromek, *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Warszawa 2004, s. 12.

⁵⁷ Cieślak, *Od represji do opieki*, s. 31–33.

⁵⁸ Tamże, s. 32; M. Kuryłowicz, *Odpowiedzialność „nieletnich” za czyny bezprawne w prawie rzymskim*, w: *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, red. T. Bojarski, Lublin 1988, s. 9.

⁵⁹ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Kraków 2004, s. 17.

leżnione od osiągnięcia określonego wieku. Do pierwszej zaliczano dzieci (*infantes*) – czyli osoby poniżej siódmego roku życia, niezdolne zarówno do czynności prawnych, jak i do ponoszenia jakiegokolwiek odpowiedzialności za czyny bezprawne. Drugą grupę stanowiły dziewczynki pomiędzy 7 a 12 rokiem życia i chłopcy po ukończeniu siódmego roku życia a przed ukończeniem 14 roku życia. Osoby te określano jako *impubertes* – miały ograniczoną zdolność do czynności prawnych. Kolejną grupę – *minores* – tworzyły osoby, które nie ukończyły 25 roku życia, posiadające pełną zdolność do czynności prawnych, jednakże będące z uwagi na niedostateczny stopień doświadczenia życiowego chronione poprzez możliwość uchylenia się od skutków obiektywnie niekorzystnych dla nich czynności prawnych. Ostatnią grupę tworzyły osoby o całkowitej zdolności do czynności prawnych – dorośli po ukończeniu 25 roku życia (*puberes*). W zakresie odpowiedzialności karnej prawo pojustyniańskie, w przypadku osób małoletnich, wyróżniało trzy kategorie takich osób. Pierwszą stanowiły dzieci – uznawane za niemogące ponosić odpowiedzialności karnej za swoje czyny. Drugą stanowiły osoby pomiędzy 7 a 10 rokiem życia – uznawane za niezdolne do umyślnego popełnienia czynów przestępczych (*proximus infanti*). Trzecią grupę tworzyły osoby pomiędzy 10 a 14 rokiem życia – określane jako młodzież zdolną do działania z rozeznaniem” (*proximus puberati*)⁶⁰.

Z uwagi na odmienne od prezentowanego w rzymskiej myśli prawniczej, pojmowanie pojęcia odpowiedzialności tak cywilnej jak i karnej, wśród zajmujących obszar dawnego Imperium Romanum ludów barbarzyńskich nie przyjęto rzymskiego podziału na kategorie wiekowe sprawców przestępstw. Uznawano jednak możliwość nieponoszenia przez sprawcę odpowiedzialności za zawiniony czyn bezprawny wynikającą z jego braku doświadczenia. W poszczególnych prawach barbarzyńskich (*leges barbarorum*) granice małoletniości ustalono na 12 lat (prawo Franków Salickich i prawo saksońskie)⁶¹ a w prawach Burgundów, Wizygotów, Franków Rypuarskich granicą zdolności do czynności prawnych było osiągnięcie 13 ewentualnie 15 roku życia⁶².

Rozwój systemów prawnych w okresie Średniowiecza skutkowało przesuwaniem granic wieku zdolności do czynności prawnych i wieku umożliwia-

---

⁶⁰ Gromek, *Komentarz do ustawy*, s. 13.

⁶¹ A. Walczak-Żochowska, *Systemy postępowania z nieletnimi w państwach europejskich. Studium prawno-porównawcze*, Warszawa 1988, s. 9; Korcył-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, s. 19.

⁶² Tamże; T. Maciejewski, *Historia powszechna ustroju i prawa*, Warszawa 2000, s. 368.

jącego przypisanie odpowiedzialności za czyny bezprawne. W XIII-wiecznym *Zwierciadle szwabskim* ustalono, że osoby, które nie ukończyły 7 roku życia nie ponoszą odpowiedzialności, zaś w okresie 7–14 lat odpowiadały warunkowo⁶³. We Francji granicą braku możliwości ponoszenia odpowiedzialności było 10 lat, zaś osoby pomiędzy 10 i 14 rokiem życia ponosiły odpowiedzialność, jednakże katalog kar stosowanych wobec nich był ograniczony⁶⁴. W państwach skandynawskich granicą małoletniości było 15 lat⁶⁵. W ustawodawstwach państw anglosaskich zastosowany został model uzależnienia odpowiedzialności od warunków osobistych młodocianego sprawcy⁶⁶.

Czasy wczesnonowożytne to okres recepcji rozwiązań prawa rzymskiego do systemów prawnych państw europejskich. Recepcja ta polegała na włączeniu do krajowych systemów prawnych rozwiązań ujętych w kodyfikacji justyniańskiej⁶⁷.

Jednym z najdonioślejszych przykładów aktu prawnego powstałego w omawianym okresie jest *Constitutio Criminalis Carolina*⁶⁸, przyjęta w 1532 roku i wprowadzona w życie na terenie Rzeszy Niemieckiej, a następnie absorbowana przez systemy prawne innych państw europejskich. Zgodnie z CCC małoletniość sprawcy powodowała, że katalog kar stosowanych wobec takiej osoby był ograniczony. Granicą małoletniości w zależności od rodzaju czynów bezprawnych było 12–14 lat⁶⁹.

W prawie obowiązującym w dawnej Rosji pierwotnie granicą małoletniości było 7 lat⁷⁰, następnie granica ta ulegała przesunięciu na lat 17, następnie 12⁷¹ i 10 lat. Przepisy uzależniały możliwość wymierzenia niektórych kar także od stopnia psychicznego rozwoju sprawcy.

W krajach anglosaskich granicą odpowiedzialności karnej było ukończenie 7 lat – osoby poniżej tej granicy nie mogły odpowiadać karnie. Osoby w wieku 7–14 lat objęte były domniemaniem nieodpowiedzialności, które

---

⁶³ Tamże, s. 284.

⁶⁴ G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość i jej granice*, Warszawa 1993, s. 14.

⁶⁵ Tamże, s. 14–15.

⁶⁶ S. Frankowski, *Wina i kara w angielskim prawie karnym*, Warszawa 1976, s. 33n.

⁶⁷ Maciejewski, *Historia powszechna*, s. 310.

⁶⁸ Pod adresem: https://login.gmg.biz/earchivmanagement/projektdaten/earchiv/media/1532_Peinliche_Halsgerichtsordnung.pdf [20.11.2015].

⁶⁹ Por. A. Walczak-Żochowska, *Systemy postępowania z nieletnimi*, s. 10; Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, s. 20; Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość i jej granice*, s. 15; Gromek, *Komentarz do ustawy*, s. 15.

⁷⁰ R. Hube, *Historia prawa karnego ruskiego*, t. 1, Warszawa 1870, s. 86.

⁷¹ Tamże, s. 127.

było domniemaniem wzruszalnym, co skutkowało możliwością traktowania takich sprawców jak dorosłych. Ukończenie 14 roku życia oznaczało w prawie angielskim pełną odpowiedzialność karną⁷².

W czasach nowożytnych istotne znaczenie dla określenia granic nieletniości przypisać należy rozwiązaniom zawartym w *Constitutio Criminalis Theresiana* z 1768 roku⁷³. Wskazana kodyfikacja uzależniała możliwość poniesienia odpowiedzialności przez nieletniego od ukończenia 7, 14 lub 16 i 20 lat⁷⁴.

W prawie polskim pierwszą kodyfikacją przewidującą zasady odpowiedzialności karnej osób nieletnich był Statut Ormiański z 1519 roku⁷⁵. Statuował on granice nieodpowiedzialności na stosunkowo wysokim poziomie 15 lat⁷⁶.

W powszechnie obowiązującym w miastach na prawie magdeburskim granicą odpowiedzialności był wiek 7 lat. Przemawiała za tym ocena stopnia rozwoju intelektualnego pozwalająca pojąć znaczenie czynu⁷⁷.

Modyfikacji rozwiązań zawartych w *Constitutio Criminalis Theresiana* dokonał tzw. Kodeks Toskański z 1786 roku (znany jako *Leopoldina*)⁷⁸. W myśl jego zapisów granicą nieodpowiedzialności było 12 lat, zaś sprawcy mający pomiędzy 12 a 18 rokiem życia mogli odpowiadać jak dorośli, jeżeli stopień ich rozwoju i możliwości rozeznania na to wskazywały⁷⁹. Analogiczne zasady zostały wprowadzone w wydanym w 1787 roku Kodeksie karnym Józefa II (*Josephina*, *Józefina*).

W ustawodawstwie francuskim doby Rewolucji granicą odpowiedzialności karnej było 16 lat, zaś od ustaw jakobińskich 10 lat⁸⁰.

Pierwszy nowoczesny kodeks karny epoki nowożytnej – *Code penal* z 1810 roku ustalał granice zdolności do poniesienia odpowiedzialności

---

⁷² Por. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość i jej granice*, s. 16n.

⁷³ Maciejewski, *Historia powszechna*, s. 557. Oryginalny tekst aktu udostępniony na stronie http://www.koeblergerhard.de/Fontes/Constitutio%20Criminalis%20Theresiana1768_komplett.pdf [1.12.2015].

⁷⁴ Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość i jej granice*, s. 16.

⁷⁵ Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, s. 23.

⁷⁶ Zob. S.L. Hubert, *Stanowisko nieletnich w Statucie Ormiańskim z roku 1519*, w: *Pamiętnik trzydziestolecia pracy naukowej profesora Dąbkowskiego*, Lwów, 1932, s. 75–92.

⁷⁷ Zob. B. Groicki, *Artykuły prawa magdeburskiego. Porządek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów*, Warszawa 1954, s. 54.

⁷⁸ Maciejewski, *Historia powszechna*, s. 793.

⁷⁹ Walczak-Żochowska, *Systemy postępowania z nieletnimi*, s. 11.

⁸⁰ Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, s. 22.

karnej na 16 lat (nie zawierał on jednak określenia granic zupełnej nieodpowiedzialności). Rozwiązania przyjęte w *Code penal* zostały recypowane przez wiele ustawodawstw. Tytułem przykładu wskazać należy Kodeks karny Bawarii z 1861 roku, pruskie prawo karne z 1851 roku, kodeks karny belgijski z 1837 r., kodeksy karne wywodzące się z kodeksów hiszpańskich – kodeks karny Boliwii z 1834 roku, Kolumbii z 1837 roku, 1873, 1887 i 1890 roku, kodeks karny Brazylii z 1890 roku i szereg innych.

Niemiecki kodeks karny z 1871 roku⁸¹ wykluczał odpowiedzialność karną dzieci poniżej 12 roku życia, zaś wobec sprawców pomiędzy 12 a 18 rokiem życia dopuszczał możliwość poniesienia kary, jednakże przy jej wymiarze należało brać pod uwagę warunki osobiste sprawcy⁸². W innych ustawach karnych tego okresu granice nieodpowiedzialności ustalono na 9 lat (Kodeks hiszpański z 1871 roku, Kodeks włoski z 1889 roku), 10 lat (kodeksy: holenderski z 1881 roku, węgierski z 1878 roku, norweski z 1842 roku, rosyjski z 1903 roku). W przypadku rosyjskiego prawa karnego zgodnie z kolejno obowiązującymi na terenie zaboru Kodeksem Karzącym Królestwa Polskiego z 1818 roku, Kodeksem Kar Głównych i Poprawczych z 1847 roku, Kodeksami karnymi z 1876 roku i 1903 roku granicą odpowiedzialności karnej było ukończenie 10 roku życia – tacy sprawcy nie ponosili żadnej kary. W przypadku sprawców w wieku 10–14 lat wymiar kary należał do rodziców. W przypadku sprawców w wieku 14–17 lat stosowano obniżenie wymiaru kary. Proces unifikacji prawa po odzyskaniu niepodległości w przypadku prawa karnego został zakończony wprowadzeniem w życie na mocy rozporządzenia Prezydenta z dnia 11 lipca 1932 roku Kodeksu karnego. Przyjęto w nim zasadę, iż nieletni do ukończenia 13 roku życia, oraz do ukończenia 17 roku życia, działający bez rozeznania znaczenia czynu nie podlegali karze, a jedynie środkom wychowawczym.

Po zakończeniu II wojny światowej i powstaniu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, w przypadku prawa karnego granice odpowiedzialności karnej osób nieletnich określił początkowo Kodeks karny z 1969 roku a następnie, już po zmianach ustrojowych kodeks karny z 1997 roku.

W prawie karnym należy przyjąć, iż terminem „małoletniego” określa się osobę, która nie ukończyła 18 roku życia i nie uzyskała pełnoletnio-

---

⁸¹ Pod adresem: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=71376&from=publication> [10.01.2016].

⁸² G. Harasimiak, *Ewolucja zasad odpowiedzialności, traktowania i postępowania z nieletnimi*, Szczecin 2000, s. 48.

ści przez zawarcie związku małżeńskiego (zgodnie z art. 10 kodeksu cywilnego)⁸³.

Ustawy karne posługują się terminem osoba nieletnia, za którą uważa się osobę, która nie ukończyła 17 roku życia. Ukończenie 17 roku życia (poza przypadkami uregulowanymi w przepisie art. 10 § 2 k.k.) stanowi granicę odpowiedzialności karnej. Należy zwrócić uwagę na wyjątek dotyczący sprawców, którzy w chwili popełnienia czynu byli nieletnimi, jednakże dopuścili się po ukończeniu 15 roku życia, czynów stypizowanych w treści wskazanych w art. 10 § 2 k.k. przepisów prawa materialnego. W przypadku tych nieletnich, po stwierdzeniu, że m.in. stopień ich rozwoju psychicznego za tym przemawia, stosuje się przepisy kodeksu karnego. Odpowiedzialność nieletniego oparta na przepisach kodeksu karnego ma zatem charakter subsydiarny, jest odstępstwem od zasady, że do nieletnich nie stosuje się kar i środków karnych przewidzianych dla sprawców dorosłych. Należy uznać za trafne spostrzeżenie iż, „odpowiedzialność nieletnich z kodeksu karnego stanowi najostrzejszą reakcję na popełnione przez nieletniego przestępstwo i dotyczy nieletnich najbardziej zdemoralizowanych. W pozostałych przypadkach popełnienie przez nieletniego czynu karalnego, jak też wykazywanie przez niego przejawów demoralizacji, może pociągać za sobą zastosowanie wobec niego środków wychowawczych, leczniczo-wychowawczych lub środka poprawczego z ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich”⁸⁴. Kierując się dyrektywą o konieczności preferencyjnego traktowania sprawców nieletnich (co wynika z przekonania o wychowawczym oddziaływaniu kary na osobę nie w pełni ukształtowaną psychicznie i emocjonalnie⁸⁵), ustawodawca dokonał modyfikacji zakresu odpowiedzialności karnej nieletnich (ograniczając rodzaj kary, jaką można mu wymierzyć oraz jej wyso-

---

⁸³ Zob. *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. J. Skorupka, Warszawa 2016, s. 410.

⁸⁴ J. Sawicki, *Odpowiedzialność nieletnich według art. 10 § 2 i 3 kodeksu karnego*, „Homines Hominibus”, 2008, nr 1(4), s. 106.

⁸⁵ Zob. art. 54 § 1 k.k. zawierający dyrektywę wymiaru kary, zgodnie z którą wymierzając karę nieletniemu lub młodocianemu, sąd kieruje się przede wszystkim tym, aby takiego sprawcę wychować. Zgodnie z § 2 tego przepisu, nie można wobec sprawcy, który w czasie popełnienia przestępstwa nie ukończył 18 lat, orzec kary dożywotniego pozbawienia wolności. „Sprawca taki jest bowiem osobą o nieukształtowanej w pełni osobowości i możliwe jest jeszcze (przynajmniej potencjalnie) doprowadzenie do jej ukształtowania pożądanego społecznie na skutek oddziaływania wychowawczego. Należy zatem dać szansę takiemu sprawcy powrotu do życia w społeczeństwie” – M. Budyn-Kulik, w: *Kodeks karny. Praktyczny komentarz*, red. M. Mozgawa, Kraków 2006, s. 136.

kość), a ponadto zawarł w przepisach. Szczególne dyrektywy wymiaru kar i szersze niż w przypadku sprawców dorosłych możliwości zastosowania nadzwyczajnego złagodzenia kary.

3. Osoba małoletnia w świetle prawa kanonicznego Kościoła katolickiego

Zgodnie z nieobowiązującym już Kodeksem prawa kanonicznego z 1917 roku korzystanie z praw zależne było od osiągnięcia prawem przypisanego wieku. Pełnoletnim (*maior*) był ten, kto ukończył 21 lat życia. Przed tą datą był osobą małoletnią (*minor*). W myśl kanonów 88, 746 i 854 okres małoletniości dzielił się na okresy: dojrzałości (*pubes*) tj. dla chłopców po ukończeniu 14 roku życia, dla dziewcząt 12 roku życia, nieletniości (*impubes*) od ukończenia 7 roku życia do osiągnięcia dojrzałości, oraz dzieciństwa – do osiągnięcia 7 roku życia. Po ukończeniu 7 roku życia uważa się, że małoletni posiada zdolność używania rozumu.

Zgodnie z obowiązującym Kodeksem prawa kanonicznego z 1983 roku pełnoletnia jest osoba, która ukończyła 18 lat, poniżej tego wieku jest małoletnią⁸⁶.

Kodeks prawa kanonicznego odnosząc się do wychowania, wskazuje kilka terminów na określenia podmiotu wychowania m.in. „dziecko”⁸⁷, „młodzież”⁸⁸. W związku z kan. 97 par. 2 KPK83 wnioskować należy, że granicą wieku pomiędzy dzieckiem a młodzieżą jest ukończenie 7 roku życia. W przypadku dzieci górną granicą wieku jest 7 rok życia, jeśli chodzi o młodzież brak jest precyzyjnego wskazania.

Małoletniego, przed ukończeniem siódmego roku życia, nazywa się dzieckiem i uważany jest za nieposiadającego rozumu. Po skończonym siódmym roku życia domniemywa się, że posiada używanie rozumu⁸⁹.

Podmiotowość prawna to zdolność osoby do bycia podmiotem praw i obowiązków. Taką podmiotowość według nauczania Kościoła katolickiego

---

⁸⁶ Kan. 97 § 1. Osoba, która ukończyła osiemnaście lat, jest pełnoletnia; poniżej tego wieku małoletnia.

⁸⁷ Kan. 226 par. 2, kan. 793 par. 1 i 2, kan. 868 par. 1, kan. 1125 n. 3, kan. 1154, 1366, 1689.

⁸⁸ Kan. 528 par. 1, kan. 795.

⁸⁹ Kan. 97 § 2. Małoletni, przed ukończeniem siódmego roku życia, nazywa się dzieckiem i uważany jest za nieposiadającego używania rozumu. Po skończonym siódmym roku życia domniemywa się, że posiada używanie rozumu.

posiada każdy człowiek od chwili swego poczęcia i nazywa się ją naturalną zdolnością prawną⁹⁰. Prawo kanoniczne przewiduje jednak również nabytą zdolność prawną, którą uzyskuje się poprzez chrzest⁹¹. Należy również podnieść, że prawo kanoniczne nie różnicuje statusu prawnego dziecka poczętego w zależności od metody poczęcia (*in utero* lub *in vitro*)⁹².

Kanon 97 zawiera definicję legalną terminu „dziecko” w rozumieniu prawa kanonicznego. Definicja ta z uwagi na znaczenie kodeksu w systemie prawa kanonicznego jest definicją obowiązującą powszechnie w Kościele. Zapis zawarty w kanonie 97 § 2 KPK83 ma walor domniemania prawnego nieobalanego (*praesumptio iuris ac de iure*). Konsekwencją tego jest nieposiadanie przez „dziecko” możliwości wyrażenia woli w żadnej ze spraw. Stan ten ustaje po wyjściu z dzieciństwa. Osoby takie uważa się za osoby małoletnie, które osiągnęły używanie rozumu. Zgodnie z KPK83 osoby małoletnie mają ograniczoną zdolność do korzystania z uprawnień wynikających z prawa kanonicznego, dzieci nie posiadają jej wcale⁹³.

Należy także zwrócić uwagę na wskazaną w treści kanonu 111 § 2 KPK83 granicę 14 lat jako wieku, którego ukończenie pozwala małoletniemu na samodzielny wybór obrządku.

Należy podnieść, że małoletni jest zasadniczo zobowiązany do posłuszeństwa tym, którzy odpowiadają za jego proces wychowawczy, w tym wychowanie religijne. Zgodnie z kanonem 98 § 1 i 2 KPK83 małoletni, w wykonywaniu swych uprawnień podlega władzy rodziców lub opiekunów. Dopiero bowiem po osiągnięciu pełnoletniości przysługuje mu możliwość samodzielnego wykonywania uprawnień nadanych przez prawo kanoniczne. Wyjątki od tej reguły wynikać mogą jedynie z okoliczności wyjęcia mało-

---

⁹⁰ Por. F. Lempa, *Kompetencje, uprawnienia i obowiązki w Kościele katolickim*, Białystok 2013, s. 73–74. A także Kongregacja Nauki Wiary, Deklaracja *Quaestio de abortu* z 18 listopada 1974, w: *Posoborowe prawodawstwo kościelne*, t. 1, z. 1, red. E. Szafranski, Warszawa 1969, s. 181–231.

⁹¹ Art. 96 KPK83.

⁹² Jest to stanowisko tożsame ze stanowiskiem wyrażonym na gruncie prawa świeckiego – zob. wyrok TK z dnia 28.05.1997 r., sygn. K26/96.

⁹³ Kan. 98 § 1. Osobie pełnoletniej przysługuje pełne wykonywanie jej uprawnień. § 2. W wykonywaniu swoich uprawnień osoba małoletnia podlega władzy rodziców lub opiekunów, z wyjątkiem tych spraw, w których małoletni na podstawie prawa Bożego lub kanonicznego są wyjęci spod ich władzy; co do ustanowienia opiekunów oraz ich władzy, należy zachować przepisy prawa cywilnego, chyba że w prawie kanonicznym co innego zastrzeżono albo biskup diecezjalny uznał w pewnych wypadkach, ze słusznej przyczyny, że należy zarządzić temu przez ustanowienie innego opiekuna.

letniego (ale nie dziecka) spod władzy rodziców bądź opiekunów, na mocy prawa Bożego lub prawa kanonicznego⁹⁴.

W zakresie odpowiedzialności karnej stypizowanej w Kodeksie wskazać należy, iż granicą wieku, umożliwiającą przypisanie odpowiedzialności karnej młodej osobie jest ukończenie przez nią 16 lat⁹⁵, natomiast małoletni, który ukończył już 16 rok życia traktowany może być łagodniej, jeżeli chodzi o katalog wymierzanych kar⁹⁶.

W przypadku norm Kodeksu kanonicznego Kościołów wschodnich z 1990 roku⁹⁷ wskazać należy granicę wieku (ukończony 7 rok życia) jako granicę podlegania ustawom kanonicznym⁹⁸ oraz (ukończenie 14 roku życia) jako granicę do osiągnięcia której decydujące znaczenie ma zdanie rodziców małoletniego⁹⁹. KKKW w sposób analogiczny do KPK83 rozstrzyga kwestię pełnoletniości i zdolności do czynności prawnych w rozumieniu prawa kanonicznego. Granicą pełnoletniości i pełnej zdolności do czynności prawnych jest ukończenie 18 roku życia¹⁰⁰. Osoby małoletnie co do zasady podlegają władzy rodziców lub opiekunów¹⁰¹. Rodzice lub opiekunowie są

---

⁹⁴ Por. P. Kroczek, *Rodzicielstwo w aspekcie prawnym – analiza porównawcza prawa kanonicznego i prawa polskiego*, w: *Odpowiedzialne rodzicielstwo wobec wyzwania XXI wieku*, red. M. Duda, Kraków 2010, s. 54–56.

⁹⁵ Kan. 1323 – Nie podlega żadnej karze, kto w chwili przekraczania ustawy lub nakazu: 1 nie ukończył jeszcze szesnastego roku życia.

⁹⁶ Kan. 1324 § 1. Sprawca przekroczenia nie jest wolny od kary, lecz kara przewidziana ustawą lub nakazem powinna być złagodzona lub zastąpiona pokutą, jeśli przestępstwo zostało popełnione: pkt. 4 przez małoletniego, który ukończył szesnasty rok życia.

⁹⁷ *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium* auctoritate Ioannis Pauli pp. II promulgatus 18.oct. 1990 a.

⁹⁸ Kan. 1490 KKKW – Ustawom czysto kościelnym podlegają ochrzczeni w Kościele katolickim lub do niego przyjęci, którzy jednak posiadają wystarczające używanie rozumu oraz jeśli ustawa czego innego wyraźnie nie zastrzega ukończyły siódmy rok życia.

⁹⁹ Kan. 900 § 1. KKKW – Ten, kto nie ukończył 14 roku życia, nie może zostać przyjęty, jeżeli opierają się temu jego rodzice.

¹⁰⁰ Kan. 909 § 1. KKKW Osoba, która ukończyła osiemnasty rok życia jest pełnoletnia; poniżej tego wieku małoletnia. § 2. Małoletni przed ukończeniem siódmego roku życia nazywa się dzieckiem i uważany jest za nieposiadającego używania rozumu. Po skończonym siódmym roku życia domniemywa się, że posiada używanie rozumu. § 3. Ktokolwiek na stałe nie posiada używania rozumu, uznany jest za nieodpowiedzialnego i przyrównany dzieciom, w zw. z kan. Kan. 910 § 1. KKKW – Osobie pełnoletniej przysługuje pełne wykonywanie jej uprawnień.

¹⁰¹ Kan. 910 § 2. KKKW – W wykonywaniu swoich uprawnień osoba małoletnia podlega władzy rodziców lub opiekunów, z wyjątkiem tych spraw, w których małoletni na podstawie prawa Bożego lub kanonicznego są wyjęci spod ich władzy; co do ustanowienia

podmiotami występującymi w imieniu małoletnich w postępowaniach sądowych¹⁰² (z zastrzeżeniem, że zasada ta nie dotyczy spraw, w których interesy małoletniego i rodziców lub opiekunów są sprzeczne). Istotnym zastrzeżeniem jest norma ustanawiająca niższą granicę zdolności do występowania w postępowaniach dotyczących spraw duchownych, która została ustalona na ukończone 14 lat¹⁰³. Wyjątkowo Kodeks dopuszcza występowanie osób małoletnich, które nie ukończyły 14 roku życia w charakterze świadków¹⁰⁴.

W zakresie prawa kanonicznego karnego KKKW zawiera rozwiązania analogiczne do przyjętych w KPK83. Odpowiedzialność karna powiązana jest z zawinieniem czynu, co oznacza brak odpowiedzialności osób poniżej 14 roku życia oraz ograniczenia co do katalogu kar nakładanych na osoby, które popełniły czyn, mając ukończony 14 rok życia a nie osiągnęły jeszcze pełnoletniości¹⁰⁵.

Wśród norm statuujących poszczególne przestępstwa, zwrócić uwagę należy na penalizację oddania przez rodziców lub opiekunów dzieci na wychowanie w wierze akatolickiej¹⁰⁶.

Katechizm Kościoła katolickiego z 1992 roku wskazuje istotną rolę rodziców w procesie chrześcijańskiego wychowania dzieci¹⁰⁷. Należy zwrócić

---

opiekunów, należy zachować przepisy prawa cywilnego, chyba że w prawie wspólnym albo partykularnym własnego Kościoła *sui iuris* co innego zastrzeżono i opiekunowie, mocą prawa Biskupa eparchialnego, jeżeli jest konieczne, przez niego samego są ustanowieni.

¹⁰² Kan. 1136 § 1. KKKW – Małoletni i ci, którzy pozbawieni są używania rozumu, mogą występować w sądzie tylko przez swoich rodziców, opiekunów lub kuratorów.

¹⁰³ Kan. 1136 § 3. KKKW – Jednak w sprawach duchowych lub złożonych z duchowymi małoletni, jeżeli osiągnęli używanie rozumu, mogą występować i opowiadać bez zezwolenia rodziców lub opiekuna i to osobiście, jeżeli ukończyli czternasty rok życia; w przeciwnym razie przez opiekuna wyznaczonego przez sędziego.

¹⁰⁴ Kan. 1231 § 1. KKKW – Nie należy dopuszczać do składania zeznań małoletnich poniżej czternastego roku życia i upośledzonych umysłowo; mogą być jednak przesłuchani na mocy dekretu sędziego, w którym uzasadni się taką potrzebę.

¹⁰⁵ Kan. 1413 § 1 KKKW – Nie podlega żadnej karze ten, kto nie ukończył czternastego roku życia. § 2. Kto zaś popełnił przestępstwo pomiędzy czternastym a osiemnastym rokiem życia może zostać ukarany tylko karami nie powodującymi pozbawienia jakiegokolwiek dobra, chyba że Biskup eparchialny lub sędzia w szczególnych przypadkach co innego uzna za lepsze dla jego poprawy.

¹⁰⁶ Kan. 1439 KKKW – Rodzice lub ich zastępcy, którzy oddają dzieci do chrztu lub na wychowanie w religii akatolickiej, powinni zostać ukarani odpowiednią karą.

¹⁰⁷ KKK, n. 902 – W sposób szczególny w misji uświęcania uczestniczą rodzice, „prowadząc w duchu chrześcijańskim życie małżeńskie i podejmując chrześcijańskie wychowanie dzieci”.

uwagę, że *Katechizm* wskazuje okres, w którym dziecko winne jest posłuszeństwo rodzicom, nie posługując się jednak żadnym określeniem wieku dziecka, zastępując je wskazaniem wspólnego zamieszkiwania dziecka z rodzicami. Należy jednak zwrócić uwagę na końcową część wskazanej normy, która przyznaje prymat sumieniu dziecka, w przypadku gdy polecenie rodziców lub opiekunów ocenia jako moralnie złe¹⁰⁸.

* * *

Określenie definicji i statusu podmiotu określanego pojęciem „osoby małoletniej” w świetle norm prawa świeckiego i prawa kanonicznego, jak wynika z powyższych rozważań było procesem długotrwałym. W pierwotnych okresach rozwoju cywilizacji kwestie określenia, do kiedy człowiek pozostaje dzieckiem i jakie są jego uprawnienia w tym okresie, były przedmiotem regulacji zwyczajowej. Wiodące znaczenie miało określenie pozycji dziecka, jako podległego w pełni władzy ojca rodziny, przy w istocie minimalnym zakresie ingerencji władzy państwowej w sferę stosunków rodzinnych. Stan taki trwał aż do czasów nowożytnych. Konieczne jest wskazanie, że dopiero w nowoczesnych kodyfikacjach zauważono odrębność i konieczność odrębnego traktowania okresu życia człowieka nazywanego dzieciństwem i dzieci jako takich. Należy stwierdzić, że to rozwój ustawodawstwa międzynarodowego po II wojnie światowej, w pełni uznał podmiotowość prawną dzieci.

Obowiązujące obecnie akty prawne generalnie zgodnie¹⁰⁹ uznają, że okres małoletniości trwa do ukończenia 18 roku życia. Powyższe kryterium oparte na wieku osoby, zostało przyjęte z uwagi na powszechne przekonanie, iż osiągnięcie takiej granicy wiekowej oznacza osiągnięcie poziomu rozwoju intelektualnego i kompetencji społecznych umożliwiających podejmowanie

---

¹⁰⁸ Tak długo jak dziecko mieszka z rodzicami, powinno być posłuszne każdej prośbie rodziców, która służy jego dobru lub dobru rodziny. „Dzieci, bądźcie posłuszne rodzicom we wszystkim, bo to jest miłe w Panu” (Kol 3, 20) Dzieci mają także słuchać rozsądnych zarządzeń swoich wychowawców i tych wszystkich, którym rodzice je powierzyli. Jeśli jednak dziecko jest przekonane w sumieniu, iż jest rzeczą moralnie złą być posłusznym danemu poleceniu, nie powinno się do niego stosować.

Wzrastając, dzieci będą nadal szanować swoich rodziców. Będą uprzedzać ich pragnienia, chętnie prosić o rady i przyjmować ich uzasadnione napomnienia. Posłuszeństwo wobec rodziców ustaje wraz z usamodzielnieniem się dzieci, pozostaje jednak szacunek, który jest im należny na zawsze. Ma on bowiem swoje źródło w bojaźni Bożej, jednym z darów Ducha Świętego.

¹⁰⁹ Z zastrzeżeniem wskazanych wcześniej odstępstw.

skutecznych prawnie działań i składanie oświadczeń woli z odpowiednim rozeznaniem.

Więcej kontrowersji budzi określenie momentu, od kiedy o istocie ludzkiej można powiedzieć, że jest człowiekiem – czyli określenia chwili powstania stanu „małoletności”. Ma to istotne znaczenie z punktu widzenia uznania, że istota taka jest podmiotem praw i objęcia jej ochroną prawną. Kwestię tą generalnie reguluje prawo polskie.

Nieco odmiennie zagadnienie osiągnięcia zdolności do poniesienia odpowiedzialności za swoje czyny reguluje ustawodawstwo karne, wskazując inne zakresy kryterium wieku. Kwestie związane z osiągnięciem wieku czy stopnia dojrzałości pozwalającego na ponoszenie odpowiedzialności wynikającej z popełnienia czynów zabronionych regulują w zróżnicowany sposób ustawodawstwa karne różnych państw. Granice odpowiedzialności karnej są zakreślone w sposób dużo bardziej zróżnicowany niż ma to miejsce w przypadku prawa cywilnego czy rodzinnego. Tylko tytułem przykładu wskazać należy na prawo angielskie, zgodnie z którym granicą odpowiedzialności karnej jest osiągnięcie 10 roku życia¹¹⁰, w Szkocji 8 lat¹¹¹, we Francji to 13 lat, we Włoszech, Hiszpanii, Niemczech 14 lat, w Danii 15, a w Belgii 18¹¹². Wskazać należy na znaczną ilość określeń stosowanych w opisie sprawców czynów zabronionych, którzy nie osiągnęli wieku co najmniej 18 lat. W prawie polskim funkcjonuje termin „nieletni”, w niektórych sytuacjach także „młodociany”, w angielskim języku prawniczym występują określenia: *minor*, *child*, *juvenile*, *juvenile adult*, *under-age*. Należy jednak mieć na względzie, że ustawodawstwo karne (w tym przypadku odwołuję się do polskiego systemu prawnego – uwaga autora) nie posługuje się w zasadzie pojęciem „osoby małoletniej”, stąd rozważania te czynione są niejako na marginesie.

W przypadku prawa kanonicznego Kościoła katolickiego wyraźnie widoczne są nawiązania do tradycji prawa rzymskiego. Jest to widoczne szczególnie w wyróżnieniu kategorii dzieci, czyli osób poniżej 7 roku życia.

---

¹¹⁰ Section 50 of the Children and Young Persons Act 1933.

¹¹¹ Section 41 of the Criminal Procedure (Scotland) Act 1995.

¹¹² Szerzej o granicach odpowiedzialności karnej nieletnich wraz ze wskazaniem podstaw prawnych zob. <https://www.crin.org/en/home/ages/europe> [20.02.2016].

WOLNOŚĆ SUMIENIA I WYZNANIA OSOBY MAŁOLETNIJ W POLSCE W LATACH 1918–1939

Kwestie kształtu i zakresu wolności sumienia i wyznania należy rozpatrywać w szerszym kontekście. Nie tylko bowiem granice i instrumenty dotyczące *stricte* określenia zawartości tych wolności, ale także kształt i praktyka stosowania innych instrumentów prawnych i administracyjnych, w ostateczności przesądza o realnych możliwościach korzystania z wolności. Należy bowiem zauważyć, iż na faktyczny zakres wolności sumienia i wyznania składają się nie tylko zapisy aktów najwyższego rzędu, które ze swej natury są ogólne i wymagające doprecyzowania w drodze aktów wykonawczych, ale przede wszystkim akty wykonawcze i praktyka stosowania prawa. Polityczna deklaracja głosząca istnienie i uznawanie wolności sumienia i wyznania może stać się oświadczeniem gołosłownym, jeżeli nie zostaną ustanowione odpowiednie instytucje prawne służące ochronie przestrzegania tych zasad. Ponadto faktyczny zakres wolności jest kształtowany przez instytucje tylko pozornie niemające wiele wspólnego z wąsko pojmowanym przestrzeganiem wolności wyznania. Aby w praktyce ograniczyć taką wolność wystarczy bowiem posłużyć się przepisami regulującymi np. ustrój oświaty, jej finansowanie, dobór kadr oświatowych czy przepisami administracyjnymi dotyczącymi zgromadzeń, wolności wypowiedzi itp.

Z uwagi na tematykę pracy należy wskazać, że okres międzywojenny w ewolucji wolności sumienia i wyznania w odniesieniu do osób małoletnich należy określić jako okres prymatu władzy rodzicielskiej i *de facto* ograniczonego zakresu tej wolności, wynikającego przede wszystkim z realizowanej polityki oświatowej państwa. Zakres indywidualnej wolności sumienia

i wyznania osoby małoletniej był limitowany z jednej strony zakresem tej wolności przysługującej osobom pełnoletnim, ale jednocześnie był też wynikiem zakresu zbiorowej, kolektywnej wolności sumienia. Kolektywna wolność sumienia, jej granice wyznaczone przez prawo wpływały i wpływają nadal bezpośrednio na sposób korzystania z wolności indywidualnej, tak przez osoby pełnoletnie jak i przez osoby małoletnie. Zapis konstytucyjny o uznaniu przez państwo wolności jednostki w tym zakresie może być limitowany przez faktyczne możliwości wykonywania tej wolności, kształtowane przez zakres swobód związków wyznaniowych, rzeczywistą politykę władz i jej realizację przez organy administracji.

W przypadku osób małoletnich jednym z najważniejszych przejawów faktycznego zakresu wolności i jej realizacji jest zbiór rozwiązań prawnych kształtujących możliwość swobodnego realizowania tej wolności w edukacji¹. Zakres faktycznego realizowania indywidualnej wolności sumienia i wyznania jest zatem wynikiem sumy granic kolektywnej wolności sumienia, zakresu wolności wypowiedzi i realnych możliwości wykonywania i gwarancji ochrony tych praw.

Należy zwrócić uwagę na okoliczność, iż w okresie międzywojennym międzynarodowe instrumenty ochrony praw człowieka, do których zalicza się również wolność sumienia i wyznania, znajdowały się jeszcze w powijakach. Przewidywane przez akty prawa międzynarodowego instrumenty w postaci nadzoru Ligi Narodów czy jurysdykcji Stałego Trybunału Sprawiedliwości w Hadze² nie stanowiły w istocie silnych gwarancji.

---

¹ We wcześniejszych rozważaniach wskazano, że osoby małoletnie (dzieci) generalnie postrzegane były jako podmiot procesu wychowawczego, zadaniem wychowania było uformowanie osobowości dziecka, stąd tak znaczny zakres uwagi kierowanej ku kwestiom wychowania. Ponadto należy mieć na uwadze, że okres formowania osobowości jest okresem, w którym wolność w sferze światopoglądu może być najłatwiej i najbardziej zagrożona.

² Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej (Permanent Court of International Justice) został powołany na mocy art. XIV Paktu Ligi Narodów – („Radzie powierza się przygotowanie projektu Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej i przedstawienie członkom Ligi. Trybunał ten rozpatrywać będzie wszystkie spory o charakterze międzynarodowym, przedłożone mu przez strony. Będzie on również wydawał opinie doradcze o wszystkich sporach i sprawach, z którymi zwróci się do niego Rada lub Zgromadzenie”) – zawartego dnia 28 czerwca 1919 w Paryżu (zob. Dz. U. z 1920 r. Nr 35 poz. 200). Trybunał funkcjonował w latach 1922–1946, ostatnia sesja miała miejsce w lutym 1940. Zob. Dz. U. z 1923 r. Nr 106, poz. 839, Statut Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej, przewidzianego w artykule 14 Paktu Ligi Narodów.

1. Konstytucyjny zakres wolności sumienia i wyznania osoby małoletniej

Zakończenie I wojny światowej, wśród wielu radykalnych zmian w sferze społecznej, gospodarczej czy politycznej przyczyniło się także do realizacji koncepcji odrodzenia państwa polskiego. Splot korzystnych zdarzeń politycznych spowodował, iż państwa zaborcze utraciły swoją pozycję, czy to wskutek przegranej w wojnie czy rewolucyjnych przemian w sferze wewnętrznej. Odzyskanie bytu państwowego przez Polskę stawiało przed władzami i społeczeństwem polskim ogromne wyzwania. Proces stworzenia jednolitych instytucji państwowych, odbudowa więzi społecznych i gospodarczych zerwanych w okresie podziału porozbiorowego, wymagały znacznego wysiłku tak intelektualnego jak ekonomicznego. Z uwagi na skalę zadań koniecznych do realizacji odbudowy struktury społeczno-gospodarczej państwa, można pokusić się o zaryzykowanie tezy, iż była dziełem precedensowym.

Przed władzami odrodzonego państwa stała m.in. konieczność zdefiniowania miejsca i zakresu praw i wolności przysługujących obywatelom. Istotnym dylematem, wynikającym z tej kwestii, było określenie priorytetów i znalezienie odpowiedzi na pytanie – czy ważniejsze dla bytu państwa, które otoczone było generalnie wrogo nastawionymi sąsiadami, jest skoncentrowanie się na przyznaniu wiodącej roli prawom obywateli czy interesom państwa.

Na kształt i zainteresowanie ustaleniem katalogu praw obywatelskich miały zatem wpływ fakt niedawnego odzyskania niepodległości i konieczność wzmocnienia instytucji państwowych po okresie zaborów. Powyższe czynniki tłumaczą pojawianie się w dyskursie politycznym argumentów o prymacie obowiązków obywatela wobec państwa nad jego wolnościami³.

Określenie zakresu wolności obywatelskich wymagało m.in. unormowania zagadnień dotyczących wolności sumienia i wyznania. Z uwagi na skomplikowany charakter stosunków wyznaniowych w II Rzeczypospolitej, wzajemne oddziaływanie kwestii wyznaniowych i dotyczących polityki wewnętrznej, w szczególności odnośnie mniejszości etnicznych, niezbędne jest nakreślenie przebiegu dyskusji towarzyszących opracowaniu rozwiązań, które bezpośrednio kształtowały sferę m.in. wolności sumienia i wyznania.

---

³ Analizę powyższego zagadnienia przedstawia m.in. P. Fiktus, *Spory o kształt praw obywatelskich i praw mniejszości narodowych w czasie prac sejmu ustawodawczego (1919–1921)*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia”, 4(2010), s. 77–98.

Z uwagi na strukturę etniczną i wyznaniową społeczeństwa przed odrodzonym po 123-letniej niewoli państwem polskim stanęła kwestia uregulowania stosunku ze związkami wyznaniowymi. Polska jednocząc obszary podległe ustawodawstwu trzech państw zaborczych, przejęła ich prawodawstwo, przeniknięte systemem powiązań państwa ze związkami wyznaniowymi. Obowiązujące na terenie ziem objętych jurysdykcją rządu polskiego ustawodawstwo, stanowiło zlepek odmiennych systemów prawnych. Niejednorodność obowiązujących uregulowań prawnych utrudniała i paraliżowała działania władz. Skalę wyzwań potęgowała struktura narodowościowo-wyznaniowa ludności zamieszkującej w granicach odrodzonego państwa polskiego⁴.

Zgodnie z wynikami spisu powszechnego (z dnia 9 grudnia 1931 roku⁵) ludność wyznania rzymskokatolickiego stanowiła 65% społeczności, wyznania prawosławnego 12%, wyznania greckokatolickiego 10%, mojżeszowego 9%, ewangelickiego 3%, pozostałe wyznania chrześcijańskie, niechrześcijańskie oraz nieokreślone odpowiednio po mniej niż 1%.

Problem określenia stosunku państwa do mniejszości religijnych nabierał w Polsce międzywojennej szczególnego znaczenia. Wśród przyczyn takiego stanu rzeczy wskazać należy bliski związek podziałów narodowościowych i wyznaniowych, niechętny lub wręcz wrogi stosunek władz niektórych związków wyznaniowych do faktu podległości władzom polskim, czy wręcz wrogi stosunek do samego faktu istnienia państwa polskiego. Znaczenie odgrywała tu okoliczność, iż władze niektórych związków wyznaniowych miały siedziby poza granicami Polski, zaś ich podległe jednostki opierały się

---

⁴ W II RP mniejszości narodowościowe stanowiły około 35,4% ogółu społeczeństwa, w literaturze spotyka się szacunki wynoszące: Janusz Żarnowski podaje 34%. Henryk Chałupczak i Tomasz Browarek szacują liczbę mniejszości na 11,2 mln stanowiącą 35,1% społeczeństwa, w tym Ukraińców około 5 mln, Żydów 3,1 mln, Białorusinów 1,9 mln, Niemców 830 tys., Litwinów 180 tys., Rosjan 100 tys., Czechów 40 tys., Cyganów 30 tys., Słowaków 7 tys., Ormian 5,5 tys., Tatarów 5 tys. oraz Karaimów 1 tys., zob. J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1973; tenże, *Spółeczeństwo Polski międzywojennej*, Warszawa 1969; tenże, *Polska 1918–1939. Praca – technika – spółeczeństwo*, Warszawa 1990; tenże, *Spółeczeństwo i kultura II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982; J. Tomaszewski, *Rzeczypospolita wielu narodów*, Warszawa 1985; tenże, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w latach 1918–1939*, Warszawa 1985; tenże, *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*, Warszawa 1991; H. Hołuszko, *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce*, Warszawa 1992; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000, s. 22.

⁵ Pod adresem: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=2108> [10.06.2016].

próbom zniesienia łączności organizacyjnej z dotychczasowymi władzami zwierzchnimi, traktując stan podległości władzom polskim jako tymczasowy⁶.

Kwestia wyboru koncepcji regulacji stosunków państwa ze związkami wyznaniowymi była przedmiotem szerokiej i żywej dyskusji. Wskazać tu należy na prace toczące się jeszcze w okresie podległości ziem polskich władzy państw zaborczych. Przykładem uzyskanego w toku tych działań stanowiska było m.in. stanowisko biskupów wyrażone w orędziu z dnia 2 listopada 1918 roku⁷ opowiadające się za wyborem modelu państwa opartego na prymacie religii. Jako uzasadnienie słuszności takiego wyboru wskazywano argumenty wynikające z przekonania, że państwo musi opierać się na jakimś systemie wartości moralnych, a ponieważ w Polsce w przeważającej części tym przyjmowanym przez społeczeństwo jest system wartości chrześcijańskich, to naturalnym byłoby oparcie rozwiązań ustrojowych państwa o fundamenty wywiedzione z religii katolickiej⁸.

Wybór koncepcji ustanowienia w istocie państwa wyznaniowego był krytykowany przez środowiska lewicowe. Prezentowały one odmienne stanowisko, zgodnie z którym ustrój przyszłego państwa polskiego oparty powinien zostać o rozdział sfery państwowej i sfery wyznaniowej. Za rozdzieleniem państwa i związków wyznaniowych opowiadali się także przedstawiciele Kościołów ewangelickich oraz nieuznanych związków wyznaniowych⁹. Rozbieżności co do charakteru i znaczenia kwestii związanych z zakresem ewentualnego wpływu zagadnień wyznaniowych na kształt stosunków wewnętrznych przyszłego państwa, były zrozumiałe z uwagi na kontekst historyczny. Z jednej strony niepodważalne były zasługi Kościoła, który zyskał znaczny autorytet jako jedyna w zasadzie instytucja opierająca się wysiłkom władz zaborczych zmierzających do wynarodowienia Polaków, z drugiej strony, państwo polskie jako organizm młody, powstały na gruzach

---

⁶ Przykładem jest Kościół Unijny w Poznaniu, którego hierarchia konsekwentnie opowiadała się za utrzymaniem zwierzchności przez władze tego Kościoła urzędujące w Berlinie, por. K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa – Poznań 1988, s. 235n.

⁷ Orędzie Episkopatu z dnia 2 listopada 1918 r., szerzej na ten temat J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939 (węzłowe zagadnienia)*, Warszawa 1967, s. 62n.

⁸ Zob. A. Szelażek, *Koordinacja jako podstawa stosunku Państwa i Kościoła*, „Przegląd Powszechny”, 38(1921), s. 1–7.

⁹ Zob. J. Osuchowski, *Zagadnienie rozdziału Kościoła od państwa w Polsce w latach 1918–1939*, „Studia z Dziejów Kościoła Katolickiego”, 3(1963), nr 1–5, s. 81n.

dawnych imperiów i scalający część podległych tym państwom terytoriów, musiało z natury rzeczy obawiać się ruchów odśrodkowych, generowanych również na fundamentach wyznaniowych. Z całą pewnością obawy takie generowane były także poprzez reminiscencje związane ze sposobem wyzyskiwania kwestii wyznaniowych przez państwa ościenne w okresie poprzedzającym rozbiór I Rzeczypospolitej.

1.1. Na podstawie Konstytucji marcowej z 1921 roku

Podstawowym aktem prawnym, stanowiącym fundament ustroju państwa jest ustawa zasadnicza. W okresie międzywojennym w Polsce obowiązywały trzy konstytucje¹⁰: Mała Konstytucja z 20 lutego 1919 roku¹¹, Konstytucja marcowa z 17 marca 1921 roku¹² zmieniona znacząco tzw. nowelą sierpniową z 2 sierpnia 1926 roku¹³ oraz Konstytucja kwietniowa z 23 kwietnia 1935 roku¹⁴.

Dla przybliżenia stanowisk prezentowanych w toku dyskusji w przedmiocie przyszłego unormowania kwestii wyznaniowych, wymienić należy projekty uregulowania modelu stosunków państwo – związku wyznaniowe prezentowane w okresie poprzedzającym obrady Sejmu Ustawodawczego. Pierwszym projektem przyszłej konstytucji była propozycja złożona przez Komisję Sejmowo-Konstytucyjną Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego uchwalona ostatecznie w dniu 28 lipca 1917 roku¹⁵. Nie wdając się w szczegółową analizę zapisów projektu należy jedynie nadmienić, że

---

¹⁰ W literaturze spotyka się także pogląd, zgodnie z którym funkcje konstytucyjne spełniała także Ustawa konstytucyjna Województwa Śląskiego z 15 lipca 1920 r. (Dz. U. R.P. z 1920 r., Nr 73, poz. 497), która zawierała Statut organiczny Województwa Śląskiego. Pogląd taki wyraża m.in. A. Sylwestrak, *Prawo własności w konstytucjonalizmie polskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 56(2004), z. 2, s. 338.

¹¹ Dz. P.P.P. z 1919 r., Nr 19, poz. 226. Nazwą „Mała Konstytucja” określa się uchwałę o „powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa”. Ustanawiała ona tymczasowy ustrój państwa w okresie przejściowym. Materialnie miała więc cechy konstytucji, lecz z formalnoprawnego punktu widzenia była jedynie „uchwałą”. Por. S. Krukowski, *Sejm Ustawodawczy 1919–1922. Uwagi o składzie i działalności*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 38(1986), z. 1, s. 100.

¹² Dz. U. R.P. z 1921 r., Nr 44, poz. 267.

¹³ Ustawa zmieniająca i uzupełniająca Konstytucję Rzeczypospolitej z 17 marca 1921 r. (Dz. U. R.P. z 1926 r., Nr 78, poz. 442).

¹⁴ Dz. U. R.P. z 1935 r., Nr 30, poz. 227.

¹⁵ *Projekt Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1920, s. 113n.

przyjęte w tym projekcie rozwiązania przyznawały prymat religii rzymskokatolickiej, uznając ją za religię stanu, wprowadzając m.in. wymóg wyznania dla sprawujących najwyższe władze cywilne oraz zapewniając przedstawicielom Episkopatu Kościoła katolickiego znaczny udział w składzie władz ustawodawczych.

Z punktu widzenia rozwiązań przyjętych w późniejszej konstytucji marcowej należy wskazać, że jej art. 113 był *de facto* powtórzeniem art. 130 projektu konstytucji z dnia 28 lipca 1917 roku. W zakresie wolności sumienia i wyznania, projekt Komisji przewidywał takową, ograniczoną zakresem rozwiązań wynikających z innych ustaw, a w przypadku osób niepełnoletnich także zakresem władzy rodzicielskiej i opiekuńczej. Kolejnym projektem był projekt komisji rządowej, powołanej w styczniu 1919 roku i określanej jako „Ankieta dla oceny projektów konstytucji”¹⁶. Projekt ten oparty był na projekcie opracowanym przez Komisję Tymczasową Rady Stanu, jednakże odstępował od uznania religii katolickiej jako uprzywilejowanej, nie negując jednak jej istotnego znaczenia dla budowy i konsolidacji narodu.

Zauważyć jednocześnie należy, że z uwagi na zobowiązania międzynarodowe, polskie władze ustawodawcze nie były w pełni autonomiczne w zakresie przyjmowanych rozwiązań w sferze wyznaniowej. Istotną rolę odgrywały, stanowiąc także źródło prawa, w szczególności w sferze wolności sumienia i wyznania, przyjęte przez Polskę zobowiązania wobec mocarstw sprzymierzonych zawarte w treści tzw. Małego traktatu wersalskiego (określanego też jako traktat mniejszościowy) z dnia 28 czerwca 1919 roku¹⁷.

Na marginesie trzeba podnieść, że zobowiązania w zakresie zapewnienia wolności wyznania, wynikające z traktatu, zostały uznane za zewnętrzny dyktat i ograniczenie suwerenności Polski. Traktat ten rząd polski traktował jako prawa narzucone i ingerujące w suwerenność państwa i wskutek takiej oceny, na XV Zgromadzeniu Ligi Narodów w 1934 roku zażądał zastąpienia tych norm prawami narodowymi oraz oświadczył, że wstrzymuje się od realizacji współpracy międzynarodowej w wykonywaniu postulatów wersalskich¹⁸.

¹⁶ S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 III 1921*, Warszawa 1977, s. 22n.

¹⁷ Dz. U. z 1920 r. Nr 110, poz. 728.

¹⁸ Na ten temat szerzej zob. F. Brzeziński, *Prawa mniejszości. Komentarz do Traktatu z dn. 28 czerwca 1919 r. pomiędzy Polską a Głównymi Mocarstwami*, Warszawa 1920; H. Kissinger, *Dyplomacja*, Warszawa 1996; S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968.

Poza omówionym powyżej Traktatem, kwestie zapewnienia poszanowania praw i wolności mniejszości regulowały także umowy bilateralne. Wskazać należy tu Konwencję paryską zawartą między Polską a Wolnym Miastem Gdańskiem w dniu 9 listopada 1920 roku¹⁹.

Innymi umowami międzynarodowymi dotyczącymi kwestii ochrony praw mniejszości religijnych i zapewnienia wolności wyznania były m.in. Umowa warszawska pomiędzy Polską a Wolnym Miastem Gdańskiem z dnia 24 października 1921 roku²⁰ oraz Traktat polsko-niemiecki dotyczący Górnego Śląska z dnia 15 maja 1922 roku²¹. Uzgodnienia dotyczące zapewnienia wolności, w tym wyznania, zawierał także Traktat Ryski z dnia 18 marca 1921 roku²².

---

¹⁹ Dz. U. z 1922 r. Nr 13, poz. 117, w szczególności art. 33 zgodnie z którym „Wolne Miasto Gdańsk zobowiązuje się zastosować do mniejszości rasowych, religijnych i językowych przepisy podobne do tych, które są zastosowane przez Polskę na terytorium polskim w wykonaniu rozdziału I Traktatu zawartego w Wersalu w dniu 28 czerwca 1919 r. między Polską a mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a w szczególności czuwać, aby w prawodawstwie i w prowadzeniu administracji żadna stronniczość nie objawiała się na szkodę obywateli polskich i innych osób pochodzenia lub języka polskiego, stosownie do art. 104 par. 5 Traktatu Pokoju Wersalskiego z Niemcami”.

²⁰ Umowa pomiędzy Polską a Wolnym Miastem Gdańskiem zawarta w Warszawie w dniu 24 października 1921 r. (Dz.U. z 1922 r., Nr 16, poz. 139).

²¹ Traktat polsko-niemiecki dotyczący Górnego Śląska z dnia 15 maja 1922 r. (Dz. U. z 1922 r. Nr 44, poz. 371). Załącznik online: <http://www.traktaty.msz.gov.pl/fd.aspx?f=P0000017125.pdf> [10.08.2015]. Kwestie wyznaniowe regulowały art. 84–96 umowy. Zgodnie z nimi z art. 85 Traktatu na całym obszarze podległym jurysdykcji traktatu (obszar plebiscytowy) strony gwarantowały zamieszkującej tam ludności swobodę w publicznym praktykowaniu wyznań. Jedynym ograniczeniem były względy porządku publicznego i dobre obyczaje. Kolejne przepisy gwarantowały autonomię wewnętrzną poszczególnych związków wyznaniowych, ich kwestie finansowe i organizacyjne. Artykuł 86 gwarantował kościołom, parafiom i gminom żydowskim autonomię w zarządzaniu sprawami wewnętrznymi w tym swobodę wyboru języka urzędowego w ramach wspólnoty. Artykuł 87 gwarantował związkom wyznaniowym swobodę w mianowaniu osób sprawujących funkcje duchowne, w granicach ustaw i umów międzynarodowych. Zgodnie z art. 88 kościoły i wspólnoty uzyskały prawo do prowadzenia swobodnych kontaktów z innymi jednostkami danych wspólnot wyznaniowych leżącymi poza granicami państwa. Artykuł 89 gwarantował uznanie praktykowanych dotąd w ramach danej wspólnoty świąt. Zgodnie z artykułem 90 osoby sprawujące funkcje duchowe uzyskały gwarancję swobodnego pełnienia posługi niezależnie od narodowości i języka, którym się posługiwały. Artykuły 91 i 92 regulowały kwestie finansowe jednostek organizacyjnych związków wyznaniowych. Zgodnie zaś z artykułem 93 wszelkie związki wyznaniowe działające dotychczas na terenie plebiscytowym miały być nadal uznawane.

²² (Dz. U. z 1921 r. Nr 49, poz. 300), Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r., w szczególności art. 7, zgodnie z którym:

Ponadto z uwagi na okoliczność posiadania przez województwo śląskie autonomii w ramach Państwa Polskiego, zgodnie z Ustawą Konstytucyjną z dnia 15 lipca 1920 roku zawierającą statut organiczny Województwa Śląskiego kwestie dotyczące swobód mniejszości zostały scedowane na władze Autonomii²³.

Przyjęta w dniu 17 marca 1921 roku Konstytucja poświęcała regulacji kwestii wyznaniowych kilkanaście artykułów.

Zgodnie z art. 95 Konstytucji państwo polskie gwarantowało na swoim obszarze zupełną ochronę życia, wolności i mienia niezależnie od pochodzenia, narodowości, języka, rasy lub religii. W stosunku do cudzoziemców ochrona ta była uzależniona od wzajemności państwa pochodzenia i mogła być ograniczona w przypadku ustawowego uzależnienia możliwości korzystania z danej wolności z uwagi na wymóg posiadania obywatelstwa polskiego²⁴.

„1. Rosja i Ukraina zapewniają osobom narodowości polskiej, znajdującym się w Rosji, Ukrainie i Białorusi, na zasadzie równouprawnienia narodowości, wszystkie prawa, zabezpieczające swobodny rozwój kultury i języka oraz wykonywanie obrządków religijnych. Wzajemnie Polska zapewnia osobom narodowości rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej, znajdującym się w Polsce, wszystkie te prawa. Osoby narodowości polskiej, znajdujące się w Rosji, Ukrainie i Białorusi, mają prawo, w ramach ustawodawstwa wewnętrznego, pielęgnować swój język ojczysty, organizować i popierać własne szkolnictwo, rozwijać swoją kulturę i tworzyć w tym celu stowarzyszenia i związki. Z tych samych praw, w ramach ustawodawstwa wewnętrznego, korzystać będą osoby narodowości rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej, znajdujące się w Polsce.

2. Obie Układające się Strony zobowiązują się nawzajem nie mieszać się bezpośrednio ani pośrednio do spraw ustroju i życia Kościoła oraz związków wyznaniowych, znajdujących się na terytorium Strony drugiej.

3. Kościoły i stowarzyszenia religijne, do których należą osoby narodowości polskiej w Rosji, Ukrainie i Białorusi, mają prawo, w granicach prawodawstwa wewnętrznego, samodzielnie urządzać swoje wewnętrzne życie kościelne. Wyżej wzmiankowane kościoły i stowarzyszenia religijne mają prawo, w granicach prawodawstwa wewnętrznego, użytkowania i nabywania majątku ruchomego i nieruchomego, koniecznego dla wykonywania obrządków religijnych oraz utrzymywania duchowieństwa instytucji kościelnych. Na tych samych zasadach mają one prawo korzystania z kościołów i instytucji, koniecznych do wykonywania obrządków religijnych. Z tych samych praw korzystają osoby narodowości rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej w Polsce”.

²³ Dz. U. z 1920 r. Nr 73, poz. 497. Zakres swobód wyznaniowych regulował art. 4 pkt. 7 Statutu Organicznego województwa śląskiego, który wskazywał, że kwestie wyznaniowe, poza tymi które wchodziły w zakres polityki zagranicznej (a więc regulowanymi Konkordatem), należą do spraw zastrzeżonych dla Sejmu Śląskiego.

²⁴ Dz. U. 1921 r. Nr 44 poz. 267.

Konstytucja gwarantowała wolności w zakresie wyznania zarówno w rozumieniu wolności indywidualnych jak i kolektywnych. Wśród norm dotyczących wolności indywidualnych (przynależnych każdemu) wskazać należy przepisy artykułów 95, 96, 102, 110, 111, 112, 120 oraz pośrednio art. 104 i 109 Konstytucji. Wśród norm dotyczących gwarancji kolektywnych (dotyczących gwarancji organizowania się wyznawców w ramach związków wyznaniowych i podobnych organizacji) wymienić należy artykuły 113 do 116 Konstytucji.

Zgodnie z art. 104 Konstytucji zapewniono prawo do swobodnego głoszenia poglądów i przekonań, co należy uznać za pośrednią gwarancję wolności sumienia i wyznania²⁵.

Artykuł 110 Konstytucji zapewniał równe traktowanie obywateli polskich należących do mniejszości narodowościowych, wyznaniowych lub językowych w zakresie prawa zakładania, nadzoru i zarządzania utworzonych i finansowanych z ich środków zakładów dobroczynnych, religijnych i społecznych, szkół i innych zakładów wychowawczych. Ponadto gwarantowano możliwość używania w nich języka narodowego i wykonywania przepisów religii²⁶.

Gwarancję wolności sumienia i wyznania zawierał art. 111 Konstytucji. W myśl jego zapisu wszyscy obywatele mieli zagwarantowaną wolność sumienia i wyznania. Ich prawa nie mogły być z powodu wyznania ograniczone w stosunku do innych obywateli. Przepis gwarantował wszystkim mieszkańcom Rzeczypospolitej Polskiej prawo do swobodnego praktykowania religii. Zakres tej swobody był limitowany względami porządku publicznego i moralności²⁷. Należy zwrócić uwagę, iż literalna wykładnia tego przepisu wskazuje, że wolność sumienia i wyznania była gwarantowana osobom posiadającym desygnat „obywatelstwa”, natomiast prawo do praktykowania swojej religii posiadali wszyscy mieszkańcy Polski. Nasuwa się zatem pytanie, czy brak przymiotu obywatelstwa mógł spowodować możliwość ograniczenia praw obywatelskich przy jednoczesnym zachowaniu prawa do praktykowania religii? Wydaje się, że ustawodawca nie dopuszczał takiej możliwości, a zapis art. 111 jest wynikiem nieprecyzyjnego sformułowania. Przepis ten zapewniał równość obywateli niezależnie od ich wyznania oraz gwarantował możliwość praktykowania religii osobom przebywającym na terytorium Rzeczypospolitej, które

---

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże.

nie posiadały obywatelstwa polskiego, wobec powyższego i tak z uprawnień przynależnych obywatelom korzystać nie mogli.

Artykuł 112 Konstytucji określał granicę wolności wyznania, która nie mogła kolidować z obowiązującymi ustawami, przyjęte wyznanie nie mogło też powodować uchylania się od obowiązków wobec państwa, granicą był także zakres władzy rodzicielskiej i opiekuńczej²⁸.

Brzmienie powyższego przepisu wskazywało na ograniczenia zakresu wolności wynikające z konieczności wypełnienia obowiązków obywatelskich, co wskazywało na potwierdzenie prymatu interesu państwa nad wolnością jednostki, zaś uwzględnienie prymatu władzy rodzicielskiej i opiekuńczej, które odnosiło bezpośredni skutek wobec małoletnich było wynikiem uwzględnienia tradycyjnego pojmowania zakresu władzy rodzicielskiej nad dziećmi. Kolejnym ograniczeniem zakresu wolności wyznania były przepisy prawa. Zgodnie z brzmieniem art. 112 Konstytucji ograniczenia takie mogły być wprowadzone tylko w drodze ustawowej. Ponadto przepis powyższy ustanawiał zakaz stosowania przymusu w zakresie uczestnictwa w obrzędach religijnych. Zakaz ten dotyczył jednak tylko osób dorosłych, na co wskazuje zastrzeżenie dotyczące podlegania władzy rodzicielskiej lub opiekuńczej. Osoby podlegające władzy rodzicielskiej lub pozostające pod opieką obowiązane były zatem znosić ograniczenie wolności wyznania narzucane przez sprawujących tą władzę.

Artykuł 113 Konstytucji normował kwestie dotyczące kolektywnej wolności wyznania, gwarantując prawo do prowadzenia działań służących kultowi, zapewniał autonomię w sprawach wewnętrznych wspólnoty, umożliwiał nabywanie i posiadanie majątku ruchomego i nieruchomego, prowadzenie działalności wyznaniowej, dobroczynnej i naukowej²⁹. Z uprawnień tych korzystały związki wyznaniowe uznane przez państwo. Granice swobody związku wyznaniowego zakreślały przepisy prawa. Analiza treści tego przepisu wskazuje, że utrzymywał on podział związków wyznaniowych na prawnie uznane i nieuznane. Związki wyznaniowe prawnie uznane posiadały autonomię wewnętrzną polegającą m.in. na prawie do zbiorowego i publicznego odbywania nabożeństw, samodzielnego prowadzenia spraw wewnętrznych, nabywania i posiadania majątku ruchomego i nieruchomego. Swoboda działalności związków wyznaniowych realizowała się w granicach interesu państwa, bowiem żaden ze związków nie mógł funkcjonować w sprzeczności z ustawami państwa.

---

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

Artykuł 114 Konstytucji gwarantował Kościołowi katolickiemu szczególne miejsce wśród innych związków wyznaniowych³⁰. W myśl tego przepisu Kościół katolicki zajmował naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań. Szczegółowe uregulowanie zasad współistnienia Kościoła katolickiego i instytucji państwa odłożono do czasu zawarcia konkordatu. Należy wskazać, że taka konstrukcja przepisu ustalającego pozycję prawną Kościoła w państwie w zasadzie nie zadowalała w pełni żadnej ze stron konfliktu dotyczącego charakteru państwa. Zwolennicy państwa wyznaniowego oczekiwali bowiem wyraźnego wskazania religii panującej, zaś zwolennicy bezwyznaniowości państwa obawiali się aspiracji Kościoła do zajęcia pozycji panującego wyznania³¹.

Konstytucja w myśl art. 115 przyznawała innym prawnie uznanym związkom wyznaniowym prawo do funkcjonowania na podstawie autonomicznych aktów ustrojowych, o ile pozostawały one w zgodzie z prawem państwowym, zaś szczegółową regulację zagadnień dotyczących stosunku państwa do tych związków miały uregulować odrębne ustawy³².

Kwestie warunków uznania nowych związków wyznaniowych regulował art. 116 Konstytucji, zgodnie z którym uznanie takiego związku było uzależnione od stwierdzenia, że jego ustrój, cele i głoszona nauka nie są sprzeczne z istniejącym porządkiem publicznym i obyczajnością.

Istotnym unormowaniem w zakresie wolności sumienia i wyznania był przepis art. 120 Konstytucji regulujący kwestię nauczania religii w szkołach powszechnych³³.

---

³⁰ „Wyznanie rzymsko-katolickie, będące religią przeważającą większości narodu, zajmuje w Państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań. Kościół Rzymsko-Katolicki rządzi się własnymi prawami. Stosunek Państwa do Kościoła będzie określony na podstawie układu ze Stolicą Apostolską, który podlega ratyfikacji przez Sejm”.

³¹ Pozycję wyznania rzymskokatolickiego a tym samym pozycję Kościoła katolickiego podkreślał przepis art. 114 Konstytucji, przyznający religii katolickiej naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań. O poglądach co do wewnętrznej sprzeczności wskazanego przepisu zob. S. Krukowski, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 r.*, w: *Konstytucje polskie. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 102n.

³² „Kościoły mniejszości religijnych i inne prawnie uznane związki religijne rządzą się same własnymi ustawami, których uznania Państwo nie odmówi, o ile nie zawierają postanowień, sprzecznych z prawem. Stosunek Państwa do tych Kościołów i wyznań będzie ustalany w drodze ustawowej po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentacjami”.

³³ „W każdym zakładzie naukowym, którego program obejmuje kształcenie młodzieży poniżej lat 18, utrzymywanym w całości lub w części przez Państwo lub ciała

Konstytucja wprowadzała przymus nauki religii dla młodzieży w wieku poniżej 18 lat, pobierającej naukę w instytucjach oświatowych finansowanych w całości lub części przez budżet państwowy lub samorządowy.

Zapis ten korespondował z artykułem 112 i artykułem 118 nakładającym ograniczenie negatywnej wolności w zakresie wolności wyznania osób poniżej 18 roku życia oraz nakładającym obowiązek pobierania nauki. Należy jednak podnieść, iż analiza artykułu 112, zgodnie z którym osoby małoletnie podlegały w kwestii wyznaniowej władzy rodzicielskiej wskazuje na kolizję z art. 120, zgodnie z którym nauka religii w szkołach powszechnych i publicznych była obowiązkowa. W przypadku gdy rodzice bądź opiekun małoletniego nie wyraziliby woli poddania małoletniego nauce religii, *de facto* oznaczało to brak możliwości uczęszczania takiego małoletniego do szkoły publicznej. W przypadku braku alternatywy w postaci szkoły niepodlegającej regulacji art. 120 Konstytucji oznaczało to faktyczne naruszenie wolności wyznania, szczególnie biorąc pod uwagę nałożony również w Konstytucji nakaz pobierania nauki do 14 roku życia.

Regulacja kwestii wolności sumienia i wyznania zawarta w przepisach Konstytucji marcowej spotkała się ze zróżnicowanym przyjęciem. Zapisy Konstytucji, stanowiące efekt kompromisów wynikających z podziału polskiej sceny politycznej, obarczone były wieloma wadami. Przepisy pozostawały w sprzeczności, przez co wiele rozwiązań dotyczących wolności wyznania pozostało jedynie martwym zapisem. Pomimo gwarantowanej w art. 111 i 112 wolności wyznania i zakazu ograniczania z tego powodu uprawnień obywatelskich, art. 54 nakładał na kandydata wybranego na Prezydenta obowiązek złożenia przysięgi o charakterze *stricte* wyznaniowym związanym z religią rzymskokatolicką. Podobnie art. 120 nakładający obowiązek nauczania religii kolidował z art. 112, pozbawiając rodziców możliwości podjęcia decyzji w sprawie wychowania dziecka. Podobnie za sprzeczny z zasadą wolności wyznania należy uznać przyjęty w konstytucji podział na związki wyznaniowe prawnie uznane i nieuznane i wynikające z niego konsekwencje, chociażby w zakresie braku możliwości publicznego odprawiania nabożeństw. Pośrednio wpływającym na kwestię wolności wyznania był również zapis art. 114, który pomimo zapisanej w art. 113 zasady równouprawnienia wyznań, nie uzależnił funkcjonowania Kościoła

---

samorządowe, jest nauka religii dla wszystkich uczniów obowiązkową. Kierownictwo i nadzór nauki religii w szkołach należy do właściwego związku religijnego, z zastrzeżeniem naczelnego prawa nadzoru dla państwowych władz szkolnych”.

katolickiego od weryfikacji zgodności prawa wewnętrznego Kościoła katolickiego, na którym opierało się jego funkcjonowanie, podczas gdy inne związki wyznaniowe zostały zmuszone do poddania się takiemu sprawdzeniu i zaakceptowaniu praw wewnętrznych przez władze państwowe³⁴.

Konstytucja spotkała się z różnymi ocenami wśród przedstawicieli Kościoła, w większości bardziej lub mniej krytycznymi. Wśród podnoszonych zastrzeżeń wskazać należy na zarzut braku wyraźnego uznania Polski za państwo katolickie, rezygnację z przyjęcia przez konstytucję, że Prezydentem RP może być tylko katolik. Ponadto z krytyką spotkało się odrzucenie postulatów zagwarantowania mocą przepisów konstytucyjnych istnienia w Polsce szkół o charakterze wyznaniowym³⁵. Konstytucja w sferze wyznaniowej czyniła Polskę państwem parytetowym, gdzie religia katolicka była honorowo na pierwszym miejscu, co oddalało ją jednak od ideału państwa katolickiego.

Wolność sumienia i wyznania nie była ujmowana zarówno przez samą konstytucję jak i ustawodawstwo zwykle zgodnie z założeniem doktryny liberalnej. Już sama konstytucja ograniczała jej zakres wprowadzając w art. 120 obowiązek nauki religii w szkołach utrzymywanych w całości przez państwo lub organizację samorządowe dla młodzieży do lat 18. Obowiązek nauki religii był rozciągany decyzjami władz administracyjnych również na dzieci rodziców bezwyznaniowych uczęszczających do szkół państwowych. Brak wprowadzenia w sposób wyraźny modelu szkoły wyznaniowej nie oznaczał, jak później pokazała praktyka, że polska szkoła powszechna respektowała

---

³⁴ Por. dyskusja dotycząca zapisów projektu przedłożonego pod obrady Komisji Konstytucyjnej w sprawozdaniach stenograficznych posiedzeń Sejmu Ustawodawczego udostępnionych na stronach: https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/HCVL92C8191MCUESJQ7M9IECX9714Q.pdf [20.08.2015]; https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/98B2EL1FMJVDNC9GJ49S3JV6U34GKL.pdf-stenogram z posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 17.11.1920 r., s. 30 [20.08.2015]; https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/TC7VK3LK5HXBY3N-H46215X93K-P9XT6.pdf-stenogram z posiedzenia Sejmu Ustawodawczego nr 188 z dnia 23.11.1920 r. [20.08.2015 r.]; https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/TC7VK3LK5HXBY3N-H46215X93K-P9XT6.pdf s. 51–52 [20.08.2015]; https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/1X3KVSVI6RQIMT3VLGVB78FUH2TJEB.pdf-stenogram z 191 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego, s. 40n [20.08.2015]; https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/413KPIRG394BCU-GLXBB5KIJFA6883S.pdf [20.08.2015].

³⁵ Por. J. Urban, *Nasza konstytucja a program katolicki*, „Przegląd Powszechny”, 38(1921), s. 242–243.

w pełni zasadę wolności sumienia i wyznania. Samo wprowadzenie przymusu pobierania nauki religii, czy to katolickiej, czy jednej z religii mniejszościowych oznaczało, że osoby małoletnie zostały *de facto* pozbawione jakichkolwiek możliwości wyrażenia swojego światopoglądu. Uchwalane w późniejszym okresie przepisy szczegółowe wprowadzały m.in. wymóg zamieszczenia w treści świadectwa szkolnego informacji o wyznaniu i uzyskanej w danym roku szkolnym ocenie z religii. Ocena ta była obowiązkowym elementem świadectwa, niezależnie czy dany uczeń pobierał naukę religii w szkole czy poza nią (co dopuszczały przepisy szczególne, o czym będzie mowa w dalszej części rozważań). Brak takiej oceny skutkowało powstaniem poważnych komplikacji związanych z kontynuowaniem edukacji. Przepisy rozporządzeń wprowadzały także obowiązkowe egzaminy z religii na zakończenie poszczególnych etapów edukacji. W ten sposób małoletni wywodzący się z rodzin bezwyznaniowych napotykali istotne ograniczenia związane z wymogami prawa w zakresie edukacji. Wskazywane jako rozwiązanie szkoły niemające charakteru powszechnego (a więc nieobjęte zapisem art. 120 Konstytucji), były antidotum o cechach iluzoryczności, biorąc pod uwagę koszty i lokalizację takich instytucji³⁶.

Odrębnym elementem wpływającym na realizację prawa do swobodnego wyrażania swoich przekonań religijnych były przyczyny wynikające z polityki władz państwowych wobec mniejszości narodowościowych i wyznaniowych. Szczególnie uwidocznili się one w stosunkach polsko-ukraińskich, czego przejawem były akcje „przywracania do polskości” realizowane na terenach zamieszkiwanych przez mniejszość ukraińską, niejako przy okazji prowadzenia rewindykacji dóbr kościelnych.

Przyjęte w Konstytucji marcowej rozwiązania w zakresie wolności sumienia i wyznania były wewnętrznie niespójne. Z jednej strony istniała formalna zasada gwarancji sumienia i wyznania, z drugiej Konstytucja stawiała w pozycji uprzywilejowanej jeden ze związków wyznaniowych.

Analizując granice wolności sumienia i wyznania osób małoletnich należy zwrócić uwagę na kilka zagadnień³⁷.

---

³⁶ Argumenty tego rodzaju prezentowane były podczas dyskusji nad projektem Konstytucji por. https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/TC7VK3L-K5HXBY3NH46215X93KP9XT6.pdf s. 58, 61–63 [22.08.2015].

³⁷ Szerzej o dyskusjach co do zakresu wolności wyznania potwierdzonej przez Konstytucję a w szczególności o zagadnieniach związanych z nauczaniem religii w szkołach publicznych i szkołach na prawach szkół publicznych zob. Krukowski, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 r.*, s. 111n.

W przypadku indywidualnie pojmowanej wolności wyznania osób małoletnich wskazać należy na ograniczenie tej wolności w postaci nakazu uczęszczania na lekcje religii a następnie udziału w uroczystościach o charakterze religijnym. W zakresie nauki religii zapisy Konstytucji stały w oczywistej sprzeczności z zasadą wolności sumienia i wyznania wprowadzając obligatoryjne nauczanie religii w szkołach powszechnych. Zasada obligatoryjnego nauczania religii w szkołach została uwzględniona już w pierwszych aktach władz regulujących zagadnienie organizacji systemu oświatowego w odrodzonej Polsce. Rozwiązanie analogiczne do przyjętego w Przepisach tymczasowych o szkołach elementarnych zostało wprowadzone na terenach znajdujących się pod władzą Rady Regencyjnej³⁸. Na terenach znajdujących się w dawnym zaborze rosyjskim rozwiązania tożsame z wskazanymi powyżej zostały wprowadzone w życie na podstawie rozporządzenia Tymczasowego Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 11 października 1919 roku³⁹. Zgodnie z art. 3 wskazanego zarządzenia wprowadzono obligatoryjne nauczanie religii w szkołach.

Konstytucja marcowa uwzględniając na mocy przepisów art. 111 i 112 zasadę wolności wyznania i sumienia, jednocześnie sankcjonowała zasadę obligatoryjności nauczania religii w szkołach państwowych i prowadzonych przez samorząd. Zasada wolności sumienia i wyznania oznaczała, iż zagrożona została zasada równego traktowania obywateli niezależnie od ich wyznania i przekonań, wolność wyznawania zarówno publicznie jak i indywidualnie określonej religii, wolność przynależności do określonych związków wyznaniowych, wolność pozytywną i negatywną uczestniczenia w obrzędach religijnych, wolność nieujawniania swoich przekonań religijnych⁴⁰. Jednocześnie w myśl art. 120 Konstytucji wprowadzono zasadę obligatoryjnego nauczania religii. Jak wskazano wcześniej, tego rodzaju rozwiązanie stanowiło wyraz przekonania twórców Konstytucji o szczególnie istotnej roli wartości religijnych i ich przełożeniu na kształtowanie postaw moralnych społeczeństwa⁴¹.

---

³⁸ Por. B. Reiner, *Problematyka prawno-społeczna nauczania religii w szkołach w Polsce (1918–1939)*, Opole 1964, s. 54.

³⁹ D. Urz. Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich z 1919 r. Nr 31, poz. 340 oraz Dz. Urz. MWRiOP z dnia 31.12.1919 r. Nr 12–13, poz. 1, wersja cyfrowa udostępniona na stronie <http://mbc.cyfrowema-zowsze.pl/dlibra/publication/18519?tab=1> [1.09.2015].

⁴⁰ Por. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 107.

⁴¹ O znaczeniu religii w życiu społecznym, narodowym i państwowym w orzecznictwie Sądu Najwyższego, zob. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 106–108. Wyraz

Równoległe respektowanie wolności sumienia i wyznania oraz wprowadzenie konstytucyjnego nakazu nauczania religii stanowiło podstawę do formułowania zarzutów co do wewnętrznej sprzeczności rozwiązań konstytucyjnych we wskazanym zakresie. W literaturze sytuację tą określa się mianem dysonansu przepisów Konstytucji marcowej między jej elementami religijnymi a próbą rozwiązań laickich⁴². Dysonans ten był spowodowany koniecznością uwzględnienia w treści Konstytucji rozwiązań gwarantujących ochronę praw mniejszości, wynikających z zapisów małego Traktatu Wersalskiego. W literaturze okresu międzywojennego podnoszono wprost, iż brzmienie art. 110 i 111 Konstytucji zostało narzucone przez zapisy art. 2 i 8 Traktatu⁴³. Wskazywano, że Konstytucja stoi na stanowisku zapewnienia jak najszerszych wolności na polu wyznaniowym i dla związków wyznaniowych przy jednoczesnym zrozumieniu idealnych celów religii i życzliwym stanowisku dla Kościoła wynikającym z pozycji katolicyzmu wśród społeczeństwa polskiego⁴⁴.

Podnoszono również, że gwarancje wolności wyznania nie są traktowane jako prawa nieograniczone dla jednostki, absolutne⁴⁵. Za uzasadnione uważano, że w przypadku realizacji pewnych zadań administracji państwowej możliwe i niestoszące w sprzeczności z uznaniem wolności wyznania jest wprowadzenie kryteriów wyznaniowych. Podobnie za uzasadnione uznawano ograniczenie wolności z uwagi na konieczność zapewnienia porządku publicznego, poszanowania praw innych osób, realizacji obowiązków obywatelskich wobec państwa. Ograniczeniem zakresu wolności osób niepełnoletnich było wskazanie, iż nie można nikogo przymuszać do

---

przekonania o pozytywnym wpływie nauczania religii dała także preambuła do ustawy reformującej system oświatowy „Ustawa niniejsza wprowadza takie zasady ustroju szkolnictwa, które mają Państwu ułatwić organizację wychowania i kształcenia ogółu na świadomych swych obowiązków i twórczych obywateli Rzeczypospolitej, obywatelom tym zapewnić jak najwyższe wyrobienie religijne, moralne, umysłowe i fizyczne oraz jak najlepsze przygotowanie do życia, zdolniejszym zaś i dzielniejszym jednostkom ze wszelkich środowisk umożliwić osiągnięcie najwyższych szczybli naukowego i zawodowego wykształcenia”. Dz. U. z 1932 r. Nr 38, poz. 389.

⁴² Por. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe*, s. 95.

⁴³ W. Abraham, *Konstytucja a stosunki wyznaniowe*, w: *Nasza konstytucja. Cykl wykładów urządzonych staraniem Dyrekcji Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie od 12–25 maja 1921 r.*, Kraków 1922, s. 115, 118 – wersja cyfrowa <http://www.kpbc.ukw.edu.pl/dlibra/plain-content?id=77775> [20.09.2015].

⁴⁴ Tamże, s. 115.

⁴⁵ Tamże, s. 122.

udziału w uroczystościach religijnych, chyba że osoba taka podlega władzy rodzicielskiej lub opiekuńczej. W literaturze wskazywano na wątpliwości interpretacyjne dotyczące wykładni art. 112 Konstytucji⁴⁶. Przepis bowiem nie wskazuje podmiotu uprawnionego do realizacji przymusu udziału w uroczystościach religijnych. Podmiotem tym mogą być przy wykładni zawężającej rodzice bądź osoby sprawujące opiekę, ale przy wykładni rozszerzającej również podmioty wykonujące zadania z zakresu administracji państwowej. Nie zostało to wprost określone w treści przepisu, który ograniczył się do wskazania podmiotu biernego, zmuszonego do znoszenia przymusu.

Jak wskazuje się w literaturze art. 120 Konstytucji nie powinien być interpretowany jako sprzeczny z art. 111, lecz jako wyjątek od zasady ogólnej w nim wyrażonej oraz jako ograniczenie uprawnień w zakresie wolności sumienia i wyznania⁴⁷. Modyfikacji zakresu obowiązku nauczania religii dokonano w drodze przepisów Konkordatu polskiego z 1925 roku. Zgodnie z jego art. XIII obowiązek ten objął wszystkie „szkoły powszechne” poza uczelniami wyższymi⁴⁸. Z uwagi na rozbieżności przy definiowaniu zakresu i rodzajów szkół objętych normą Konkordatu i wcześniejszym zapisem Konstytucji a wynikające z niejednoznaczności użytych w tekście pojęć, w literaturze prezentowano dwa rozbieżne stanowiska co do wpływu powyższych przepisów na zawężenie lub poszerzenie kręgu szkół objętych nowymi przepisami. Wedle Henryka Świątkowskiego – powojennego Ministra Sprawiedliwości, Konkordat w istocie, wbrew Konstytucji rozszerzył krąg szkół objętych obowiązkiem nauczania religii na wszystkie szkoły publiczne, niezależnie od tego czy korzystają z finansowania lub dofinansowania przez państwo lub samorządy. Natomiast zgodnie ze stanowiskiem warszawskiego profesora Michała Pietrzaka Konkordat rozszerzył naukę religii na wszystkie szkoły publiczne, a więc także na szkoły prywatne posiadające prawa publiczne. Pogląd przeciwny wyraził m.in. Artur Mezglewski wskazując, że zapisy Konkordatu dotyczące „szkół publicznych” mieściły się w zakresie art. 120 Konstytucji⁴⁹.

Nie budzi wątpliwości, iż przepis art. XIII Konkordatu modyfikował zakres podmiotowy art. 120 Konstytucji. Ustawa zasadnicza stanowiła

---

⁴⁶ Tamże, s. 123.

⁴⁷ A. Mezglewski, *Polski model edukacji religijnej w szkołach publicznych. Aspekty prawne*, Lublin 2009, s. 14.

⁴⁸ Co do prawidłowości tłumaczenia pojęcia *les ecoles publiques* użytego w tekście autentycznym Konkordatu por. tamże, s. 14.

⁴⁹ Por. tamże, s. 15–16 i przytoczona tam literatura.

o objęciu przymusem pobierania nauki religii osób poniżej 18 roku życia. W zapisie Konkordatu ta granica nie została utrzymana, zatem możliwa była sytuacja, w której do szkoły objętej obowiązkiem nauczania religii uczęszczali uczniowie, którzy ukończyli już 18 rok życia. Należy zatem uznać, iż w przypadku takich osób Konkordat wykraczał poza granicę nakreśloną przepisami Konstytucji i naruszał wolność wyznania, bowiem *de facto* oznaczał konieczność uczęszczania na zajęcia z religii, niezbędne do zaliczenia egzaminu końcowego. Przepisy wykonawcze wskazywały, że dana szkoła miała zapewnić nauczanie religii w sytuacji, gdy uczęszczało do niej co najmniej 12 uczniów danego wyznania. Przy mniejszej liczbie uczniów dopuszczalne było tworzenie grup międzyszkolnych. W przypadku gdyby niemożliwe było utworzenie grupy międzyszkolnej liczącej co najmniej 12 uczniów nauka mogła być prowadzona bez wynagrodzenia dla nauczyciela⁵⁰. Wydaje się, że tego rodzaju unormowanie także może zostać uznane za swoistego rodzaju sposób ograniczenia możliwości pobierania nauki religii swojego wyznania, a tym samym ograniczenie wolności wyznania. Sytuacja taka oczywiście mogła mieć miejsce w skrajnych przypadkach i wydaje się być czysto teoretyczna. Wymiar liczby godzin obowiązkowej nauki religii w szkołach określały okólniki Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁵¹.

W myśl obowiązujących przez cały okres międzywojenny przepisów na świadectwach szkolnych umieszczana była ocena z religii. W przypadku gdy w danej miejscowości nie było możliwości nauczania religii danego wyznania, wówczas dyrektor szkoły miał obowiązek żądania od rodziców lub opiekunów dziecka przedstawienia zaświadczenia wydanego przez właściwe władze związku wyznaniowego o pobieraniu przez danego ucznia nauki religii w systemie domowym, zawierającego ocenę z religii, umieszczaną później w dziennikach szkolnych i na świadectwie. W przypadku jego braku uczeń otrzymywał świadectwo z adnotacją o nieudzielaniu nauki religii danego wyznania w szkole. W takim wypadku uczeń musiał uzyskać poświadczenie wydawane w trybie regulowanym rozporządzeniem Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁵².

---

⁵⁰ Sytuację taką przewidywał § 2 rozporządzenia z dnia 9 grudnia 1926 r. o nauce religii katolickiej.

⁵¹ Dz. U. MWRiOP z 1927 r. Nr 2, poz. 32 dotyczący nauczania religii katolickiej oraz Dz. U. MWRiOP z 1928 r. Nr 12, poz. 196 dotyczący wyznań niekatolickich.

⁵² Dz. U. MWRiOP z 1928 r. Nr 12, poz. 199.

Obowiązek uczęszczania na zajęcia z religii może mieć charakter abstrakcyjny tzn. uczniowie uczęszczali na zajęcia obejmujące określoną religię, zgodnie ze złożoną deklaracją albo być powiązany z przynależnością wyznaniową ucznia. Jak wskazuje się w literaturze, w okresie II Rzeczypospolitej nie zostały wydane żadne przepisy regulujące tą kwestię. Wobec braku regulacji prawnej, w drodze praktyki wypracowano model powiązany z wyznaniem danego ucznia⁵³.

Kwestią sporną był również zakres podmiotowy objęty obowiązkiem uczęszczania na zajęcia z religii. Wedle stanowiska prezentowanego przez część badaczy obowiązek ten dotyczył jedynie członków uznanych prawnie związków wyznaniowych⁵⁴, wedle innych obowiązek dotyczył tych uczniów, którzy przynależeli do jakiegokolwiek związku wyznaniowego⁵⁵.

Kwestią związaną z możliwością realizacji wolności wyznania osób małoletnich w zakresie nauczania religii było również określenie, które ze związków wyznaniowych miały uprawnienia do nauczania religii. O ile nie budzi wątpliwości, że uprawnienie takie posiadały związki wyznaniowe prawnie uznane (posiadające status korporacji publiczno-prawnej), to w przypadku związków wyznaniowych prawnie nieuznanych, tolerowanych na podstawie przepisów państw zaborczych takie wątpliwości już powstają. Tego rodzaju związki nie posiadały statusu korporacji publiczno-prawnej. W literaturze wskazuje się koncepcję nakazującą traktowanie takich związków analogicznie do związków wyznaniowych prawnie uznanych, z tą modyfikacją, iż wnioski o wprowadzenie nauczania ich religii do szkół winny składać poszczególne gminy wyznaniowe (w dawnym zaborze rosyjskim) lub stowarzyszenia (w dawnym zaborze pruskim)⁵⁶. W przypadku wyznań prawnie nieuznanych, tolerowanych z mocy art. 111 i 112 Konstytucji, z uwagi na brak reprezentacji wyznaniowej zdolnej do działań prawnych w zakresie spraw religijnych, nie miały one żadnych możliwości żądania wprowadzenia nauki religii w szkołach publicznych⁵⁷.

---

⁵³ Por. Mezglewski, *Polski model*, s. 19.

⁵⁴ Tak Osuchowski, *Prawo wyznaniowe*, s. 303–304.

⁵⁵ Por. J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 89–90.

⁵⁶ Por. S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin – Sandomierz 1937, s. 139 i n. Pozycja powyższa została udostępniona w formie cyfrowej na <http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/docmetadata?id=11200>.

⁵⁷ Tamże, s. 140.

Ustawa o międzywyznaniowych stosunkach obywateli państwa z dnia 25 maja 1868 roku (w dawnym zaborze austriackim) kompleksowo regulowała kwestię zmiany wyznania oraz wychowania dzieci. Każdemu, kto ukończył 14 rok życia, przyznawała prawo do samostanowienia religijnego, zaś jej wykładnia przyjęta przez administrację w niedługim czasie, umożliwiła stanie się na forum publicznym osobą bezwyznaniową. Część przepisów do osób bezwyznaniowców zaliczała te osoby, które deklarowały przynależność do związków wyznaniowych prawnie nieuznanych⁵⁸.

Swoboda samodzielnego kształtowania własnego światopoglądu a także dzieci była ograniczona przez system szkolnictwa. Ustawa z dnia 25 maja 1868 roku o stosunku Kościoła do szkoły⁵⁹ zapewniała w szkołach formalną niezależność nauczania od związków wyznaniowych a także wskazywała, iż szkoły oraz zakłady wychowawcze utworzone bądź utrzymywane w całości lub w części przez państwo, kraj albo gminy dostępne są dla wszystkich obywateli niezależnie od wyznania. Bez względu na przynależność religijną, w szkołach mógł być zatrudniony każdy obywatel, jeśli posiadał stosowne uprawnienia, nie mniej bycie osobą wierzącą a także wyznającą religię większości dzieci było bardzo istotne dla przebiegu kariery⁶⁰. Szkolnictwo w Austrii nie było neutralne światopoglądowo mimo deklaracji wyrażonych w Ustawie konstytucyjnej o prawach obywateli a także w § 2 ustawy o stosunku Kościoła. Ustawa zasadnicza z dnia 14 maja 1869 roku o szkołach ludowych bezpośrednio wskazywała w § 1, iż „zadaniem szkoły jest religijno-moralne wychowanie dzieci, rozwój ich umysłu i doprowadzenie do tej wiedzy, jakiej potrzebują, aby na tęgih ludzi i użytecznych społeczeństwu członków wyrósć mogli”⁶¹. Ponadto § 48 przewidywał, iż dyrektorem szkoły mogła być wyłącznie osoba, mająca uprawnienia do nauczania religii i będąca wyznania większości uczniów szkoły. Obowiązek uczęszczania do szkoły według § 21 trwał co do zasady od ukończenia 6 roku życia do skończenia 14 roku życia. Szkołę wolno było opuścić wówczas, gdy uczeń „umiał najpotrzebniejsze nauki dla szkoły ludowej przepisane, jak to: religia, czytać, pisać i rachować”⁶². Przy

---

⁵⁸ Ustawa z dnia 25 maja 1868 roku o międzywyznaniowych stosunkach obywateli państwa (Dz. U.P. nr 49).

⁵⁹ Ustawa z dnia 25 maja 1868 roku o stosunku Kościoła do szkoły (Dz. U.P. 1868, nr 48).

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Ustawa z dnia 14 maja 1869 r. ustanawiająca zasady nauczania w szkołach ludowych (Dz. U.P., nr 62).

⁶² Tamże.

pomocy nauczycieli odpowiednich wyznań, dyrekcja szkoły miała obowiązek czuwać, czy uczniowie wypełniają przypisane im obowiązki religijne. Szkoły prywatne także musiały zapewnić naukę religii.

Orzecznictwo sądowe Trybunału Administracyjnego w sprawach wyznaniowych dzieci można podzielić na dwa okresy. W pierwszym stało na stanowisku, iż każde dziecko musiało formalnie należeć do prawnie uznanego wyznania, co wynikało z § 139 ABGB, wskazującego m.in., iż „rodzice obowiązani są przez naukę dzieci religii i pożytecznych wiadomości, założyć podstawę do przyszłego ich szczęścia”⁶³. Orzeczenia takie sprawiały, że władza mogła nakazać rodzicom dziecka posyłanie go na lekcje religii, zaś związki wyznaniowe występować z roszczeniem do rodziców np. o chrzest dziecka. Późniejsze stanowisko Trybunału Administracyjnego, zostało zrewidowane w ten sposób, iż dzieci mogły być bezwyznaniowe, jednak podlegały nauczaniu religii. Zdaniem Trybunału Administracyjnego w sytuacji, gdy rodzice odmawiali posyłania dziecka na lekcję religii, przeciw nim mogły zostać zastosowane środki przymusu administracyjnego. Stanowisko Trybunału Państwa było dość osobliwe: stwierdzało, że chociaż dzieci powinny chodzić na lekcje religii, to organy administracji nie mogą wobec nich stosować środków przymusu⁶⁴.

Jak wskazuje się w literaturze, i z którym to poglądem należy w pełni się zgodzić, największym mankamentem przedwojennych regulacji prawnych dotyczących wolności sumienia i wyznania było całkowite pominięcie uregulowania sytuacji prawnej osób bezwyznaniowych⁶⁵. Jak wskazywano wcześniej szkoła okresu międzywojennego nie znała pojęcia bezwyznaniowości. Jediną możliwością ukończenia szkoły bez nauczania religii było uczęszczanie do szkół nieobjętych przepisami art. 120 Konstytucji i art. XIII Konkordatu, czyli szkół prywatnych, niekorzystających ponadto z finansów państwowych lub samorządowych. Jednakże nawet w takiej sytuacji uczeń, aby przystąpić do egzaminów np. maturalnych, musiał zdać egzamin z religii. W literaturze wskazuje się na *casus* sprawy Estery Golde-Stróżeckiej, w której Najwyższy Trybunał Administracyjny w Warszawie wyrokiem z dnia 17 maja 1927 roku, sygn. 3755/25 oddalił skargę na decyzję Mi-

---

⁶³ A. Dziadzio, *Wolność wyznania i sumienia a przymus religijny w austriackiej monarchii konstytucyjnej (1867–1914)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 45(1993), nr 1–2, s. 65–85.

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ Por. Mezglewski, *Polski model*, s. 21–22.

nistra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o odmowie wydania świadectwa dojrzałości z uwagi na nieuczęszczanie na lekcje religii i brak egzaminu z religii⁶⁶. Wyrok NTA w powyższej sprawie jest istotny również z powodu kontrowersji, jakie powstały na kanwie interpretacji art. 111 Konstytucji marcowej dokonywanej przez Sąd Najwyższy⁶⁷ i wspomniany

⁶⁶ Wyrok Naczelnego Trybunału Administracyjnego z dnia 17.5.1927 r., sygn. 3755/25, OSP 1927, t. 8, poz. 292.

⁶⁷ Zob. wyroki Sądu Najwyższego z 6 kwietnia 1923 r., K. 434/23, i z 7 maja 1923, K. 949/23, OSP 1923, nr 521 i 522. Warto tu przytoczyć rozważania zamieszone w OSP: „Najwyższy Trybunał Administracyjny dochodzi na podstawie art. 120 do przekonania, że zakład naukowy, utrzymywany w całości lub w części przez państwo, nie może wydać uczniowi świadectwa dojrzałości, jeżeli nie złożył egzaminu z religii. Wnioskowanie to jest błędne. Gdyby bowiem było słuszne, trzeba by przyznać, że Konstytucja w art. 111 i 120 zawiera przepisy sprzeczne z sobą; w jednym uznaje wolność sumienia – bezwyznaniowość, w drugim zaś stoi na stanowisku bezwzględnie konfesyjnym. Wykładnia, ta wierna pomocnica w prawie, wykaże, że zapatrywanie to nie jest zasadne. Jeżeli art. 111 uznaje bezwyznaniowość, a co potwierdza orzeczenie zgromadzenia ogólnego sądu najwyższego, jako wolność sumienia każdego obywatela polskiego jakże może w art. 120 żądać Konstytucja od bezwyznaniowego nauki i egzaminu z religii? Gdyby religia była jeszcze przedmiotem nauki jednolitym, gdyby przez nazwę tę można rozumieć ogólne zasady etyki, dla wszystkich wspólne i wszystkich obowiązujące, przedmiot religii, w ten sposób ujęty i nauczany, byłby w myśl art. 120 przedmiotem powszechnym, wszystkich uczniów bez wyjątku obowiązującym bez względu na przynależność ich do pewnego wyznania, lub na ich bezwyznaniowość. Ale tak nie jest, bo każdy uczeń uczy się tej religii, którą wyznaje. I tutaj właśnie dopomaga wykładni dla usunięcia wszelkich wątpliwości zdanie drugie art. 120, które kierownictwo i nadzór nauki religii w szkołach zastrzega właściwemu związkowi religijnemu, do którego uczeń należy. Tak więc państwo w rzeczy samej swe atrybucje szkolne – kierownictwo i nadzór – przekazuje co do religii właściwemu związkowi religijnemu, do którego uczeń należy. Tem samym nauka religii nie jest przedmiotem szkolnym powszechnym i ogólnym, jak nauka języka polskiego, matematyki, historii itd., lecz przedmiotem całkiem odmiennym od innych, podzielonym na tyle odrębnych części, ile jest w państwie uznanych związków religijnych i sekt. Jeżeli zatem uczeń nie wyznaje żadnej religii i nie należy do żadnego w państwie uznanego związku religijnego, jeżeli jest bezwyznaniowym, należy zapytać, jakiej ma się uczyć religii i z niej złożyć egzamin, aby uzyskać świadectwo dojrzałości? Na pytanie takie – jest tylko jedna odpowiedź: uczeń bezwyznaniowy, nie należący do żadnego związku religijnego, któryby kierował nauką religii i ją nadzorował, nie może z niej złożyć egzaminu. Ale mimo to nie wolno mu odmówić świadectwa dojrzałości wobec zasady w art. 111 wypowiedzianej, zasady głoszącej wolność sumienia. W ten sposób wykładnia logiczna art. 111 i 120 Konstytucji rozstrzyga stanowczo tę kwestię, nie pozostawiając żadnych wątpliwości. Inaczej bowiem Konstytucja, hołdując nowoczesnym, aczkolwiek już utartym hasłom, poglądom i zasadom „praw człowieka i obywatela”, zadałaby kłam sobie samej, gdyż mimo zagwarantowanej wolności sumienia i mimo

Najwyższy Trybunał Administracyjny. Kontrowersje te dotyczyły co prawda mocy obowiązującej art. 111 Konstytucji, jednakże wyprowadzane wnioski miały bezpośredni wpływ na zakres wolności sumienia osób małoletnich.

Na zakres uprawnień do korzystania z wolności sumienia i wyznania, przez osoby małoletnie, wpływał także zapis art. 120 Konstytucji. Przepis ten odnosił się do osób uczęszczających do szkół państwowych lub korzystających z funduszy państwowych lub samorządowych. Poprzez wprowadzenie takiej normy doszło *de facto* do uznania, że szkoły państwowe czy samorządowe nie znają pojęcia „bezwyznaniowości”. W oparciu o powyższe wskazywano, że w przypadku osób, które chciały wychować dziecko bez religii, jedyną możliwością była edukacja w domu lub w szkołach prywatnych⁶⁸.

1.2. Na podstawie Konstytucji kwietniowej z 1935 roku

Konstytucja kwietniowa, kładąc nacisk na zagadnienia uniwersalne (czyli raczej obowiązki obywatela wobec państwa i społeczeństwa) w miejsce prymatu indywidualnych wolności obecnego w normach Konstytucji marcowej, zachowała w mocy normy poświęcone prawu do wolności wyznania⁶⁹. Kwestią nierozstrzygniętą z uwagi na krótki okres obowiązywania ustawy zasadniczej pozostaje, jak wyglądałoby realne respektowanie tych wolności w kontekście podstaw ideologicznych ustroju państwa opartego raczej na akcentowaniu obowiązków w miejsce praw obywatelskich.

Rozwiązania przyjęte w treści artykułów Konstytucji marcowej zostały w dużej części inkorporowane do Konstytucji kwietniowej⁷⁰.

Zgodnie z art. 81 ust. 2⁷¹ Konstytucji kwietniowej pozostały w mocy art. 99 oraz 109–118 i 120 Konstytucji marcowej.

---

zastrzeżenia, że żaden obywatel nie może być z powodu swych przekonań religijnych ograniczony w prawach, stworzyłaby kategorię obywateli upośledzonych. Odebrałaby im prawo wolności sumienia, o ile pragnęliby, trwając w swych przekonaniach, poświęcić się nauce wyższej i dopiąć swego celu. Tęgo zamiaru, Konstytucja bezwzględnie nie ma i jej go przypisywać nie wolno. Stanowisko zatem wyroku najwyższego trybunału administracyjnego nie odpowiada ani przepisom prawa obowiązującego, ani teorii prawa; dlatego trzeba uznać wyrok za błędny” – zob. OSP 1927, t. 6, s. 345–347 (przypis).

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Zob. E. Gdulewicz, A. Gwiżdż, Z. Witkowski, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1935 r.*, w: *Konstytucje polskie*, s. 178n.

⁷⁰ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Dz. U. z 1935 r. Nr 30, poz. 227).

⁷¹ Art. 81 Konstytucji: „Niniejsza ustawa konstytucyjna wchodzi w życie z dniem ogłoszenia. Jednocześnie uchyla się ustawę z dnia 17 marca 1921 r. (Dz. U. R.P. Nr 44,

Art. 5 ust. 2 Konstytucji kwietniowej zapewniał obywatelom m.in. wolność sumienia⁷². Art. 7 ust. 2 stwierdzał, że kryterium wyznawanej religii nie może być powodem ograniczania możliwości wpływania obywatela na sprawy publiczne.

Należy jednak zwrócić uwagę, iż Konstytucja kwietniowa generalnie obniżała rangę i znaczenie praw i wolności obywatelskich, przedkładając nad nie obowiązki wobec państwa⁷³.

Biorąc pod uwagę powyższe przepisy oraz pozostawione w mocy przepisy Konstytucji marcowej dotyczące kwestii wolności wyznania należy uznać, że formalnie w rozumieniu przepisów konstytucyjnych zakres wolności wyznania nie uległ zmianie. Należy jednak zwrócić uwagę, że Konstytucja kwietniowa powstawała już w okresie obowiązywania Konkordatu i jej zapisy należy interpretować poprzez pryzmat rozwiązań zawartych w tej umowie międzynarodowej. Konstytucja w dalszym ciągu zapewniała indywidualną i kolektywną wolność wyznania, nadal akcentowała szczególną pozycję Kościoła katolickiego, nadal utrzymywała w mocy przymus nauki religii w szkołach publicznych, finansowanych bądź dofinansowywanych z budżetu państwa lub samorządów. Aktualny pozostawał zatem problem dotyczący zgodności przepisu artykułu XIII Konkordatu z Konstytucją. Aktu-

---

poz. 267) wraz ze zmianami, wprowadzonymi ustawą z dnia 2 sierpnia 1926 r. (Dz. U. R.P. Nr 78, poz. 442) z wyjątkiem art. 99, 109–118 i 120. Ustawa konstytucyjna z dnia 15 lipca 1920 r., zawierająca statut organiczny Województwa Śląskiego (Dz. U. R.P. Nr 73, poz. 497) wraz ze zmianami wprowadzonymi ustawami z dnia 8 marca 1921 r. (Dz. U. R.P. Nr 26, poz. 146), z dnia 30 lipca 1921 (Dz. U. R.P. Nr 69, poz. 449), z dnia 18 października 1921 r. (Dz. U. R.P. Nr 85, poz. 608), oraz z dnia 18 marca 1925 r. (Dz. U. R.P. Nr 36, poz. 240) zachowuje swą moc, z tym że art. 44 ustawy z dnia 15 lipca 1920 r. (Dz. U. R.P. Nr 73, poz. 497) nadaje się brzmienie: „Zmiana niniejszej ustawy konstytucyjnej wymaga ustawy państwowej”, i że uchyla się art. 2 ustawy z dnia 8 marca 1921 r. (Dz. U. R.P. Nr 26, poz. 146).

⁷² Art. 5 „1. Twórczość jednostki jest dźwignią życia zbiorowego.

2. Państwo zapewnia obywatelom możność rozwoju ich wartości osobistych oraz wolność sumienia, słowa i zrzeczeń.

Granica tych wolności jest dobro powszechne”.

⁷³ A. Ajnenkiel, *Ustrój i prawo Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Polska odrodzona. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982, s. 116. „Wspomnieć też należy o postanowieniach konstytucji odnoszących się do praw i swobód obywatelskich. Nie wprowadzono do tekstu konstytucji przepisów regulujących wiele z tych materii. Ustawa Zasadnicza odwoływała się jedynie do niektórych, mających nadal obowiązywać postanowień konstytucji marcowej. Było to świadome nadanie owym normom mniejszego znaczenia”.

alne pozostawały zatem także wątpliwości co do konstytucyjności rozwiązań przyjętych w przepisach prawa oświatowego.

2. Wolność sumienia i wyznania w świetle konkordatu z 10 lutego 1925 roku

Zagadnienia związane z uregulowaniem stosunków Kościoła katolickiego i władz państwa polskiego były przedmiotem prac Episkopatu jeszcze przed formalnym odrodzeniem państwa. Episkopat polski już w 1917 roku powołał specjalną komisję, która miała przygotować odpowiednie materiały i projekty konkordatowe⁷⁴. Pierwsze próby określenia stosunku Państwa Polskiego do Kościoła katolickiego w aktach ustrojowych pojawiły się w projekcie Konstytucji powstałym na zamówienie Tymczasowej Rady Stanu już w 1917 roku⁷⁵. Kolejnym aktem przewidującym regulację stosunków państwo – Kościół w drodze umowy był Projekt deklaracji konstytucyjnej uchwalony 3 maja 1919 roku⁷⁶.

Uchwalenie przez Sejm w dniu 17 marca 1921 roku Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, z uwagi na brzmienie zapisu artykułu 114 oznaczało ustanowienie obowiązku regulacji stosunków państwa i Kościoła katolickiego w drodze umowy⁷⁷.

Sytuację prawną Kościoła katolickiego ostatecznie unormował Konkordat, podpisany w Rzymie w dniu 10 lutego 1925 roku⁷⁸. Podpisanie Konkordatu poprzedzone było, podobnie jak w przypadku prac zmierzających do uchwalenia Konstytucji marcowej, gorącą dyskusją na polskiej

---

⁷⁴ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 8: *Czasy współczesne 1914–1992*, Lublin 2001, s. 389.

⁷⁵ S a w i c k i, *Studia nad położeniem prawnym*, s. 31–32. W treści projektu wskazano, iż „stosunek państwa do Kościoła rzymskokatolickiego będzie określony w porozumieniu ze Stolicą Apostolską”.

⁷⁶ Tamże, s. 38. W treści regulacji przewidziano, iż „Kościół i wiara, najgłębsze uczucia i dążności najwznioślejsze piastując, cieszą się opieką troskliwą Rzeczypospolitej. Poręcza ona wszystkim obywatelom pokój w wierze i obrządków religijnych wolność [...]. Stosunek Rzeczypospolitej do Kościoła katolickiego będzie określony w ustawach na podstawie porozumienia ze Stolicą Apostolską”.

⁷⁷ Art. 114 Konstytucji marcowej stanowił m.in.: „stosunek państwa do Kościoła będzie określony na podstawie układu ze Stolicą Apostolską, który podlega ratyfikacji przez sejm”.

⁷⁸ Dz. U. R.P. z 1925 r. Nr 72, poz. 501.

scenie politycznej⁷⁹. Konkordat, jako umowa międzynarodowa, został przed wejściem w życie ratyfikowany ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 roku⁸⁰. Konkordat uregulował podstawowe kwestie związane z funkcjonowaniem Kościoła katolickiego w Polsce, m.in. kwestię zakresu wolności działań Kościoła⁸¹, kwestię autonomii wewnętrznej Kościoła⁸², zakres pomocy państwa w wykonywaniu praw Kościoła⁸³, uprawnień duchownych⁸⁴, organizacji

---

⁷⁹ Rząd dokonywał ustaleń brzmienia Konkordatu, stosując metodę „utajnionej dyplomacji”, co wielokrotnie było powodem wniosków kierowanych przez Sejm i Senat z żądaniem ujawnienia przebiegu rokowań, jednakże nie spotkało się to z odpowiedzią rządu. Bliżej o działaniach poprzedzających zawarcie umowy m.in. S. Wilk, *Episkopat Kościoła katolickiego w latach 1918–1939*, Warszawa 1992, s. 100n; S. Grabski, *Jak zawierałem konkordat ze Stolicą Apostolską*, „Tygodnik Powszechny”, 25(1971), nr 22, s. 5; Kumor, *Historia Kościoła*, s. 389n; J. Jurkiewicz, *Watykan a Polska w okresie międzywojennym 1918–1939*, Warszawa 1960, s. 36; M. Rataj, *Pamiętniki 1918–1927*, do druku przyg. J. Dębski, Warszawa 1965, s. 250; K. Szwarzenberg-Czerny, *Jak to było z konkordatem polskim z 1925 r.*, „Tygodnik Powszechny”, 25(1971), s. 5.

⁸⁰ Dz. U. R.P. z 1925 r. Nr 47, poz. 324.

⁸¹ Art. I Konkordatu: „Kościół katolicki, bez różnicy obrządków, korzystać będzie w Rzeczypospolitej Polskiej z pełnej wolności. Państwo zapewni Kościołowi swobodne wykonywanie jego władzy duchownej i jego jurysdykcji kościelnej, jak również swobodną administrację i zarząd sprawami jego i majątkiem, zgodnie z prawami bożymi i prawem kanonicznym”.

⁸² Art. II Konkordatu: „Biskupi, duchowieństwo i wierni będą swobodnie i bezpośrednio znosić się ze Stolicą Apostolską. W wykonywaniu swych funkcji biskupi swobodnie i bezpośrednio znosić się będą ze swym duchowieństwem i swymi wiernymi oraz ogłaszać swe zalecenia, nakazy i listy pasterskie”.

⁸³ Art. IV Konkordatu: „Władze cywilne udzielać będą swej pomocy przy wykonywaniu postanowień i dekretów kościelnych: a) w razie destytucji duchownego, pozbawienia go beneficjum kościelnego, po ogłoszeniu dekretu kanonicznego o wspomnianej destytucji lub pozbawieniu oraz w razie zakazu noszenia sukni duchownej, b) w razie poboru taks lub prestacyj, przeznaczonych na cele kościelne, a przewidzianych przez ustawy państwowe, c) we wszystkich innych wypadkach, przewidzianych przez prawo obowiązujące”.

⁸⁴ Art. V Konkordatu: „Duchowni w wykonywaniu swych urzędów cieszyć się będą szczególną opieką prawną. Na równi z urzędnikami państwowymi korzystać oni będą z prawa zwolnienia od zajęcia sądowego części swych uposażeń. Duchowni, którzy otrzymali święcenia, zakonnicy, którzy złożyli śluby, uczniowie seminaryjni i nowicjusze, którzy wstąpili do seminarjów lub nowicjatów przed wypowiedzeniem wojny, będą zwolnieni ze służby wojskowej z wyjątkiem pospolitego ruszenia. W tym ostatnim wypadku księża posiadający święcenia kapłańskie wykonywać będą w wojsku swój urząd kapłański, tak jednak, aby na tym nie ucierpiało dobro parafji, inni zaś członkowie duchowieństwa będą powołani do służby sanitarnej. Duchowni będą zwolnieni z obowiązków obywatelskich niezgodnych z powołaniem kapłańskim, jak to: sędziów przysięgłych, członków trybunałów itd.”.

terytorialnej Kościoła, posiadania majątku ruchomego i nieruchomego, kwestii zasad obsadzania stanowisk kościelnych itp.⁸⁵

W zakresie wolności sumienia i wyznania Konkordat wskazywał poszerzony zakres obowiązku nauczania religii w szkołach⁸⁶. Zgodnie z artykułem XIII Konkordatu obowiązkowa nauka religii dotyczyła wszystkich szkół publicznych, z wyjątkiem szkół wyższych.

Zapis ten stał w sprzeczności z regulacją konstytucyjną, która ograniczała w artykule 120 Konstytucji zakres obowiązku nauczania religii do szkół subsydiowanych przez państwo lub samorząd.

Ponadto władze kościelne uzyskały prawo nadzoru nad treścią programową nauczania religii oraz prawo weryfikacji kompetencji moralnych nauczycieli. Nauka religii mogła być prowadzona tylko przez osoby, które uzyskały akceptację odpowiednich władz duchownych.

Rozwiązania przyjęte w treści Konkordatu spotkały się ze zdecydowaną krytyką partii lewicowych. Na łamach prasy powiązanej z tymi środowiskami wskazywano, że obawy o zagrożenie szkoły okazały się uzasadnione, gdyż „nauczanie religii katolickiej w szkołach niższych i średnich całkowicie podlega władzom kościelnym”⁸⁷. Uzasadniając krytyczną ocenę zawartych w Konkordacie rozwiązań, podnoszono m.in., że „we wszystkich szkołach powszechnych, z wyjątkiem szkół wyższych, nauka religii jest obowiązkowa” i udzielać jej będą nauczyciele wybrani „wyłącznie spośród osób upoważnio-

---

⁸⁵ Por. J. Dębiński, *O Konkordacie polskim z 1925 roku*, „Saeculum Christianum”, 14(2007), nr 1, s. 171–189. Artykuł przybliży historię podpisania Konkordatu jak też jego szczegółowe zapisy. Warta uwagi jest przytoczona w artykule literatura przedmiotu oraz dokumenty źródłowe.

⁸⁶ Art. XIII Konkordatu: „1) We wszystkich szkołach publicznych, z wyjątkiem szkół wyższych, nauka religii jest obowiązkowa. Nauka ta będzie udzielana młodzieży katolickiej przez nauczycieli, mianowanych przez władze szkolne, które wybierać ich będą wyłącznie spośród osób, upoważnionych przez Ordynariuszów do nauczania religii. Właściwe władze kościelne nadzorować będą nauczanie religii pod względem jego treści i moralności nauczycieli. W razie gdyby ordynariusz odebrał nauczycielowi dane mu upoważnienie, to ten ostatni będzie przez to samo pozbawiony prawa nauczania religii. Te same zasady, dotyczące wyboru i odwoływania nauczycieli, będą stosowane do profesorów, docentów i asystentów uniwersyteckich na wydziałach teologii katolickiej (nauk kościelnych) uniwersytetów państwowych. 2) We wszystkich diecezjach Kościół katolicki posiadać będzie seminaria duchowne, odpowiednie do prawa kanonicznego, którymi będzie kierował i w których będzie mianował nauczycieli. Dyplomy naukowe wystawione przez wyższe seminaria będą wystarczały dla nauczania religii we wszystkich szkołach publicznych, z wyjątkiem szkół wyższych”.

⁸⁷ Por. „Robotnik”, 1925, nr 49.

nych przez kościół”, a „władze kościelne nadzorować będą nauczanie religii pod względem treści i moralności nauczycieli”⁸⁸. Wskazywano w oparciu o porównanie Konkordatu z konstytucją, że Konkordat prowadził do wzrostu wpływów klerykalnych w szkole. Konstytucja mówiła o obowiązkowej nauce religii jedynie w szkołach w całości lub w części utrzymywanych przez państwo albo samorządy, w myśl zapisów Konkordatu, natomiast wprowadzona miała zostać obowiązkowa nauka religii we wszystkich szkołach. Podobnie Konstytucja mówiła o kierownictwie i nadzorze władz kościelnych nad nauką religii, jednak z zastrzeżeniem naczelnego prawa nadzoru dla władz państwowych, Konkordat natomiast wykluczał państwo z tego nadzoru i jednocześnie przyznawał Kościołowi nadzór nad moralnością nauczycieli religii⁸⁹.

Co ciekawe, regulacje Konkordatu w przedmiocie nauczania religii spotkały się także z krytyką części środowisk prawicowych, wskazujących na zbyt mało radykalny ich charakter, bowiem celem powinno być wprowadzenie szkół wyznaniowych, odrzucających nauki sprzeczne z nauczaniem Kościoła. Wskazywano m.in. na nieakceptowane łączenie w ramach realizacji programów szkolnych nauczania Kościoła i jednocześnie przekazywania sprzecznych z tym nauczaniem informacji z zakresu „nauk świeckich”⁹⁰. Postulaty wprowadzenia szkoły wyznaniowej budziły obawy o „rozbitcie szkół polskich i stworzenie szkółek fanatyzmu religijnego” oraz o poziom nauczania, wynikający z założenia zgodności przekazywanej wiedzy z nauką Kościoła⁹¹. Podnoszone były także obawy o możliwość stosowania zapisów Konkordatu dotyczących sprawowania nadzoru nad moralnością nauczycieli religii do narzucania im określonego światopoglądu, szczególnie w przypadku małych miejscowości, gdzie jeden nauczyciel wykładał zarówno religię, jak też pozostałe przedmioty a pozbawienie misji kanonicznej, oznaczające odebranie możliwości udzielania nauki religii skutkowało *de facto* pozbawieniem posady⁹².

⁸⁸ Por. „Robotnik”, 1925, nr 51.

⁸⁹ Por. „Robotnik”, 1925, nr 53 i 55.

⁹⁰ Por. stenogramy posiedzenia Sejmu z dni 24–27 marca 1925 r.

⁹¹ Wystąpienie posła Czapińskiego podczas 187 posiedzenia Sejmu w dniu 24 marca 1925 r., https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/9XBB953A5C43T-12KX7Y6LTN99GMBHH.pdf [20.09.2015], podobnie stenogram z 188 posiedzenia Sejmu, wystąpienie posła Piotrowskiego https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/YLV7HSXMA1BT1FHPD6N1AS97DA96XH.pdf [20.09.2015].

⁹² Tamże.

3. Zakres i gwarancje wolności sumienia i wyznania osoby małoletniej w świetle przepisów oświatowych

3.1. Prawo oświatowe do 1932 roku

Jak wskazywano wcześniej, kwestia umiejscowienia nauczania religii, charakteru szkolnictwa była jedną z budzących największe zainteresowanie Kościoła katolickiego jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości.

W dniu 10 sierpnia 1917 roku ukazał się pierwszy polski dokument szkolny pt. *Przepisy, tymczasowe o szkołach elementarnych w Królestwie Polskim*, uchwalony przez Tymczasową Radę Stanu⁹³. Artykuł 26 powyższego aktu nakładał na władze oświatowe obowiązek konsultacji kandydatów na stanowiska nauczycieli religii z odpowiednimi władzami wyznaniowymi. Artykuły 49–51 stanowiły z kolei o składzie Dozoru Szkolnego, w skład którego z urzędu (akt posługuje się określeniem „z mianowania”) wchodził przedstawiciel Kościoła rzymskokatolickiego, a w przypadku określonego odsetka ludności innych wyznań zamieszkującej daną gminę przedstawiciel tego wyznania. Zgodnie z art. 67 osoby duchowne wykładające religię wchodziły także w skład Opieki Szkolnej. Zgodnie z art. 96 nadzór nad nauczaniem religii sprawował Inspektor Okręgowy i reprezentanci wyznań mianowani przez Dyrektora Departamentu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w porozumieniu z odpowiednimi władzami duchownymi. W treści aktu prawnego nie został więc przesądzony wyznaniowy charakter szkół, co stanowiło zapożyczenie rozwiązań znanych ustawodawstwom państw zaborczych.

W dniu 12 września 1917 roku uchwalono ustawę dotyczącą uwzględnienia potrzeb szkolnych mniejszości⁹⁴. Zgodnie z par. 2 szkoły publiczne w Królestwie Polskim miały być równo dostępne dla mniejszości niezależnie od ich narodowości i wyznania. Zgodnie zaś z par. 5 plany zajęć miały uwzględniać także wyznania, w jakim dzieci były wychowane. W przypadku szkół elementarnych z niepolskim językiem wykładowym, tworzona miała być opieka szkolna, przy uwzględnieniu także wyznania dzieci szkolnych. Ustawa zgodnie z par. 9 pozwalała tworzyć prywatne szkoły elementarne, średnie i zawodowe stowarzyszeniom skupiającym osoby przynależne do

---

⁹³ Dziennik Urzędowy Departamentu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego, 1917, nr 1, poz. 1-online <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/plain-content?id=14915> [7.08.2015].

⁹⁴ Tamże.

mniejszości narodowościowych jak i wyznaniowych. Jednocześnie ustawa zakazywała wprowadzenia jakichkolwiek zakazów dotyczących prawa dzieci członków takich stowarzyszeń do uczęszczania do tych szkół.

W projekcie Konstytucji autorstwa Tymczasowej Rady Stanu⁹⁵ zostały zawarte rozwiązania przesądzające o wyznaniowym charakterze szkolnictwa. Zgodnie z art. 136 projektu w szkołach początkowych i średnich nauczanie religii miało być przymusowe, natomiast zgodnie z art. 137 nauczyciele w szkołach początkowych winni być tego samego wyznania co większość uczniów. Rozwiązania projektu wprowadzały przymus nauki religii, ale nie narzucały religii oficjalnej, sankcjonując wielowyznaniowość szkolnictwa. Zasadę międzywyznaniowego charakteru szkolnictwa, z obowiązkowym nauczaniem religii, podtrzymała wyraźniej Rada Regencyjna. W okresie sprawowania rządów przez Radę, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydało jedynie kilka rozporządzeń sankcjonujących obowiązkowe egzaminy z nauki religii dla abiturientów szkół średnich wszystkich typów⁹⁶.

Uchwalenie Konstytucji z 17 marca 1921 roku przesądziło o kształcie polskiej szkoły i zakresie wolności wyznania osób małoletnich.

Artykuł 120 Konstytucji stanowił podstawę uregulowania kwestii miejsca religii w systemie nauczania. Dla celów realizacji wymogu nauczania religii w szkołach publicznych zostały opracowane dokumenty programowe. W 1920 roku został wydany program nauki religii dla szkół powszechnych⁹⁷, w 1921 roku program dla gimnazjów ogólnokształcących i seminariów nauczycielskich⁹⁸.

Zgodnie z rozporządzeniem MWRiOP z dnia 29 listopada 1922 roku nauczyciele szkół powszechnych – objętych obowiązkiem nauczania religii – byli obowiązani do roztoczenia i pełnienia nadzoru nad młodzieżą biorącą udział we wspólnych praktykach religijnych⁹⁹.

---

⁹⁵ *Projekty Konstytucji*, s. 116.

⁹⁶ Reiner, *Problematyka prawno-społeczna nauczania religii*, s. 54.

⁹⁷ *Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. Religia rzymsko-katolicka*, Warszawa 1920, <http://pbc.up.krakow.pl/dlibra/plain-content?id=5135> [15.08.2015].

⁹⁸ *Program gimnazjum państwowego. Religia rzymskokatolicka (Dla gimnazjum niższego i wyższego)*, Lwów – Warszawa 1921; *Program nauki w państwowych seminariach nauczycielskich (Religia rzymsko-katolicka)*, Warszawa 1921.

⁹⁹ Rozporządzenie MWRiOP z dnia 22 listopada 1922 r., *Dziennik Urzędowy MWRiOP z 1922 r. Nr 31, poz. 401*, <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/publication/18452?tab=1> [30.08.2015].

Szerzej niż przepisy konstytucyjne, kwestię nauczania religii w szkołach, unormowały przepisy Konkordatu zawartego pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską w dniu 10 lutego 1925 roku.

Artykuł XIII Konkordatu wskazywał, że nauka religii jest obowiązkowa we wszystkich szkołach publicznych. Obowiązek ten nie obejmował szkół wyższych. Prowadzenie zajęć miało być realizowane przez nauczycieli mianowanych przez władze szkolne spośród kandydatów upoważnionych przez ordynariuszy. Program nauczania religii, jak też nadzór nad wykonywaniem nauczania pod kątem zgodności treści i nakazów moralności został *de facto* oddany pod nadzór władz kościelnych. Przepisy konkordatu rozszerzały zatem zakres oddziaływania instytucji kościelnych na sferę edukacji, zarówno w zakresie programowym jak też personalnym, jeśli chodzi o osoby nauczające religii. W drodze aktów prawnych wykonawczych kompetencje władz Kościoła rozszerzono m.in. również na udział przedstawicieli biskupów diecezjalnych w egzaminach dojrzałości w seminariach nauczycielskich¹⁰⁰.

Po zmianie rządów wskutek przewrotu majowego w 1926 r., pomimo oczekiwań co do zaostrzenia polityki państwowej wobec kręgów kościelnych, wynikających z niechęci części kleru powiązanego z endecją wobec przedstawicieli obozu sanacyjnego, pozycja Kościoła nie uległa osłabieniu. W sferze edukacji w dalszym ciągu utrzymywano korzystną dla Kościoła tendencję ewolucji szkolnictwa w kierunku modelu szkół wyznaniowych.

Najwyraźniejszym przejawem powyższej tendencji było wydanie w dniu 9 grudnia 1926 roku rozporządzenia MWRiOP o nauce religii rzymskokatolickiej¹⁰¹. Akt ten powszechnie określany był „okólnikiem Bartla” i stanowił obok zapisów Konstytucji i Konkordatu trzeci filar pozycji Kościoła w sferze szkolnictwa.

Rozporządzenie regulowało kwestie organizacji nauczania religii w poszczególnych rodzajach szkół, obowiązki kadry pedagogicznej w zakresie realizacji programu nauczania religii, a przede wszystkim wprowadzało w ramach zajęć szkolnych obowiązkowe praktyki religijne w postaci modlitwy przed i po zajęciach, nabożeństwa niedzielne, rekolekcje oraz obowiązkową spowiedź.

Zgodnie z paragrafem 1 rozporządzenia, wskazującym na oparcie tego przepisu na artykule 120 Konstytucji i artykule XIII Konkordatu, obowiązek uczestnictwa w praktykach religijnych objął uczniów wszystkich szkół po-

---

¹⁰⁰ Rozporządzenie MWRiOP z dnia 30 maja 1926 r. (Dz.U. MWRiOP z 1926 r. Nr 10, poz. 114).

¹⁰¹ Dz.U. z 1927 r. Nr 1, poz. 9.

wszechnych oraz szkół prywatnych zrównanych z publicznymi z wyjątkiem uczelni wyższych.

Zgodnie z paragrafem 2 rozporządzenia władze szkolne miały obowiązek zapewnić personalną obsadę stanowiska nauczyciela religii danego wyznania w przypadku, gdy liczba dzieci szkolnych wyznających daną religię przekraczała 12. Zgodnie z paragrafem 3 rozporządzenia nauka religii katolickiej odbywać miała się na podstawie programu i podręczników posiadających aprobatę MWRiOP, aprobatę kościelną oraz poleconych przez właściwego biskupa diecezjalnego.

Przepis zawarty w paragrafie 5 przyznawał biskupom diecezjalnym prawo delegowania wizytatorów w celu nadzoru nad prowadzoną nauką religii.

Paragraf 7 rozporządzenia wskazywał, że „praktyki religijne młodzieży szkolnej katolickiej należą do całości nauczania i wychowania religijnego. Młodzież szkolna jest obowiązana brać w nich udział”. Ustalenia co do zakresu praktyk, do udziału w których obowiązana była młodzież, należał do władzy duchownej, działającej w porozumieniu z MWRiOP. Zgodnie z rozporządzeniem obowiązkowe było uczestnictwo młodzieży w nabożeństwach w niedzielę i święta, na początku i na końcu roku szkolnego, odbycie corocznych trzydniowych rekolekcji, trzykrotna w ciągu roku spowiedź i komunie święta, wspólna modlitwa przed i zakończeniu zajęć szkolnych. Nadzór nad wykonywaniem przez młodzież obowiązkowych praktyk religijnych został nałożony nie tylko na przedstawicieli Kościoła, ale przede wszystkim na kierownictwo szkół i ogół nauczycieli.

Ponadto zgodnie z art. 8 rozporządzenia księża prefekci uzyskali prawo do uczestnictwa we wszelkich konferencjach dotyczących wychowania młodzieży. Praktyka wskazywała na interpretowanie zapisów rozporządzenia przez władze kościelne na swoją korzyść zmierzające do rozszerzenia kompetencji nadzoru na całokształt życia szkolnego. Stało to w zgodzie z postulatem poddania ocenie i akceptacji Kościoła jako instytucji kompetentnej w zakresie oceny aspektów moralnych wszelkich czynności ludzkich, co obejmowało także nauczanie i wychowanie młodzieży. Postulat ten wywodzono z treści nauczania Kościoła, m.in. z treści encykliki Piusa XI o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży (*Divini illius Magistri*) z 1929 roku¹⁰².

Zasady wprowadzone przez powyższe rozporządzenie doprecyzowano okólnikiem MWRiOP z dnia 7 stycznia 1927 roku¹⁰³ skierowanym do

¹⁰² Pius XI, Encyklika *Divini illius magistri*, 31 XII 1929, Poznań 1931.

¹⁰³ Dz. U. MWRiOP z 1927 r. Nr 2, poz. 32.

Kuratoriorów Okręgów Szkolnych. W okólniku zaakcentowano, iż zgodnie z artykułem 120 Konstytucji nauka religii jest obowiązkowa w „każdym zakładzie naukowym, którego program obejmuje kształcenie młodzieży poniżej lat 18, utrzymywanym w całości lub części przez Państwo lub ciała samorządowe”. Nauka religii weszła w zakres przedmiotów obowiązkowych, dlatego wskazywano, że obowiązkiem władz szkolnych jest zapewnienie, aby nauka religii była należycie uwzględniana w stosunku do dzieci szkolnych, należących do wyznań religijnych, uznanych w Polsce. Dla zapewnienia powyższego wskazywano, że w każdej publicznej szkole powszechnej, w której liczba dzieci szkolnych danego wyznania wynosi co najmniej 12, musi być zapewniona nauka religii w liczbie 2 godzin tygodniowo. Dopuszczano, z uwagi na kwestie organizacyjne, komasowanie dzieci z kilku klas lub szkół w danej miejscowości, na zajęciach prowadzonych w jednej. Istotne znaczenie miał obowiązek umieszczania w dokumentach szkolnych i na świadectwach ocen z religii.

O stosunku władz państwowych do kwestii wolności wyznania i wolności sumienia w ramach szkolnictwa oraz o panujących wśród przedstawicieli obozu rządzącego tendencjach świadczy również treść wypowiedzi Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Stanisława Czerwińskiego, który wyraził pogląd, zgodnie z którym „Konstytucja orzeka, że w zakładach, gdzie kształci się młodzież poniżej lat 18, nauka religii jest obowiązkowa. Z tej zasady prawnej, już sumienie pedagogiczne każe mi wyciągnąć wnioski, że i na innych lekcjach w szkole i w ogóle w oddziaływaniu szkoły na młodzież nie powinno być niczego, co by tym zasadom przeczyło, żebyśmy nie wychowywali młodzieży w duchowej anarchii”¹⁰⁴.

3.2. Prawo oświatowe po 1932 roku

Reforma szkolnictwa powszechnego w II RP została dokonana już w okresie rozkwitu rządów sanacyjnych, w następstwie uchwalenia ustawy o ustroju szkolnictwa z dnia 11 marca 1932 roku powszechnie nazywanej reformą jędrzejewiczowską, która weszła w życie z dniem 1 lipca 1932 roku¹⁰⁵.

Ustawa we wstępie wskazywała, że celem reformy szkolnictwa było ułatwienie organizacji wychowania i kształcenia ogółu na „świadomych swych

---

¹⁰⁴ Pod adresem: https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a18_1/apache_media/IKKR1KR1YAI3E-SNFTSKBN58GN7EG1N.pdf [2.08.2015].

¹⁰⁵ Dz. U. R.P. z 1932 r. Nr 38, poz. 389.

obowiązków i twórczych obywateli Rzeczypospolitej, obywatelom tym – zapewnić jak najwyższe wyrobienie religijne, moralne, umysłowe i fizyczne [...]”.

Ustawa wprowadzała podział szkół na państwowe, publiczne i prywatne w oparciu o kryterium, jakim było źródło pochodzenia funduszy na utrzymanie placówki. Ustawa wprowadzała jako podstawę szkołę powszechną siedmioletnią, która była obowiązkowa. Zgodnie z artykułem 15 ustawy obowiązek nauki, ewentualnie doksztalcania trwał do czasu ukończenia 18 roku życia. Kolejnym stopniem edukacji były szkoły ogólnokształcące II stopnia – czteroletnie gimnazja i dwuletnie licea. Jako alternatywę ustawa przewidywała utworzenie szkół zawodowych. Ustawa o ustroju szkolnictwa nie zawierała unormowań w zakresie wyznaniowego charakteru szkolnictwa. Istniejące szkoły wyznaniowe, jak np. chedery lub szkoły ewangelickie, mogły być klasyfikowane jedynie na podstawie kryteriów zawartych w artykule 1 ustawy, czyli z uwagi na charakter państwowy, publiczny lub prywatny. Określenie szkoły jako wyznaniowej było zatem prawnie ambiwalentne.

Drugim aktem prawnym dotyczącym organizacji szkolnictwa, była ustawa z dnia 11 marca 1932 roku o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych¹⁰⁶. Ustawa określała wymogi konieczne dla założenia szkoły prywatnej. Artykuł 2 określał, że szkołę taką założyć może obywatel polski (a w wyjątkowych wypadkach osoba niebędąca obywatelem polskim), po udokumentowaniu zapewnienia odpowiednich warunków lokalowych i wykazaniu posiadania wystarczających środków finansowych oraz po przedłożeniu zaświadczenia właściwych władz państwowych o nienagannym zachowaniu moralnym oraz wobec Państwa. Organem odpowiedzialnym za weryfikacje zgłoszeń ustanowiono MWRiOP. Szkoła mogła być zamknięta z powodów wskazanych w treści artykułu 4, w którym przewidziano m.in. możliwość zamknięcia szkoły z powodu nauczania lub wychowania młodzieży w duchu nielojalnym wobec Państwa względnie nieprzeciwdziałania szkodliwym wpływom na młodzież.

Ideą przyświecającą twórcom reformy było urzeczywistnienie koncepcji wychowania państwowego młodzieży, poprzez zapewnienie wychowania obywatelsko-patriotycznego, które miało być osiągnięte poprzez wyrobienie religijne, moralne, umysłowe i fizyczne oraz najlepsze przygotowanie do życia¹⁰⁷. Postawienie na pierwszym miejscu formacji religijnej młodzieży

¹⁰⁶ Dz. U. z 1932 r. Nr 33, poz. 343.

¹⁰⁷ Na temat ideologii wychowawczej sanacji m.in. M.A. Jakubiak, *Ideologia wychowania sanacji*, „Saeculum Christianum”, 10(2003), nr 1, 253–266.

stanowiło podstawę wydawanych w kolejnych latach programów nauczania w poszczególnych rodzajach szkół. W ten sposób państwo w pewien sposób wkroczało w granice władztwa przynależnego dotychczas Kościołowi, czego przejawem były długotrwałe spory i dyskusje wywołane próbami wprowadzenia w 1933 roku programów nauki w szkołach powszechnych i gimnazjach ogólnokształcących oraz programu nauczania religii rzymskokatolickiej opracowanych bez konsultacji z władzami Kościoła¹⁰⁸, zakończonych dopiero przyjęciem w 1935 roku oraz w 1938 roku opracowanych, po konsultacjach ze stroną kościelną, nowych zakresów programowych¹⁰⁹. W przypadku innych związków wyznaniowych regulacje ogólne dotyczące zagadnień nauczania religii znajdowały się w omówionych poniżej ustawach i dekreтах konstytuujących te związki, zaś w kwestiach tam nieuregulowanych stosowano przepisy powszechnie obowiązujące.

4. Wolność sumienia i wyznania w świetle indywidualnych ustaw wyznaniowych

4.1. Gminy wyznaniowe żydowskie (1927)

W Polsce okresu międzywojennego Żydzi tworzyli największy niechrześcijański związek wyznaniowy, liczący ponad 800 gmin wyznaniowych. Uregulowanie jego statusu prawnego zostało dokonane jeszcze przed uchwaleniem Konstytucji marcowej. Żydowski Związek Religijny był jedynym spośród wyznań uznanych na terenie całego państwa w okresie międzywojennym, który uznanie swe zyskał nie w drodze aktu prawnego, lecz procesu inkorporacji do systemu prawnego II RP norm praw państw zaborczych.

---

¹⁰⁸ Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia. Religia rzymskokatolicka (projekt), Lwów 1933 oraz Program nauki w gimnazjach państwowych. Religia rzymskokatolicka (projekt), Lwów 1933.

¹⁰⁹ Program nauki religii rzymskokatolickiej w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia z polskim językiem nauczania, Warszawa – Lwów 1935; Program nauki religii rzymskokatolickiej w gimnazjach państwowych ogólnokształcących z polskim językiem nauczania, Warszawa – Lwów 1935; Program nauki w państwowym liceum ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. Religia rzymskokatolicka, Lwów 1938; Program nauki w liceach zawodowych. Religia rzymskokatolicka, Lwów 1938; Program nauki w gimnazjach zawodowych. Religia rzymskokatolicka, Lwów 1938; Program nauki religii rzymskokatolickiej w szkołach doksztalcających zawodowych, Lwów 1938.

Historia regulacji organizacji funkcjonowania żydowskich wspólnot wyznaniowych sięga 1 listopada 1916 roku. Władze okupowanego przez armię pruską Gubernatorstwa warszawskiego wydały wówczas rozporządzenie dotyczące organizacji Żydowskiego Towarzystwa Religijnego¹¹⁰. Rozporządzenie to ustalało w art. 1, że wszyscy wyznawcy judaizmu zamieszkujący na terenie Generalnego Gubernatorstwa w Warszawie tworzą publiczno-prawne Towarzystwo religijne. Przynależność do tego związku wyznaniowego była więc przymusowa, niezależna od narodowości. Jedynym kryterium było wyznanie. Rozporządzenie określało organizację, władze i zadania gmin żydowskich. Wśród zadań gminy, zgodnie z art. 3 lit. c wskazano czuwanie nad religijnym wychowaniem młodzieży. Zgodnie z art. 49 funkcjonowanie gmin podlegało nadzorowi sprawowanemu przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości podstawą prawną funkcjonowania żydowskich wspólnot wyznaniowych stał się dekret Naczelnika Państwa z dnia 7 lutego 1919 roku o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich¹¹¹. Dekret ten utrzymywał w mocy rozporządzenie z dnia 1 listopada 1916 roku.

Na mocy Rozporządzenia Rady Ministrów z 28 października 1925 roku¹¹² zakres obowiązywania dekretu został rozszerzony na województwa: wołyńskie, poleskie, nowogródzkie; powiaty: grodzieński, wołkowyski i gminy: bratowieską, suchopolską i masiewską powiatu bielskiego województwa białostockiego oraz na okręg administracyjny wileński. Kolejne rozporządzenie zostało wydane przez Prezydenta Rzeczypospolitej dnia 9 marca 1927 roku i odnosiło się do powiatu białostockiego, bielskiego i sokólskiego województwa białostockiego¹¹³.

---

¹¹⁰ Dziennik rozporządzeń dla Jenerał-Gubernatorstwa Warszawskiego nr 53, poz. 184, online <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/plain-content?id=15645> [30.07.2015].

¹¹¹ Dziennik Praw 1919 r. Nr 14, poz. 175.

¹¹² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 października 1925 r. w sprawie utworzenia gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze województw: wołyńskiego, poleskiego, nowogródzkiego, powiatów: grodzieńskiego, wołkowyskiego i gmin: białowieskiej, masiewskiej i suchopolskiej powiatu bielskiego województwa białostockiego oraz okręgu administracyjnego wileńskiego (Dz. U. z 1925 r. Nr 114, poz. 807).

¹¹³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 marca 1927 r. w sprawie utworzenia gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze powiatów: białostockiego, bielskiego i sokólskiego województwa białostockiego (Dz. U. z 1927 r. Nr 23, poz. 175).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 14 października 1927 roku o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego¹¹⁴ rozciągnęło moc obowiązywania dekretu z 1919 roku oraz rozporządzenia z 1916 roku na województwa krakowskie, lwowskie, stanisławowskie, tarnopolskie oraz poznańskie i pomorskie. Rozporządzenie określało zagadnienia statusu prawnego związku wyznaniowego¹¹⁵, jego organizacji wewnętrznej, zadań jednostek tworzących związek¹¹⁶, zasad wyboru władz gmin i związku, prawa wyborczego¹¹⁷, zasad reprezentacji Związku wobec władz państwowych¹¹⁸, warunków wobec osób mających pełnić funkcje duchownych¹¹⁹ oraz zasad pełnienia nadzoru nad Związkiem przez organy państwa¹²⁰. Rozporządzenie regulowało także zagadnienia związane ze szkolnictwem i nauczaniem religii. Zagadnienia te zostaną omówione w dalszej części rozdziału poświęconej regulacjom prawa oświatowego. Poza ustrojem powstałego Żydowskiego Związku Religijnego pozostał obszar województwa śląskiego. Zgodnie z zapisami Statutu Organicznego województwa śląskiego ustawodawstwo wyznaniowe zostało zastrzeżone dla Sejmu Śląskiego. Na tym terytorium obowiązywały dawne ustawy zaborcze: ustawa pruska¹²¹ z 23 lipca 1847 roku oraz ustawa austriacka¹²² z 21 marca 1890 roku obowiązująca na Śląsku Cieszyńskim.

---

¹¹⁴ Dz. U. z 1928 r. Nr 52, poz. 500.

¹¹⁵ Art. 1. „Żydzi, mieszkańcy Rzeczypospolitej Polskiej, z wyjątkiem województwa śląskiego tworzą Związek Religijny, publiczno-prawny. Związek składa się z gmin. Na jego czele stoi Rada Religijna Gmin Żydowskich. Związek Religijny i poszczególne gminy mają prawa korporacyjne i prawo posiadania pieczęci”.

¹¹⁶ Zgodnie z art. 3 zadaniem gminy było zapewnienie zaspokojenia potrzeb religijnych członków gminy. W tym zakresie gmina organizowała i utrzymywała rabinat, zakładała i utrzymywała synagogi, domy modlitwy i kąpieli rytualnych oraz cmentarze. Ponadto w ramach swoich obowiązków gmina zapewniała religijne wychowanie młodzieży, dostawy koszernej żywności oraz zarządzała majątkiem gminnym, fundacjami ustanowionymi na rzecz gminy oraz prowadzonymi przez gminę zakładami i urządzeniami.

¹¹⁷ Por. Dział II rozporządzenia.

¹¹⁸ Por. Dział IV rozporządzenia.

¹¹⁹ Por. Dział VI rozporządzenia.

¹²⁰ Por. Dział VIII rozporządzenia.

¹²¹ Pruski dekret królewski z 23 lipca 1847 r. o stosunkach Żydów. Dokument w wersji cyfrowej <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/pageview/780344> [10.09.2015].

¹²² Dz. U. p. austr. Nr 57, Ustawa z dnia 21 marca 1890 r. o urządzeniu stosunków prawnych zewnętrznych społeczności religijnej izraelskiej.

W świetle tych przepisów żydowskie gminy wyznaniowe były samodzielnie i niezależnie funkcjonującymi od siebie korporacjami publiczno-prawnymi bez nadrzędnych władz wyznaniowych, działającymi na podstawie odrębnych statutów zatwierdzanych przez organy administracyjne¹²³. W przypadku ustawy pruskiej, lokalne gminy żydowskie pozbawione były prawa zrzeszenia w ramach związku wyznaniowego. Każda z gmin tworzyła odrębną jednostkę organizacyjną wyznaczaną przez władze administracyjne. Zgodnie z paragrafem 37 ustawy gminy żydowskie stanowiły korporację prawa prywatnego, nieposiadającą uprawnień publiczno-prawnych. Zgodnie z prawem pruskim władze gminy stanowiła „zwierzchność” (*Vorstand*) oraz reprezentacja gminy, podlegające nadzorowi odpowiedniej państwowej władzy administracyjnej. Szczegółowy zakres uprawnień organów gminy ustawa pozostawiała unormowaniom zawartym w statucie gminy, podlegającym zatwierdzeniu przez władzę nadzorczą. Zbliżone rozwiązania obowiązywały na terenie Śląska Cieszyńskiego objętego działaniem austriackiej ustawy z 21 marca 1890 roku. Podobnie jak w ustawie pruskiej, gminy żydowskie funkcjonowały jako korporacje prawa prywatnego, pozbawione możliwości tworzenia związku wyznaniowego. Kwestie organizacji wewnętrznej gminy ustawa pozostawiała statutom gminnym, zatwierdzanym przez organy administracji państwowej.

Status prawny oraz zakres swobody praktykowania wyznania w przypadku mniejszości wyznaniowych normowały także inne akty prawne. Gwarancje wolności wyznania zapewniały postanowienia wspomnianego powyżej tzw. Małego Traktatu Wersalskiego, czyli traktatu między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisanego w Wersalu 28 czerwca 1919 roku. Traktat nakładał na Polskę różnorodne zobowiązania w kwestii praw mniejszości. Dotyczyły one obywatelstwa, swobody praktyk religijnych, równości – wszystkich – bez różnicy rasy, języka lub religii – obywateli polskich wobec prawa, czy swobodnego używania jakiegokolwiek języka. Traktat zapewniał także obywatelom polskim należącym do mniejszości etnicznych, językowych lub religijnych prawo do zakładania własnych szkół oraz zakładów wychowawczych i prawo do zapewnienia dzieciom obywateli polskich nauczania w publicznych szkołach początkowych w ich języku ojczystym, innym niż język polski. W stosunku do mniejszości żydowskiej traktat zapewniał poszanowanie szabasu, w związku z tym wykluczono ograniczenie ich zdolności prawnej jako następstwa

¹²³ Por. Krasowski, *Związki wyznaniowe*, s. 189–190.

niestawienia się w sądzie, czy niedokonania czynności prawnych w dzień szabasu (artykuł 11 traktatu).

Ze wspomnianą umową międzynarodową korespondowała ustawa z dnia 31 marca 1931 roku o wygaśnięciu mocy prawnej przepisów wyjątkowych, związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą lub religią obywateli Rzeczypospolitej¹²⁴.

W przypadku mniejszości żydowskiej zgodnie z art. 3 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 14 października 1927 roku o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego jednym z zadań gmin wyznaniowych było zapewnienie religijnego wychowania młodzieży. Wśród aktów regulujących kwestie związane z wolnością wyznania w zakresie szkolnictwa wskazać należy okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 5 stycznia 1927 roku do Kuratoriów Okręgów Szkolnych w sprawie nauki religii w szkołach powszechnych¹²⁵, okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 17 września 1928 roku do Kuratoriów Szkolnych i Liceum Krzemienieckiego¹²⁶, rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 22 lutego 1923 roku w sprawie nauki w szkołach powszechnych, do których uczęszcza młodzież wyznania mojżeszowego¹²⁷, okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Kuratoriów Okręgów Szkolnych w sprawie niezmuszania w szkołach średnich młodzieży wyznania mojżeszowego do pracy piśmiennej w soboty¹²⁸.

Z uwagi na brak unormowania w odrębnym akcie prawnym zasad nauczania religii judaistycznej, w przypadku szkół powszechnych stosowano odpowiednio przepisy rozporządzenia z 1926 roku. Młodzież wyznania mojżeszowego zatem miała obowiązek uczęszczania na lekcje swojej religii w szkole, w której liczba uczniów tej konfesji wynosiła co najmniej 12. Nauka religii judaistycznej winna była być im zapewniona w wymiarze

---

¹²⁴ Dz. U. z 1931 r. Nr 31, poz. 214.

¹²⁵ Dz. Urz. MWRiOP z 1927 roku, Nr 2, poz. 32, wersja cyfrowa udostępniona na stronie <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/publication/17495?tab=1> [2.08.2015].

¹²⁶ Dz. Urz. MWRiOP z 1928 roku., Nr 12, poz. 196, wersja cyfrowa udostępniona na stronie <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/publication/18318?tab=1> [2.08.2015].

¹²⁷ Dz. Urz. MWRiOP z 1923 roku, Nr 4, poz. 27, wersja cyfrowa udostępniona na stronie <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/publication/18555?tab=1> [2.08.2015].

¹²⁸ Dz. Urz. MWRiOP z 1925 roku, Nr 20, poz. 218, wersja cyfrowa udostępniona na stronie <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/publication/18577?tab=1> [2.08.2015].

dwóch godzin tygodniowo, w szkole miejscowej albo, w sprzyjających warunkach, w najbliższej szkole sąsiedniej. W przypadku małej liczby uczniów wyznania judaistycznego przewidywano łączenie dzieci na naukę religii z pobliskich szkół w jednej szkole. Natomiast w przypadku znacznej liczby tych uczniów, należało utworzyć grupy liczące nie więcej niż 40 uczniów i dla każdej grupy przeznaczyć po 2 godziny nauki religii tygodniowo. W szczególności od rodziców (opiekunów prawnych) uczniów wyznania mojżeszowego, którzy z powodu braku warunków nie otrzymywali nauki religii w szkole, kierownicy szkół byli zobowiązani żądać zaświadczeń pochodzących od właściwej władzy duchownej, iż dzieci pobierały naukę religii w domach i z jakim skutkiem. Na podstawie tego rodzaju oświadczeń wpisywano oceny z religii w katalogach szkolnych oraz na świadectwach.

4.2. Wschodni Kościół Staroobrzędowy nieposiadający hierarchii duchownej (1928)

Staroobrzędowcy wyłonili się wskutek rozłamu w rosyjskiej Cerkwi prawosławnej mającego miejsce po soborze w 1666 roku. Reformy patriarchy Nikona uchwalone na soborze w 1666 roku, a polegające na próbie usunięcia z ksiąg liturgicznych błędów powstałych na skutek błędnego tłumaczenia, kopiowania i interpretacji zapisów dogmatów napotkały na opór części hierarchii, czego skutkiem był rozłam w Cerkwi i powstanie Kościoła Staroobrzędowego. Status prawny Kościoła został uregulowany rozporządzeniem Prezydenta z dnia 22 marca 1928 roku¹²⁹ oraz rozporządzeniem z dnia 29 sierpnia 1928 roku uznającym statut Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego¹³⁰. Przepisy rozporządzenia podobnie jak to miało miejsce w przypadku innych związków wyznaniowych uregulowały zagadnienia autonomii i organizacji wewnętrznej¹³¹, zasad wyboru i wy-

¹²⁹ Dz. U. z 1928 r. Nr 38, poz. 363.

¹³⁰ M.P. z 1928 r. Nr 210, poz. 482.

¹³¹ Zgodnie z art. 1 rozporządzenia Kościół Staroobrzędowy korzystał na terytorium całego państwa polskiego w zakresie organizacji wewnętrznej z pełnej autonomii, działając na podstawie swojego prawa kanonicznego i statutu. Rozporządzenie wyraźnie akcentowało niezależność Kościoła od jakichkolwiek władz nieprzewidzianych w tekście rozporządzenia bądź w tekście statutu Kościoła. Zgodnie z art. 2 rozporządzenia Kościół posiadał osobowość prawną i swobodę zarządzania majątkiem ruchomym i nieruchomym. Art. 3 rozporządzenia stanowił, iż władzę zwierzchnią nad Kościołem sprawuje Ogólnopolski Sobór, do którego kompetencji należały m.in. kwestie dotyczące wiary

magań stawianych duchownym oraz zakresu ich uprawnień¹³², zagadnień majątkowych i podatkowych dotyczących Kościoła¹³³. Rozporządzenie regulowało także zagadnienia związane ze szkolnictwem i nauczaniem religii. W przypadku Kościoła Staroobrzędowego zgodnie z art. 17 rozporządzenia z dnia 22 marca 1928 roku, nauka religii miała być udzielana młodzieży tego wyznania w szkołach publicznych, przez nauczycieli mianowanych spośród osób wskazanych przez Naczelną Radę Staroobrzędowców. Nauczycielami mogli być zarówno duchowni jak i osoby świeckie upoważnione przez Naczelną Radę. Rozporządzenie pozwalało na naukę religii w języku liturgicznym i ojczystym. Szczegółowe kwestie dotyczące organizacji nauczania, wymogów itp. były oparte na aktach prawa powszechnie obowiązującego, tj. rozporządzenia z 1926 roku, okólnika Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 5 stycznia 1927 roku do Kuratoriów Okręgów Szkolnych w sprawie nauki religii w szkołach, okólnika Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 17 września 1928 roku

---

i moralności, wewnętrznego zarządu Kościoła, wyboru prezesa i członków Naczelnej Rady Staroobrzędowców, wyboru członków Sądu Duchownego, Komisji Rewizyjnej oraz ustanawianie zasad budżetowych Kościoła. Kolejne artykuły rozporządzenia regulowały kwestię organizacji poszczególnych organów Kościoła – Naczelnej Rady Staroobrzędowców, Prezydium Rady i Sądu Duchownego. Członkowie Naczelnej Rady musieli posiadać obywatelstwo polskie, mieć ukończone 21 lat, posiadać pełną zdolność do czynności prawnych oraz uzyskać zatwierdzenie swojego wyboru przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz złożyć przysięgę o pełnieniu swoich obowiązków zgodnie z Pismem Świętym, Kanonami Kościoła, postanowieniami Zwierzchniej Władzy Duchownej Kościoła w Polsce oraz w zgodzie z prawem polskim i z poszanowaniem lojalności wobec Rzeczypospolitej Polskiej. Zgodnie z art. 8 i 9 rozporządzenia strukturę Kościoła tworzyły posiadające osobowość prawną gminy wyznaniowe, których zadaniem było zaspokajanie potrzeb religijnych, religijno-oświatowych, moralnych wyznawców. Zgodnie z art. 10 rozporządzenia organami gmin były Walne Zgromadzenie członków gminy i wybierana przez zgromadzenie Rada Gminy.

¹³² Zgodnie z art. 11 rozporządzenia do kompetencji zgromadzenia należał wybór duchownych. Wybór ten zatwierdzał następnie wojewoda, a w razie konfliktu spór rozstrzygał Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na wniosek Naczelnej Rady Kościoła. Przed objęciem urzędu duchowny składał przysięgę wobec starosty. Zgodnie z artykułem 14 rozporządzenia duchowni Kościoła staroobrzędowego posiadali uprawnienia zbliżone do tych nadanych Konkordatem w stosunku do duchownych Kościoła katolickiego. Zgodnie z art. 16 rozporządzenia duchowieństwo i wierni dla omówienia spraw gminy mogli odbywać lokalne zjazdy, po uprzednim zawiadomieniu właściwego wojewody.

¹³³ Zgodnie z art. 23 rozporządzenia majątek nieruchomości Kościoła przeznaczony bezpośrednio na cele kultu był zwolniony z opodatkowania.

do Kuratoriów Szkolnych i Liceum Krzemienieckiego, kolejnych ustaw regulujących ustrój szkolnictwa.

4.3. Muzułmański Związek Religijny w RP (1936)

Status prawny muzułmańskiego związku religijnego w Polsce unormowano ustawą z dnia 21 kwietnia 1936 roku o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej¹³⁴. Ustawa ta podobnie jak inne akty prawne regulujące status związków wyznaniowych w Polsce określała zasadę niezależności i autonomii Muzułmańskiego Związku Wyznaniowego¹³⁵, jego struktury organizacyjnej¹³⁶, wyboru i wymogów stawianych wobec duchownych¹³⁷, zasad i organizacji wyborów władz Związku, nadzoru nad jego działalnością ze strony władz państwowych¹³⁸,

---

¹³⁴ Dz. U. z 1936 r. Nr 30, poz. 241, Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej.

¹³⁵ W myśl art. 1 ustawy wyznawcy islamu na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej, pozostając w łączności religijno-moralnej z muzułmańskimi związkami religijnymi działającymi za granicą, tworzyli Muzułmański Związek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej, niezależny od jakichkolwiek zagranicznych władz duchownych i świeckich. Zgodnie z art. 2 ustawy Związek korzystał z pełnej autonomii wewnętrznej, ograniczonej wymogiem zgodności jego działań z obowiązującym prawem i statutem.

¹³⁶ Zgodnie z art. 3 ustawy zwierzchnią władzę oraz nadzór nad wykonywaniem obowiązków przez duchowieństwo sprawował Mufti Muzułmański z pomocą Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego. Mufti reprezentował Muzułmański Związek Religijny wobec władz państwowych, innych związków wyznaniowych i w stosunkach wobec związków muzułmańskich zagranicznych.

¹³⁷ Zgodnie z art. 4 ustawy Mufti był wybierany przez Wszechpolski Kongres Elekcyjny Muzułmański, spośród kandydatów wskazanych przez Najwyższe Kolegium Muzułmańskie. Kandydaci podlegali weryfikacji dokonywanej przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zgodnie z powyższym przepisem kandydaci na Muftiego winni posiadać obywatelstwo polskie, legitymować się znajomością języka polskiego w mowie i piśmie, mieć ukończone co najmniej 40 lat, ukończyć wyższe studia teologiczne lub języków wschodnich i posiadać nieskazitelną obywatelską. W szczególnych wypadkach warunki dotyczące obywatelstwa, znajomości języka i wieku mogły być w drodze decyzji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego pominięte. Wybrany kandydat podlegał zatwierdzeniu przez Prezydenta. Kandydat przed objęciem urzędu składał przysięgę o przestrzeganiu praw Koranu i praw Rzeczypospolitej, poszanowaniu władz państwowych, zapewnieniu właściwej postawy podległego duchowieństwa poprzez przestrzeganie prawa państwowego i dochowanie wierności państwu.

¹³⁸ Zgodnie z art. 10 ustawy organem pomocniczym Muftiego było Najwyższe Kolegium Muzułmańskie, wybierane przez Wszechpolski Kongres Muzułmański i zatwierdzone przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Członkowie

możliwości i zasad tworzenia gmin wyznaniowych¹³⁹, uprawnień duchownych muzułmańskich¹⁴⁰. Rozporządzenie regulowało także zagadnienia związane z tworzeniem i prowadzeniem nauczania wyznaniowego. Należy wskazać, iż uszczegółowieniem regulacji ustawowej był Statut Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁴¹.

4.4. Karaimski Związek Religijny w RP (1936)

Status prawny Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej został unormowany ustawą z dnia 21 kwietnia 1936 roku o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁴².

Przed uchwaleniem powyższego aktu status prawny gmin karaimskich regulowały odpowiednio – na ziemiach zaboru rosyjskiego – „ustawa o zarządzie karaimskich spraw duchownych”¹⁴³, zaś na obszarze zaboru austriackiego odrębny statut z roku 1890 (Statut nadany przez władze austriackie stosownie z § 28 ustawy z dnia 21 marca 1890 roku o urzą-

---

Kolegium przed objęciem stanowisk składali przysięgę wobec wojewody. Zgodnie z artykułem 12 ustawy Wszechpolski Kongres Muzułmański składał się z delegatów gmin muzułmańskich i członków Najwyższego Kolegium. Kongres odbywał się co najmniej raz na 5 lat, a był zwoływany przez Najwyższe Kolegium w porozumieniu z Muftim i za wiedzą Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W ramach nadzoru nad działalnością związku Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego miał prawo delegować na Kongres przedstawicieli posiadających prawo głosu. Ponadto odpisy protokołów posiedzeń Kongresu były przesyłane do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

¹³⁹ W myśl art. 17 ustawy celem zaspokojenia potrzeb religijnych wyznawców Islamu na całym obszarze Państwa mogły być tworzone muzułmańskie gminy wyznaniowe. Tworzenie i znoszenie tych gmin, jak również zmiana ich granic i siedzib była dokonywana na zarządzenie Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego i wymagała uprzedniej zgody Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Na czele gminy stał imam, który był wybierany w drodze wyborów przez zgromadzenie członków gminy i zatwierdzany przez wojewodę. Wybrany Imam składał przysięgę wobec wojewody. Zgodnie z art. 20 ustawy w razie stwierdzenia działalności szkodliwej dla państwa wojewoda miał prawo wystąpić do Muftiego o wydanie zarządzeń zapobiegających tej działalności lub usunięcia danego imama ze stanowiska. Ewentualne spory w tym zakresie rozstrzygał Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

¹⁴⁰ Duchowni muzułmańscy posiadali, zgodnie z art. 24 ustawy, uprawnienia i przywileje analogiczne do innych wyznań prawnie uznanych.

¹⁴¹ Dz. U. z 1936 r. Nr 72, poz. 517 – załącznik.

¹⁴² Dz. U. z dnia 24 kwietnia 1936 r. Nr 30, poz. 241.

¹⁴³ *Swod zakonow Cesarstwa rosyjskiego*, t. 11, cz. 1, art. 1261–1298.

dzeniu zewnętrznych stosunków prawnych izraelickiego społeczeństwa religijnego)¹⁴⁴. Należy wskazać, że w świetle prawa austriackiego Karaimi byli uznawani za odłam czy sektę w ramach religii judaistycznej i podlegali ustawie z 21 marca 1890 roku.

Analogicznie do rozwiązań przyjętych dla omawianych powyżej związków wyznaniowych, ustawa określała zasadę niezależności i autonomii Związku¹⁴⁵, zagadnienia dotyczące organizacji hierarchii duchownej i elementów nadzoru tejeże ze strony władz państwowych¹⁴⁶, strukturę terytorialną Związku i sposób wyboru władz gmin wyznaniowych¹⁴⁷, wymogi

---

¹⁴⁴ Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym*, s. 198–199.

¹⁴⁵ Zgodnie z art. 1 ustawy „Karaimski Związek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej, posiadający własny ustrój i własny zarząd wewnętrzny, jest samodzielny i niezależny od jakichkolwiek obcokrajowych władz duchownych lub świeckich”. Zgodnie zaś z art. 2 ustawy „Karaimski Związek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej korzysta w swym życiu wewnętrznym z pełnej wolności rządzenia się, w ramach praw obowiązujących, przepisami swego Statutu (Ustawy Wewnętrznej), uznanego przez Państwo w drodze rozporządzenia Rady Ministrów. Statut Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej stanowi wraz z ustawą niniejszą podstawę prawną organizacji tego Związku”.

¹⁴⁶ Zgodnie z art. 3 ustawy władzę zwierzchnią nad Karaimskim Związkiem Religijnym sprawował Hachan Karaimski, który reprezentował związek wobec władz i innych związków religijnych. Desygnacja Hachana dokonywana była w drodze wyborów podczas Zjazdu delegatów gmin karaimskich i w obecności Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Kandydaci na stanowisko Hachana podlegali weryfikacji przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zgodnie z art. 9 ustawy wybranego kandydata zatwierdzał Prezydent. Kandydat składał przysięgę m.in. dotyczącą działalności związku w zgodzie z prawem polskim i zobowiązującą go do powstrzymania się od działań sprzecznych z interesem państwa polskiego. W myśl art. 11 ustawy zwykłym organem doradczym Hachana był Karaimski Zarząd Duchowny, natomiast w sytuacjach szczególnych Hachan mógł zwołać po zawiadomieniu wojewody Wielki Karaimski Zarząd Duchowny.

¹⁴⁷ Zgodnie z art. 12 ustawy „celem zaspakajania potrzeb religijnych Karaimów Hachan może tworzyć na całym obszarze Państwa karaimskie gminy wyznaniowe i tworzyć w nich zakłady dla celów religijnych. Tworzenie i znoszenie tych gmin, jak również zmiana ich granic i siedzib oraz tworzenie zakładów dla celów religijnych, wymaga uprzedniej zgody Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”. Strukturę terytorialną związku tworzyły gminy wyznaniowe działające pod przywództwem Hazzanów, wybieranych przez członków gmin i zatwierdzanych przez wojewodów. Ewentualne spory w tym zakresie rozstrzygał Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zgodnie z artykułem 15 ustawy wojewoda miał prawo wystąpić do Hachana o podjęcie działań zmierzających do zaprzestania przez duchownych działań sprzecznych z interesem państwa. Ewentualne spory w tym zakresie rozstrzygał Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

i uprawnienia duchownych¹⁴⁸. Zgodnie z artykułem 26 ustawy z dnia 21 kwietnia 1936 roku o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej nauka religii dla młodzieży wyznania karaimskiego w zakładach naukowych, których program obejmuje kształcenie młodzieży poniżej lat 18, utrzymywanych w całości lub części przez Państwo lub ciała samorządowe, była w ramach przepisów państwowych obowiązkowa. Wykładowcami byli nauczyciele mianowani przez władze szkolne spośród osób, posiadających kwalifikacje, ustalone przez przepisy państwowe, oraz upoważnienie Hachana do nauczania religii. Analogicznie jak w przypadku innych związków wyznaniowych zagadnienia organizacji, wymiaru nauczania regulowały przepisy powszechnie obowiązujące. Uzupełnieniem ustawy był statut Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁴⁹.

4.5. Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP (1936)

Status prawny Kościoła został uregulowany Dekretem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 roku o stosunku Państwa do Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁵⁰ oraz rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 17 grudnia 1936 roku o uznaniu Zasadniczego Prawa Wewnętrzznego Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁵¹.

Do chwili uchwalenia powyższych aktów prawnych sytuację Kościoła ewangelicko-augsburskiego regulowały przepisy ustawy z dnia 20 lutego 1849 roku dla Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim¹⁵². Na mocy ustawy¹⁵³ z dnia 27 kwietnia 1922 roku część przepisów powyższego aktu została zmieniona.

Zgodnie z przepisami Dekretu z dnia 25 listopada 1925 roku Kościół ewangelicko-augsburski charakteryzował się ustrojem konsystorskim.

---

¹⁴⁸ Art. 16 ustawy określał wymogi stawiane przed kandydatami na stanowiska duchownych w ramach związku. Warunkami tymi było posiadanie obywatelstwa polskiego oraz znajomość języka polskiego w mowie i piśmie. Duchowni korzystali z uprawnień analogicznych jak w przypadku innych prawnie uznanych związków wyznaniowych.

¹⁴⁹ Dz. U. z 1936 r. Nr 72, poz. 518 – załącznik.

¹⁵⁰ Tamże, nr 88, poz. 613.

¹⁵¹ Tamże, nr 94, poz. 659.

¹⁵² Dz. Praw, t. XLII z 1849 r., s. 4–239.

¹⁵³ Dz. U. z 1922 r. Nr 32, poz. 257.

Podobnie jak w przypadku powyżej omawianych związków wyznaniowych przepisy Dekretu zapewniały Kościołowi ewangelicko-augsburskiemu swobodę w zakresie wyznawania wiary oraz wykonywania kultu¹⁵⁴. Kościół ewangelicko-augsburski był związkiem autonomicznym, niezależnym od jakiegokolwiek władzy duchownej zagranicznej¹⁵⁵. Dekret unormował ponadto zagadnienia związane ze strukturą Kościoła¹⁵⁶, jego władzami¹⁵⁷, osobowością prawną¹⁵⁸, kwestie majątkowe, zagadnienia dotyczące wymogów stawianych wobec duchownych¹⁵⁹.

---

¹⁵⁴ Art. 1 ust. 1 Dekretu.

¹⁵⁵ Zgodnie z art. 2 dekretu „Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej jest kościołem samodzielnym i niezależnym od jakiegokolwiek obcokrajowej zwierzchności”.

¹⁵⁶ Zob. m.in. art. 3 Dekretu „Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej tworzą parafie [...]”, art. 21 ust. 1 „Pod względem administracyjnym Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej dzieli się na diecezje, stanowiące zarazem kręgi wyborcze dla kościelnych władz senioralnych, w skład zaś poszczególnych diecezji wchodzi parafie i filiały, posiadające własne władze parafialne w wyboru”.

¹⁵⁷ Głównie art. 17–19 Dekretu: art. 17 ust.1 „Biskup Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej sprawuje kierownictwo duchowne tegoż Kościoła. Reprezentuje on Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej wobec władz państwowych oraz wobec innych wyznań i wybierany jest dożywotnio. Biskup jest zarazem dożywotnio Prezesem Synodu i Prezesem Konsystorza. Ust. 2 „Wyboru Biskupa dokonywa, w porozumieniu z Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Kolegium Wyborcze [...]”; art. 18 „Naczelną władzą, powołaną do uchwalania wewnętrznych praw kościelnych, jak również do rozstrzygania w sprawach ogólnych Kościoła jest Synod Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej [...]”; art. 19 „Naczelną władzą administracyjną i organem wykonawczym Synodu jest Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, złożony z Prezesa, Wiceprezesa i sześciu radców [...]”.

¹⁵⁸ Art. 10 Dekretu stanowił m.in., że Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej jako całość oraz jego poszczególne diecezje, parafie i filiały są osobami prawnymi i mogą stosownie do obowiązujących ustaw państwowych nabywać majątek, zbywać i obciążać go oraz zarządzać i rozporządzać nim.

¹⁵⁹ Art. 24–28, gdzie zastrzeżono konieczność akceptacji władz państwowych wobec kandydatur duchownych; por. art. 24 „Seniorowie powoływani są przez organa oznaczone w Zasadniczym Prawie Wewnętrzny oraz w sposób tam określony spośród kandydatów, co do których Konsystorz uprzednio upewnił się w osobie swego Prezesa i Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, że nie zachodzą przeciw nim zastrzeżenia natury politycznej”; art. 25 ust. 1 „O dokonany wyborze proboszczów oraz księży diakonów i adiunktów Konsystorz zawiadamia właściwego wojewodę celem upewnienia się, czy nie zachodzą przeciw nim zastrzeżenia natury politycznej”; art. 26 ust. 2 *in fine* „[...] Konsystorz upewni się u właściwego wojewody przed upływem trzech miesięcy, licząc

Zgodnie z art. 8 dekretu o stosunku Państwa do Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej nauka religii młodzieży wyznania ewangelickiego, do czasu ukończenia 18 roku życia była obowiązkowa. Nauki udzielać miały osoby upoważnione przez władze Kościoła ewangelicko-augsburskiego posiadające kwalifikacje do nauczania. Podobnie jak w przypadku wcześniej omówionych związków wyznaniowych kwestie dotyczące organizacji czy wymiaru godzin nauki normowały akty powszechnie obowiązującego prawa.

4.6. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny (1938)

Zagadnienie stosunku państwa do Cerkwi Prawosławnej było jednym z najtrudniejszych problemów polityki tak wyznaniowej, jak i narodowościowej, z uwagi na znaczną liczebność mniejszości ukraińskiej, zaszczości historyczne, dążenia narodowo-wyzwoleńcze obserwowane na Kresach, konotacje hierarchii z władzami carskiej Rosji, wrogie stanowisko hierarchii Kościoła do Cerkwi. Władze polskie oceniały, że przedstawiciele Cerkwi zajmować będą stanowiska nieprzychylnie Polsce¹⁶⁰, uważając ją za byt tymczasowy. Ponadto toczące się w obrębie samej Cerkwi spory o przywództwo między odłamek ukraińskim a białoruskim, obawy związane ze wzmocnieniem obrządku grekokatolickiego i powiązanego z nim ruchu nacjonalistycznego, aktywnego we wschodniej Małopolsce powodowały chęć rozwiązania tego

---

od dnia wyznaczenia administratora, czy przeciwko dalszemu pozostawieniu go na tym stanowisku nie zachodzą zastrzeżenia natury politycznej”. Ponadto art. 30–31 dekretu: art. 30 „Kandydaci na duchownych składają przy ordynacji, niezależnie od ślubowania kościelnego, przysięgę wierności Rzeczypospolitej Polskiej [...]”; art. 31 „Duchowni Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej korzystają ze wszystkich szczególnych uprawnień, jakie ustawodawstwo państwowe zapewnia duchownym wyznań prawnie uznanych”.

¹⁶⁰ Wyrazem powyższej oceny jest chociażby raport wojewody lubelskiego z kwietnia 1923 r., w którym stwierdzono: „Celem prawosławia w Polsce jest przyszła Rosja i połączenie się prawosławnych w Polsce w jedną wielką Cerkiew rosyjską”, Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 349, s. 30n. Podobnie okólnik wojewody lubelskiego z 1921 r. w którym stwierdzono: „Nie możemy poszczycić się przywiązaniem wielu duchownych prawosławnych do Rzeczypospolitej i obecnego ustroju politycznoprawnego naszego Państwa, przeto w interesie bezpieczeństwa tego państwa – będziemy musieli i to niestety dość często ingerować w sprawy na pozór religijnych, pod płaszczykiem których kryć się będzie akcja polityczna”, Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1029, okólnik nr 498 z dnia 15 czerwca 1921 r.

problemu w sposób polityczny¹⁶¹. Rozwiązaniem tego problemu miało być oddzielenie Cerkwi funkcjonującej na terytorium Polski od wpływów Cerkwi rosyjskiej. Chociaż starania w tym kierunku napotykały wiele przeszkód¹⁶², zostały jednak zakończone sukcesem (m.in. wynikającym z sytuacji Cerkwi w ZSRR) w postaci aktu autokefalii z dnia 17 września 1925 roku¹⁶³. Pomimo tego regulacja statusu prawnego Cerkwi w Polsce napotykała nadal na wiele przeszkód wynikających m.in. z zagmatwanego stanu prawnego dotyczącego Cerkwi w prawie rosyjskim.

Ostatecznie kwestię uznania prawosławia za związek wyznaniowy prawnie uznany, w rozumieniu przepisów Konstytucji dokonano dekretem Prezydenta z dnia 18 listopada 1938 roku o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego¹⁶⁴ oraz rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 roku o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego¹⁶⁵.

Przed wydaniem tych aktów status prawny Kościoła Prawosławnego regulowały przepisy państw zaborczych ujednocicone w drodze aktu prawnego wydanego przez MWRiOP pod nazwą „Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce”¹⁶⁶. Dekret Prezydenta z dnia

---

¹⁶¹ Wolę politycznego wpływu na stosunki wewnątrz Cerkwi pokazuje m.in. stanowisko Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zgodnie z którym „Polska otrzymała prawosławie o wybitnie niepolskim charakterze, tak pod względem narodowościowym jak i państwowym. Należało więc przeciąć więzi łączące tutejsze prawosławie z zagranicą (autokefalia), związać to wyznanie ustrojowo z Warszawą jako stolicą Polski (siedziba metropolity, studia teologiczne), poddać seminaria pod zarząd państwa, zredukować wzmożoną przez rząd rosyjski w celach rusyfikacyjnych liczbę parafii, duchowieństwa i majątku, wstrzymać dopływ duchowieństwa z zagranicy, a przede wszystkim osłabić polityczne znaczenie prawosławia w Polsce”. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1379, s. 140n.

¹⁶² Zob. Krasowski, *Związki wyznaniowe*, s. 114n.

¹⁶³ *Thomos* patriarchy ekumenicznego Konstantynopola z dnia 13 listopada 1924 roku. M. Borowski, *Kościół prawosławny w Polsce*, w: Z. Cybichowski, *Encyklopedia podręczna prawa publicznego (konstytucyjnego, administracyjnego i międzynarodowego)*, t. 1, Warszawa (1926), s. 344.

¹⁶⁴ Dz. U. R.P. z 1938 r. Nr 88, poz. 597.

¹⁶⁵ Dz. U. R.P. z 1938 r. Nr 103, poz. 679.

¹⁶⁶ Dz. U. Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 1922 r. Nr 7, poz. 59. Akt ten normował funkcjonowanie Cerkwi w Polsce regulując m.in. kwestie organizacyjne, związane z wymogami wobec duchownych, kwestie wolności wyznania. Zgodnie z pkt. 1 powyższego aktu Rząd za organ uprawniony do reprezentacji Cerkwi, w myśl artykułu 115 Konstytucji, uznał Sobór, w składzie w jakim odbył się w styczniu 1922 r. Zgodnie z punktem 2 aktu Rząd zezwolił na wykonywanie jurysdykcji kano-

18 listopada 1938 roku o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego zawierał regulację zagadnień dotyczących autonomii i niezależności Kościoła¹⁶⁷, kwestie majątkowe¹⁶⁸, zagadnienia dotyczące uznania osobowości prawnej tego Kościoła i jego jednostek organizacyjnych¹⁶⁹, zagadnienia dotyczące struktury i władz związku¹⁷⁰, wymogów

---

nicznej w granicach diecezji Warszawsko-Chełmskiej przez Egzegarchę Kościoła Prawosławnego w Polsce oraz potwierdził uprawnienia Egzegarchy Kościoła Prawosławnego w Polsce w zakresie mianowania, usuwania i przenosin biskupów, po uzgodnieniu tych czynności z Rządem. Biskupi mieli obowiązek złożyć przysięgę wobec Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W punkcie 3 akt określał obowiązki biskupów w zakresie mianowania, przenoszenia i usuwania zarządców parafii prawosławnych. Zgodnie z punktem 11 prawo do obejmowania służby duchownej posiadali tylko kandydaci pobierający studia teologiczne w uznanych przez Rząd seminariach, ewentualnie kandydaci spełniający wymogi do objęcia stanowisk kapłańskich po zdaniu egzaminu w komisji wyznaczonej przez właściwego biskupa diecezjalnego i w obecności przedstawiciela Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zgodnie z wymogami aktu program nauczania w seminariach podlegał zaaprobowaniu przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W myśl punktu 16 aktu Rząd udzielił wyznawcom prawosławia gwarancji wolności odprawiania nabożeństw oraz wykonywania praktyk religijnych zgodnie z artykułami 111 i 113 Konstytucji. Zgodnie z punktem 18 aktu Rząd deklarował, iż „czuwał będzie, aby nauka religii dla uczniów wyznania prawosławnego w szkołach publicznych była obowiązkowa oraz ażeby jej wykład odbywał się w języku ojczystym uczniów”.

¹⁶⁷ Art. 1 dekretu stanowił, iż kościół ten był niezależny od jakiegokolwiek pozakrajowej władzy duchownej lub świeckiej. Przy zachowaniu odrębności organizacyjnej kościół pozostawał w jedności z Powszechnym Wschodnim Kościołem Prawosławnym w kwestiach dogmatycznych i kanonicznych. Kościół korzystał z pełnej swobody wewnętrznej, w granicach zgodności działań z prawem państwowym.

¹⁶⁸ Por. m.in. art. 6 dekretu. art. 55 dekretu.

¹⁶⁹ W myśl art. 53 dekretu metropolia, biskupstwa, klasztory i świątynie parafialne miały osobowość prawną.

¹⁷⁰ Por. art. od 10 do 41 dekretu regulujące zagadnienia struktury, władz, ich wyboru, wymogu akceptacji duchownych na pewnych szczeblach hierarchii przez organy władzy państwowej. Art. 9 dekretu stanowił, iż głową kościoła był Metropolita, będący naczelnym zarządcą i przedstawicielem kościoła w stosunkach wewnętrznych i zewnętrznych. Zgodnie z art. 10 dekretu organem regulującym sprawy kościoła był Sobór Generalny, składający się z biskupów i przedstawicieli duchowieństwa i wiernych. Sobór zwoływał Metropolita w porozumieniu z Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na podstawie orędzia Prezydenta Rzeczypospolitej. Podczas posiedzenia Soboru prawo zabierania głosu przysługiwało reprezentantom rządu, jednakże bez możliwości udziału w głosowaniach. Kolejne artykuły dekretu określały strukturę innych organów kościoła, ich uprawnienia i sposób procedowania, strukturę jednostek terenowych kościoła – diecezji, sposób obsadzania urzędów duchownych

i uprawnień duchowieństwa¹⁷¹. Analogicznie jak omówione wcześniej akty prawne regulujące sytuację innych uznanych związków wyznaniowych dekret normował kwestię nauczania religii.

Wskazać należy, że zagadnienie dotyczące pozycji zarówno związku wyznaniowego, jak też jego członków w przypadku Kościoła Prawosławnego było przedmiotem norm zawartych w aktach prawa międzynarodowego. Zgodnie z zasadami Traktatu ryskiego¹⁷² Rosja i Ukraina zapewniały osobom narodowości polskiej, znajdującym się w Rosji, na Ukrainie i na Białorusi, na zasadzie równouprawnienia narodowości, wszystkie prawa zabezpieczające swobodny rozwój kultury i języka oraz wykonywanie obrzędów religijnych. Polska działając na zasadzie wzajemności, zobowiązywała się do zapewnienia osobom narodowości rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej analogiczny zakres przywilejów i uprawnień w sferze wolności sumienia i wyznania.

Osobom narodowości polskiej, przebywającym w Rosji, na Ukrainie i na Białorusi, zapewnić miano, w ramach ustawodawstwa wewnętrznego, możliwość pielęgnowania języka ojczystego, możliwość organizowania i popierania własnego szkolnictwa, rozwijania kultury i tworzenia w tym celu stowarzyszeń i związków.

Zgodnie z artykułem 5 dekretu Prezydenta z dnia 18 listopada 1938 roku o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego „w zakładach naukowych, których program obejmuje kształcenie młodzieży poniżej lat 18, utrzymywanych w całości lub części przez Państwo lub samorząd, nauka religii jest w ramach przepisów państwowych obowiązkowa dla młodzieży należącej do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”. Naukę religii prowadzili nauczyciele powoływani przez władze szkolne spośród osób posiadających odpowiednie kwalifikacje ustalone przez przepisy państwowe oraz misję kanoniczną właściwego biskupa diecezjalnego. Nadzór nad religijno-moralną stroną

---

w ramach diecezji i zakres kompetencji władz państwa w opiniowaniu i zatwierdzaniu kandydatów na te stanowiska.

¹⁷¹ Zgodnie z art. 48 dekretu wprowadzony został obowiązek sprawowania urzędów kościelnych wyłącznie przez osoby posiadające obywatelstwo polskie. Jedynie w wyjątkowych sytuacjach na wniosek Synodu Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego mógł wyrazić zgodę na pominięcie cenzusu obywatelstwa przy obsadzaniu stanowisk kościelnych. Na mocy art. 49 dekretu duchowni prawosławni uzyskali takie same uprawnienia jak duchowni innych wyznań prawnie uznanych.

¹⁷² Por. przypis 22.

nauczania sprawowały władze duchowne. Podobnie jak w przypadku wcześniej omówionych związków wyznaniowych kwestie dotyczące organizacji czy wymiaru godzin nauki normowały akty powszechnie obowiązującego prawa.

4.7. Pozostałe kościoły i związki wyznaniowe prawnie uznane

Ewangelickie Kościoły unijne, stanowiące część Ewangelickiego Kościoła Unii Staropruskiej podporządkowane były Naczelnej Radzie Kościelnej w Berlinie¹⁷³. Z powodu trudności stwarzanych przez władze tego związku, był on uznawany za prawnie uznany, ale jednocześnie jego statut nie został zatwierdzony w sposób przewidziany przez Konstytucję. Z uwagi na polityczne podłoże sporu i obawę przed niekorzystnym stanowiskiem Ligi Narodów¹⁷⁴ sprawa regulacji statusu prawnego Ewangelickiego Kościoła Unijnego, na gruncie przepisów polskich została odłożona na później i w konsekwencji do 1939 roku nie doczekała się regulacji ustawowej.

Podobnie na podstawie przepisów państw zaborczych funkcjonowały Kościół Ewangelicki Augsburskiego i Helweckiego Wyznania z superintendenturą w Stanisławowie wchodzący w skład austriackiego Kościoła Ewangelickiego, Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany i Kościół Ewangelicko-Reformowany z konsystorzem w Warszawie uznawane na podstawie dotychczasowych przepisów rosyjskich¹⁷⁵.

W praktyce do wyznań prawnie uznanych na podstawie praw byłych państw zaborczych zaliczano także menonitów, Polski Narodowy Kościół Prawosławny, Kościół Mariawicki, Kościół Starokatolicki¹⁷⁶.

W przypadku kościołów i związków wyznaniowych prawnie uznanych (Ewangelickie Kościoły Unijne, Kościół Ewangelicki Augsburskiego i Helweckiego Wyznania z superintendenturą w Stanisławowie wchodzące w skład austriackiego Kościoła Ewangelickiego, Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany i Kościół Ewangelicko-Reformowany z konsystorzem

---

¹⁷³ Bliżej o historii powstania i stosunkach Ewangelickiego Kościoła Unijnego i państwa polskiego w Krasowski, *Związki wyznaniowe*, s. 235n.

¹⁷⁴ Zob. protokół z konferencji międzyministerialnej z dnia 9 września 1927 roku, Archiwum Akt Nowych, MWRiOP, 1248, s. 292 n.

¹⁷⁵ W przypadku Jednoty Warszawskiej przepisy ustawy z 1849 r., a w przypadku Jednoty Wileńskiej art. 984–986 ustawy „wyznań obcych”.

¹⁷⁶ Bliżej o historii i powodach braku regulacji na podstawie prawa polskiego Krasowski, *Związki wyznaniowe*, s. 277n.

w Warszawie, Mennonici, Polski Narodowy Kościół Prawosławny, Kościół Mariawicki, Kościół Starokatolicki) z powodu braku innych szczegółowych przepisów do kwestii nauki religii stosowano przepisy ogólne, takie jak w przypadku innych mniejszości.

4.8. Pozostałe kościoły i związki wyznaniowe prawnie nieuznane

Art. 113 Konstytucji marcowej z 1921 roku wyróżnił kategorię związków wyznaniowych prawnie uznanych. Dorobek doktryny pozwolił na wyróżnienie także kategorii związków wyznaniowych prawnie nieuznanych. Faktyczne istnienie tego rodzaju organizacji wymagało regulacji statusu takich podmiotów.

Regulacje zawarte w prawie państw zaborczych były niejednolite i rodziło to znaczne problemy. Jedynie związki wyznaniowe funkcjonujące na podstawie prawa austriackiego można było bez większych kłopotów sklasyfikować zgodnie z kategoryzacją przyjętą w konstytucji. Prawo austriackie, zgodnie z normami ustawy grudniowej z 1867 roku, wyodrębniało związki wyznaniowe prawnie uznane i związki wyznaniowe prawnie nieuznane, tak jak powtórzono to później w przepisach polskiej konstytucji i doktrynie.

W przypadku zaboru rosyjskiego i pruskiego trudności było znacznie więcej, bowiem tamtejsze ustawodawstwa nie rozróżniały takich kategorii związków wyznaniowych, tzn. prawnie nieuznanych. Związki wyznaniowe zaliczano do kategorii wyznania panującego, uprzywilejowanego, oficjalnie uznanego, tolerowanego czy zakazanego. Zakres uprawnień pozytywnych dla nieuznanych przez państwo związków był zróżnicowany w zależności od dzielnicowego prawa zaborców. Opierały one swoje istnienie bądź na ich prawnych przepisach lub art. 111 i 112 Konstytucji, która chociaż przewidywała możliwość prawnego uznania, to jednak nie rozstrzygnęła czy uznanie ma nastąpić z mocy samej konstytucji, czy też wymaga wydania ramowej ustawy określającej warunki i tryb uznania.

Po wejściu w życie przepisów Konkordatu katolicyzm uzyskał pozycję wyznania korzystającego ze szczególnych przywilejów i wzmożonej ochrony ze strony państwa. W tej sytuacji starania o prawne uznanie bezpośrednio na podstawie postanowień art. 116 Konstytucji przez liczne związki spotykały się z konsekwentnym sprzeciwem władz.

Kwestia zaliczania poszczególnych związków wyznaniowych do kategorii przyjętych w polskich przepisach budziła żywe kontrowersje tak

w nauce prawa¹⁷⁷ jak i w praktyce sądowej. Przykładem kontrowersji towarzyszących ustaleniu zakresu uprawnień członków poszczególnych związków wyznaniowych nieuznanych przez prawo, było szereg rozbieżnych orzeczeń sądowych dotyczących kwestii możliwości organizowania zgromadzeń o charakterze nabożeństw, gdzie w praktyce dochodziło do wewnętrznej kolizji norm konstytucyjnych (art. 111 i art. 113), a także kolizji z przepisami innych ustaw jak np. obowiązującej wówczas austriackiej ustawy o zgromadzeniach z 15 listopada 1867 roku¹⁷⁸. Wskazać tu należy na orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 1 lipca 1925 roku¹⁷⁹ przyznające członkom związków religijnych prawnie nieuznanych prawo do publicznych nabożeństw, i prezentujący diametralnie odmienne stanowisko wyrok Najwyższego Trybunału Administracyjnego, z dnia 1 maja 1928 roku¹⁸⁰ oraz z dnia 21 grudnia 1926 roku¹⁸¹.

Nieuznane, tolerowane związki wyznaniowe można podzielić na trzy grupy. Pierwszą tworzyły gminy istniejące z mocy ukazu cara rosyjskiego Mikołaja II z 1906 roku. Ich rejestrację przez władze carskie, prawodawstwo polskie nie uważało za uznanie osoby prawnej w rozumieniu art. 116 Konstytucji. W tym koncesyjnym trybie, obok uznanej gminy wyznaniowej, poza jej terytorium mogły znajdować się podobne zgromadzenia tego wyznania, którym polska władza państwowa odmówiła udzielenia praw korporacyjnych gminy wyznaniowej. Mogły funkcjonować tylko jako oddzielne, wzajemnie niezależne gminy danego tolerowanego wyznania, z wykluczeniem prawnej możliwości ukonstytuowania się w związek religijny, z naczelną związkową władzą wyznaniową o charakterze zwierzchnictwa religijnego. Tworzenie nowych gmin o charakterze koncesyjnym wymagało swobodnego uznania władz.

Ostatecznie rozstrzygającą władzą w tych sprawach, na wniosek wojewody lub w drodze nadzoru było MWRiOP. Z chwilą rejestracji, gmina

---

¹⁷⁷ Por. H. Świątkowski, *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, Warszawa 1937, s. 218; Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym*, s. 159n; Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne*, s. 8; T. Langner, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Poznań 1967, s. 43; W. Wysocki, *System zwierzchnictwa państwowego nad związkami wyznaniowymi w Polsce lat 1918–1939*, „Rocznik Teologiczny ChAT”, 11(1969), z. 2, s. 71.

¹⁷⁸ Dz. U.P. Austr. Nr 135.

¹⁷⁹ Wyrok Sądu Najwyższego z 1 lipca 1925, sygn. Kr 307/23, OSP, 1925, poz. 570.

¹⁸⁰ Sygn. L. rej. 376/28.

¹⁸¹ Sygn. L. rej. 894/26.

nabywała osobowość prawną, a członkowie uzyskiwali uprawnienia do korzystania z urzędzeń aktów stanu cywilnego (art. 37–51 ukazu). Powyższe uprawnienia łącznie z dopuszczeniem działalności religijnej (pkt. 1 i 2 ukazu), nadawały zarejestrowanym gminom charakter gmin wyznaniowych i umożliwiały korzystanie z pewnych urzędzeń prawno-publicznych, stosowanych do wyznań (pkt. 13 ukazu). Majątek konieczny przy realizacji zadań gmin wyznań nieuznanych, jak domy modlitw, cmentarze, zakłady religijne oraz inne sprawy majątkowe, mieściły się w ramach uprawnień przyznawanych przez MWRiOP w wykonaniu postanowień art. 111–112 Konstytucji.

Drugą grupę stanowiły związki wyznaniowe w byłym zaborze pruskim, istniejące legalnie w ramach pruskiej ustawy o stowarzyszeniach. W związku z tym, że tolerancyjne art. 111–112 dawały szerszy zakres swobód, jak w ramach pruskich stowarzyszeń, dlatego w województwach zachodnich stosowano przepisy konstytucyjne.

Trzecia istniała wyłącznie na mocy art. 111–112 Konstytucji, które poręczały wszystkim mieszkańcom Polski wolność sumienia i wyznania – prawo do prywatnych i publicznych nabożeństw i uroczystości kultowych, wynikających z zasad wiary zrzeszonych w związkach wyznaniowych osób fizycznych. W byłym zaborze austriackim nieuznane wyznania były zupełnie pozbawione uprawnień korporacyjnych, dlatego nie mogły tworzyć gmin wyznaniowych. Austriacka konstytucja z dnia 21 grudnia 1867 roku¹⁸² (art. 16) zezwalała członkom wyznań nieuznanych zaledwie na prywatne (domowe) nabożeństwa, w związku z czym w Galicji członkowie tych wyznań raczej korzystali bezpośrednio z tolerancyjnych art. 111–112 Konstytucji marcowej, które dawały im daleko większą swobodę religijną¹⁸³. Tolerowanie związków prawnie nieuznanych było zaledwie dopuszczeniem ze strony państwa do istnienia skupisk osób o zorganizowanym wewnętrznym życiu wyznaniowym.

Z prawnego punktu widzenia nie były one jednak ani gminami wyznaniowymi, ani stowarzyszeniami, w związku z czym nie przysługiwały im żadne uprawnienia korporacyjne, jak: zarządzanie sprawami religijnymi

---

¹⁸² Ustawa Zasadnicza Państwa z 21.12.1867 r., Reichsgesetzblatt nr 142, o powszechnych prawach obywateli. Dokument w wersji oryginalnej dostępny na stronie internetowej <http://alex.onb.ac.at/cgicontent/alex?aid=rgb&datum=18670004&seite=00000394> [2.09.2015].

¹⁸³ Por. A. Dziadzio, *Monarchia konstytucyjna w Austrii, 1867–1914*, Kraków 2001, s. 50n. Autor omawia genezę i zawartość m.in. przepisów ustawy zasadniczej o powszechnych prawach obywateli; dotyczących także kwestii wolności sumienia i wyznania.

przez powołane organy wyznaniowe, wyłanianie centralnych władz jako reprezentantów wobec innych związków i organów państwowych, zawieranie unii z innymi prawnie uznanymi związkami, tworzenie korporacji i przynależnych doń przywilejów. Nie miały też uregulowanego statutem trybu pozyskiwania i usuwania członków. Wyznania tolerowane bezpośrednio z art. 111–112 Konstytucji były pozbawione opieki prawa, gdyż nie były osobami prawnymi, lecz tylko luźnymi zrzeszeniami religijnymi osób fizycznych. Stosunki wyznaniowe w takich zrzeszeniach były regulowane w trybie administracyjno-prawnym tylko pod kątem umożliwienia władzom kontroli i nadzoru nad religijnymi interesami poszczególnych wyznawców oraz w celu zapewnienia spokoju i bezpieczeństwa. W praktyce obserwowano brak zainteresowania szybkim i skutecznym unormowaniem i uznaniem związków wyznaniowych prawnie nieuznawanych. Jako jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy wskazywano stanowisko Kościoła katolickiego, niechętnego powstawaniu nowych związków wyznaniowych¹⁸⁴. Z tego powodu stosunek państwa do przynajmniej części związków wyznaniowych prawnie nieuznanych można określić jako „neutralna niezyczliwość”. To określenie zresztą zostało oficjalnie użyte w treści dokumentów organów władzy państwowej¹⁸⁵.

---

¹⁸⁴ „Fakt, że w okresie międzywojennym nie wydano przepisów regulujących zgodnie z Konstytucją, położenie prawne kościołów i związków wyznaniowych uznanych przez państwa zaborcze utrudniał proces ujednoczenia prawa wyznaniowego w II Rzeczypospolitej. Przyczyniała się do tego praktyka administracyjna oraz nieprzychylnie stanowisko Kościoła katolickiego wobec wyznań mniejszości religijnej” – K. Kumanięcki, *Administracja wyznaniowa*, w: *Polskie prawo administracyjne w zarysie*, Kraków [b.r.w.], s. 205–244; J. Demiańczuk, *Uznanie prawne wyznań w świetle konstytucji*, PiP, 1(1946), z. 9–10, s. 45–48; J. Demiańczuk-Jurkiewicz, *Unifikacja polskiego prawa wyznaniowego*, PiP, 3(1948), z. 5–6, s. 25–34 – podaje za J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Problem rejestracji kościołów i związków wyznaniowych w polskim systemie prawnym*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, 2012, nr 3, s. 60. „Opracowywany w 1927 r. przez Ministerstwo Wyznań Religijnych wspólnie z Ministerstwem Sprawiedliwości projekt rozporządzenia Prezydenta RP o uznawaniu nowych lub dotychczas prawnie nieuznanych wyznań nie wszedł jednak w życie wobec stanowczego sprzeciwu Stolicy Apostolskiej i Nuncjusza”.

¹⁸⁵ Zgodnie ze stanowiskiem MWRiOP „Nie leży w interesie porządku publicznego mnożenie się sekt religijnych, które nie będą oparte o żadne autorytety i ustalone dogmaty. Staje się to źródłem zamieszania i anarchii. Stąd też słuszne stanowisko rządu – neutralnej niezyczliwości wobec sekt religijnych w Polsce” (AAN, MWRiOP, 1379, s. 140n), czy okólnik MSZ z dnia 2 stycznia 1926 r. skierowany do przedstawicielstw dyplomatycznych RP, w którym wskazano „Baptyści, Kościół Boży i Badacze Pisma

W stosunku do młodzieży wyznającej jedną z religii prawnie nieuznanych przez państwo, ale tolerowanych (egzystujących legalnie – jako gminy wyznaniowe lub stowarzyszenia religijne albo zrzeszenia o charakterze religijnym) co do nauki religii traktowane były jak związki wyznaniowe prawnie uznane. Jedynie w zakresie zgłaszania wniosków o wprowadzenie nauki danej religii do szkoły powszechnej wymagano, aby taki wniosek składała każda tolerowana gmina wyznaniowa lub inna forma organizacyjna, w jakiej dane wyznanie funkcjonowało. Związki tolerowane na podstawie art. 111 i 112 Konstytucji marcowej, nie będąc osobami prawnymi nie posiadały żadnych uprawnień w zakresie nauki religii w szkołach¹⁸⁶.

5. Gwarancja wolności sumienia i wyznania w prawie cywilnym

Na ziemiach dawnego zaboru pruskiego prawo cywilne regulował Niemiecki Kodeks Cywilny (BGB) z 1896 roku, który wszedł w życie 1 stycznia 1900 roku¹⁸⁷. Zgodnie z par. 2 tego aktu pełnoletniość uzyskiwało się wraz z ukończeniem 21 roku życia. Zgodnie z par. 3 małoletni, który ukończył lat 18 mógł w drodze uchwały sądu opiekuńczego uzyskać pełnoletniość. Kwestię zdolności do czynności prawnych regulowały przepisy rozdziału trzeciego tegoż kodeksu. Zgodnie z par. 104 niezdolnymi do czynności prawnych byli małoletni, którzy nie ukończyli siódmego roku życia, ubezwłasnowolnieni z powodu choroby psychicznej oraz osoby pozostające w stanie chorobliwego zaburzenia czynności umysłu. Skutkiem niezdolności do czynności prawnych była zgodnie z par. 105 BGB nieważność oświadczeń woli składanych przez takie osoby. Analogiczny skutek wywoływało złożenie oświadczenia przez osobę pozostającą w stanie czasowego zaburzenia czynności umysłu.

Zgodnie z par. 106 małoletni, który ukończył siódmy rok życia, był ograniczony w zdolności do czynności prawnych. Jego czynności praw-

---

Świętego odstręczają ludność od służby wojskowej. Misjonarze Kościoła Narodowego z Ameryki wnoszą niepożądany ferment przez wyzywające stanowisko wobec kleru katolickiego. Cały szereg niemieckich sekt luterańskich werbuje młodzież do niemieckich szkół misyjnych. Religijna propaganda tych wyznań jest przykrywką destrukcyjnej agitacji społecznej i politycznej” (AAN, MWRiOP, 352, k. 141).

¹⁸⁶ Por. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne*, s. 137–138.

¹⁸⁷ Pod adresem: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=34280&from=FBC> [19.08.2015].

ne wymagały dla swojej ważności zezwolenia ustawowego zastępcy. Do kwestii wolności wyznania odnosiła się także przewidziana w przepisach Pruskiego Prawa Krajowego z 1794 roku¹⁸⁸ tzw. dojrzałość religijna, którą małoletni osiągał po ukończeniu 14 roku życia. Zgodnie z paragrafem 40 (tom 4, tytuł 11) Powszechnego Prawa Pruskiego każdy obywatel, zdolny wedle przepisów ustawy do podejmowania skutecznie czynności prawnych („każdemu obywatelowi krajowemu, który podług ustaw jest zdolny własne mieć zdanie [...]”) miał prawo wyboru wyznania, do którego chciał należeć. Przepis paragrafu 41 (tom 4, tytuł 11) gwarantował możliwość zmiany wyznania poprzez złożenie wyraźnego oświadczenia woli. Jak wskazano powyżej zgodnie z paragrafem 84 (tom 3, tytuł 2) prawo wolnego wyboru wyznania nabywał małoletni po ukończeniu 14 roku życia. Na ziemiach dawnego zaboru pruskiego obowiązywała także ustawa z dnia 14 maja 1873 roku o wystąpieniu z Kościoła¹⁸⁹ oraz ustawa o wystąpieniu z gmin wyznaniowych żydowskich z dnia 18 lipca 1876 roku¹⁹⁰ regulujące tryb złożenia oświadczenia o wystąpieniu ze związku wyznaniowego.

Na ziemiach dawnego zaboru austriackiego obowiązywała Powszechna Księga Ustaw Cywilnych z dnia 1 czerwca 1811 roku (ABGB), które weszły w życie w 1812 roku. Zgodnie z § 21 ABGB: „Ci, którzy dla braku lat, dla wad umysłowych, lub z powodu innych przyczyn, nie są zdolni o własnych swych interesach należyte mieć staranie, zostają pod szczególną opieką ustawy. Takimi są: dzieci, które siódmego; niedorośli, którzy czternastego; małoletni, którzy dwudziestego czwartego roku życia swego jeszcze nie skończyli; tudzież: szaleni, obłąkani i niedołążni; którzy albo całkiem pozbawieni są użycia rozumu, albo przynajmniej nie są w stanie przewidywać skutków swoich czynności; niemniej ci, którym jako uznanym marnotrawcom sądownie wzbronionem jest zarządzanie majątkiem swoim; na koniec nieobecni i gminy”.

ABGB zawierał także regulację gwarantującą zakaz różnicowania uprawnień osób fizycznych w zależności od wyznania § 39, który stanowił, iż „Różność religii nie ma wpływu na prawa prywatne, wyjąwszy przypadki, w których ustawy wyraźnie inaczej stanowią”. Istotną regulację zawierał także § 139, zgodnie z którym: „Rodzice obowiązani są w powszechności wychowywać dzieci swoje prawe, to jest mieć staranie o ich życie, zdrowie, tudzież o przyzwoite dla nich utrzymanie; rozwijać ich fizyczne i umysłowe

---

¹⁸⁸ Cz. II Ogólnego Pruskiego Prawa Krajowego, tyt. II, par. 74 i 84.

¹⁸⁹ Zb. U. prusk. Nr 14, poz. 8127.

¹⁹⁰ Zb. U. prusk. s. 353.

władze a przez naukę religii i pożytecznych wiadomości, założyć podstawę do przyszłego ich szczęścia”.

Z kolei przepis § 140 stanowił: „W jakiej religii ma być wychowane dziecko, którego rodzice różnego są wyznania, i w jakim wieku może dziecko przejść do innej religii, różniącej się od tej, w której wychowaniem było, w przepisach politycznych jest postanowiono”.

Na ziemiach zaboru austriackiego obowiązywała ustawa z dnia 25 maja 1868 roku o uregulowaniu międzywyznaniowych stosunków obywatelskich¹⁹¹, która określała, że wybór wyznania dla dzieci pochodzących z małżeństw różnowyznaniowych należy do rodziców, w stosunku do dzieci pomiędzy 7 a 14 rokiem życia nie jest możliwa zmiana ich wyznania, natomiast po ukończeniu 14 roku życia małoletni miał prawo zmienić wyznanie własnym oświadczeniem woli¹⁹².

Na ziemiach dawnego Królestwa Polskiego obowiązywał Kodeks Napoleona z 1804 roku, zmodyfikowany w 1825 roku poprzez Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego¹⁹³, zastępujący I część Kodeksu Cywilnego z 1804 roku. Zgodnie z tytułem X małoletnim pozostawała osoba, która nie ukończyła lat 21 (art. 346). Do tego czasu pozostawała pod władzą rodzicielską. Prawo przewidywało możliwość nabycia zdolności do czynności prawnych poprzez małżeństwo (art. 467) lub poprzez oświadczenie ojca lub w pewnych wypadkach matki złożone przed sądem (art. 468).

Na ziemiach zaboru rosyjskiego obowiązywały przepisy Zводу Praw Cesarstwa Rosyjskiego z 1840 roku¹⁹⁴. Określał on w art. 213 okresy niepełnoletniości w zakresie do lat 14, od 14 do 17 lat oraz od 17 do lat 21. W tym okresie dziecko pozostawało pod władzą rodzicielską, zaś sam fakt niepełnoletniości powodował ograniczenia w zakresie spraw majątkowych. Ponadto w kwestiach wyznaniowych dotyczących ziem dawnego zaboru rosyjskiego wskazać należy na przepisy wprowadzone na mocy ukazu tolerancyjnego z 17 (30) kwietnia 1905 roku. Akt powyższy poza depenalizacją odstępstwa od prawosławia zawierał także przepisy dotyczące skutków tego oświadczenia.

---

¹⁹¹ Dz. Pr. p. austr, nr 49.

¹⁹² Por. A. Dziadzio, *Orzecznictwo austriackiego Trybunału Administracyjnego w sprawach wyznaniowych (1876–1918)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 40(1996), z. 1–2, s. 125–154.

¹⁹³ Pod adresem: <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=7626&from=pubstats> [19.08.2015].

¹⁹⁴ Pod adresem: http://pbc.biaman.pl/dlibra/docmetadata?id=13221&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI=6328DA7ADB518A4EF07707D9AECA9CC3-3 [19.08.2015].

Zgodnie z punktem I części 1 ukazu dozwolone było przejście z prawosławia na inne wyznanie chrześcijańskie. Punkt I części 2 ukazu stanowił, że osoba pełnoletnia po porzuceniu prawosławia mogła przystąpić do innego wyznania chrześcijańskiego zgodnie ze swoim wyborem. W myśl punktu I części 3 ukazu zmiana wyznania nie mogła powodować dla osoby przechodzącej na inne wyznanie negatywnych konsekwencji tak osobistych jak i obywatelskich. W przypadku wyznania małoletnich ukaz utrzymywał granicę wieku w wysokości 14 lat, do której osiągnięcia małoletni podlegał wyznaniu rodziców.

Toczące się przez cały okres międzywojenny prace w utworzonej w 1919 roku Komisji Kodyfikacyjnej RP mające na celu doprowadzenie do unifikacji prawa cywilnego nie doprowadziły do uchwalenia ujednoczonych przepisów regulujących stosunki rodziców i dzieci. Ostatnim projektem był opracowany przez Komisję Kodyfikacyjną projekt Prawa o stosunkach rodziców i dzieci wraz z przepisami o zdolności do działań prawnych¹⁹⁵. W projekcie powyższym podjęto próbę regulacji wzajemnych stosunków łączących rodziców lub opiekunów prawych i dzieci lub podopiecznych. Jak wskazywano w przedmowie do Projektu, w toku prac pojawiła się konieczność objęcia jego przepisami także kwestii jednolitego unormowania zagadnienia określenia pełnoletniości i zdolności do działań prawnych, pomimo że tradycyjnie wchodziły one w zakres regulacji części ogólnej prawa cywilnego. Uznano, że ze względu na bliski związek takich regulacji ze sprawami władzy rodzicielskiej i sytuacją prawną dziecka w czasie małoletniości, zagadnienia te winny być przedmiotem prac komisji. Zgodnie z przyjętym projektem przewidywano, że pełnię zdolności do działań prawnych osiąga się z ukończeniem 21 roku życia¹⁹⁶. Projekt przewidywał możliwość upełnoletnienia małoletniego, który ukończył 18 rok życia¹⁹⁷. Zgodnie z projektem dziecko pozostawało pod władzą rodzicielską aż do uzyskania pełnoletniości (z uwagi na osiągnięcie wieku lub upełnoletnienia)¹⁹⁸. Dziecko pozostające pod władzą rodzicielską winne było posłuszeństwo rodzicom, którzy byli obowiązani kierować jego wychowaniem¹⁹⁹.

---

¹⁹⁵ *Projekt prawa o stosunkach rodziców i dzieci wraz z przepisami o zdolności do działań prawnych*, „Komisja Kodyfikacyjna. Podkomisja Prawa o stosunkach pokrewieństwa i opieki”, 1938, z. 2, <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/plain-content?id=40699> [1.10.2015].

¹⁹⁶ Tamże, art. 2 Projektu.

¹⁹⁷ Tamże, art. 10–12 Projektu.

¹⁹⁸ Tamże, art. 42 Projektu.

¹⁹⁹ Tamże, art. 43 i 44 Projektu.

Projekt regulował także kwestię ustalenia wyznania dziecka. Zgodnie z jego przepisami dziecko urodzone z rodziców jednego wyznania powinno być wychowywane w tym wyznaniu. W przypadku rodziców różnych wyznań, mieli oni podjąć wspólnie decyzję o wyborze wyznania, w którym wychowywane będzie dziecko. W przypadku braku możliwości osiągnięcia takiego porozumienia synowie mieli być wychowywani zgodnie z wyznaniem ojca, zaś córki zgodnie z wyznaniem matki²⁰⁰. Projekt przewidywał, iż po ukończeniu 18 roku życia dziecko mogło własną decyzją zmienić wyznanie. Projekt regulował również zagadnienie wychowania religijnego dzieci pozamałżeńskich. Przewidywano, że dziecko takie wychowywane powinno być w wyznaniu rodzica sprawującego władzę rodzicielską, a jeżeli żaden takiej władzy nie sprawował to w religii matki²⁰¹.

Analizując zapisy projektu należy zwrócić uwagę na kilka aspektów. Rozwiązania projektu stanowiły wyraz konserwatywnego podejścia co do kwestii wolności sumienia i wyznania osób małoletnich. Do osiągnięcia 18 roku życia małoletni nie posiadał żadnej możliwości wyboru wyznania, był wychowywany w wyznaniu zgodnym z wyznaniem obu rodziców bądź rodzica. Możliwość swobodnej zmiany wyznania dopiero po osiągnięciu 18 roku życia stanowiła krok wstecz w porównaniu z prawem państw zaborczych omówionym powyżej. Ponadto należy wskazać, iż brzmienie art. 46 projektu w ogóle nie dopuszczało wychowania bezreligijnego. Przepis stanowi bowiem, iż dziecko „ma” być wychowywane w wierze rodziców bądź rodzica, a po ukończeniu 18 lat może „zmienić” wyznanie. Kwestii wolności wyznania i religii dotyczyła także regulacja aktów stanu cywilnego. Klasycznie pojmowana wolność wyznania obejmuje bowiem także prawo do milczenia w sprawach wyznaniowych. Jedną z form realizacji tego prawa jest uprawnienie do nieujawniania swojego wyznania.

W Królestwie Polskim zagadnienie prowadzenia aktów stanu cywilnego regulowały przepisy Kodeksu Cywilnego Królestwa Polskiego z 1825 roku²⁰² oraz „Prawo o małżeństwie” z 1836 roku²⁰³. Od 1912 roku wskazanie wy-

---

²⁰⁰ Tamże, art. 46 Projektu.

²⁰¹ Tamże, art. 88 Projektu.

²⁰² Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. X, Nr 41, wersja cyfrowa udostępniona na stronie <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=7626&from=pubstas> [10.09.2015].

²⁰³ Prawo o małżeństwie z dnia 24 czerwca 1836 r. (Dz. pr. t. XVIII). Udostępnione na stronie <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=13567&from=publication> [10.09.2015].

znania stało się obligatoryjne. W dawnych województwach wschodnich i na Białostocczyźnie, znajdujących się pod zaborem rosyjskim, rejestracja stanu cywilnego miała wyłącznie wyznaniowy charakter i prowadzona była przez duchownych wszystkich wyznań.

Na Pomorzu, w Wielkopolsce i na Śląsku obowiązywała świecka rejestracja, regulowana przepisami ustawy o rejestracji stanu cywilnego i o zawieraniu małżeństw²⁰⁴ oraz niemiecki kodeks cywilny (BGB) z 1896 roku. Urzędy stanu cywilnego dokonywały rejestracji niezależnie od wyznania osób rejestrowanych.

W Galicji i części Górnego Śląska obowiązywał austriacki kodeks cywilny z 1811 roku, zaś na Orawie i Spiszu cywilne ustawodawstwo węgierskie z roku 1894, rejestracji stanu cywilnego dokonywano również w kościołach. Rejestracji wyznaniowej podlegały osoby deklarujące przynależność do uznawanych przez państwo wyznań religijnych, chrześcijańskich i niechrześcijańskich.

W przypadku ochrony cywilno-prawnej dóbr osobistych (również związanych z wolnością wyznania) należy podnieść, iż pomimo obowiązywania kilku kodeksów cywilnych na ziemiach II Rzeczypospolitej, żaden z nich nie zawierał ogólnie sformułowanych przepisów odnośnie ochrony dóbr osobistych²⁰⁵. Pewnego rodzaju próbą zapełnienia tej luki były przepisy kodeksu zobowiązań z 1933 r.²⁰⁶, który opierał ochronę dóbr osobistych na zasadzie ochrony przed czynami niedozwolonymi i to tylko w stosunku do enumeratywnie naruszonych dóbr. Kodeks dopuszczał odszkodowanie za naruszenie praw osobistych, jednak ich katalog był zawężony artykułami 165 i 166 k.z. do uszkodzenia ciała, wywołania rozstroju zdrowia, pozbawienia życia, pozbawienia wolności i obrazy czci. Ponadto § 2 art. 165 k.z. doliczał do tego zamkniętego wyliczenia skłonienie kobiety albo małoletniego lub psychicznie upośledzonego mężczyzny do poddania za pomocą podstępny, gwałtu, nadużycia stosunku zależności lub wyzyskania krytycznego położenia do poddania się czynowi nierządnyemu²⁰⁷.

---

²⁰⁴ Dz. U. Rzeszy Nr 4, s. 23. Ustawa Rzeszy z dnia 6 lutego 1875 r. o rejestracji stanu cywilnego i zawieraniu małżeństw, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Deutsches_Reichsgesetzblatt_1875_004_023.jpg [15.09.2015].

²⁰⁵ A. Szpunar, *Ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1979, s. 78 oraz S. Grzybowski, *System prawa cywilnego*, t. 1, Wrocław 1974, s. 45.

²⁰⁶ Dz. U. Nr 82, poz. 598.

²⁰⁷ Grzybowski, *System prawa cywilnego*, s. 53. W powyższym zakresie zob. *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice – Bielsko-Biała 2009.

W II RP ostatecznie unifikacja przepisów w zakresie aktów prawa cywilnego nie została wykonana. Zatem aż do 1939 roku zastosowanie znajdowały powyżej wskazane normy. Dokonywanie rejestracji z obowiązkiem ujawnienia wyznania należy niewątpliwie uznać za wkraczające w sferę wolności wyznania i sumienia.

Wskazać należy również zagadnienie związane z zakresem władzy rodzicielskiej sprawowanej nad małoletnimi i wynikające stąd implikacje w zakresie wolności wyznania i sumienia małoletnich. Jak wskazano wcześniej, brak sukcesów w kodyfikacji prawa cywilnego powodował, że po odrodzeniu państwa polskiego w 1918 roku obowiązywały nadal wszystkie dotychczasowe kodeksy państw zaborczych, stanowiąc jedynie od tej daty polskie prawo dzielnicowe. Istniejący zatem do tej pory porządek prawny nie uległ żadnym zmianom²⁰⁸. A zatem obowiązujący w dawnym zaborze rosyjskim Zwod Zakonow kwestie władzy rodzicielskiej regulował w sposób archaiczny. Władza rodzicielska przysługiwała obojgu rodzicom, jednak wobec władzy męża nad żoną głos ojca miał decydujące znaczenie. Absolutny charakter władzy ojcowskiej był ograniczony w niewielkim stopniu poprzez wprowadzenie odpowiedzialności karnej za zabójstwo dziecka (wylimitowano zatem z zakresu kompetencji rodzica prawo życia i śmierci) oraz poprzez zwolnienie dziecka z obowiązku stosowania się do zarządzeń władzy rodzicielskiej zmierzających do zmuszenia dziecka do popełniania czynów niezgodnych z prawem (art. 169 i 170 Zводу Praw). Nie istniała natomiast instytucja ograniczenia władzy rodzicielskiej z uwagi na nienależyte jej wykonywanie przez rodziców. Przewidziano jednak jej ograniczenie wskutek wprowadzenia instytucji „przejęcia władzy rodzicielskiej” przez władze szkoły publicznej, do której dziecko uczęszczało, w sytuacji, kiedy władza rodziców nie mogła być sprawowana (art. 179 Zводу Zakonów). Wskazuje się również na istnienie instytucji dobrowolnego ograniczenia władzy rodzicielskiej poprzez oddanie dziecka do zakładu poprawczego w przypadku niepowodzenia stosowania domowych środków poprawczych (art. 165 Zводу Zakonów).

Obowiązujący do 1825 roku na terenie Królestwa Polskiego Kodeks Napoleona pomimo pewnych znamion nowoczesności utrzymywał silną władzę rodzicielską, a *de facto* ojcowską. Co prawda stanowił w treści par. 372 o władzy rodzicielskiej przysługującej obojgu rodzicom, jednakże w kolejnym paragrafie stanowił o wyjątku od tej zasady w postaci samodzielnego

---

²⁰⁸ J. Ignatowicz, M. Nazar, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2006, s. 27.

wykonywania tej władzy przez ojca przez cały czas trwania małżeństwa. Matka mogła przejąć (i to tylko na czas trwania przeszkody) wykonywanie władzy rodzicielskiej tylko w sytuacji, gdy jej sprawowanie przez ojca było niemożliwe lub znacząco utrudnione. Kodeks ten nie przewidywał żadnego wypadku ograniczenia władzy rodzicielskiej wskutek ingerencji zewnętrznej. Stan taki istniał aż do 1898 roku, kiedy znowelizowano przepisy wprowadzając instytucję sądowego ograniczenia dozoru rodzica nad dzieckiem w sytuacji niewłaściwego wykonywania władzy (przesłanką było złe traktowanie, zmuszanie do żebractwa, porzucenie dziecka). Uchwalenie w 1825 roku Kodeksu Cywilnego Królestwa Polskiego wprowadzało pewne modyfikacje do modelu znanego z Kodeksu napoleońskiego. Zgodnie z tym aktem władza rodzicielska przysługiwała obojgu małżonkom (par. 337 KCKP), jednakże w trakcie trwania pożycia w przypadku wystąpienia rozbieżności zdań przeważała wola ojca dziecka. W przypadku gdy pożycie ustało, władza rodzicielska mogła zostać decyzją sądu przyznana matce, w sytuacji gdy przemawiał za tym interes dziecka. Kodeks przewidywał instytucję ograniczenia lub odebrania władzy rodzicielskiej w przypadku nadużywania jej ze szkodą dla dobra dziecka. Co ciekawe i warte odnotowania Kodeks wprowadzał obowiązek zawiadamiania władz o fakcie nadużywania władzy rodzicielskiej przez rodziców.

Na ziemiach zaboru austriackiego obowiązywał do końca 1947 roku ABGB. Zgodnie z przepisami kodeksu władza rodzicielska przysługiwała obojgu rodzicom, jednakże czołową postacią w rodzinie był nadal ojciec (par. 147 ABGB). Kodeks nie przewidywał możliwości przejęcia wykonywania władzy rodzicielskiej przez matkę. W przypadku, gdy ojciec nie mógł jej sprawować następowało wyznaczenie kuratora dla dzieci. ABGB określał zakres obowiązków wchodzących w skład (par. 139 ABGB) władzy rodzicielskiej wskazując, że „rodzice obowiązani są w ogólności wychowywać swoje ślubne dzieci, to jest: mieć staranie o ich życie i zdrowie, dać im przyzwoite utrzymanie, rozwijać ich fizyczne i umysłowe władze, a przez naukę religii i pożytecznych wiadomości założyć podstawę do przyszłego ich szczęścia” (par. 139 ABGB). Kodeks ten przewidywał możliwość ograniczenia władzy *de facto* władzy ojcowskiej w drodze orzeczenia sądowego w przypadku, gdy jej wykonywanie wiązało się z jej nadużywaniem, niedopełnianiem przez ojca obowiązków albo jego nieobyczajnym lub hańbiącym zachowaniem.

Obowiązujący na terenie zaboru pruskiego od 1 stycznia 1900 roku BGB również zachowywał tradycyjne zasady i kształt władzy rodzicielskiej. Podobnie jak w omawianych powyżej regulacjach, silniejsza pozycja należała

do ojca rodziny. Matka dziecka mogła przejąć wykonywanie pełni władzy rodzicielskiej tylko w przypadku, gdy ojciec nie mógł jej w sposób tymczasowy lub permanentny sprawować. Władza ojcowska mogła zostać ograniczona w drodze orzeczenia sądu w sytuacji, gdy sposób jej sprawowania narażał dobro dziecka (art. 1666 BGB). W takim wypadku sąd mógł zdecydować o oddaniu dziecka pod opiekę innej rodziny albo o umieszczeniu dziecka w zakładzie opiekuńczym.

Utrzymane w mocy przepisy ustaw zaborczych niewątpliwie raziły swoim zachowawczym charakterem. W istocie utrzymywały klasyczny model absolutnej władzy rodzicielskiej (a *de facto* ojcowskiej) z niewielkimi tylko ustępstwami na rzecz ochrony praw dziecka w postaci możliwości jej ograniczenia lub odebrania w przypadku rażąco niewłaściwego jej wykonywania²⁰⁹. Niedokończony proces kodyfikacji prawa cywilnego a w tym rodzinnego nie pozwolił na usunięcie tych zaszłości. Należy jednak wskazać, że niedoszłe regulacje opracowywane w ramach Komisji Kodyfikacyjnej były wysoko oceniane jako akty nowoczesne i postępowe²¹⁰.

6. Gwarancja wolności sumienia i wyznania w prawie karnym

6.1. Stan prawny do 1932 roku

Kwestie prawno-karnej ochrony wyznań w II RP regulowały kodeksy: austriacki z 1852 roku, niemiecki z 1871 roku, na terenach Królestwa Polskiego Kodeks Kar Głównych i Poprawczych z 1847 roku, a od 1917 carski z 1903 roku zw. Kodeksem Tagancewa, i tak było aż do 1932 roku, kiedy dokonano kodyfikacji tej dziedziny prawa w polskim kodeksie karnym. Mimo istniejących między nimi różnic, stanowisko w kwestii ochrony religii było zbieżne.

Co się tyczy ich zastosowania w II RP, to w zasadzie miały one zastosowanie w utrzymaniu „naczelnej” pozycji Kościoła rzymskokatolickiego, obronie jego hierarchii, dogmatów wiary, a nawet emblematów. Spod ochrony karnej wyłączono formalnie i praktycznie związki wyznaniowe prawnie nieuznane. Na ziemiach dawnego zaboru pruskiego obowiązywał Kodeks

---

²⁰⁹ M. Sieja, *Instytucja władzy rodzicielskiej nad dziećmi ślubnymi w okresie zaborów i w Polsce niepodległej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo”, 2004, nr 290, s. 148.

²¹⁰ L. Górnicki, *Prawo cywilne w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Wrocław 2000, s. 257n.

karny Rzeszy Niemieckiej z dnia 15 maja 1871 roku²¹¹, zgodnie z którego par. 55 granicą odpowiedzialności karnej było ukończenie 12 roku życia, natomiast po ukończeniu lat 12 a przed ukończeniem lat 18 możliwość poniesienia odpowiedzialności karnej wynikała z oceny stopnia rozwoju sprawy (par. 56 i 57). Przestępstwa przeciwko religii zostały stypizowane w rozdziale 11 kodeksu obejmującym par. od 166 do 168.

Na ziemiach dawnego zaboru austriackiego obowiązywał do 1932 roku kodeks karny z 1852 roku²¹², zgodnie z którego par. 2d przestępstwo zdolny jest popełnić ten, kto ukończył 14 lat. Przestępstwa przeciw religii ujęto w rozdziale XIII obejmującym par. od 122 do 124.

Obowiązujący na terenie ziem dawnego zaboru rosyjskiego Kodeks Ta-gancewa²¹³ z 1903 roku kwestie przestępstw skierowanych przeciwko religii regulował w treści części drugiej „O pogwałceniu przepisów ochraniających religię”. Zawarto w niej art. od 73 do 97. Kodeks regulował kwestie naruszenia wolności religii bardzo kazuistycznie. Istotne znaczenie z uwagi na temat niniejszej rozprawy ma art. 88, zgodnie z którym „Rodzic lub opiekun, obowiązany z mocy ustawy wychowywać własnego lub znajdującego się pod jego opieką małoletniego, niemającego lat czternastu, w zasadach wiary chrześcijańskiej, winny dopełniania nad nim obrzędów wyznania niechrześcijańskiego, będzie karany: zamknięciem w domu poprawy na czas do lat trzech”. Granice odpowiedzialności karnej kodeks określał w art. 40, zgodnie z którym „Nie będzie poczytane za winę przestępstwo, popełnione przez małoletniego, który nie skończył lat dziesięciu” i art. 41 zgodnie z którym „Nie będzie poczytane za winę przestępstwo popełnione przez nieletniego od lat dziesięciu do siedemnastu, który nie mógł rozumieć natury i znaczenia tego, co czynił, lub kierować swoimi postępками”. Z punktu widzenia odpowiedzialności za czyny związane z odstępstwem od religii prawosławnej istotne znaczenia miało wydanie w dniu 30 kwietnia 1905 roku ukazu tolerancyjnego²¹⁴, znoszącego kary za odstępstwo (apostazji) od prawosławia.

---

²¹¹ Pod adresem: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=71376> [16.08.2015].

²¹² Pod adresem: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=12801&from=publication> [16.08.2015].

²¹³ Pod adresem: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/docmetadata?id=50650&from=publication> [19.08.2015].

²¹⁴ Pod adresem: <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=3316&from=FBC> [19.08.2015].

6.2. Stan prawny po 1932 roku

Podstawowym aktem prawnym okresu międzywojennego regulującym ochronę wolności wyznania był kodeks karny z dnia 15 lipca 1932 roku, tzw. Kodeks Makarewicza. „Przestępstwa przeciw uczuciom religijnym” zostały opisane w jego rozdziale XXVI.

Rozdział ten zawierał trzy artykuły typizujące czyny zabronione skierowane przeciwko wolności wyznania; zgodnie z art. 172 „Kto publicznie Bogu bluźni, podlega karze do lat 5”, art. 173 zgodnie z którym „Kto publicznie lży lub wyszydza uznane prawnie wyznanie lub związek religijny, jego dogmaty, wierzenia lub obrzędy albo znieważa przedmiot jego czci religijnej lub miejsce przeznaczone do wykonywania jego obrzędów religijnych podlega karze więzienia do lat 3” oraz art. 174 zgodnie z którym „Kto złośliwie przeszkadza publicznie zbiorowemu wykonywaniu aktu religijnego uznanego prawnie wyznania lub związku religijnego, podlega karze aresztu do lat 2”.

Zgodnie z założeniem twórców kodeksu, państwo interesowało się religią jako pozytywnym zjawiskiem społecznym spełniającym ważną funkcję publiczną i jako takie dobro podlegała ochronie²¹⁵. Nie bez znaczenia, w podkreśleniu pierwszeństwa roli ochrony religii w ogólności przed ochroną uczuć religijnych jednostek (a więc przewaga aspektu instytucjonalnego nad indywidualnym), była formalna przynależność znakomitej większości mieszkańców II Rzeczypospolitej do zinstytucjonalizowanych kościołów i związków wyznaniowych przy minimalnym odsetku wolnomyślicieli, agnostyków i ateistów²¹⁶.

Analizując wskazane powyżej przepisy należy zwrócić uwagę na kwestię ochrony osób bezwyznaniowych. Literalna wykładnia wskazuje, że przedmiotem ochrony były jedynie wyznania prawnie uznane. Również orzecznictwo Sądu Najwyższego w tym zakresie prezentowało spójną linię, jednoznacznie chroniącą uznane prawnie wyznania – przykładem tego są wzmiankowane już w literaturze przedmiotu dwa orzeczenia, tj. z 23 lutego 1934 roku (sygn. 2 K. 42/34) oraz z 5 lipca 1938 roku (sygn. 1 K. 1895/37)²¹⁷.

---

²¹⁵ Z. Migros, *Przestępstwa przeciwko uczuciom religijnym w polskim Kodeksie karnym z 1932 roku*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy”, 37(1982), s. 197; A. Pasek, *Ochrona uczuć religijnych w polskim kodeksie karnym z 1932 r.*, w: *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość*, red. J. Koredczuk, Wrocław 2008, s. 60n.

²¹⁶ W 1931 r. 0,1% mieszkańców Polski (45,7 tys. osób) nie określało lub nie podawało swojego wyznania; *Mały rocznik statystyczny*, 1939, s. 26, za: C. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006, s. 142.

²¹⁷ Zob. Migros, *Przestępstwa przeciwko uczuciom*, s. 199.

Istotne znaczenie z punktu widzenia tematyki niniejszej pracy ma zakreslenie granic odpowiedzialności karnej za przestępstwa skierowane przeciwko wolności wyznania.

Zgodnie z art. 69 granicą odpowiedzialności karnej nieletniego było ukończenie 13 roku życia. Przed tą datą nieletni nie mógł ponieść odpowiedzialności karnej, można było zastosować wobec niego środki wychowawcze. Analogicznie nieletni, który ukończył w chwili popełnienia czynu zabronionego 13 lat, ale nie ukończył lat 17, podlegał odpowiedzialności karnej tylko, gdy mógł rozpoznać znaczenie swego czynu i kierować swym postępowaniem (*a contrario* z art. 69 par. 1 lit b).

Wobec nieletnich, którzy popełnili czyn po ukończeniu lat 13 a przed ukończeniem lat 17 i działali z rozeznaniem czynu, sąd mógł orzec karę umieszczenia w zakładzie poprawczym (art. 70).

Jeżeli chodzi o częstotliwość popełniania czynów zabronionych stypizowanych we wskazanych wcześniej przepisach Kodeksu karnego, wydaje się, że o ile w stosunku do sprawców pełnoletnich były one często stosowane, można pokusić się o stwierdzenie, że zbyt pochopnie i bez głębszej analizy stanu faktycznego, to w stosunku do nieletnich były to sytuacje sporadyczne. Jak wynika z analizy orzecznictwa karnego, na podstawie Kodeksu z 1932 roku w jednym z okręgów sądowych, na 46 spraw z czynu stypizowanego w artykule 172 k.k. tylko w jednej oskarżonym była osoba nieletnia²¹⁸. Oczywiście sytuacja mogła wyglądać nieco odmiennie w innych okręgach sądowych, wykazanie powyższego wymagałoby przeprowadzenia dogłębnych badań, utrudnionych przez częściowe zniszczenie lub zaginięcie akt sądowych.

* * *

W okresie dwudziestolecia międzywojennego rozważania na temat koncepcji praw człowieka, w tym prawa do wolności wyznania i sumienia, znajdowały się w początkowej fazie ewolucji.

Generalnie nie kwestionowano istnienia potrzeby zapewnienia mniejszościom wyznaniowym praw do realizacji ich potrzeb religijnych, jednakże zakres tych uprawnień i instrumenty gwarantujące możliwość ich wykonywania nie były jeszcze dookreślone.

---

²¹⁸ Zob. M. Mikuła, *Orzecznictwo Sądu Okręgowego w Krakowie w sprawach o bluźnierstwo (1 września 1932 r. – 1 września 1939 r.)*, „*Studia Iuridica Lublinensia*”, 25(2016), nr 3, s. 691–708.

Poza niedoskonałymi instrumentami ochrony wolności sumienia i wyznania, osobne zagadnienie stanowiła praktyka ich stosowania. Wielokrotnie zagadnienia związane z przyznaniem prawa do wolności wyznania i sumienia oraz określenia jej granic, pozostawały w ścisłym związku z kwestiami natury narodowościowej. W państwach, których struktura narodowościowa społeczeństwa była zróżnicowana, a niepokoje na tle etnicznym nakładały się na podziały wyznaniowe, prowadzić mogło to do powstawania napięć wewnętrznych.

W przypadku odrodzonego Państwa Polskiego, którego społeczeństwo składało się ze znacznego odsetka mniejszości narodowo-wyznaniowych, sytuacja wewnętrzna była szczególnie istotnym czynnikiem wpływającym na kwestię zapewnienia wolności sumienia i wyznania.

W II Rzeczypospolitej zróżnicowanie etniczne pokrywało się w znacznej mierze z podziałami wyznaniowymi. Ponadto istotnym czynnikiem modyfikującym stanowisko władz w stosunku do członków mniejszości, była kwestia stosunku mniejszości do samego faktu istnienia Państwa Polskiego i ewentualnych dążeń niepodległościowych tych mniejszości.

Istotnym czynnikiem w przypadku wewnętrznej polityki Państwa Polskiego była również pozycja i aspiracje Kościoła katolickiego.

Powyższe okoliczności wpływały w istotny sposób na politykę wyznaniową państwa, które dążąc do zniwelowania podziałów społecznych, wyznaniowych, kulturowych i gospodarczych spowodowanych przez ponadstuletnie funkcjonowanie części składowych organizmu państwowego w ramach zupełnie innych struktur, tj. trzech państw zaborczych, musiało kierować się pryncypium w postaci zapewnienia spokoju wewnętrznego. Stosunek władz do mniejszości był komplikowany także przez postrzeganie przynajmniej części tych mniejszości jako wrogich istnieniu Państwa Polskiego. Tak było m.in. w przypadku mniejszości niemieckiej, a przede wszystkim w przypadku mniejszości ukraińskiej. Wyraźnie widoczne na terenach zamieszkałych przez Ukraińców dążenia do stworzenia własnego państwa, powodowały obawy o spójność Państwa Polskiego. Niechętny stosunek do aspiracji ukraińskich podsycany był działalnością Kościoła katolickiego dążącego do odzyskania wpływów na tych terenach. W ocenie władz tak Kościoła katolickiego jak i państwa, funkcjonowanie Cerkwi Prawosławnej było zagrożeniem dla spójności tych terytoriów z Państwem Polskim, bowiem uważano, że władze Cerkwi traktują stan prawny powstały po podpisaniu Traktatu ryskiego w 1921 roku jako tymczasowy.

Znaczny wpływ na kwestie związane z ustaleniem granic wolności sumienia i wyznania miały wpływy i działania Kościoła katolickiego, który

uzasadniając swoje postulaty i żądania powoływał się na odwieczne tradycje katolicyzmu w Polsce, oraz na zasługi Kościoła dla przetrwania polskości w okresie zaborów.

W takim stanie rzeczy rozwiązania przyjęte w prawie polskim w zakresie wolności sumienia i wyznania musiały być siłą rzeczy wynikiem konsensusu. Z jednej strony nie wszystkie postulaty środowisk związanych z Kościołem zostały wprowadzone do systemu prawa, jednak nawet pomimo tego uznać należy, że pozycja religii rzymskokatolickiej była wyraźnie uprzywilejowana.

Z uwagi na skomplikowany stan prawny, będący pozostałością po okresie zaborów, aż do 1939 roku, na kształt uprawnień poszczególnych mniejszości wyznaniowych wpływ miały przepisy państw zaborczych.

Przyjęte w Konstytucji marcowej rozwiązania w zakresie wolności sumienia i wyznania były wewnątrznie niespójne. Z jednej strony istniała formalna zasada gwarancji sumienia i wyznania, z drugiej Konstytucja stawiała w pozycji uprzywilejowanej jeden ze związków wyznaniowych.

Analizując granice wolności sumienia i wyznania osób małoletnich należy zwrócić uwagę na kilka zagadnień.

W przypadku indywidualnej wolności wyznania osób małoletnich wskazać należy na ograniczenie tej wolności w postaci nakazu uczęszczania na lekcje religii a następnie udziału w uroczystościach o charakterze religijnym. W zakresie nauki religii zapisy Konstytucji stały w oczywistej sprzeczności z zasadą wolności sumienia i wyznania, wprowadzając obligatoryjne nauczanie religii w szkołach powszechnych.

Zasada obligatoryjnego nauczania religii w szkołach została uwzględniona już w pierwszych aktach władz regulujących zagadnienie organizacji systemu oświatowego w odrodzonej Polsce. Rozwiązanie analogiczne do przyjętego w Przepisach tymczasowych o szkołach elementarnych zostało wprowadzone na terenach znajdujących się pod władzą Rady Regencyjnej²¹⁹. Na terenach znajdujących się w dawnym zaborze rosyjskim rozwiązania tożsame z wskazanymi powyżej zostały wprowadzone w życie na podstawie rozporządzenia Tymczasowego Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 11 października 1919 roku²²⁰. Zgodnie z art. 3 wskazanego zarządzenia wprowadzono obligatoryjne nauczanie religii w szkołach.

---

²¹⁹ Por. Reiner, *Problematyka prawno-społeczna nauczania religii*, s. 54.

²²⁰ D. Urz. Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich z 1919 r. Nr 31, poz. 340 oraz Dz. Urz. MWRIOP z dnia 32.12.1919 r. Nr 12–13, poz. 1, wersja cyfrowa udostępniona na stronie <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/publication/18519?tab=1> [1.09.2015].

Konstytucja marcowa uwzględniając na mocy przepisów art. 111 i 112 zasadę wolności wyznania i sumienia, jednocześnie sankcjonowała zasadę obligatoryjności nauczania religii w szkołach państwowych i prowadzonych przez samorząd. Zasada wolności sumienia i wyznania oznaczała, iż zagrożona została zasada równego traktowania obywateli niezależnie od ich wyznania i przekonań, wolność wyznawania zarówno publicznie jak i indywidualnie określonej religii, wolność przynależności do określonych związków wyznaniowych, wolność pozytywną i negatywną uczestniczenia w obrzędach religijnych, wolność nieujawniania swoich przekonań religijnych²²¹.

Jednocześnie w myśl art. 120 Konstytucji wprowadzono zasadę obligatoryjnego nauczania religii. Jak wskazano wcześniej, tego rodzaju rozwiązanie stanowiło wyraz przekonania twórców Konstytucji o szczególnie istotnej roli wartości religijnych i ich przełożeniu na kształtowanie postaw moralnych społeczeństwa²²².

Równoległe respektowanie wolności sumienia i wyznania oraz wprowadzenie konstytucyjnego nakazu nauczania religii stanowiło podstawę do formułowania zarzutów co do wewnętrznej sprzeczności rozwiązań konstytucyjnych we wskazanym zakresie. W literaturze sytuację tą określa się mianem dysonansu przepisów Konstytucji marcowej między jej elementami religijnymi a próbą rozwiązań laickich²²³.

Dysonans ten był spowodowany koniecznością uwzględnienia w treści Konstytucji rozwiązań gwarantujących ochronę praw mniejszości a wynikających z zapisów małego Traktatu Wersalskiego. W literaturze okresu międzywojennego podnoszono wprost, iż brzmienie art. 110 i 111 Konstytucji zostało narzucone poprzez zapisy art. 2 i 8 Traktatu²²⁴. Wskazywano,

---

²²¹ Por. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 107.

²²² O znaczeniu religii w życiu społecznym, narodowym i państwowym w orzecznictwie Sądu Najwyższego, zob. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 106–108. Wyraz przekonania o pozytywnym wpływie nauczania religii dała także preambuła do ustawy reformującej system oświatowy: „Ustawa niniejsza wprowadza takie zasady ustroju szkolnictwa, które mają Państwu ułatwić organizację wychowania i kształcenia ogółu na świadomych swych obowiązków i twórczych obywateli Rzeczypospolitej, obywatelom tym zapewnić jak najwyższe wyrobienie religijne, moralne, umysłowe i fizyczne oraz jak najlepsze przygotowanie do życia, zdolniejszym zaś i dzielniejszym jednostkom ze wszelkich środowisk umożliwić osiągnięcie najwyższych szczybli naukowego i zawodowego wykształcenia” (Dz. U. z 1932 r. Nr 38, poz. 389).

²²³ Por. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe*, s. 95.

²²⁴ Abraham, *Konstytucja a stosunki wyznaniowe*, s. 115 i s. 118n.

że Konstytucja stoi na stanowisku zapewnienia jak najszerszych wolności na polu wyznaniowym i dla związków wyznaniowych przy jednoczesnym zrozumieniu idealnych celów religii i życzliwym stanowisku dla Kościoła katolickiego wynikającym z pozycji katolicyzmu wśród społeczeństwa polskiego²²⁵. Podnoszono również, że gwarancje wolności wyznania nie są traktowane jako nieograniczone, absolutne²²⁶. Za uzasadnione uważano, że w przypadku realizacji pewnych zadań administracji państwowej możliwe i nie stojące w sprzeczności z uznaniem wolności wyznania jest wprowadzenie kryteriów wyznaniowych. Podobnie za uzasadnione uznawano ograniczenie wolności z uwagi na konieczność zapewnienia porządku publicznego, poszanowania praw innych, realizacji obowiązków obywatelskich wobec państwa. Ograniczeniem zakresu wolności osób niepełnoletnich było wskazanie, iż nie można nikogo przymuszać do udziału w uroczystościach religijnych, chyba że osoba taka podlega władzy rodzicielskiej lub opiekuńczej.

W literaturze wskazywano na wątpliwości interpretacyjne dotyczące wykładni tego przepisu²²⁷. Przepis bowiem nie wskazuje podmiotu uprawnionego do realizacji przymusu udziału w uroczystościach religijnych. Podmiotem tym mogą być przy wykładni zawężającej rodzice bądź osoby sprawujące opiekę, ale przy wykładni rozszerzającej również podmioty wykonujące zadania z zakresu administracji państwowej. Nie zostało to wprost określone w treści przepisu, który ograniczył się do wskazania podmiotu biernego, zmuszonego do znoszenia przymusu. Jak wskazuje się w literaturze art. 120 Konstytucji nie powinien być interpretowany jako sprzeczny z art. 111, lecz jako wyjątek od zasady ogólnej w nim wyrażonej oraz jako ograniczenie uprawnień w zakresie wolności sumienia i wyznania²²⁸. Modyfikacji zakresu obowiązku nauczania religii dokonano w drodze przepisów Konkordatu. Zgodnie z jego art. XIII obowiązek ten objął wszystkie „szkoły powszechne” poza uczelniami wyższymi²²⁹. Z uwagi na rozbieżności przy definiowaniu zakresu i rodzajów szkół objętych normą Konkordatu z 1925 roku i wcześniejszym zapisem Konstytucji z 1921 roku a wynikające z niejednoznaczności użytych w tekście pojęć, w literaturze prezentowano dwa rozbieżne stanowiska co do wpływu powyższych przepi-

---

²²⁵ Tamże, s. 115.

²²⁶ Tamże, s. 122.

²²⁷ Tamże, s. 123.

²²⁸ Mezgłowski, *Polski model*, s. 14.

²²⁹ Co do prawidłowości tłumaczenia pojęcia *les ecoles publiques* użytego w tekście autentycznym Konkordatu; por. tamże, s. 14.

sów na zawężenie lub poszerzenie kręgu szkół objętych nowymi przepisami. Interpretacji powyższego unormowania dokonali m.in. Henryk Świątkowski i Michał Pietrzak. Wedle pierwszego ze wskazanych, Konkordat w istocie wbrew Konstytucji rozszerzył krąg szkół objętych obowiązkiem nauczania religii na wszystkie szkoły publiczne, niezależnie od tego czy korzystają z finansowania lub dofinansowania przez państwo lub samorządy.

Natomiast zgodnie ze stanowiskiem M. Pietrzaka Konkordat rozszerzył naukę religii na wszystkie szkoły publiczne, a więc także na szkoły prywatne posiadające prawa publiczne. Pogląd przeciwny wyraził m.in. A. Mezglewski wskazując, że zapisy Konkordatu mieściły się zakresem pojęcia „szkoły publiczne” w zakresie art. 120 Konstytucji²³⁰. Nie budzi wątpliwości, iż przepis art. XIII Konkordatu modyfikował zakres podmiotowy art. 120 Konstytucji. Ustawa zasadnicza stanowiła o objęciu przymusem pobierania nauki religii osoby poniżej 18 roku życia. W zapisie Konkordatu ta granica nie została utrzymana, zatem możliwa była sytuacja, w której do szkoły objętej obowiązkiem nauczania religii uczęszczali uczniowie, którzy ukończyli już 18 rok życia. Należy zatem uznać, iż w przypadku takich osób Konkordat wykraczał poza granicę nakreśloną przepisami Konstytucji i naruszał wolność wyznania, bowiem *de facto* oznaczał konieczność uczęszczania na zajęcia z religii, niezbędne do zaliczenia egzaminu końcowego. Przepisy wykonawcze wskazywały, że dana szkoła miała zapewnić nauczanie religii w sytuacji, gdy uczęszczało do niej co najmniej 12 uczniów danego wyznania. Przy mniejszej liczbie uczniów dopuszczalne było tworzenie grup międzyszkolnych. W przypadku, gdyby niemożliwe było utworzenie grupy międzyszkolnej liczącej co najmniej 12 uczniów nauka mogła być prowadzona bez wynagrodzenia dla nauczyciela²³¹. Wydaje się, że tego rodzaju unormowanie także może zostać uznane za ograniczenia możliwości pobierania nauki religii swojego wyznania, a tym samym ograniczać wolność wyznania. Sytuacja taka oczywiście mogła mieć miejsce w skrajnych wypadkach i wydaje się być czysto teoretyczna. Wymiar ilości godzin obowiązkowej nauki religii w szkołach określały okólniki Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego²³².

---

²³⁰ Por. tamże, s. 15–16 i przytoczona tam literatura.

²³¹ Sytuacje taką przewidywał par. 2 rozporządzenia z dnia 9 grudnia 1926 r. o nauce religii katolickiej.

²³² Dz. U. MWRiOP z 1927 r. Nr 2, poz. 32 dotyczący nauczania religii katolickiej oraz Dz. U. MWRiOP z 1928 r. Nr 12, poz. 196 dotyczący wyznań niekatolickich.

W myśl obowiązujących przez cały okres międzywojenny przepisów, na świadectwach szkolnych umieszczana była ocena z religii. W przypadku, gdy w danej miejscowości nie było możliwości nauczania religii danego wyznania, wówczas dyrektor szkoły miał obowiązek żądania od rodziców/opiekunów dziecka przedstawienia zaświadczenia wydanego przez właściwe władze związku wyznaniowego o pobieraniu przez danego ucznia nauki religii w systemie domowym, zawierającego ocenę z religii, umieszczaną później w dziennikach szkolnych i na świadectwie. W przypadku jego braku uczeń otrzymywał świadectwo z adnotacją o nieudzielaniu nauki religii danego wyznania w szkole. W takim wypadku uczeń musiał uzyskać poświadczenie wydawane w trybie regulowanym rozporządzeniem Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego²³³. Obowiązek uczęszczania na zajęcia z religii może mieć charakter abstrakcyjny, tzn. uczniowie uczęszczali na zajęcia obejmujące określoną religię, zgodnie ze złożoną deklaracją albo być powiązany z przynależnością wyznaniową ucznia. Jak wskazuje się w literaturze w okresie II Rzeczypospolitej nie zostały wydane żadne przepisy regulujące tą kwestię. Wobec braku regulacji prawnej, w drodze praktyki wypracowano model powiązany z wyznaniem danego ucznia²³⁴.

Kwestią sporną był również zakres podmiotowy objęty obowiązkiem uczęszczania na zajęcia z religii. Wedle stanowiska prezentowanego przez część badaczy obowiązek ten dotyczył jedynie członków uznanych prawnie związków wyznaniowych²³⁵ wedle innych obowiązek dotyczył tych uczniów, którzy przynależeli do jakiegokolwiek związku wyznaniowego²³⁶. Kwestią związaną z możliwością realizacji wolności wyznania osób małoletnich w zakresie nauczania religii było również określenie, które ze związków wyznaniowych miały uprawnienia do nauczania religii. O ile nie budzi wątpliwości, że uprawnienie takie posiadały związki wyznaniowe prawnie uznane (posiadające status korporacji publiczno-prawnej), to w przypadku związków wyznaniowych prawnie nieuznanych, tolerowanych na podstawie przepisów państw zaborczych takie wątpliwości już powstają. Tego rodzaju związki nie posiadały statusu korporacji publiczno-prawnej.

W literaturze wskazuje się na koncepcję nakazującą traktowanie takich związków analogicznie do związków wyznaniowych prawnie uznanych,

---

²³³ Dz. U. MWRiOP z 1928 r. Nr 12, poz. 199.

²³⁴ Por. Mezgłowski, *Polski model*, s. 19.

²³⁵ Tak Osuchowski, *Prawo wyznaniowe*, s. 303–304.

²³⁶ Por. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym*, s. 89–90.

z tą modyfikacją, iż wnioski o wprowadzenie nauczania ich religii do szkół powinny składać poszczególne gminy wyznaniowe (w dawnym zaborze rosyjskim) lub stowarzyszenia (w dawnym zaborze pruskim)²³⁷.

W przypadku wyznań prawnie nieuznanych, tolerowanych z mocy art. 111 i 112 Konstytucji, z uwagi na brak reprezentacji wyznaniowej zdolnej do działań prawnych w zakresie spraw religijnych, nie miały one żadnych możliwości żądania wprowadzenia nauki religii w szkołach publicznych²³⁸.

Jak wskazuje się w literaturze, największym mankamentem przedwojennych regulacji prawnych dotyczących wolności sumienia i wyznania było całkowite pominięcie uregulowania sytuacji prawnej osób bezwyznaniowych²³⁹. Jak wskazywano wcześniej szkoła okresu międzywojennego nie znała pojęcia bezwyznaniowości. Jediną możliwością ukończenia szkoły bez nauczania religii było uczęszczanie do szkół nieobjętych przepisami art. 120 Konstytucji i art. XIII Konkordatu, czyli szkół prywatnych, niekorzystających ponadto z finansów państwowych lub samorządowych. Jednakże nawet w takiej sytuacji uczeń, aby przystąpić do egzaminów np. maturalnych musiał zdać egzamin z religii.

W literaturze wskazuje się na powołany już casus sprawy Estery Golde-Stróżeckiej. Na zakres uprawnień do korzystania z wolności sumienia i wyznania przez osoby małoletnie, wpływał także zapis art. 120 Konstytucji. Przepis ten odnosił się do osób uczęszczających do szkół państwowych lub korzystających z funduszy państwowych lub samorządowych. Poprzez wprowadzenie takiej normy doszło *de facto* do uznania, że szkoły państwowe czy samorządowe nie znają pojęcia „bezwyznaniowości”. W oparciu o powyższe wskazywano, że w przypadku osób, które chciały wychować dziecko bez religii, jedyną możliwością była edukacja w domu lub w szkołach prywatnych²⁴⁰. Kolejne akty prawne w postaci ratyfikowanego Konkordatu, przepisów wykonawczych – a szczególnie „okólnika Bartla” – zwiększały zakres indoktrynacji wyznaniowej w szkołach powszechnych, poprzez wprowadzenie obowiązku uczestnictwa młodzieży w obrzędach religijnych. Poprzez wprowadzenie tego typu rozwiązań szkoły powszechne zbliżały się do modelu szkół wyznaniowych, z wiodącą rolą wyznania rzymsko-

---

237 Por. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne*, s. 139n.

238 Tamże, s. 140.

239 Por. Mezglewski, *Polski model*, s. 21–22.

240 Tamże.

katolickiego. Oczywiście wymóg ten obowiązywał szkoły powszechne, finansowane w całości lub części ze środków państwa lub samorządu, co skazywało osoby kwestionujące nauczanie religii w szkołach do korzystania ze szkolnictwa prywatnego. Biorąc pod uwagę mobilność ówczesnego społeczeństwa i koszty korzystania z usług takich zakładów, możliwość taka była w znacznej mierze fikcją.

Jako naruszającą zasadę wolności wyznania ocenić należy także wynikającą z przepisów wykonawczych konieczność ujawniania wyznania w treści dokumentów szkolnych, a także obowiązkowe egzaminy z religii.

Realne możliwości korzystania z indywidualnej wolności wyznania były konsekwencją zakresu kolektywnej wolności wyznania. Należy wskazać, iż pomimo zapisanych w art. 113 Konstytucji gwarancji wolności kolektywnej, rzeczywista praktyka administracyjna i polityka władz tą wolność znacząco ograniczały, przynajmniej w stosunku do niektórych związków wyznaniowych. Noszące znamiona przymusowej rekatolicyzacji działania władz polskich wspieranych przez Kościół katolicki były skierowane głównie przeciwko mniejszości ukraińskiej²⁴¹.

Jak podnoszono powyżej wolność sumienia i wyznania ograniczona była także w stosunku do związków wyznaniowych nieuznanych i nieakceptowanych przez państwo, a także bezwyznaniowców, którzy *de facto* nie posiadali żadnych praw służących ochronie wyznania.

W zakresie wolności sumienia i wyznania osób małoletnich analiza stanu prawnego obowiązującego w okresie międzywojennym na terytorium Państwa Polskiego pozwala wskazać co najmniej kilka istotnych naruszeń zasady wolności sumienia i wyznania.

Ponadto należy wskazać na konsekwencje wynikające z braku ujednoczenia stanu prawnego w poszczególnych częściach państwa. Obowiązujące formalnie aż do 1945 roku przepisy państw zaborczych stały w sprzeczności z przepisami głównie oświatowymi. Z jednej strony prawa państw zaborczych umożliwiały swobodę decydowania o wyznaniu, w większości osobom, które ukończyły 14 rok życia, a z drugiej przepisy prawa polskiego

---

²⁴¹ Por. wielokrotne interpelacje w sprawie naruszania praw mniejszości ukraińskiej i wyznawców judaizmu. Również: Bliżej o sytuacji konfliktu polsko-ukraińskiego zob. „Cerkiew prawosławna na Chełmszczyźnie”, *Przemówienia i interpelacje posłów i senatorów ukraińskich w Sejmie i w Senacie*, Lwów 1938, <http://www.kpbc.ukw.edu.pl/dlibra/plain-content?id=79130>, w pozycji tej mowa m.in. o akcji zamykania i burzenia nieruchomości należących do Cerkwi, szykanach wobec ludności prawosławnej itp. [29.08.2015].

nakładały na te osoby obowiązek uczestnictwa w zajęciach religijnych aż do ukończenia 18 roku życia.

Wśród regulacji niezgodnych z zasadą wolności wyznania były także przepisy dotyczące osób wyznania judaistycznego, które nakładały na te osoby obowiązek obligatoryjnej przynależności do związku wyznaniowego.

Abstrahując od współczesnego standardu wolności sumienia i wyznania, należy uznać, iż rozwiązania egzystujące w Polsce międzywojennej formalnie zapewniały poszanowanie wolności sumienia i wyznania osób małoletnich. Akty prawne regulujące status związków wyznaniowych zapewniały możliwość swobodnego praktykowania religii.

Jednakże zakres tej wolności wynikający z zapisów konstytucji był ograniczany przepisami niższej rangi. Szczególnie wyraźnie widoczne było to w przypadku przepisów regulujących kwestie oświatowe. Wprowadzone modyfikacje zakresu wolności wyznania, najpierw w drodze podpisania Konkordatu rozszerzającego krąg podmiotów objętych przymusem uczęszczania na zajęcia religijne, następnie przepisami wykonawczymi w postaci rozporządzeń Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, które narzucały obowiązek udziału w uroczystościach religijnych z pewnością nie spełniały standardu wolności wyznania.

Problemem pozostawało pogodzenie szerokich gwarancji wolności indywidualnej z ograniczeniami wolności instytucjonalnej związków wyznaniowych innych niż prawnie uznane. Uwidoczniło się to m.in. w kwestii publicznego sprawowaniu kultu. Zakres wolności indywidualnej był ewidentnie szerszy od uprawnień kolektywnych.

Obowiązek pobierania nauki religii w szkołach był *de facto* konsekwencją przynależności dziecka do określonego wyznania. Zakres wolności małoletniego w tym zakresie był więc wynikiem podległości dziecka władzy rodzicielskiej rodziców.

Należy pamiętać, iż pomimo daleko zagwarantowanej preferencyjnej pozycji Kościoła i religii rzymskokatolickiej w Konstytucji, przedstawiciele Kościoła prezentowali pogląd, iż zapisy te stanowią klęskę Kościoła i religii (m.in. z powodu odrzucenia postulatu wprowadzenia szkół wyznaniowych. Należy wskazać, iż postulat ten Episkopat prezentował permanentnie, również przy okazji późniejszych prac nad zmianami ustawy zasadniczej)²⁴².

---

²⁴² Zob. P. Borecki, *Różdżką Duch Święty dziateczki bić radzi... Szkolne nauczanie religii w II Rzeczypospolitej*, www.racjonalista.pl [15.04.2017].

W przypadku prawa cywilnego należy wskazać, iż utrzymane w mocy kodeksy zaborcze utrzymywały tradycyjny model władzy rodzicielskiej. Trudno odnaleźć w nich nowoczesne pierwiastki. Jedynym ustępstwem na rzecz ochrony praw dzieci było, wynikające z humanitaryzmu ograniczenie wszechwładzy ojca rodziny sięgającej prawa życia i śmierci. Możliwość ograniczenia lub odebrania władzy rodzicielskiej, w przypadku jej rażąco niewłaściwego wykonywania (zarówno w rozumieniu nadużyć jak i niedopełnienia obowiązków), musi być oceniona pozytywnie.

Zakres wolności wyznania małoletnich był implikowany silną władzą rodzicielską, z modyfikacjami wynikającymi z ustaw wyznaniowych.

W przypadku odpowiedzialności karnej nieletnich za przestępstwa przeciwko religii wskazać należy, że brak jest podstawą do wnioskowania, że były to czyny popełniane w znacznej skali.

ZAKRES I GWARANCJE WOLNOŚCI SUMIENIA I WYZNANIA OSOBY MAŁOLETNIJ W OKRESIE POLSKIEJ RZECZYPOSPOLITEJ LUDOWEJ

Pokonanie przez koalicję antyhitlerowską Rzeszy Niemieckiej w 1945 roku skutkowało zmianą sytuacji politycznej w państwach Europy Wschodniej. Wskutek uzgodnień dokonanych, w głównej mierze¹, pomiędzy przywódcami Stanów Zjednoczonych i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, państwa położone w Europie Środkowej i Wschodniej stały się radziecką strefą wpływów, stanowiąc *de facto* zdobycz wojenną państwa sowieckiego.

Zwierzchnictwo polityczne i militarne ZSRR nad wskazanymi terytoriami, zaakcentowane osadzeniem rządów uzależnionych od wsparcia Moskwy, skutkowało implementacją sowieckich wzorów politycznych i ideologicznych. W państwach tzw. demokracji ludowej taki stan rzeczy istniał z grubsza od 1944/1945 roku i skończył się w różnych państwach po 1989/1990 roku.

Związek Radziecki podstawy aksjologiczne czerpał z ideologii marksistowsko-leninowskiej. Stosunek do religii prezentowany przez twórców i kontynuatorów leninizmu był jednoznacznie negatywny².

---

¹ W konferencjach w Teheranie (1943 r.), Jałcie (1945 r.) i Poczdamie (1945 r.) brał udział także premier Wielkiej Brytanii, jednakże ostateczne efekty wskazanych konferencji można uznać za klęskę i przejaw marginalizacji wpływu tego państwa na ostateczny kształt Europy po II wojnie światowej.

² O stosunku Lenina do religii świadczy przykładowo tekst W.I. Lenina, *O stosunku partii robotniczej do religii*, w: W.I. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 17, Warszawa 1986: „Cały swój światopogląd opiera socjaldemokracja na socjalizmie naukowym, tj. na marksizmie. Podstawą filozoficzną marksizmu, jak to niejednokrotnie deklarowali zarówno Marks, jak i Engels, jest materializm dialektyczny, który przyswoił sobie historyczne tradycje mate-

Komunistyczny aparat władzy w Polsce dążył przez blisko pół wieku do stworzenia ładu monocentrycznego w życiu publicznym. Drogą do tego była

---

rializmu wieku XVIII we Francji i Feuerbacha (pierwsza połowa wieku XIX) w Niemczech, materializmu bezwzględnie ateistycznego, zdecydowanie wrogiego wszelkiej religii. Przypomnijmy, że cały Anty-Duhring Engelsa, przeczytany przez Marksa w rękopisie, demaskuje niekonsekwencję materializmu materialisty i ateisty Duhringa, pozostawianie przezeń furtek dla religii i filozofii religijnej. Przypomnijmy, że Engels w swojej pracy o Ludwiku Feuerbachu zarzuca mu, iż walczył z religią nie po to, by ją zniszczyć, lecz po to, by ją odnowić, stworzyć nową, «wzniosłą» religię itp. Religia jest opium ludu to powiedzenie Marksa stanowi kamień węgielny całego światopoglądu marksistowskiego w sprawie religii [...]. Marksizm to materializm. Jako taki jest on tak samo nieubłagane wrogi religii, jak materializm encyklopedystów XVIII wieku lub materializm Feuerbacha. To nie ulega wątpliwości. Ale materializm dialektyczny Marksa i Engelsa idzie dalej niż encyklopedyści i Feuerbach i rozciąga filozofię materialistyczną na dziedzinę historii, na dziedzinę nauk społecznych. Powinniśmy walczyć z religią. Jest to abecadło całego materializmu, a więc również marksizmu. Ale marksizm nie jest materializmem, który zatrzymał się na abecadle. Marksizm idzie dalej. Mówi on: należy umieć walczyć z religią, w tym zaś celu trzeba materialistycznie wyjaśnić źródła wiary i religii wśród mas. Walki z religią nie wolno ograniczać do abstrakcyjno-ideologicznej propagandy, nie wolno jej sprowadzać do takiej propagandy; walkę tę należy powiązać z konkretną praktyką ruchu klasowego, który zmierza do usunięcia społecznych korzeni religii. Dlaczego religia utrzymuje się wśród zacofanych warstw proletariatu miejskiego, wśród szerokich warstw półproletariatu, a także wśród mas chłopstwa? Wskutek ciemnoty ludu odpowiada burżuazyjny postępowiec, radykał albo burżuazyjny materialista. A więc precz z religią, niech żyje ateizm, naszym głównym zadaniem jest rozpowszechnianie poglądów ateistycznych. Marksista powiada: nieprawda. Taki pogląd to powierzchowne, burżuazyjnie ograniczone kulturnictwo. Taki pogląd tłumaczy korzenie religii nie dość wnikliwie, nie materialistycznie, lecz idealistycznie. We współczesnych krajach kapitalistycznych są to korzenie przede wszystkim społeczne. Społeczny ucisk mas pracujących, ich pozorna całkowita bezradność wobec ślepych sił kapitalizmu, który co dzień i co godzinę sprawia po tysiącokroć więcej najokrutniejszych cierpień, najbardziej dzikich męczarni zwykłym ludziom pracy niż wszelkie nadzwyczajne wydarzenia, jak wojny, trzęsienia ziemi itd. Oto w czym tkwią najgłębsze, współczesne korzenie religii. Strach stworzył bogów. Strach wobec ślepej siły kapitału, która jest ślepa, gdyż masy ludowe nie mogą jej przeniknąć, która na każdym kroku życia proletariusza i drobnego posiadacza grozi przyniesieniem i przynosi mu «nagłą», «nieoczekiwaną», «przypadkową» ruinę, zgubę, śmierć głodową, czyni zeń nędzarza, paupra, prostytutkę. Oto owe korzenie współczesnej religii, które przede wszystkim i nade wszystko winien mieć na uwadze materialista, jeśli nie chce pozostawiać materialistą na poziomie przedszkola. Żadna uświadamiająca książka nie wykorzeni religii wśród mas zahukanych przez kapitalistyczną katorgę, uzależnionych od ślepych, niszczycielskich sił kapitalizmu, dopóki same te masy nie nauczą się społem, w sposób zorganizowany, planowo i świadomie walczyć z tymi korzeniami religii, z panowaniem kapitału we wszystkich jego postaciach”. – Por. K. Marks, *Przyczynek do heglowskiej filozofii prawa*. Wstęp, w: K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. 1, Warszawa 1976, s. 458.

albo likwidacja, albo podporządkowanie sobie konkurencyjnych podmiotów politycznych, społecznych i religijnych. Najpoważniejszym przeciwnikiem był wśród tych ostatnich instytucjonalny Kościół rzymskokatolicki. Stąd podstawowymi i w istocie niezmienionymi założeniami polityki wyznaniowej po roku 1944 było z jednej strony dążenie państwa do podporządkowania go sobie, z drugiej do ograniczenia jego funkcji religijno-społecznych do wąsko pojmowanego kultu i posług religijnych, a także pozbawienia go możliwości prowadzenia szerszej działalności oświatowej, wychowawczej i charytatywnej³.

Najważniejsze założenia ich polityki wyznaniowej były formułowane i realizowane w porozumieniu i akceptacji władz ZSRR. Tylko zakres i sposób uprawiania tej polityki były uzależnione od lokalnych uwarunkowań, np. stopnia religijności społeczeństwa i jego przywiązania do Kościoła, pozycji i siły struktur tej instytucji⁴.

Kościół katolicki, postrzegany jako instytucja z natury konkurencyjna dla władz i wroga wobec nowego ustroju, stał się celem szczególnie intensywnych działań⁵. Postrzeganie Kościoła katolickiego jako głównego przeciwnika w procesie zaprowadzenia socjalistycznych porządków wynikało z monoteistycznego charakteru społeczeństwa polskiego, będącego wynikiem zarówno ludobójstwa skierowanego przeciwko mniejszości żydowskiej, jak też zmian granic państwa, co oznaczało drastyczne zmniejszenie się ilości wyznawców religii prawosławnej i innych w strukturze społeczeństwa polskiego.

Szczególne uwagi władze komunistyczne kierowały na zagadnienia edukacji. Pozbawienie młodzieży kontaktu z katolicką wiarą i nauką społeczną miało służyć stworzeniu nowego modelu społeczeństwa opartego na aksjologii materialistycznej⁶.

---

³ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 199.

⁴ Zob. A. Grajewski, *Chronologia i historyczne uwarunkowania represji wobec duchowieństwa katolickiego w krajach Europy Środkowej*, w: *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004, s. 17n.

⁵ Por. Plan ograniczenia wpływów Kościoła katolickiego zawarty w *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956. Kadra kierownicza*, t. 1: 1944–1956, red. K. Szwaagrzyk, Warszawa 2005, s. 126n; *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956. Taktyka, strategia, metody*, cz. 2: *Lata 1948–1949*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1996, s. 140. W ramach realizacji planu miało dojść do skompromitowania Kościoła – zob. R. Szczęch, *Skompromitować Kościół, otumanic społeczeństwo*, „Biuletyn IPN”, 2008, nr 10, s. 38–44.

⁶ Obrazuje to wypowiedź J. Bermiana: „Jednocześnie podjęliśmy starania o wyłonienie nowych elit pochodzenia robotniczo-chłopskiego, które w przyszłości zastąpiłyby

Spółeczeństwo Polski Ludowej, a szczególnie dzieci i młodzieź, zostało poddane szczególnemu procesowi subiektywnej laicyzacji, która – w odróżnieniu od laicyzacji obiektywnej, będącej naturalną konsekwencją przeobrażeń cywilizacyjnych – była sterowanym działaniem nastawionym na wypieranie wpływów religijnych z życia politycznego i społecznego⁷.

Podjęte przez władze komunistyczne już w 1944 roku działania stwarzały pozory ich pozytywnego stanowiska wobec Kościoła⁸. Fundamenty ideologiczne nie pozwalały jednak na bliską współpracę władz i Kościoła, czego efektem stało się stopniowe ograniczanie praw Kościoła i rugowanie religii z życia społecznego⁹.

Religia miała być usuwana ze szkół w sposób uwzględniający specyfikę społeczeństwa polskiego. Władze nie były na tyle pewne swojej pozycji, by zastosować wzorce zaczerpnięte ze Związku Radzieckiego¹⁰.

---

stare. Stąd niesłychany z naszej strony wysiłek, by rozwijać oświatę, likwidować analfabetyzm, upowszechniać kulturę na tyle, na ile było nas stać. Stąd nasze próby uprzywilejowania młodzieży robotniczej i chłopskiej, jeśli chciała podjąć naukę, zwłaszcza na wyższych uczelniach. [...] Nie chodziło, naturalnie, o oświatę czy analfabetyzm, to szczegóły, a o zmianę koncepcji kraju, o zbudowanie całkiem nowej Polski w kształcie i strukturze zupełnie niepodobnej do tej, jaka była kiedykolwiek w historii. O to szła walka” – zob. T. Torąńska, *Oni*, Warszawa 2004, s. 348.

⁷ J. Swastek, *Laicyzacja życia publicznego jako program oświaty i kultury w PRL*, „Chrześcijanin w Świecie”, 26(1994), nr 1(196), s. 28–29.

⁸ Zob. A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006, s. 11–13.

⁹ Wskazać tu należy wypowiedzenie Konkordatu, działania w celu laicyzacji systemu prawa, dążenie do zdobycia wpływu na obsadzanie stanowisk kościelnych (dekret o obsadzaniu stanowisk kościelnych z dnia 9.02.1953 r.). Zob. J. Krukowski, *Represyjność prawa polskiego w zastosowaniu do Kościoła katolickiego w latach 1944–1956*, w: *Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944–1956 wobec duchowieństwa katolickiego*, red. Z. Zieliński, Lublin 2000, s. 25n.

¹⁰ „Podstawowe wytyczne dotyczące laicyzacji szkolnictwa po aresztowaniu prymasa Stefana Wyszyńskiego nakreślił Józef Cyrankiewicz podczas krajowej odprawy kierowników RdsW w Warszawie (19 grudnia 1953 r.). Skrytykował m.in. dążenie do całkowitego usuwania lekcji religii z placówek nauczania. Według niego „nieobliczalne skoki w tej dziedzinie”, zwłaszcza na wsi, powodowały niepotrzebne zadrażnienia i liczne skargi tamtejszej ludności. Zdaniem wicepremiera, choć nauczanie religii było szkodliwe, nie należało w tej dziedzinie podejmować żadnych gwałtownych działań. Polityka władz miała raczej polegać na tym, by stanowiska nauczycielskie obejmowali „księża pozytywni”, którzy mieli uczyć w szkołach z pozycji doktryny komunistycznej. Było to mniej szkodliwe od tworzenia przez duchowieństwo tajnych kompletów nauczania. Cyrankiewicz przedstawił do wykonania następujące wytyczne odnoszące się do problemu religii w szkole: 1) nie wycofywać się z pozycji wywalczonych politycznie

Wskazuje się, że wobec świadomości braku możliwości szybkiej zmiany systemu ideologicznego i władz państwowych Kościół katolicki przyjął metodę postępowania wobec komunistycznych władz opartą na zasadzie realizmu politycznego. Zasadę tę propagował i wyraził Prymas Tysiąclecia kardynał Stefan Wyszyński¹¹.

Świadomość realiów geopolitycznych powodowała, że celem Kościoła było zagwarantowanie sobie samodzielności instytucjonalnej, niezależności polityki personalnej, swobody głoszenia swej wiary, dostępu do wiernych i możliwości utrzymania ich w wierze. Wszystkie te cele były zagrożone przez politykę wyznaniową władzy komunistycznej. Starła się ona: rozbić jedność Kościoła, wpływać na obsadzanie stanowisk kościelnych, pozbawić Kościół źródeł utrzymania, dostępu do mediów, cenzurować kazania, kasować listy pasterskie, uaktywniać ugrupowania pseudokatolickie oraz ruchy laickie, jak również, poddawać społeczeństwo indoktrynacji w duchu filozofii materialistycznej w podstawach swych sprzecznej ze światopoglądem chrześcijańskim.

Opisana polityka władz w stosunku do Kościoła i religii trwała w różnym nasileniu aż do przełomu końca lat osiemdziesiątych XX wieku.

1. System źródeł prawa w okresie PRL

Po wyzwoleniu terenów przyszłego państwa polskiego nastąpiły istotne zmiany polityczne i społeczne wynikające z okoliczności, iż w wyniku uwarunkowań politycznych, związanych z podziałem stref wpływów przez

---

(np. z systematycznego ograniczenia nauczania religii w szkołach zawodowych); 2) dążyć do usuwania nauki religii ze szkół tylko tam, gdzie pozwalało na to uświadomienie polityczne rodziców i dzieci, osiągnięte w wyniku odpowiedniej, długofalowej akcji czynników politycznych, oświatowych i społecznych; 3) unikać gwałtownych działań na wsiach; 4) nie dopuszczać osób wrogich z punktu widzenia władz do nauczania w szkole. Wicepremier podkreślił zarazem, że nie było dalszej perspektywy do nauczania religii w szkołach” – B. Noszczak, *Polityka Państwa wobec Kościoła w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008, s. 235.

¹¹ „Kościół zawsze stał na stanowisku rzeczywistości i realizmu; rozmawiał z każdym państwem, które chciało z nim rozmawiać. Rozmawia więc w Polsce i z państwem komunistycznym. To nie koniunktura na miesiąc czy rok. To zasada”. – *Relacja Prymasa S. Wyszyńskiego z jego rozmów z F. Mazurem o stosunkach Kościół – Państwo*, 31 I 1953, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 1: lata 1945–1959, Poznań 1994, s. 387.

zmierzające ku pokonaniu hitlerowskiej III Rzeszy mocarstwa alianckie, odrodzone państwo polskie znalazło się w strefie wpływów Związku Radzieckiego. Ideologia zaimportowana z radzieckiego modelu społeczno-politycznego musiała skutkować radykalnymi zmianami w stosunkach wewnętrznych we wszystkich krajach tworzącego się bloku państw socjalistycznych.

W początkowym okresie istnienia odrodzonego państwa polskiego, skomplikowana sytuacja polityczna i społeczna wpływała na działania władz, hamując w pewnym stopniu proces przemodelowania ustroju państwa i obowiązujących w nim stosunków społecznych. Dopiero po okresie umocnienia struktur władzy i zneutralizowaniu opozycji przystąpiono do wprowadzenia docelowego modelu struktur państwa.

W okresie bezpośrednio następującym po zakończeniu II wojny światowej, podstawowym aktem normatywnym była Konstytucja marcowa z 1921 roku. Władze nie uznawały Konstytucji kwietniowej uznając, iż jej uchwalenie było niezgodne z obowiązującym wówczas prawem i akt ten miał mocy prawnej¹². Przepisy Konstytucji z 1921 roku zostały zmodyfikowane przez tzw. Małą Konstytucję z dnia 19 lutego 1947 roku¹³.

Głównymi źródłami prawa w okresie 1944–1952 były ustawy i dekryty z mocą ustawy. Ustawy były wydawane przez Krajową Radę Narodową, a następnie (od 1947 roku) przez Sejm Ustawodawczy. Natomiast dekryty z mocą ustawy wydawał PJWN, a następnie – po likwidacji tego organu z końcem 1944 roku – rząd. Ponadto za obowiązujący uznawano art. 44 ust. 2 i 3 Konstytucji marcowej, który przyznawał organom egzekutywy kompetencje do wydawania rozporządzeń wykonawczych. Elementem ówczesnego prawa był także art. 49 Konstytucji marcowej, zakładający zgodę parlamentu na ratyfikację najważniejszych umów międzynarodowych, którą wyrażano w formie ustawy.

---

¹² Por. *Manifest PKWN*, w: *Źródła do dziejów Polski w XIX i XX wieku. Lata 1939–1945*, t. 4, cz. 2, red. A. Kosecki [i in.], Pułtusk 2000, s. 315–316. Zgodnie z deklaracją „Krajowa Rada Narodowa i Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego działają na podstawie konstytucji z 17 marca 1921 roku, jedynie obowiązującej konstytucji legalnej, uchwalonej prawnie. Podstawowe założenia konstytucji z 17 marca 1921 r. obowiązywać będą aż do zwołania wybranego w głosowaniu powszechnym, bezpośrednim, równym, tajnym i stosunkowym Sejmu Ustawodawczego, który uchwali, jako wyraziciel woli narodu, nową konstytucję”.

¹³ Ustawa Konstytucyjna o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 19 lutego 1947 roku (Dz. U. z 1947 r. Nr 18, poz. 71).

Analiza przepisów Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22 lipca 1952 roku pozwala na stwierdzenie, że nie zawierała ona żadnej wyodrębnionej redakcyjnie części, która w całości lub w części regulowałaby system źródeł prawa. Pewne przepisy normujące postanowienia w tym zakresie zostały rozproszone w całym akcie.

W literaturze zwraca się uwagę, że podobnie jak gros przepisów Konstytucji cechowały się one znaczną zwięzłością i enigmatycznością, co zyskało sobie w doktrynie nazwę „wiotkości” norm konstytucyjnych¹⁴. Wśród rozproszonych w treści aktu norm, wymienić należy przede wszystkim te, które określają podstawowe rodzaje aktów normatywnych. Wskazuje się tu normy regulujące kompetencje Sejmu – do uchwalania ustaw (art. 15 ust. 3), budżetu (art. 19 ust. 2) oraz „narodowych planów gospodarczych na okresy kilkuletnie” (art. 19 ust. 1); Rady Państwa – do wydawania dekretów z mocą ustawy (art. 25 ust. 1 pkt. 4) oraz do ratyfikowania i wypowiedzania umów międzynarodowych (art. 25 ust. 1 pkt. 7); wreszcie Rady Ministrów, która „na podstawie ustaw i w celu ich wykonania wydaje rozporządzenia, podejmuje uchwały oraz czuwa nad ich wykonaniem” (art. 32 pkt. 8) oraz rozporządzenia i zarządzenia ministrów (art. 33 ust. 2), które mogły podlegać uchyleniu przez Radę Ministrów (art. 33 ust. 3)¹⁵.

W literaturze wskazuje się, że Konstytucja nie określała wprost hierarchii źródeł prawa; a jedynie pośrednio z niektórych jej postanowień można wyprowadzić pewne wnioski w tym zakresie¹⁶. Jako przykład podaje się przepisy wskazujące na podstawowy charakter niektórych aktów (uchwały Rady Ministrów, zarządzenia poszczególnych ministrów oraz rozporządzenia, wydawane przez oba te rodzaje organów – art. 32 pkt. 8 i art. 33 ust. 2), a także ustanawiające szczególnie, utrudniony tryb zmiany innych (dotyczy to Konstytucji – zob. art. 91). Jako przykład przepisów pozwalających na pośrednie określenie hierarchii norm prawnych podać można także przepisy określające wzajemne relacje pomiędzy poszczególnymi organami władzy i administracji państwowej (art. 15 ust. 1), który stwierdzał, iż „Najwyższym organem władzy państwowej jest Sejm Polskiej

---

¹⁴ K. Działocha, *System źródeł prawa w Konstytucji PRL po 20 latach jej obowiązywania*, PiP, 1972, nr 12, s. 21.

¹⁵ Podaje za M. Pichlak, *Zamknięty system źródeł prawa. Studium instytucjonalizacji dyskursu prawniczego*, Wrocław 2013, s. 103.

¹⁶ Tamże.

Rzeczypospolitej Ludowej”¹⁷. Pewne zmiany w określeniu hierarchii źródeł prawa miała nowelizacja Konstytucji dokonana w 1976 roku, polegająca m.in. na wprowadzeniu do Konstytucji, jako usankcjonowanie powstałego wcześniej zwyczaju, dwóch kategorii aktów normatywnych: uchwał Sejmu wyznaczających podstawowe kierunki działalności państwa oraz aktów prawnych Prezesa Rady Ministrów. Należy wskazać, że pomimo nowelizacji nie został wprowadzony zamknięty system źródeł prawa, nie wykluczając jednak takiej możliwości.

W literaturze¹⁸ podkreśla się jednak, że brak wyraźnego określenia zamkniętego katalogu aktów stanowiących źródła prawa prowadziło do marginalizowania roli ustawy zasadniczej w porządku prawnym. Wskazuje się tu na różne formy prawotwórstwa „powielaczowego” oraz „samoistnego” – oba nieznajdujące bezpośredniego oparcia w Konstytucji – jako główne przejawy „rozchwiania” systemu źródeł prawa. W literaturze podkreśla się, że instytucja „prawa powielaczowego” była cechą charakterystyczną systemu prawa PRL¹⁹. Jak wskazano powyżej, Konstytucja ta w kilku miejscach upoważniała poszczególne organy państwa do stanowienia aktów normatywnych, jednak w praktyce były wydawane – obok Konstytucji – liczne akty normatywne o niejasnym znaczeniu prawnym, nieprzewidziane wprost w ustawie zasadniczej. Przyjmowano bowiem, że zarówno źródła prawa, jak też podmioty upoważnione do ich wydawania nie tworzą na poziomie Konstytucji zamkniętego katalogu²⁰. Dopuszczano więc wydawanie aktów normatywnych bez upoważnienia ustawowego – bezpośrednio na podstawie Konstytucji – w celu realizacji zadań danego organu państwa. Można stwierdzić, że okres PRL-u charakteryzował się otwartym katalogiem źródeł prawa.

---

¹⁷ Por. W. Zakrzewski, *W sprawie „samoistnych uchwał Rządu”*, PiP, 1966, nr 5, s. 652–654.

¹⁸ Zob. tenże, *Zakres przedmiotowy i formy działalności prawotwórczej*, Warszawa 1979, s. 76–77; Działocha, *System źródeł prawa*, s. 23; tenże, *Zasady budowy systemu źródeł prawa w nowej konstytucji*, w: *System źródeł prawa – stan obecny i wnioski*, red. J. Mazur, Warszawa 1988, s. 113–114; J. Trzeciński, *Konstytucja jako akt prawotwórczy*, w: *Konstytucyjny model tworzenia prawa w PRL*, red. K. Działocha, Wrocław 1981, s. 69–71.

¹⁹ J. Jabłońska-Bońca, *Prawo powielaczowe. Studium z teorii państwa i prawa*, Gdańsk 1987; H. Olszowy, *Rola tzw. prawa powielaczowego w określaniu prawnofinansowej pozycji obywatela*, SPE, 26(1981).

²⁰ S. Wronkowska, *System źródeł prawa nowej Konstytucji RP*, w: *Spotkania w Rzecznika*, Warszawa 2000, s. 79.

2. Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej na gruncie przepisów konstytucyjnych

2.1. Tzw. Mała Konstytucja z 1947 roku

Do chwili wejścia w życie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej funkcję aktu zasadniczego pełniły przepisy Konstytucji z 1921 roku zmodyfikowane przez tzw. Małą Konstytucję z dnia 19 lutego 1947 roku.

Jak wskazuje się w literaturze Mała Konstytucja nie była aktem o pełnym zakresie regulacji²¹, nie regulowała bowiem zagadnień m.in. dotyczących praw i wolności obywatelskich.

Mała Konstytucja nie zawierała między innymi gwarancji praw obywatelskich. Brak ten zauważył Kościół i przygotował „Katolickie postulaty konstytucyjne”. Sejm także wypełnił tę lukę, wyprzedzając Episkopat o cztery dni, gdy 22 lutego 1947 roku uchwalił „Deklarację w przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich”. „Katolickie postulaty konstytucyjne” zostały natomiast wydane 26 lutego 1947 roku, a Sekretarz Episkopatu biskup Zygmunt Choromański wręczył je premierowi Józefowi Cyrankiewiczowi 14 marca 1947 roku. Nie tylko zwracały uwagę na braki Małej Konstytucji, lecz były też głosem w dyskusji nad przyszłą ustawą zasadniczą²². Zakres praw i wolności obywateli został tymczasowo określony aktem niższej rangi w postaci uchwały Sejmu Ustawodawczego z dnia 22 lutego 1947 roku²³. Jak trafnie podkreśla się w literaturze akt ten stanowił jedynie przejaw samozwiązania się Sejmu Ustawodawczego, który zobowiązywał się do regulacji tego zagadnienia w postaci aktów prawa powszechnie obowiązującego²⁴.

Zgodnie z deklaracją Sejm Ustawodawczy zobowiązywał się do zapewnienia w toku prac legislacyjnych ustawowego unormowania m.in. zagadnień dotyczących respektowania zasady równości wobec prawa niezależnie od

---

²¹ *Polskie prawo konstytucyjne*, red. W. Skrzydło, Lublin 2008, s. 51.

²² A. i A. Anusz, *Samotnie wśród wiernych. Kościół wobec przemian politycznych w Polsce (1944–1994)*, Warszawa 1994, s. 24.

²³ Deklaracja Sejmu Ustawodawczego z dnia 22 lutego 1947 roku w przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich, wersja cyfrowa udostępniona na stronie [www: https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/NDJTNC SH1HR65MF75CL-HXRG6BCR8NA.pdf](https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/NDJTNC SH1HR65MF75CL-HXRG6BCR8NA.pdf) [17.10.2015].

²⁴ *Polskie prawo konstytucyjne*, s. 51.

narodowości, religii, rasy, pochodzenia, płci, stanowiska, wykształcenia; wolności sumienia i wyznania²⁵.

Należy jednak podnieść, iż akt powyższy jako uchwała, nie stanowił rzeczywistej gwarancji poruszonych w nim zagadnień. Jako uchwała nie mógł stanowić podstawy do skutecznego dochodzenia ochrony naruszonych wolności czy podstawy do dochodzenia zagwarantowanych w nim praw.

Zgodnie z art. 3 Małej Konstytucji z 1947 roku podstawowym zadaniem Sejmu Ustawodawczego było przygotowanie projektu nowej konstytucji, odpowiadającej w swoich założeniach koncepcji ideologicznej nowej władzy.

2.2. Konstytucja PRL z 22 lipca 1952 roku

Projekt Konstytucji został ogłoszony 27 stycznia 1952 roku i został poddany szerokiej dyskusji. Jak podnosi się w literaturze jej celem było nie tyle poszukiwanie najlepszych rozwiązań prawnych, co szeroko zakrojona działalność propagandowa. Z tego powodu pomimo szerokich konsultacji tekst przyjęty w niewielkim stopniu odbiegał od założeń projektu²⁶.

Ostatecznie projekt Konstytucji został zatwierdzony i uchwalony w dniu 22 lipca 1952 roku i z tym dniem wszedł w życie.

Przyjęta Konstytucja była wyrazem panującej wówczas ideologii socjalistycznej, narzuconej przez Związek Radziecki praktycznie wszystkim państwom znajdującym się w jego strefie wpływów. Przyjęte w treści Konstytucji rozwiązania stanowiły naśladownictwo wzorców radzieckich,

---

²⁵ Deklaracja potwierdziła poszanowanie wolności obywatelskich, praw politycznych, uprawnień o charakterze socjalnym. Poza wskazanymi powyżej wolnościami uchwała głosiła poszanowanie i respektowanie w przyszłych pracach legislacyjnych nienaruszalności osobistej; wolności badań naukowych i wolności propagowania ich wyników, wolności twórczości artystycznej; wolności prasy, słowa, stowarzyszeń, zebrań, zgromadzeń publicznych i manifestacji; prawo wybierania i wybieralności do organów władzy państwowej; nienaruszalność mieszkania; tajemnicę korespondencji oraz innych środków porozumienia, prawo wnoszenia skarg, petycji i podań do właściwych organów władzy państwowej; prawo do pracy i wypoczynku; prawo do zabezpieczenia w przypadku niemożności zarobkowania; prawo do nauki; opiekę nad rodziną oraz matką i dzieckiem; ochronę zdrowia i zdolności do pracy. Jednocześnie zawarto w niej deklarację zabezpieczenia, w drodze ustaw zwykłych, możliwości nadużycia praw i wolności do walki z ustrojem Rzeczypospolitej Polskiej.

²⁶ Por. *Polskie prawo konstytucyjne*, s. 55.

wyrażonych w Konstytucji Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich z dnia 5 grudnia 1936 roku²⁷, zakładając m.in. zasadę ludowładztwa²⁸, zasadę sojuszu robotniczo-chłopskiego i kierowniczej roli partii [komunistycznej]²⁹.

Z uwagi na tematykę niniejszej rozprawy, przedstawione zostaną poniżej założenia, stanowiące podstawę rozwiązań konstytucyjnych, dotyczące zakresu wolności obywatelskich zawężone do zagadnień związanych z wolnością wyznania.

Określone w treści Konstytucji zasady polityki wyznaniowej odzwierciedlają poglądy władz na rolę i miejsce religii w życiu społeczności i tworzących ją jednostek, jak również zapatrywania na zadania, zakres działania, obowiązki i uprawnienia związków wyznaniowych.

Jak wskazano powyżej, wzorcem dla twórców polskiej Konstytucji były założenia realizowane w polityce wyznaniowej obowiązującej w ZSRR. W zakresie stosunku państwa i wyznań, stalinowska Konstytucja z 1936 roku przyznawała „[...] wolność wykonywania kultów religijnych oraz wolność propagandy antyreligijnej”³⁰, jak również zakładała oddzielenie Kościoła od państwa i szkoły. Z uwagi na uwarunkowania miejscowe wynikające ze znacznie większego oddziaływania katolicyzmu i Kościoła na społeczeństwo nie było możliwe bezpośrednie wdrożenie rozwiązań radzieckich. Jak wskazywano w materiałach radzieckich „[...] NKWD działa po raz pierwszy w kraju, który jest w ogromnej większości katolicki. W związku z tym [...] metody stosowane w Polsce winny być powolniejsze i bardziej delikatne”³¹. Przyjęcie odmiennego, przynajmniej początkowo, podejścia do kwestii realizacji założeń ideologicznych skierowanych na zmarginalizowanie roli Kościoła katolickiego w społeczeństwie wyrażono m.in. w założeniach polityczno-ideologicznych PZPR. W grudniu 1948 roku została określona polityka państwa wobec poszczególnych Kościołów i związków wyznaniowych. Na Kongresie Zjednoczeniowym PPR i PPS

---

²⁷ Pod adresem: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/ [17.01.2016].

²⁸ Art. 1 ust. 2 Konstytucji stanowił, iż „Władza należy do ludu pracującego miast i wsi”.

²⁹ Zasada kierowniczej roli partii została wprost wyrażona w treści przepisu Konstytucji dopiero po nowelizacji dokonanej w 1976 roku, jednakże z brzmienia innych artykułów tekstu pierwotnego możliwe było jej wyinterpretowanie.

³⁰ H. Świątkowski, *Państwo i wyznania w ZSRR*, Warszawa 1949, s. 17.

³¹ Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Warszawa 2003, s. 178.

w Warszawie Aleksander Zawadzki w swoim przemówieniu powiedział, że „[...] PZPR nie zamierza ingerować w sprawy wewnętrzne Kościoła. Ale znaczy to zarazem, że PZPR stoi na stanowisku niedopuszczania ingerencji Kościoła w sprawy polityki państwowej. Co więcej PZPR domaga się od duchowieństwa wszystkich wyznań bezwarunkowo lojalnego stosunku do państwa ludowego w jego poczynaniach przynoszących pełne wyzwolenie społeczne, dobrobyt, postęp i szczęście ogromnej większości narodu. [...] W sposób nieprzejednany zwalczać będziemy i zwalczamy wszelkie tendencje reakcyjnej działalności kleru pod jakimkolwiek płaszczykiem, by się one nie ujawniły”³².

Realizująca powyższe założenia Konstytucja poświęciła kwestii wolności sumienia i wyznania kilka artykułów. Analizując zapisy Konstytucji, wskazać można na pewien katalog zasad dotyczących kwestii wyznaniowych. Wyróżnić należy zasadę wolności sumienia i wyznania; zasadę swobodnego realizowania zadań przez związki wyznaniowe; zasadę równouprawnienia obywateli niezależnie od ich wyznania lub braku takiego; zasadę rozdziału Kościoła i państwa oraz zasadę regulacji sytuacji związków wyznaniowych za pomocą aktów rządu ustawy. Najważniejszą zasadą polityki wyznaniowej państwa wyrażoną w Konstytucji była zasada wolności sumienia i wyznania. Zgodnie z art. 69 Konstytucji³³ (sprzed nowelizacji dokonanej w 1976 roku) państwo zapewniało obywatelom PRL równe prawa niezależnie od narodowości, rasy i wyznania. Przepis wskazanego artykułu wprowadzał ponadto, w przypadku naruszenia równouprawnienia ze wskazanych przyczyn, deklarację zastosowania sankcji karnej. Analogicznie zagrożenie karne miało być skutkiem szerzenia nienawiści, wywoływania niepokojów społecznych lub poniżania innych ludzi z przesłanek związanych z ich narodowością, rasą lub wyznaniem.

---

³² K. Urban, A. Popieła, *Polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Wybrane problemy i dokumenty*, Kraków 1982, s. 32, tekst pierwotnie opublikowany w „Trybunie Ludu” z 21–27 grudnia 1948 roku

³³ Art. 69 ust. 1 stanowił, iż „Obywatele Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej niezależnie od narodowości, rasy i wyznania mają równe prawa we wszystkich dziedzinach życia państwowego, politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego. Naruszenie tej zasady przez jakiegokolwiek bezpośrednie lub pośrednie uprzywilejowanie lub ograniczenie w prawach ze względu na narodowość, rasę czy wyznanie podlega karze”. Zgodnie z ust. 2 przywołanego przepisu „szerzenie nienawiści lub pogardy, wywoływanie waśni albo poniżanie człowieka ze względu na różnice narodowości, rasy czy wyznania jest zakazane”.

Zgodnie z art. 70 Konstytucji³⁴ PRL zapewniała obywatelom wolność sumienia i wyznania. Przepis ten deklarował także wolność działania Kościoła i związków wyznaniowych w zakresie realizacji funkcji religijnych³⁵.

W ramach indywidualnej wolności sumienia i wyznania przepis wprowadzał zakaz stosowania przymusu zarówno w celu zmuszenia do udziału w ceremoniach religijnych jak też w celu uniemożliwienia takiego udziału.

Zgodnie z dalszymi unormowaniami wskazanego przepisu Konstytucja potwierdzała zasadę rozdziału Kościoła i państwa. Regulacja zasad współistnienia instytucji państwowych i należących do związków wyznaniowych miała zostać dokonana w drodze ustawowej.

Istotne postanowienie zawierała końcowa część przywołanego przepisu. Stanowiła ona o zastosowaniu sankcji karnej w przypadku nadużywania wolności sumienia i wyznania dla celów godzących w interesy PRL. Przepis ten, z uwagi na brak precyzyjnego wskazania w czym objawia się „interes PRL” i na czym mogą polegać działania godzące weń, stanowił istotne zagrożenie dla osób lub organizacji, które były niepożądane przez władze państwa i jednocześnie umożliwiał tym władzom bezpośrednie wpływanie na cele statutowe czy funkcjonowanie związków wyznaniowych.

Wskazać należy, iż Konstytucja stała na gruncie tradycyjnego ujmowania podmiotu wolności, czyniąc nim obywatela. W aktach międzynarodowych z tożsamego okresu uwidacznia się już nowoczesna, współczesna w całości akceptowana koncepcja uczynienia podmiotem wolności człowieka³⁶.

---

³⁴ Art. 70 Konstytucji stanowił „Polska Rzeczpospolita Ludowa zapewnia obywatelom wolność sumienia i wyznania. Kościół i inne związki wyznaniowe mogą swobodnie wypełniać swoje funkcje religijne. Nie wolno zmuszać obywateli do niebrania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych. Nie wolno też nikogo zmuszać do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych”. Zgodnie z ust. 2 przywołanego przepisu „Kościół jest oddzielony od państwa. Zasady stosunku państwa do Kościoła oraz sytuację prawną i majątkową związków wyznaniowych określają ustawy”. Natomiast zgodnie z ust. 3 przywołanego przepisu „Nadużywanie wolności sumienia i wyznania dla celów godzących w interesy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jest karane”.

³⁵ „PRL zapewnia obywatelom wolność sumienia i wyznania. Kościół i inne związki wyznaniowe mogą swobodnie wypełniać swoje funkcje religijne. [...] Zasady stosunku państwa do Kościoła oraz sytuację prawną związków wyznaniowych określają ustawy” (Art. 70 po zmianie art. 82; Dz.U. Nr 7, poz. 31 z 21 lutego 1976 r.).

³⁶ Por. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z 10 grudnia 1948 r. Art. 18 stanowi: „Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania, prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary, bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie lub prywatnie przez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów”.

Konstytucja nie określała granicy wieku niezbędnej dla skutecznego korzystania z pełni uprawnień związanych z wolnością sumienia i wyznania. Zatem przyjąć należy, na zasadzie analizy ogółu ustawodawstwa, że pełne możliwości skorzystania z wolności powstawały w chwili osiągnięcia pełnoletniości.

Po nowelizacji Konstytucji w 1976 roku, utrzymana została zasada równouprawnienia obywateli niezależnie od ich płci, urodzenia, wykształcenia, zawodu, narodowości, rasy, wyznania oraz pochodzenia i położenia społecznego. Deklaracja o równouprawnieniu znalazła odzwierciedlenia w treści przepisów art. 67³⁷ i 81³⁸ Konstytucji. Utrzymana została także deklaracja o zastosowaniu sankcji karnych w przypadku naruszenia tej zasady w sposób bezpośredni lub pośredni, poprzez uprzywilejowanie lub ograniczanie w prawach z powodów m.in. wyznaniowych oraz w przypadku wykorzystywania kwestii narodowościowych, wyznaniowych lub rasowych do szerzenia nienawiści, wywoływania niepokojów społecznych czy poniżania innych ludzi.

Istotną zmianą było usunięcie z zakresu materii regulowanej konstytucyjnie przepisu stanowiącego o zagrożeniu sankcją karną w przypadku wykorzystywania wolności sumienia lub wyznania w celach godzących w interesy PRL.

Konstytucja w znowelizowanym brzmieniu (w roku 1976) zachowała gwarancję wolności sumienia i wyznania indywidualnej i zbiorowej, powtarzając dosłownie rozwiązania z tekstu uchwalonego w pierwotnym jej brzmieniu.

W zakresie indywidualnej wolności sumienia i wyznania zasada ta realizowała się poprzez uznanie uprawnień do posiadania i zmiany poglą-

---

³⁷ Art. 67 w brzmieniu ustalonym w Konstytucji PRL znowelizowanej w 1976 roku stanowił w ust. 1 „Polska Rzeczpospolita Ludowa, utrwalając i pomnażając zdobycze ludu pracującego, umacnia i rozszerza prawa i wolności obywateli” zgodnie z ust. 2 przywołanego przepisu „Obywatele Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej mają równe prawa bez względu na płeć, urodzenie, wykształcenie, zawód, narodowość, rasę, wyznanie oraz pochodzenie i położenie społeczne”.

³⁸ Art. 81 ust. 1 w brzmieniu nadanym po zmianie Konstytucji w 1976 roku stanowił, „Obywatele Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej niezależnie od narodowości, rasy i wyznania mają równe prawa we wszystkich dziedzinach życia państwowego, politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego. Naruszenie tej zasady przez jakiegokolwiek bezpośrednie lub pośrednie uprzywilejowanie albo ograniczenie w prawach ze względu na narodowość, rasę czy wyznanie podlega karze”. Zgodnie z ust. 2 cytowanego przepisu „Szerzenie nienawiści lub pogardy, wywoływanie waśni albo poniżanie człowieka ze względu na różnice narodowości, rasy czy wyznania jest zakazane”.

dów lub przekonań w sprawach światopoglądowych; prawo do milczenia w sprawach światopoglądowych; uprawnienie do uzewnętrzniania swoich przekonań, w sposób indywidualny lub zbiorowo w tym również publicznie; uprawnienie do tworzenia, przynależności do organizacji o charakterze wyznaniowym, swoboda przystępowania i występowania z takich organizacji; uprawnienie do udziału w ceremoniach i obrzędach religijnych; możliwość dostępu do źródeł wiedzy w sprawach dotyczących religii i wyznań; prawo do propagowania zasad wiary, prawo do otrzymywania posług o charakterze religijnym, prawo do wyboru charakteru obrzędów religijnych, prawo do kształtowania światopoglądu dzieci lub podopiecznych w zakresie spraw dotyczących wychowania religijnego.

Zakres uprawnień był limitowany przez przepisy prawa. W Konstytucji PRL do 1976 roku funkcjonował zapis w postaci klauzuli generalnej, grożącej sankcją za wykorzystywanie wolności sumienia przeciw interesom PRL.

Ochrona wolności wyznania i sumienia została przewidziana w treści Konstytucji w art. 82 ust. 1³⁹. Konkretyzację ochrony zapewniały przepisy aktów niższego rzędu. Zasada równouprawnienia obywateli bez względu na wyznanie wyrażona została w treści artykułu 81 ust. 1 Konstytucji. Wskazany przepis zawierał katalog nakazów i zakazów skierowanych do organów państwa. W myśl powołanego przepisu wszelkie organy powinny traktować wszystkich obywateli tak samo, nie uzależniając sposobu tego traktowania od jakichkolwiek czynników związanych z zagadnieniami wyznaniowymi.

Z zasady tej wynikało jej rozwinięcie w postaci zakazu wykorzystywania wiedzy o preferencjach wyznaniowych obywatela, o fakcie udziału lub nie w obrzędach religijnych czy manifestowaniu poglądów w kwestiach religijnych jako czynnika wpływającego na traktowanie danego obywatela.

Na zakres i faktyczną możliwość korzystania z wolności sumienia i wyznania wpływał także zakres kolektywnej wolności wyznania kształtowany przez normy konstytucyjne w odniesieniu do funkcjonowania związków wyznaniowych. Z tego powodu zasadne jest przedstawienie sytuacji zwią-

---

³⁹ Zgodnie z art. 82 ust. 1 Konstytucji „Polska Rzeczpospolita Ludowa zapewnia obywatelom wolność sumienia i wyznania. Kościół i inne związki wyznaniowe mogą swobodnie wypełniać swoje funkcje religijne. Nie wolno zmuszać obywateli do niebrania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych. Nie wolno też nikogo zmuszać do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych”. Zob. M. Rybicki, A. Burda, J. Stembrowicz, *Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 1952 r.*, w: *Konstytucje polskie. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, red. M. Kallas, t. 2, Warszawa 1990, s. 359.

ków wyznaniowych ukształtowanej przez przepisy Konstytucji. Artykuł 70 (po nowelizacji 1976 roku artykuł 82) Konstytucji określał zasadę swobody Kościoła i związków wyznaniowych w zakresie wypełniania zadań religijnych. Związki wyznaniowe korzystały z wolności sumienia i wyznania jako organizacje społeczne, powoływane przez wyznawców do zaspokajania ich potrzeb religijnych. Swoboda prowadzenia przez nie działalności religijnej była gwarancją uprawnień indywidualnych, jakie uzyskali obywatele w ramach wolności sumienia i wyznania, i były z tym logicznie związane. Związki wyznaniowe podlegały takim samym ograniczeniom, a więc zakazom nadużywania wolności wyznań dla celów godzących w interesy PRL.

Swoboda działania związków mieściła się w funkcjach związanych z realizacją założeń kultowych. Zgodne z zasadą rozdziału państwa i Kościoła, wyłączenie związków z publicznego działania państwa oznaczało, że nie może ono wspierać środkami przymusu decyzji władz kościelnych. Przepisy wewnętrzne związku nie wchodziły w skład systemu norm prawnych państwa i nie mogły uzyskać waloru prawa państwowego. Zatem przepisy prawa wewnętrznego związków miały moc tylko na forum wewnętrznym związku. W granicach określonych przez wskazane przepisy Konstytucji związki wyznaniowe mogły swobodnie wykonywać działalność związaną z funkcjami religijnymi. Działalność kultowa związków wyznaniowych obejmuje ustalanie dogmatów wiary, wykładni norm religijnych, ustalanie prawa liturgicznego, ustalanie sposobu odprawiania obrzędów czy ceremonii religijnych. Z zasady wolności wyznania wynika, że w zakresie tych działań związki wyznaniowe cieszą się autonomią. Ograniczenia wolności mogą wynikać z przepisów szczególnych i być uzasadnione względami ochrony bezpieczeństwa publicznego, ochrony zdrowia, dobrych obyczajów itp. W przepisach Konstytucji PRL, aż do 1976 roku, obowiązywała wspomniana klauzula umożliwiająca karanie za działania sprzeczne z interesem PRL.

Jak się szybko okazało, praktyka władz komunistycznych nie pozostawała w zgodzie z Konstytucją. Przede wszystkim komuniści szykanowali ludzi wierzących i otwarcie praktykujących, traktując ich jako obywateli gorszej kategorii oraz nieodpowiednich do pełnienia funkcji publicznych⁴⁰, ateizm zaś podniesiono do rangi ideologii państwowej⁴¹.

---

⁴⁰ J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2007, s. 34.

⁴¹ A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 30.

3. Wolność sumienia i wyznania na gruncie dekretu z 5 sierpnia 1949 r. Prawo o stowarzyszeniach

Bezpośrednio po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej sytuację związków wyznaniowych w Polsce regulowały przepisy prawa międzywojennego. Do 1949 roku funkcjonowały trzy grupy nierzymskokatolickich związków wyznaniowych. Regulacja związków wyznaniowych należących do grupy pierwszej oparta była na przepisach Konstytucji 1921 roku i uchwał Rady Ministrów.

Druga grupa to związki wyznaniowe, których status prawny był regulowany reskryptami Ministra Administracji Publicznej z 1946 roku⁴².

Trzecią grupę stanowiły związki wyznaniowe o nieuregulowanej sytuacji prawnej, działające na podstawie przepisów państw zaborczych lub bez podstawy prawnej⁴³.

W 1949 roku dekretem o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach z 1932 roku⁴⁴ rozciągnięto moc prawną ustawy o stowarzyszeniach na związki wyznaniowe prawnie nieuregulowane, zakony i kongregacje religijne. W związku z powyższym po upływie 90 dni od chwili wejścia w życie dekretu związki, które nie uregulowały swojego statusu prawnego powinny przestać funkcjonować. Usunięty w ten sposób został również podział na związki wyznaniowe prawnie uznane i nieuznane. Spod działania Prawa o stowarzyszeniach wyłączono szereg organizacji społecznych działających na podstawie przepisów szczególnych. Wyłączeniem objęte były m.in. zakony i kongregacje duchowne oraz inne zrzeszenia mające wyłącznie i bezpośrednio na celu wykonywanie

---

⁴² Reskrypt Ministra Administracji Publicznej z 1 II 1946 r. o uznaniu prawnym Polskiego Kościoła Katolicko-Narodowego, AAN, UdSW, L.V.14486/45; Reskrypt Ministra Administracji Publicznej z dnia 26 kwietnia 1946 r., APG, ZMiMRN, sygn. 80, k. 3.; Reskrypt Ministra Administracji Publicznej z dnia 5 maja 1946 r. L.V. 2433/66.

⁴³ Wskazać należy tu: Dekret z dnia 16 października 1945 r. o stosunku państwa do Kościoła Metodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej, (Dz. U. 1945 r. Nr 46, poz. 259); Dekret z dnia 5 września 1947 r. o uregulowaniu położenia prawnego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej, Kościoła Mariawickiego i Kościoła Starokatolickiego (Dz. U. 1947 r. Nr 59, poz. 316); Dekret z dnia 19 IX 1946 r. w sprawie zmiany dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 52, poz. 272).

⁴⁴ Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 roku o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach (Dz. U. z 1949 r. Nr 45, poz. 335).

kultu religijnego prawnie uznanych kościołów i związków religijnych. Jednym z typów organizacji społecznych korzystających ze wskazanego wyłączenia były stowarzyszenia służące katolickim celom religijnym i wyznaniowym⁴⁵.

Wykorzystując fakt znacznego stopnia zniszczenia rejestrów urzędowych wskutek strat wynikających z działań wojennych, władze komunistyczne wprowadziły obowiązek ponownej rejestracji stowarzyszeń, pod rygorem zakazu dalszej działalności. Jak podnosi się w literaturze przedmiotu stosowane przez władze administracyjne procedury związane z ponowną rejestracją, umożliwiały przeciąganie powyższego procesu. Przykładem procedury wykorzystywanej w celu utrudnienia działalności związków wyznaniowych była np. konieczność uzyskania opinii Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego, którego opinia była wiążąca dla organów administracji, co więcej UBP ani nie był związany żadnym terminem co do wydania opinii, ani nie znano zasady „milczącej zgody”⁴⁶.

Rozporządzenie z 1934 roku o stowarzyszeniach służących katolickim celom religijnym i wyznaniowym zostało uchylone w 1947 roku jako naruszające zasadę równego traktowania związków wyznaniowych⁴⁷. Wobec uchylecia przepisów szczególnych dotyczących stowarzyszeń katolickich, zostały one objęte regulacją prawa o stowarzyszeniach z 1932 roku. Dzięki uchyleciu przepisów uwzględniających specyfikę stowarzyszeń katolickich, organy administracji uzyskały możliwość utrudniania bądź uniemożliwiania rejestracji tego rodzaju organizacji⁴⁸.

Jeszcze dalej idące zmiany przyniosło zniesienie wyłączenia organizacji religijnych spod przepisów prawa o stowarzyszeniach. Skutkowało to koniecznością legalizacji działania stowarzyszeń o charakterze wyznaniowym. Z uwagi na daleko idące wymogi władz wobec organizacji ubiegających się o rejestrację (m.in. wymóg złożenia statutu, listy członków ze wskazaniem

---

⁴⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 stycznia 1934 r. o stowarzyszeniach służących katolickim celom religijnym i wyznaniowym (Dz. U. z 1934 r. Nr 9, poz. 72).

⁴⁶ Zob. szerzej na temat M. Orlon, *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument antykościelnej polityki władz komunistycznych w okresie Polski Ludowej – zarys problemu*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 4(2002), s. 91–108.

⁴⁷ Dz. U. z 1947 r. Nr 65, poz. 395, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 października 1947 r. w sprawie uchylecia rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 28 stycznia 1934 r. o stowarzyszeniach służących katolickim celom religijnym i wyznaniowym (Dz. U. z 1934 r. Nr 9, poz. 72).

⁴⁸ Wskazuje się np. powołanie się na art. 6 pkt. a prawa o stowarzyszeniach.

powierzonych funkcji, majątku itp.)⁴⁹ Episkopat Polski wydał polecenie, aby stowarzyszenia kościelne, których celem było wykonywanie kultu religijnego lub prowadzenie działalności charytatywnej i formacyjnej, a zwłaszcza stowarzyszenia młodzieżowe, nie zwracały się do władz państwowych w sprawie rejestracji⁵⁰.

4. Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej na gruncie ustaw oświatowych

4.1. Stan prawny do 1956 roku

Jak wskazuje się w literaturze przedmiotu⁵¹ sytuację prawną obywateli i instytucji normowały w istocie nie akty normatywne w postaci Konstytucji i ustaw, ale akty prawne niższego rzędu w postaci zarządzeń, okólników, instrukcji czy wytycznych. Nie wszystkie z nich były publikowane. Pomimo formalnego wymogu zgodności aktów instrukcyjnych z obowiązującymi ustawami, faktycznie nie był on respektowany. W okresie bezpośrednio następującym po zakończeniu II wojny światowej, podstawowym aktem normatywnym była Konstytucja marcowa z 1921 roku. Władze nie uznawały Konstytucji kwietniowej uznając, iż jej uchwalenie było niezgodne z obowiązującym wówczas prawem i akt ten nie miał mocy prawnej⁵².

W zakresie aktów normujących stosunki wyznaniowe w Państwie Polskim, w tym wolność sumienia i wyznania przez krótki okres moc obowiązującą zachowały przepisy Konkordatu z dnia 10 lutego 1925 roku.

---

⁴⁹ Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 6 sierpnia 1949 r. w sprawie wykonania dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach (Dz. U. z 1949 r. Nr 47 poz. 358).

⁵⁰ T. Biedroń, *Organizacje młodzieży katolickiej w Polsce w latach 1945–1953*, Kraków 1991, s. 25–26.

⁵¹ A. Mezglewski, *Polski model edukacji religijnej w szkołach publicznych. Aspekty prawne*, Lublin 2009, s. 37.

⁵² Por. *Manifest PKWN*, s. 315–316. Zgodnie z deklaracją „Krajowa Rada Narodowa i Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego działają na podstawie konstytucji z 17 marca 1921 roku, jedynie obowiązującej konstytucji legalnej, uchwalonej prawnie. Podstawowe założenia konstytucji z 17 marca 1921 r. obowiązywać będą aż do zwołania wybranego w głosowaniu powszechnym, bezpośrednim, równym, tajnym i stosunkowym Sejmu Ustawodawczego, który uchwali, jako wyraziciel woli narodu, nową konstytucję”.

Ponadto w dalszym ciągu obowiązywało rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o nauce religii katolickiej z dnia 9 grudnia 1926 roku⁵³.

Zatem przez krótki czas obowiązywał stan prawny tożsamy ze stanem prawnym obowiązującym w okresie przed 1 września 1939 roku. Zgodnie z przepisami art. 120 Konstytucji marcowej nauka religii w szkołach publicznych była obowiązkowa dla młodzieży, która nie ukończyła 18 roku życia. Nadal obowiązywał art. XIII Konkordatu z 1925 roku modyfikujący powyższy zapis Konstytucji. Moc zachowały także przepisy rozporządzenia z 9 grudnia 1926 roku o nauce religii katolickiej.

Konstytucja marcowa formalnie obowiązywała aż do uchwalenia Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w 1952 roku. Przepisy Konkordatu przestały być uznawane za obowiązujące prawo wskutek jednostronnej uchwały rządowej z dnia 12 września 1945 roku⁵⁴.

W związku z jednostronnym *de facto* oświadczeniem o zaprzestaniu obowiązywania Konkordatu, Minister Oświaty wydał urzędową interpretację przepisu art. 120 Konstytucji 1921 roku, mającą na celu usunięcie wątpliwości co do kręgu podmiotów objętych tą regulacją⁵⁵. Zgodnie z nową interpretacją określony w art. 120 Konstytucji obowiązek pobierania nauczania religii obejmował wszystkie zakłady naukowe, w których naukę pobierały osoby poniżej 18 roku życia, a które utrzymywane były przez państwo lub samorządy. Jednakże zwrócono uwagę, iż przewidziany w art. 120 Konstytucji obowiązek nie może kolidować z zasadą wyrażoną w art. 112, zgodnie z którą obowiązywał zakaz przymuszania do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych, który nie obejmował osób pozostających pod władzą rodzicielską lub opieką.

---

⁵³ Dz. U. z 1927 r. Nr 1, poz. 9.

⁵⁴ Por. T. Pawluk, *Problem wygaśnięcia konkordatu polskiego z 1925 r.*, „Prawo Kanoniczne”, 29(1986), nr 1–2, s. 134–135; A. Mezglewski, *Spór o wygaśnięcie konkordatu polskiego z 1925 roku*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 8(1988), s. 325–240; H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996, s. 174.

⁵⁵ Dz. U. Ministerstwa Oświaty z 1945 r. Nr 4, poz. 189, okólnik nr 50. W preambule zarządzenia wskazano, że powodem jego wydania jest praktyka niektórych szkół, które przy stosowaniu przepisów rozporządzenia z 9 grudnia 1926 r. o nauce szkolnej religii katolickiej naruszały postanowienia art. 111 Konstytucji. Z tego powodu Minister Sprawiedliwości w drodze pisma (D. U. 1089/45) skierowanego do Ministra Oświaty udzielił wyjaśnień co do sposobu interpretacji przepisów wyznaniowych Konstytucji.

Ponadto w myśl art. 111 Konstytucji poręczona została indywidualna wolność sumienia i wyznania, tak więc zawarty w art. 120 Konstytucji nakaz musiał być interpretowany w związku ze wskazanymi przepisami gwarancyjnymi.

Wychodząc z tego założenia, nowa interpretacja wskazywała, że obowiązek nauki religii nie dotyczy młodzieży, której rodzice lub osoby sprawujące nad nią opiekę, nie należą do żadnego wyznania bądź ich światopogląd nie akceptuje nauczanej w szkole religii. Zatem na podstawie art. 120 Konstytucji nauka religii mogła być udzielana uczniom należącym do prawnie uznanych związków wyznaniowych. W stosunku do uczniów nienależących do żadnego prawnie uznawanego wyznania obowiązek pobierania nauki religii w szkole nie istniał. Wskazywano, że kwestia nauczania religii w przypadku takiej młodzieży powinna pozostać w zakresie wyboru i woli rodziców lub opiekunów. Wskazywano, że władze szkolne winny ograniczyć się do przyjęcia od rodziców lub opiekunów deklaracji o braku woli uczęszczania dziecka na zajęcia z religii w danej szkole. Nie były natomiast upoważnione do zbierania informacji o wyznaniu rodziców lub opiekunów dziecka.

Zarządzenie stanowiło, że w przypadku rozbieżności zdań zmarłych rodziców i sprawujących aktualnie opiekę co do kwestii pobierania przez dziecko nauki religii opiekun powinien zwrócić się do władzy opiekuńczej⁵⁶.

Opierając się na wskazanych przesłankach, Minister Oświaty zarządził, iż nauka religii była przedmiotem obowiązkowym dla uczniów należących do wyznań uznanych przez państwo, we wszystkich szkołach finansowanych przez budżet państwowy lub samorządu terytorialnego. Uczniowie, których rodzice lub opiekunowie złożyli deklarację o woli nieuczestniczenia przez ich dzieci lub podopiecznych w nauce religii w szkole, byli zwalniani od udziału w tych zajęciach. W przypadku takich uczniów, nie wpisywano im także oceny z religii na świadectwie szkolnym. Abstrahując od sposobu regulacji powyższego zagadnienia w drodze zarządzenia ministra i możliwości uznania i stosowania tego aktu prawnego jako niestojącego w sprzeczności z przepisem art. 120 Konstytucji oraz art. XIII Konkordatu, należy przyjąć, iż od dnia wejścia w życie zarządzenia z dnia 13 września 1945 roku, w praktyce zlikwidowany został przymus uczęszczania młodzieży na zajęcia z religii.

---

⁵⁶ Dekret z dn. 14 maja 1946 r. Prawo opiekuńcze (Dz. U. z 1946 r. Nr 20, poz. 135).

Formalnie obowiązujące przepis art. 120 Konstytucji oraz art. XIII Konkordatu⁵⁷ zostały zmarginalizowane poprzez akt prawny niższej rangi. Brzmienie powołanych przepisów oznaczało, że z formalnego punktu widzenia udział w lekcjach religii był obligatoryjny dla uczniów, uczęszczających do szkół utrzymywanych czy wspomaganych przez państwo lub samorządy. Można zatem stwierdzić, iż z punktu widzenia Konstytucji religia była przedmiotem obowiązkowym. Jednakże nowa interpretacja dokonana w drodze zarządzenia Ministra Oświaty w istocie sprowadzała religię do grupy zajęć fakultatywnych. Zwolnienie z konieczności udziału dziecka, będącego członkiem jednego z uznanych prawnie wyznań, w zajęciach z religii, ziszczało się w chwili złożenia takiej deklaracji przez rodziców, opiekunów, a także jak wynika z treści wskazanych wyjaśnień, mogło być wynikiem decyzji sądu opiekuńczego w przypadku, gdy wola sprawującego opiekę w zakresie pobierania nauki religii przez małoletniego była sprzeczna z wolą zmarłych rodziców. Zatem oświadczenie rodziców lub opiekuna miało charakter kształtujący status prawny małoletniego. Zgodnie z zarządzeniem organ odbierający oświadczenie nie miał kompetencji do badania czy gromadzenia informacji o motywach takiej decyzji.

Zarządzenie nie regulowało zagadnienia rozstrzygnięcia ewentualnego sporu pomiędzy żyjącymi rodzicami albo pomiędzy rodzicami a dzieckiem co do uczęszczania na zajęcia z religii. Biorąc pod uwagę brzmienie obowiązującego art. 120 Konstytucji w związku z art. 112 Konstytucji należy uznać, iż wola małoletniego nie miała znaczenia dla realizacji jego obowiązku uczęszczania na zajęcia z religii. Dopóki bowiem małoletni znajdował się pod władzą rodzicielską nie był on podmiotem uprawnionym do powołania się na zakaz zmuszania do udziału w czynnościach religijnych. Zatem znaczenie decydujące miała tu wola jego rodziców lub opiekuna (w tym przypadku, jeżeli nie zachodziła sytuacja niezgodności przekonań opiekuna i zmarłych rodziców). W przypadku braku zgody pomiędzy rodzi-

---

⁵⁷ Kwestia skutków uchwały Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z dnia 12 września 1945 r. dla utraty mocy obowiązującej Konkordatu budzi spory w nauce prawa por. A. Rzepecki, *Problematyka wygaśnięcia Konkordatu zawartego między Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską w dniu 10 lutego 1925 r.*, „*Studia Erasmiana Wratislaviensia*”, 5(2011), s. 285–304. Szeroko o przyczynach, trybie i związanych z nim wątpliwościach co do skuteczności uchwały TRJN w przedmiocie wypowiedzenia Konkordatu wypowiadał się, przytaczając bogatą literaturę, A. Mezglewski w artykule *Spór o wygaśnięcie konkordatu polskiego z 1925 roku*.

camy zasadne wydaje się zastosowanie analogii do sytuacji przewidzianej w przypadku niezgodności woli zmarłych rodziców i sprawującego opiekę, a zatem przekazanie rozstrzygnięcia do decyzji władzy opiekuńczej. Wątpliwości w tym zakresie rozstrzygnęło wydanie regulującego prawo rodzinne dekretu z dnia 22 stycznia 1946 roku⁵⁸. Zgodnie z art. 20 § 2 tego aktu, w przypadku niezgodności woli rodziców sprawujących wspólnie władzę rodzicielską, rozstrzyga decyzja władzy opiekuńczej. Zatem należy uznać, iż od chwili wejścia w życie powyższego przepisu w przypadku braku zgody rodziców co do obowiązku uczęszczania małoletniego na lekcje religii sprawę rozstrzygał sąd działający jako władza opiekuńcza.

Analizując konsekwencje zarządzenia Ministra Oświaty z 13 września 1945 roku, pomijając podłoże ideologiczne jego wydania i zagadnienie, czy z punktu widzenia nauki prawa można uznać je za akt mający moc prawną, należy uznać, iż w pewien sposób zwiększało ono zakres wolności wyznania osób małoletnich. Zarządzenie regulowało zagadnienie praw osób bezwyznaniowych, konsekwentnie ignorowane w prawodawstwie przedwojennym, ponadto umożliwiała faktyczne wychowanie bezwyznaniowe dziecka, co w praktyce okresu międzywojennego było niemal niemożliwe. Z perspektywy czasu wiadome jest, że celem wydania powyższego aktu była realizacja planu zmarginalizowania roli Kościoła w życiu społecznym, jednakże oceniając stan prawny bez odniesienia do motywów uchwalenia danego aktu prawnego należy uznać, że formalnie zarządzenie powyższe było aktem rozszerzającym zakres wolności sumienia i wyznania osób małoletnich w okresie edukacji szkolnej. Kierunek polityki władz wobec obecności religii w szkolnictwie obrazuje stanowisko wyrażone na posiedzeniu sejmowej Komisji Oświaty w dniu 26 listopada 1947 roku, kiedy uznano za groźny dla wychowania młodzieży postępujący proces klerykalizacji polskiej szkoły. Minister Oświaty stwierdził wówczas, iż na terenie szkoły „czynniki reakcyjne, pod płaszczykiem nauczania religii, prowadzą wrogą politykę”⁵⁹.

W obawie przed protestami ze strony Episkopatu przygotowana została dodatkowa interpretacja rozporządzenia z 1926 roku i powyższego Okólnika w postaci dokumentu opatrzonego klauzulą „ściśle tajne”. Interpretacja dotyczyła podwyższenia liczby uczniów z 12 do 20 w klasie, w której będzie

---

⁵⁸ Dz. U. z 1946 r. Nr 6, poz. 52, dekret z dnia 22 stycznia 1946 r. Prawo rodzinne.

⁵⁹ AAN, Sejm Ustawodawczy RP, t. VI, Protokół 11 posiedzenia Komisji Oświaty z dn. 26 listopada 1947 r., s. 132.

wprowadzona religia, ustalono, że kierownicy szkół mogą być wizytatorami nauczania religii; nauka religii miała być ograniczona do nauki w znaczeniu ścisłym (wszelkie praktyki religijne miały charakter nadobowiązkowy i mogły odbywać się w godzinach pozalekcyjnych, a modlitwy mogły być utrzymywane tylko w klasach, w których wszyscy uczniowie uczęszczali na lekcje religii)⁶⁰.

Porozumienie rządu i Episkopatu z 1950 roku stanowiło, iż „Rząd nie zamierza ograniczyć obecnego stanu nauczania religii w szkołach; programy nauczania religii będą opracowane przez władze szkolne wspólnie z przedstawicielami Episkopatu; szkoły będą zaopatrzone w odpowiednie podręczniki; nauczyciele religii świeccy i duchowni będą traktowani na równi z nauczycielami innych przedmiotów; wizytatorów nauczania religii władze szkolne będą powoływały w porozumieniu z Episkopatem. Władze nie będą stawiały przeszkód uczniom w braniu udziału w praktykach religijnych poza szkołą”.

4.2. Stan prawny w latach 1956–1961

Wpływ na stosunek władz państwa wobec Kościoła uległ złagodzeniu z powodu wydarzeń związanych z protestami robotniczymi w Poznaniu a pośrednio również ze stłumienia rewolucji węgierskiej. Trafnie okoliczności towarzyszące zmianie stanowiska władz do Kościoła przedstawił B. Noszczak wskazując: „W drugiej połowie 1956 roku nastąpiło więc swoiste odrodzenie życia religijnego; wierni, pokonując kolejne bariery lęku, wychodzili stopniowo poza ramy tzw. chrześcijaństwa spod znaku zakrystii – ledwie tolerowanego przez komunistyczne władze. Najbardziej wyraźnymi przykładami tego zjawiska były w tym okresie: czerwcowe powstanie w Poznaniu, gdzie po raz pierwszy po wojnie w tak radykalnej formie masowego protestu społecznego formułowano postulaty dotyczące, między innymi, spraw Kościoła i złożone w sierpniu na Jasnej Górze Śluby Narodu Polskiego”⁶¹.

---

⁶⁰ AAN, Ministerstwo Oświaty, Uwagi na temat rozporządzenia z dnia 9 grudnia 1926 r. i 13 września 1945 r., sygn. 449.

⁶¹ B. Noszczak, *Okoliczności uwolnienia kardynała Stefana Wyszyńskiego z internowania w Komańczy (październik 1956 r.)*, „Studia Prymasowskie”, 1(2007), s. 80–81 oraz przywołana tamże literatura S. Jankowiak, E. Makowski, *Poznański czerwiec 1956 w dokumentach*, Poznań 1995; E. Makowski, *Poznański Czerwiec 1956 – pierwszy bunt społeczeństwa w PRL*, Poznań 2001; *Poznański Czerwiec 1956*, red. S. Jankowiak,

W październiku 1956 roku biskupi wystosowali memoriał do I Sekretarza KC PZPR, w którym podniesiono, że „Porozumienie gwarantowało młodzieży katolickiej nauczanie religii w dotychczasowym stanie rzeczy (to jest w takim, jakim było w dniu Porozumienia). Daleko odbiegła od tego punktu Porozumienia praktyka [...]. Po prostu stosy dokumentów, w których rodzice domagali się powrotu prefektów czy katechetek do szkół, świadczą o ogromnym zainteresowaniu rodziców sprawą wychowania religijnego w szkole. Biskupi ze swej strony, biorąc pod uwagę faktyczny stan rzeczy, polecieli księżom nauczanie dzieci i młodzieży pozbawionej nauki religii w szkole, poza szkołą. Tu, zdawałoby się, że nie będzie już trudności ze strony czynników administracyjnych. Tymczasem i tu napotkał Kościół liczne przeszkody. Dlatego też i ta sprawa domaga się pilnego i słusznego załatwienia”⁶².

W dniu 4 grudnia 1956 roku podpisane zostało kolejne porozumienie pomiędzy Episkopatem i przedstawicielami rządu PRL w przedmiocie możliwości przywrócenia nauczania katechezy w szkołach. Porozumienie to w punkcie 2 stwierdzało: „Zapewnia się pełną swobodę i gwarantuje dobrowolne pobieranie nauki religii w szkołach podstawowych i średnich dla dzieci, których rodzice wyrażą takie życzenie. Nauczanie religii będzie prowadzone w szkole jako przedmiot nadobowiązkowy. Władze szkolne obowiązane są umożliwić pobieranie nauki religii przez odpowiedni rozkład zajęć szkolnych. Wykładowcy nauki religii będą powołani przez władze szkolne w porozumieniu z władzami kościelnymi. Nauczyciele religii opłacani są z budżetu Ministerstwa Oświaty. Programy nauki religii oraz podręczniki do nauki religii wymagają zatwierdzenia przez władze kościelne i władze oświatowe. Wizytacje nauczania religii będą przeprowadzać władze kościelne i szkolne. Władze szkolne dołożą starań, ażeby umożliwić dzieciom i młodzieży swobodny udział w praktykach religijnych poza szkołą. Władze szkolne i duchowieństwo zapewnią całkowitą swobodę i tolerancję zarówno dla wierzących, jak i dla niewierzących,

---

A. Rogulska, Warszawa 2002; *Poznański Czerwiec w świadomości i historii*, red. A. Górny, Poznań 1996; *Przełomowy rok 1956. Poznański Czerwiec, Polski Październik, Budapeszt. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Poznań 26–27 czerwca 1996 roku*, red. E. Makowski, S. Jankowiak, Poznań 1998.

⁶² Memoriał Episkopatu Polski do I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki w sprawie obsady stanowisk duchownych, powrotu usuniętych biskupów, nauczania religii w szkołach i powołania wspólnej komisji do rozpatrzenia stosunków Państwo – Kościół z 27 października 1956, „Pismo Okólne”, 1990, nr 7, s. 28.

i będą zdecydowanie przeciwdziałały wszelkim przejawom naruszania wolności sumienia”.

Pomimo formalnego wspierania wolności wyznania na terenie szkół praktyczne działania władz przedstawiały się zgoła odmiennie. Wskazać należy tu na działania marginalizujące rolę religii i utrudniające prowadzenie zajęć z tego przedmiotu. Jednym z przykładów jest ograniczenie znaczenia nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych (a do takich należała religia) poprzez wykluczenie ich z obrad rady pedagogicznej⁶³. Istotnym aktem regulującym zasady prowadzenia zajęć z religii było zarządzenie Ministra Oświaty z 8 grudnia 1956 roku w sprawie nauczania religii w szkołach⁶⁴. Zgodnie z jego treścią nauczanie religii w szkołach było w pełni swobodne, a państwo gwarantowało dobrowolność jej nauczania. Religia była przedmiotem nadobowiązkowym i organizowanym dla uczniów, których rodzice wyrazili indywidualną zgodę w tym przedmiocie. Zgodnie z zarządzeniem programy nauczania religii były zatwierdzane przez władze kościelne i szkolne. Nauka religii miała być udzielana przez nauczycieli powoływanych przez władze szkolne w porozumieniu z władzami kościelnymi. Wprowadzono zakaz łączenia funkcji nauczyciela przedmiotu świeckiego i religii. Obowiązkiem władz szkolnych było zapewnienie całkowitej tolerancji zarówno dla uczniów wierzących jak i niewierzących. Ponadto władze szkolne były zobowiązane do zdecydowanego przeciwdziałania jakimkolwiek przejawom naruszania wolności sumienia. Jednocześnie gwarantowano swobodę uczestniczenia w praktykach religijnych poza szkołą w czasie wolnym od obowiązków szkolnych i wychowawczych, a także zapewnienie zwolnienia z zajęć z uwagi na rekolekcje.

Kolejnym aktem był okólnik z dnia 11 grudnia 1956 roku w sprawie wykonania zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 8 grudnia 1956 roku o nauczaniu religii w szkołach⁶⁵. W akcie tym, w celu zapewnienia pełnej wolności sumienia dla uczącej się młodzieży, zezwolono na prowadzenie szkół bez nauki religii, w przypadku wyrażenia takiej woli przez większość rodziców.

Kolejnym przejawem marginalizacji roli religii w szkolnictwie było zarządzenie Ministra Oświaty z 27 marca 1957 roku w sprawie zmiany

---

⁶³ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1956 r., Nr 16, poz. 155. Zarządzenie ministra oświaty z 7 grudnia 1956 r. (nr SO 7–6858–56) w sprawie udziału nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych w posiedzeniach rad pedagogicznych.

⁶⁴ Tamże, poz. 156.

⁶⁵ Tamże, poz. 157.

regulaminu klasyfikowania i promowania uczniów⁶⁶. Zgodnie z par. 1 zarządzenia oceny z przedmiotów nadobowiązkowych nie były wpisywane do świadectw ukończenia szkoły i świadectw dojrzałości.

Nowy plan działania w zakresie polityki wyznaniowej zatwierdziło Biuro Polityczne KC PZPR w czerwcu 1957 roku. Chociaż władze miały zrezygnować z używania represji wobec wierzącej i praktykującej młodzieży szkolnej, jak i nauczycieli, to zaplanowano podjęcie działań mających na celu wzmocnienie procesów religijnego zubożnienia. Metodą osiągnięcia zamierzonego celu miało być ograniczanie form aktywności religijnej realizowanych poza kościołami, np. ograniczenie dostępu do uczestnictwa w pielgrzymkach i grupach parafialnych. W procesie laicyzacji dużą wagę przywiązywano do szerzenia „naukowego światopoglądu wśród młodzieży⁶⁷. W lipcu 1958 roku Sekretariat KC PZPR rozesłał do władz partyjnych niższego szczebla list, w którym omawiano „zasady polityki partii wobec Kościoła oraz aktualne zadania w tej dziedzinie”. Dokument ten stanowił prezentację (a jednocześnie wytyczne dla aparatu lokalnego) zamiarów i dążeń władz ukierunkowanych ku ograniczeniu roli Kościoła. Znalazły się wśród nich m.in. postulaty pozbawienia zakonników – jako „elementu oderwanego od życia i najbardziej sfanatyzowanego” – prawa nauczania religii, zwiększenia liczby szkół bez nauczania religii, wprowadzenia zakazu wieszania krzyży w szkołach oraz ograniczenia planów budowlanych Kościoła, a także, co nie mniej istotne – przeprowadzenia akcji wyjaśniającej społeczeństwu politykę władz wobec Kościoła⁶⁸.

Realizacja powyższych zamiarów uwidoczniła się w wydanych już w sierpniu 1958 roku zarządzeniu nr 9 w sprawie przestrzegania zasad świeckości szkoły oraz o usunięciu ze szkoły nauczycieli religii przynależnych do zgromadzeń zakonnych⁶⁹, a także okólniku nr 26 w sprawie zasad świeckości szkoły⁷⁰. Zarządzenie realizowało dwa cele – po pierwsze ograniczało wpływy uważanej za najbardziej fanatyczną części duchowieństwa, a po drugie ograniczając liczbę katechetów automatycznie zmniejszała liczbę szkół, w których nauczano religii (dodatkowo wprowadzane były istotne

---

⁶⁶ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1957 r., Nr 5, poz. 49. Zarządzenie ministra oświaty z 27 marca 1957 r. (GM 2–479–57) w sprawie zmiany regulaminu klasyfikowania i promowania uczniów.

⁶⁷ A. Friszke, *Wytyczne stanowiska partii w sprawie stosunków między państwem a Kościołem*, „Więź”, 1997, nr 3, s. 132–151.

⁶⁸ Dudek, Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce*, s. 142–145.

⁶⁹ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1958 r., Nr 9, poz. 121.

⁷⁰ Tamże, poz. 123.

utrudnienia administracyjne wobec kandydatów na stanowiska katechetów). Okólnik natomiast regulował zagadnienia związane z obecnością symboliki religijnej w szkołach, udziałem nauczycieli w organizowanych dla młodzieży praktykach religijnych oraz kwestie organizacyjne związane z umiejscowieniem zajęć z religii w planach nauczania (generalnie poprzez takie ich umiejscowienie, które zachęcało do ich opuszczenia przez uczniów).

Zarządzenie ministra oświaty z dnia 4 sierpnia 1958 roku w sprawie nauczycieli religii wprowadziło z kolei zakaz pełnienia funkcji nauczycieli religii w stosunku do członków wspólnot zakonnych⁷¹.

Kościół przewidując, jaki jest cel ostateczny działań władz, apelował w sierpniu 1957 roku: „Posyłajcie dzieci tylko do takich szkół, gdzie religia jest wykładana. Jest to wielki obowiązek Waszego sumienia. Prywatne szkoły Towarzystwa Szkół Świeckich nie włączyły do swego planu nauki religii. Dzieci nie usłyszą tam świętej mowy wiary. Przestrzegamy takich rodziców katolików, którzy odważyliby się posyłać dzieci do szkół bez nauki religii słowami Boskiego Zbawiciela: „Kto by zgorszył jedno z maluczkich, które we Mnie wierzą, takiemu lepiej by było, aby uwiązano mu kamień młyński u szyi i wrzucono do morza”⁷².

W czerwcu 1958 roku we wszystkich polskich kościołach odczytano orędzie Episkopatu Polski, w którym biskupi zwrócili się do rodziców, aby ci zabiegali o naukę religii w szkole. Przypomniano: „Nauczanie religii w szkole organizuje się dla tych uczniów, których rodzice wyrażają w tej sprawie indywidualne życzenia na piśmie. [...] Nie dajcie się nastraszyć ludziom niepowołanym do decydowania, jaka ma być szkoła”⁷³.

Jednym z najdalej idących aktów służących w teorii zapewnieniu wolności wyznania w szkolnictwie a *de facto* ograniczającym wpływy Kościoła był okólnik nr 26 z dnia 4 sierpnia 1958 roku w sprawie przestrzegania zasad świeckości szkoły⁷⁴. Został on wydany w odpowiedzi na „liczne wypadki niewłaściwego interpretowania zasady świeckiego charakteru szkoły bądź też wyraźnego naruszania tej zasady i niezachowania warunków gwaran-

---

⁷¹ Tamże, poz. 121. Zarządzenie ministra oświaty z dn. 4 sierpnia 1958 roku (Nr GM 1–3146/58) w sprawie nauczycieli religii.

⁷² E. Majcher, *Udział ks. Andrzeja Santorskiego w działalności katechetycznej*, „Warszawskie Studia Teologiczne”, 22(2009), nr 2, s. 45.

⁷³ *Orędzie Episkopatu Polski do rodziców katolickich o nauce religii w szkole z czerwca 1958 r.*, w: *Listy Pastorskie Episkopatu Polski 1945–1974*, Paryż 1975, s. 176–177.

⁷⁴ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1958 r., Nr 9, poz. 123. Okólnik nr 26 z dn. 4 sierpnia 1958 r. (NR GM 1–3145/58) w sprawie przestrzegania zasad świeckości szkoły.

tujących na terenie szkoły pełną tolerancję⁷⁵. Wskutek powyższych działań w połowie września 1958 roku krzyże wisały w 70% ogółu szkół polskich⁷⁶.

Wobec stwierdzenia tego rodzaju naruszeń zasady pełnej świeckości i tolerancji zarządzo, iż niedopuszczalny jest udział nauczycieli i wychowawców w organizowaniu wśród młodzieży praktyk religijnych; dekoracja pomieszczeń szkolnych nie powinna naruszać świeckiego charakteru szkoły, wobec czego zakazane jest dekorowanie pomieszczeń szkolnych emblematami religijnymi. Niedopuszczalne z uwagi na świecki charakter szkoły było także odmawianie modlitw przed lub po zakończeniu nauki przedmiotów obowiązkowych. Ponadto lekcje religii mogły być umiejscowione tylko po lub przed godzinami zajęć obowiązkowych. Ponownie podkreślono, że udział nauczycieli religii na radach pedagogicznych jest dopuszczalny tylko w przypadku konieczności uregulowania spraw dotyczących nauczania religii.

Utrudnianie organizacji zajęć o tematyce religijnej osiągnano również poprzez działania polegające np. na zakazie odbywania rekolekcji wielkopostnych w dni nauki szkolnej: „władze kościelne mogą organizować we własnym zakresie rekolekcje dla uczniów w czasie ferii wiosennych lub w godzinach wolnych od zajęć szkolnych”⁷⁷.

Okólnik z 14 kwietnia 1959 roku w sprawie szkół i klas bez nauczania religii⁷⁸ potwierdził możliwość prowadzenia szkół bez zapewnienia nauczania religii.

Polityka oświatowa skierowana była programowo na całkowite odsunięcie młodzieży od wpływów Kościoła. W skali ogólnopolskiej akcja władz zmierzała coraz intensywniej do usunięcia religii z polskiej szkoły. Nastąpiło to mocą ustawy z dnia 15 lipca 1961 roku o rozwoju oświaty i wychowania⁷⁹. W toku dyskusji nad projektem ustawy poseł sprawozdawca Andrzej Werblan stwierdził, że „Świeckość szkoły jest zgodna z demokratycznym postulatem

---

⁷⁵ Do przejawów naruszania zasady świeckiego charakteru szkoły zaliczono dekorowanie pomieszczeń szkolnych emblematami religijnymi, odmawianie modlitw przed lub po lekcjach, uczestniczenie niektórych nauczycieli w organizowaniu udziału młodzieży w nabożeństwach i pielgrzymkach.

⁷⁶ AUdsW, sygn. 56/856, informacja Wydziału Organizacyjnego KC PZPR nr 82/1819 z dn. 12 września 1958 r.

⁷⁷ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1959 r., Nr 2, poz. 25. Okólnik z 19 lutego 1959 r. w sprawie rekolekcji.

⁷⁸ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1959 r., Nr 3, poz. 39. Okólnik z 14 kwietnia 1959 r. w sprawie szkół i klas bez nauczania religii.

⁷⁹ Ustawa z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania (Dz. U. z 1961 r. Nr 32, poz. 160).

wolności sumienia, nauczanie religii w szkole wprowadza bowiem szkodliwy wychowawczo i społecznie podział dzieci na uczęszczające i nieuczęszczające na religię oraz stwarza grunt dla fanatyzmu i nietolerancji”⁸⁰.

---

⁸⁰ Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Sejmu udostępnione na stronie https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/A43J5EEQSNFLABI9M5NH-S2Q8ERXAQ2.pdf [20.04.2016].

„Szkoła nowoczesna a tym bardziej szkoła socjalistyczna powinna być szkołą świecką. Rzeczą szkoły są sprawy nauki a nie wiary. Religię państwo nasze uznaje za sprawę prywatną obywateli. W Polsce Ludowej nie czyni się i nie będzie czynić przeszkód nikomu, kto pragnie, aby jego dziecko uczyło się zasad religii. Jednakże w interesie pomyślnego przebiegu procesu nauczania leży, aby dzieci te pobierały naukę religii poza szkołą, nauczanie religii w szkole narusza bowiem niezbędną jedność dydaktycznych i wychowawczych zadań szkoły, przeciwstawia wierzenia religijne prawdom nauki, a przez to utrudnia szkole wypełnianie jej głównego i podstawowego obowiązku, jakim jest uzbrajanie młodzieży we współczesną wiedzę [...]. Świeckość szkoły jest zgodna z demokratycznymi postulatami wolności sumienia, nauczanie religii wprowadza bowiem szkodliwy wychowawczo i społecznie podział dzieci na uczęszczające i nie uczęszczające na religię oraz stwarza grunt dla fanatyzmu i nietolerancji. [...] W ciągu ostatnich lat większość rodziców – w tym również rodziców wierzących – zrozumiała te potrzeby i zasady szkoły oraz uznała nauczanie religii poza obrębem szkoły za rozwiązanie słuszniejsze i korzystniejsze. W rezultacie za zgodą rodziców nie odbywa się obecnie nauczanie religii w ogromnej większości szkół w naszym kraju. [...] Integralną częścią socjalistycznego nauczania i wychowania jest kształtowanie naukowego poglądu na świat. Pragniemy, aby młody człowiek kończący szkołę był przekonany, że zapatrywania, które określają jego postępowanie i rozumienie świata, powinny być wyprowadzone z danych nauki. Powinien on przyjmować jako dyrektywę myślenia i działania tylko te wskazania, które opierają się na naukowo sprawdzalnych przesłankach. Projekt ustawy postanawia, iż szkoła jest instytucją świecką a nauczanie i wychowanie w niej powinno mieć charakter świecki. Stosunek naszej partii do religii i Kościoła był wielokrotnie wyjaśniany. Jako partia marksistowsko-leninowska stoimy na gruncie światopoglądu materialistycznego. W swej polityce państwowej partia realizuje zasadę rozdziału Kościoła od państwa oraz zasadę swobody sumienia, swobody wyznawania lub niewyznawania religii przez obywateli. Nauczanie religii poza szkołą w pełni odpowiada zasadzie wolności sumienia zarówno w stosunku do dzieci rodziców wierzących jak i rodziców niewierzących. [...] Z punktu widzenia zadań jakie spełnia szkoła, jakkolwiek podział na wierzących i niewierzących musi być z jej murów wyeliminowany. [...] wiara religijna w naszym kraju jest [...] sprawą prywatną obywateli. Państwo nasze otacza opieką wyznania, gwarantuje pełną swobodę uprawiania kultów. Naukę religii trzeba więc pozostawić swobodnemu uznaniu tych rodziców, którzy chcą swoim dzieciom dać wychowanie religijne. Powinno ono jednak odbywać się poza szkołą. Nauczanie religii w szkole staje się bowiem źródłem niezdrowego podziału wśród dzieci, stwarzającego podłoże dla nietolerancji i fanatyzmu. W innych, odosobnionych i krytykowanych wypowiedziach wskazywano na rozróżnienie pomiędzy pojęciem świeckości a doktrynalnego laicyzmu, potrzebę włączenia ludzi wierzących w życie społeczne i polityczne kraju, oraz stworzenie szkoły w której odmiennosc światopoglądowa nie będzie czynnikiem deprecjonującym. Wskazywano również na potrzebę ustawowego zagwarantowania moż-

4.3. Stan prawny w latach 1961–1990

Ustawa z dnia 15 lipca 1961 roku o rozwoju oświaty i wychowania przesądziła o świeckim charakterze szkolnictwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Zasada ta została wyrażona wprost w jej artykule 2⁸¹.

---

liwości swobodnego prowadzenia katechezy w punktach katechetycznych. Wskazywano ponadto na konieczność uwolnienia szkolnictwa od obciążeń metafizyczno-fideistycznych. Jako argument potwierdzający przyjętą koncepcję świeckiej szkoły wskazywano okoliczność, iż proces ten rozpoczął się oddolnie już wcześniej „w ciągu ostatnich kilku lat dokonywał się masowy i świadomy w różnym nasileniu w różnych środowiskach proces zeświecczenia szkół. Proces ten realizowany przy pełnej aprobacie nauczycieli, niemal wszędzie dokonywał się z inicjatywy społeczeństwa. W efekcie tych przekształceń w olbrzymiej większości szkół w całym kraju już w minionym roku szkolnym nie było nauczania religii. [...] ustawa postanawiając, że szkoła w Polsce jest świecka w zasadzie zatwierdza to, co już uregulowały potrzeby życiowe”. Podczas dyskusji posilkowano się przykładami świeckich szkół płynącymi z historii Polski wskazywano na Uniwersytet w Krakowie, na którym Wydział Teologiczny został utworzony dopiero po pewnym czasie, gimnazjum Bartłomieja Nowodworskiego, Akademię Rakowską, czy program realizowany przez Komisję Edukacji Narodowej, wzorowane na francuskich Instytutach, szkoły realne. Podnoszono, iż wolność sumienia jest gwarantowana przez przepisy Konstytucji, która zapewnia tolerancję. Tolerancja ta przejawiała się m.in. finansowaniem odbudowy obiektów sakralnych. Wskazywano, iż zawarta w art. 2 ustawy zasada świeckiej szkoły „może usunąć wiele spraw konfliktowych, jakie wynikały między wierzącymi a niewierzącymi i bynajmniej nie musi ograniczać możliwości religijnego wychowania tych dzieci, których rodzice sobie tego życzą. [...] Podkreślając zasługi duchowieństwa w naszych dziejach powiedzieć trzeba jednak wyraźnie, że według nauki Kościoła zadaniem jego, niezależnie od okresu historycznego, jest nauczanie zasad wiary i moralności. Wskazywano, że Kościół swoje zadanie może swobodnie realizować w ramach punktów katechetycznych, których istnienie państwo w pełni aprobuje. Wskazywano, że „całość systemu szkolnictwa ma u nas charakter laicki, świecki. Nie stoi to naszym zdaniem w kolizji lub w sprzeczności z istnieniem i normalnym rozwojem w naszym kraju licznej społeczności ludzi wierzących”. W dyskusji przeciwstawiano model szkoły zaproponowany w projekcie ustawy, szkole okresu międzywojennego wskazując, że „szkoła polska w okresie międzywojennym [...] a której zadaniem było właśnie wyrobienie religijne młodzieży, że szkoła ta wychowywała nas w duchu fideistycznym i zgodnie z zarządzeniami ówczesnych władz przymuszała na przykład nauczycieli do uczestniczenia w praktykach religijnych młodzieży, do prowadzenia młodzieży do tych praktyk, a samą młodzież szkolną szkoła przymuszała do praktyk religijnych, jak chodzenie do kościoła, odmawianie modlitw itp.”. Wskazywano, że Kościół nadal nie akceptuje pełni dorobku nauki, prowadząc m.in. indeks ksiąg zakazanych, na którym znajdują się częstokroć pozycje stanowiące lektury szkolne. Przywoływane także było stanowisko zajmowane przez Kościół w okresie XX-lecia międzywojennego „[...] kler był zwolennikiem szkół wyznaniowych, które by szatkowały zarówno uczniów, jak i nauczycieli i tworzyły specjalne wyodrębnione szkoły dla poszczególnych wyznań”.

⁸¹ Art. 2 ustawy stanowił: „szkoły i inne placówki oświatowo-wychowawcze są instytucjami świeckimi. Całokształt nauczania i wychowania w tych instytucjach ma charakter świecki”.

Usunięcie nauczania religii poza szkoły było tylko etapem w zmaganiach o laicyzację młodzieży. W dniu 19 sierpnia 1961 roku Minister Oświaty wydał zarządzenie poddające nadzorowi państwa nauczanie religii prowadzone w punktach katechetycznych⁸². Dnia 21 listopada 1961 roku pojawiła się instrukcja Ministra Oświaty dotycząca trybu realizacji tego zarządzenia⁸³. Zarówno zarządzenie, jak i instrukcja, wprowadzały cały szereg ograniczeń w zakresie nauki religii w punktach katechetycznych, szczególnie godząc w zakonników. Zgodnie z zarządzeniem z dnia 19 sierpnia 1961 roku, punkty katechetyczne mogły być tworzone jedynie w kościołach, kaplicach publicznych lub innych pomieszczeniach parafialnych. We wspomnianej instrukcji z listopada 1961 roku, choć zezwolono dodatkowo na organizację punktów katechetycznych w pomieszczeniach prywatnych, jednakże nadal utrzymano zakaz wykorzystania na cele katechetyczne pomieszczeń zakonnych. Wydanie ustawy oraz okólników do tejże w roku 1961 spowodowało reakcję Episkopatu⁸⁴.

Stan ukształtowany powyższymi przepisami w zasadzie trwał do początku lat osiemdziesiątych. Uznanie katechezy za wewnętrzną sprawę Kościoła nastąpiło na mocy zarządzenia z dnia 23 października 1981 roku w sprawie umożliwienia dzieciom i młodzieży szkolnej uczestnictwa w katechezie parafialnej⁸⁵.

5. Gwarancja ochrony wolności sumienia i wyznania osoby małoletniej na gruncie prawa karnego

5.1. Stan prawny przed 1969 rokiem

Bezpośrednio po zakończeniu wojny na terenie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej obowiązywał Kodeks karny z 1932 roku. Zmiana stosunków

---

⁸² Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1961 r., Nr 10, poz. 124.

⁸³ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1961 r., Nr 13, poz. 177.

⁸⁴ Zob. *List Episkopatu do Dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań T. Żabińskiego z dnia 31 sierpnia 1961 r. w sprawie zarządzenia Ministra Oświaty o prowadzeniu punktów katechetycznych*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 2: lata 1960–1975, Poznań 1994, s. 136. Zob. *List Episkopatu do Rady Ministrów z dnia 2 stycznia 1963 r. w sprawie podporządkowania pozaszkolnej nauki religii władzom oświatowym*, w: tamże, s. 217–218.

⁸⁵ Zarządzenia Ministra Oświaty i Wychowania z dnia 23 października 1981 r. w sprawie umożliwienia dzieciom i młodzieży szkolnej uczestnictwa w katechezie parafialnej. Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty i Wychowania 1981 r. Nr 10, poz. 76.

społeczno-gospodarczych oraz konieczność zapewnienia bezpieczeństwa w okresie powojennym spowodował konieczność uchwalenia nowych rozwiązań w zakresie prawa karnego. Dekretem z dnia 16 listopada 1945 roku o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa⁸⁶ wprowadzono penalizację czynów polegających na publicznym nawoływaniu do waśni narodowościowych, wyznaniowych lub rasowych, lub pochwalaniu takich waśni. W myśl art. 21 dekretu za czyny takie groziła kara w wysokości do 5 lat więzienia. Ponadto zakazano publicznego lżenia, wyszydzania, poniżania grup ludności jak i poszczególnych osób z powodów narodowościowych, wyznaniowych lub rasowych. Zaostrzona odpowiedzialność wynikała z faktu popełnienia omówionych przestępstw ze skutkiem śmiertelnym, spowodowaniem ciężkiego uszkodzenia ciała lub zagrożenia publicznego.

Artykuł 30 dekretu z dnia 13 czerwca 1946 roku o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa⁸⁷ wprowadzał odpowiedzialność karną za publiczne nawoływanie do waśni narodowościowych, wyznaniowych lub rasowych zagrożone karą więzienia do lat 5. Analogiczna odpowiedzialność groziła za publiczne pochwalanie takich działań. Artykuł 31 dekretu penalizował publiczne lżenie, wyszydzanie lub poniżanie grup ludności albo poszczególnych osób z powodu przynależności narodowościowej, wyznaniowej lub rasowej. Ponadto odpowiedzialność karna groziła za naruszenie nietykalności cielesnej lub doprowadzenie do lekkiego uszkodzenia ciała ze wskazanych powyżej powodów.

W obu przypadkach dekret przewidywał karę więzienia do lat 5 lub karę aresztu. Zgodnie z art. 32 dekretu sprawca przestępstw skierowanych przeciwko grupie ludności lub poszczególnym osobom z powodu ich przynależności narodowościowej, wyznaniowej lub rasowej, których skutkiem była śmierć lub ciężkie uszkodzenie ciała, zakłócenie normalnego biegu życia publicznego albo zagrożenie bezpieczeństwa powszechnego podlegał karze od trzech lat więzienia, karze dożywotniego więzienia albo karze śmierci. Dekret penalizował także udział w porozumieniu mającym na celu popełnienie przestępstw wymienionych w art. 30–32. Teoretycznie zakresu wolności sumienia i wyznania mógł dotyczyć także przepis art. 37, penalizujący kierowanie stowarzyszeniem, któremu władza odmówiła zalegalizowania. W sytuacji, kiedy część związków wyznaniowych

---

⁸⁶ Dz. U. z 1945 r. Nr 53, poz. 300.

⁸⁷ Dz. U. z 1946 r. Nr 30, poz. 192.

podlegała przepisom prawa o stowarzyszeniach przepis ten mógł zatem znaleźć zastosowanie.

Aktem prawnym poświęconym *stricte* zapewnieniu wolności sumienia i wyznania był Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 roku o ochronie wolności sumienia i wyznania⁸⁸.

Dekret wprowadzał poręczenie wolności sumienia i wyznania wszystkim obywatelom⁸⁹. Przepisy dekretu penalizowały ograniczanie wolności obywateli ze względu na ich przynależność wyznaniową, przekonania religijne lub bezwyznaniowość⁹⁰.

Ponadto wprowadzono zakaz zmuszania innej osoby do udziału lub do niebrania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych⁹¹. Penalizowano też nadużycie wolności wyznania poprzez odmowę udostępnienia obrzędu lub czynności religijnej⁹². Karalne były obraza uczuć religijnych, znieważenie przedmiotów czci religijnej lub miejsc przeznaczonych do wykonywania obrzędów religijnych⁹³. Penalizacja objęła publiczne lżenie, wyszydzanie, poniżanie albo naruszenie nietykalności cielesnej grup ludności lub poszczególnych osób z powodów przynależności wyznaniowej, przekonań religijnych lub bezwyznaniowości⁹⁴. Dekret wprowadzał także możliwość karania za wykorzystywanie wolności sumienia i wyznania poprzez jej nadużycie w celach wrogich Rzeczypospolitej Polskiej, a także nadużycie wolności sumienia i wyznania w celu osiągnięcia korzyści majątkowej⁹⁵.

---

⁸⁸ Dz. U. z 1949 r. Nr 45, poz. 334, Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania.

⁸⁹ Art. 1 Dekretu stanowił: „Rzeczpospolita Polska poręcza wszystkim obywatelom wolność sumienia i wyznania”.

⁹⁰ Art. 2 „Kto ogranicza obywatela w jego prawach ze względu na jego przynależność wyznaniową, przekonania religijne lub bezwyznaniowość, podlega karze więzienia do lat 5”.

⁹¹ Art. 3 dekretu stanowił: „Kto w jakikolwiek sposób zmusza inną osobę do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych albo ją od tego udziału bezprawnie powstrzymuje, podlega karze więzienia do lat 5”.

⁹² Art. 4 dekretu stanowił: „Kto nadużywa wolności wyznania, odmawiając udostępnienia obrzędu lub czynności religijnej z powodu działalności lub poglądów politycznych, społecznych albo naukowych podlega karze więzienia do lat 5”.

⁹³ Art. 5 „Kto obraża uczucia religijne, znieważając publicznie przedmioty czci religijnej lub miejsca przeznaczone do wykonywania obrzędów religijnych podlega karze więzienia do lat 5”.

⁹⁴ Art. 7 par. 1 i 2 dekretu.

⁹⁵ Art. 8 stanowił: „Kto nadużywa wolności sumienia i wyznania w celach wrogich ustrojowi Rzeczypospolitej Polskiej podlega karze więzienia od lat trzech”. Zgodnie

Dekret penalizował również udział w zbiegowiskach mających na celu popełnienie przestępstw związanych z wolnością wyznania⁹⁶.

W przypadku określenia granic odpowiedzialności karnej zachowywały moc przepisy rozdziału XI kodeksu karnego z 1932 roku, zgodnie z którymi nie można było przypisać odpowiedzialności i skazać za popełnienie czynu nieletniego poniżej 13 roku życia, zaś nieletniego pomiędzy 14 a 17 rokiem życia, działającego z rozeznaniem popełnionego przestępstwa, można było skazać na umieszczenie w zakładzie poprawczym.

5.2. Stan prawny po 1969 roku

Dekret o ochronie wolności sumienia i wyznania stał się podstawą rozwiązań zawartych w treści rozdziału XXVIII Kodeksu karnego z roku 1969⁹⁷.

Rozdział XXVIII Kodeksu karnego w pierwotnym brzmieniu obejmował 7 artykułów. Penalizował ograniczanie praw obywatela z uwagi na jego bezwyznaniowość lub przynależność wyznaniową⁹⁸. Podobnie jak w dekrecie o ochronie wolności sumienia i wyznania z roku 1949 rozwiązana została kwestia odpowiedzialności za publiczne lżenie, wyszydzanie lub poniżanie ze względów wyznaniowych⁹⁹. Przepisem o wybitnie represyjnym charakterze pozostawał przepis penalizujący nadużywanie wolności sumienia na szkodę interesów Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej¹⁰⁰. Podobnie należy traktować przepis penalizujący wykorzystywanie wierzeń religijnych do wprowadzenia w błąd i spowodowania zbiegowiska lub innego zakłócenia

---

z par. 2 cytowanego przepisu karze podlegało również przygotowanie do popełnienia czynu podstawowego. Natomiast zgodnie z art. 9 dekretu: „Kto nadużywając wolności wyznania w celu osiągnięcia korzyści osobistej, majątkowej lub innej wyzyskuje łatwo wierność ludzką przez szerzenie fałszywych wiadomości lub wprowadza w błąd inne osoby przez oszukańcze lub podstępne czynności podlega karze więzienia”.

⁹⁶ Art. 10 dekretu stanowił: „Kto bierze udział w porozumieniu mającym na celu popełnienie przestępstwa określonego w art. 3–8 albo świadomie uczestniczy w zbiegowisku publicznym, które wspólnymi siłami dopuszcza się takiego przestępstwa, podlega karze więzienia lub aresztu”.

⁹⁷ Dz. U. z 1968 r. Nr 13, poz. 94 ze zm., Kodeks karny.

⁹⁸ Art. 192 kk1969, „Kto ogranicza obywatela w jego prawach ze względu na jego bezwyznaniowość lub przynależność wyznaniową podlega karze pozbawienia wolności do lat 5”.

⁹⁹ Art. 193 kk1969.

¹⁰⁰ Art. 194 kk1969 stanowił: „Kto przy wykonywaniu obrzędów lub innych funkcji religijnych nadużywa wolności sumienia i wolności wyznania na szkodę interesów Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10”.

porządku publicznego¹⁰¹. Mało precyzyjna redakcja przepisu stanowiła w istocie „furtkę” do pacyfikacji uroczystości organizowanych przez Kościół. Pozostałe przepisy gwarantowały ochronę przed przymusem w sprawach wyznaniowych¹⁰², ochronę ceremonii religijnych, zwłok, miejsc pochówku¹⁰³ oraz uczuć religijnych innych osób¹⁰⁴.

Z uwagi na brzmienie artykułu 9 kodeksu granicą odpowiedzialności nieletniego było ukończenie 17 roku życia.

Z uwagi na poddanie nieletnich władzy rodzicielskiej, wykonywanie uprawnień rodzicielskich stanowiło okoliczność wyłączającą karalność czynu opisanego w art. 196 kk1969 na zasadzie kontratypu pozaustawowego.

W kontekście ochrony prawnokarnej wolności sumienia i wyznania należy zwrócić również uwagę na zapisany w treści Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej art. 70 ust. 3 penalizujący nadużywanie wolności sumienia i wyznania dla celów godzących w interesy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Przepis ten, mający oczywiście charakter klauzuli generalnej, obowiązywał aż do nowelizacji Konstytucji z 1976 roku. Wówczas uzasadniając uchylenie tego zapisu wskazywano, iż „głębokie przemiany, jakie zaszły w naszym państwie i narodzie spowodowały, iż ujemne zjawiska, których te przepisy dotyczyły są dziś całkowicie wyjątkowe i nie ma potrzeby mówić o nich w Konstytucji. Interesy państwa i społeczeństwa są w tym zakresie dostatecznie chronione przez zwykłe ustawy”¹⁰⁵.

6. Ochrona wolności sumienia i wyznania osoby małoletniej na gruncie prawa cywilnego

6.1. Stan prawny przed 1964 roku

Prawo cywilne nie zostało skodyfikowane i ujednoczone w okresie II Rzeczypospolitej. Istniejący partykularyzm prawny był czynnikiem istotnie utrudniającym funkcjonowanie państwa. Ponadto nowe podstawy ideolo-

¹⁰¹ Art. 195 kk1969.

¹⁰² Art. 196 kk1969.

¹⁰³ Art. 197 kk1969.

¹⁰⁴ Art. 198 kk1969.

¹⁰⁵ Stenogram z 32 posiedzenia Sejmu z dnia 10 lutego 1976 roku, s. 17. Wersja cyfrowa udostępniona na stronie https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/SKECEB4H7TY9NA315V9JYTIVR3Q27Y.pdf [20.02.2016].

giczne motywowały władze do przeprowadzania procesu dostosowania prawa do świeckiego charakteru przyszłego państwa.

Decyzję o przeprowadzeniu unifikacji podjęła Rada Ministrów już w czerwcu 1945 roku. Podstawowymi dekretemi unifikującymi, przygotowanymi przez wydział ustawodawczy Ministerstwa Sprawiedliwości¹⁰⁶ były: 1) prawo osobowe z 29 sierpnia 1945 roku¹⁰⁷ wraz z prawem o aktach stanu cywilnego z 15 września 1945 roku¹⁰⁸; 2) prawo małżeńskie z 25 września 1945 roku¹⁰⁹; 3) prawo rodzinne z 22 stycznia 1946 roku¹¹⁰; 4) prawo opiekuńcze z 14 maja 1946 roku¹¹¹ wraz z dekretem o postępowaniu przed władzą opiekuńczą z 21 maja 1946 roku; 5) prawo małżeńskie majątkowe z 29 maja 1946 roku¹¹²; 6) prawo spadkowe z 8 października 1946 roku¹¹³ wraz z dekretem o postępowaniu spadkowym z 8 września 1946 roku; 7) prawo rzeczowe z 11 października 1946 roku¹¹⁴; 8) prawo o księgach wieczystych z 11 października 1946 roku¹¹⁵; 9) przepisy ogólne prawa cywilnego z 12 listopada 1946 roku¹¹⁶.

Dekret Prawo osobowe z 29 sierpnia 1945 roku wprowadzał w artykule 3 określenie granic wiekowych zdolności do czynności prawnych¹¹⁷. Nato-

---

¹⁰⁶ O podłożu i przebiegu procesu unifikacji por. J. Wasilkowski, *Kodyfikacja prawa cywilnego w Polsce*, „Nowe Prawo”, 1950, nr 12, s. 3n; S. Buczkowski, S. Szer, A. Wolter, *Prawo cywilne, w: Dziesięciolecie prawa Polski Ludowej. Zbiór studiów*, Warszawa 1955, s. 157n; A. Ohanowicz, *Unifikacja i reforma prawa cywilnego*, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny”, 1959, z. 3, s. 73n; S. Szer, *Unifikacja i kodyfikacja prawa rodzinnego i cywilnego*, „Nowe Prawo”, 1945, nr 7–8, s. 30. Szczególnie należy polecić monumentalne dzieło P. Fiedorczyka *Unifikacja i kodyfikacja prawa rodzinnego w Polsce (1945–1964)*, Białystok 2014.

¹⁰⁷ Dz. U. z 1945 r. Nr 40 poz. 223 Dekret z dnia 29 sierpnia 1945 r. Prawo osobowe.

¹⁰⁸ Dz. U. z 1945 r. Nr 48 poz. 272 Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo o aktach stanu cywilnego.

¹⁰⁹ Dz. U. z 1945 r. Nr 48 poz. 270 Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo małżeńskie.

¹¹⁰ Dz. U. z 1946 r. Nr 6, poz. 52 Dekret z dnia 22 stycznia 1946 r. Prawo rodzinne.

¹¹¹ Dz. U. z 1946 r. Nr 20, poz. 135. Dekret Prawo opiekuńcze.

¹¹² Dz. U. z 1946 r. Nr 31, poz. 197.

¹¹³ Dz. U. z 1946 r. Nr 60, poz. 328.

¹¹⁴ Dz. U. z 1946 r. Nr 57, poz. 319.

¹¹⁵ Dz. U. z 1946 r. Nr 57, poz. 320.

¹¹⁶ Dz. U. z 1946 r. Nr 67, poz. 369.

¹¹⁷ Zgodnie z art. 3 par. 1 „Dziecko, które nie ukończyło siódmego roku życia, nie ma zdolności do działań prawnych”. Zgodnie z par. 2 „Małoletni, który ukończył siódmy rok życia ma ograniczoną zdolność do działań prawnych”. Zgodnie z par. 3 „Kto ukończył osiemnasty rok życia jest pełnoletni i ma pełną zdolność do działań prawnych”. Dekret przewidywał ponadto w art. 4 możliwość upełnoletnienia poprzez zawarcie małżeństwa.

miast art. 4 przewidywał możliwość upełnoletnienia małoletniego poprzez zawarcie małżeństwa.

Prawo o aktach stanu cywilnego z 15 września 1945 roku wprowadziło świecką formę prowadzenia aktów stanu cywilnego. W zakresie wolności wyznania odnotować należy brak wymogu gromadzenia i ujawniania w treści aktu stanu cywilnego informacji odnośnie wyznania lub jego braku.

Prawo małżeńskie z 25 września 1945 roku wprowadziło z mocą od 1 stycznia 1946 roku jednolicie na terenie całego kraju instytucję małżeństwa świeckiego (cywilnego) zawieranego wyłącznie przed urzędnikiem stanu cywilnego oraz możliwość rozwiązywania małżeństwa poprzez rozwód.

Prawo rodzinne z 22 stycznia 1946 roku wprowadziło nowoczesną regulację zakresu prawa rodzinnego. Zagadnienia związane z wolnościami małoletnich regulował w szczególności Oddział 3 normujący zagadnienie zakresu władzy rodzicielskiej co do osoby dziecka¹¹⁸.

Zgodnie z artykułem 24 dekretu rodzice kierowali wychowaniem dziecka i byli obowiązani do przygotowania dziecka do zawodu z uwzględnieniem warunków fizycznych i duchowych dziecka. Zgodnie z art. 25 dopóki dziecko pozostawało pod władzą rodzicielską winne było posłuszeństwo rodzicom. Zgodnie z art. 23 dekretu władza rodzicielska ustawała w chwili osiągnięcia przez dziecko pełnoletniości albo w chwili upełnoletnienia dziecka. Dekret regulował także sytuację dzieci pozamałżeńskich, określając w art. 62, iż władzę rodzicielską nad dzieckiem pozamałżeńskim sprawowała matka dziecka.

Dekret przewidywał również sytuację niewłaściwego wykonywania władzy rodzicielskiej przez jedno albo oboje rodziców. Zgodnie z przepisami art. 40–45 władza rodzicielska w przypadku niewłaściwego jej wykonywania lub przeszkód w jej wykonywaniu podlegała ograniczeniu, zawieszeniu lub odebraniu. W takim wypadku władza nad dzieckiem była powierzana władzy opiekuńczej.

Dekret prawo rodzinne został zastąpiony przez ustawę Kodeks rodzinny¹¹⁹, uchwaloną w dniu 27 czerwca 1950 roku¹²⁰.

Zgodnie z artykułem 35 kodeksu rodzice sprawowali pieczę nad osobą i majątkiem dziecka. Obowiązani byli troszczyć się o rozwój fizyczny i duchowy dziecka.

---

¹¹⁸ Szerzej zob. Fiedorczyk, *Unifikacja i kodyfikacja*, s. 48n.

¹¹⁹ Dz. U. z 1950 r. Nr 34, poz. 308 Ustawa z dnia 27 czerwca 1950 r. Kodeks rodzinny.

¹²⁰ O pracach nad kodyfikacją zob. Fiedorczyk, *Unifikacja i kodyfikacja*, s. 226n.

Zgodnie z art. 53 kodeksu dziecko do uzyskania pełnoletności pozostawało pod władzą rodzicielską, którą sprawowali oboje rodzice. Dopuszczalne było także sprawowanie władzy rodzicielskiej przez jednego z rodziców np. gdy jeden z rodziców nie mógł jej sprawować z powodu braku zdolności do czynności prawnych, pozbawienia lub zawieszenia władzy rodzicielskiej. Przepisy kodeksu przewidywały możliwość pozbawienia rodzica lub rodziców władzy rodzicielskiej i poddania dziecka opiece ze strony władzy rodzicielskiej.

W przypadku gdy żaden z rodziców nie mógł sprawować władzy rodzicielskiej, stale lub czasowo, dziecko było oddane pod opiekę ustanowioną przez władzę opiekuńczą.

Zgodnie z art. 54 władza rodzicielska obejmowała w szczególności prawo i obowiązek rodziców kierowania dzieckiem [...]. Zgodnie z art. 55 kodeksu, każde z rodziców mogło zwrócić się do organów władzy państwowej, jeżeli wymagało tego należyte wykonywanie władzy rodzicielskiej.

Dalsze prace kodyfikacyjne¹²¹ w zakresie m.in. prawa cywilnego zapoczątkowała uchwała Prezydium Rządu z dnia 27 września 1950 roku¹²².

6.2. Stan prawny po 1964 roku

Efektom prac było opracowanie i uchwalenie Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego z dnia 25 lutego 1964 roku¹²³ oraz Kodeksu cywilnego z 23 kwietnia 1964 roku¹²⁴, które weszły w życie z dniem 1 stycznia 1965 roku.

Zagadnienia związane z ochroną wolności sumienia i wyznania małoletnich w regulacji cywilistycznej rozpatrywać należy w kontekście przepisów kodeksu cywilnego regulujących zdolność do podejmowania przez osoby małoletnie czynności prawnych oraz kodeksu rodzinnego i opiekuńczego w zakresie uprawnień rodziców do ingerencji w sferę wolności dziecka wynikających z władzy rodzicielskiej¹²⁵.

---

¹²¹ O pracach komisji kodyfikacyjnej por. A. Wolter, *Nowy projekt kodeksu cywilnego*, PiP, 1962, nr 2, s. 212n.

¹²² M.P. z 1950 r. Nr A-106, poz. 1339, uchwała Prezydium Rządu w sprawie opracowania nowych kodeksów Polski Ludowej.

¹²³ Dz. U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59.

¹²⁴ Dz. U. z 1964 r. Nr 16, poz. 93.

¹²⁵ Co do przesłanek natury biologicznej i psychologicznej pozostawiania małoletnich pod opieką i władzą rodziców albo opiekunów, która leżała również u podstaw unormowania instytucji władzy rodzicielskiej w polskim prawie rodzinnym zob. S. Szer, *Prawo rodzinne w zarysie*, Warszawa 1969, s. 201n.

Określenie stopnia rozwoju intelektualnego dziecka jest zadaniem nauk o podłożu psychologicznym. W oparciu o ich wyniki należy dojść do wniosku, iż oparcie granicy rozwoju umożliwiającego samodzielne podejmowanie decyzji w przedmiocie korzystania z własnych praw jest utrudnione. Wskazać należy stanowiska uznające, iż granicą jest osiągnięcie 12 roku życia¹²⁶, z drugiej strony pojawiają się badania sugerujące, że aż do ukończenia 16 roku życia większość populacji nie jest w stanie osiągnąć wystarczającego poziomu myślenia formalnego¹²⁷.

Istotne znaczenie dla zagadnień związanych z wolnościami człowieka mają przepisy regulujące kwestię zdolności do czynności prawnych. Zgodnie z przepisami kodeksu cywilnego pełnoletnim – a więc w pełni zdolnym do czynności prawnych – jest osoba, która ukończyła 18 rok życia i która nie została ubezwłasnowolniona. Przepisy kodeksu rodzinnego i opiekuńczego modyfikują powyższą zasadę poprzez wprowadzenie możliwości uppełnienia poprzez zawarcie małżeństwa. Jest to sytuacja, która dotyczy może jedynie kobiet, które ukończyły 16 rok życia i uzyskały zgodę władzy opiekuńczej na zawarcie małżeństwa. Co istotne, kobieta taka nie traci desygnatu pełnoletniości pomimo unieważnienia małżeństwa lub rozwodu przed ukończeniem przez nią 18 roku życia.

Osoby, które nie uzyskały pełnoletniości, określane są mianem małoletnich. W zależności od wieku małoletniego, może on posiadać ograniczoną lub nie posiadać wcale zdolności do czynności prawnych. W przypadku małoletnich, którzy nie ukończyli 13 roku życia, nie posiadają oni zdolności do czynności prawnych. Małoletni, którzy ukończyli 13 rok życia, którzy nie zostali całkowicie ubezwłasnowolnieni, posiadają ograniczoną zdolność do czynności prawnych.

Kwestia posiadania pełnej zdolności do czynności prawnych ma istotne znaczenie dla zagadnień związanych ze zdolnością procesową, niezbędną dla skutecznej ochrony wolności osobistych.

W zakresie wolności światopoglądowej nie budzi wątpliwości, iż jest ona jednym z dóbr osobistych i podlega ochronie na podstawie art. 23¹²⁸

¹²⁶ E.B. Hurlock, *Rozwój dziecka*, Warszawa 1985, s. 194.

¹²⁷ P.E. Brynat, A.M. Coleman, *Psychologia rozwojowa*, Warszawa 1995, s. 101.

¹²⁸ Art. 23. „Dobra osobiste człowieka, jak w szczególności zdrowie, wolność, cześć, swoboda sumienia, nazwisko lub pseudonim, wizerunek, tajemnica korespondencji, nietykalność mieszkania, twórczość naukowa, artystyczna, wynalazcza i racjonalizatorska, pozostają pod ochroną prawa cywilnego niezależnie od ochrony przewidzianej w innych przepisach”.

i 24¹²⁹ kodeksu cywilnego. Dobrami osobistymi są wartości psychofizyczne człowieka, które stanowią przejaw jego indywidualności i osobowości. Mają charakter niemajątkowy i są ściśle związane z osobą człowieka, z określoną jednostką¹³⁰.

Dobra osobiste są nieodłącznie związane z człowiekiem i to bez względu na stan psychiki i stopień wrażliwości, są atrybutem każdej osoby fizycznej. Nie można określić ich wartości w pieniądzu, aczkolwiek pośrednio mogą wpływać na sytuację finansową, ekonomiczną człowieka, np. na jego zatrudnienie czy poziom zarobków wskutek utraty dobrej sławy¹³¹.

Klasyczna definicja dóbr osobistych opracowana przez Stefana Grzybowskiego dobrami osobistymi określa „niemajątkowe, indywidualne wartości świata uczuć, stanu życia psychicznego człowieka”. O naruszeniu dobra osobistego można mówić, gdy naruszenie dobra osobistego wywołało odczucie naruszenia tych indywidualnych wartości.

Z kolei, zgodnie z definicją opracowaną przez Adama Szpunara są one „wartościami niemajątkowymi, wiążącymi się z osobowością człowieka, uznawanymi powszechnie w danym społeczeństwie”¹³².

Pierwotnie opowiadano się za subiektywistyczną oceną naruszenia dóbr osobistych. Obecnie w nauce polskiej przeważa pogląd o konieczności posługiwania się przy wyjaśnianiu istoty dobra osobistego i ocenie jego naruszenia kryterium obiektywnym¹³³. W świetle ujęcia obiektywistycznego o uznaniu pewnych wartości za dobra osobiste nie może decydować wyłącznie subiektywna ocena podmiotu domagającego się ochrony, ale

---

¹²⁹ Art. 24. § 1. „Ten, czyje dobro osobiste zostaje zagrożone cudzym działaniem, może żądać zaniechania tego działania, chyba że nie jest ono bezprawne. W razie dokonanej naruszenia może on także żądać, ażeby osoba, która dopuściła się naruszenia, dopełniła czynności potrzebnych do usunięcia jego skutków, w szczególności ażeby złożyła oświadczenie odpowiedniej treści i w odpowiedniej formie. Na zasadach przewidzianych w kodeksie może on również żądać zadośćuczynienia pieniężnego lub zapłaty odpowiedniej sumy pieniężnej na wskazany cel społeczny. § 2. Jeżeli wskutek naruszenia dobra osobistego została wyrządzona szkoda majątkowa, poszkodowany może żądać jej naprawienia na zasadach ogólnych. § 3. Przepisy powyższe nie uchybiają uprawnieniom przewidzianym w innych przepisach, w szczególności w prawie autorskim oraz w prawie wynalazczym”.

¹³⁰ *Podstawy prawa cywilnego*, red. E. Gniewek, Warszawa 2010, s. 48.

¹³¹ Z. Radwański, *Prawo cywilne, część ogólna*, Warszawa 2009, s. 156.

¹³² A. Szpunar, *Ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1979, s. 106.

¹³³ A. Cisek, *Dobra osobiste i ich niemajątkowa ochrona w kodeksie cywilnym*, Wrocław 1989, s. 37–38.

obiektywne stwierdzenie naruszenia pewnych wartości niemajątkowych wiążących się z osobowością człowieka i powszechnie akceptowanych w danym społeczeństwie.

Katalog dóbr osobistych nie jest zamknięty i wyczerpujący¹³⁴. Katalog dóbr osobistych jest nieustannie rozwijany w drodze prac doktryny i orzecznictwa sądowego. Sąd Najwyższy uznał, że dobrem osobistym są także: uczucia religijne¹³⁵ czy tradycja religijna¹³⁶. Przesłanką ochrony dóbr osobistych jest bezprawność ich naruszenia lub zagrożenia. Bezprawne jest każde działanie, które jest sprzeczne z normami prawnymi, porządkiem prawnym oraz zasadami współżycia społecznego¹³⁷.

Naruszenie praw nie musi być zawinione, bez znaczenia są więc intencje osoby, która dopuściła się naruszenia. Ochrona dóbr osobistych należy do kategorii zwanej ochroną obiektywną¹³⁸.

Z wykładni artykułu art. 24 Kodeksu Cywilnego wynika domniemanie bezprawności czynu naruszającego dobra osobiste.

Z uwagi na ograniczenia wynikające z braku lub ograniczonej zdolności do czynności prawnych zadanie dbałości o dobro osobiste małoletniego spoczywa na osobach sprawujących władzę rodzicielską lub opiekę nad małoletnim. Osoby te mają prawo i obowiązek dochodzić od naruszcyciela zaprzestania i ewentualnego naprawienia szkód poczynionych wobec małoletniego wskutek naruszenia jego dobra osobistego w postaci jego wolności wyznania.

---

¹³⁴ Katalog dóbr osobistych podlega ciągłemu uzupełnieniu, poprzez prace doktryny i orzecznictwo. Z uwagi na wielość i obszerność prac poświęconych tej tematyce, tytułem jedynie przykładu wskazać można F. Zoll, *Prawa osobiste w zarysie ze stanowiska prawa prywatnego austriackiego*, „Czasopismo Prawno-Ekonomiczne”, 4(1903), s. 535–564; A. Szpunar, *O ochronie sfery życia prywatnego*, „Nowe Prawo”, 1982, nr 3–4, s. 5; T. Smyczyński, *Integralność człowieka w świetle jego statusu rodzinnego*, RPEiS, 1988, nr 2, liczne orzeczenia sądowe: SN 13.01.1965, OSN 1965, poz. 171; 13.02.1979 r., OSN 1979, poz. 195; 28.11.1980 r., OSN 1982, poz. 170; 18.10.1967 r., PiP 1968, nr 7, s. 178; 11.03.1986 r. OSP 1987, poz. 86; 6.12.1990 r., SP 1990, poz. 214; 22.09.1991 r., PS 1991, nr 3–6, s. 118.

¹³⁵ Zob. wyrok SN z 6.4.2004 r., I CK 484/03, OSNC 2005, nr 4, poz. 69, gdzie wskazano: „Chroniąc wolność religii, chroni się sferę pojęć, wyobrażeń, przekonań i uczuć religijnych danej osoby. Możliwe jest więc wyróżnienie uczuć religijnych jako prawnie chronionego dobra osobistego”.

¹³⁶ Wyrok SN z 28.2.2003 r., V CK 308/02.

¹³⁷ S. Dmowski, w: S. Dmowski, S. Rudnicki, *Komentarz do Kodeksu cywilnego*, księga I: *Część ogólna*, Warszawa 2006, s. 103.

¹³⁸ SN z 25.10.1982 r., I CR 239/82.

Wśród dóbr osobistych, wymienionych w art. 23 k.c., nie zostało wymienione dobro określone jako swoboda sumienia i wyznania, nie może jednak budzić wątpliwości, że w granicach dobra nazwanego swobodą sumienia pozostaje także swoboda wyznania. Określenie zakresu pojęciowego dobra osobistego w postaci wolności sumienia i wyznania zostało dokonane m.in. w drodze wykładni sądowej. Jak stwierdził Sąd Najwyższy: „Swoboda sumienia to prawo do wolnego wyrażania określonego światopoglądu, zatem także prawo wolnego wyboru i wyrażania określonej religii. Posłużenie się przy wykładni omawianego pojęcia dodatkowo treścią art. 9 Konwencji prowadzi zatem do wniosku, że swobodę sumienia, o której mowa w art. 23 k.c., należy rozumieć jako wolność m.in. w zakresie wyboru religii (wyznania) oraz wolność w zakresie praktykowania tej religii – indywidualnie lub wspólnie z innymi wyznawcami. Dobrem osobistym, wymienionym w art. 23 k.c. i podlegającym ochronie, jest więc swoboda w zakresie przyjęcia określonego wyznania, swoboda w wyrażaniu swoich przekonań religijnych oraz swoboda wykonywania określonych praktyk. Naruszenie analizowanego dobra osobistego wyrażać się zatem będzie m.in. w narzucaniu obowiązków przyjęcia określonej religii czy podejmowania pewnych praktyk, bądź w podejmowaniu takich działań, które stanowiąc będą przeszkodę w realizowaniu któregośkolwiek ze wskazanych aspektów wolności wyznania”¹³⁹.

W razie bezprawnego naruszenia lub zagrożenia prawa osobistego uprawnionemu służą poniżej wskazane środki ochronne w postaci powództw o: ustalenie oparte na art. 189 KPC, powód może żądać ustalenia przez sąd istnienia lub nieistnienia stosunku prawnego lub prawa, gdy ma w tym interes prawny; zaniechanie (art. 24 § 2 KC); usunięcie skutków naruszenia (art. 24 KC); i zadośćuczynienie pieniężne lub zapłatę na cel społeczny (art. 24 § 1 zd. 3 KC).

Ochrony może domagać się jedynie osoba bezpośrednio poszkodowana, co w tym kontekście oznacza osobę, do której (przeciw której) była skierowana dana wypowiedź czy zachowanie¹⁴⁰. Należy wskazać, że w praktyce orzeczniczej panuje zgoda co do braku podstaw do stwierdzenia naruszenia dóbr osobistych wskutek działań rodziców realizujących swoje uprawnienia co do kierowania wychowaniem dziecka. Tytułem przykładu wskazać

¹³⁹ Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 czerwca 2002 r., III KKN 618/00.

¹⁴⁰ *Komentarz do art. 23 KC*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz. Część ogólna*, red. B. Giesen [i in.], Warszawa 2014.

można na wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 20 czerwca 2013 roku¹⁴¹, w którym sąd wskazał, że ochrzzczenie dziecka i nauczanie religii, za zgodą i wiedzą jego rodziców, nie jest działaniem powodującym szkodę.

Kwestie związane z zakresem swobody korzystania z wolności światopoglądu związane są z zakresem władzy rodzicielskiej, jaką sprawują rodzice lub opiekunowie prawni nad małoletnim. Z punktu widzenia wolności sumienia dziecka istotne jest podkreślenie, iż dysponentem uprawnień związanych z wolnością sumienia w przypadku małoletnich generalnie pozostają ich rodzice lub opiekunowie prawni¹⁴².

W polskim systemie prawa cywilnego zagadnienia te regulowane są przepisami ustawy z dnia 25 lutego 1964 roku – Kodeks rodzinny i opiekuńczy.

Zgodnie z aktualnym stanem prawnym dziecko pozostaje pod władzą rodzicielską¹⁴³ aż do uzyskania pełnoletności. Władza rodzicielska matki dziecka powstaje z chwilą jego urodzin. Władza rodzicielska ojca jest uzależniona od tego, czy dziecko pochodzi ze związku formalnego (małżeńskiego) czy nieformalnego (pozamałżeńskiego). Prawo przewiduje także sytuację, gdy ze względu na wiek lub ubezwłasnowolnienie jednego lub obojga rodziców władza rodzicielska nie powstanie w ogóle.

Władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom¹⁴⁴. O ile nie zapadło orzeczenie sądu rodzinnego o zakresie sprawowania władzy rodzicielskiej, żaden z rodziców nie jest uprzywilejowany w jej wykonywaniu. Wyjątki od tej zasady wynikają z faktu śmierci, ubezwłasnowolnienia lub ograniczenia zakresu władzy rodzicielskiej wobec jednego lub obu rodziców. W sytuacji, gdy żaden z rodziców nie może sprawować władzy rodzicielskiej sąd rodzinny ustanawia dla dziecka opiekę.

Z punktu widzenia zakresu swobody dziecka w korzystaniu z własnych praw (m.in. w zakresie wolności światopoglądowej) istotne znaczenie ma

---

¹⁴¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 20 czerwca 2013 r., sygn. I ACa 353/13.

¹⁴² A. Mezglewski, *Prawo dziecka do nieuwajniania lub wyrażania przekonań religijnych w aspekcie przepisów prawa polskiego dotyczących nauczania religii*, w: *Dziecko. Studium interdyscyplinarne*, red. E. Sowińska [i in.], Lublin 2008, s. 232.

¹⁴³ Art. 92. Dziecko pozostaje aż do pełnoletności pod władzą rodzicielską. Warto zwrócić uwagę, iż w ostatnim okresie w prawie międzynarodowym pojawia się określenie „odpowiedzialność rodziców” czy „odpowiedzialność rodzicielska” – zob. art. 18 Konwencji Praw Dziecka, rozporządzenie Rady Europy z 27 listopada 2003 roku, nr 2201/2003/WE; rozporządzenie z 29 maja 2000 roku, nr 1347/2000/ WE; rekomendacja RE nr R(84)4, przy czym jest to pojęcie szersze niż zakres władzy rodzicielskiej opisany w k.r.o.

¹⁴⁴ Art. 93. § 1. Władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom.

określenie, na czym polega władza rodzicielska. Należy zwrócić uwagę, że kodeks rodzinny i opiekuńczy nie zawiera żadnej definicji legalnej władzy rodzicielskiej. Zakres tego pojęcia można dekodować analizując poszczególne obowiązki i uprawnienia tworzące tą władzę¹⁴⁵. W myśl kodeksu rodzinnego władza rodzicielska stanowi kompleks wzajemnych uprawnień i obowiązków rodziców i dziecka¹⁴⁶. Ze strony rodziców obejmuje obowiązek i prawo rodziców do wykonywania pieczy nad osobą i majątkiem dziecka oraz wychowania dziecka z poszanowaniem jego godności i praw¹⁴⁷. Dziecko pozostające pod władzą rodzicielską winno jest rodzicom posłuszeństwo. Władza rodzicielska powinna być wykonywana tak, jak wymaga tego dobro dziecka¹⁴⁸ i interes społeczny. Rodzice obowiązani są do kierowania wychowaniem dziecka, przy dbałości o jego rozwój fizyczny i duchowy¹⁴⁹. Z ostatnim wiąże się nałożony na dziecko obowiązek wysłuchania opinii i zaleceń rodziców przed podjęciem decyzji w sprawach, w których dziecko może podjąć ją samodzielnie.

Zakres władzy rodzicielskiej, wskutek wieloletniej ewolucji poglądów i z uwagi na zrozumienie i akceptację praw dziecka jako osoby ludzkiej, nie jest nieograniczony. Prawo nakłada na rodziców obowiązek poszanowania godności dziecka oraz obowiązek wykonywania władzy rodzicielskiej w sposób nieszkodzący dobru dziecka i interesowi społecznemu. Z uwagi na proces dorastania i dojrzewania dziecka, rodzice powinni brać przy

---

¹⁴⁵ Art. 95. § 1. Władza rodzicielska obejmuje w szczególności obowiązek i prawo rodziców do wykonywania pieczy nad osobą i majątkiem dziecka oraz do wychowania dziecka, z poszanowaniem jego godności i praw. § 2. Dziecko pozostające pod władzą rodzicielską winno rodzicom posłuszeństwo, a w sprawach, w których może samodzielnie podejmować decyzje i składać oświadczenia woli, powinno wysłuchać opinii i zaleceń rodziców formułowanych dla jego dobra. § 3. Władza rodzicielska powinna być wykonywana tak, jak tego wymaga dobro dziecka i interes społeczny. § 4. Rodzice przed powzięciem decyzji w ważniejszych sprawach dotyczących osoby lub majątku dziecka powinni je wysłuchać, jeżeli rozwój umysłowy, stan zdrowia i stopień dojrzałości dziecka na to pozwala, oraz uwzględnić w miarę możliwości jego rozsądne życzenia.

¹⁴⁶ Warto zwrócić uwagę na uchwałę SN z dnia 9 czerwca 1976 roku, sygn. III CZP 46/76, w której Sąd Najwyższy spostrzegł, że władza rodzicielska to przede wszystkim obowiązki rodziców wobec dziecka, zaś uprawnienia są niejako wtórnym składnikiem tej władzy.

¹⁴⁷ Por. uchwała SN z dnia 14.06.1988 r., III CZP 42/88, OSNCPIUS 1989, nr 10, poz. 156 oraz III CZP 46/75, OSNCPIUS 1976, nr 9, poz. 184.

¹⁴⁸ Por. SN 11.01.2000 r., I CKN 327/98, Biul. SN 2000, nr 4, poz. 14; SN 12.06.1992 r., III CZP 48/92, OSNCPIUS 1992, nr 10, poz. 179.

¹⁴⁹ Por. J. Ignatowicz, w: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2003, s. 813–814.

okazji podejmowania decyzji w sprawach istotnych dla dziecka jego opinii i uwzględniać je w przypadku, gdy są to opinie rozsądne i możliwe do realizacji bez szkody dla interesu dziecka.

Przejawem swobody małoletniego w zakresie realizacji wolności wyznania jest kwestia możliwości swobodnego dysponowania pewnymi składnikami majątkowymi na rzecz związków wyznaniowych lub podobnych organizacji. Należy wskazać, iż zgodnie z normami prawa rodzinnego pewne elementy majątku małoletniego wyłączone są co do zasady z zarządu sprawowanego w całości lub w części przez rodziców albo opiekunów sprawujących opiekę nad małoletnim. W myśl omawianych norm małoletni powyżej 13 roku życia swobodnie dysponuje osiąganymi przez siebie zarobkami podobnie jak przedmiotami majątkowymi oddanymi do jego dyspozycji¹⁵⁰. Ograniczenie może być w tym wypadku nałożone przez sąd opiekuńczy. Zatem w zakresie powyższym małoletni może w ramach swojej wolności wyznania dokonywać rozporządzeń swoim majątkiem na rzecz związków wyznaniowych.

Proces wychowania obejmuje kierowanie rozwojem psychicznym, fizycznym, społecznym dziecka¹⁵¹. Rozwój duchowy obejmuje również kwestie związane z kształtowaniem światopoglądu dziecka, zatem jest to sfera powiązana z wolnością sumienia i wyznania. Prawo przyzwala rodzicom na ingerencję w sferę uprawnień dziecka, wychodząc z założenia, że dziecko dysponując ograniczonym zasobem doświadczeń i wiedzy, może podjąć nieracjonalne decyzje również w sferze światopoglądu.

Oczywiście, jak to zauważono powyżej, zakres dopuszczalnej ingerencji jest obwarowany dobrem dziecka, poszanowaniem jego godności, w skrajnych przypadkach również zdrowia dziecka, oraz stopniem dojrzałości psychicznej małoletniego.

Władza rodzicielska zobowiązuje do podejmowania działań aktywnych w zakresie zadbania, „aby dziecko żyło w określonej atmosferze, w warun-

---

¹⁵⁰ Szer, *Prawo rodzinne w zarysie*, s. 207.

¹⁵¹ Art. 96. § 1. Rodzice wychowują dziecko pozostające pod ich władzą rodzicielską i kierują nim. Obowiązani są troszczyć się o fizyczny i duchowy rozwój dziecka i przygotować je należycie do pracy dla dobra społeczeństwa odpowiednio do jego uzdolnień. § 2. Rodzice, którzy nie mają pełnej zdolności do czynności prawnych, uczestniczą w sprawowaniu bieżącej pieczy nad osobą dziecka i w jego wychowaniu, chyba że sąd opiekuńczy ze względu na dobro dziecka postanowi inaczej. O katalogu działań wchodzących w skład procesu „kierowania dzieckiem” por. Ignatowicz, w: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, s. 813–815.

kach pozwalających zaspokoić rozsądnie rozumiane jego potrzeby [...] aby nie stała się mu krzywda”¹⁵².

Wykonywanie władzy rodzicielskiej wymaga wytworzenia atmosfery zrozumienia i współpracy między sprawującymi ją rodzicami oraz dzieckiem. Z uwagi na ryzyko powstania nieporozumień w trakcie procesu wychowawczego, przepisy prawa przewidziały możliwości ingerencji organów państwowych w sferę uprawnień rodziców. W przypadku konfliktu sprawujących władzę rodzicielską, grożącego dobru dziecka, istotne decyzje może podjąć sąd opiekuńczy¹⁵³.

W przypadku gdy żadne z rodziców nie może sprawować władzy rodzicielskiej, sąd opiekuńczy wyznacza opiekuna dla małoletniego¹⁵⁴.

Należy jednak cały czas mieć na uwadze, iż obowiązująca w prawie polskim zasada autonomiczności rodziny oznacza, że ingerencja państwa w sferę stosunków rodzinnych *ultima ratio*, jak wskazuje się w literaturze, jest dopuszczalna najczęściej w sytuacjach patologicznych, powodujących zagrożenie dobra dziecka¹⁵⁵.

Należy przytoczyć stanowisko orzecznictwa w zakresie wykonywania zakresu władzy rodzicielskiej. Zgodnie z uchwałą Sądu Najwyższego z dnia 9 czerwca 1976 roku, sygn. akt III CZP 46/75¹⁵⁶, „władza rodzicielska obejmuje całokształt spraw dziecka i pieczę nad jego osobą, zarząd jego majątkiem oraz jego reprezentowanie. Do rodziców w szczególności należy nadawanie zasadniczego kierunku wychowania dziecka, z tym jednak, że kierunek ten nie powinien godzić w podstawowe zasady moralności socjalistycznej i cele Państwa Ludowego. Przy wychowywaniu dziecka rodzice powinni współdziałać ze szkołą oraz z organizacjami młodzieżowymi. Dobro dziecka pozostaje z reguły w pełnej harmonii z interesem rodziców. Jeżeli wyjątkowo dojdzie do rozbieżności między tymi wartościami, zasada dobra dziecka nie może prowadzić do zapoznawania przy podejmowaniu przez sąd

---

¹⁵² H. Haak, *Kuratela i opieka*, Toruń 2004, s. 188.

¹⁵³ Art. 97. § 1. Jeżeli władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom, każde z nich jest obowiązane i uprawnione do jej wykonywania. § 2. Jednakże o istotnych sprawach dziecka rodzice rozstrzygają wspólnie; w braku porozumienia między nimi rozstrzyga sąd opiekuńczy.

¹⁵⁴ Art. 94. § 3. Jeżeli żadnemu z rodziców nie przysługuje władza rodzicielska albo jeżeli rodzice są nieznani, ustanawia się dla dziecka opiekę.

¹⁵⁵ A. Stelmachowski, *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998, s. 38, a także *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, s. 3.

¹⁵⁶ OSNCP 1976, nr 9, poz. 184.

określonych rozstrzygnięć interesu rodziców. Jeżeli przeto w ostatecznym wyniku ochrona dziecka da się pogodzić z interesem rodziców, sąd nie może ich interesu nie wziąć pod uwagę, nawet przy założeniu, że rozstrzygnięcie wywoła pewne przejściowe skutki ujemne dla dziecka, interes rodziców musi przeto zejść na dalszy plan dopiero wtedy, gdy w żadnym razie nie da się pogodzić z uzasadnionym interesem dziecka”.

Analizując powyższe wytyczne należy odnotować położenie nacisku na takie wychowanie, aby nie stało ono w sprzeczności z „socjalistyczną moralnością”. Biorąc pod uwagę stosunek władz Polski Ludowej do kwestii związanych z religijnością, takie sformułowanie wytycznych skierowanych dla sądów niższych instancji niewątpliwie mogło mieć znaczenie dla potencjalnego zagrożenia wolności wyznania w przypadku rodziców kierujących się zasadami opartymi na wartościach religijnych a nie wynikających z ideologii socjalistycznej.

Z punktu widzenia wolności małoletniego istotne znaczenie mają normy przewidujące ograniczenie władzy rodzicielskiej z uwagi na dobro dziecka. Należy zwrócić uwagę, iż z natury stosunków rodzice – dzieci wynika brak nadzoru sądu opiekuńczego nad sprawowaniem władzy rodzicielskiej przez rodziców *ex lege* (odmienna sytuacja ma miejsce w wypadku opieki). W przypadku władzy sprawowanej przez rodziców, ingerencja sądu opiekuńczego następuje, gdy zagrożone jest dobro dziecka¹⁵⁷.

W przypadku stwierdzenia naruszenia dobra dziecka wskutek niewłaściwego wykonywania władzy rodzicielskiej, sąd opiekuńczy dysponuje następującymi możliwościami ingerencji w celu usunięcia zagrożenia interesów dziecka. W literaturze wskazuje się na cztery grupy środków ingerencji sądu opiekuńczego w sferę władzy rodzicielskiej¹⁵⁸.

Po pierwsze w dyspozycji sądu pozostają środki ingerencji stosowane w sytuacji, gdy wykonywanie władzy rodzicielskiej przez rodziców jest utrudnione z powodu przeszkód natury prawnej lub faktycznej. Wskazuje się tu sytuacje przewidziane w art. 97 § 2; art. 99, art. 102 i art. 101 § 3 k.r.o.

Drugą grupę środków ingerencji stanowią działania sądu niepozbawiające władzy rodzicielskiej, ale w pewnym zakresie ingerujące w tą władzę. Sytuacja taka została przewidziana w treści art. 58 § 1; art. 107, art. 109 k.r.o.

---

¹⁵⁷ Zob. postanowienie SN z dnia 28 kwietnia 2000 roku, sygn. II CKN 452/00.

¹⁵⁸ *Władza rodzicielska i kontakty z dzieckiem. Komentarz*, red. J. Ignaczewski, Warszawa 2012, s. 155n.

Trzecią grupę stanowią środki prowadzące do zawieszenia lub wyłączenia władzy rodzicielskiej. Są to sytuacje opisane odpowiednio w art. 110 k.r.o. i art. 111 k.r.o.

Ostatnią grupę stanowią wszelkie środki i formy pomocy, jakiej sąd opiekuńczy powinien udzielić rodzicom. Jest to sytuacja przewidziana w art. 100 k.r.o.

Należy podkreślić, iż zastosowanie ograniczenia władzy rodzicielskiej jest konsekwencją zagrożenia dobra dziecka, zaś ambiwalentne prawnie jest to, czy to zagrożenie jest zawinione przez sprawujących władzę, czy jest efektem niewłaściwego, nieudolnego czy wynika z mylnego przekonania o tym, co jest dobre dla dziecka¹⁵⁹.

Określenie „istotne sprawy dziecka” użyte w przepisie art. 97 § 2 k.r.o. jest pojęciem nieostrym. Zatem zakres tego terminu należy dekodować odwołując się do dorobku doktryny prawa rodzinnego oraz orzecznictwa. Dokonując analizy poglądów wyrażanych w literaturze wskazać można, że w kategorii istotnych spraw dziecka mieszczą się m.in. decyzje dotyczące imienia dziecka, miejsca jego pobytu, złożenia wniosku o wydanie paszportu lub dowodu osobistego¹⁶⁰, sposobu realizacji obowiązku alimentacyjnego¹⁶¹, wyboru szkoły i przyszłego zawodu, wyjazdu za granicę, obywatelstwa¹⁶², wyboru sposobu spędzenia wakacji¹⁶³, decyzja, który z rodziców wykorzysta urlop wychowawczy, i co szczególnie istotne z uwagi na przedmiot rozważań określenie kierunku wychowania dziecka¹⁶⁴. Należy podkreślić, iż w przypadku pozbawienia lub zawieszenia władzy rodzicielskiej jednego lub obojga rodziców, jak również w przypadku nieustalonego bądź zaprzeczonego ojcostwa dziecka, zwrócenie się do sądu w trybie art. 97 § 2 k.r.o. nie może mieć miejsca.

Zgodnie z przepisami k.r.o. władza rodzicielska może przysługiwać obojgu, jednemu z rodziców lub zostać odebrana obojgu rodzicom. Zgodnie bowiem z aktualnym brzmieniem art. 58 k.r.o. sąd może powierzyć wykonywanie władzy rodzicielskiej jednemu z rodziców, ograniczając władzę

---

¹⁵⁹ Tamże, s. 156.

¹⁶⁰ Uchwała SN z 3.02.2012 r. (I CZ 153/11), LEX nr 1130293.

¹⁶¹ Uchwała SN z 30.05.1985 r. (III CZP 26/85), OSNC 1986/4, poz. 45.

¹⁶² J. Ignatowicz, w: *System prawa rodzinnego i opiekuńczego*, red. J.S. Piąkowski, Wrocław 1985, s. 808.

¹⁶³ H. Ciepła, w: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, red. K. Piasecki, Warszawa 2002, s. 618.

¹⁶⁴ H. Haak, *Władza rodzicielska. Komentarz*, Toruń 1995, s. 59.

rodzicielską drugiego do określonych obowiązków i uprawnień w stosunku do osoby dziecka. Jak wskazuje się w literaturze, tego rodzaju rozwiązanie jest obecnie podstawowym modelem rozstrzygnięcia o władzy rodzicielskiej w wyroku rozwodowym, ponieważ pozostawienie jej obojgu rodzicom uzależnione jest od spełnienia dodatkowych przesłanek (zgodny wniosek rodziców, przedstawienie przez nich „porozumienia”, zasadne oczekiwanie, że będą współdziałać w sprawach dziecka)¹⁶⁵. Konsekwencją powyższego jest wymóg zawarcia w sentencji wyroku wydanego na podstawie art. 58 § 1a k.r.o. określenie zakresu uprawnień i obowiązków rodzica, którego ograniczenie dotyczy¹⁶⁶. Wymóg ten koresponduje ze stanowiskiem wyrażonym przez Sąd Najwyższy w Wytycznych wymiaru sprawiedliwości i praktyki sądowej w zakresie stosowania przepisów art. 56 oraz art. 58 kodeksu rodzinnego i opiekuńczego¹⁶⁷.

Ograniczenie władzy rodzicielskiej może nastąpić również na podstawie art. 109 k.r.o.

Przesłanką ograniczenia władzy rodzicielskiej w trybie art. 109 k.r.o. jest zagrożenie dobra dziecka. Może być ono orzeczone w stosunku do jednego lub obojga rodziców oraz dotyczyć jednego bądź wszystkich dzieci określonych rodziców¹⁶⁸. Sąd posiada swobodę w określeniu zakresu orzeczanego ograniczenia władzy rodzicielskiej.

Najdalej idące postaci ograniczenia władzy rodzicielskiej to umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej¹⁶⁹, rodzinnym domu dziecka albo w instytucjonalnej pieczy zastępczej lub też w zakładzie opiekuńczo-leczniczym, w zakładzie pielęgnacyjno-opiekuńczym lub w zakładzie rehabilitacji leczniczej (art. 109 § 2 pkt 5 k.r.o.). W przypadku tym w art. 1121 k.r.o. przewidziany

---

¹⁶⁵ W. Stojanowska, w: *Nowelizacja prawa rodzinnego na podstawie ustaw z 6 listopada 2008 r. i 10 czerwca 2010 r. Analiza. Wykładnia. Komentarz*, red. taż, Warszawa 2011, s. 76–77.

¹⁶⁶ Tak W. Stojanowska, w: *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, s. 694.

¹⁶⁷ Uchwała SN z 18.03.1968 r. (III CZP 70/66), OSNC 1968/5, poz. 77. W pkt. 5 wytycznych wskazano że treść obowiązków rodzica, któremu ograniczono władzę rodzicielską, obejmować może przykładowo „decyzje co do kwestii związanych ze zmianą miejsca pobytu dzieci, z organizowaniem ich wypoczynku i wczasów, ich leczeniem, z wyborem szkoły, nauką pozaszkolną, zasadami wychowania, kierunkiem i zakresem wykształcenia, praktyką zawodową, wyborem zawodu itd.”.

¹⁶⁸ *System prawa rodzinnego i opiekuńczego*, s. 860.

¹⁶⁹ Analiza instytucji oraz praktyki jej stosowania zob. E. Holewińska-Łapińska, *Orzekanie o umieszczeniu małoletniego w rodzinie zastępczej*, „Prawo w Działaniu”, 4(2008), s. 12–103 oraz wskazana tam bogata literatura.

został rozdział pieczy między rodziców, a rodziców zastępczych, osoby prowadzące rodzinny dom dziecka i kierujących wymienionymi placówkami. Zgodnie z tym przepisem do rodziny zastępczej (i innych wymienionych w omawianym przepisie osób), u której umieszczono dziecko, należy obowiązek i prawo wykonywania bieżącej pieczy oraz obowiązek jego wychowania, jak również reprezentowania w tych sprawach, w szczególności w dochodzeniu świadczeń przeznaczonych na zaspokajanie jego potrzeb. Natomiast pozostałe obowiązki i prawa wynikające z władzy rodzicielskiej należą nadal do rodziców dziecka¹⁷⁰. Z zakresu obowiązków i praw rodziców zostało wyłączone sprawowanie bieżącej pieczy nad dzieckiem, wychowywanie go i reprezentowanie w tych sprawach. Powstaje zatem pytanie, czy w zakresie (niezdefiniowanego prawnie) pojęcia „bieżącej pieczy” wchodzi również decydowanie o zagadnieniach związanych z wolnością sumienia i wyznania¹⁷¹. Wydaje się, że należy uznać za bieżącą pieczę decydowanie o sprawach bieżących związanych np. z udziałem w obrzędach religijnych, jednakże decyzje o bardziej długofalowym charakterze (np. zmiana wyznania) zdają się wykraczać poza zakres bieżącej pieczy. Na gruncie wolności w sferze światopoglądowej interwencja sądu byłaby zatem uzasadniona np. w przypadku, gdy zasady wiary wyznawanej przez rodziców wymagałyby dokonywania obrzędów narażających zdrowie czy moralność dziecka. Podobna sytuacja może mieć miejsce w przypadku, gdy wyznanie rodziców ogranicza możliwość korzystania dziecka z pewnych form pomocy medycznej¹⁷².

Należy jednak podkreślić, iż dla zastosowania środków prowadzących do ograniczenia czy pozbawienia władzy rodzicielskiej, zagrożenia, choć cały czas potencjalne, musi mieć charakter bezpośredni i realny.

Jedną z gałęzi prawa cywilnego jest ustawodawstwo poświęcone unormowaniu stosunków pracy. Zagadnienia dotyczące ochrony praw pra-

---

¹⁷⁰ J. Słyk, *Rozstrzygnięcie o istotnych sprawach dziecka w przypadku braku porozumienia rodziców (art. 97 § 2 k.r.o.)*, „Prawo w Działaniu”, 14(2013), s. 86.

¹⁷¹ Kierując się stanowiskiem wyrażanym w literaturze, zgodnie z którym decyzje dotyczące spraw perspektywicznych dla dziecka nie są bieżącą pieczą – J. Strzebińczyk, w: *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. T. Smoczyński, Warszawa 2011, s. 344 (*System prawa prywatnego*, t. 12) – decyzje dotyczące wolności sumienia i wyznania nie wchodziłyby w zakres bieżącej pieczy. Podobne wnioski można wysnuć w oparciu o stanowisko prezentowane przez Ignaczewskiego, *Władza rodzicielska i kontakty z dzieckiem*, s. 159.

¹⁷² Za wyjątkiem sytuacji, w której przepisy regulujące udzielanie świadczeń medycznych zwalniają lekarzy z konieczności uzyskiwania zgody rodziców na wykonanie zabiegu.

cowniczych, w tym w zakresie wolności sumienia i wyznania, zawarte są w ustawie z dnia 26 czerwca 1976 roku Kodeks Pracy¹⁷³. Funkcję przepisu gwarancyjnego w ramach prawa pracy stanowi norma art. 11 z indeksem 3 k.p. stanowiąca o niedopuszczalności dyskryminacji z uwagi m.in. na wiek, religię czy wyznanie¹⁷⁴ a także art. 18 statuujący zasadę równego traktowania w pracy. Zagadnienie ochrony wolności sumienia i wyznania w prawie pracy dotyczy pracowników młodocianych. Zgodnie z przepisami Kodeksu pracy młodocianym jest osoba, która ukończyła 16 lat, a nie ukończyła 18 roku życia¹⁷⁵. Prawo pracy, w zakresie ochrony wolności w sferze światopoglądowej, nie różnicuje uprawnień pracowników młodocianych i pozostałych.

Zgodnie z przepisami prawa pracy pracodawca jest obowiązany szanować godność i inne dobra osobiste pracownika¹⁷⁶. Prawo pracy zakazuje stosowania jakichkolwiek rozwiązań dyskryminujących lub różnicujących pracowników m.in. ze względu na wyznanie¹⁷⁷. Poza wskazanymi powyżej normami stanowiącymi o równości pracowników bez względu na płeć, wiek, niepełnosprawność, rasę, religię, narodowość, przekonania polityczne, przynależność związkową, pochodzenie etniczne, wyznanie, orientację seksual-

---

¹⁷³ Dz. U. z 1974 r. Nr 24, poz. 141 ze zm.

¹⁷⁴ Zakaz dyskryminacji w sferze prawa pracy koresponduje z normami art. 2 ust. 1 PDPC, art. 26 MPPGSiK, art. 2 ust. 2 MPPOiP, art. 1 ust. 1 lit. a Konwencji nr 111 MOP z dnia 25.06.1958 r. Zob. wyrok SN z dnia 10.09.1997 r., I PKN 246/97. W zakresie zakazu dyskryminacji z powodów przekonani wyznaniowych zob. wyrok SN z dnia 6.09.1990 r., I PRN 38/90.

¹⁷⁵ Art. 190. § 1. Młodocianym w rozumieniu kodeksu jest osoba, która ukończyła 16 lat, a nie przekroczyła 18 lat. § 2. Zabronione jest zatrudnianie osoby, która nie ukończyła 16 lat.

¹⁷⁶ Art. 111. Pracodawca jest obowiązany szanować godność i inne dobra osobiste pracownika.

¹⁷⁷ Art. 113. Jakakolwiek dyskryminacja w zatrudnieniu, bezpośrednia lub pośrednia, w szczególności ze względu na płeć, wiek, niepełnosprawność, rasę, religię, narodowość, przekonania polityczne, przynależność związkową, pochodzenie etniczne, wyznanie, orientację seksualną, a także ze względu na zatrudnienie na czas określony lub nieokreślony albo w pełnym lub w niepełnym wymiarze czasu pracy – jest niedopuszczalna. Art. 18 z indeksem 3a. § 1. Pracownicy powinni być równo traktowani w zakresie nawiązania i rozwiązania stosunku pracy, warunków zatrudnienia, awansowania oraz dostępu do szkolenia w celu podnoszenia kwalifikacji zawodowych, w szczególności bez względu na płeć, wiek, niepełnosprawność, rasę, religię, narodowość, przekonania polityczne, przynależność związkową, pochodzenie etniczne, wyznanie, orientację seksualną, a także bez względu na zatrudnienie na czas określony lub nieokreślony albo w pełnym lub w niepełnym wymiarze czasu pracy.

ną, gwarancje wolności wyznania i sumienia przejawiają się w przepisach regulujących prawo do czasu wolnego niezbędnego do odbycia praktyk religijnych przewidzianych przez zasady danego wyznania.

Określenie poszczególnych dni stanowiących święta dla poszczególnych wyznań zostało dokonane w ustawach regulujących status i stosunek państwa polskiego do poszczególnych kościołów i związków wyznaniowych. Młodociany pracownik, będący wiernym jednego z wyznań o unormowanym statusie, posiada prawo do uzyskania zwolnienia od pracy na czas niezbędny do odbycia obrzędów religijnych.

* * *

Jak wskazano na wstępie powyższego rozdziału system prawa PRL miał charakter otwarty. Sytuację prawną obywateli i instytucji normowały w istocie nie akty normatywne w postaci Konstytucji i ustaw, ale akty prawne niższego rzędu, często w postaci niepublikowanych zarządzeń, okólników, instrukcji czy wytycznych. Pomimo formalnego wymogu zgodności aktów instrukcyjnych z obowiązującymi ustawami, jednak faktycznie nie był on respektowany.

Zmiana ideologii stanowiącej fundamenty przyjmowanych rozwiązań prawnych, spowodowała radykalnie odmienne postrzeganie roli religii w życiu społecznym. Władze komunistyczne, inspirowane wzorcami płynącymi z wschodniej granicy, kierowały się koncepcją laicyzacji życia społecznego. Przyjęte rozwiązania formalnie wskazywały na poszanowanie zasady wolności sumienia i wyznania, gwarantowały ochronę przed dyskryminacją z uwagi na wyznanie czy przekonania religijne. Jako *novum* należy potraktować regulację sytuacji prawnej i objęcie ochroną osób bezwyznaniowych, które były generalnie nieznane prawu okresu II Rzeczypospolitej.

W przypadku prawa cywilnego i karnego doprowadzono do unifikacji a później kodyfikacji prawa. Należy wskazać, iż przepisy prawa karnego otaczały ochroną wolność sumienia i wyznania. Oczywiście czym innym był zapis ustawy, a czym innym praktyka jego stosowania. Przepisy prawa karnego pozostawiały dość znaczny margines interpretacyjny, co pozwalało na wykorzystanie ich do zwalczania uważanego za najgroźniejszego przeciwnika partii Kościoła katolickiego.

W przypadku prawa cywilnego i rodzinnego kodyfikacja doprowadziła do ustanowienia zlaicyzowanego systemu prawa.

Jak wskazuje się w literaturze, realizację celów związanych z laicyzacją życia społecznego zamierzano osiągnąć w drodze szeregu działań admini-

stracyjnych, skierowanych przeciwko inicjatywom Kościoła, które wychodziły poza mury świątyni. Istotnym elementem tej taktyki miało być położenie nacisku na kształtowanie w społeczeństwie postaw indyferentnych religijnie dla osiągnięcia pełnej świeckości życia publicznego¹⁷⁸. Działania organów władzy skierowane przeciwko aktywności Kościoła przybierały różne formy i natężenie. Nie wdając się w szczegółową analizę, która jest przedmiotem bogatej literatury¹⁷⁹, wskazać można, że spektrum tych działań obejmowało podważenie autorytetu Kościoła katolickiego¹⁸⁰, podważenie podstaw ekonomicznych jego funkcjonowania¹⁸¹, oraz utrudnianie funkcjonowania poprzez szykany wobec kapłanów i zakonników¹⁸². W zależności od okresu i obowiązujących wówczas norm prawnych miały one bardziej lub mniej drastyczny przebieg.

Jak podnosi się w literaturze, PRL w późniejszym stadium trwania nie była przykładem klasycznego państwa totalitarnego¹⁸³. Pomimo tego utrzymanie władzy wymagało działań identyfikujących aktywność ośrodków mogących stanowić konkurencję dla władz, kontrolę tych ośrodków i osób z nimi sympatyzujących oraz reagowanie na tą aktywność. Istotne znaczenie w tych działaniach pełniły organy tworzące aparat bezpieczeństwa wewnętrznego, w szczególności SB. Działania rozpoznawcze skierowane wobec konkurencyjnych dla władz ośrodków (mające charakter niejawni) uzupełniały jawne działania propagandowe, mające podważyć zaufanie obywateli do opozycji (rozumianej jako grupy kwestionujące zastany

---

¹⁷⁸ Dudek, Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce*, s. 125–127.

¹⁷⁹ Zob. np. Ł. Marek, „Kościół to nasz wróg”. *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na terenie województwa katowickiego w latach 1956–1970*, Katowice 2009; R. Łatka, J. Marecki, *Kościół katolicki w Polsce rządzonej przez komunistów*, Warszawa 2017.

¹⁸⁰ Przede wszystkim poprzez działania propagandowe ale również poprzez nagłaśnianie wydarzeń, które z uwagi na prawdziwe lub nie uchybienia duchownych powodowały negatywną ocenę ich zachowań.

¹⁸¹ Głównie poprzez zabór majątków kościelnych jako akcję skierowaną wobec Kościoła jako instytucji ale również jako formę nacisku na duchownych w drodze stosowania środków karno-skarbowych.

¹⁸² Tu oprócz sankcji administracyjnych główną rolę odgrywały przynajmniej w początkowym okresie istnienia PRL sankcje karne, stosowane z dużą bezwzględnością. Zob. szeroko omówienie w *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004.

¹⁸³ Definicję i wskazanie kryteriów jakie określają państwo totalitarne przedstawiono, w: C.J. Friedrich, Z. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1965.

stan rzeczy). Działania operacyjne podejmowane przez SB wobec kręgów związanych między innymi z Kościołem katolickim są przedmiotem wielu opracowań bazujących na zachowanych materiałach operacyjnych¹⁸⁴.

Wobec samych małoletnich stosowane były metody bezpośredniego oddziaływania – indoktrynacja i propaganda przy odcięciu możliwości pozyskania innego stanowiska. Natomiast gros działań związanych z wolnością małoletnich w sferze światopoglądu koncentrowała się jednak na utrudnianiu działania Kościoła katolickiego przez organy państwa w drodze działań administracyjnych, działań zmierzających do inwigilacji Kościoła katolickiego i uzyskania wpływu na jego działania. Należy zwrócić uwagę, że formalnie państwo uznawało zasadę wolności sumienia, jedynie jej interpretacja była wyjątkowo jednostronna. Ponadto należy zwrócić uwagę, że działania organów państwa w większości były dokonywane tak, aby nie prowokować nadmiernych odruchów sprzeciwu. Stosowano taktyczne ustępstwa, aby osiągnąć długofalowy cel.

Zakres wolności sumienia i wyznania osób małoletnich odzwierciedlał się głównie w sferze regulacji dotyczącej oświaty. Z uwagi na znaczną wagę, jaką zarówno władze, jak też Kościół katolicki przykładały do kwestii walki o przekonania młodzieży, to właśnie kwestia możliwości nauczania religii w szkołach stała się przedmiotem najbardziej zaciepłych sporów.

Jak wskazywano powyżej władze dążyły do laicyzacji szkolnictwa, początkowo wpływając pośrednio poprzez przepisy dotyczące kompetencji kadry nauczającej religię, poprzez uznanie religii za przedmiot nadobowiązkowy a w szczególności poprzez konsekwentne ignorowanie zapisów Konstytucji marcowej i Konkordatu określających przymus nauki religii w szkołach publicznych. Zmiana Konstytucji w 1952 roku otworzyła drogę do usunięcia religii ze szkół. Ukoronowaniem tego procesu stała się ustawa o systemie oświaty z 1961 roku.

W praktyce pierwszych lat PRL, również w zakresie wolności wyznania jak i nauczania religii, formalnie obowiązywały przepisy Konstytucji

---

¹⁸⁴ Z uwagi na obszerny zasób literatury wskazuję tylko tytułem przykładu A. Poniński, *Formy inwigilacji służby bezpieczeństwa wobec wrocławskiego seminarium duchownego w latach 1956–1989*, „Studia Włocławskie”, 11(2009), s. 371–404. Uwagi godny jest fakt, iż inwigilacja i rozpoznanie potencjalnych współpracowników rozpoczynano już na etapie szkoły średniej (sic!!!), E. Kosobudzka, *Rozpracowanie Kurii Biskupiej w Lublinie przez aparat bezpieczeństwa PRL w latach 1946–1974*, „Annales UMCS. Sectio F, Historia”, 67(2012), z. 1, s. 87–110, czy A. Dziurdziok, *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupiej w Polsce*, Warszawa 2009.

marcowej. Jednakże radykalnie zmieniła się ich interpretacja. Artykuł 120 Konstytucji został *de facto* podważony poprzez nadanie istotniejszej wagi artykułom 111 i 112 Konstytucji¹⁸⁵.

Formalnie PRL uznawał wolność wyznania (tak jak w obowiązujących do 1952 roku przepisach Konstytucji marcowej czy w dekreście z 5 sierpnia 1949 roku a następnie Konstytucji z 1952 roku) jednakże sposób interpretacji norm dokonywany przez władze był zupełnie odmienny od interpretacji tych samych przepisów dokonywanej np. przez Kościół katolicki. Dla Kościoła zapisy dekretu stanowiły podstawę do domagania się zachowania prawa do wykonywania praktyk religijnych w tym nauczania religii, dla władz zaś stanowiły podstawę prześladowania duchownych, którzy mieli jakoby naruszać wolność wyznania małoletnich czy ich rodziców zmuszając ich do udziału lub wysyłania dzieci na lekcje religii. Z uwagi na rozstrzygnięcie tego rodzaju sporów przez organy *de facto* podległe władzy centralnej, to która wykładnia zostanie uznana za prawidłową nie budziło wątpliwości. Taktyczne ustępstwa władz (jak np. podpisanie porozumienia z 14 kwietnia 1950 roku) stanowiły jedynie taktyczny wybieg i miały stworzyć obraz władzy dążącej do kompromisu. O rzeczywistych intencjach władz świadczyły działania administracyjne ograniczające dostępność religii w szkołach. Przybierały one postać np. stwarzania pozoru wolności wyboru nauczania religii w szkołach (okólnik nr 32 z 11 grudnia 1956 roku, czy okólnik nr 11 z 14 kwietnia 1959 roku) czy utrudniające zapewnienie wystarczającej ilości kadr dla prowadzenia katechezy (zarządzenie z 26 stycznia 1957 roku a następnie kolejne akty uniemożliwiające wykładanie religii zakonnikom).

Niewątpliwie sposobem ograniczania roli Kościoła i religii na etapie edukacji były inicjatywy służące utworzeniu szkół, w których programowo nie miało być religii. Realizując ten zamiar utworzono szkoły Towarzystwa Przyjaciół Dzieci (TPD).

Oprócz działań dotyczących szkolnictwa powszechnego, władze uderzały również wprost w instytucje edukacyjne prowadzone przez Kościół. Jednym z przejawów było np. zlikwidowanie niższych seminariów duchownych

---

¹⁸⁵ Konsekwencją takiej interpretacji był okólnik nr 50 z dnia 13 września 1945 r. oraz okólnik z dnia 30 października 1945 roku. W konsekwencji zapis o obowiązku uczęszczania na lekcje religii stał się martwy, bowiem to wola rodziców decydowała o tym, czy dzieci będą chodziły na religie czy nie. Zob. H. Konopka, *Religia w szkołach Polski Ludowej. Problem nauczania religii w polityce państwa (1944–1961)*, Białystok 1998, s. 24; G. Harmaciński, *Podstawy prawne katechizacji w Polsce po 1945 roku*, „Studia Paradayskie”, 5(1995), s. 66.

oraz próby objęcia nadzorem wyższych seminariów duchownych¹⁸⁶. W ramach starań o ograniczenie wpływów religii i Kościoła na dzieci i młodzież podjęto szeroko zakrojone działania mające na celu „zagospodarowanie” również czasu wolnego młodzieży. Zajęcia sportowe czy kulturalne miały zniechęcić do udziału np. w rekolekcjach czy innych uroczystościach organizowanych przez Kościół. Istotną rolę w indoktrynacji młodzieży miały w zamierzeniach władz odegrać powszechne organizacje wzorowane na radzieckich pionierach – np. Związek Młodzieży Polskiej i jego przybudówki¹⁸⁷ oraz organizacje pokrewne jak Związek Młodzieży Wiejskiej, Związek Młodzieży Socjalistycznej¹⁸⁸. Podobnie duże znaczenie przywiązywano do prób wyeliminowania z ruchu harcerskiego wszelkich odniesień do religii czy tradycji chrześcijańskiej¹⁸⁹.

Wskazać należy, że był to tylko jeden z elementów zwalczania Kościoła, konsekwentnie prowadzonego właściwie przez cały okres istnienia Polski Ludowej. Proces negowania i minimalizowania roli Kościoła katolickiego w społeczeństwie i życiu publicznych trwał w zasadzie do schyłkowych lat istnienia PRL. Jak wskazuje się w literaturze, w okresie istnienia PRL system prawny formalnie uznawał zasadę wolności wyznania i sumienia, „nie kwestionowano jednak w Polsce formalnych podstaw wolności religijnej udzielano im oficjalnej ochrony, a akty kradzieży lub wandalizmu na tle religijnym były faktycznie skutecznie karane. Walka ideologiczna toczyła

---

¹⁸⁶ Zagadnienie to jest szeroko opisane w literaturze. Na temat likwidacji tzw. małych seminariów, burs i szkół prowadzonych przez wspólnoty zakonne zob. J. Marecki, *Likwidacja niższych seminariów zakonnych na terenie woj. krakowskiego*, w: *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*, t. 1, red. R. Terlecki, J. Szczepaniak, Kraków 2007, s. 135–164; J. Wąsowicz, *Likwidacja salezjańskich zakładów wychowawczych*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, 2007, nr 4, s. 49–56; A. Mezglewski, *Akcja likwidacyjna niższych zakonnych seminariów duchownych w dniu 3 lipca 1952 roku*, w: *Divina et Humana. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisławski, Lublin 2001, s. 145–157. O analogicznych działaniach podejmowanych w innych państwach bloku wschodniego zob. *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*.

¹⁸⁷ Szeroko pisze o tym m.in. J. Wołoszyn, „Walczyć o dusze młodzieży”. Zmagania Związku Młodzieży Polskiej z Kościołem katolickim na Lubelszczyźnie 1948–1957, Lublin 2009.

¹⁸⁸ M. Wierzbicki, *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie*, Warszawa 2006.

¹⁸⁹ Zob. W. Hausner, M. Kapusta, *Harcerstwo duchowej niepodległości. Duszpasterstwo harcerskie w dokumentach Służby Bezpieczeństwa i archiwaliach harcerskich 1983–1989*, Kraków 2009.

się z dużym nasileniem w sposób pośredni, z wykorzystaniem środków administracyjno-prawnych”¹⁹⁰.

Formalne gwarancje wolności sumienia i wyznania w istocie nie miały przełożenia na praktykę. Władze powoływały się na zasadę wolności sumienia dla uzasadnienia usuwania konkurencyjnych wpływów Kościoła z życia publicznego.

Podstawową przeszkodą dla przestrzegania wolności sumienia był brak instytucjonalnych gwarancji dochodzenia praw wynikających z tej zasady. Ponadto należy wskazać na zakres instrumentów pozaprawnych, których stosowanie przez różnego rodzaju organy władz wpływały na zakres swobody wyznania.

Formalnie akceptowane akty prawa międzynarodowego, regulujące w określonym zakresie zagadnienia wolności sumienia i wyznania, nie znajdowały przełożenia na praktykę stosowania prawa.

Omawiając kwestię faktycznej realizacji wolności sumienia i wyznania nie sposób pominąć jeszcze jednego niezwykle istotnego elementu. Najistotniejsze jest bowiem nie tyle ustanowienie formalnych instrumentów ochrony wolności co ich realne działanie, przez które należy rozumieć istnienie organów niezależnych od władzy ustawodawczej lub wykonawczej, których zadaniem jest temperowanie zapędów tych władz. Wiąże się to oczywiście z zagadnieniem trójpodziału władz. Należy tu przytoczyć celną ocenę koncepcji podziału władz obowiązującą w radzieckiej teorii i praktyce prawa – „w organizacji władzy państwowej nie uznaje państwo sowieckie zasady podziału władz. Te same organy wykonują funkcje ustawodawcze i administracyjne, a sądy są jedynie pod względem technicznym wyodrębnionymi organami administracji. Zasada niezawisłości sądów jest uważana za fikcję i nie uznawana. Wobec nieuznawania zasady praworządności zanika również hierarchia norm, a więc i materialna różnica między ustawą, aktem administracyjnym a wyrokiem nie jest czymś istotnym”¹⁹¹.

Nie ulega wątpliwości, iż w państwie *quasi* totalitarnym formalne zapisy norm są zazwyczaj stosowane w sposób zgodny z oczekiwaniami władz. Skoro nie budzi obecnie wątpliwości fakt podporządkowania władzy

---

¹⁹⁰ T. Sokołowski, *Prawo cywilne o naruszaniu wolności religijnej*, w: *O wolność słowa i religii. Praktyka i teoria*, red. F. Longchamps de Berier, K. Szczucki, Warszawa 2016, s. 20–21.

¹⁹¹ K. Grzybowski, *Ustrój Związku Socjalistycznych Sowietkich Republik. Doktryna i konstytucja*, Kraków 1929, s. 146–147.

sądowniczej organom władzy wykonawczej PRL¹⁹², to gwarantowane przez zapisy ustawowe wolności były iluzją, o ile nie miały być wykorzystane w interesie władz. Na tą okoliczność, w kontekście stosowania pierwszych powojennych aktów prawno-karnych jako środka do m.in. prześladowań duchowieństwa, zwraca się uwagę w literaturze¹⁹³. Zgodzić należy się z tezą, zgodnie z którą „Paradoksalnie groźna była nie sama literalna treść przywołanych powyżej przepisów. Dostyc swobodne interpretowanie ustawowych znamion (czyli cech, jakie musiały być spełnione, aby zachowanie uznać za przestępcze), doprowadziło do znacznego rozszerzenia zakresu odpowiedzialności karnej osób na tej podstawie prawnej. Nie było to zgodne z funkcjonującymi w nauce prawa wymogami wykładni. Liczył się jednak główny cel – walka z przeciwnikiem klasowym”¹⁹⁴. Powyższe uwagi były aktualne również w okresie późniejszym, zmieniła się jedynie skala stosowania tych najbardziej radykalnych środków represji. Podporządkowanie wymiaru sprawiedliwości władzy państwowej było jednym z najważniejszych etapów ugruntowania nowego porządku¹⁹⁵, co w pełni uzasadnia wypowiedź H. Świątkowskiego: „Sądy w Polsce Ludowej są jednym z narzędzi dyktatury proletariatu”¹⁹⁶.

Realna akceptacja zasady trójpodziału władz nie była możliwa do zaakceptowania przez sprawujących rządy, wobec powyższego podjęto szereg działań mających podporządkować władzę sądowniczą władzy wykonawczej¹⁹⁷. Z uwagi na obawy o „reakcyjność” dawnych kadr wymiaru

---

¹⁹² A. Rzepliński, *Przystosowanie ustroju sądownictwa do potrzeb państwa totalitarnego w Polsce w latach 1944–1956*, w: *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lata 1944–1956*, red. W. Kulesza, A. Rzepliński, Warszawa 2000.

¹⁹³ *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, s. 69; G. Rejmanowa, *Prawo karne jako środek przymusu państwowego w latach 1944–1956*, „Niepodległość i Pamięć”, 1997, nr 1(7), s. 11–23.

¹⁹⁴ G. Harasimiak, *System represji karnych w latach 1945–1956 wobec duchowieństwa Kościoła Katolickiego w Polsce – zbiorowego kustosa tradycji i tożsamości narodowej*, „Colloquia Theologica Ottoniana”, 2008, nr 1, s. 71.

¹⁹⁵ A. Rzepliński, *Sądownictwo w Polsce Ludowej*, Warszawa 1999, s. 17n.

¹⁹⁶ *Konferencja sędziów – absolwentów Szkół Prawniczych*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy”, 1950, nr 5, s. 59.

¹⁹⁷ Szeroko o tym A. Lityński, *Sąd Najwyższy w trudnym okresie polskich dziejów*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 64(2012), z. 2, s. 493–494; tenże, *Pół wieku kodyfikacji prawa w Polsce (1919–1969). Wybrane zagadnienia*, Tychy 2001; tenże, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999; A. Stawarska-Rippel, *Prawnicy bez studiów*, w: *Z dziejów prawa*, t. 3, red. A. Lityński, Katowice 2002; Rzepliński, *Sądownictwo w Polsce Ludowej*. Ciekawe z punktu widzenia okresu ich tworzenia za-

sprawiedliwości¹⁹⁸ podjęto m.in. kroki związane z zapewnieniem obsady prokuratur i sądów przez osoby oddane nowej władzy¹⁹⁹. Istotne znaczenie w procesie dopasowania linii orzeczniczej do woli władz miało także rozciągnięcie jurysdykcji sądów wojskowych na cywili oraz nagminne naginanie procedury karnej poprzez stosowanie czynności śledczych nieznanymi procedurze²⁰⁰. Podporządkowanie władzy sądowniczej interesom politycznym²⁰¹ przesądzało *de facto* o iluzoryczności gwarancji wolności zawartych w aktach prawnych. Pewne modyfikacje stosunku władz do kwestii wolności wyznania były zazwyczaj motywowane taktycznymi celami politycznymi, jak np. koniecznością zażegnania napięć społecznych. Należy jednak zwrócić uwagę, że podstawowy cel – czyli laicyzacja społeczeństwa

---

warte są m.in. w L. Chajn, *Sądy a prasa*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy”, 1945, nr 1, s. 12–13.

¹⁹⁸ L. Chajn stwierdził „znaczna część sędziów i prokuratorów wykazuje bierną postawę wobec tych wszystkich przemian, jakie w kraju się dokonują. W wyniku tej biernej postawy i w wyniku skostnienia polskiego sądownictwa, wywołanego ujemnymi skutkami reżimu sanacyjnego – reżimu ujarznienia sądownictwa, mamy dzisiaj niewątpliwie jeszcze nienormalny stan w sądownictwie. [...] Chcielibyśmy [...] wprowadzić do sądownictwa nowy strumień krwi społecznej”. I dalej: „Wierzimy, że wejście do sądownictwa elementu robotniczego i chłopskiego spowoduje aktywną postawę polskiego wymiaru sprawiedliwości, będzie gwarancją praworządności” – Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń KRN w dniach 26, 27 i 28 kwietnia 1946 roku, Biuro Prezydyjne KRN, t. 427, Warszawa 1946, s. 433. Zob. również A. Lityński, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości oraz prawo sądowe*, w: *Historia ustroju i prawa Polski*, red. A. Lityński, M. Kallas, Warszawa 2000.

¹⁹⁹ Dekret z dnia 22 stycznia 1946 r. o wyjątkowym dopuszczaniu do obejmowania stanowisk sędziowskich, prokuratorskich i notarialnych oraz do wpisywania na listę adwokatów (Dz. U. z 1946 r. Nr 4, poz. 33). Zob. I.S. Grat, *Uchwalenie dekretu z 22 stycznia 1946 r. o wyjątkowym dopuszczeniu do obejmowania stanowisk sędziowskich, prokuratorskich i notarialnych oraz do wpisywania na listę adwokatów*, „Miscellanea Historico-Iuridica”, 6(2008), s. 97–107 oraz A. Machnikowska, *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*, Gdańsk 2008 oraz M. Zaborski, *Szkolenie „sędziów nowego typu” w Polsce Ludowej*, „Palestra”, 42(1998), nr 1–2(481–482), s. 79–92.

²⁰⁰ R. Ostafiński-Boder, *Sądy wojskowe w polskich siłach zbrojnych i ich kompetencje w sprawach karnych w latach 1914–2002*, Toruń 2002; „*My sędziowie nie od Boga*”. *Z dziejów sądownictwa wojskowego PRL 1944–1956. Materiały i dokumenty*, oprac. J. Poksiński, Warszawa 1996; M. Zaborski, *Oni skazywali na śmierć. Szkolenie sędziów wojskowych w Polsce w latach 1944–1956*, w: *Oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła*, Warszawa 1997, s. 121–152.

²⁰¹ A. Watoła, *Problem niezawisłości w świetle obsady kadr Sądu Najwyższego i Najwyższego Sądu Wojskowego w początkach Polski Ludowej*, „Z Dziejów Prawa”, 2011, 4(12), s. 235–248.

nigdy nie został zanegowany. „Nasza postawa winna być daleka od «wycofywania». Z pozycji ideologicznej nam zrezygnować nie wolno. I dlatego wycofując się obecnie pozornie, widzieć musimy perspektywę odległą, która doprowadzi do sytuacji pozwalającej osiągnąć całkowity laicyzm naszego społeczeństwa”²⁰². Słowa te mogą zostać uznane za motyw wszelkich zachowań władz komunistycznych przez cały okres trwania PRL. W zależności od zmian sytuacji społeczno-politycznej w kraju, osłabienia lub wzmocnienia pozycji partii władze zaostrzały lub łagodziły stanowisko wobec Kościoła i tym samym jego wyznawców domagających się realnego poszanowania formalnie przecież usankcjonowanej wolności wyznania. Nigdy jednak nie wyrzekły się swego celu, jakim było wypchnięcie religii z życia politycznego i społecznego, tymczasowe ustępstwa uzasadniając „racją stanu”. Zatem skoro brak wątpliwości, że pojęcie niezawisłości aparatu sądowniczego w latach 1945–1990 było teoretyczne a w rzeczywistości władze komunistyczne uczyniły sądy, podobnie jak prokuratury, swym narzędziem, to oczekiwanie, iż organy te staną w obronie naruszanych wolności (szczególnie tych, które władze oceniały jako istotne zagrożenie dla swojej pozycji) byłoby naiwne.

---

²⁰² J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003, s. 179.

ROZDZIAŁ SZÓSTY

GWARANCJE WOLNOŚCI SUMIENIA I WYZNANIA OSOBY MAŁOLETNIJ W POLSCE PO 1989 ROKU

Po przemianach politycznych związanych z rozpadem Związku Radzieckiego i całego tzw. Bloku Wschodniego, doszło do znaczącej zmiany pozycji religii w życiu publicznym w Polsce i innych krajach tzw. demokracji ludowej.

W okresie PRL władze państwowe, kierując się ideologią komunistyczną i wzorcami zapożyczonymi ze Związku Radzieckiego, z różnym nasileniem i przy użyciu różnych metod, dążyły do usunięcia konkurencji w walce o „rząd dusz”, którą utożsamiano z organizacjami opierającymi swój system ideologiczny na religii. Z uwagi na silne tradycje katolickie w naszym kraju główną konkurencją dla komunizmu był Kościół katolicki. Dopiero upadek systemu socjalistycznego stwarzał warunki sprzyjające odzyskaniu przez religię znaczenia w polskim życiu społecznym.

Tego rodzaju okoliczności powodowały, iż specyficzny sposób rozumienia wolności sumienia i wyznania prezentowany przez władze państw socjalistycznych, który *de facto* sprowadzał się do akcentowania elementów skłaniających do odrzucenia religii na rzecz materialistycznego światopoglądu, tracił rację bytu. Odrzucenie socjalistycznych wzorców tworzenia więzi społecznych czy rozumienia podstaw funkcjonowania państwa, spowodowało powrót Polski do zachodnioeuropejskiego kręgu wartości, kształtowanych z jednej strony przez tradycję chrześcijańską, a z drugiej przez myśl liberalną.

W tym systemie wartości prawa i wolności religijne przynależą do zbioru naczelnych zasad, jakim są prawa człowieka, na których opiera się

współczesne ustawodawstwo. Wynika to z wiodącej roli, jaką posiada religia w kształtowaniu wartości humanistycznych¹.

Nie ulega kwestii, iż we współczesnych zachodnich systemach prawnych wolność myśli, sumienia i wyznania jest jedną z najważniejszych swobód zaliczanych do kategorii praw człowieka a nie praw obywatelskich (politycznych)². Należy zgodzić się ze stwierdzeniem, iż wymienione powyżej trzy wolności „są fundamentami zachodniej ideologii praw człowieka. Pierwsze dwie są elementami niezbędnymi dla prawidłowego funkcjonowania demokracji, a wszystkie trzy tworzą zasady szacunku dla jednostki”³.

Znaczenie, jakie przypisuje się wolnościom w sferze przekonań, potwierdza generalnie niekwestionowane uznanie, iż wolności myśli, sumienia i wyznania należą do tzw. praw niederogowalnych. Konsekwencją takiego stanowiska jest to, że władze publiczne nie posiadają delegacji do zawieszenia wykonywania gwarancji wynikających z tych wolności, nawet w przypadku zaistnienia wyjątkowego niebezpieczeństwa publicznego, zaś w tych zupełnie wyjątkowych przypadkach, kiedy pewne ograniczenia są konieczne, nie mogą one godzić w to, co stanowi istotę danego prawa.

Zagadnienia dotyczące ewolucji pojmowania wolności religijnej *in genere*, zostały omówione we wcześniejszych częściach niniejszej pracy, stąd nadmienić tylko należy, iż w przypadku prawa stanowionego regulacje odnoszące się do wolności religijnej pojawiają się w ustawodawstwie państwowym dopiero w XVIII wieku⁴.

---

¹ Por. P.G. Danchin, *Religion, Religious Minorities and Human Rights: An Introduction*, w: *Protecting the Human Rights of religious Minorities in Eastern Europe*, eds. P.G. Danchin, E.A. Cole, New York 2002, s. 4–6.

² D. Gomien, D. Harris, L. Zwaack, *Law and Practice of The European Convention on Human Rights and The European Social Charter*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 1996, s. 263.

³ M. Jastrzębski, *Wolność myśli, sumienia i religii*, w: *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, red. L. Koba, W. Waclawczyk, Warszawa 2009, s. 233.

⁴ „Religia lub powinność, jaką jesteśmy winni naszemu Stwórcy oraz sposób jej wykonywania mogą być nakazane jedynie przez rozsądek i przekonanie, a nie siłą czy przemocą; dlatego wszyscy ludzie mają równe prawa do swobodnego praktykowania swej religii zgodnie z nakazami sumienia. Okazywanie chrześcijańskiej wyrozumiałości, miłości i miłosierdzia wobec innych jest wzajemną powinnością” – *Karta Praw Wirginii z 12 czerwca 1776 roku*, w: *Prawa i obowiązki obywateli. Wybór źródeł*, red. Z. Kędzia, Wrocław 1978, s. 29–30.

1. Gwarancje konstytucyjne

1.1. Tzw. Mała Konstytucja z 1992 roku

Mała Konstytucja z 1992 roku⁵ mocą art. 77 derogowała całość Konstytucji z 1952 roku, z wyjątkiem enumeratywnie wskazanych przepisów⁶, które zachowały temporalnie moc. W zakresie regulującym granice wolności wyznania pozostały więc w mocy wszystkie przepisy Konstytucji z 1952 roku.

Jednakże należy zgodzić się z podnoszonym w literaturze poglądem, zgodnie z którym pomimo zachowania literalnego brzmienia wskazanych przepisów, istotnym zmianom uległa ich wykładnia⁷. Należy wskazać, iż zmiana zasad ustrojowych spowodowała utratę przez przepisy przeniesione z treści Konstytucji 1952 roku podstawy aksjologicznej. Pomimo identyczności literalnego brzmienia wskazanych przepisów, praktyka ich stosowania dokonała zwrotu w stosunku do praktyki stosowanej w okresie istnienia państwa komunistycznego⁸.

---

⁵ Ustawa konstytucyjna z 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym (Dz. U. Nr 84, poz. 426).

⁶ Art. 77. Traci moc Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 1952 r. (Dz. U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36, z 1980 r. Nr 22, poz. 81, z 1982 r. Nr 11, poz. 83, z 1983 r. Nr 39, poz. 175, z 1987 r. Nr 14, poz. 82, z 1988 r. Nr 19, poz. 129, z 1989 r. Nr 19, poz. 101 i Nr 75, poz. 444, z 1990 r. Nr 16, poz. 94, Nr 29, poz. 171 i Nr 67, poz. 397, z 1991 r. Nr 41, poz. 176 i Nr 119, poz. 514 oraz z 1992 r. Nr 75, poz. 367), z tym że pozostają w mocy przepisy rozdziałów 1, 4, 7 z wyjątkiem art. 60 ust. 1, rozdziałów 8, 9 z wyjątkiem art. 94 oraz rozdziałów 10 i 11. Rozdział 1 normował zagadnienia ustroju politycznego, rozdział 4 poświęcono Najwyższej Izbie Kontroli, rozdział 7 poświęcony sądom i prokuraturze, rozdział 8 podstawowym prawom i obowiązkom obywateli, rozdział 9 zasadom prawa wyborczego, rozdział 10 godła, barwie i hymnowi RP oraz rozdział 11 zasadom zmiany Konstytucji.

⁷ Na temat zmian w wykładni przepisów regulujących zagadnienie wolności wyznania po utracie podstaw aksjologicznych przez przepisy wywodzące się z Konstytucji 1952 roku szerzej J. Brożyniak, *Konstytucyjne dylematy regulacji stosunków wyznaniowych we współczesnej Polsce*, Warszawa 1996, s. 44; B. Górowska, *Wolność sumienia i religii w realiach polskich*, w: *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, red. A. Czohara [i in.], Warszawa 1996, s. 65n.

⁸ H. Miształ, *Okres 1945–1989*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. tenże, Lublin 2003, s. 128n; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Państwowe prawo wyznaniowe w praktyce administracyjnej*, Warszawa 1999, s. 31n.

1.2. Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 roku

Źródłem praw człowieka chronionych przez Konstytucję jest, wedle ustrojodawcy, przyrodzona godność ludzka⁹. Ustawa zasadnicza treści wolności i praw człowieka upatruje w prawie naturalnym. Każdy zatem człowiek posiada niezbywalne, nienaruszalne prawa wolnościowe, wynikające z przyrodzonej godności osoby ludzkiej, których przestrzeganie i ochronę gwarantuje ustawodawca konstytucyjny¹⁰.

Konstytucyjne ujęcie godności stanowi podstawę ochrony wolności i praw człowieka w innych dziedzinach prawa. Niezbywalność tego prawa oznacza, że jednostka nie może zrzec się godności, zaś nienaruszalność należy traktować jako zakaz pozbawiania godności człowieka, jak też jej ograniczania przez osoby prywatne, władze publiczne czy organy państwowe¹¹. Gwarantowane przez współczesne państwo prawa i wolności religijne jego obywateli są wpisane w szerszą kategorię podstawowych praw człowieka. Wyrażają się one w szeregu aktów prawnych ułożonych hierarchicznie – począwszy od najbardziej ogólnych, a zarazem najwyższych rangą, jak Konstytucja, ratyfikowane umowy międzynarodowe czy Konkordat, poprzez ustawy, aż po regulujące najbardziej szczegółowe zagadnienia i zarazem najniższe rangą (rozporządzenia)¹².

Wskazać należy, iż we współczesnych porządkach prawnych regułą jest uznawanie wolności w sferze religijnej. Wolność religijna jest jednym z podstawowych praw człowieka, albowiem wynika ona bezpośrednio z godności osoby ludzkiej. Wolność ta została uznana w wielu Konstytucjach współczesnych państw¹³.

---

⁹ Art. 30 Konstytucji stanowi: „Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”.

¹⁰ P. Policastro, *Prawa podstawowe w demokratycznych transformacjach ustrojowych. Polski przykład*, Lublin 2002, s. 367.

¹¹ W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 2002, s. 10–11.

¹² S. Cebula, *Prawa i wolności religijne we współczesnej Polsce, ustawodawstwo a realia społeczno-kulturowe*, Kraków 2011, s. 15.

¹³ Tytułem przykładu, w Afryce wolność religijna została uznana m.in. w art. 15 ust. 1 Konstytucji Republiki Południowej Afryki z 4 lutego 1997 roku (por. *Konstytucja Republiki Południowej Afryki*, tłum. A. Wojtyczek-Bonnand, K. Wojtyczek, Warszawa 2006, s. 54). Spośród krajów Ameryki Południowej wolność religijna została uznana m.in. w art. 5 konstytucji Brazylii z 5 października 1988 roku (por. *Konstytucja Federacyjnej Republiki*

Naczelne miejsce w hierarchii polskich aktów prawnych zajmuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku¹⁴.

Odniesienia co do roli religii znalazły miejsce w treści Preambuły Konstytucji, gdzie jej twórcy podjęli, ocenianą raczej jako niefortunna, próbę zdefiniowania Boga jako źródła uniwersalnych wartości. Należy podkreślić, że Preambuła Konstytucji odnosi się także do „osób niepodzielających” wia-

---

Brazylia, tłum. A. Wojtyczek-Bonnand, Warszawa 2004, s. 47). Natomiast w Europie wolność religijna została uznana m.in. w: art. 40 konstytucji Chorwacji z 22 grudnia 1990 roku (por. *Konstytucja Republiki Chorwacji*, tłum. T.M. Wojcik, M. Petryńska, Warszawa 2007, s. 29); art. 15 ust. (1) konstytucji Czech z 16 grudnia 1992 roku (por. *Konstytucja Republiki Czeskiej*, tłum. M. Kruk, Warszawa 1994, s. 73); § 68 konstytucji Danii z 5 czerwca 1953 roku (por. *Konstytucja Królestwa Danii*, tłum. M. Grzybowski, Warszawa 2002, s. 57); § 40 konstytucji Estonii z 28 czerwca 1992 roku (por. *Konstytucja Estonii*, tłum. A. Puu, Warszawa 2000, s. 39); art. 11 konstytucji Finlandii z 11 czerwca 1999 roku (por. *Konstytucja Finlandii*, tłum. S. Sagan, V. Serzhanowa, Rzeszów 2003, s. 52–53); art. 16 konstytucji Hiszpanii z 27 grudnia 1978 roku (por. *Konstytucja Hiszpanii*, tłum. T. Mołdawa, Warszawa 2008, s. 34); art. 6 ust. 1 konstytucji Holandii z 28 marca 1814 roku (por. *Konstytucja Królestwa Holandii*, tłum. A. Głowacki, Warszawa 2003, s. 34); art. 44 ust. 2 pkt 1 konstytucji Irlandii z 1 lipca 1937 roku (por. *Konstytucja Irlandii*, tłum. S. Grabowska, Warszawa 2006, s. 77); art. 63 konstytucji Islandii z 17 czerwca 1944 roku (por. *Konstytucja Republiki Islandii*, tłum. S. Sagan, Rzeszów 2006, s. 50); art. 26 konstytucji Litwy z 25 października 1992 roku (por. *Konstytucja Republiki Litewskiej*, tłum. H. Wisner, Warszawa 2006, s. 38); art. 19 konstytucji Luksemburga z 17 października 1868 roku (por. *Konstytucja Wielkiego Księstwa Luksemburga*, tłum. S. Sagan, V. Serzhanova, Rzeszów 2005, s. 77); art. 99 konstytucji Łotwy z 15 lutego 1922 roku (por. *Konstytucja Republiki Łotewskiej*, tłum. P. Kierończyk, Warszawa 2001, s. 52); art. 40 ust. 1 konstytucji Malty z 21 września 1964 roku (por. *Konstytucja Malty*, tłum. J. Winczorek, Warszawa 2007, s. 49); § 2 konstytucji Norwegii z 17 maja 1814 roku (por. *Konstytucja Królestwa Norwegii*, tłum. J. Osiński, Warszawa 1996, s. 23); art. 41 ust. 1 konstytucji Portugalii z 2 kwietnia 1974 roku (por. *Konstytucja Republiki Portugalskiej*, tłum. A. Wojtyczak-Bonnand, Warszawa 2000, s. 57); art. 28 konstytucji Rosji z 12 grudnia 1993 roku (por. *Konstytucja Federacji Rosyjskiej*, tłum. A. Kubik, Warszawa 2000, s. 46); art. 24 konstytucji Słowacji z 1 września 1992 roku (por. *Konstytucja Republiki Słowackiej*, tłum. K. Skotnicki, Warszawa 2003, s. 49–50); art. 15 konstytucji Szwajcarii z 18 kwietnia 1999 roku (por. *Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej*, tłum. Z. Czeszejko-Sochacki, Warszawa 2000, s. 45); § 60 konstytucji Węgier z 18 sierpnia 1949 roku (por. *Konstytucja Republiki Węgierskiej*, tłum. H. Donath, Warszawa 2002, s. 71); art. 19 konstytucji Włoch z 27 grudnia 1947 roku (por. *Konstytucja Republiki Włoskiej*, tłum. Z. Witkowski, Warszawa 2004, s. 62).

¹⁴ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. (Dz. U. 1997, Nr 78, poz. 483).

ry w Boga, co należy uznać za trafny zapis. Jak wskazuje się w literaturze „Spór o *invocatio Dei* został zamknięty odwołaniem się do Boga, co stanowi uznanie praw ludzi wierzących, traktujących Boga jako źródło prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, ale także i uszanowania przekonań tych, którzy te uniwersalne wartości wywodzą z innych źródeł. Przyjęty zatem został tekst, który w zamyśle jego autorów winien łączyć, a nie dzielić społeczeństwo, odwołujący się do wspólnych dla obywateli wartości i celów”¹⁵. Konsekwencją tego jest rozbudowa systemu gwarancji wolności i praw człowieka i obywatela. Życie społeczne kształtuje się i rozwija w państwie, gdzie może wystąpić kolizja między dobrem wspólnoty obywateli a prawami jednostki. Konstytucja wyraża stanowisko, iż w takich przypadkach może wystąpić konieczność i możliwość ograniczenia wolności i praw jednostki w interesie wspólnego dobra. Polska jako wspólne dobro ma obowiązek troszczyć się zarówno o prawa większości, jak i o zabezpieczenie praw mniejszości, również wchodzących w skład Rzeczypospolitej¹⁶.

Konstytucja zawiera zapisy gwarantujące prawa i wolności w sferze religijnej w dwóch grupach przepisów. Do norm *sensu stricto* zalicza się art. 25 oraz 53, zaś do norm o charakterze szczegółowym zaliczyć należy art. 30, 48, 54, 57, 58, 70 i 85. Artykuł 25 Konstytucji¹⁷ reguluje zasady współistnienia związków wyznaniowych i państwa. Wysunięcie na pierwszy plan zasady równouprawnienia Kościołów i innych związków wyznaniowych może być tłumaczone jej fundamentalnym znaczeniem w demokratycznym państwie prawa i pluralistycznym społeczeństwie współczesnym¹⁸. W de-

---

¹⁵ Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, s. 2.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Art. 25. „1) Kościoły i inne związki wyznaniowe są równouprawnione.

2) Władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym.

3) Stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są kształtowane na zasadach poszanowania ich autonomii oraz wzajemnej niezależności każdego w swoim zakresie, jak również współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego.

4) Stosunki między Rzeczpospolitą Polską a Kościołem Katolickim określają umowa międzynarodowa zawarta ze Stolicą Apostolską i ustawy.

5) Stosunki między Rzeczpospolitą Polską a innymi kościołami oraz związkami wyznaniowymi określają ustawy uchwalone na podstawie umów zawartych przez Radę Ministrów z ich właściwymi przedstawicielami”.

¹⁸ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000, s. 38.

mokratycznym państwie relacje między państwem i Kościołem oparte są na gwarancjach indywidualnej wolności sumienia i religii¹⁹.

Spośród innych przepisów Konstytucji, mających znaczenie w kontekście tematyki niniejszej rozprawy należy z całą pewnością zwrócić uwagę na art. 72 Konstytucji, ustanawiający konstytucyjną zasadę ochrony praw dziecka²⁰. Znaczenie powyższej klauzuli podkreślił Trybunał Konstytucyjny w treści orzeczenia P 12/99²¹ z dnia 15 listopada 2000 roku, wskazując wagę ochrony dobra dziecka jako jednego z najważniejszych dóbr i jej znaczenie jako jednej z najbardziej doniosłych wartości konstytucyjnych²².

Wśród najistotniejszych zasad współistnienia i współdziałania związków wyznaniowych i państwa ustrojodawca wskazał zasadę równouprawnienia wyznań, bezstronności władz w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, oraz zapewnienia autonomii wewnętrznej związków wyznaniowych. Zapisy te są wynikiem kompromisu, stąd nie deklarują rozdziału państwa i Kościoła ani wiodącej roli jednego wyznania. Zasada równouprawnienia Kościoła i innych związków wyznaniowych oznacza nałożenie na organy władzy obowiązku równego traktowania wszystkich legalnie działających na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej związków wyznaniowych. Desygnat „legalności” działania oznacza, iż zasada równouprawnienia obejmuje tylko te związki wyznaniowe, które uzyskały pozytywną decyzję właściwego ministra o wpisie do rejestru związków wyznaniowych²³. Zapis

---

¹⁹ J. Krukowski, *Konstytucyjny system relacji między państwem a Kościołem katolickim oraz innymi kościołami i związkami wyznaniowymi*, w: *Ustrój konstytucyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, red. R. Mojak, Lublin 2000.

²⁰ Art. 72. „1) Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją.

2) Dziecko pozbawione opieki rodzicielskiej ma prawo do opieki i pomocy władz publicznych.

3) W toku ustalania praw dziecka organy władzy publicznej oraz osoby odpowiedzialne za dziecko są obowiązane do wysłuchania i w miarę możliwości uwzględnienia zdania dziecka.

4) Ustawa określa kompetencje i sposób powoływania Rzecznika Praw Dziecka”.

²¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 listopada 2000 r. sygn. P. 12/99 (Dz. U. z 2000 r. Nr 100, poz. 1085).

²² Szerzej na temat zob. E.H. Morawska, *Ochrona praw dziecka w świetle art. 72 Konstytucji RP: uwagi na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Kwartalnik Prawa Publicznego”, 7(2007), nr 4, s. 125–144.

²³ Zgodnie z art. 34 ust. 2 Ustawy z dnia 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. 1989 nr 29, poz. 155 ze zm.). Z chwilą wpisu do rejestru

powyższy oznacza brak możliwości legalnego stosowania jakichkolwiek kryteriów różnicujących pozycję związków wyznaniowych. Kryterium różnicującym nie może być przede wszystkim ilość wyznawców danego wyznania czy ich reprezentatywność na danym obszarze. Fundament równości praw Kościołów stanowi uznanie równej godności wszystkich ludzi. W aspekcie pozytywnym równouprawnienie związków wyznaniowych oznacza, iż mają one być traktowane przez prawo identycznie tam, gdzie każdy z nich w identycznym stopniu posiada określoną cechę i tylko ze względu na tę cechę. Nie można wszystkich związków wyznaniowych traktować jednakowo, tym bardziej, jeśli zachodzą między nimi znaczące różnice. Każdy z nich należy traktować w sposób odmienny i zawsze odpowiednio do tego zróżnicowania²⁴. Zasada bezstronności władz w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych oznacza, że obowiązkiem władz państwowych jest zapewnienie możliwości realizacji przez obywateli swoich przekonań w zakresie religijnym czy światopoglądowym. Nie oznacza wymogu zachowania neutralności organów państwa w tym zakresie, o ile nie spowodują one naruszenia praw obywateli do swobodnego realizowania swoich przekonań²⁵.

Z kolei z zawartej w art. 25 ust. 2 Konstytucji normy wynika, że władze publiczne nie mają prawa narzucać obywatelom przekonań w tych sprawach. Jest też oczywiste, że władze publiczne nie mogą dyskryminować kogokolwiek z powodu wyznawania i głoszenia takich lub innych przekonań. Konstytucja nie zmusza osób pełniących funkcje w organach władzy publicznej do wyrzekania się lub ukrywania swych przekonań religijnych, światopoglądowych lub filozoficznych. Osoby te, jak wszyscy, mają prawo do ich wyznawania i głoszenia²⁶.

Konkludując, należy w pełni zgodzić się z tezą prezentowaną w doktrynie, zgodnie z którą rozwiązania przyjęte w Konstytucji RP odpowiadają modelowi separacji skoordynowanej²⁷.

---

kościół i związków wyznaniowych kościół lub inny związek wyznaniowy uzyskuje, jako całość, osobowość prawną oraz korzysta ze wszystkich uprawnień i podlega obowiązkom określonym w ustawach.

²⁴ Krukowski, *Konstytucyjny system relacji*, s. 105.

²⁵ Zagadnienie to ujawniało się przy okazji sporów o umieszczanie symboli religijnych w urzędach publicznych lub szkołach powszechnych.

²⁶ Krukowski, *Konstytucyjny system relacji*, s. 193.

²⁷ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1999, s. 53n; J. Krukowski, K. Warchałowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000, s. 25n.

Podejmując określone decyzje, organy władzy publicznej winny kierować się nie takimi lub innymi przekonaniem religijnymi, światopoglądowymi lub filozoficznymi swoich funkcjonariuszy, a obowiązującym prawem, względem na dobro wspólne i interes publiczny²⁸.

Pojęcie bezstronności należy rozumieć jako brak ingerencji władz publicznych nie tylko w sprawy wewnętrzne Kościołów i innych związków wyznaniowych, ale także w przekonania religijne, światopoglądowe i filozoficzne poszczególnych osób²⁹.

Zasada autonomii wewnętrznej związków wyznaniowych wyrażona w ustępie trzecim artykułu 25 Konstytucji oznacza w praktyce pozostawienie spraw wewnętrznych związków wyznaniowych poza zakresem zainteresowań władz państwowych. Swoboda dotyczy zarówno zasad wiary, jak też organizacji wewnętrznej danego związku wyznaniowego. Ograniczeniem tej swobody może być oczywiście ta sfera, w której kompetencje państwa i związku wyznaniowego muszą być realizowane wspólnie, czego przykładem jest konieczność informowania właściwych władz państwowych o treściach programowych nauczania religii w szkołach powszechnych.

Ograniczenia autonomii związku wyznaniowego w sferze *stricte* wyznaniowej czy kultowej mogą wynikać oczywiście również z innych powodów. Tego rodzaju sytuacje dotyczą np. kwestii uboju rytualnego, gdzie konkuruje ze sobą sfera uprawnień wyznawców danego wierzenia i zapisy prawa dotyczące humanitarnego traktowania zwierząt.

Artykuł 53 Konstytucji³⁰ definiuje wzorzec dla aktów niższego rzędu, wskazując zakres wolności sumienia i religii.

---

²⁸ J. Szymanek, *Bezstronność czy neutralność światopoglądowa państwa. Uwagi na tle art. 25 ust. 2 Konstytucji RP*, PiP 2004, nr 5, s. 32–48.

²⁹ H. Misztal, *Wolność religijna i jej gwarancje prawne*, w: *Prawo wyznaniowe III Rzeczypospolitej* (stan prawny na 15 listopada 1998 r.), red. H. Misztal, Lublin – Sandomierz 1999, s. 17.

³⁰ Art. 53. „1) Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii.

2) Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują.

3) Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem. Przepis art. 48 ust. 1 stosuje się odpowiednio.

Wolność w sferze wyznań i przekonań jest jedną z najważniejszych i zarazem podstawowych wolności człowieka. Zgodnie z treścią przywołanego przepisu, wolność sumienia i religii³¹ przysługuje każdemu człowiekowi. Przepis Konstytucji nie wskazuje żadnego kryterium różnicującego zakres tej wolności. Stąd też przyjąć należy, że wolność sumienia i religii przynależy każdej jednostce ludzkiej niezależnie od jej stanu cywilnego, narodowości, wieku itp. Wolność ta jest gwarantowana i podlega ochronie ze strony organów państwa³². Ustawodawca zapewnia zatem wolność sumienia i religii każdemu człowiekowi. Podmiotem tej wolności są nie tylko obywatele, ale wszyscy ludzie bez względu na ich wiek, płeć, obywatelstwo, przynależność społeczną czy polityczną i światopogląd³³. Wskazany przepis Konstytucji zawiera definicję pojęcia wolności religii, którą stanowi wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują. Wolność religii obejmuje uprawnienia przysługujące jednostce oraz uprawnienia realizowane za pośrednictwem związków wyznaniowych. Szczegółowe gwarancje

---

4) Religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób.

5) Wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób.

6) Nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia ani do nieuczestniczenia w praktykach religijnych.

7) Nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania”.

³¹ Wskazać należy, iż określenie „wolność sumienia i religii” było przedmiotem częstej krytyki ze strony doktryny, wskazującej m.in. na celowość wprowadzenia tego sformułowania obok umieszczonego np. w treści art. 48 Konstytucji klasycznego sformułowania „wolność sumienia i wyznania”.

³² Artykuł 30 Konstytucji stanowi: „Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”, zaś zgodnie z artykułem 31 ust. 1 Konstytucji: „Wolność człowieka podlega ochronie prawnej”.

³³ M. Makarska, *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania*, Lublin 2005, s. 23.

w zakresie uprawnień wynikających z wolności religijnej zostały zawarte w art. 53. ust. 2 Konstytucji.

Analizując zapis tego przepisu nasuwa się pytanie, czy katalog uprawnień wskazanych w jego treści jest zbiorem zamkniętym czy nie. Za odpowiedzią twierdzącą przemawia brak użycia w treści przepisu zwrotu „w szczególności”. Z uwagi jednak na ogólny charakter unormowań ustawy zasadniczej, zasadne wydaje się przyjęcie interpretacji celowościowej i wskazanie, iż katalog uprawnień wynikających z wolności sumienia i wyznania jest zbiorem otwartym, a te uprawnienia, które zostały przytoczone w treści wskazanego przepisu stanowią jedynie przykładowe wskazanie najbardziej oczywistych zachowań wynikających ze sprawowania kultu³⁴. Wskazać należy, że omawiany zapis określa zakres przedmiotowy wolności sumienia, który jest szerszy aniżeli wolności religii, gdyż obejmuje swobodę przyjmowania zarówno przekonań religijnych, jak i przekonań filozoficzno-światopoglądowych areligijnych, które człowiek może uzewnętrzniać indywidualnie i zbiorowo, publicznie i prywatnie³⁵. W tym miejscu należy zasygnalizować, że w doktrynie wskazywane jest, iż artykuł 53 ust. 2. Konstytucji „razi swoją niespójnością i przypadkowym zastosowaniem użytych w nim pojęć”³⁶. Stanowiska krytyczne oparte są m.in. na kwestionowaniu usiłowania wyliczenia w ustawie zasadniczej tego, co ustawodawca rozumie pod pojęciem wolności religijnej, argumentując, iż w efekcie może to spowodować, że organy państwa będą traktowały wskazane przejawy wolności jako katalog zamknięty i nie będą „respektować tych przejawów swobody ekspresji religijnej, które nie zostały wyliczone w konstytucji”³⁷.

W dalszej części art. 53 ustrojodawca zawarł zapisy regulujące zagadnienia uprawnień rodziców do wychowania moralnego i religijnego dzieci w zgodzie ze swoimi przekonaniem; nauczania religii w szkołach; zasad ograniczania uzewnętrzniania religii; ochrony wolności jednostki przed przymusem opartym na przesłankach natury wyznaniowej. Zawarte

---

³⁴ W orzecznictwie TK przyjmuje się ponadto, że „ze sformułowania art. 53 ust. 2 Konstytucji nie można wyciągać wniosków o wykluczeniu możliwości korzystania z wolności religii w jeszcze inny sposób” (wyrok TK z 10 grudnia 2014 r., sygn. K 52/13, OTK ZU nr 11/A/2014, poz. 118).

³⁵ J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2007, s. 73.

³⁶ A. Mezglewski, *Uzewnętrznianie przekonań religijnych*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2008, s. 87–91.

³⁷ J. Szymanek, *Klauzule wyznaniowe w Konstytucji RP*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 8(2005), s. 38.

w art. 53 ust. 5 uregulowanie ma charakter klauzuli limitacyjnej. Zgodnie z brzmieniem przywołanego przepisu wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób. Zatem ewentualne ograniczenia dotyczyć mogą jedynie zewnętrznych przejawów praktykowania wyznania, mogą być wprowadzone jedynie w drodze aktu prawnego o randze ustawy, a ich wprowadzenie musi mieć podstawę w wystąpieniu sytuacji, w której nielimitowane uprawnienie do eksponowania elementów kultu powodowałoby zagrożenie lub naruszenie bezpieczeństwa państwa, zagrożenie lub naruszenie porządku publicznego, sprowadzenie zagrożenia dla zdrowia, obrazę moralności oraz zagrożenie lub wkroczenie w sferę wolności innych osób. Należy również wskazać, iż regulacja dotycząca zagadnienia ograniczenia wolności religii i sumienia została uregulowana w treści art. 233 Konstytucji. Przepis powyższy, umiejscowiony w rozdziale XI Konstytucji, który jest poświęcony stanom nadzwyczajnym, wprowadza zakaz ograniczania w drodze ustawy praw m.in. w zakresie wolności sumienia i religii, a także o zakazie ograniczania praw człowieka i praw obywatelskich tylko m.in. na podstawie wyznania³⁸. Ochronie wolności religijnej służą także zapisy artykułu 53 ust. 6 i 7. Zawarto w nich normę chroniącą przed przymusem skierowanym na wymuszenia udziału lub braku udziału w praktykowaniu kultu oraz normę gwarantującą „prawo do milczenia” w sprawach wyznania lub przekonań. Wolność religii w aspekcie negatywnym polega na

---

³⁸ Art. 233. „1) Ustawa określająca zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w czasie stanu wojennego i wyjątkowego nie może ograniczać wolności i praw określonych w art. 30 (godność człowieka), art. 34 i art. 36 (obywatelstwo), art. 38 (ochrona życia), art. 39, art. 40 i art. 41 ust. 4 (humanitarne traktowanie), art. 42 (ponoszenie odpowiedzialności karnej), art. 45 (dostęp do sądu), art. 47 (dobra osobiste), art. 53 (sumienie i religia), art. 63 (petycje) oraz art. 48 i art. 72 (rodzina i dziecko).

2) Niedopuszczalne jest ograniczenie wolności i praw człowieka i obywatela wyłącznie z powodu rasy, płci, języka, wyznania lub jego braku, pochodzenia społecznego, urodzenia oraz majątku.

3) Ustawa określająca zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w stanie klęski żywiołowej może ograniczać wolności i prawa określone w art. 22 (wolność działalności gospodarczej), art. 41 ust. 1, 3 i 5 (wolność osobista), art. 50 (nienaruszalność mieszkania), art. 52 ust. 1 (wolność poruszania się i pobytu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej), art. 59 ust. 3 (prawo do strajku), art. 64 (prawo własności), art. 65 ust. 1 (wolność pracy), art. 66 ust. 1 (prawo do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy) oraz art. 66 ust. 2 (prawo do wypoczynku)”.

wolności od przymusu w uzewnętrznianiu lub nieuzewnętrznianiu swych przekonań religijnych. Obejmuje ona zakaz zmuszania kogokolwiek i przez kogokolwiek do uczestniczenia oraz do nieuczestniczenia w praktykach religijnych³⁹. Istotną gwarancję stanowi również, konstytucyjnie wprowadzony zakaz wymogu ujawnienia przez obywateli swego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania.

Należy zasygnalizować, w kontekście brzmienia art. 53 ust. 7 Konstytucji, iż w literaturze formułowane są zarzuty, zgodnie z którymi przepisy szczegółowe dotyczące nauczania religii w szkołach publicznych, a odnoszące się do składania oświadczeń o uczęszczaniu na lekcje religii oraz umieszczania ocen z religii na świadectwie szkolnym, stanowią przejaw naruszania prawa do milczenia. Ustosunkowując się do tego typu stanowisk, podnoszone są argumenty, że prawo do milczenia, nie jest tożsame z obowiązkiem milczenia w sprawach przekonań światopoglądowych i religijnych⁴⁰. Inna jest bowiem treść oświadczeń, o których mowa w art. 53 ust. 7 Konstytucji, a inna oświadczeń o uczęszczaniu na lekcje religii. Zatem uczęszczanie, czy też nieuczęszczanie, na lekcje religii nie jest tożsame co do treści z oświadczeniem, o którym mowa w analizowanym przepisie. Dana osoba może mieć światopogląd religijny i jednocześnie nie chodzić na lekcje religii lub odwrotnie⁴¹.

Istotne znaczenie ma zapis zawarty w ustępie trzecim przywołanego przepisu. Gwarantuje on poszanowanie woli rodziców w zakresie wyboru kierunku wychowania dzieci w sferze przekonań wyznaniowych i światopoglądowych. W myśl omawianego przepisu „rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem. Przepis art. 48 ust. 1 stosuje się odpowiednio”.

Zatem ustrojodawca przyznał prymat woli rodziców w zakresie kształtowania światopoglądu dzieci. Jednakże przepis odsyła do art. 48 Konstytucji⁴², który nakazuje uwzględnić przy wychowaniu stopień dojrzałości dziecka

---

³⁹ Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, s. 77.

⁴⁰ A. Mezglewski, *Polski model edukacji religijnej w szkołach publicznych. Aspekty prawne*, Lublin 2009, s. 118.

⁴¹ Tamże, s. 118.

⁴² Art. 48. „1) Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania”.

2) Ograniczenie lub pozbawienie praw rodzicielskich może nastąpić tylko w przypadkach określonych w ustawie i tylko na podstawie prawomocnego orzeczenia sądu.

a także poszanowanie jego wolności sumienia i wyznania oraz jego przekonań. Sposób regulacji powyższej kwestii budzi wątpliwości w doktrynie⁴³. Wskazuje się m.in. na sprzeczność zapisu art. 53 ust. 3 z ust. 6, bowiem realizacja przez rodziców uprawnień wynikających z prawa kształtowania postaw religijnych czy światopoglądowych dziecka może naruszać wolność dziecka wynikającą z zakazu przymuszania do udziału lub nie w obrzędach religijnych. Wydaje się jednak, że konflikt norm wskazany powyżej może być skutecznie odsunięty przy zastosowaniu dyrektywy wynikającej z art. 48 Konstytucji, tj. poprzez rozsądne uwzględnienie przekonań dziecka. Oczywiście zagadnieniem spornym może być ustalenie, od jakiego momentu rozwoju psychicznego dziecka posiada ono wystarczające rozeznanie, aby podjąć świadomą decyzję o wyborze światopoglądu oraz wiążącą się z powyższym kwestią procedur rozstrzygania sporów wynikających na tym tle pomiędzy rodzicami a dzieckiem ewentualnie jednym z rodziców a dzieckiem i drugim z rodziców. Wydaje się zasadnym stosowanie wówczas odpowiednich przepisów Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego z 1964 roku regulujących zagadnienia wykonywania władzy rodzicielskiej.

Drugim elementem gwarantowanym w treści art. 53 Konstytucji jest wolność sumienia. Jako że dotyczy to kwestii wewnętrznej postawy jednostki, przepisy prawa nie definiują zawartości tego pojęcia. Wskazać należy, że dotyczy ona zgodności dokonywanych wyborów z uznawanym przez danego człowieka systemem wartości. Jako taka jest praktycznie niemożliwa do wprowadzania jakichś ograniczeń lub obostrzeń w drodze regulacji prawnej. Podkreślić należy, że Konstytucja gwarantuje wolność sumienia nie zawierając wszakże jej definicji ani nie dopuszczając możliwości jej ograniczenia przez prawo. Tego rodzaju swoboda odnosi się bowiem do sfery psychicznej jednostki, dotyczy całości kształtu jej osobistych wyobrażeń w sprawach światopoglądowych oraz związanych z nimi przeżyć, refleksji i uczuć. Wspomniana sfera wymyka się skutecznej regulacji przez prawo stanowione. Według doktryny prawa wyznaniowego wolność sumienia obejmuje uprawnienia jednostki do swobodnego wyboru, kształtowania oraz zmiany poglądów i przekonań w sprawach religii, a ujmując sprawę szerzej – uprawnienie do wyboru, kształtowania i zmiany swego światopoglądu⁴⁴.

---

⁴³ Zob. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 254.

⁴⁴ P. Borecki, *Wolność sumienia i wyznania*, w: *Wolność myśli, sumienia i wyznania. Poradnik prawny*, oprac. A. Mikulska, Warszawa 2003, s. 10.

Przedstawiając konstytucyjny zakres wolności sumienia i wyznania należy wskazać również na ewentualne ograniczenia tej wolności. Jak wcześniej wskazywano wolność sumienia należy do najważniejszych praw człowieka, nie można jednak wykluczyć sytuacji, kiedy niektóre z aspektów tej wolności muszą ustąpić przed innymi wartościami. Jedną z takich sytuacji jest zagrożenie bezpieczeństwa publicznego. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku przewiduje trzy typy stanu nadzwyczajnego. W myśl art. 228 ust. 1 Konstytucji są to: stan wojenny⁴⁵, stan wyjątkowy⁴⁶ oraz stan klęski żywiołowej⁴⁷. Z uwagi na okoliczność, iż ogłoszenie któregoś z wyżej wskazanych, z istoty rzeczy, równoznaczne jest z wystąpieniem na obszarze państwa zdarzeń szczególnych, dla opanowania których nie wystarczają zwyczajne środki prawne czy administracyjne, dla opanowania sytuacji, wymagane może być stosowanie instrumentów czy rozwiązań godzących w prawa i wolności obywateli. Konstytucja precyzuje zakres dopuszczalności ewentualnych naruszeń praw i wolności w sytuacji wystąpienia konieczności ogłoszenia któregoś ze wskazanych powyżej stanów nadzwyczajnych wskazując w treści art. 233, które z praw człowieka nie mogą zostać ograniczone lub zniesione w przypadku wystąpienia stanu nadzwyczajnego⁴⁸.

---

⁴⁵ Art. 229 Konstytucji stanowi: „W razie zewnętrznego zagrożenia państwa, zbrojnej napaści na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej lub gdy z umowy międzynarodowej wynika zobowiązanie do wspólnej obrony przeciwko agresji, Prezydent Rzeczypospolitej na wniosek Rady Ministrów może wprowadzić stan wojenny na części albo na całym terytorium państwa”.

⁴⁶ Artykuł 230 ust. 1 stanowi: „W razie zagrożenia konstytucyjnego ustroju państwa, bezpieczeństwa obywateli lub porządku publicznego, Prezydent Rzeczypospolitej na wniosek Rady Ministrów może wprowadzić, na czas oznaczony, nie dłuższy niż 90 dni, stan wyjątkowy na części albo na całym terytorium państwa”.

⁴⁷ Artykuł 232 Konstytucji stanowi: „W celu zapobieżenia skutkom katastrof naturalnych lub awarii technicznych noszących znamiona klęski żywiołowej oraz w celu ich usunięcia Rada Ministrów może wprowadzić na czas oznaczony, nie dłuższy niż 30 dni, stan klęski żywiołowej na części albo na całym terytorium państwa. Przedłużenie tego stanu może nastąpić za zgodą Sejmu”.

⁴⁸ Artykuł 233 Konstytucji wskazuje zakres ingerencji ust. 1: „Ustawa określająca zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w czasie stanu wojennego i wyjątkowego nie może ograniczać wolności i praw określonych w art. 30 (godność człowieka), art. 34 i art. 36 (obywatelstwo), art. 38 (ochrona życia), art. 39, art. 40 i art. 41 ust. 4 (humanitarne traktowanie), art. 42 (ponoszenie odpowiedzialności karnej), art. 45 (dostęp do sądu), art. 47 (dobra osobiste), art. 53 (sumienie i religia), art. 63 (petycje) oraz art. 48 i art. 72 (rodzina i dziecko), ust. 2 Niedopuszczalne jest

W przypadku praw nieobjętych ograniczeniami wynikającymi ze wskazanego powyżej przepisu, ustawodawca w drodze ustawy dokonuje doprecyzowania zakresu ingerencji w poszczególne uprawnienia. Zatem wolność sumienia i religii stanowi prawo wolnościowe o charakterze niederogowalnym (wolność ta została wskazana w treści art. 233 ust. 1 oraz nie została wymieniona w art. 233 ust. 3 Konstytucji).

Wolność sumienia i religii stanowi warunek konieczny dla zagwarantowania szeregu praw wolnościowych w szczególności takich jak wolność wypowiedzi czy wolność zgromadzeń, bowiem ich podstawą jest wolność poglądów i przekonań⁴⁹. Prawo do wolności przekonań jest również nieodłącznym składnikiem i jednocześnie wyrazem prawa do prywatności. Pomińnięcie tej wolności skutkuje pozbawieniem jednostki rękojmi poszanowania jej prawa do prywatności⁵⁰.

W zakresie dotyczącym realizacji zakazu ograniczania lub znoszenia wolności wyznania wskazać można przepis art. 22 ust. 2 ustawy z dnia 22 sierpnia 2002 roku o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej⁵¹ w zakresie dotyczącym zgromadzeń o charakterze religijnym. Realizacją wolności religijnej w wymiarze kolektywnym jest również norma zawarta w art. 24 ust. 1 pkt. 3 omawianej ustawy w zakresie wyłączenia możliwości zawieszenia zajęć edukacyjnych w szkołach duchownych i seminariach duchownych.

Należy wskazać, że ze wskazanymi powyżej gwarancjami kolektywnej wolności wyznania, mogą kolidować inne ograniczenia wprowadzane w sy-

---

ograniczenie wolności i praw człowieka i obywatela wyłącznie z powodu rasy, płci, języka, wyznania lub jego braku, pochodzenia społecznego, urodzenia oraz majątku. Ust. 3 Ustawa określająca zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w stanie klęski żywiołowej może ograniczać wolności i prawa określone w art. 22 (wolność działalności gospodarczej), art. 41 ust. 1, 3 i 5 (wolność osobista), art. 50 (nienaruszalność mieszkania), art. 52 ust. 1 (wolność poruszania się i pobytu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej), art. 59 ust. 3 (prawo do strajku), art. 64 (prawo własności), art. 65 ust. 1 (wolność pracy), art. 66 ust. 1 (prawo do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy) oraz art. 66 ust. 2 (prawo do wypoczynku).

⁴⁹ J. Szymałek, *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy”, 14(2006), nr 2(73), s. 41.

⁵⁰ Zob. A. Łopatka, *Jednostka. Jej prawa człowieka*, Warszawa 2002, s. 106n.

⁵¹ Dz. U. 2002 Nr 156 poz. 1301 ze zm., ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej.

tuacji zaistnienia stanu wojennego (wskazać należy tu np. kolizję prawa do zgromadzeń o charakterze religijnym z np. ograniczeniem swobody poruszania się).

Podobna kolizja może dotyczyć zawieszenia prowadzenia działań edukacyjnych i prawa do nauczania religii (ograniczeniu może zatem ulec tak wolność wyznania w znaczeniu kolektywnym poprzez pozbawienie związku wyznaniowego możliwości prowadzenia lekcji religii w budynkach szkolnych jak też prawo uczniów do pobierania tej nauki), a także ograniczeń w emisji lub odbiorze przekazu medialnego a wolnością związków wyznaniowych do głoszenia treści religijnych (analogicznie ograniczeniu może ulec tak kolektywna jak też indywidualna wolność sumienia i wyznania).

Ustawa z dnia 21 czerwca 2002 roku o stanie wyjątkowym przewiduje zbliżone ograniczenia⁵². Analogicznie jak w przypadku stanu wojennego ograniczenia w zakresie zgromadzeń nie obejmują zgromadzeń religijnych (art. 16 ust. 2). Podobnie ograniczenia w zakresie zawieszenia funkcjonowania placówek edukacyjnych nie obejmują seminariów duchowych i szkół duchownych (art. 21 pkt. 3). Z uwagi na możliwość wprowadzenia ograniczeń w poruszaniu się oraz nałożeniu obowiązku wykonywania wskazanych prac aktualne pozostają zastrzeżenia wyrażone w rozważaniach o wpływie takich obostrzeń w okresie stanu wojennego.

Innego rodzaju ograniczanie przewiduje ustawa z dnia 18 kwietnia 2002 roku o stanie klęski żywiołowej⁵³. W przypadku stanu klęski żywiołowej ograniczenia wpływające na wolność sumienia i wyznania związane są generalnie z ograniczeniem w swobodzie poruszania (tytułem przykładu art. 21 ust. 1 pkt. 12, 13 czy 15) oraz nałożeniem obowiązku uczestniczenia we wskazanych pracach i innych działaniach (np. art. 21 ust. 1 pkt. 19).

2. Ratyfikowane akty prawa międzynarodowego

Rzeczpospolita Polska, jako państwo członkowskie wspólnoty międzynarodowej w znaczeniu uniwersalnym – jako członek Organizacji Narodów Zjednoczonych, oraz w znaczeniu regionalnym – jako państwo członkowskie Wspólnoty Europejskiej, zobligowane jest do wprowadzania rozwiązań prawnych niesprzecznych z treścią przyjętych aktów prawa międzyna-

⁵² Dz. U. z 2002 r. Nr 117, poz. 985.

⁵³ Dz. U. z 2002 r. Nr 62, poz. 55.

wego i akceptujących określone w aktach o charakterze deklaratoryjnym standardy w zakresie praw i wolności człowieka⁵⁴.

Prawo do wolności przekonań, jako elementu szeroko pojętych praw człowieka, stało się przedmiotem zainteresowania organizacji międzynarodowych w okresie następującym po zakończeniu II wojny światowej. Niewątpliwie bolesne doświadczenia kształtowania się ustrojów totalitarnych oraz następstwa realizacji przez nie swojej wizji stosunków międzynarodowych oraz wewnątrz krajowych były katalizatorem podjęcia dyskusji w przedmiocie ustalenia i zagwarantowania ochrony prawa człowieka, w tym uznawanego za jedno z najistotniejszych praw do swobody w wyrażaniu swoich przekonań światopoglądowych. Doświadczenia wyniesione z historii przebiegu światowego konfliktu a w szczególności bezprecedensowej skali naruszeń godności jednostek ludzkich, spowodowały, iż społeczność międzynarodowa zaczęła poświęcać więcej uwagi zagadnieniom ochrony praw człowieka, w tym również, ochrony swobód światopoglądowych. Wypracowane w toku działalności różnych agend międzynarodowych akty o charakterze *soft law*⁵⁵ oraz te o charakterze wiążącym prawnie stały się fundamentem gwarancji

---

⁵⁴ Podkreślić należy, że art. 9 Konstytucji RP stanowi, iż „Rzeczpospolita Polska przestrzega wiążącego ją prawa międzynarodowego”. Artykuł ten stanowi niewątpliwie fundamentalny punkt odniesienia przy ocenie wpływu porządku prawnomiędzynarodowego na polski porządek prawny. Zasada ta dotyczy nie tylko zobowiązań międzynarodowych powstałych z mocy traktatu, ale także prawa zwyczajowego czy zasad ogólnych prawa międzynarodowego. Powyższa zasada wiąże wszystkie organy RP. Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 27 kwietnia 2005 r. (sygn. P1/05) stwierdził: art. 9 Konstytucji jest nie tylko doniosłą deklaracją wobec społeczności międzynarodowej, ale także zobowiązaniem organów państwa, w tym rządu, parlamentu i sądów, do przestrzegania prawa międzynarodowego wiążącego Rzeczpospolitą Polską. Realizacja tego obowiązku wymagać może – obok stosownych zmian w krajowym porządku prawnym – podejmowania przez organy władzy publicznej, w ramach przypisanych im kompetencji, konkretnych zachowań” – S.L. Stadniczeńko, *Prawa dziecka częścią składową systemu praw człowieka i obywatela*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Wybrane zagadnienia prawne i socjalne*, red. tenże, Warszawa 1994, s. 42.

⁵⁵ Mianem tym określa się – wedle definicji zaprezentowanej na stronie internetowej Ministerstwa Sprawiedliwości normy międzynarodowe, które nie mając charakteru wiążącego, posiadają jednocześnie swoistą doniosłość prawną. Pojęcie to pozwala odróżnić takie nietraktatowe porozumienia jak m.in: rezolucje, wskazówki, rekomendacje, kodeksy postępowania od aktów prawnie wiążących (ang. *hard law*) oraz zwykłych deklaracji politycznych. *Soft law* daje państwom możliwość zawierania niewiążących porozumień i negocjowania wspólnych zasad czy standardów postępowania, w sytuacji, kiedy nie ma jeszcze woli politycznej, by podjąć wiążące zobowiązania w danym obszarze (<https://ms.gov.pl/pl/prawa-czlowieka/miekkie-prawo-miedzynarodowe/> [10.02.2016]).

i ochrony prawa do wolności sumienia i wyznania. Rzeczpospolita Polska jako członek społeczności międzynarodowej zobligowana jest do uwzględnienia standardów określonych przez prawo międzynarodowe w zakresie ochrony przedmiotowych wolności.

Z uwagi na uwarunkowania polityczne proces inkorporacji do krajowego porządku prawnego, uzgodnień międzynarodowych w zakresie wolności religijnej, mógł zostać faktycznie zapoczątkowany i realizowany dopiero po upadku systemu socjalistycznego. Włączenie Polski w struktury Unii Europejskiej spowodowało także konieczność inkorporacji pewnych standardów unijnych dotyczących swobody przekonań.

Dorobek wspólnoty międzynarodowej obejmuje akty prawne o zasięgu uniwersalnym takie jak Karta Narodów Zjednoczonych⁵⁶, Powszechna Deklaracja Praw Człowieka⁵⁷, Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych⁵⁸, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych⁵⁹, Deklaracja w sprawie Wyeliminowania Wszelkich Form Nietolerancji i Dyskryminacji opartych na Religii lub Przekonaniach⁶⁰, jak też akty o charakterze regionalnym w postaci dokumentów opracowanych m.in. przez Konferencję Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie czy ustawodawstwo unijne. Wskazane powyżej akty stanowią wzorzec dla regulacji dotyczących praw człowieka. Z uwagi na charakter tych aktów, generalnie nie mają one przymiotu aktu prawa stosowanego bezpośrednio. Są bowiem uchwałami gremiów międzypaństwowych, nie zaś umowami międzynarodowymi⁶¹ i w związku z tym nie tworzą prawa obowiązującego⁶².

Karta Narodów Zjednoczonych określa cele i zasady ONZ, członkostwo w organizacji i funkcjonowanie jej organów. Określa podstawy światowego systemu bezpieczeństwa, określając zasady pokojowego załatwiania sporów, działania w chwili agresji, międzynarodowej współpracy gospodarczej

---

⁵⁶ Dz. U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90, Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych.

⁵⁷ Pod adresem: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> [3.03.2016].

⁵⁸ Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169, Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r.

⁵⁹ Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r.

⁶⁰ Pod adresem: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1981.html> [12.02.2016].

⁶¹ A. Klafkowski, *Prawo publiczne międzynarodowe*, Warszawa 1971, s. 237.

⁶² C. Berezowski, *Prawo międzynarodowe publiczne*, cz. 2, Warszawa 1969, s. 64.

i społecznej. Wśród celów Organizacji Narodów Zjednoczonych wymieniono m.in. rozwijanie i popieranie „poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności dla wszystkich bez względu na rasę, płeć, język lub religię”⁶³. Karta Narodów Zjednoczonych nie określa zawartości treści poszczególnych praw człowieka. Zagadnienie określenia uznawanych powszechnie praw człowieka oraz ich zawartość zostało powierzone Radzie Gospodarczo-Społecznej ONZ oraz Komisji Praw Człowieka. Efektem funkcjonowania powyżej wskazanych organów było opracowanie Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych.

Treść pojęcia prawa do wolności religijnej może zostać dekodowana z treści norm kilku podstawowych zapisów aktów prawa międzynarodowego. Zasadniczą treść prawa do wolności religijnej wyznacza art. 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka⁶⁴. Statuuje on prawo każdego człowieka do wolności myśli, sumienia i religii. Wolność ta obejmuje możliwość zmiany wyznania lub wiary, swobodę propagowania zasad swego wyznania lub wiary. Wolność dotyczy zarówno sfery działań jednostki, jak i wspólnot tworzonych przez wyznawców danej religii. Należy podkreślić, iż podmiotem uprawnień związanych z wolnością w sferze wyznań i przekonań jest każdy człowiek. Zatem deklaracja nie uzależnia korzystania z wolności od jakiegokolwiek desygnatu w postaci osiągnięcia granicy wieku, posiadania obywatelstwa, itp.

Należy wskazać, iż treść powyższego przepisu koresponduje z brzmieniem art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych⁶⁵.

---

⁶³ Art. 1 Karty Narodów Zjednoczonych.

⁶⁴ Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wespół z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów. http://www.unesco.pl/fileadmin/Paulina_Jabłońska_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf [3.03.2016].

⁶⁵ Art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych: 1) Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie.

2) Nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru.

Przepis ten wskazuje tożsamy zakres wolności religijnej, określając dodatkowo, zasadę zakazu stosowania przymusu w celu skłonienia do posiadania, rezygnacji z posiadania lub zmiany wyznania, wiary lub przekonań.

Ponadto z treści powołanego przepisu wynika, iż jedyną podstawą do ograniczenia wolności uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może być ustawa, wydana w celu ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności oraz w celu ochrony podstawowych praw i wolności innych osób. Istotne jest wyraźne wskazanie, iż ograniczenia przewidziane w drodze wyłącznie aktu rangi ustawowej, wydanego w celu ochrony najważniejszych wolności, mogą dotyczyć jedynie wyrażania swoich przekonań „na zewnątrz”, zatem nie ma przyzwolenia na ingerencję w zakres wolności nieekspozowanej w sposób widoczny dla innych osób. Wskazać należy, iż podobnie jak w przypadku Deklaracji, Pakt nie uzależnia możliwości korzystania z wolności od posiadania jakiegoś desygnatu. Zatem należy uznać, że osoby małoletnie mogą korzystać z przewidzianego w treści aktu zakresu wolności sumienia.

Należy jednak zauważyć, że z uwagi na zapis art. 18 ust. 4 Paktu, zakres swobody korzystania przez małoletnich z tej wolności musi być skorelowany z prymatem woli rodziców lub opiekunów prawnych. Wskazany przepis zobowiązuje co prawda organy władz państwowych do uwzględniania woli i przekonań rodziców, jednakże wnioskować należy, że skoro władze państwowe są obowiązane zapewnić rodzicom możliwość wychowania dzieci w zgodzie z ich własnymi przekonaniem, to niejako stanowi to domniemanie prymatu woli rodziców nad wolą dziecka w zakresie korzystania z uprawnień wynikających z wolności religijnej.

Wydaje się, że uznanie prymatu woli rodziców, wyłącza w zakresie odnoszącym się do stosunków rodzice – małoletnie dziecko, przynajmniej w pewnym zakresie, zasadę zakazu przymusu wynikającą z art. 18 ust. 2 Paktu. Zapis art. 18 ust. 4 MPPOiP koresponduje i jednocześnie stanowi

---

3) Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób.

4) Państwa Strony niniejszego Paktu zobowiązują się do poszanowania wolności rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, opiekunów prawnych do zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniem. Tekst za: Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r.

dookreślenie zasady wynikającej z brzmienia art. 26 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku, precyzującego zakres prawa do edukacji⁶⁶. W treści ust. 3 wskazanego przepisu zawarto prawo rodziców do pierwszeństwa w wyborze kierunku edukacji dzieci. Zatem skoro prawo to obejmuje także zakres edukacji światopoglądowej dzieci, to należy uznać, iż uprawnienie rodziców w tym zakresie jest pierwotnym w stosunku do władztwa państwowego.

W przypadku PDPC, zgodnie z art. 29⁶⁷ granice korzystania z wolności wynikają z konieczności respektowania przez jednostkę zasad i norm niezbędnych dla prawidłowego funkcjonowania społeczności, w ramach której jednostka funkcjonuje. Ograniczenia wolności jednostki muszą wynikać z przepisów prawa, zaś ich podstawą muszą być względy ochrony praw innych osób, zapewnienia porządku publicznego, moralności i dobrobytu. Granicą korzystania z wolności jest także nienaruszalność i poszanowanie celów i zasad ONZ. Zauważyć należy, że w przeciwieństwie do aktów zawierających klauzulę limitacyjną, PDPC nie wskazuje bezpośrednio, do którego elementu wolności religijnej odnosić mogą się ograniczenia.

W przypadku MPPOiP literalnie wskazano, iż ograniczenia wolności religijnej dotyczyć mogą jedynie uzewnętrzniania przekonań. W przypadku PDPC brak takiego dookreślenia, co w skrajnym przypadku może skłonić do

---

⁶⁶ Art. 26 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: „1) Każdy człowiek ma prawo do nauki. Nauka jest bezpłatna, przynajmniej na stopniu podstawowym. Nauka podstawowa jest obowiązkowa. Oświata techniczna i zawodowa jest powszechnie dostępna, a studia wyższe są dostępne dla wszystkich na zasadzie równości w zależności od zalet osobistych.

2) Celem nauczania jest pełny rozwój osobowości ludzkiej i ugruntowanie poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności. Krzewi ono zrozumienie, tolerancję i przyjaźń między wszystkimi narodami, grupami rasowymi lub religijnymi; popiera działalność Organizacji Narodów Zjednoczonych zmierzającą do utrzymania pokoju.

3) Rodzice mają prawo pierwszeństwa w wyborze nauczania, które ma być dane ich dzieciom”. [20.04.2016].

⁶⁷ Art. 29 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: „1) Każdy człowiek ma obowiązki wobec społeczeństwa, bez którego niemożliwy jest swobodny i pełny rozwój jego osobowości.

2) W korzystaniu ze swych praw i wolności każdy człowiek podlega jedynie takim ograniczeniom, które są ustalone przez prawo wyłącznie w celu zapewnienia odpowiedniego uznania i poszanowania praw i wolności innych i w celu uczynienia zadość słusznym wymogom moralności, porządku publicznego i powszechnego dobrobytu demokratycznego społeczeństwa.

3) Z niniejszych praw i wolności nie wolno w żadnym przypadku korzystać w sposób sprzeczny z celami i zasadami Organizacji Narodów Zjednoczonych” [15.04.2016].

przypuszczenia, że możliwe jest rozciągnięcie ograniczeń wolności także na działania czy zachowania niepolegające na uzewnętrznianiu przekonań. Zakres wolności praw i wolności z zasady modyfikowany może być poprzez zastosowanie tzw. klauzul derogacyjnych. Prawo do wolności religijnej, w doktrynie generalnie uznawane jest za prawo obowiązujące bezwzględnie, należące do tzw. nienaruszalnego rdzenia czy jądra praw człowieka, które nie może zostać co do swojej istoty ograniczone za pomocą klauzul derogacyjnych. Potwierdzający to zapis znalazł się w treści art. 4 MPPOiP⁶⁸. Wskazane powyżej unormowania zgodnie wskazują, iż ograniczenia zakresu wolności mogą być uzasadnione wolnością (także religijną) innych osób. Aby uniknąć wykorzystywania tej zasady jako uzasadnienia dla nieuprawnionego ograniczania wolności religijnej wprowadzono w treści powyżej omawianych aktów normy zabezpieczające przed instrumentalnym wykorzystaniem wolności religijnej dla odgraniczania praw innych osób. Normy o charakterze „bezpieczników” zawarte zostały m.in. w Deklaracji w sprawie eliminacji wszystkich form nietolerancji i dyskryminacji za względu na religię lub wiarę⁶⁹, PDPC⁷⁰,

---

⁶⁸ Art. 4 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych: „1) W przypadku gdy wyjątkowe niebezpieczeństwo publiczne zagraża istnieniu narodu i zostało ono urzędowo ogłoszone, Państwa Strony niniejszego Paktu mogą podjąć kroki mające na celu zawieszenie stosowania zobowiązań wynikających z niniejszego Paktu w zakresie ściśle odpowiadającym wymogom sytuacji, pod warunkiem, że kroki te nie są sprzeczne z innymi ich zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego i nie pociągają za sobą dyskryminacji wyłącznie z powodu rasy, koloru skóry, płci, języka, religii lub pochodzenia społecznego.

2) Powyższe postanowienie nie upoważnia do zawieszenia stosowania postanowień artykułów 6, 7, 8 (ustępy 1 i 2), 11, 15, 16 i 18”.

Artykuł 18 MPPOiP stanowi: „Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów”.

⁶⁹ Fragment preambuły do Deklaracji (<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1981.html>) [20.04.2016]. Zważywszy, że religia lub przekonania dla każdego, kto je wyznaje, są jednym z zasadniczych elementów jego koncepcji życia, jak również, że wolność religii lub przekonań powinna być w pełni uszanowana i zagwarantowana. Zważywszy, że jest istotnym popierać zrozumienie, tolerancję i szacunek w sprawach dotyczących wolności religii lub przekonań oraz zapewnić, by niedopuszczalnym było wykorzystywanie religii lub przekonań dla celów niezgodnych z Kartą Narodów Zjednoczonych, innymi stosownymi dokumentami Narodów Zjednoczonych oraz celami i zasadami niniejszej Deklaracji.

⁷⁰ Artykuł 30 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: Żadnego z postanowień niniejszej Deklaracji nie można rozumieć jako udzielającego jakimkolwiek Państwu,

MPPOiP⁷¹. Definicję zakresu wolności religijnej zawiera również Deklaracja w sprawie eliminacji wszelkich form dyskryminacji, która co prawda nie posiada charakteru aktu wiążącego a jedynie programowego, stanowi jednak wzorzec, do którego dążyć winny państwa członkowskie ONZ. Określenie zakresu wolności znajduje się w treści art. 1 Deklaracji⁷², zaś doprecyzowanie zakresu pojęć w treści art. 6 Deklaracji⁷³.

---

grupie lub osobie jakiegokolwiek prawa do podejmowania działalności lub wydawania aktów zmierzających do obalenia któregokolwiek z praw i wolności zawartych w niniejszej Deklaracji.

⁷¹ Artykuł 5 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych stanowi: „1) Żadne postanowienie niniejszego Paktu nie może być interpretowane jako przyznanie jakiegokolwiek Państwu, grupie lub osobie jakiegokolwiek prawa do podjęcia czynności lub dokonania aktu mającego na celu zniweczenie praw lub wolności uznanych w niniejszym Pakcie albo ich ograniczenie w szerszym stopniu, niż przewiduje to niniejszy Pakt.

2) Żadne z podstawowych praw człowieka uznanych lub istniejących w którymkolwiek z Państw Stron niniejszego Paktu na podstawie ustaw, konwencji, zarządzeń lub zwyczaju nie może być ograniczone ani zawieszono pod pretekstem, że niniejszy Pakt nie uznaje takich praw lub że uznaje je w węższym zakresie”.

⁷² Art. 1. Deklaracji w sprawie eliminacji wszelkich form dyskryminacji: „1) Każda osoba będzie miała prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to będzie obejmowało wolność wyznawania religii bądź jakichkolwiek przekonań według własnego wyboru, jak również wolność manifestowania swojej religii lub przekonań indywidualnie lub we wspólnocie z innymi, publicznie lub prywatnie w modlitwie, obrzędach, praktykach i nauczaniu.

2) Nikt nie będzie podlegać przymusowi, który naruszałby jego wolność wyznawania religii lub przekonań według własnego wyboru.

3) Wolność manifestowania czyjejs religii lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, jakie są przewidziane prawem i konieczne w demokratycznym społeczeństwie dla ochrony bezpieczeństwa, porządku, zdrowia lub moralności publicznej, albo podstawowych praw i wolności innych osób”.

⁷³ Art. 6. Deklaracji w sprawie eliminacji wszelkich form dyskryminacji: „Zgodnie z artykułem 1 niniejszej Deklaracji i stosownie do postanowień Artykułu 1 ustęp 3, prawo do wolności myśli, sumienia, religii lub przekonań będzie obejmowało, między innymi, następujące wolności:

- a) modlitwy i zgromadzania się dla potrzeb religii lub przekonań, jak też ustanawiania i utrzymywania placówek temu celowi, służących;
- b) ustanawiania i utrzymywania stosownych instytucji charytatywnych lub humanitarnych;
- c) produkowania, nabywania i wykorzystywania, w stosownym zakresie, koniecznych artykułów i materiałów związanych z rytuałem albo obyczajami danej religii lub przekonań;
- d) pisania, wydawania i rozpowszechniania odpowiednich publikacji w tych dziedzinach;

Wśród innych dokumentów międzynarodowych, mających wpływ na kształt aktualnych rozwiązań polskiego systemu prawnego w zakresie wolności sumienia i wyznania, wskazać należy podpisany w dniu 1 sierpnia 1975 roku Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie⁷⁴. Akt nie był umową w rozumieniu prawa traktatowego. Stanowił uroczystą deklarację intencji o znaczeniu politycznym i moralnym.

W zakresie praw człowieka, a w tym prawa do wolności wyznania i przekonań, akt podkreślał konieczność poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności, włączając w to wolność myśli, sumienia, religii lub przekonań każdego bez względu na różnicę rasy, płci, języka lub religii⁷⁵.

-
- e) nauczania religii lub przekonań w odpowiednich dla tego celu placówkach;
  - f) ubiegania się o i uzyskiwania dobrowolnych wkładów finansowych bądź innych od jednostek i instytucji;
  - g) szkolenia, wskazywania, doboru lub wyznaczania drogą sukcesji odpowiednich przewodników, stosownie do wymagań i standardów jakiegokolwiek religii lub przekonań;
  - h) przestrzegania dni odpoczynku oraz obchodzenia świąt i ceremonii zgodnie z przepisami czyjejs religii lub przekonań;
  - i) ustanawiania i utrzymywania kontaktów z jednostkami i wspólnotami w dziedzinie religii lub przekonań na poziomie krajowym i międzynarodowym”.

⁷⁴ Pod adresem: http://stosunki-miedzynarodowe.pl/traktaty/akt_koncowy_KBWE.pdf [16.04.2016].

⁷⁵ Akt Końcowy Konferencji KBWE: Artykuł VII: „Poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności, włączając w to wolność myśli, sumienia, religii lub przekonań. Państwa uczestniczące będą szanować prawa człowieka i podstawowe wolności, włączając w to wolność myśli, sumienia, religii lub przekonań każdego bez względu na różnicę rasy, płci, języka lub religii. Będą one popierać i zachęcać do efektywnego korzystania z obywatelskich, politycznych, ekonomicznych, społecznych, kulturalnych i innych praw i wolności, które wynikają wszystkie z przyrodzonej godności ludzkiej osoby i mają podstawowe znaczenie dla jej swobodnego i pełnego rozwoju. W tych ramach Państwa uczestniczące będą uznawać i szanować wolność jednostki w zakresie wyznawania i praktykowania, indywidualnie lub wespół z innymi, religii lub przekonań zgodnie z nakazami jej własnego sumienia. Państwa uczestniczące, na których terytorium znajdują się mniejszości narodowe, będą szanować prawo osób, należących do takich mniejszości, do równości wobec prawa, dadzą im pełną możliwość rzeczywistego korzystania z praw człowieka i podstawowych wolności i w ten sposób będą chronić ich uzasadnione interesy w tej dziedzinie. Państwa uczestniczące uznają powszechne znaczenie praw człowieka i podstawowych wolności, których poszanowanie jest istotnym czynnikiem pokoju, sprawiedliwości i dobrobytu, niezbędnych do zapewnienia rozwoju przyjaznych stosunków i współpracy między nimi, jak również między wszystkimi państwami. Będą one niezmiennie w swych wzajemnych stosunkach szanować te prawa i wolności i będą podejmować wysiłki, wspólnie i indywidualnie, włączając w to

Pomimo że Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie zawarty w 1975 roku nie został formalnie włączony w europejski system praw człowieka, to jednak zdaniem J. Krukowskiego, znacznie wpłynął na przyjęcie i ratyfikację przez współczesne kraje bloku wschodniego, w tym również przez Polskę, 3 marca 1977 roku⁷⁶ Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych z 1966 roku. W Polsce po ratyfikacji, owe dokumenty stały się prawnie obowiązujące⁷⁷. Wskazane powyżej akty prawa międzynarodowego określają standardy w zakresie ochrony wolności w sferze przekonań i wyznania *in genere*. W większości z nich podmiotem praw uznawany jest każdy człowiek. Stąd odnoszą się one również do osób niepełnoletnich. Zasadniczą kwestią jest jednak ustalenie, czy małoletni korzysta z pełni praw czy dysponentem jego uprawnień są rodzice, którzy przy podejmowaniu decyzji kształtujących sytuację małoletniego w sferze wolności religijnej powinni w określonym zakresie brać pod uwagę wolę małoletniego.

Omówione powyżej akty prawa międzynarodowego oraz dokumenty organizacji międzynarodowych dotyczą praw i wolności człowieka jako takiego. Dostrzeżenie wagi i znaczenia międzynarodowego uregulowania kwestii poszczególnych kategorii podmiotów tworzących wspólnotę ludzką było powodem m.in. opracowania dokumentów i aktów poświęconych *stricte* prawom i wolnościom osób małoletnich. Wspólnota międzynarodowa podejmowała próbę zwrócenia uwagi na konieczność respektowania praw dzieci już w okresie międzywojennym. Efektem stało się ogłoszenie tzw. Genewskiej Deklaracji Praw Dziecka z 1924 roku⁷⁸, a następnie

---

współpracę z Organizacją Narodów Zjednoczonych, w celu popierania ich powszechnego i efektywnego poszanowania. Potwierdzają one prawo jednostki do zaznajomienia się z jej prawami i obowiązkami w tej dziedzinie i postępowania zgodnie z nimi. W dziedzinie praw człowieka i podstawowych wolności Państwa uczestniczące będą postępować zgodnie z celami i zasadami Karty Narodów Zjednoczonych i z Powszechną Deklaracją Praw Człowieka. Będą one również wypełniać obowiązki określone w deklaracjach i porozumieniach międzynarodowych w tej dziedzinie, włączając w to między innymi Międzynarodowe Pakty Praw Człowieka, jeśli są one nimi związane”.

⁷⁶ Ustawa ratyfikująca Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych z 3 marca 1977 roku (Dz. U. z 1977 r., Nr 38, poz. 169).

⁷⁷ J. Krukowski, *Ochrona wolności religijnej w umowach międzynarodowych*, Lublin 2001, s. 59–60.

⁷⁸ Był to niezwykle lakoniczny dokument: Niniejszą Deklaracją, nazwaną Deklaracją Genewską, mężczyźni i kobiety wszystkich narodowości uznają, że ludzkość powinna dać

opracowanej przez Organizację Narodów Zjednoczonych Deklaracji Praw Dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne 20 listopada 1959 roku⁷⁹. O ile pierwszy z dokumentów charakteryzował się niezwykle lakoniczną treścią, to w przypadku Deklaracji Praw Dziecka dokonano doprecyzowania praw przysługujących małoletnim w kontekście przyjętych uprzednio aktów o charakterze generalnym.

W treści Preambuły Deklaracji wskazano, że wspólnota międzynarodowa uznaje, iż każdy człowiek powinien korzystać ze wszystkich praw i swobód wymienionych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka Organizacja Narodów Zjednoczonych, bez względu na różnice rasy, koloru, płci, języka, wyznania, poglądów politycznych i innych, narodowości, pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia lub jakiegokolwiek inne różnice. Szczególną częścią wspólnoty ludzkiej są dzieci, które, z powodu niedojrzałości fizycznej i umysłowej wymagają szczególnej opieki i troski, a także odpowiedniej opieki prawnej, zarówno przed urodzeniem, jak i po urodzeniu.

Kierując się tymi przesłankami uznano, że podmiotem praw i wolności wskazanych w Deklaracji są wszystkie dzieci, niezależnie od różnic wynikających z rasy, koloru, płci, języka, wyznania, poglądów politycznych lub innych, narodowości lub pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia lub z jakiegokolwiek innego powodu. Wśród praw przysługujących dziecku wymieniono prawo do nazwiska i obywatelstwa, przysługujących od urodzenia, prawo do odpowiedniego wyżywienia i mieszkania, rozrywek i opieki lekarskiej, prawo do nauki; nauka ta jest bezpłatna i obowiązkowa, przynajmniej w zakresie szkoły podstawowej. Wychowanie to winno mieć na celu podniesienie jego kultury ogólnej i umożliwienie, w warunkach równych szans, rozwinięcie swych zdolności, wyrobienie zdrowego rozsądku oraz poczucia odpowiedzialności moralnej i społecznej, a także stania się

---

dziecku wszystko, co posiada najlepszego i stwierdzają, że ciąży na nich, bez względu na rasę, narodowość i wyznanie, następujące obowiązki: 1) Dziecku powinno się dać możliwość normalnego rozwoju fizycznego i duchowego. 2) Dziecko głodne powinno być nakarmione, dziecko chore powinno być pielęgnowane, dziecko wykołajone wrócone na właściwą drogę, sierota i dziecko opuszczone wzięte w opiekę i wspomagane. 3) Dziecko powinno przed innymi otrzymać pomoc w czasie klęski. 4) Dziecko powinno być przygotowane do zarobkowania na życie i zabezpieczone przed wszelkim wyzyskiem. 5) Dziecko winno być wychowane w wierze, że jego najlepsze cechy powinny być oddane na usługi współbraci.

⁷⁹ Pod adresem: https://ms.gov.pl/Data/Files/_public/ppwd/akty_prawne/onz/deklaracja_praw_dziecka.pdf [05.05.2015].

pożyteczną jednostką społeczeństwa. Dziecku winno przysługiwać prawo do ochrony przed wszelkiego rodzaju zaniedbaniem, okrucieństwem i wyzyskiem, a także przed praktykami, jakie mogą prowadzić do rasowej, religijnej lub wszelkiej innej dyskryminacji.

Wskazać należy, że w treści Deklaracji nie zostało wyrażone bezpośrednio prawo do wolności przekonań dziecka.

Kwestia praw dzieci została unormowana, tym razem w formie aktu prawa międzynarodowego o wiążącym charakterze w 1989 roku poprzez przyjęcie Konwencji o prawach dziecka, przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 roku⁸⁰.

W treści Preambuły wskazano, iż dziecko jest uprawnione do korzystania z praw i wolności wyrażonych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz w Międzynarodowych Paktach Praw Człowieka⁸¹. Konwencja dokonała doprecyzowania podmiotu uprawnień wynikających z jej zawartości, wskazując w treści artykułu 1, iż za dziecko uważa się generalnie osobę, która nie ukończyła 18 roku życia⁸².

W myśl kolejnych przepisów Konwencji wprowadzono zobowiązanie Państw-Stron do zapewnienia dzieciom ochrony ich praw, bez przejawów dyskryminacji na tle rasowym, wyznaniowym czy jakimkolwiek innym. Co ważne, dzieci nie mogą być dyskryminowane również z powodu określonych desygnatów przypisanych ich rodzicom⁸³. Akceptując prawo do

---

⁸⁰ Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526. Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r.

⁸¹ Preambuła do Konwencji głosi m.in.: „uznając, że Narody Zjednoczone w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz w Międzynarodowych Paktach Praw Człowieka zgodziły się i proklamowały, iż każdy człowiek uprawniony jest do korzystania z zawartych w nich praw i wolności, bez względu na jakiegokolwiek różnice wynikające z przynależności rasowej, koloru skóry, płci, języka, religii, poglądów politycznych lub innych, narodowego lub społecznego pochodzenia, cenzusu majątkowego, urodzenia oraz jakichkolwiek innych, [...] wyrażając przekonanie, że rodzina jako podstawowa komórka społeczeństwa oraz naturalne środowisko rozwoju i dobra wszystkich jej członków, a w szczególności dzieci, powinna być otoczona niezbędną ochroną oraz wsparciem, aby mogła w pełnym zakresie wypełniać swoje obowiązki w społeczeństwie”.

⁸² Artykuł 1. „W rozumieniu niniejszej konwencji „dziecko” oznacza każdą istotę ludzką w wieku poniżej osiemnastu lat, chyba że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyska ono wcześniej pełnoletniość”.

⁸³ Artykuł 2. „1) Państwa-Strony w granicach swojej jurysdykcji będą respektowały i gwarantowały prawa zawarte w niniejszej konwencji wobec każdego dziecka, bez jakiegokolwiek dyskryminacji, niezależnie od rasy, koloru skóry, płci, języka, religii,

pierwszeństwa rodziców w wychowaniu dziecka⁸⁴ Konwencja dała wyraz zwiększeniu pozycji samego dziecka w kierowaniu własnymi sprawami⁸⁵. Konwencja *expressis verbis* uznaje prawo dziecka do wolności przekonań, nie negując jednak roli rodziców w procesie ukierunkowania wychowania dziecka⁸⁶.

Z punktu widzenia zobowiązań Państw-Stron Konwencji w zakresie wolności przekonań wskazać należy na obowiązek ochrony praw mniejszości etnicznych czy wyznaniowych w zakresie swobody wychowywania dzieci w swojej wierze czy zgodnie z własnymi przekonaniem⁸⁷. Mechanizmem

---

poglądów politycznych, statusu majątkowego, niepełnosprawności, cenzusu urodzenia lub jakiegokolwiek innego tego dziecka albo jego rodziców bądź opiekuna prawnego.

2) Państwa-Strony będą podejmowały właściwe kroki dla zapewnienia ochrony dziecka przed wszelkimi formami dyskryminacji lub karania ze względu na status prawny, działalność, wyrażane poglądy lub przekonania religijne rodziców dziecka, opiekunów prawnych lub członków rodziny”.

⁸⁴ Artykuł 5. „Państwa-Strony będą szanowały odpowiedzialność, prawo i obowiązek rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, członków dalszej rodziny lub środowiska, zgodnie z miejscowymi obyczajami, opiekunów prawnych lub innych osób prawnie odpowiedzialnych za dziecko, do zapewnienia mu, w sposób odpowiadający rozwojowi jego zdolności, możliwości ukierunkowania go i udzielenia mu rad przy korzystaniu przez nie z praw przyznanych mu w niniejszej konwencji”.

⁸⁵ Artykuł 12. „1) Państwa-Strony zapewniają dziecku, które jest zdolne do kształtowania swych własnych poglądów, prawo do swobodnego wyrażania własnych poglądów we wszystkich sprawach dotyczących dziecka, przyjmując je z należytą wagą, stosownie do wieku oraz dojrzałości dziecka” oraz Artykuł 13. „1) Dziecko będzie miało prawo do swobodnej wypowiedzi; prawo to ma zawierać swobodę poszukiwania, otrzymywania i przekazywania informacji oraz idei wszelkiego rodzaju, bez względu na granice, w formie ustnej, pisemnej bądź za pomocą druku, w formie artystycznej lub z wykorzystaniem każdego innego środka przekazu według wyboru dziecka”.

⁸⁶ Artykuł 14. „1) Państwa-Strony będą respektowały prawo dziecka do swobody myśli, sumienia i wyznania.

2) Państwa-Strony będą respektowały prawa i obowiązki rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, opiekunów prawnych odnośnie do ukierunkowania dziecka w korzystaniu z jego prawa w sposób zgodny z rozwijającymi się zdolnościami dziecka.

3) Swoboda wyrażania wyznawanej religii lub przekonań może podlegać tylko takim ograniczeniom, które są przewidziane prawem i są konieczne do ochrony bezpieczeństwa narodowego i porządku publicznego, zdrowia lub moralności społecznej bądź podstawowych praw i wolności innych osób”.

⁸⁷ Artykuł 30. „W tych państwach, w których istnieją mniejszości etniczne, religijne lub językowe bądź osoby pochodzenia rdzennego, dziecku należącemu do takiej mniejszości lub dziecku pochodzenia rdzennego nie można odmówić prawa do posiadania

gwarantującym przestrzeganie przez Państwa-Strony zobowiązań przyjętych wraz z ratyfikacją Konwencji jest ustanowienie instytucji Komitetu Praw Dziecka, do którego kompetencji należy m.in. weryfikacja sprawozdań dotyczących przestrzegania praw dziecka, składanych przez sygnatariuszy Konwencji.

Ratyfikując w dniu 7 czerwca 1991 roku Konwencję Rzeczpospolita Polska skorzystała z możliwości złożenia zastrzeżeń i deklaracji m.in. w przedmiocie zakresu władzy rodzicielskiej i jej wpływu na uprawnienia dziecka⁸⁸. Deklaracja interpretacyjna zgłoszona przez Polskę dotyczyła stosowania artykułów 12–16 Konwencji – czyli regulujących wolność poglądów, wypowiedzi, myśli, wyznania, sumienia, zrzeszania się czy ochrony sfery prywatnej. Ponadto w zakresie wolności wyznania wskazane zapisy gwarantują prawo rodziców do ukierunkowania dziecka w zakresie światopoglądu. Deklaracja zgłoszona w zakresie wskazanych norm zastrzega, że przy ich stosowaniu Polska będzie uwzględniała zwyczaje i tradycje miejscowe. Należy to odczytać jako wyraz konserwatywnego pojmowania modelu stosunków rodzinnych i wpływ ideologii katolickiej dotyczącej rodziny i wychowania. Oceniając zapisy Konwencji należy generalnie wyrazić akceptację dla wskazanego w niej katalogu wolności przynależnych dzieciom. W literaturze wskazuje się jednak na pewne wady regulacji. Wśród nich wymienia się powszechnie spotykany wobec aktów międzynarodowych zarzut koncentracji na ustaleniu aspektu materialnych praw i wolności, przy pominięciu rozwiązań instytucjonalnych i proceduralnych, mogących przyczynić się do zagwarantowania deklarowanych uprawnień. Ponadto wskazuje się, że Konwencja pomija w swoich ustaleniach, wagę procesu dorastania dziecka, jako kryterium różnicującego zakres uprawnień realizowanych samodzielnie przez dziecko. Ponadto podnosi się kwestię braku jednoznacznej regulacji granic dzieciństwa, jeżeli chodzi o ochronę praw dzieci nienarodzonych⁸⁹.

---

i korzystania z własnej kultury, do wyznawania i praktykowania swojej religii lub do używania własnego języka, łącznie z innymi członkami jego grupy”.

⁸⁸ „[...] Rzeczpospolita Polska uważa, że wykonania przez dziecko jego praw określonych w konwencji, w szczególności praw określonych w artykułach od 12 do 16, dokonuje się z poszanowaniem władzy rodzicielskiej. Zgodnie z polskimi zwyczajami i tradycjami dotyczącymi miejsca dziecka w rodzinie i poza rodziną [...]”.

⁸⁹ Szerzej na temat wadliwych lub niezupełnych regulacji Konwencji zob. L. Wiśniewski, *Konwencja o prawach dziecka na tle paktów praw człowieka i innych aktów prawa międzynarodowego*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Wybrane zagadnienia prawne*

Analizując stan rozwiązań zawartych w aktach międzynarodowych, należy wskazać, że wielokrotnie podnoszona jest kwestia wadliwości bądź niezupełnej legislacji. W tym kontekście wskazuje się na brak rozwiązań proceduralnych, pozwalających na skuteczną egzekucję deklaracji zawartych w tekstach konwencji i innych aktów. Wskazuje się, że „Konwencja o prawach dziecka jest aktem prawnym, który pod względem konstrukcji przepisów zawiera wiele uchybień. Język konwencji jest częściowo juredyczny, ale w znacznym stopniu jest językiem polityki”⁹⁰.

W doktrynie wskazuje się na brak jednolitości i konsekwencji w tworzeniu zapisów poszczególnych aktów międzynarodowych, co może powodować konflikty norm. Jako przykład wskazuje się kwestię dotyczącą prymatu woli rodziców nad wolą dziecka w kwestiach wolności wyznania i sumienia. Normy Europejskiej Konwencji o ochronie Praw i Podstawowych Wolności oraz MPPOiP wskazują na prymat woli rodziców nad wolą dziecka. Odmiennie kwestię tą normuje Konwencja o Prawach Dziecka⁹¹.

Zarzuty kierowane są także wobec instytucji zastrzeżeń do Konwencji, składanie których często wypacza bądź neguje zawartość niektórych norm⁹².

Należy odnieść się także do zastrzeżeń zgłoszonych do Konwencji przez Rzeczpospolitą Polską. W myśl oświadczenia rządu polskiego wykonywanie przez dziecko prawa do wolności myśli, sumienia i religii powinno odbywać się z poszanowaniem władzy rodzicielskiej oraz zgodnie z polskimi

---

i socjalne, red. T. Smoczyński, Warszawa 1994, s. 3–8; D. Wójcik, *Rozwój psychiczny dzieci i młodzieży a prawa gwarantowane przez Konwencję o prawach dziecka*, w: tamże, s. 20–31.

⁹⁰ Wiśniewski, *Konwencja o prawach dziecka na tle paktów*, s. 7.

⁹¹ Por art. 2 Protokołu dodatkowego do EKOPiPW oraz art. 18 ust. 4 MPPOiP a także art. 13 ust. 5 MPPGSiK a z drugiej strony art. 14 Konwencji o Prawach Dziecka.

⁹² Wskazuje się że zastrzeżenia składane do niektórych zapisów konwencji w oczywisty sposób pozostają w sprzeczności z zasadami wyrażonymi w art. 19 Konwencji Wiedeńskiej o Prawie Traktatów, która zabrania składania zastrzeżeń z istoty sprzecznych z przedmiotem i celem traktatu. Brak jest jednak norm prawnych do uznania, że tego rodzaju zastrzeżenie jest nieważne *erga omnes* z mocy samego prawa, nie został również powołany żaden organ mogący zajmować wiążące stanowisko w przedmiocie ewidentnych naruszeń wskazanych zasad i norm. Szerzej na powyższy temat zob. L. Wiśniewski, *Geneza Konwencji o Prawach Dziecka i stosunek jej norm do innych aktów prawa międzynarodowego*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smoczyński, Poznań 1999, s. 17–18.

zwyczajami i tradycjami dotyczącymi miejsca dziecka w rodzinie i poza nią⁹³. Zapis ten budzi uzasadnioną krytykę bowiem nie zostały doprecyzowane ani w postaci odesłania ani w postaci opisowej „polskie tradycje i zwyczaj”, kryteria pozwalające uznać, iż dane zachowanie jest zgodne i w jakim stopniu z polską tradycją również nie zostały doprecyzowane. Co więcej niektóre ze zwyczajów mogą stać w jawnej sprzeczności z uznaniem wolności dziecka w omawianym zakresie. Budzi to obawy o koniunkturalne wykorzystanie zastrzeżenia w celu przeforsowania interpretacji norm Konwencji w zgodzie z aktualnymi interesami ugrupowania sprawującego władzę. W doktrynie podnoszono, że przy złej woli zastrzeżenie może unicestwić istotę wolności uznawanych przez Konwencję⁹⁴.

W tym miejscu należy odnieść się również do faktycznego realizowania przez państwo polskie zobowiązań konwencyjnych. W literaturze wskazuje się niedostateczny poziom realizacji zobowiązań w zakresie głównie praw socjalnych i kulturowych, szczególnie w odniesieniu do narażonych na wykluczenie społeczne i marginalizację. W zakresie zobowiązań dotyczących wolności sumienia i wolności wyznania wskazuje się znikomą liczbę szkół zapewniających zajęcia alternatywne dla nauczania religii rzymskokatolickiej⁹⁵.

Należy zwrócić uwagę, że zarówno Konwencja jak i inne akty prawa międzynarodowego dotyczące sfery wolności przekonań nie ograniczają sfery podlegającej ochronie tylko do światopoglądu opartego na wierzeniach religijnych⁹⁶.

Wśród aktów prawa międzynarodowego, dotyczących zagadnień związanych z określeniem granic wolności sumienia i wyznania oraz gwarancji jej ochrony, wskazać należy otwartą do podpisu w Stambule w dniu 11 maja 2011 roku Konwencję o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec

---

⁹³ „Rzeczpospolita Polska uważa, że wykonywanie przez dziecko jego praw określonych w konwencji, w szczególności praw określonych w artykułach od 12 do 16, dokonuje się z poszanowaniem władzy rodzicielskiej, zgodnie z polskimi zwyczajami i tradycjami dotyczącymi miejsca dziecka w rodzinie i poza rodziną”.

⁹⁴ Zob. A. Łopatką, *Konwencja Praw Dziecka w Polsce*, w: *Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistość*, red. J. Bińczycka, Kraków 1999, s. 25.

⁹⁵ Szerzej o realizacji przez Polskę zobowiązań konwencyjnych zob. W. Burek, *Polska jako państwo – strona Konwencji o prawach dziecka z 1989 roku*, w: *Prawa dziecka w prawie międzynarodowym*, red. E. Karska, Warszawa 2014.

⁹⁶ Zob. T. Sokołowski, *Wolność myśli, sumienia i wyznania dziecka*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, s. 258.

kobiet i przemocy domowej⁹⁷. Konwencja weszła w życie, po ratyfikacji przez wymaganą liczbę państw sygnatariuszy, w dniu 1 sierpnia 2014 roku. Na koniec 2016 roku Konwencja została ratyfikowana przez 22 państwa – sygnatariuszy porozumienia⁹⁸. Ratyfikacja Konwencji przez Rzeczpospolitą Polską nastąpiła na mocy ustawy z dnia 6 lutego 2015 roku⁹⁹.

Celem Konwencji jest skonstruowanie instrumentów dla prawnego przeciwdziałania wszelkim formom przemocy wobec kobiet na poziomie europejskim, a także zapobiegania, ścigania i likwidowania przemocy wobec kobiet oraz przemocy domowej. U podstaw podjęcia prac leżała wola zapewnienia większej równości między kobietami a mężczyznami, ponieważ przemoc wobec kobiet jest głęboko osadzona w nierównościach między płciami oraz utrwalana przez patriarchalną kulturę i obojętność wobec tego zjawiska. Zakres przedmiotowy Konwencji obejmuje wszystkie rodzaje przemocy (przemoc fizyczną i psychiczną, wykorzystywanie seksualne,

---

⁹⁷ Należy wskazać, że prace nad przyjęciem Konwencji poprzedzały m.in. rekomendacje Komitetu Ministrów dla państw członkowskich Rady Europy: rekomendację Rec (2002)5 o ochronie kobiet przed przemocą, rekomendację Rec (2007)17 o standardach i mechanizmach dotyczących równouprawnienia płci, rekomendację Rec (2010)10 o roli mężczyzn i kobiet w zapobieganiu konfliktom i ich rozwiązywaniu oraz w tworzeniu pokoju. W preambule do Konwencji wskazuje się także na akty prawa międzynarodowego Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (CETS nr 5, 1950) oraz jej protokoły, Europejską Kartę Społeczną (CETS nr 35, 1961, zmieniona w 1996, CETS nr 163), Konwencję Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi (CETS nr 197, 2005) oraz Konwencję Rady Europy o ochronie dzieci przed seksualnym wykorzystywaniem i niegodziwym traktowaniem w celach seksualnych (CETS nr 201, 2007), Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych (1966), Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych (1966), Konwencję Narodów Zjednoczonych w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet („CEDAW”, 1979) i protokół fakultatywny do niej (1999), a także ogólną Rekomendację nr 19 Komitetu CEDAW w sprawie przemocy wobec kobiet, Konwencję Narodów Zjednoczonych o prawach dziecka (1989) i protokoły fakultatywne do niej (2000) oraz Konwencję Organizacji Narodów Zjednoczonych o prawach osób niepełnosprawnych (2006), Rzymski statut Międzynarodowego Trybunału Karnego (2002), Konwencję Genewską (IV) związaną z ochroną osób cywilnych w czasie wojny (1949) oraz protokoły dodatkowe nr 1 i 2 do niej (1997), a także dorobek orzeczniczy Trybunałów Europejskich.

⁹⁸ Pod adresem: <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/210/signatures> [20.04.2017].

⁹⁹ Dz. U. z 2015 r., poz. 398. Ustawa z dnia 6 lutego 2015 r. o ratyfikacji Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzonej w Stambule dnia 11 maja 2011 r.

wymuszone małżeństwo, okaleczanie narządów płciowych kobiet, nękanie, wymuszanie sterylizacji lub aborcji), bez względu na wiek, pochodzenie etniczne lub narodowość, religię, pochodzenie społeczne, sytuację migracji lub orientację seksualną ofiary.

Należy wskazać, że przemoc wobec kobiet może pozbawiać je możliwości korzystania z praw człowieka – a tym samym nie można wykluczyć sytuacji, w której przemoc ma mieć na celu wymuszenie działań lub zaniechania ingerujących w swobodę przekonań różnego rodzaju¹⁰⁰.

Z punktu widzenia rozważań na temat wolności sumienia i wyznania małoletnich istotne jest wskazanie, iż Konwencja za „kobiety” uznaje również dziewczęta poniżej 18 roku życia¹⁰¹, czyli z polskiego punktu widzenia również osoby małoletnie. Zatem musiałam również to źródło prawa uwzględnić w swojej dysertacji, jak i datę wejścia w życie w Polsce w tytule rozprawy.

W artykule 4 ust. 3 Konwencja wskazuje, że inkorporacja jej postanowień dotyczących zagwarantowania ochrony przed przemocą musi odbyć się bez dyskryminacji ze względu m.in. na religię i poglądy¹⁰². Podniesienie takiego zastrzeżenia odczytać należy jako jeden z elementów ochrony przed uzależnieniem możliwości korzystania z instrumentów przewidzianych w Konwencji od spełnienia bliżej nieokreślonych wymogów co do kwestii wyznania czy szerszej światopoglądu.

Należy zwrócić uwagę również na normę zawartą w treści art. 12 pkt. 5 Konwencji¹⁰³ (i bezpośrednio związany z nim art. 42 Konwencji¹⁰⁴),

---

¹⁰⁰ Por. *Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej. Komentarz*, red. E. Bieńkowska [i in.], Warszawa 2016, s. 137.

¹⁰¹ Art. 3 lit. F „kobiety” oznaczają również dziewczęta poniżej osiemnastego roku życia.

¹⁰² Art. 4 pkt. 3 – „Wdrożenie przepisów niniejszej konwencji przez Strony, w szczególności środków chroniących prawa ofiar, zostanie zagwarantowane bez dyskryminacji ze względu na: płeć biologiczną, płeć kulturowo-społeczną, rasę, kolor skóry, język, religię, poglądy polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, własność, urodzenie, orientację seksualną, tożsamość płciową, wiek, stan zdrowia, niepełnosprawność, stan cywilny, status uchodźcy lub migranta lub inny”.

¹⁰³ Art. 12 pkt. 5 – „Strony gwarantują, że kultura, zwyczaje, religia, tradycja czy tzw. honor nie będą uznawane za usprawiedliwienie dla wszelkich aktów przemocy objętych zakresem niniejszej Konwencji”.

¹⁰⁴ Art. 42 pkt. 1 – „Strony podejmują konieczne działania ustawodawcze lub inne mające na celu zagwarantowanie, że w postępowaniu karnym wszczętym w wyniku popełnienia któregośkolwiek z aktów przemocy, o których mowa w niniejszej Konwen-

zgodnie z którą państwa sygnatariusze porozumienia obowiązane są do takiego skonstruowania norm prawa wewnętrznego, aby uniknąć możliwości wyłączenia odpowiedzialności za akty przemocy w drodze kontraktu opartego na zachowaniu zgodnym z tradycją, religią, zwyczajem, kulturą czy „honorem”. Należy uznać, że odnosi się to głównie do ochrony kobiet pochodzących ze społeczności imigracyjnych – głównie z muzułmańskiego kręgu wyznaniowego, które odrzucają tradycyjny europejski sposób życia¹⁰⁵.

Do kategorii norm chroniących wolność przekonań małoletnich kobiet należy także zaliczyć art. 37 Konwencji¹⁰⁶, zobowiązujący strony porozumienia do stworzenia instrumentów prawnych penalizujących przymuszanie do zawarcia małżeństwa. Wydaje się, że w podobny sposób należy traktować zapisy zawarte w art. 38¹⁰⁷ i 39¹⁰⁸ Konwencji, zobowiązujące do stworzenia

---

cji, akty takie nie będą usprawiedliwiane względami kulturowymi, zwyczajowymi, religijnymi, tradycyjnymi ani tzw. względami «honoru». W szczególności dotyczy to stwierdzeń, że ofiara przekroczyła kulturowe, religijne, społeczne lub tradycyjne normy lub zwyczaje stanowiące kryteria właściwego zachowania”. Pkt. 2. „Strony podejmują konieczne działania ustawodawcze lub inne mające na celu zagwarantowanie, że zachęcanie dziecka do popełnienia czynności, o których mowa w ustępie 1 niniejszego artykułu, nie zmniejsza odpowiedzialności karnej osoby zachęcającej z tytułu popełnionych czynności”.

¹⁰⁵ Por. <https://www.brusselsjournal.com/node/1143> [20.01.2017]; zob. P. Chesler, *Worldwide trends in honor killings*, „The Middle East Quarterly”, 17(2019), nr 2, s. 3–11.

¹⁰⁶ Art. 37 pkt. 1 – „Strony podejmują konieczne działania ustawodawcze lub inne mające na celu zagwarantowanie, że celowe działania polegające na zmuszaniu osoby dorosłej lub dziecka do zawarcia małżeństwa podlegają odpowiedzialności karnej”.

¹⁰⁷ Art. 38 „Strony podejmują konieczne działania ustawodawcze lub inne mające na celu zagwarantowanie, że następujące celowe działania podlegają odpowiedzialności karnej: a) wycinanie, infibulacja lub wszelkie inne okaleczanie całości lub części warg sromowych większych, warg sromowych mniejszych lub łechtaczki kobiety; b) wywieranie nacisku na kobietę lub doprowadzenie do jej poddania się którejkolwiek z czynności wymienionej w lit. a. powyżej; c) zachęcanie dziewczyny, wywieranie na nią nacisku lub doprowadzenie do jej poddania się którejkolwiek z czynności wymienionej pod lit. a. powyżej”.

¹⁰⁸ Art. 39 „Strony podejmują konieczne działania ustawodawcze lub inne mające na celu zagwarantowanie, że następujące celowe działania podlegają odpowiedzialności karnej: a) dokonanie aborcji u kobiety bez jej uprzedniej świadomej zgody; b) przeprowadzenie zabiegu chirurgicznego u kobiety mającego na celu uniemożliwienie jej dalszej naturalnej prokreacji bez jej uprzedniej świadomej zgody lub bez jej pełnej wiedzy na temat tego zabiegu”.

instrumentów gwarantujących penalizację wskazanych w treści przepisu zachowań w sytuacji, kiedy opisane w nich czyny motywowane byłyby względami natury np. wyznaniowej.

Analizując zapisy Konwencji na tle polskich rozwiązań prawnych, należy zgodzić się z tezą prezentowaną przez komentatorów, iż w dominującej większości przypadków polskie rozwiązania wypełniają zalecenia i zobowiązania sformułowane w treści tego aktu, zaś w niektórych przypadkach idą nawet dalej¹⁰⁹. Na marginesie należy wskazać, że 20 stycznia 2021 roku sejm uchwalił ustawę zmieniającą zakres obowiązywania Konwencji stambulskiej, co nie oznacza pogorszenia stopnia ochrony gwarantowanej małoletnim kobietom. Konwencja ta będzie obowiązywała w Polsce do 1 lutego 2026 roku¹¹⁰.

3. Gwarancje prawa unijnego po 1 maja 2004 roku

Odwołania do tradycji i dziedzictwa religijnego odnaleźć można również w treści europejskiego prawa pierwotnego. W preambule Traktatu o Unii Europejskiej z dnia 7 lutego 1992 roku znajduje się wyraźne odwołanie do dziedzictwa religijnego Europy, które stanowi źródło m.in. nienaruszalnych praw człowieka, jak też wolności¹¹¹. Zasadniczą podstawą prawa unijnego w zakresie wolności sumienia i wyznania jest art. 3 ust. 5 Traktatu o Unii Europejskiej¹¹². Przepis powyżej wskazany

---

¹⁰⁹ *Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej*, s. 138–139, 445, 450–451, 460.

¹¹⁰ Ustawa z dnia 20 stycznia 2021 r. o zmianie zakresu obowiązywania Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzonej w Stambule dnia 11 maja 2011 roku (Dz. U. z 2021 r., poz. 149).

¹¹¹ Por. motyw II Preambuły Traktatu o Unii Europejskiej: „Inspirowani kulturowym, religijnym i humanistycznym dziedzictwem Europy, z którego wynikają powszechne wartości, stanowiące nienaruszalne i niezbywalne prawa człowieka, jak również wolność, demokracja, równość oraz państwo prawne”.

¹¹² W stosunkach zewnętrznych Unia umacnia i propaguje swoje wartości i interesy oraz wnosi wkład w ochronę swoich obywateli. Przyczynia się do pokoju, bezpieczeństwa, trwałego rozwoju Ziemi, do solidarności i wzajemnego szacunku między narodami, do swobodnego i uczciwego handlu, do wyeliminowania ubóstwa oraz do ochrony praw człowieka, w szczególności praw dziecka, a także do ścisłego przestrzegania i rozwoju prawa międzynarodowego, w szczególności zasad Karty Narodów Zjednoczonych. Treść przepisu za wersją skonsolidowaną Traktatu: (<http://>

został wprowadzony do tekstu Traktatu na mocy art. 1 ust. 4 Traktatu z Lizbony¹¹³.

Jak wskazuje się w literaturze, uniwersalne konwencje międzynarodowe, mimo że posiadają olbrzymie znaczenie w kształtowaniu świadomości praw człowieka, właściwie są mało efektywne ze względu na wielość interpretacji, jak również ze względu na brak kontroli ich realizacji¹¹⁴. Z tego powodu, za bardziej wartościowe, uważa się umowy o zasięgu regionalnym. W Europie kwestię wolności religijnej podejmują takie dokumenty jak: Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z roku 1953, Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie z roku 1975 oraz Traktat Lizboński z roku 2007, w obrębie którego obowiązuje Karta Praw Podstawowych z 2000 roku.

Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, została podpisana w Rzymie w dniu 4 listopada 1950 roku, weszła ona w życie 8 września 1953 roku¹¹⁵. Konwencja jest umową międzynarodową z obszaru ochrony praw człowieka, zawartą przez państwa członkowskie Rady Europy.

W preambule Konwencji zostało zawarte odniesienie do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Na podstawie ustaleń Konwencji powołano w 1959 roku Europejski Trybunał Praw Człowieka z siedzibą w Strasburgu. Szczególne znaczenie należy przypisać normie Konwencji wskazującej, iż „Każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii; prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, przez modlitwy, nauczanie, praktyki lub obrzędy¹¹⁶. Istotne są dwa elementy. Po pierwsze Konwencja określa zawartość definicji wolności sumienia i religii, łącząc

---

oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14803&Itemid=945) [30.05.2015].

¹¹³ Dz. U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569. Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, sporządzony w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 r.

¹¹⁴ Krukowski, *Ochrona wolności religijnej*, s. 55.

¹¹⁵ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004, s. 48.

¹¹⁶ Art. 9 Konwencji stanowi: „1) Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.

je z wolnością myśli. Po drugie znamienne jest określenie kręgu podmiotów korzystających z wolności. W rozumieniu Konwencji jest to każda istota ludzka, wobec czego Konwencja odnosi się także bezpośrednio do małoletnich.

Analizując dorobek ustawodawstwa europejskiego wskazać należy także na Protokół Dodatkowy I do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 20 marca 1952 roku¹¹⁷, który ściśle łączy prawo do wolności religijnej z prawem do nauczania i wychowywania. Wyraźnie mówi o tym art. 2 tego protokołu.

Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności bezpośrednio nie gwarantuje rodzicom bądź opiekunom prawnym prawa do decydowania o edukacji swoich dzieci, lecz w sposób ogólny zapewnia prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Natomiast Protokół I do Konwencji z 20 marca 1952 roku gwarantuje prawo do edukacji dzieci w zgodzie z przekonaniami religijnymi lub filozoficznymi w ramach państwowego systemu oświaty.

Zakres wolności religijnej został określony w wymiarze regionalnym w treści artykułu 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności¹¹⁸. Wskazać należy, że od 1992 roku Polska jest członkiem Rady Europy, co obliguje władze Rzeczypospolitej Polskiej do przestrzegania artykułów zawartych w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności.

---

2) Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób”.

¹¹⁷ Art. 2 Protokołu dodatkowego stanowi: „Nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia tego wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniem religijnymi i filozoficznymi”.

¹¹⁸ Art. 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności: „1) Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.

2) Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób”. Tekst: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_POL.pdf [20.04.2016].

Dokument ten, chronologicznie poprzedzający MPPOiP, wskazywał, że prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania przysługuje każdemu. W treści Konwencji określony został także zakres pojęcia wolność wyznania, wskazując, że obejmuje ona wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania swego wyznania lub przekonań, w sensie indywidualnym oraz zbiorowym. Uzewnętrznianie to polega na uprawianiu kultu, nauczaniu zasad wyznania lub zasad, na których opiera się określony światopogląd, odbywaniu praktyk religijnych i czynności rytualnych zgodnie z zasadami wyznania. Uzewnętrznianie wyznania lub światopoglądu może zostać ograniczone tylko w drodze ustawowej i tylko z uwagi na względy konieczne dla zapewnienia bezpieczeństwa publicznego, ochrony porządku publicznego, zdrowia i moralności oraz ochrony praw i wolności innych osób.

Analizując powyższy zapis zauważyć należy jego zbieżność z unormowaniem art. 18 MPPOiP zarówno w zakresie treści pojęcia wolności wyznania, jak też w odniesieniu do możliwości ograniczenia uzewnętrzniania tej wolności.

Wskazać należy, że zasady przyjęte w treści art. 18 ust. 4 MPPOiP znalazły odbicie również w treści art. 2 Protokołu dodatkowego do Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności¹¹⁹. Przepis ten, odnoszący się do zapewnienia prawa do nauki, wskazuje, że prawo to obejmuje również uprawnienie do wychowania w zakresie religijnym i filozoficznym, a państwo obowiązane jest przy wykonywaniu władztwa w zakresie nauczania do uwzględnienia uprawnień rodziców do wychowania dzieci w zgodzie ze swoimi przekonaniem w tym zakresie.

Zakres prawa do wolności religijnej został także określony w treści artykułów 10¹²⁰ i 14¹²¹ Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej.

---

¹¹⁹ Art. 2 Protokołu dodatkowego do Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności: „Nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia tego wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniem religijnymi i filozoficznymi”. Tekst: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_POL.pdf [20.04.2016].

¹²⁰ Art. 10 Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej: „1) Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach.

2) Uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa”.

¹²¹ Art. 14 Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej: „1) Każdy ma prawo do nauki i dostępu do kształcenia zawodowego i ustawicznego.

Zakres wolności religijnej określony w treści art. 10 Karty jest tożsamy z prezentowanymi powyżej zapisami MPPOiP oraz Deklaracji i obejmuje uprawnienie do wyboru i zmiany religii lub przekonań, uzewnętrzniania indywidualnie i zbiorowo wyznania lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie i uczestnictwo w obrzędach związanych z danym wyznaniem. *Novum* jest wyraźne wskazanie i uznanie prawa do odmowy działań niezgodnych z własnym sumieniem, jednakże uprawnienie to uzależnione jest *de facto* od odpowiednich zapisów prawa krajowego. Artykuł 14 Karty deklaruje poszanowanie dla uprawnień rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania dzieci w zgodzie z własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi. Zakres korzystania z tych uprawnień pozostawiono ustawodawstwu krajowemu.

Zakres wolności religijnej jest określony tzw. klauzulami limitacyjnymi zawartymi w treści przepisów określających zakres wolności. W przypadku MPPOiP oraz EKPC klauzule limitacyjne wskazują, iż granicą wykonywania wolności są względy bezpieczeństwa publicznego, zapewnienia zdrowia i porządku oraz moralności a także wolności innych osób. W przypadku PDPC i KPPUE artykuły określające zakres wolności religijnej nie zawierają klauzul limitacyjnych. Możliwe ograniczenia wykonywania uprawnień stanowiących treść wolności, wynikają z przepisów określających korzystanie z ogółu praw gwarantowanych w powyżej wskazanych aktach. W przypadku KPPUE zgodnie z art. 52¹²² umiejscowionym w Tytule VII

---

2) Prawo to obejmuje możliwość korzystania z bezpłatnej nauki obowiązkowej.

3) Wolność tworzenia placówek edukacyjnych z właściwym poszanowaniem zasad demokratycznych i prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami religijnymi, filozoficznymi i pedagogicznymi są szanowane, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tej wolności i tego prawa”.

¹²² Art. 52 Praw Podstawowych Unii Europejskiej:

„1) Wszelkie ograniczenia w korzystaniu z praw i wolności uznanych w niniejszej Karcie muszą być przewidziane ustawą i szanować istotę tych praw i wolności. Z zastrzeżeniem zasady proporcjonalności, ograniczenia mogą być wprowadzone wyłącznie wtedy, gdy są konieczne i rzeczywiście odpowiadają celom interesu ogólnego uznawanym przez Unię lub potrzebom ochrony praw i wolności innych osób.

2) Prawa uznane w niniejszej Karcie, które są przedmiotem postanowień Traktatów, są wykonywane na warunkach i w granicach w nich określonych.

3) W zakresie, w jakim niniejsza Karta zawiera prawa, które odpowiadają prawom zagwarantowanym w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, ich znaczenie i zakres są takie same jak praw przyznanych przez tę konwencję.

Karty określającym ogólne zasady stosowania i wykładni jej przepisów ograniczenia wolności gwarantowanych Kartą muszą mieć umocowanie w akcie prawa rangi ustawowej, ograniczenia te nie mogą godzić w istotę danego prawa. Ponadto ograniczenia mogą być wprowadzone z poszanowaniem zasady proporcjonalności, wówczas gdy ich zastosowanie jest zgodne z interesem ogólnym uznawanym przez państwa członkowskie oraz wynikają z potrzeby ochrony wolności innych osób. KPPUE nie wskazuje bezpośrednio, do którego elementu wolności religijnej odnosić mogą się ograniczenia. W przypadku EKPC literalnie wskazano, iż ograniczenia wolności religijnej dotyczyć mogą jedynie uzewnętrzniania przekonań. W przypadku KPPUE brak takiego dookreślenia, co w skrajnym przypadku może skłonić do przypuszczenia, że możliwe jest rozciągnięcie ograniczeń wolności także na działania czy zachowania niepolegające na uzewnętrznianiu przekonań. Zakres wolności praw i wolności z zasady modyfikowany może być poprzez zastosowanie tzw. klauzul derogacyjnych. Prawo do wolności religijnej w doktrynie generalnie uznawane jest za prawo obowiązujące bezwzględnie, należące do tzw. nienaruszalnego rdzenia czy jądra praw człowieka, które nie może zostać co do swojej istoty ograniczone za pomocą klauzul derogacyjnych. Potwierdzający to zapis znalazł się w treści art. 4 MPPOiP¹²³.

Niniejsze postanowienie nie stanowi przeszkody, aby prawo Unii przyznawało szerszą ochronę.

4) W zakresie, w jakim niniejsza Karta uznaje prawa podstawowe wynikające ze wspólnych tradycji konstytucyjnych Państw Członkowskich, prawa te interpretuje się zgodnie z tymi tradycjami.

5) Postanowienia niniejszej Karty zawierające zasady mogą być wprowadzane w życie przez akty prawodawcze i wykonawcze przyjęte przez instytucje, organy i jednostki organizacyjne Unii oraz przez akty Państw Członkowskich, gdy wykonują one prawo Unii, korzystając ze swoich odpowiednich uprawnień. Można się na nie powoływać w sądzie jedynie w celu wykładni tych aktów i kontroli ich legalności.

6) Ustawodawstwa i praktyki krajowe uwzględnia się w pełni, jak przewiduje to niniejsza Karta.

7) Wyjaśnienia sporządzone w celu wskazania wykładni niniejszej Karty są naleyście uwzględniane przez sądy Unii i Państw Członkowskich”.

Treść: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=PL> [20.04.2016].

¹²³ Art. 4 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych: „1) W przypadku gdy wyjątkowe niebezpieczeństwo publiczne zagraża istnieniu narodu i zostało ono urzędowo ogłoszone, Państwa Strony niniejszego Paktu mogą podjąć kroki mające na celu zawieszenie stosowania zobowiązań wynikających z niniejszego Paktu w zakresie

Co ciekawe brak analogicznego zapisu w treści EKPC. Artykuł 15 EKPC wskazuje literalnie jako niederogowalne prawo do życia, zakaz tortur, zakaz niewolnictwa i poddaństwa i zakaz karania bez podstawy prawnej¹²⁴.

Wśród aktów prawnych powstałych z inicjatywy organów unijnych wskazać należy Traktat Amsterdamski z dnia 2 października 1997 roku. Jak wskazano wcześniej, uzupełnieniem aktu był szereg deklaracji. Z punktu widzenia zagadnień związanych z wolnością w sferze światopoglądu istotna jest tzw. Nr 11 czyli „deklaracja kościelna” statuująca zasady współistnienia związków wyznaniowych i Wspólnoty. Z uwagi na niewłączenie klauzuli kościelnej do treści Traktatu ma ona jedynie charakter deklaracji określającej, „że Kościoły mają w Unii Europejskiej taki sam

---

ściśle odpowiadającym wymogom sytuacji, pod warunkiem, że kroki te nie są sprzeczne z innymi ich zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego i nie pociągają za sobą dyskryminacji wyłącznie z powodu rasy, koloru skóry, płci, języka, religii lub pochodzenia społecznego.

2) Powyższe postanowienie nie upoważnia do zawieszenia stosowania postanowień artykułów 6, 7, 8 (ustępy 1 i 2), 11, 15, 16 i 18.

Artykuł 18 MPPOiP stanowi: Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie, bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i przestrzeganie obyczajów.

¹²⁴ Art. 15 Europejskiej Konwencji o Prawach Człowieka: „1) W przypadku wojny lub innego niebezpieczeństwa publicznego zagrażającego życiu narodu, każda z Wysokich Układających się Stron może podjąć środki uchylające stosowanie zobowiązań wynikających z niniejszej Konwencji w zakresie ściśle odpowiadającym wymogom sytuacji, pod warunkiem, że środki te nie są sprzeczne z innymi zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego.

2) Na podstawie powyższego przepisu nie można uchylić zobowiązań wynikających z artykułu 2, z wyjątkiem przypadków śmierci będących wynikiem zgodnych z prawem działań wojennych oraz zobowiązań zawartych w artykułach 3, 4 (ustęp 1) i 7”.

Artykuł 2 stanowi:

„1) Prawo każdego człowieka do życia jest chronione przez ustawę. Nikt nie może być umyślnie pozbawiony życia, wyjąwszy przypadki wykonania wyroku sądowego skazującego za przestępstwo, za które ustawa przewiduje taką karę.

2) Pozbawienie życia nie będzie uznane za sprzeczne z tym artykułem, jeżeli nastąpi w wyniku bezwzględnego koniecznego użycia siły: a) w obronie jakiegokolwiek osoby przed bezprawną przemocą; b) w celu wykonania zgodnego z prawem zatrzymania lub uniemożliwienia ucieczki osobie pozbawionej wolności zgodnie z prawem; c) w działaniach podjętych zgodnie z prawem w celu stłumienia zamieszek lub powstania”.

status prawny, jakim cieszą się w ustawodawstwie poszczególnych państw członkowskich Unii Europejskiej; status ten nie może być naruszony przez organy Unii Europejskiej, ale ma być traktowany jak w ustawodawstwie krajowym”¹²⁵. W literaturze podnosi się wobec formy klauzuli, że „dokument ten budzi pewien niedosyt, gdyż jest to tylko deklaracja natury politycznej. Nie wprowadza więc jakiegokolwiek ujednoczenia zasad relacji między państwem a instytucjami kościelnymi, jakimi kierują się państwa członkowskie w swych systemach prawnych. W dokumencie tym nie został spełniony postulat poszanowania Kościołów jako trwałego elementu kultury europejskiej”¹²⁶.

Kolejnym istotnym aktem rangi regionalnej jest podpisany w Lizbonie 13 grudnia 2007 roku tzw. Traktat Lizboński. Zawiera on tzw. Kartę Praw Podstawowych¹²⁷ przyjętą w dniu 7 grudnia 2000 roku na szczycie w Nicei. Karta ta pierwotnie miała stanowić rozdział drugi Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy. Rządy Polski i Wielkiej Brytanii podpisując Traktat Lizboński ograniczyły stosowanie Karty Praw Podstawowych poprzez przyjęcie dodatkowego protokołu. Po ratyfikacji przez kraje członkowskie akt powyższy zaczął obowiązywać 1 grudnia 2009 roku.

Celem Karty jest wzmocnienie ochrony praw jednostki w systemie prawnym wspólnot. Dokonuje się to poprzez ujęcie w jednym akcie prawnym, deklarowanych wcześniej w innych wspólnotowych dokumentach i powoływanych w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości, a także gwarantowanych w Konstytucjach państw członkowskich wynikających z zawartych umów międzynarodowych¹²⁸.

Wstęp Traktatu Lizbońskiego odwołuje się nie tylko do inspiracji kulturowej i humanistycznej, ale również do religijnego dziedzictwa Europy, z którego wynikają powszechne wartości, stanowiące nienaruszalne i niezbywalne prawa człowieka.

Karta Praw Podstawowych *expressis verbis* wskazuje ochronę wolności w sferze światopoglądowej i religijnej jako jedną z zasad fundamentalnych,

---

¹²⁵ J. Krukowski, *Unia Europejska a Kościół katolicki. Zarys problematyki*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 13(2003), z. 1, s. 213.

¹²⁶ Tamże, s. 214.

¹²⁷ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=PL> [25.04.2016].

¹²⁸ A. Przyborowska-Klimczak, *Klauzula o Kościołach w Traktacie Amsterdamskim*, w: *Kościół i jego porządek prawny wobec jednoczącej się Europy*, red. A. Kaczor, Lublin 2001, s. 60–61.

na których opiera się Unia¹²⁹. Zasada wolności wyznania i światopoglądu prowadzi do wprowadzenia zakazu dyskryminacji opartej na przesłankach natury wyznaniowej¹³⁰.

W odniesieniu do praw dzieci Karta podkreśla wiodące znaczenie zapewnienia dobra dziecka, przyznaje również dziecku prawo do posiadania własnych poglądów, nie określając katalogu dziedzin, do których to uprawnienie się odnosi¹³¹. Należy podnieść, iż Unia Europejska nie wkracza swoimi kompetencjami w regulacje państw członkowskich dotyczące statusu krajowego Kościołów i związków wyznaniowych. Prawa podstawowe zagwarantowane konstytucjami lub ustawami wewnętrznymi państw członkowskich nie mogą być ograniczone postanowieniami Karty Praw Podstawowych¹³².

Spośród najnowszych aktów prawa unijnego wskazać należy przyjęte w dniu 24 czerwca 2013 roku przez Radę ds. Polityki Zagranicznej Unii zalecenia w zakresie promocji i ochrony wolności wyznania i przekonań¹³³. Wytyczne powyższe potwierdzają w pełni dotychczasowe stanowisko Unii w zakresie ochrony wolności myśli, przekonań i religii. Wśród najważniej-

---

¹²⁹ Art. 10 Karty stanowi: „1) Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach.

2) Uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa”.

¹³⁰ Art. 21 ust. 1 stanowi: „1. Zakazana jest wszelka dyskryminacja w szczególności ze względu na płeć, rasę, kolor skóry, pochodzenie etniczne lub społeczne, cechy genetyczne, język, religię lub przekonania, poglądy polityczne lub wszelkie inne poglądy, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną”.

¹³¹ Art. 24 Karty stanowi: „1) Dzieci mają prawo do takiej ochrony i opieki, jaka jest konieczna dla ich dobra. Mogą one swobodnie wyrażać swoje poglądy. Poglądy te są brane pod uwagę w sprawach, które ich dotyczą, stosownie do ich wieku i stopnia dojrzałości.

2) We wszystkich działaniach dotyczących dzieci, zarówno podejmowanych przez władze publiczne, jak i instytucje prywatne, należy przede wszystkim uwzględnić najlepszy interes dziecka.

3) Każde dziecko ma prawo do utrzymywania stałego, osobistego związku i bezpośredniego kontaktu z obojgiem rodziców, chyba że jest to sprzeczne z jego interesami”.

¹³² Art. 52 Karty Praw Podstawowych.

¹³³ EU Guidelines on the promotion and protection of freedom of religion or belief Foreign Affairs Council meeting Luxembourg, 24 June 2013. Tekst wytycznych został udostępniony na stronie [https:// eeas.europa.eu/sites/eeas/files/137585.pdf](https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/137585.pdf) [25.04.2016].

szych kwestii, które zostały w nim zawarte wskazać należy podkreślenie wymiaru kolektywnego przestrzegania wolności religijnej, uznanie prawa rodziców do edukacji dzieci w zgodzie z ich przekonaniem religijnym, swobodne działanie instytucji religijnych, zwrócenie większej uwagi na zagadnienia poszanowania wolności w sferze przekonań przy stosowaniu zasady niedyskryminacji. Ponadto wytyczne zobowiązały do uwzględnienia przy zawieraniu umów klauzul stanowiących o poszanowaniu wolności religii. Należy podkreślić, iż powyższe wytyczne zostały przyjęte z uznaniem przez przedstawicieli Kościoła katolickiego¹³⁴.

Analizując gwarancje wolności sumienia i wyznania na gruncie prawa europejskiego należy wskazać mające pośrednie lub bezpośrednie związki z sytuacją małoletnich w Polsce.

Od samego początku, kiedy rozpoczęto prace nad Europejską Konwencją o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, było jasne, że wolność wyznania winna znaleźć się w katalogu fundamentalnych praw chronionych przez Konwencję¹³⁵.

Początkowo ochronie na mocy tej konwencji podlegać miała „wolność religijna”, jednak wraz z postępem prac redakcyjnych postanowiono użyć zapożyczonego z Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka terminu wolności „myśli, sumienia i religii”¹³⁶. Należy wskazać, że zarówno Konwencja, tak jak Powszechna Deklaracja, wywodzi istnienie prawa do wolności myśli, sumienia czy też religii z prawnego-naturalnej koncepcji zakładającej istnienie przyrodzonych i niezbywalnych wolności człowieka – wolności te, jako że (nierozzerwalnie) związane są z osobą ludzką, istnieją niezależnie od prawa stanowionego.

Wolność ta stanowi zdaniem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka również jedną z podstaw społeczeństwa demokratycznego, która jest istotna także dla ateistów czy agnostyków, ponieważ w takim społeczeństwie wiele religii może istnieć obok siebie przy zapewnieniu wzajemnego ich poszanowania¹³⁷. Jako elementy tej wolności Konwencja wymienia „(wolność) zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego

---

¹³⁴ Zob. UE: *wolność religijna prawem człowieka*, <http://gosc.pl/doc/1609383.UE-wolnosc-religijna-prawem-czlowieka> [25.04.2016].

¹³⁵ Warchałowski, *Prawo do wolności myśli*, s. 51.

¹³⁶ M. Freeman, *Prawa człowieka*, Warszawa 2007, s. 49.

¹³⁷ Orzeczenie *Buscarini i inni v. San Marino*, 18.02.1998 r., skarga 24645/94, RJD 1998-VII, § 43.

wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne”¹³⁸.

Chroniona przez art. 9 Konwencji wolność myśli, sumienia i wyznania jest jedną z wartości społeczeństwa demokratycznego. Wolność ta w wymiarze religijnym jest jednym z najbardziej istotnych elementów tożsamości ludzi wierzących i ich koncepcji życia, ma również wartość dla ateistów, agnostyków, sceptyków i osób religijnie obojętnych. Wynika z pluralizmu, którego osiągnięcie zostało drogo okupione przez wieki¹³⁹. Określając zakres kognicji, Trybunał dokonał wykładni przekonań światopoglądowych podlegających ochronie na gruncie art. 9 Konwencji. Orzecznictwo strasburskiego Trybunału zdaje się reprezentować koncepcję „religii, która da się zidentyfikować” (*identifiable religion*)¹⁴⁰. Należy wskazać, że na gruncie tej koncepcji Trybunał uznaje, że za religię w rozumieniu wolności gwarantowanej w art. 9 należy rozumieć brak identyfikacji z jakimkolwiek wyznaniem (ateizm, agnostycyzm), a także postawy takie jak pacyfizm¹⁴¹.

Wiele miejsca orzecznictwo Trybunału poświęcało wskazaniu granic ingerencji w zakres wolności sumienia. Wskazać tu należy fundamentalne orzeczenia dotyczące zakazu indoktrynacji religijnej ze strony organów władzy państwowej¹⁴², zakazu jakiegokolwiek przymusu skierowanego na wymuszenie zmiany przekonań światopoglądowych¹⁴³ czy naruszenia prawa do niewyznawania religii¹⁴⁴.

Wiele miejsca orzecznictwo poświęciło także wskazaniu granic dozwolonych form wyrażania swojego światopoglądu. Z uwagi na temat pracy

---

¹³⁸ *Europejska Konwencja Praw Człowieka*, red. P. Hofmański, Kraków 1997, s. 48.

¹³⁹ Po raz pierwszy stanowisko to, powtarzane następnie wielokrotnie przy różnych okazjach, zaprezentowane zostało w sprawie Kokkinakis przeciwko Grecji – orzeczenie z 25 maja 1993 r., A. 260-A, w podobnych sprawach: orzeczenie z dnia 7 grudnia 1976 r. Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen przeciwko Danii; orzeczenie z dnia 14 maja 1988 r. Müller i inni przeciwko Szwajcarii; orzeczenie z dnia 22 lutego 1989 r. de Geouffre de la Predelle przeciwko Francji; orzeczenie z dnia 16 grudnia 1992 r. Hadjianastassiou przeciwko Grecji.

¹⁴⁰ B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balczerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń 2005, s. 326.

¹⁴¹ *Arrowsmith v. Zjednoczone Królestwo*, 12.10.1978 r., skarga 7050/75, DR 19/5, s. 19, par. 69.

¹⁴² Orzeczenie *Buscarini i inni v. San Marino*, 18.02.1998 r., skarga 24645/94, RJD 1998-VII.

¹⁴³ *Ivanova v. Bułgaria*, 12.04.2007 r., skarga 52435/99.

¹⁴⁴ Orzeczenie *Alexandridis v. Grecja* z 21.02.2008 r., skarga 19516/06.

wskazać należy tu orzeczenia odnoszące się do eksponowania symboliki religijnej na terenie zakładów oświatowych¹⁴⁵. Rozpatrując skargi związane z powyższym Trybunał wypracował linię orzeczniczą wskazującą, że zakaz noszenia symboli religijnych nie stanowić będzie naruszenia art. 9 Konwencji (również w połączeniu z art. 14) tak długo, jak regulacje takie mieć będą charakter neutralny i nie będą wprowadzać rozróżnienia między wyznawcami różnych religii¹⁴⁶. Należy tu przytoczyć również stanowisko Trybunału wobec ewentualnego wpływu symboli religijnych w szkołach na realizację wychowania religijnego małoletnich przez ich rodziców, którzy nie tracą automatycznie dominującego wpływu na formację światopoglądową dzieci¹⁴⁷.

Analizując rozwiązania służące zapewnieniu realizacji wolności sumienia i wyznania w prawie unijnym (oraz prawie międzynarodowym uniwersalnym), wobec wspomnianych już wcześniej poglądów wskazujących na pewną niedoskonałość aktów prawa międzynarodowego, polegającą na koncentrowaniu się tylko na aspekcie materialnym bez stworzenia zaplecza proceduralno-instytucjonalnego¹⁴⁸, należy podnieść, iż podejmowane są próby stworzenia instytucji i mechanizmów usprawniających realizację chronionych wolności. „Fundamentalne wręcz znaczenie ma na tym polu także art. 43 Konwencji o prawach dziecka, ustanawiający Komitet Praw Dziecka jako organ powołany do badania postępów w realizacji zobowiązań przewidzianych w tej Konwencji. Należy zatem z zasady zwracać się

---

¹⁴⁵ Komisja Praw Człowieka Karaduman przeciwko Turcji, skarga nr 16278/90, decyzja z 3 maja 1993 r., DR 74, Trybunał w sprawie Dahlab przeciwko Szwajcarii, decyzja z 15 lutego 2001 r., Izba (sekcja II) skarga nr 42393/98 (chusta noszona przez nauczycielkę nosi cechy niedozwolonego prozelityzmu), zob. M.A. Nowicki, *Nowy Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 1999–2004*, Kraków 2005, s. 949–954. Do kategorii tych orzeczeń należy także zaliczyć orzeczenie Lautsi przeciwko Włochy, wyrok Izby z 2009 roku, wyrok Wielkiej Izby z 2011 roku.

¹⁴⁶ Emine Arac v. Turcja, 19.09.2006 r., skarga 9907/02 (odrzućcie podania z powodu zamieszczonego na nim zdjęcia, na którym skarżąca widnieje w kwefie); Decyzję Sefika Kose i 93 innych v. Turcja, 24.01.2006 r., (Leyla Şahin v. Turcja, skarga 26625/02 (zakaz noszenia chusty w szkole ponadpodstawowej o profilu teologicznym); Decyzję Kurtumulus v. Turcja, 24.01.2006 r., skarga 65500/01 (utrata pracy z powodu złamania zakazu noszenia chusty).

¹⁴⁷ Trybunał wskazał, że pomimo ekspozycji dzieci na symbole religijne umieszczone w szkole rodzic zachował pełne prawo do edukowania swoich dzieci i doradzania im, i mógł odgrywać w stosunku do nich przynależną mu rolę wychowawcy i wskazywać drogę życiową zgodną z własnymi przekonaniem filozoficznymi.

¹⁴⁸ Por. Wiśniewski, *Konwencja o prawach dziecka na tle paktów*, s. 3.

niezwłocznie do tego Komitetu, także w każdym przypadku prześladowań religijnych, których ofiarą padły dzieci [...]”¹⁴⁹.

W zakresie ustanowionych gwarancji instytucjonalnych powołanych w celu zapewnienia przestrzegania praw człowieka, a tym samym także praw dzieci należy wskazać utworzoną w 2007 roku europejską Agencję Praw Podstawowych Unii Europejskiej¹⁵⁰. Niewątpliwie istotnym elementem ochrony praw i wolności w ramach ustawodawstwa unijnego (a poprzez konieczność dostosowania także ustawodawstw państw członkowskich lub aspirujących do członkostwa w Unii) są instytucje pełniące w mniejszym lub większym stopniu i zakresie funkcje ombudsmana – rzecznika praw czy to obywatelskich czy praw człowieka¹⁵¹.

Sfera związana z badaniem skarg na działalność instytucji lub organów Unii Europejskiej objęta jest właściwością Europejskiego Rzecznika Praw Obywatelskich. Urząd Rzecznika ustanowiony został w Traktacie ustanawiającym Wspólnotę europejską¹⁵². Zgodnie z powyższym Parlament Europejski

---

¹⁴⁹ T. Sokołowski, *System prawny wobec prześladowania religijnego dzieci*, RPEiS, 73(2011), z. 2, s. 151.

¹⁵⁰ Rozporządzenie (WE) nr 168/2007 z 15 lutego 2007 r. ustanawiające Agencję Praw Podstawowych Unii Europejskiej, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=OJ:L:2007:053:TOC> [20.12.2016].

¹⁵¹ J. Paul, *Rola i znaczenie Rzecznika Praw Obywatelskich Unii Europejskiej*, „Studenckie Zeszyty Naukowe”, 2006, nr 9/14, s. 100–105; M. Łuszczuk, *Rzecznik Praw Obywateli Unii Europejskiej*, Warszawa 2000; Z. Chrupek, *Rzecznik Praw Obywatelskich Unii Europejskiej*, „Ekonomia. Rynek. Gospodarka. Społeczeństwo”, 2004, nr 12, s. 51–63; E. Popławska, *Instytucja Ombudsmana europejskiego*, „Studia Europejskie”, 1997, nr 3, s. 27–44; P. Sadowski, *Europejski Rzecznik Praw Obywatelskich: studium prawnoustrojowe*, Zamość 2013.

¹⁵² „1) Parlament Europejski mianuje Rzecznika Praw Obywatelskich, uprawnionego do przyjmowania od każdego obywatela Unii lub każdej osoby fizycznej bądź prawnej mającej miejsce zamieszkania lub statutową siedzibę w Państwie Członkowskim skarg, które dotyczą przypadków niewłaściwego administrowania w działaniach instytucji lub organów wspólnotowych, z wyłączeniem Trybunału Sprawiedliwości i Sądu Pierwszej Instancji wykonujących swoje funkcje sądowe. Zgodnie ze swoimi zadaniami Rzecznik Praw Obywatelskich przeprowadza dochodzenia, które uważa za uzasadnione, bądź z inicjatywy własnej, bądź na podstawie skarg przedstawionych mu bezpośrednio lub za pośrednictwem członka Parlamentu Europejskiego, chyba że podnoszone fakty są lub były przedmiotem postępowania sądowego. Gdy Rzecznik Praw Obywatelskich stwierdzi przypadek niewłaściwego administrowania, przekazuje sprawę do danej instytucji, która ma trzy miesiące, aby poinformować go o swoim stanowisku. Następnie Rzecznik Praw Obywatelskich przesyła sprawozdanie Parlamentowi Europejskiemu i danej instytucji. Osoba, która złożyła skargę, jest informowana o wyniku dochodzenia. Rzecznik Praw

mianuje Rzecznika Praw Obywatelskich wyposażonego w prawo przyjmowania skarg od wszystkich obywateli Unii lub osób fizycznych i prawnych mieszkających lub posiadających swoją siedzibę statutową w Państwie Członkowskim, które dotyczą przypadków złego zarządzania podczas działania instytucji lub organów Wspólnoty, z wyjątkiem Trybunału Sprawiedliwości i trybunału Pierwszej Instancji pełniących swoje funkcje sądownicze. Europejski Rzecznik bada zatem skargi na niewłaściwe administrowanie w instytucjach i organach Unii takich jak Komisja Europejska, Rada Unii Europejskiej, Parlament Europejski, Europejska Agencja Ochrony Środowiska, Europejska Agencja Bezpieczeństwa i Zdrowia w Miejscu Pracy. Wobec tak określonej sfery kompetencji rzecznika można przyjąć, iż przedmiotem badania Rzecznika mogą stać się poszczególne akty wskazanych organów, które potencjalnie zagrażać mogą wolności przekonań także małoletnich.

4. Gwarancje na gruncie polskiego konkordatu z 28 lipca 1993 roku

Specyficzną odmianą umowy międzynarodowej jest Konkordat. Szczególny charakter konkordatów polega na możliwości zawarcia takiej umowy jedynie ze Stolicą Apostolską. Jako umowa międzynarodowa Konkordat jest źródłem prawa powszechnie obowiązującego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁵³.

Obywatelskich przedstawia Parlamentowi Europejskiemu roczne sprawozdanie z wyników swoich dochodzeń.

2) Rzecznik Praw Obywatelskich jest mianowany po każdych wyborach do Parlamentu Europejskiego na okres jego kadencji. Rzecznik Praw Obywatelskich może być mianowany ponownie. Rzecznik Praw Obywatelskich może zostać zdymisjonowany przez Trybunał Sprawiedliwości na żądanie Parlamentu Europejskiego, jeżeli nie spełnia już warunków koniecznych do wykonywania swych funkcji lub jeżeli dopuścił się poważnego uchybienia.

3) Rzecznik Praw Obywatelskich jest w pełni niezależny w wykonywaniu swej funkcji. W wykonywaniu tej funkcji nie zwraca się o instrukcje ani ich nie przyjmuje od żadnego organu. Podczas trwania swej kadencji Rzecznik Praw Obywatelskich nie może wykonywać żadnej innej zarobkowej lub niezarobkowej działalności zawodowej.

4) Parlament Europejski, po zasięgnięciu opinii Komisji i za zgodą Rady stanowiącej większością kwalifikowaną, określa status i ogólne warunki pełnienia funkcji Rzecznika Praw Obywatelskich”.

¹⁵³ Art. 87 ust. 1 Konstytucji RP: „Źródłami powszechnie obowiązującego prawa Rzeczypospolitej Polskiej są: Konstytucja, ustawy, ratyfikowane umowy międzynarodowe oraz rozporządzenia”.

Zaprzestanie stosowania czy też zerwanie¹⁵⁴ Konkordatu z 1925 roku spowodowało „zamrożenie” stosunków państwa polskiego i Stolicy Apostolskiej. Jedną z niewielu prób rozpoczęcia procesu normalizacji stosunków dyplomatycznych było oddelegowanie do Watykanu grupy do spraw stałych kontaktów¹⁵⁵. Kolejne próby nawiązania ściślejszych kontaktów miały miejsce w schyłkowym okresie istnienia PRL (1986–1989). Nawiązanie pełnych stosunków dyplomatycznych nastąpiło po zmianach ustrojowych 1989 roku.

W sferze stosunków dyplomatycznych przejawem ich normalizacji stało się podpisanie w Warszawie w dniu 28 lipca 1993 roku Konkordatu. Różnego rodzaju zawirowania o podłożu politycznym spowodowały, iż Konkordat został ratyfikowany dopiero w dniu 23 lutego 1998 roku, a wszedł w życie w dniu 25 kwietnia 1998 roku¹⁵⁶. Analiza treści Preambuły Konkordatu pozwala na postawienie tezy, iż strony wyraziły wolę respektowania uniwersalnych norm zawartych w wielostronnych konwencjach międzynarodowych dotyczących ochrony praw człowieka i podstawowych wolności oraz wyeliminowania wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji z powodów religijnych. Konkordat należy więc traktować jako uzupełnienie wielostronnych umów międzynarodowych dotyczących ochrony praw człowieka¹⁵⁷.

Treść preambuły konkordatowej pozwala poznać zamiary i zapatrywania stron prowadzące do zawarcia wskazanego aktu. Jednym z istotnych motywów była chęć zabezpieczenia wolności religijnej i usunięcia niebezpieczeństw nietolerancji na tle wyznaniowym¹⁵⁸. Jak wskazuje się w literaturze „zasady te mieszczą się, [...], w deklaracjach oraz konwencjach międzynarodowych akceptowanych zarówno przez państwo Polskie jak i oczywiście uznawanych przez Kościół, jako że są to przeważnie interpretacje nadrzędnych zasad

---

¹⁵⁴ Jak wskazano w rozdziale IV niniejszej publikacji, ocena sposobu wygaśnięcia obowiązującego Konkordatu z 1925 roku różni się w zależności od zapatrywań autorów opisujących to zagadnienie.

¹⁵⁵ Szerzej zob. P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 2: *lata 1960–1975*, Poznań 1994–1996, s. 642n.

¹⁵⁶ Szerzej o okolicznościach podpisania i powodach długotrwałego procesu ratyfikacji Konkordatu por. B. Trzeciak, *Relacje państwo – kościół. Konkordat '93-'98*, Warszawa, 1998, s. 98–129; J. Gowin, *Kościół w czasach wolności 1989–1999*, Kraków 1999, s. 250–264.

¹⁵⁷ Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, s. 94.

¹⁵⁸ Wskazuje na taki motyw m.in. preambuła Konkordatu, gdzie zapisano: „kierując się wymienionymi wartościami oraz powszechnymi zasadami prawa międzynarodowego, łącznie z normami dotyczącymi poszanowania praw człowieka i podstawowych swobód oraz wyeliminowania wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji z powodów religijnych”.

moralnych, wywodzących się z prawa naturalnego [...]. Ta wolność religijna, którą preambuła Konkordatu przyjmuje jako swoją nadrzędną normę [...] mają z kolei swoje oparcie i bliższą wykładnię zarówno w zasadach konstytucyjnych Państwa Polskiego oraz jego ustawach, jak i w dokumentach Soboru Watykańskiego II i w Kodeksie prawa kanonicznego. Jest więc charakterystyczne, że dokonuje się tu na samym wstępie Konkordatu wzajemna akceptacja przez Partnerów umowy konkordatowej ich systemów doktrynalno-prawnych i ich filozofii”¹⁵⁹. Konkordat gwarantuje Kościołowi w wymiarze instytucjonalnym wolność religijną, rozumianą jako konieczną swobodę działania, jaką winien cieszyć się każdy pojedynczy człowiek w wyznawaniu swojej religii, zarówno na sposób indywidualny, prywatny, jak i zbiorowy, społeczny, zewnętrzny i publiczny, zgodnie z przekonaniem swojego sumienia. Wolność Kościoła jako zbiorowości wiernych jest przedłużeniem i naturalnym przełożeniem wolności jednostki¹⁶⁰. Instytucjonalna wolność religijna Kościoła przejawia się w zagwarantowaniu w treści Konkordatu uznania osobowości prawnej Kościoła jako takiego, a nie jedynie jego poszczególnych jednostek organizacyjnych, jak to praktykowane było w okresie PRL¹⁶¹, zagwarantowaniu możliwości posiadania majątku służącego realizacji zadań, określając uprawnienia indywidualne jednostek¹⁶² wynikające z przyjęcia i poszanowania przez władze wolności

---

¹⁵⁹ J. Dudziak, *Gwarancje wolności religijnej w Konkordacie zawartym między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską w 1993 roku*, Tarnów 2002, s. 13.

¹⁶⁰ Tamże, s. 17–18.

¹⁶¹ Artykuł 4 ust. 1 Konkordatu stanowi: „Rzeczpospolita Polska uznaje osobowość prawną Kościoła katolickiego”.

¹⁶² Art. 2. „Korzystając z wolności sumienia i wyznania obywatele mogą w szczególności:

- 1) tworzyć wspólnoty religijne, zwane dalej «kościołami i innymi związkami wyznaniowymi», zakładane w celu wyznawania i szerzenia wiary religijnej, posiadające własny ustrój, doktrynę i obrzędy kultowe;
- 2) zgodnie z zasadami swojego wyznania uczestniczyć w czynnościach i obrzędach religijnych oraz wypełniać obowiązki religijne i obchodzić święta religijne;
- 2^a) należeć lub nie należeć do kościołów i innych związków wyznaniowych;
- 3) głosić swoją religię lub przekonania;
- 4) wychowywać dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniem w sprawach religii;
- 5) zachowywać milczenie w sprawach swojej religii lub przekonań;
- 6) utrzymywać kontakty ze współwyznawcami, w tym uczestniczyć w pracach organizacji religijnych o zasięgu międzynarodowym;
- 7) korzystać ze źródeł informacji na temat religii;
- 8) wytwarzać i nabywać przedmioty potrzebne do celów kultu i praktyk religijnych oraz korzystać z nich;

sumienia i wyznania¹⁶³, określa mechanizmy gwarancyjne dla powyższych uprawnień, określa wzajemne stosunki państwa i związków wyznaniowych, określa zakres uprawnień związków wyznaniowych¹⁶⁴, sposób ich tworzenia¹⁶⁵, zakres autonomii i kompetencji¹⁶⁶.

-
- 9) wytwarzać, nabywać i posiadać artykuły potrzebne do przestrzegania reguł religijnych;
  - 10) wybrać stan duchowny lub zakonny;
  - 11) zrzecząc się w organizacjach świeckich w celu realizacji zadań wynikających z wyznawanej religii bądź przekonań w sprawach religii;
  - 12) otrzymać pochówek zgodny z wyznawanymi zasadami religijnymi lub z przekonaniem w sprawach religii”.

¹⁶³ Art. 1 ust. 1 ustawy stanowi: „Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu obywatelowi wolność sumienia i wyznania”.

¹⁶⁴ Por. Dział II ustawy, w szczególności:

„Art. 8. Kościoły i inne związki wyznaniowe w Polsce działają w konstytucyjnych ramach ustrojowych Rzeczypospolitej Polskiej; ich sytuację prawną i majątkową regulują przepisy rangi ustawowej.

Art. 9. 1. W Rzeczypospolitej Polskiej stosunek państwa do wszystkich kościołów i innych związków wyznaniowych opiera się na poszanowaniu wolności sumienia i wyznania [...].

Art. 10. 1. Rzeczpospolita Polska jest państwem świeckim, neutralnym w sprawach religii i przekonań [...].

Art. 11. 1. Kościoły i inne związki wyznaniowe są niezależne od państwa przy wykonywaniu swoich funkcji religijnych [...]”.

¹⁶⁵ Por. Dział III ustawy, szczególnie:

„Art. 30. Prawo wpisu do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych, zwanego dalej «rejestrem», prowadzonego przez ministra właściwego do spraw wyznań religijnych, jest realizowane przez złożenie temu ministrowi, zwanemu dalej «organem rejestrowym», deklaracji o utworzeniu kościoła lub innego związku wyznaniowego i wniosku o wpis do rejestru.

Art. 31. 1. Prawo wniesienia wniosku, o którym mowa w art. 30, przysługuje co najmniej 100 obywatelom polskim posiadającym pełną zdolność do czynności prawnych, zwanych dalej «wnioskodawcami» [...].

Art. 34 ust. 2. Z chwilą wpisu do rejestru kościoła lub inny związek wyznaniowy uzyskuje, jako całość, osobowość prawną oraz korzysta ze wszystkich uprawnień i podlega obowiązkom określonym w ustawach [...].

Art. 35. ust. 1 Zmiany statutu kościoła lub innego związku wyznaniowego wpisanego do rejestru dokonuje się w trybie obowiązującym przy ich rejestrowaniu [...]”.

Ponadto wskazać należy art. 36 i art. 36a regulujące podstawy wykreślenia związku wyznaniowego z rejestru.

¹⁶⁶ Art. 19 ustawy stanowi: „1) Kościoły i inne związki wyznaniowe korzystają na zasadach równouprawnienia ze swobody pełnienia funkcji religijnych.

2) Wypełniając funkcje religijne kościoły i inne związki wyznaniowe mogą w szczególności: a) określać doktrynę religijną, dogmaty i zasady wiary oraz liturgię; b) orga-

Konkordat oprócz uregulowania statusu Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, charakteru współdziałania instytucji władzy świeckiej i instytucji kościelnych, poświęca uwagę zagadnieniom związanym z wolnością wyznania w znaczeniu indywidualnym.

Wskazać należy tu regulację zapewniającą Kościołowi swobodę pełnienia misji, co oznacza również możliwość udzielania nauczania zasad wyznania i udzielania indywidualnych posług duchowych wiernym.

Na podstawie regulacji Konkordatu Kościół posiada swobodę działań kultowych¹⁶⁷, swobodę prowadzenia działalności opiekuńczej, misyjnej,

---

nizować i publicznie sprawować kult; c) udzielać posług religijnych, w tym osobom, o których mowa w art. 4, oraz organizować obrzędy i zgromadzenia religijne; d) rządzić się w swoich sprawach własnym prawem, swobodnie wykonywać władzę duchowną oraz zarządzać swoimi sprawami; e) ustanawiać, kształcić i zatrudniać duchownych; f) realizować inwestycje sakralne i inne inwestycje kościelne; g) nabywać, posiadać i zbywać majątek ruchomy i nieruchomy oraz zarządzać nim; h) zbierać składki i otrzymywać darowizny, spadki i inne świadczenia od osób fizycznych i prawnych; i) wytwarzać i nabywać przedmioty i artykuły potrzebne do celów kultu i praktyk religijnych oraz korzystać z nich; j) nauczać religii i głosić ją, w tym za pomocą prasy, książek i innych druków oraz filmów i środków audiowizualnych; k) korzystać ze środków masowego przekazywania; l) prowadzić działalność oświatowo-wychowawczą; m) tworzyć i prowadzić zakony oraz diakonaty; n) tworzyć organizacje mające na celu działalność na rzecz formacji religijnej, kultu publicznego oraz przeciwdziałania patologiom społecznym i ich skutkom; o) prowadzić działalność charytatywno-opiekuńczą; p) (uchylony); q) powoływać krajowe organizacje międzykościelne; r) należeć do międzynarodowych organizacji wyznaniowych i międzywyznaniowych oraz utrzymywać kontakty zagraniczne w sprawach związanych z realizacją swoich funkcji [...].

Art. 19a. 1. Kościoły i inne związki wyznaniowe mają prawo posiadania, zarządzania oraz zakładania i poszerzania cmentarzy grzebalnych [...].

Art. 20. 1. Kościoły i inne związki wyznaniowe mogą nauczać religii oraz wychowywać religijnie dzieci i młodzież, zgodnie z wyborem dokonany przez ich rodziców lub opiekunów prawnych [...].

Art. 21. 1. Kościoły i inne związki wyznaniowe mają prawo zakładać i prowadzić szkoły i przedszkola oraz inne placówki oświatowo-wychowawcze i opiekuńczo-wychowawcze na zasadach określonych w ustawach [...].

Art. 22. 1. Kościoły i inne związki wyznaniowe mają prawo zakładać i prowadzić, według samodzielnie ustalonych programów, szkoły duchowne i seminaria duchowne [...].

Art. 25. 1. W celu realizacji swoich funkcji kościoły i inne związki wyznaniowe mają prawo wydawania prasy, książek, druków oraz zakładania i posiadania wydawnictw oraz zakładów poligraficznych, z zachowaniem obowiązujących w tym zakresie przepisów prawa [...].

¹⁶⁷ Artykuł 23 Konkordatu: „Kościelne osoby prawne mogą zgodnie z przepisami prawa polskiego nabywać, posiadać, użytkować i zbywać mienie nieruchomości i ruchome oraz nabywać i zbywać prawa majątków”.

charytatywnej¹⁶⁸, działalności w zakresie nauczania i kształcenia duchowieństwa¹⁶⁹. W zakresie działalności *stricto* kultowej Konkordat gwarantuje Kościołowi swobodę prowadzenia działalności misyjnej¹⁷⁰, posiadania niezbędnej dla potrzeb kultu infrastruktury¹⁷¹, poszanowanie przez instytucje świeckie świąt kościelnych¹⁷².

Istotnym zagadnieniem regulowanym przez Konkordat jest kwestia nauczania religii. Konkordat, akceptując misję Kościoła w dziedzinie chrześcijańskiego kształtowania wiernych, akceptuje prawo rodziców do religijnego wychowania dzieci oraz akceptuje zasadę tolerancji¹⁷³. Konkordat

---

¹⁶⁸ Art. 21 ust. 1 Konkordatu: „Odpowiednie instytucje kościelne mają prawo prowadzenia, każda zgodnie ze swą naturą, działalności o charakterze misyjnym, charytatywnym i opiekuńczym. W tym celu mogą one tworzyć struktury organizacyjne i urządzać publiczne zbiórki” [...] oraz Art. 22 ust. 1 Konkordatu „Działalność służąca celom humanitarnym, charytatywno-opiekuńczym, naukowym i oświatowo-wychowawczym podejmowana przez kościelne osoby prawne jest zrównana pod względem prawnym z działalnością służącą analogicznym celom i prowadzoną przez instytucje państwowe [...]”.

¹⁶⁹ Art. 15 ust. 1 Konkordatu: „Rzeczpospolita Polska gwarantuje Kościołowi katolickiemu prawo do swobodnego zakładania i prowadzenia szkół wyższych, w tym uniwersytetów, odrębnych wydziałów i wyższych seminariów duchownych oraz instytutów naukowo-badawczych”.

¹⁷⁰ Art. 5 Konkordatu: „Przestrzegając prawa do wolności religijnej, Państwo zapewnia Kościołowi katolickiemu, bez względu na obrządek, swobodne i publiczne pełnienie jego misji, łącznie z wykonywaniem jurysdykcji oraz zarządzaniem i administrowaniem jego sprawami na podstawie prawa kanonicznego”. W związku z art. 8 ust. 1 „Rzeczpospolita Polska zapewnia Kościołowi katolickiemu wolność sprawowania kultu [...]”.

¹⁷¹ Art. 24 Konkordatu: „Kościół ma prawo do budowy, rozbudowy i konserwacji obiektów sakralnych i kościelnych oraz cmentarzy”.

¹⁷² Art. 9 ust. 1 Konkordatu: „Wolne od pracy są niedziele i następujące dni świąteczne:

- 1) 1 stycznia – uroczystość Świętej Bożej Rodzicielki Maryi (dzień Nowego Roku);
- 2) drugi dzień Wielkanocy;
- 3) dzień Bożego Ciała;
- 4) 15 sierpnia – uroczystość Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny;
- 5) 1 listopada – dzień Wszystkich Świętych;
- 6) 25 grudnia – pierwszy dzień Bożego Narodzenia;
- 7) 26 grudnia – drugi dzień Bożego Narodzenia”.

¹⁷³ Art. 12 Konkordatu: „1) Uznając prawo rodziców do religijnego wychowania dzieci oraz zasadę tolerancji Państwo gwarantuje, że szkoły publiczne podstawowe i ponadpodstawowe oraz przedszkola, prowadzone przez organy administracji państwowej i samorządowej, organizują zgodnie z wolą zainteresowanych naukę religii w ramach planu zajęć szkolnych i przedszkolnych.

2) Program nauczania religii katolickiej oraz podręczniki opracowuje władza kościelna i podaje je do wiadomości kompetentnej władzy państwowej.

gwarantuje możliwość nauczania religii w szkołach publicznych szczebla podstawowego oraz ponadpodstawowego oraz w państwowych przedszkolach. Nauczaniem religii objęci są uczniowie, których rodzice lub opiekunowie prawni, ewentualnie w przypadku uczniów pełnoletnich oni sami, wyrazili wolę uczęszczania na zajęcia z religii. Do najbardziej istotnych ustaleń Konkordatu w tym względzie zalicza się art. 12. ust. 1¹⁷⁴. Kwestia podejmowana przez powyższy artykuł jest niezmiernie istotna, zważając na fakt, że dokument ma rangę umowy międzynarodowej i jej powagą gwarantuje obecność nauczania religii począwszy od przedszkola do szkół ponadpodstawowych włącznie¹⁷⁵.

W ramach prowadzenia katechezy Kościół katolicki uzyskał znaczne gwarancje autonomii w zakresie prawa do ustalania programów i podręczników szkolnych. Zgodnie z art. 12. ust. 2 Konkordatu program nauczania religii katolickiej oraz podręczniki opracowuje władza kościelna i podaje do wiadomości kompetentnej władzy państwowej. Przepis powyższy daje zatem Kościołowi gwarancję niezależności od władz państwowych, wynikającą z konstytucyjnej zasady poszanowania niezależności Kościoła w zakresie jego kompetencji. Ponieważ nauczanie religii odbywa się na terenie szkół i przedszkoli publicznych, program nauczania i podręczniki mają być przekazane do wiadomości kompetentnej władzy państwowej¹⁷⁶. Wśród gwarancji wolności sumienia i wyznania małoletnich, wskazać również należy art. 13 Konkordatu, gwarantujący prawo do udziału w ob-

---

3) Nauczyciele religii muszą posiadać upoważnienie (*missio canonica*) od biskupa diecezjalnego. Cofnięcie tego upoważnienia oznacza utratę prawa do nauczania religii. Kryteria wykształcenia pedagogicznego oraz forma i tryb uzupełniania tego wykształcenia będą przedmiotem uzgodnień kompetentnych władz państwowych z Konferencją Episkopatu Polski.

4) W sprawach treści nauczania i wychowania religijnego nauczyciele religii podlegają przepisom i zarządzeniom kościelnym, a w innych sprawach przepisom państwowym.

5) Kościół katolicki korzysta ze swobody prowadzenia katechezy dla dorosłych, łącznie z duszpasterstwem akademickim”.

¹⁷⁴ „Uznając prawo rodziców do religijnego wychowania dzieci oraz zasadę tolerancji Państwo gwarantuje, że szkoły publiczne podstawowe i ponadpodstawowe oraz przedszkola, prowadzone przez organy administracji państwowej i samorządowej, organizują zgodnie z wolą zainteresowanych naukę religii w ramach planu zajęć szkolnych i przedszkolnych”.

¹⁷⁵ P. Mąkosa, *Nauczanie religii w szkole publicznej w świetle prawa międzynarodowego i polskiego*, w: *Rada Naukowa Konferencji Episkopatu Polski. Kościół w życiu publicznym. Teologia polska i europejska wobec nowych wyznań*, t. 3, Lublin 2005, s. 451–467.

¹⁷⁶ Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, s. 153–154.

rzędach i praktykach religijnych dzieciom przebywającym na zorganizowanych formach wypoczynku¹⁷⁷. Jako gwarancyjny w stosunku również do małoletnich należy uznać art. 9 Konkordatu, zapewniający udzielenie zwolnienia od pracy (np. młodocianych) i nauki w określone dni, będące świątami religijnymi.

Jak wskazuje się w literaturze przez „praktyki religijne”, o których mówi Konkordat, należy rozumieć różne formy uzewnętrzniania swoich przekonań, jak: odmawianie codziennej modlitwy, zawieszanie krzyża i innych symboli religijnych, czytanie lektury religijnej, a zwłaszcza udział we Mszy Świętej w niedziele i święta. Podmiotem uprawnienia do spełniania tych praktyk są dzieci i młodzież wyznania katolickiego, którzy zgodnie z życzeniami rodziców (opiekunów prawnych) bądź własnym chęcią wykonywać praktyki religijne podczas wakacji, ferii zimowych itp. na zorganizowanych koloniach i obozach. Organizatorzy miejsca pobytu wychowanków mają zapewnić im opiekę podczas wykonywania praktyk religijnych, umożliwić im spotkania o charakterze religijno-wychowawczym z osobami duchownymi lub świeckimi, umożliwić również udział w rekolekcjach wielkopostnych lub podobnych praktykach¹⁷⁸.

5. Gwarancje ustawowe

5.1. Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 17 maja 1989 roku

Podstawowe znaczenie dla kwestii regulacji zagadnień wolności religijnej ma ustawa z dnia 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności sumienia i wyznania¹⁷⁹.

Akt powyższy dokonuje inkorporacji standardów międzynarodowych na grunt polskiego systemu prawnego, na co wskazuje odwołanie w treści Preambuły do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Międzynarodowego

---

¹⁷⁷ „Dzieciom i młodzieży katolickiej przebywającym na koloniach i obozach oraz korzystającym z innych form zbiorowego wypoczynku zapewnia się możliwość wykonywania praktyk religijnych, a w szczególności uczestniczenia we Mszy św. w niedziele i święta”.

¹⁷⁸ Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, s. 157.

¹⁷⁹ Dz. U. z 1989 r. Nr 29, poz. 155, Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania.

Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, Aktu Końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie oraz Deklaracji Organizacji Narodów Zjednoczonych o wyeliminowaniu wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji z powodów religijnych lub przekonań. Akt powyższy spełnia rolę aktu wykonawczego do norm konstytucyjnych, definiując pojęcie wolności sumienia i wyznania¹⁸⁰, przez którą rozumie brak ograniczeń w zakresie wyboru religii lub przekonań światopoglądowych, oraz brak ograniczeń w ekspozowaniu tej religii lub przekonań. Ustawa określa uprawnienia indywidualne jednostek¹⁸¹ wynikające z przyjęcia poszanowania przez władze wolności sumienia i wyznania¹⁸², określa mechanizmy gwarancyjne dla powyższych uprawnień, określa wzajemne stosunki państwa i związków wyznaniowych,

---

¹⁸⁰ Art. 1 ust. 2 ustawy stanowi: „Wolność sumienia i wyznania obejmuje swobodę wyboru religii lub przekonań oraz wyrażania ich indywidualnie i zbiorowo, prywatnie i publicznie”. W literaturze wskazuje się, że jest to najlepsza z definicji określających zakres pojęcia „wolność sumienia i wyznania” obecnych w polskim systemie prawnym (por. Cebula, *Prawa i wolności religijne we współczesnej Polsce*, s. 43).

¹⁸¹ Art. 2. „Korzystając z wolności sumienia i wyznania obywatele mogą w szczególności:

- 1) tworzyć wspólnoty religijne, zwane dalej «kościołami i innymi związkami wyznaniowymi», zakładane w celu wyznawania i szerzenia wiary religijnej, posiadające własny ustrój, doktrynę i obrzędy kultowe;
- 2) zgodnie z zasadami swojego wyznania uczestniczyć w czynnościach i obrzędach religijnych oraz wypełniać obowiązki religijne i obchodzić święta religijne;
- 2^a) należeć lub nie należeć do kościołów i innych związków wyznaniowych;
- 3) głosić swoją religię lub przekonania;
- 4) wychowywać dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniem w sprawach religii;
- 5) zachowywać milczenie w sprawach swojej religii lub przekonań;
- 6) utrzymywać kontakty ze współwyznawcami, w tym uczestniczyć w pracach organizacji religijnych o zasięgu międzynarodowym;
- 7) korzystać ze źródeł informacji na temat religii;
- 8) wytwarzać i nabywać przedmioty potrzebne do celów kultu i praktyk religijnych oraz korzystać z nich;
- 9) wytwarzać, nabywać i posiadać artykuły potrzebne do przestrzegania reguł religijnych;
- 10) wybrać stan duchowny lub zakonny;
- 11) zrzeszać się w organizacjach świeckich w celu realizacji zadań wynikających z wyznawanej religii bądź przekonań w sprawach religii;
- 12) otrzymać pochówek zgodny z wyznawanymi zasadami religijnymi lub z przekonaniem w sprawach religii”.

¹⁸² Art. 1 ust. 1 ustawy stanowi: „Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu obywatelowi wolność sumienia i wyznania”.

określa zakres uprawnień związków wyznaniowych¹⁸³, sposób ich tworzenia¹⁸⁴, zakres autonomii i kompetencji¹⁸⁵.

---

¹⁸³ Por. Dział II ustawy, w szczególności:

„Art. 8. Kościoły i inne związki wyznaniowe w Polsce działają w konstytucyjnych ramach ustrojowych Rzeczypospolitej Polskiej; ich sytuację prawną i majątkową regulują przepisy rangi ustawowej.

Art. 9. 1. W Rzeczypospolitej Polskiej stosunek państwa do wszystkich kościołów i innych związków wyznaniowych opiera się na poszanowaniu wolności sumienia i wyznania [...].

Art. 10. 1. Rzeczpospolita Polska jest państwem świeckim, neutralnym w sprawach religii i przekonań [...].

Art. 11. 1. Kościoły i inne związki wyznaniowe są niezależne od państwa przy wykonywaniu swoich funkcji religijnych [...]”.

¹⁸⁴ Por. Dział III ustawy, szczególnie:

„Art. 30. Prawo wpisu do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych, zwanego dalej «rejestrem», prowadzonego przez ministra właściwego do spraw wyznań religijnych, jest realizowane przez złożenie temu ministrowi, zwanemu dalej «organem rejestrowym», deklaracji o utworzeniu kościoła lub innego związku wyznaniowego i wniosku o wpis do rejestru.

Art. 31. 1. Prawo wniesienia wniosku, o którym mowa w art. 30, przysługuje co najmniej 100 obywatelom polskim posiadającym pełną zdolność do czynności prawnych, zwanych dalej „wnioskodawcami [...]”.

Art. 34 ust. 2. Z chwilą wpisu do rejestru kościoła lub inny związek wyznaniowy uzyskuje, jako całość, osobowość prawną oraz korzysta ze wszystkich uprawnień i podlega obowiązkom określonym w ustawach [...]”.

Art. 35. ust. 1. Zmiany statutu kościoła lub innego związku wyznaniowego wpisanego do rejestru dokonuje się w trybie obowiązującym przy ich rejestrowaniu [...]”.

Ponadto wskazać należy art. 36 i art. 36a regulujące podstawy wykreślenia związku wyznaniowego z rejestru.

¹⁸⁵ Art. 19 ustawy stanowi: „1) Kościoły i inne związki wyznaniowe korzystają na zasadach równouprawnienia ze swobody pełnienia funkcji religijnych.

2) Wypełniając funkcje religijne kościoły i inne związki wyznaniowe mogą w szczególności: określać doktrynę religijną, dogmaty i zasady wiary oraz liturgię; b) organizować i publicznie sprawować kult; c) udzielać posług religijnych, w tym osobom, o których mowa w art. 4, oraz organizować obrzędy i zgromadzenia religijne; d) rządzić się w swoich sprawach własnym prawem, swobodnie wykonywać władzę duchowną oraz zarządzać swoimi sprawami; e) ustanawiać, kształcić i zatrudniać duchownych; f) realizować inwestycje sakralne i inne inwestycje kościelne; g) nabywać, posiadać i zbywać majątek ruchomy i nieruchomy oraz zarządzać nim; h) zbierać składki i otrzymywać darowizny, spadki i inne świadczenia od osób fizycznych i prawnych; i) wytwarzać i nabywać przedmioty i artykuły potrzebne do celów kultu i praktyk religijnych oraz korzystać z nich; i) nauczać religii i głosić ją, w tym za pomocą prasy, książek i innych druków oraz filmów i środków audiowizualnych; j) korzystać ze środków masowego przekazywania; k) prowadzić działalność oświa-

Istotne znaczenie ma określenie podmiotu uprawnionego do ochrony swojej wolności w zakresie wierzeń i przekonań. Z uwagi na uchwalenie ustawy o gwarancjach sumienia i wyznania jeszcze pod rządami Konstytucji z 1952 roku, która gwarantowała wolność sumienia i wyznania obywatelom PRL, ustawa w zakresie wolności indywidualnej czyni nim każdego obywatela¹⁸⁶ jednocześnie przyznając te same uprawnienia cudzoziemcom i bezpaństwowcom przebywającym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej¹⁸⁷.

W ramach gwarancji wolności sumienia i wyznania ustawa wskazuje uprawnienia obywateli (a z uwagi na brzmienie art. 7 *de facto* każdego przebywającego na terytorium RP) tworzące pojęcie wolności wyznania i sumienia. Określone w treści artykułu 2 ustawy uprawnienia mogą być

---

towo-wychowawczą; l) tworzyć i prowadzić zakony oraz diakonaty; m) tworzyć organizacje mające na celu działalność na rzecz formacji religijnej, kultu publicznego oraz przeciwdziałania patologiom społecznym i ich skutkom; n) prowadzić działalność charytatywno-opiekuńczą; o) (uchylony); p) powoływać krajowe organizacje międzykościelne; r) należeć do międzynarodowych organizacji wyznaniowych i międzywyznaniowych oraz utrzymywać kontakty zagraniczne w sprawach związanych z realizacją swoich funkcji [...].

Art. 19a. 1. Kościoły i inne związki wyznaniowe mają prawo posiadania, zarządzania oraz zakładania i poszerzania cmentarzy grzebalnych [...].

Art. 20. 1. Kościoły i inne związki wyznaniowe mogą nauczać religii oraz wychowywać religijnie dzieci i młodzież, zgodnie z wyborem dokonany przez ich rodziców lub opiekunów prawnych [...].

Art. 21. 1. Kościoły i inne związki wyznaniowe mają prawo zakładać i prowadzić szkoły i przedszkola oraz inne placówki oświatowo-wychowawcze i opiekuńczo-wychowawcze na zasadach określonych w ustawach [...].

Art. 22. 1. Kościoły i inne związki wyznaniowe mają prawo zakładać i prowadzić, według samodzielnie ustalonych programów, szkoły duchowne i seminaria duchowne [...].

Art. 25. 1. W celu realizacji swoich funkcji kościoły i inne związki wyznaniowe mają prawo wydawania prasy, książek, druków oraz zakładania i posiadania wydawnictw oraz zakładów poligraficznych, z zachowaniem obowiązujących w tym zakresie przepisów prawa [...].

¹⁸⁶ Art. 1. „1) Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu obywatelowi wolność sumienia i wyznania.

2) Wolność sumienia i wyznania obejmuje swobodę wyboru religii lub przekonań oraz wyrażania ich indywidualnie i zbiorowo, prywatnie i publicznie.

3) Obywatele wierzący wszystkich wyznań oraz niewierzący mają równe prawa w życiu państwowym, politycznym, gospodarczym, społecznym i kulturalnym”.

¹⁸⁷ Art. 7. „1) Cudzoziemcy przebywający na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej korzystają z wolności sumienia i wyznania na równi z obywatelami polskimi.

2) Przepis ust. 1 stosuje się odpowiednio do bezpaństwowców”.

ograniczane jedynie w zakresie ich uzewnętrzniania, w trybie i w przypadkach określonych w art. 3 ustawy¹⁸⁸.

Konkretyzując zakres wolności osób pełniących specyficzne zadania lub znajdujących się w określonych jednostkach organizacyjnych ustawa wskazuje, że wolności nie ogranicza fakt pełnienia służby wojskowej, pobyt w szpitalach, zakładach karnych itp.¹⁸⁹. Istotną funkcję gwarancyjną pełni również zapis zakazujący dyskryminacji przymusu w kwestiach wyznaniowych¹⁹⁰. Ponieważ obejmuje on wszystkich obywateli, nie różnicując zakresu ochrony od osiągnięcia granicy wieku, należy przyjąć, że chroni on także małoletnich. Takie założenie może jednak powodować konflikt pomiędzy wolnością małoletniego a uprawnieniami rodziców wywiedzionymi z np. przepisów Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego.

Z punktu widzenia osób małoletnich istotne jest zagwarantowanie prawa do uczestniczenia w czynnościach i obrzędach religijnych oraz wypełniania obowiązków religijnych i obchodzenia świąt religijnych oraz posiadania przedmiotów służących celom kultowym podczas pobytu na zorganizowanych przez jednostki państwowe koloniach i obozach, a także nieletnich przebywających w ośrodkach wychowawczych i poprawczych. Zabezpieczeniu wolności indywidualnej małoletniego w postaci prawa do pobierania nauki religii z jednej strony, a z drugiej zabezpieczeniu zbiorowej wolności wyznania w postaci prawa do propagowania i nauczania zasad wiary służą zapisy gwarantujące kościołom i związkom wyznaniowym prawo do prowadzenia nauczania religii¹⁹¹.

---

¹⁸⁸ Art. 3. „1) Uzewnętrznianie indywidualnie lub zbiorowo swojej religii lub przekonań może podlegać jedynie ograniczeniom ustawowym koniecznym do ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób”.

¹⁸⁹ Art. 4. „1. Prawo określone w art. 2 pkt. 2 oraz prawo do posiadania i korzystania z przedmiotów potrzebnych do uprawiania kultu i praktyk religijnych przysługują również osobom:

- a) pełniącym służbę wojskową lub zasadniczą służbę w obronie cywilnej;
- b) przebywającym w zakładach służby zdrowia i opieki społecznej oraz dzieciom i młodzieży na krajowych koloniach i obozach organizowanych przez instytucje państwowe;
- c) przebywającym w zakładach karnych, poprawczych i wychowawczych oraz aresztach śledczych, ośrodkach przystosowania społecznego oraz schroniskach dla nieletnich”.

¹⁹⁰ Art. 6. „1) Nikt nie może być dyskryminowany bądź uprzywilejowany z powodu religii lub przekonań w sprawach religii.

2) Nie wolno zmuszać obywateli do niebrania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych ani do udziału w nich”.

¹⁹¹ Por. art. 19 i 20 ustawy.

Zabezpieczeniem wolności małoletniego, ale jednocześnie przesłanką do uznania prymatu woli rodziców nad wolą małoletniego, przed przymusem w kwestiach religijnych czy światopoglądowych ze strony osób innych niż rodzice jest także norma limitująca wolność związków wyznaniowych do granic władzy rodzicielskiej. Jest to jedno z ograniczeń dopuszczalnych przez ustawę w zakresie ograniczania wolności wyznania¹⁹². Należy zatem wnioskować, iż skoro władza rodzicielska jest wartością stawianą wyżej niż jeden z elementów wolności wyznania w postaci swobody propagowania zasad wiary, to zasadne jest przyjęcie tezy, iż ustawodawca stoi na stanowisku, że zakres wolności wyznania małoletniego jest ograniczany przez prymat woli rodziców. Istotną gwarancją swobody w zakresie wolności wyznania jest zapewnienie przez ustawodawcę prawa do celebracji określonych przez zasady wiary uroczystości religijnych. Jedną z gwarancji powyższego jest zapis ustawy określający prawo do czasu wolnego od pracy oraz od nauki niezbędny dla udziału w obrzędach danego wyznania¹⁹³. W przypadku małoletnich odpowiedni wniosek składa jego rodzic lub opiekun.

5.2. Ustawa o systemie oświaty z 1991 roku

Szczególnym przypadkiem realizacji wolności sumienia i wyznania jest nauczanie religii w szkole, o czym pisze Józef Krukowski: „Kumulacja gwarancji dotyczących tych praw wolnościowych znajduje wyraz w nauczaniu

---

¹⁹² Art. 27. „1. Działalność kościołów i innych związków wyznaniowych nie może naruszać przepisów ogólnie obowiązujących ustaw chroniących bezpieczeństwo publiczne, porządek, zdrowie lub moralność publiczną, władzę rodzicielską albo podstawowe prawa i wolności innych osób”.

¹⁹³ Art. 42. „1) Osoby należące do kościołów i innych związków wyznaniowych, których święta religijne nie są dniami ustawowo wolnymi od pracy, mogą na własną prośbę uzyskać zwolnienie od pracy lub nauki na czas niezbędny do obchodzenia tych świąt, zgodnie z wymogami wyznawanej przez siebie religii.

2) Osoby niepełnoletnie mogą korzystać z prawa określonego w ust. 1 na wniosek swych rodziców bądź opiekunów prawnych.

3) Zwolnienie od pracy, o którym mowa w ust. 1 i 2, może być udzielone pod warunkiem odpracowania czasu zwolnienia, bez prawa do dodatkowego wynagrodzenia za pracę w dni ustawowo wolne od pracy lub pracę w godzinach nadliczbowych.

4) Minister właściwy do spraw pracy oraz minister właściwy do spraw oświaty i wychowania, minister właściwy do spraw szkolnictwa wyższego, w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw wyznań religijnych, w drodze rozporządzenia, określają szczegółowe zasady udzielania zwolnień, o których mowa w ust. 1 i 2”.

religii w szkołach publicznych¹⁹⁴. Możliwość organizacji lekcji religii i lekcji etyki w ramach systemu oświaty jest wyrazem wolności sumienia i religii oraz prawa rodziców do wychowywania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem. Wolność myśli, sumienia i religii została zagwarantowana w podstawowych aktach prawa międzynarodowego w zakresie ochrony praw i wolności człowieka – art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności i art. 10 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Prawo rodziców do poszanowania ich przekonań religijnych i filozoficznych w procesie edukacji potomstwa jest wyrazem prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, wolności myśli, sumienia i wyznania oraz wolności wyrażania opinii.

Prawo rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem religijnymi i filozoficznymi stanowiące element prawa do nauki, wyrażone jest w art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności i w art. 14 Karty Praw Podstawowych oraz w art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich Politycznych.

Wolność religii, wraz z wolnością jej uzewnętrzniania m.in. poprzez nauczanie oraz prawo rodziców do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnego z ich przekonaniem, na gruncie prawa krajowego gwarantowane są w art. 53 Konstytucji.

Religia kościoła lub związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób (art. 53 ust. 3 Konstytucji).

Zgodnie z art. 48 ust. 1 Konstytucji, rodzice mają prawo do wychowywania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem; wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania. Granice tego prawa wyznaczają inne normy konstytucyjne, takie jak wspomniane wyżej prawo do nauki i wyrażony w art. 70 ust. 1 Konstytucji obowiązek nauki do 18 roku życia.

Konstytucja podkreśla jednocześnie, że prawo rodziców ograniczone jest prawem dzieci do korzystania z ich wolności sumienia i wyznania, zapewnionego także w art. 14 Konwencji o prawach dziecka. Wolność sumienia i wyznania w przypadku systemu edukacyjnego opiera się z jednej strony na umożliwieniu małoletnim uczestniczenia w zajęciach katechetycznych – jest to zagadnienie wymagające współdziałania władz państwowych z odpowiednimi organami związków wyznaniowych. Jest to przejaw wolności

---

¹⁹⁴ Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, s. 157.

pozytywnej. Wolność ta może jednak przybierać formę wolności negatywnej, polegającą na braku możliwości wymuszenia na małoletnim udziału w takich zajęciach. Ramy powyższej wolności tworzą omówione wcześniej akty prawa międzynarodowego, Konstytucja czy Konkordat. Rozwiązania szczegółowe zawarte zostały w szeregu ustaw i aktów wykonawczych, zawierających normy z zakresu prawa oświatowego.

Podstawę formalnego powrotu katechezy do szkół publicznych stanowiła ustawa 17 maja 1989 roku o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Zgodnie z jej artykułami 18¹⁹⁵ i 19¹⁹⁶ państwo uznawało prawo Kościoła do nauczania religii oraz religijnego wychowania dzieci i młodzieży, zgodnie z wyborem dokonany przez rodziców lub prawnych opiekunów oraz dopuszczało prowadzenie religii w pomieszczeniach szkolnych. Należy podnieść, że przepisy wskazanej ustawy nie stanowiły wprost o włączeniu zajęć z religii do programu szkolnego, przyzwały jedynie na udostępnianie pomieszczeń znajdujących się na terenie szkół na potrzeby zajęć katechetycznych.

Istotne jest brzmienie artykułu 18 ust. 1 ustawy, który wskazywał, że nauka religii oraz religijne wychowanie dzieci i młodzieży jest wynikiem wyboru dokonywanego przez rodziców lub opiekunów prawnych dzieci lub młodzieży. Tego rodzaju zapis sugerować mógł przyznanie pełni władzy w zakresie decydowania o wychowaniu religijnym rodzicom lub opiekunom prawnym, przy pominięciu woli dzieci. Analogiczny zapis znalazł się także w treści ustawy z dnia 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności sumienia i wyznania¹⁹⁷.

---

¹⁹⁵ Art. 18. „1) Państwo uznaje prawo Kościoła do nauczania religii oraz religijnego wychowania dzieci i młodzieży, zgodnie z wyborem dokonany przez rodziców lub prawnych opiekunów.

2) Dzieci i młodzież szkolna, młodzież pracująca i osoby dorosłe korzystają z nauczania religii – zgodnie z programem ustalonym przez władzę kościelną.

3) Nauczanie religii, jako wewnętrzna sprawa Kościoła, jest organizowane przez parafie i domy zakonne pod zwierzchnictwem biskupa diecezjalnego.

¹⁹⁶ Art. 19. „1) Nauczanie religii dzieci i młodzieży odbywa się w punktach katechetycznych organizowanych w kościołach, kaplicach i budynkach kościelnych, a także w innych pomieszczeniach udostępnionych na ten cel przez osobę uprawnioną do dysponowania pomieszczeniem.

2) Nauczanie religii uczniów szkół publicznych może odbywać się również w szkołach na zasadach określonych w odrębnej ustawie.

¹⁹⁷ Art. 20. „1) Kościoły i inne związki wyznaniowe mogą nauczać religii oraz wychowywać religijnie dzieci i młodzież, zgodnie z wyborem dokonany przez ich rodziców lub opiekunów prawnych.

Lata 1990–1991 określane są w literaturze jako okres rozwiązań pro-wizorycznych w zakresie nauczania religii w szkołach publicznych¹⁹⁸.

Formalne wprowadzenie zajęć z religii w ramy programów szkolnych zostało dokonane w drodze Instrukcji Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 sierpnia 1990 roku¹⁹⁹. W świetle powyższego dokumentu religia stawała się przedmiotem dobrowolnym we wszystkich szkołach publicznych. Pomimo tego, że dokument ten powstał w istocie w drodze ustaleń przedstawicieli rządu i Episkopatu, zabezpieczał on także formalnie wolności innych związków wyznaniowych²⁰⁰. Należy zauważyć, iż forma wprowadzenia rozwiązań dotyczących nauczania religii w postaci instrukcji ministra, a więc aktu wewnętrznego stała się powodem wniesienia skargi do Trybunału Konstytucyjnego. Orzeczeniem z dnia 30 stycznia 1991 roku Trybunał skargę oddalił²⁰¹.

Zagadnienie wprowadzenia możliwości prowadzenia zajęć dla wyznań niekatolickich zostało formalnie unormowane w drodze kolejnej Instrukcji Ministra Edukacji Narodowej wydanej w dniu 24 sierpnia 1990 roku²⁰². Należy wskazać, że wobec wątpliwości co do podstaw prawnych wyboru takiej formy przywrócenia możliwości realizacji nauczania religii w ramach szkół powszechnych, obie instrukcje miały charakter aktów doraźnych²⁰³.

---

2) Nauczanie religii dzieci i młodzieży jest wewnętrzną sprawą kościołów i innych związków wyznaniowych. Jest ono organizowane, zgodnie z programem ustalonym przez władze kościoła lub innego związku wyznaniowego, w punktach katechetycznych znajdujących się w kościołach, domach modlitw i innych pomieszczeniach udostępnionych na ten cel przez osobę uprawnioną do dysponowania nimi.

3) Nauczanie religii uczniów szkół publicznych i wychowanków przedszkoli publicznych może odbywać się również w szkołach i przedszkolach na zasadach określonych w odrębnej ustawie”.

¹⁹⁸ Mezglewski, *Polski model*, s. 61.

¹⁹⁹ Instrukcja Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 sierpnia 1990 r. dotycząca powrotu nauczania religii do szkoły w roku szkolnym 1990/91. B. Górowska, G. Rydlewski, *Regulacje prawne stosunków wyznaniowych w Polsce. Zbiór przepisów i dokumentów. Stan na dzień 31 października 1992 r.*, Warszawa 1992, s. 138–140.

²⁰⁰ Por. Mezglewski, *Polski model*, s. 63.

²⁰¹ Orzeczenie TK z dnia 30 stycznia 1991 r., sygn. K. 11 /90.

²⁰² Instrukcja Ministra Edukacji Narodowej z dnia 24 sierpnia 1990 roku dotycząca powrotu nauczania religii do szkół w roku szkolnym 1990/1991 określająca zasady współdziałania z Kościołami i związkami wyznaniowymi poza Kościołem katolickim. Górowska, Rydlewski, *Regulacje prawne stosunków wyznaniowych w Polsce*, s. 142–144.

²⁰³ Por. Mezglewski, *Polski model*, s. 64, 75–76. Ponadto wskazać należy, że wątpliwości podnoszono także w zakresie ewentualnego oparcia się w przedmiotowej sprawie na przepisach obu ustaw „majowych”, o tym szerzej tamże, s. 66–68.

Zagadnienie obecności religii w ramach nauczania szkolnego zostało uregulowane w kolejnym akcie – mającym charakter podstawowy dla całego systemu edukacyjnego. Aktem tym jest ustawa z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty²⁰⁴.

Preambuła ustawy wskazuje wartości inspirowane jej twórców. Należy odnotować wyraźne wskazanie na źródło inspiracji w postaci rozwiązań przyjętych w dokumentach i aktach prawa międzynarodowego dotyczących zagadnień praw i wolności²⁰⁵. Warte wyróżnienia są dwa elementy, po pierwsze wskazuje się na chrześcijański system wartości jako fundament systemu edukacji a także na cele edukacji, wśród których wskazano m.in. wychowanie w duchu tolerancji i poszanowania wolności.

Z punktu widzenia zabezpieczenia realizacji wolności w sferze wyznaniowej istotne znaczenie ma zagwarantowanie możliwości udzielania i uczestniczenia w zajęciach z religii²⁰⁶. W myśl przywołanego przepisu art. 12 ustawy o systemie oświaty w publicznych przedszkolach, szkołach podstawowych, gimnazjach oraz szkołach ponadgimnazjalnych organizowane są zajęcia z religii. Przesłanką organizacji takich zajęć jest wyrażenie woli przez odpowiednio: w przypadku przedszkoli, szkół podstawowych i gimnazjów

---

²⁰⁴ Dz. U. z 1991 r. Nr 95 poz. 425 ze zm., ustawa z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty.

²⁰⁵ Preambuła ustawy o systemie oświaty mówi: „Oświata w Rzeczypospolitej Polskiej stanowi wspólne dobro całego społeczeństwa; kieruje się zasadami zawartymi w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, a także wskazaniemi zawartymi w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Konwencji o Prawach Dziecka. Nauczanie i wychowanie – respektując chrześcijański system wartości – za podstawę przyjmuje uniwersalne zasady etyki. Kształcenie i wychowanie służy rozwijaniu u młodzieży poczucia odpowiedzialności, miłości ojczyzny oraz poszanowania dla polskiego dziedzictwa kulturowego, przy jednoczesnym otwarciu się na wartości kultur Europy i świata. Szkoła winna zapewnić każdemu uczniowi warunki niezbędne do jego rozwoju, przygotować go do wypełniania obowiązków rodzinnych i obywatelskich w oparciu o zasady solidarności, demokracji, tolerancji, sprawiedliwości i wolności”.

²⁰⁶ Art. 12 ustawy stanowi: „1) Publiczne przedszkola, szkoły podstawowe i gimnazja organizują naukę religii na życzenie rodziców, publiczne szkoły ponadgimnazjalne na życzenie bądź rodziców, bądź samych uczniów; po osiągnięciu pełnoletniości o pobieraniu nauki religii decydują uczniowie.

2) Minister właściwy do spraw oświaty i wychowania w porozumieniu z władzami Kościoła Katolickiego i Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych określa, w drodze rozporządzenia, warunki i sposób wykonywania przez szkoły zadań, o których mowa w ust. 1”.

(w latach 1999–2019) – rodziców (należy do tej kategorii zaliczyć również osoby sprawujące opiekę prawną nad małoletnimi); w przypadku szkół ponadgimnazjalnych wolę organizacji zajęć z religii wyrazić mogą albo rodzice (opiekunowie prawni) albo uczniowie. Stan ten trwa do chwili osiągnięcia przez ucznia pełnoletniości, co umożliwi mu samodzielne wyrażenie woli w tym przedmiocie. Zauważyć należy, że ustawa nie przewiduje ani sytuacji konfliktu woli rodziców (opiekunów) i dzieci pobierających naukę w szkole ponadpodstawowej (ale przed osiągnięciem pełnoletniości) w zakresie woli uczestniczenia bądź nie w zajęciach z religii, ani procedur rozwiązania takiej potencjalnie możliwej sytuacji.

Regulacja ustawowa została uszczegółowiona za pomocą rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 roku w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych²⁰⁷.

Zgodnie z pierwotnym brzmieniem powyższego aktu religia lub etyka jest wykładana, w ramach planu zajęć szkolnych, w publicznych szkołach podstawowych i ponadpodstawowych dla uczniów, których rodzice lub opiekunowie prawni wyrazili takie życzenie, z zastrzeżeniem, iż uczniowie szkół ponadpodstawowych mogą również sami wyrazić taką wolę. Możliwość ingerencji rodziców lub opiekunów prawnych w zakres decyzji ucznia ustaje po osiągnięciu przez niego pełnoletniości. Ponownie należy podnieść, iż rozporządzenie, podobnie jak ustawa o systemie oświaty nie wskazuje trybu rozstrzygania ewentualnych konfliktów zdań rodziców i uczniów szkół ponadpodstawowych z zakresie pobierania nauki religii lub etyki. Z uwagi na powiązanie możliwości swobodnego decydowania o uczęszczaniu na zajęcia z religii lub etyki z osiągnięciem pełnoletniości, rozsądne wydaje się rozstrzygnięcie ewentualnych konfliktów przez analogię do prawa rodzinnego i zakresu władzy rodzicielskiej.

Zgodnie z rozporządzeniem, życzenie o chęci uczestniczenia w zajęciach z religii lub etyce może być wyrażone w najprostszej formie.

W rozporządzeniu zawarto również przepis zakazujący jakiegokolwiek dyskryminacji z powodu uczestniczenia lub nieuczestniczenia w zajęciach religii lub etyki. Z powodów organizacyjnych rozporządzenie obciążało szkoły obowiązkiem organizacji zajęć dla grup zainteresowanych nie mniejszych niż 7 osób. W przypadku mniejszej liczby zainteresowanych nauką danej

---

²⁰⁷ Dz. U. z 1992 r. Nr 36, poz. 155. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych.

religii dopuszczalne jest organizowanie zajęć w formie międzyszkolnej lub w pozaszkolnym punkcie katechetycznym.

W przypadku, gdy rodzice (opiekunowie prawni) albo sami uczniowie szkoły ponadpodstawowej wyrażą wolę nieuczestniczenia w zajęciach z religii lub etyki szkoła ma obowiązek zapewnić im w tym czasie opiekę lub zajęcia wychowawcze.

Zgodnie z przepisami rozporządzenia tygodniowy wymiar czasu nauczania religii wynosi 2 godziny. W przypadku zajęć z etyki rozporządzenia wskazuje, że wymiar czasu zajęć ustala dyrektor szkoły. Jest to niezrozumiała różnica, wynikająca prawdopodobnie z przekonania o znikomym zainteresowaniu uczestnictwem w takich zajęciach i problemami organizacyjnymi związanymi z zatrudnieniem nauczycieli przedmiotu. Wydaje się, że wyznaczenie mniejszej ilości godzin etyki niż ma to miejsce w przypadku religii może zostać uznane za przejaw dyskryminacji na tle światopoglądowym, poprzez ograniczenie dostępu do wiadomości z tej sfery.

Oceny z religii lub etyki są umieszczane w treści świadectwa szkolnego. Z uwagi na ograniczenie potencjalnego niebezpieczeństwa wykorzystania takiej informacji w celach dyskryminujących nie jest wskazywany rodzaj wyznania, którego nauczanie uczeń pobierał. Ocena z religii nie jest brana pod uwagę przy promocji do kolejnej klasy.

Powyżej omówiony akt został znowelizowany poprzez rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 czerwca 1999 roku²⁰⁸. Rozporządzenie zostało dostosowane do nowej struktury szkolnictwa, w której zostały wprowadzone szkoły gimnazjalne.

Najważniejszą zmianą było rozszerzenie katalogu jednostek oświatowych w których udzielane są lekcje z religii o przedszkola publiczne.

Należy zwrócić uwagę, że rozporządzenie przewidywało tylko i wyłącznie możliwość udzielania w przedszkolach, na życzenie rodziców, lekcji z religii.

Kolejna nowelizacja przepisów dokonana została poprzez rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 25 marca 2014 roku²⁰⁹. Najważniejszą zmianą było dookreślenie sposobu składania deklaracji o chęci uczestnictwa

---

²⁰⁸ Dz. U. z 1999 r. Nr 67, poz. 753 rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 czerwca 1999 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych.

²⁰⁹ Dz. U. z 2014 r., poz. 478, rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 25 marca 2014 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach.

w zajęciach z religii. Zgodnie z nowym brzmieniem par. 1 ust. 2 rozporządzenia oświadczenia o woli nauczania religii składane są w postaci pisemnej.

Tak zarysowany stan prawny kształtuje status nauczania religii w polskich szkołach publicznych.

Należy przy tym zauważyć, iż zagadnienia dotyczące miejsca religii w systemie szkolnym są przedmiotem dalszych dyskusji. Aktualnie najistotniejszą kwestią związaną z powyższym jest rozstrzygnięcie, czy religia może stać się równouprawnionym przedmiotem maturalnym.

Analiza przepisów regulujących zagadnienia związane z nauczaniem religii w szkołach pozwala na wskazanie pewnych „punktów zapalnych”, czynników ewentualnych naruszeń prawa do wolności wyznania i sumienia.

Pierwszym problemem jest wskazywany w literaturze brak jednolitej regulacji ustawowej zagadnień związanych z nauczaniem religii w szkołach publicznych. Przyjęte rozwiązanie w postaci zagwarantowania prawa do nauczania religii związkom wyznaniowym w ustawach indywidualnych regulujących status związków wyznaniowych oraz gwarancja prawa do nauczania religii zawarta w ustawie o systemie oświaty stanowią jedynie ramowe unormowanie tych zagadnień. Regulacja szczegółowa została dokonana pierwotnie poprzez działania właściwego ministra, budzące zresztą wątpliwości natury prawnej, za pomocą aktu prawa wewnętrznego w postaci instrukcji umożliwiła powrót religii do szkół. Obecna regulacja oparta na przekazaniu kompetencji w zakresie ustawienia rozwiązań szczegółowych w aktach rangi rozporządzenia również w niektórych zakresach budzi wątpliwości. Wskazuje się tu chociażby problem regulacji korelacji celów katechetycznych realizowanych przez związki wyznaniowe z celami systemu oświaty²¹⁰.

Kolejnym zagadnieniem związanym z realizacją wolności sumienia i wyznania jest problem ewentualnego naruszenia prawa do milczenia poprzez konieczność składania deklaracji w przedmiocie woli uczęszczania na zajęcia religii. Uprawienie do „milczenia w sprawach światopoglądowych” gwarantowane wprost przez art. 53 ust. 7 Konstytucji realizuje się poprzez zakaz domagania się przez organy władz publicznych ujawnienia przez obywatela jego przekonań światopoglądowych czy wyznaniowych. Wydaje się, że słuszne są twierdzenia, iż wymóg składania oświadczenia o woli uczęszczania na zajęcia z religii czy etyki nie stanowi jednak bezpośredniego naruszenia prawa do milczenia. Należy zgodzić się z trafnym

---

²¹⁰ Por. Mezglewski, *Polski model*, s. 116–117.

poglądem wyrażonym przez Artura Mezglewskiego, że sam fakt złożenia oświadczenia o woli uczęszczania na zajęcia z religii nie oznacza automatycznego ujawnienia swoich (bądź dziecka) przekonań religijnych. Jest to tylko i wyłącznie oświadczenie wyrażające chęć udziału w tych zajęciach bez wskazywania motywów (które mogą być zróżnicowane)²¹¹.

Należy tu wskazać, że prawo do milczenia nie jest równoznaczne z obowiązkiem milczenia ze strony zainteresowanych. Poza tym złożenie oświadczenia o chęci czy woli uczęszczania na zajęcia z danej religii nie oznacza jeszcze deklaracji o tym, że jest to wyznanie preferowane. Motywy takiego oświadczenia mogą wynikać z powodów związanych z chęcią poznania zasad danego systemu wierzeń, czyli realizacji prawa do pozyskiwania informacji. Złożenie deklaracji jest również pomocne w sferze czysto administracyjnej i organizacyjnej. Trudno byłoby wymagać od organów danej szkoły, aby podejmowało działania związane z zapewnieniem odpowiedniego zaplecza na potrzeby nauczania religii czy etyki, nie dysponując wiedzą co do potrzeb w tym zakresie.

Ponadto w zakresie rozważań o prawie do milczenia należy wskazać, iż również umieszczenie informacji o ocenie z religii lub etyki na świadectwach szkolnych nie narusza tego uprawnienia. Umieszczenie takiej oceny jest *de facto* konsekwencją zadeklarowania chęci uczestniczenia w takich zajęciach, zatem w przypadku, gdy zainteresowany wyraził wolę ujawnienia tego, że jego wolą jest uczęszczanie na zajęcia z religii lub etyki, to poprzez ujawnienie tego faktu jego prawa nie zostają naruszone. Należy zasygnalizować, iż w literaturze podnoszona jest ponadto kwestia naruszenia prawa do manifestowania swoich przekonań poprzez brak umieszczenia informacji o tym na zajęcia, z jakiego wyznania dana osoba uczęszczała. Argumentem za takim stanowiskiem jest to, że prawa osób ukrywających swoje przekonania są mocniej chronione niż prawa tych, którzy chcieliby swoje przekonania ujawnić²¹².

Realizacja elementu prawa do wolności wyznania w postaci wolności pobierania nauki zasad danego wyznania może zostać naruszona poprzez ograniczenia wynikające z kwestii organizacyjnych związanych z tym zagadnieniem, np. przez wprowadzone w drodze przepisów wykonawczych

---

²¹¹ Tenże, *Prawo dziecka do nieujawniania lub wyrażania przekonań religijnych w aspekcie przepisów prawa polskiego dotyczących nauczania religii*, w: *Dziecko. Studium interdyscyplinarne*, red. E. Sowińska [i in.], Lublin 2008 s. 233.

²¹² Por. tenże, *Kwestie problematyczne związane z wprowadzeniem nauczania religii do szkół publicznych w Polsce*, „Prawo – Administracja – Kościół”, 3(2005), nr 22, s. 77–80. Ponadto orzeczenie TK sygn. K. 11/90.

limity liczby zainteresowanych obligujące władze szkolne do organizacji zajęć z danej religii czy z etyki. Uzależnienie organizacji zajęć od zgromadzenia wystarczającej liczby uczniów, jako naruszające zasadę równouprawnienia związków wyznaniowych, jest przedmiotem krytyki ze strony m.in. Michała Pietrzaka. Autor ten podnosi ponadto, iż wprowadzenie takich limitów w drodze przepisu wykonawczego nie jest uprawnione²¹³. Wskazać należy, że problem taki realnie dotyczyć może członków rozproszonych mniejszości wyznaniowych. Oczywiście pożądanym jest stan, w którym istnieje możliwość zapewnienia nauczania zasad każdego dowolnego wyznania w danej szkole publicznej, jednakże na przeszkodzie stoją oczywiście obiektywne przeszkody natury organizacyjnej i finansowej. Względy natury pragmatycznej decydują o tym, iż limity liczby uczniów obowiązują w systemie oświaty w ogólności, nie tylko w zakresie nauczania religii. Są one również spotykane w innych systemach prawnych²¹⁴.

Należy podnieść, iż zagadnienia związane z naruszeniem wolności sumienia i wyznania w procesie edukacji w Polsce były przedmiotem zainteresowania Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Należy tu wskazać istotny z punktu widzenia przedmiotu rozprawy wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 15 czerwca 2010 roku (skarga nr 7710/02).

Istotnym zagadnieniem związanym z realizacją przedmiotowej wolności jest rozstrzygnięcie kwestii zakresu swobody małoletnich w dysponowaniu uprawnieniami wynikającymi z wolności sumienia i wyznania w trakcie realizacji edukacji. Omówione powyżej regulacje bezsprzecznie uznają wolność sumienia i wyznania małoletnich. Dotyczy to również tego zakresu wolności, jakie związane są z realizacją procesu nauczania.

Zgodnie z przepisami wskazanych powyżej rozporządzeń Ministra Edukacji Narodowej, w przypadku małoletnich uczęszczających do przedszkoli, szkół podstawowych i gimnazjów o uczęszczaniu lub nieuczęszczaniu na zajęcia decydują ich rodzice lub opiekunowie prawni. Należy jednak wskazać, iż przy podejmowaniu takiej decyzji powinni oni rozważyć ewentualną wolę małoletniego, co stanowi wyraz poszanowania jego wolności sumienia i wyznania²¹⁵.

²¹³ Por. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 281; Mezgłowski, *Polski model*, s. 120.

²¹⁴ Por. tamże, s. 121–123 i podane tam przykłady obcych ustawodawstw.

²¹⁵ Uprawnienie dziecka do wyrażenia woli w przedmiocie światopoglądu wynika bezpośrednio z Konwencji o prawach dziecka (art. 14), kwestią interpretacji jest zakres ingerencji rodziców w tą sferę (która to możliwość wynika z art. 14 ust. 2 Konwencji), a także z tradycji PaństwStron – co zostało dopuszczone w formie zastrzeżeń składanych do treści Konwencji (m.in. przez władze Polski).

Należy poczynić zastrzeżenia, iż w przypadku osiągnięcia przez ucznia gimnazjum pełnoletniości (czy z uwagi na ukończenie 18 roku życia czy z uwagi na upełnoletnienie małoletniej kobiety wskutek zawarcia związku małżeńskiego) uprawnienie to przechodzi w całości na takiego ucznia.

W przypadku szkół ponadgimnazjalnych decyzja o uczęszczaniu bądź nieuczęszczaniu na zajęcia z religii lub etyki należy do rodziców, opiekunów prawnych lub samych małoletnich. Należy tu poczynić uwagi analogiczne do wskazanych powyżej, a ponadto wskazać, iż nie budzi wątpliwości, że rozwój psychiczny dziecka uprawnia go do żądania większego poważania dla swojej woli m.in. w zakresie światopoglądowym²¹⁶. Wnioski takie wyprowadzić można także z brzmienia art. 48 ust. 1 Konstytucji, który wskazuje, iż rodzice wykonując proces wychowawczy winni uwzględniać stopień dojrzałości dziecka. Zagadnienie określenia dynamicznych zmian w zakresie swobody realizacji przez dziecko swoich uprawnień w zakresie wolności światopoglądowej budzi kontrowersje w doktrynie. Z jednej strony wskazuje się na klasyczne poglądy, zgodnie z którymi dzieci młodsze nie mogą w żaden sposób realizować swojej woli wbrew woli rodziców, zaś w późniejszym okresie wola rodziców ma większą „moc” od woli małoletniego.

Wyrazem takiego podejścia są poglądy prezentowane m.in. przez J. Krukowskiego, który wskazał: „Konstytucyjnej klauzuli, aby rodzice uwzględniali przekonania dzieci, nie należy jednak interpretować w tym sensie, iż dzieci w sprawach wychowania religijnego i moralnego mają prawo do całkowicie samodzielnego decydowania o sobie. Podjęcie decyzji w tak doniosłej sprawie nie można przerzucać z rodziców na małoletnie dzieci, gdyż ostatecznie rodzice ponoszą odpowiedzialność za dzieci aż do osiągnięcia przez nie pełnoletniości. Należy zatem przyjąć, iż w razie zaistnienia konfliktu między decyzją rodziców a życzeniem dziecka w sprawie uczestniczenia w nauczaniu religii w szkole, rodzice powinni podjąć z dzieckiem dialog w celu wyjaśnienia mu swej decyzji i uwzględnić przy tym stopień jego dojrzałości”²¹⁷.

Zwolennicy bardziej liberalnego podejścia do wskazanego problemu powołują się na wzorce obowiązujące w państwach Europy Zachodniej, wskazując jednak na problem wynikający z braku definicji legalnej lub

---

²¹⁶ Por. A. Łopatka, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii*, Warszawa 1995, s. 24.

²¹⁷ Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, s. 159.

wskazania kryteriów osiągnięcia przez dziecko dojrzałości do pełnego korzystania z wolności w zakresie światopoglądowym²¹⁸.

Jak trafnie zauważa się w literaturze, ustawodawca regulując kwestie związane z uczestnictwem w zajęciach z religii wskazał precyzyjnie, kto na jakim etapie edukacji podejmuje w tym zakresie decyzję, ale jednocześnie pominął zupełnie kwestię rozstrzygania sporów mogących powstać w przypadku konfliktu woli rodziców i dzieci uczęszczających już do szkół ponadgimnazjalnych (w ówczesnym stanie prawnym i trójelementowej strukturze szkół). Wskazuje się, z czym należy zgodzić się, że w skrajnych przypadkach sprawy takie trafiają przed sądy rodzinne w trybie przewidzianym w k.r.o.²¹⁹.

Aktualna regulacja przyzwala jedynie na przyjmowanie oświadczeń pozytywnych, tj. potwierdzających wolę uczęszczania na zajęcia z religii. Zagadnienie związane z oświadczeniami negatywnymi, tj. wyraźnie potwierdzającymi brak woli uczęszczania na zajęcia z religii był poddany badaniu przez Trybunał Konstytucyjny, który wskutek wniosku Rzecznika Praw Obywatelskich uznał za niezgodny z Konstytucją par. 3 ust. 3 rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 roku²²⁰.

Pierwotnie przepisy nie określały formy, w jakiej złożone ma być oświadczenie o woli uczęszczania na zajęcia z religii lub etyki. Przepisy stanowiły jedynie o tym, że ma to być forma jak najprostsza. Dopiero w rozporządzeniu z dnia 14 kwietnia 2014 roku znowelizowany przepis par. 1 wprowadził formę pisemnego oświadczenia. W ten sposób zostały zneutralizowane podnoszone czasem zarzuty, zgodnie z którymi brak określonej formy oświadczenia może prowadzić do uznania, że dopuszczalna jest forma woli dorozumianej²²¹. Przepisy nie regulują zagadnień związanych z treścią oświadczenia ani trybu składania oświadczeń. Należy wskazać, że brak określonej minimalnej treści oświadczenia powoduje, że nie ma mowy o naruszeniu zasady milczenia np. poprzez obowiązek wskazania związku wyznaniowego, który miałyby organizować zajęcia, nie naruszając jednocześnie uprawnień osób chcących zmanifestować swoje przekonania, bowiem nic nie stoi na przeszkodzie, aby w treści oświadczenia zawarły taką informację.

---

²¹⁸ Por. M. Bielecki, *Wolności i prawa konstytucyjne ucznia. Wybrane zagadnienia*, w: *Współczesne problemy prawa oświatowego*, red. M. Pyter, Lublin 2009, s. 59–65.

²¹⁹ Tak m.in. M. Bielecki, *Prawa dziecka na tle praw rodzicielskich*, w: *Ochrona dziecka w prawie publicznym*, red. M. Bartnik [i in.], Tomaszów Lubelski 2007, s. 47.

²²⁰ Orzeczenie z dnia 20 kwietnia 1993 r., Sygn. akt U. 12/92.

²²¹ Por. P. Borecki, *Konstytucyjność regulacji szkolnej nauki religii. Głos w dyskusji*, „Studia Prawnicze”, 2008, nr 7, s. 32.

Z kolei brak wskazania trybu składania takich oświadczeń powoduje, że są one składane w organach szkół. Może to budzić zastrzeżenia co do naruszenia zasady bezstronności światopoglądowej systemu edukacji²²².

Kwestią rodzącą obawę o naruszenie wolności wyznania małoletnich, w procesie edukacji, może być również problem eksponowania symboli religijnych.

Generalnie z zasady bezstronności szkolnictwa da się wywieść pogląd, iż szkoły powinny być wolne od jakichkolwiek form eksponowania symboli religijnych w sytuacji, gdy mogą one naruszać wolność wyznania osób innych wyznań lub osób niewierzących.

W sytuacji państwa praktycznie jednolitego wyznaniowo, jakim jest Polska²²³, problem ten oczywiście ma znacznie mniejsze niż w krajach o istotnym odsetku ludności wyznającej religie inne niż różne odłamy chrześcijaństwa. Z tego powodu kwestia eksponowania symboli religijnych zajmuje ważne miejsce w orzecznictwie sądów państw Europy Zachodniej oraz trybunałów europejskich, jednakże w tym ostatnim przypadku z powodu skarg wnoszonych przez obywateli innych niż Polska państw. Wskazać jednak należy, że ustalenie i utrwalenie linii orzeczniczej przez ETPC może mieć konsekwencje dla ustawodawstw wewnętrznych. W omawianym zakresie wskazać należy na kluczowe orzeczenie wydane w sprawie *Lautsi przeciwko Włochy*²²⁴, w którym Trybunał początkowo orzekł o naruszeniu art. 9 Konwencji, a następnie podczas powtórnego rozpatrzenia sprawy orzekł o dopuszczalności umieszczania krucyfiksów w salach szkolnych. Powodem takiej konstatacji było stwierdzenie, zgodnie z którym nie udowodniono, by ekspozycja symbolu religijnego na ścianie sali szkolnej miała wpływ na

---

²²² M. Pietrzak, *Glosa do orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 1993 roku*, PiP, 1993, nr 8, s. 115.

²²³ Według danych dotyczących struktury wyznaniowej w Polsce, pochodzących z Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 roku, 95,95% respondentów określiło się jako członkowie Kościoła rzymskokatolickiego. Brak przynależności do jakiegokolwiek wyznania zadeklarowało 2,64% respondentów, natomiast przynależność do wyznań mniejszościowych – 1,41% udzielających odpowiedzi.

²²⁴ *Lautsi v Włochy*, skarga 30814/06 wyrok I instancji z dnia 3 listopada 2009 roku (<https://www.rpo.gov.pl/pliki/12589712320.pdf>), oraz orzeczenie Wielkiej Izby Trybunału z dnia 11 marca 2011 roku. Orzeczenie to było szeroko komentowane – por. P. Borecki, D. Pudzianowska, *Glosa do wyroku z 3 XI 2009 w sprawie Lautsi v. Włochy, skarga nr 30814/06*, PiP, 2010, nr 4, s. 124n; M. Kowalski, *Symbole religijne w przestrzeni publicznej – w poszukiwaniu standardów europejskich*, w: *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012, s. 61–64.

uczniów, a zatem nie uprawdopodobniono, że dochodzi do oddziaływania na młodych ludzi, których przekonania dopiero się kształtują. Ponadto Trybunał stwierdził, że krucyfiks zawieszony na ścianie jest „zasadniczo biernym symbolem” (*essentially passive symbol*) i nie może być uważany za wywierający na uczniów wpływ w stopniu porównywalnym ze słowami nauczyciela lub uczestnictwem w czynnościach religijnych.

W tym miejscu zasadne wydaje się przedstawienie stanu poszanowania wolności wyznania i sumienia w polskich szkołach. W 2015 roku badania sygnalizowanego zagadnienia zostały przeprowadzone przez Polskie Towarzystwo Antydyskryminacyjne. W ich efekcie powstał raport „Ostatni dzwonek. O deficytach systemu edukacji formalnej w obszarze przeciwdziałania dyskryminacji i przemocy motywowanej uprzedzeniami”²²⁵, w którym dokonano analizy przykładowych naruszeń wolności sumienia i wyznania w szkołach oraz, diagnozując formę naruszenia wolności sumienia i wyznania.

Jak wynika z analizy powyższego opracowania wolność sumienia i wyznania małoletnich należących do innych niż rzymskokatolicka religia naruszana jest poprzez przenikanie praktyk związanych z religią katolicką do szkół (organizacja rekolekcji, mszy świętych, modlitwy, spotkań z biskupem w budynku szkoły oraz w czasie lekcji; zwalnianie z lekcji w związku z uroczystościami religijnymi; wykorzystywanie odwołań katolickich w hymnie szkolnym, deprecjonowanie czy zakaz kultywowania tradycji świeckich typu Halloween, andrzejki jako „pogańskich” i sprzecznych z religią katolicką) a także utrudnienia w możliwości korzystania z lekcji etyki oraz dominację praktyk, symboliki oraz treści związanych z religią katolicką w szkołach jak również jednoczesne utrudnienia w korzystaniu przez uczniów i uczennice z lekcji etyki w postaci odmawiania modlitwy w trakcie zajęć²²⁶.

---

²²⁵ Pod adresem: http://www.tea.org.pl/Paulina_Jabłońskafiles/raporty/tea_raport_www_final.pdf [26.04.2016].

²²⁶ W treści raportu wskazano realne przykłady naruszenia, por. M. Goślińska, *Dzieci modlą się przed matematyką. Dyrektorka szkoły: „Nikt się dotąd nie skarżył”*, „Wyborcza.pl”, 24.02.2015, http://katowice.wyborcza.pl/katowice/1,35063,17474764,Dzieci_modla_sie_przed_matematyka_Dyrektorka_szkoly_.html [13.01.2016]; taż, *10-letni uczeń musiał odejść ze szkoły. Przez modlitwę przed matematyką*, „Wyborcza.pl”, [09.03.2015], http://katowice.wyborcza.pl/katowice/1,35063,17539838,10_letni_uczen_musial_odejsc_ze_szkoly_Pzez_modlitwe.html?piano_d=1 [13.01.2016]; A. Smolak, *W Golasowicach. Dzieci przed lekcjami nadal się modlą, bo chcą. Ale to nie jedyny problem*, „Dziennikzachodni.pl”, 06.03.2015, <http://www.dziennikzachodni.pl/artykul/3774625,w-golasowicach-dzieci-przed-lekcjami-nadal-sięmodla-bo-chca-ale-tonie-jedynypoblem,2,id,t,sa.html> [13.01.2016].

Na problemy związane z faktyczną realizacją wolności sumienia wyznania w szkołach wskazuje również Rzecznik Praw Obywatelskich²²⁷. Analiza dokonana przez autorów opracowania jako przejawy działań dyskryminujących wskazuje brak podejmowania skutecznych działań ze strony szkoły lub organu prowadzącego na poziomie gminy, mających na celu włączenie lekcji religii mniejszościowych do systemu oświaty, nieuwzględnienie oceny z religii mniejszości wyznaniowych na świadectwie szkolnym, brak wynagrodzenia dla nauczycieli religii i wyznań mniejszościowych, utrudnianie organizacji lekcji religii i wyznań mniejszościowych dla dzieci w jednym wieku i wywieranie presji dla tworzenia łączonych klas, okazywanie niechęci osobom innego wyznania oraz związana z nią opieszałość dyrektorów i urzędników organów prowadzących w załatwianiu spraw dotyczących organizacji lekcji religii mniejszościowych, żądanie składania deklaracji o odmowie uczestnictwa w lekcjach religii w szczególności w obecności innych rodziców lub uczniów, negatywną reakcją na zgłoszenie chęci udziału w lekcjach etyki przez rodziców, młodzież i dzieci, odmowę organizacji lekcji etyki ze względu na małą liczbę chętnych oraz ze względu na brak nauczyciela, brak funduszy lub z innych powodów, organizowanie lekcji etyki w godzinach i w placówkach utrudniających uczestnictwo w lekcji, nieinformowanie o możliwości wyboru etyki²²⁸.

5.3. Indywidualne ustawy wyznaniowe

Poza Konkordatem stosunki państwa z Kościołem katolickim reguluje ustawa z dnia 17 maja 1989 roku o stosunku Państwa do Kościoła katolickiego²²⁹.

Jest to akt istotny z punktu widzenia zapewnienia wolności wyznania osób (w tym małoletnich) należących do Kościoła rzymskokatolickiego, a także wolności kolektywnej Kościoła, bowiem jako pierwszy stwarzał formalną możliwość powrotu religii do szkół publicznych²³⁰.

---

²²⁷ Zob. *Dostępność lekcji religii wyznań mniejszościowych i lekcji etyki w ramach systemu edukacji szkolnej*, „Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich”, 2015, nr 6 (*Zasada równego traktowania – prawo i praktyka*, nr 17), <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/BIULETYN%20RZECZNIKA%20PRAW%20OBYWATELSKICH%202015%20nr%206.pdf> [16.01.2016].

²²⁸ Tamże, s. 48n.

²²⁹ Dz. U. z 1989 r. Nr 29, poz. 154. Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

²³⁰ Art. 18. „1) Państwo uznaje prawo Kościoła do nauczania religii oraz religijnego wychowania dzieci i młodzieży, zgodnie z wyborem dokonany przez rodziców lub prawnych opiekunów.

Ustawa powyższa zawiera również istotną dla małoletnich gwarancję możliwości dostępu do posług o charakterze religijnym w okresie pobytu na koloniach, obozach organizowanych przez państwo, podczas pobytu w szpitalach, ośrodkach wychowawczych i poprawczych²³¹. W istocie jest to analogiczny zakres uprawnień jak przewidziany przez omówioną powyżej ustawę o gwarancjach wolności sumienia i wyznania.

Jako podstawy prawne funkcjonowania innych niż Kościoł katolicki związków wyznaniowych wskazać należy 14 innych ustaw indywidualnych i inne akty szczególne. Na ich podstawie funkcjonują aktualnie 163 kościoły i związki wyznaniowe. Poza Kościołem katolickim, (obrzędki łacińskiego i grekokatolickiego) działającym w oparciu o Konkordat, na podstawie ustaw indywidualnych działają: Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny²³², Kościół Ewangelicko-Reformowany w Rzeczypospolitej Polskiej²³³, Kościół

---

2) Dzieci i młodzież szkolna, młodzież pracująca i osoby dorosłe korzystają z nauczania religii – zgodnie z programem ustalonym przez władzę kościelną.

3) Nauczanie religii, jako wewnętrzna sprawa Kościoła, jest organizowane przez parafie i domy zakonne pod zwierzchnictwem biskupa diecezjalnego”.

Art. 19. „1) Nauczanie religii dzieci i młodzieży odbywa się w punktach katechetycznych organizowanych w kościołach, kaplicach i budynkach kościelnych, a także w innych pomieszczeniach udostępnionych na ten cel przez osobę uprawnioną do dysponowania pomieszczeniem.

2) Nauczanie religii uczniów szkół publicznych może odbywać się również w szkołach na zasadach określonych w odrębnej ustawie”.

²³¹ Art. 30. „1) Dzieciom i młodzieży przebywającym w zakładach wychowawczych i opiekuńczych, jak również w sanatoriach, prewentoriach i szpitalach, zapewnia się prawo wykonywania praktyk religijnych, korzystania z posług religijnych i katechizacji, z zachowaniem wzajemnej tolerancji. W szczególności zapewnia się im możliwość udziału we Mszy św. w niedziele i święta oraz w rekolekcjach.

2) Dzieciom i młodzieży przebywającym na krajowych koloniach i obozach organizowanych przez instytucje państwowe zapewnia się prawo do wykonywania praktyk religijnych, w szczególności do udziału we Mszy św. w niedziele i święta”.

oraz Art. 32 ust.

3) „Nieletnim przebywającym w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich zapewnia się możliwość wykonywania praktyk religijnych, korzystania z katechizacji i posług religijnych, uczestniczenia we Mszy św. w niedziele i święta. Nieletnim, którzy nie mogą uczestniczyć we Mszy św., należy zapewnić możliwość wysłuchania Mszy św. transmitowanej przez środki masowego przekazywania”.

²³² Dz. U. z 1991 r. Nr 66, poz. 287. Ustawa z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

²³³ Dz. U. z 1994 r. Nr 73, poz. 324. Ustawa z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej.

Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej²³⁴, Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w Rzeczypospolitej Polskiej²³⁵, Starokatolicki Kościół Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej²³⁶, Kościół Katolicki Mariawitów w RP²³⁷, Wschodni Kościół Staroobrzędowy²³⁸, Muzułmański Związek Religijny w RP²³⁹, Karaimski Związek Religijny w RP²⁴⁰, Kościół Zielonoświątkowy w RP²⁴¹, Kościół Polskokatolicki w RP²⁴², Kościół Adwentystów Dnia Siódmego w RP²⁴³, Kościół Chrześcijan Baptystów w RP²⁴⁴, Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP²⁴⁵.

Pozostałe 170 kościołów i innych związków wyznaniowych, działa na podstawie art. 30 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, uzyskując możliwość funkcjonowania na podstawie decyzji administracyjnej i wpisu do rejestru kościołów i związków wyznaniowych. Sposób regulacji zasad funkcjonowania kościołów i związków wyznaniowych regulowany ustawami indywidualnymi w zasadzie jest zgodny ze schematem wynikającym z treści ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Tożsamy jest zakres uprawnień poszczególnych kościołów i związków wyznaniowych,

---

²³⁴ Dz. U. z 1994 r. Nr 73, poz. 323. Ustawa z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej.

²³⁵ Dz. U. z 1995 r. Nr 97, poz. 479. Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej.

²³⁶ Dz. U. z 1997 r. Nr 41, poz. 253. Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej.

²³⁷ Dz. U. z 1997 r. Nr 41, poz. 252. Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej.

²³⁸ Dz. U. R.P. z 1928 r. Nr 38, poz. 363. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 marca 1928 r. o stosunku Państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchii duchownej.

²³⁹ Dz. U. z 1936 r. Nr 30, poz. 240. Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej.

²⁴⁰ Dz. U. R.P. z 1936 r. Nr 30, poz. 241, Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej.

²⁴¹ Dz. U. z 1997 r. Nr 41, poz. 254, Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Zielonoświątkowego w Rzeczypospolitej Polskiej.

²⁴² Dz. U. z 1995 r. Nr 97, poz. 482, Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Polskokatolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej.

²⁴³ Dz. U. z 1995 r. Nr 97, poz. 481, Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w Rzeczypospolitej Polskiej.

²⁴⁴ Dz. U. z 1995 r. Nr 97, poz. 480, Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Chrześcijan Baptystów w Rzeczypospolitej Polskiej.

²⁴⁵ Dz. U. z 1997 r. Nr 41, poz. 251, Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej.

różnice dotyczą zagadnień organizacyjnych bezpośrednio wynikających ze struktury wewnętrznej i ustawodawstwa wewnętrznego kościołów, ewentualnie z zasad danego wyznania²⁴⁶.

W zakresie norm szczegółowych, chroniących indywidualną wolność małoletnich należy wskazać zawarte w powyżej wskazanych ustawach przepisy gwarantujące prawo do zwolnienia od zajęć szkolnych na czas odbywania świąt danego wyznania²⁴⁷, prawo do nauczania zasad wiary²⁴⁸,

---

²⁴⁶ Przykładowo z uwagi na zasady danej religii poszczególne ustawy indywidualne rozmaicie lub odmiennie regulują zagadnienia związane z dniami wolnymi wynikającymi ze świąt danego kościoła.

²⁴⁷ Art. 14. Ustawy z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego; art. 14 Ustawy z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 9 Ustawy z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 12 Ustawy z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 9 Ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 34 Ustawy z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 27 Ustawy z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 12 Ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Zielonoświątkowego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 11 Ustawy z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Polskokatolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 11 Ustawy z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 11 Ustawy z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Chryścijan Baptystów w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 11 Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej.

²⁴⁸ Art. 15 ustawy z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego; art. 15 ustawy z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 14 ustawy z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 13 ustawy z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 10 ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 17 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 marca 1928 r. o stosunku Państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchii duchownej; art. 32 ustawy z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 26 ustawy z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 13 ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Zielonoświątkowego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 12 ustawy z dnia 30 czerwca

prawo do otrzymywania posług religijnych w przypadku pobytu w szpitalach, zakładach opiekuńczych, wychowawczych, poprawczych, pobytu na obozach, koloniach itp.²⁴⁹.

6. Gwarancje wolności sumienia osoby małoletniej w innych gałęziach prawa

Aktualne pozostają rozważania dotyczące rozwiązań istniejących w prawie cywilnym, rodzinnym oraz prawie pracy omówione we wcześniejszej części pracy.

Przepisy i instytucje mające za zadanie monitorowanie i przeciwdziałanie ujawnionym naruszeniom wolności wyznania odnaleźć można w wielu aktach prawnych. Akty te statuują organy instytucjonalnej ochrony praw i wolności człowieka.

Wśród organów, w zakresie uprawnień których znajdują się również zagadnienia związane z ochroną praw człowieka a tym samym także wolności sumienia i wyznania, wskazać należy Rzecznika Praw Obywatelskich oraz Rzecznika Praw Dziecka. Oba wskazane organy pełnią funkcję ombudsmana.

1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Polskokatolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 12 ustawy z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 12 ustawy z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Chrześcijan Baptystów w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 12 ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej.

²⁴⁹ Art. 26 i 27 ustawy z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego; art. 21 i 22 ustawy z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 12 ustawy z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 19 i 20 ustawy z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 16 ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 19 ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Zielonoświątkowego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 18 i 19 ustawy z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Polskokatolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 18 ustawy z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 18 i 19 ustawy z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Chrześcijan Baptystów w Rzeczypospolitej Polskiej; art. 16 ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej.

Urząd Rzecznika Praw Obywatelskich został powołany w drodze ustawy z dnia 15 lipca 1987 roku o Rzeczniku Praw Obywatelskich²⁵⁰. Zgodnie z przepisami ustawy, Rzecznik Praw Obywatelskich stoi na straży praw i wolności człowieka i obywatela, określonych w Konstytucji i innych przepisach prawa²⁵¹. Rzecznik bada, czy wskutek działania lub zaniechania organów, instytucji i organizacji, obowiązanych do przestrzegania i realizacji tych praw i wolności nie nastąpiło naruszenie prawa, a także zasad współżycia i sprawiedliwości społecznej²⁵². Podejmując ustawowo określone środki działania, jest on obowiązany do określenia treści prawa obywatelskiego i rodzaju jego naruszenia przez organy państwowe w rozpatrywanej sprawie. W przypadku podjęcia postępowania Rzecznik może prowadzić czynności samodzielnie lub zwrócić się do wskazanych organów i instytucji o podjęcie postępowania w badanej sprawie²⁵³.

Ustawa wyposażała Rzecznika w szereg uprawnień kontrolnych, sygnalizacyjno-inicjujących, interwencyjnych oraz procesowych²⁵⁴. Zadaniem RPO jest ochrona całokształtu praw i wolności człowieka i obywatela, niezależnie od źródła ich pochodzenia (wolności gwarantowane konstytucyjnie, wynikające z innych aktów prawnych, zwyczaju itp.). Działania Rzecznika skierowane są na identyfikację sytuacji dyskryminacyjnych istniejących lub potencjalnych, sygnalizowanie istnienia takich sytuacji oraz domaganie się podjęcia środków proceduralnych gwarantujących ochronę praw obywatelskich. W zakresie ochrony wolności sumienia i wyznania wskazać można szereg typowych działań podejmowanych przez Rzecznika – działania

---

²⁵⁰ Ustawa z dnia 15 lipca 1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich (Dz. U. z 1987 r. Nr 21, poz. 123 ze zm.).

²⁵¹ Art. 1 ust. 2. Rzecznik Praw Obywatelskich, zwany dalej „Rzecznikiem”, stoi na straży wolności i praw człowieka i obywatela określonych w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej oraz w innych aktach normatywnych, w tym również na straży realizacji zasady równego traktowania.

²⁵² Art. 1 ust. 3. W sprawach o ochronę wolności i praw człowieka i obywatela Rzecznik bada, czy wskutek działania lub zaniechania organów, organizacji i instytucji, obowiązanych do przestrzegania i realizacji tych wolności i praw, nie nastąpiło naruszenie prawa, a także zasad współżycia i sprawiedliwości społecznej.

²⁵³ Art. 12 pkt. 1) samodzielnie prowadzić postępowanie wyjaśniające; pkt. 2) zwrócić się o zbadanie sprawy lub jej części do właściwych organów, w szczególności organów nadzoru, prokuratury, kontroli państwowej, zawodowej lub społecznej; pkt. 3) zwrócić się do Sejmu o zlecenie Najwyższej Izbie Kontroli przeprowadzenia kontroli dla zbadania określonej sprawy lub jej części.

²⁵⁴ Zob. art. 13 do 17 ustawy o RPO.

sygnalizacyjne w postaci zapytań do właściwych ministrów w kwestiach dotyczących naruszeń wolności sumienia i wyznania²⁵⁵ czy wnioski kierowane przez Rzecznika do Trybunału Konstytucyjnego w celu zbadania zgodności z Konstytucją aktów normatywnych²⁵⁶.

Ratyfikacja przez Rzeczpospolitą Polską Konwencji o Prawach Dziecka w 1991 roku stała się powodem dostosowania polskich przepisów do jej norm. Jednym z przejawów powyższego procesu było umieszczenie w art. 72 ust. 4 Konstytucji RP delegacji do ustanowienia instytucji stojącej na straży praw dzieci, w postaci Rzecznika Praw Dziecka²⁵⁷. Rzecznik Praw Dziecka funkcjonuje obok Rzecznika Praw Obywatelskich²⁵⁸. Zgodnie z art. 1 ust. 2a ustawy o RPO, w sprawach dzieci Rzecznik współpracuje z Rzecznikiem Praw Dziecka. Konstytucyjne fundamenty dla instytucji RPD stanowi wspomniany powyżej art. 72 Konstytucji. Wyrazem wykonania woli ustrojodawcy jest ustawa z dnia 6 stycznia 2000 roku o Rzeczniku Praw Dziecka, ustanawiająca Rzecznika Praw Dziecka. Wynikający z art. 1 ust. 2a ustawy, obowiązek współpracy Rzecznika z Rzecznikiem Praw Dziecka dotyczy zagadnień związanych z ochroną praw lub wolności osób wskazanych w art. 2 ust. 1 ustawy o Rzeczniku Praw Dziecka. Należy w tym miejscu wskazać, że definicja pojęcia „dziecka” zawarta w ustawie o Rzeczniku Praw Dziecka jest najszersza z możliwych w tym znaczeniu, że nie dopuszcza ona żadnych zabiegów interpretacyjnych dotyczących pojęcia „istota ludzka” i za dziecko uznaje każdą istotę ludzką od momentu poczęcia²⁵⁹.

---

²⁵⁵ Sprawa znak RPO/253349/97/I z 20.08.1997 r., w której Rzecznik Praw Obywatelskich wystąpił do Ministra Obrony Narodowej w związku z listem obywatela, który podniósł problem naruszenia wolności sumienia i wyznania w wojsku.

²⁵⁶ Zob. sprawa znak RPO/668855/90/I z 16.08.1990 r. – wniosek do Trybunału Konstytucyjnego w sprawie religii w szkołach (Instrukcja Ministra Edukacji Narodowej z 3.08.1990 r. dotycząca powrotu nauczania religii do szkoły w roku szkolnym 1990/91) czy RPO/67161/90/I z 28.08.1990 r. – wniosek do Trybunału Konstytucyjnego w sprawie religii w szkołach (Instrukcja Ministra Edukacji Narodowej z 24.08.1990 r. dotycząca powrotu nauczania religii do szkoły w roku szkolnym 1990/91 określająca zasady współdziałania z Kościołami i Związkami Wyznaniowymi poza Kościołem Rzymskokatolickim) – obie skargi zostały rozpoznane przez TK orzeczeniem z dnia 29 stycznia 1991 roku, sygn. K 11/90.

²⁵⁷ Ustawa z dnia 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka (Dz. U. z 2000 r. Nr 6, poz. 69 ze zm.).

²⁵⁸ Przepisy ustaw o RPD i RPO zawierają normy regulujące wzajemne współdziałanie obu organów. Zob. art. 1 ust. 2a Ustawy o RPO.

²⁵⁹ Podobnie w orzeczeniu Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 maja 1997 r., sygn. akt K 26/96, OTK z 1997 r., Nr 2, poz. 19, w którym Trybunał uznał, że konstytucyjne gwarancje życia ludzkiego dotyczą każdej fazy jego rozwoju.

O pozycji RPD w strukturze organów państwa przesądzają: okoliczność, iż funkcjonowanie rzecznika jest uregulowane w drodze aktu rangi ustawowej, to że jest organem niezależnym w swojej działalności od innych organów państwowych, a także okoliczność, iż odpowiada wyłącznie przed Sejmem.

Podstawowym zadaniem RPD jest ochrona praw dziecka realizowana poprzez zapewnienie dziecku pełnego i harmonijnego rozwoju, z poszanowaniem jego godności i podmiotowości²⁶⁰. Ustawa formułuje otwarty katalog praw, na których ochronie winna skupić się działalność rzecznika wskazując: prawo do życia i ochrony zdrowia, prawo do wychowania w rodzinie i godziwych warunkach socjalnych oraz prawo do nauki²⁶¹.

W celu realizacji powierzonych zadań Rzecznikowi Praw Dziecka powierzono szereg uprawnień. Zakres możliwości działania rzecznika obejmuje uprawnienia kontrolne, sygnalizacyjno-inicjujące, interwencyjne oraz procesowe²⁶². W ich ramach rzecznik otrzymał szereg instrumentów natury procesowej²⁶³, a także sygnalizacyjno-inicjujących²⁶⁴.

---

²⁶⁰ Art. 1 ust. 2. Rzecznik Praw Dziecka, zwany dalej Rzecznikiem, stoi na straży praw dziecka określonych w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, Konwencji o prawach dziecka i innych przepisach prawa, z poszanowaniem odpowiedzialności, praw i obowiązków rodziców.

²⁶¹ Art. 3 ustawy stanowi: 1) Rzecznik, w sposób określony w niniejszej ustawie, podejmuje działania mające na celu zapewnienie dziecku pełnego i harmonijnego rozwoju, z poszanowaniem jego godności i podmiotowości. 2) Rzecznik działa na rzecz ochrony praw dziecka, w szczególności: a) prawa do życia i ochrony zdrowia; b) prawa do wychowania w rodzinie; c) prawa do godziwych warunków socjalnych; d) prawa do nauki. 3) Rzecznik podejmuje działania zmierzające do ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem, demoralizacją, zaniedbaniem oraz innym złym traktowaniem.

²⁶² P. J a r o s, *Rzecznik Praw Dziecka w Polsce. Komentarz do ustawy*, Warszawa 2013, s. 140.

²⁶³ Szereg tego rodzaju uprawnień przewiduje art. 10 ustawy – możliwość zainicjowania postępowania poprzez żądanie wszczęcia przez uprawnionego oskarżyciela postępowania przygotowawczego w sprawach o przestępstwa (art. 10 ust. 1 pkt. 4), a także w sprawach cywilnych (art. 10 ust. 1 pkt. 3), prawo do wzięcia udziału w postępowaniach wobec nieletnich (art. 10 ust. 1 pkt. 3a), prawo do występowania w postępowaniach dotyczących praw dziecka przed Trybunałem Konstytucyjnym lub w sprawach skargi konstytucyjnej (art. 10 ust. 1 pkt. 2a). Ponadto w ramach interwencji rzecznik może wystąpić z wnioskiem o ukaranie w postępowaniu w sprawach o wykroczenia (art. 10 ust. 1 pkt. 6).

²⁶⁴ Art. 10a ustawy przyznaje rzecznikowi uprawnienia w zakresie możliwości wystąpienia przez rzecznika do właściwych organów, organizacji lub instytucji o podjęcie czynności z zakresu ich kompetencji w ramach ochrony dziecka. Co istotne uprawnienie to wzmocnione jest nałożonym na instytucje będące adresatem wystąpienia rzecznika obowiązku współpracy (art. 10b ustawy).

Co istotne ustawa o Rzeczniku Praw Dziecka określa wyraźnie początek podmiotowości prawnej dziecka, wskazując, że ochronie podlegają dzieci od poczęcia do uzyskania pełnoletności²⁶⁵.

Należy w tym miejscu wskazać, że ustanowienie Rzecznika Praw Dziecka nie oznacza bynajmniej wyłączenia możliwości zajmowania się skargami dotyczącymi naruszeń praw dzieci również przez Rzecznika Praw Obywatelskich. Z wnioskiem do Rzecznika Praw Obywatelskich o ochronę swoich wolności lub praw może wystąpić każdy. Pod pojęciem „każdy” należy rozumieć każdą osobę fizyczną (obywatela, cudzoziemca, bezpaństwowca) niezależnie od tego, czy posiada pełną zdolność do czynności prawnych (art. 11 k. c.), ograniczoną zdolność do czynności prawnych (art. 15 k. c.) czy też w ogóle nie posiada zdolności do czynności prawnych (art. 12 k. c.). Pojęcie „każdy” obejmuje jednak także inne podmioty nie osoby fizyczne takie jak osoby prawne, organizacje społeczne, stowarzyszenia, fundacje, partie polityczne itp.²⁶⁶

Aktualne pozostają omówione w poprzednim rozdziale gwarancje wynikające z prawa cywilnego. Są one doprecyzowywane i rozwijane przez orzecznictwo sądowe i prace doktryny, jednakże istota i brzmienie przepisów zawartych w kodeksie cywilnym nie uległo zmianie. Uzupełniając poprzednie wywody, należy wskazać na stanowisko orzecznictwa w sprawach powiązanych z ochroną wolności sumienia i wyznania. Istotne znaczenie w tym przedmiocie ma stanowisko wyrażone przez Sąd Najwyższy w wyroku dotyczącym roszczenia o zadośćuczynienie za naruszenie dóbr osobistych poprzez udzielenie przez kapelana świadczącego posługę w jednostce ochrony zdrowia sakramentu namaszczenia choremu²⁶⁷. Orze-

---

²⁶⁵ Art. 2 ust. 1. W rozumieniu ustawy dzieckiem jest każda istota ludzka od poczęcia do osiągnięcia pełnoletności.

²⁶⁶ Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 2 kwietnia 2002 r. (sygn. akt III RN 133/01), w którym Sąd ten uznał, iż Rzecznik może chronić również prawa osób prawnych.

²⁶⁷ Wyrok SN z dnia 20.09.2013 r., sygn. akt II CSK 1/13. – „Art. 37 ustawy o prawach pacjenta stanowi, że w sytuacji pogorszenia się stanu zdrowia pacjenta lub zagrożenia życia podmiot leczniczy wykonujący działalność leczniczą w rodzaju stacjonarne i całodobowe świadczenia zdrowotne w rozumieniu przepisów o działalności leczniczej obowiązany jest umożliwić pacjentowi kontakt z duchownym jego wyznania. Trzeba podkreślić, że prawo, o którym mowa w tym przepisie zostaje zrealizowane nie przez umożliwienie pacjentowi kontaktu z duchownym wyznania, które w danej społeczności statystycznie wyznawane jest najczęściej, ale przez kontakt z duchownym tego wyznania, które wyznaje pacjent będący w stanie pogorszenia zdrowia lub zagrożenia życia. Istotniejszą jednak kwestią jest to, że zrealizowanie tego prawa nie jest możliwe bez pozyskania informacji, czy pacjent

czenie to co prawda nie odnosi się bezpośrednio do małoletnich, jednakże w praktyce sytuacja analogiczna do będącej przedmiotem rozpoznania, może mieć miejsce w stosunku do małoletniego. Sąd Najwyższy wskazał, że udzielenie sakramentu osobie niewierzącej może stanowić naruszenie jej dóbr osobistych, w przypadku gdy odpowiednie organy danej jednostki ochrony zdrowia nie dołożą starań w celu uzyskania informacji co do woli poddanego sakramentowi. Ponadto Sąd Najwyższy stanął na stanowisku, że w realizacji swoich zadań szpital może pozyskiwać informacje na powyższą okoliczność, co nie stanowi naruszenia zakazu gromadzenia danych odnośnie przekonań wyznaniowych.

Wskazać należy również inne orzeczenie Sądu Najwyższego 22 stycznia 2014 roku dotyczące granic ingerencji w realizację gwarancji wolności światopoglądu i krytyki motywów leżących u podjętych w tym celu działań²⁶⁸.

Z uwagi na powszechność dostępu do treści publikowanych w mediach istotne znaczenie w zakresie ochrony wolności światopoglądu osób małoletnich ma również stanowisko wyrażone przez Sąd Okręgowy w Warszawie w wyroku z dnia 24 stycznia 2011 roku, dotyczące obowiązków nadawców

---

chce z skorzystać z opieki duszpasterskiej na terenie placówki, w której przebywa, czy życzy sobie kontaktu z duchownym swojego wyznania, gdyby znalazł się w stanie pogorszenia zdrowia lub zagrożenia życia i jakie to jest wyznanie. Ocena tej argumentacji musi uwzględniać, że cytowany wyżej art. 53 ust. 7 Konstytucji RP zakazuje zobowiązania kogokolwiek przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania. Pozwany nie jest organem władzy publicznej lecz podmiotem wykonującym działalność leczniczą, przy wykorzystaniu przekazywanych mu na ten cel środków publicznych. Oczywiście, nie oznacza to, że pozwany może swobodnie gromadzić dane na temat światopoglądu, w tym wyznania osób, którym udziela świadczeń, ale nie sposób odmówić mu możliwości dostępu do tych informacji w takim zakresie, który jest konieczny dla wykonania obowiązków nałożonych na niego po to, by jego pacjenci wykonali prawa zastrzeżone na ich rzecz w art. 53 ust. 2 Konstytucji RP. Przepis ten gwarantuje każdemu, w ramach korzystania z wolności religii, „prawo do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajduje”.

²⁶⁸ Wyrok SN z dnia 22 stycznia 2014 r., sygn. akt III CSK 123/13 – orzeczenie to dotyczy co prawda naruszenia dóbr osobistych jednakże istotą sporu jest wolność wypowiedzi w stosunku do osób usiłujących realizować swoją wolność przekonań. Orzeczenie chroni wolność sumienia przed działaniami zmierzającymi do jej ograniczenia w przypadkach nieobjętych ustawą – wolność sumienia i wyznania obejmuje swobodę wyboru religii oraz odmiennych przekonań, ponadto wyrażania ich indywidualnie i zbiorowo, prywatnie i publicznie. Może ona podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

w zakresie weryfikacji nadawanych treści pod kątem ewentualnych zagrożeń dla kształtowania osobowości osób małoletnich²⁶⁹. Istotne też wydaje się stanowisko prezentowane przez sądy w przedmiocie naruszenia dóbr osobistych poprzez „przymusowe” włączenie w drodze chrztu do Kościoła. Powództwa o zadośćuczynienie oparte były na założeniu, zgodnie z którym z oczywistych względów decyzja o ochrzczeniu dziecka należy do rodziców małoletniego, który z racji doktryny Kościoła musi „ponosić konsekwencje” woli rodziców²⁷⁰.

Uzupełniająco należy wskazać procesowe instrumenty ochrony wolności małoletniego w postępowaniach cywilnych. Procesowe gwarancje zabezpieczenia wolności małoletniego w postępowaniach cywilnych stanowi art. 216 § 1 k.p.c. Przepis ten został dodany przez art. 3 pkt. 6 ustawy z dnia 6 listopada 2008 roku o zmianie ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy oraz niektórych innych ustaw. W postępowaniach nieprocesowych analogiczną funkcję pełni przepis art. 576 § 2 k.p.c.²⁷¹ Przewidziana w powyższych przepisach instytucja wysłuchania dziecka w sprawach go dotyczących stanowi wyraz uznania jego podmiotowości prawnej²⁷². Wysłuchanie małoletnich w postępowaniu

---

²⁶⁹ Wyrok SO w Warszawie z dnia 24 stycznia 2011 r., sygn. XX GC 78/09 – „Nakaz szanowania uczuć religijnych odnosi się nie tylko do religii katolickiej lecz także do wszelkich odmian chrześcijaństwa i wszystkich innych wyznań, niezależnie od ich pochodzenia, liczby wyznawców, treści ich poglądów religijnych. Wykładnia językowa art. 18 ust. 2 RiTU prowadzi do wniosku, że użyty w tym przepisie zwrot a zwłaszcza respektować chrześcijański system wartości stanowi wyliczenie przykładowe uzasadnione głębokim zakorzenieniem tych wartości w tradycji i kulturze społeczeństwa polskiego bez względu na stosunek danej osoby do religii”.

²⁷⁰ Wyrok SA w Katowicach z dnia 20.06.2013 r., sygn. I ACa 323/13.

²⁷¹ Na uwadze należy mieć także regulację zawartą w Konwencji o prawach dziecka, która w art. 12 stanowi, że Państwa-Strony mają zapewnić dziecku, które jest zdolne do kształtowania swych własnych poglądów, prawo do swobodnego wyrażania własnych poglądów we wszystkich sprawach dotyczących dziecka, przyjmując je z należyłą wagą, stosownie do wieku dziecka oraz jego dojrzałości. W celu realizacji tego postulatu dziecko ma mieć zapewnioną możliwość wypowiedzania się w postępowaniu sądowym dotyczącym dziecka bezpośrednio lub za pośrednictwem przedstawiciela bądź odpowiedniego organu. W sprawach cywilnych praktyczny wymiar obowiązków sądu w omawianym zakresie w państwach członkowskich Rady Europy wyznaczają postanowienia Konwencji Rady Europy o wykonywaniu praw dzieci, której Polska jest również stroną. W myśl zapisów Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, zgodnie z art. 72 ust. 3 w toku ustalania praw dziecka organy władzy publicznej oraz osoby odpowiedzialne są obowiązane do wysłuchania i w miarę możliwości uwzględnienia zdania dziecka.

²⁷² Odnośnie praktyki stosowania instytucji wysłuchania dziecka w postępowaniach zob. W. Stojanowska, *Dziecko w postępowaniu sądowym*, „Jurysta”, 1997, nr 5;

cywilnym jest ściśle powiązane z regulacją materialno-prawną wprowadzoną do Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego nakazującą uwzględnienie stanowiska dziecka w ważniejszych sprawach dotyczących jego osoby lub majątku (art. 95 § 4 k.r.o.). Wystuchanie dziecka w postępowaniu ma charakter względnie obligatoryjny (poza sytuacją przewidzianą w art. 118 k.r.o.). Należy podnieść, iż regulacja wykonawcza w zakresie wystuchania dziecka w postępowaniach cywilnych jest niedoskonała²⁷³. W postępowaniu karnym ochrona małoletnich została zapewniona poprzez dokładną regulację odnośnie zasad przesłuchania dzieci²⁷⁴. W przypadku postępowań cywilnych brak wyczerpującego uregulowania tych kwestii w postępowaniu cywilnym rodzi obawę, co do właściwego zapewnienia ochrony praw dziecka, a ponadto w literaturze podnoszona jest kwestia praktycznego niestosowania tych norm²⁷⁵. Zachodzi więc sytuacja w której ustawodawca formalnie kieruje się zasadą priorytetowego traktowania dobra dziecka poprzez wystuchanie zdania i rozsądnych życzeń dziecka, zapewniając dziecku w postępowaniu sądowym prawo do wystuchania sądowego (bezpośredniego), a jednocześnie nie wskazuje w przepisach wyraźnie katalogu spraw, w których normy dotyczące wystuchania mają zastosowanie.

Ustawodawca nie określił dolnej granicy wieku, w którym dziecko może być wystuchane, decyząc w tym zakresie podejmuje każdorazowo sąd, oceniając, czy rozwój umysłowy, stan zdrowia i stopień dojrzałości pozwala w ogóle na wystuchanie²⁷⁶.

M.M. Cieśliński, *Wystuchanie dziecka w procesie cywilnym (art. 2161 k.p.c.)*, PS, 2012, z. 6, s. 63–70; A. Rydzewski, *Problematyka uczestnictwa małoletnich w postępowaniu przed sądem opiekuńczym w sprawach z zakresu „władzy rodzicielskiej”*, „Rejent”, 7(1997), nr 11, s. 86–101; E.H. Morawska, *Ochrona praw dziecka w świetle art. 72 Konstytucji RP. Uwagi na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Kwartalnik Prawa Publicznego”, 2007, nr 4, s. 121–133; J. Zajączkowska, *Głos dziecka na wokandzie – o instytucji wystuchania małoletniego*, „Palestra”, 58(2013), nr 7–8, s. 56–67; B. Czech, *Artykuł 58 k.r.o. w związku z problematyką ustawy nowelizującej z dnia 6 listopada 2008 r.*, „Rodzina i Prawo”, 2009, nr 12, s. 5–35.

²⁷³ Wystąpienie RPD z dnia 29 października 2015 r. do Ministra Sprawiedliwości.

²⁷⁴ Dz. U. z 2013 r., poz. 1642, rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 grudnia 2013 r. w sprawie sposobu przygotowania przesłuchania przeprowadzonego w trybie określonym w art. 185a–185c Kodeksu postępowania karnego.

²⁷⁵ J. Słyk, *Orzekanie w sprawach o zezwolenie na dokonanie czynności przekraczającej zakres zwykłego zarządu majątkiem dziecka*, „Prawo w Działaniu”, 21(2015), s. 243.

²⁷⁶ Szeroko i w oparciu o badanie case study zagadnienie wystuchania dziecka w postępowaniach sądowych opisuje M. Cieśliński, *Praktyka sądowa w zakresie wystuchiwanie małoletnich w postępowaniach cywilnych w kontekście idei przyjaznego wystuchiwanie dziecka. Raport z badania*, Warszawa 2015.

Odnosnie prawa pracy aktualne pozostają rozwiązania zawarte w kodeksie pracy z dnia 26 czerwca 1974 roku (z późniejszymi zmianami). Prawa pracownika młodocianego, w tym prawa religijne w miejscu pracy i prawo do dnia wolnego od pracy oraz sprawa niedyskryminacji (bezpośredniej i pośredniej) takiego pracownika z powodów religijnych.

W uzupełnieniu należy wskazać regulację trybu udzielania zwolnień od pracy z uwagi na zasady danego wyznania, które określa rozporządzenie wydane przez Ministrów Pracy i Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 1999 roku²⁷⁷.

Należy wskazać, iż realizacja powyższego uprawnienia może wiązać się z powstaniem zagrożenia dla „prawa do milczenia”. Pracodawca teoretycznie może żądać uprawdopodobnienia faktu przynależności do danego wyznania, aby stwierdzić zasadność wniosku pracownika o udzielenie zwolnienia od pracy.

Należy wskazać, że udzielenie zwolnienia jest *de facto* obowiązkiem pracodawcy, co wynika z brzmienia art. 42 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Wszelkie wystąpienia naruszające wolność religii np. poprzez wywieranie na pracownikach presji nieuczestniczenia w dniu ich kultu religijnego w ceremoniach religijnych, będą pogwałceniem normy prawnej zawartej w art. 53 ust. 6 ustawy zasadniczej, zgodnie z którą nikt nie może być zmuszany [...] do nieuczestniczenia w praktykach religijnych. Z przepisami prawa pracy związane są kwestie uprawnień religijnych pracownika młodocianego i ewentualnych praw pracownika dorosłego, który sprawuje władzę rodzicielską nad dzieckiem i czy z tego powodu ma jakieś zagwarantowane prawa.

Zasady niektórych związków wyznaniowych zawierają zakazy dotyczące zagadnień związanych z zabiegami medycznymi.

Dokonanie zabiegu, którego dopuszczalność jest traktowana przez dane wyznanie jako niedopuszczalne stanowić może oczywiste naruszenia zasady wolności wyznania i sumienia.

---

²⁷⁷ Dz. U. z 1999 r. Nr 26, poz. 235, rozporządzenie Ministrów Pracy i Polityki Socjalnej oraz Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 1999 r. w sprawie zwolnień od pracy lub nauki osób należących do kościołów i innych związków wyznaniowych w celu obchodzenia świąt religijnych nie będących dniami ustawowo wolnymi od pracy. Zob. również: Z. Hajn, *Prawo pracowników należących do mniejszości wyznaniowych do zwolnień od pracy w celu uprawiania kultu religijnego*, „Gdańskie Studia Prawnicze”, 17(2007), nr 2, s. 117; K. Piecyk, *Zwolnienia od pracy z tytułu świąt religijnych*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne”, 2010, nr 4, s. 38–39; M.A. Mielczarek, *Wolność wyznania a realizacja stosunku pracy*, „Studia Prawno-Ekonomiczne”, 72(2005), s. 129n.

Zagadnienia związane z udzielaniem pomocy medycznej regulują przepisy ustawy o zawodzie lekarza i lekarza dentystry²⁷⁸.

Zgodnie z przepisami tej ustawy generalnie przeprowadzenie zabiegu wymaga zgody pacjenta. W przypadku osób małoletnich wymagana jest zgoda jego przedstawiciela ustawowego lub w przypadku braku takiego lub niemożności uzyskania zgody – zezwolenia sądu opiekuńczego. Małoletni, który ukończył 16 rok życia, jest uprawniony do samodzielnego wyrażenia zgody na zabieg. W przypadku gdy małoletni sprzeciwia się przeprowadzeniu zabiegu, wymagana jest zgoda przedstawiciela ustawowego i sądu opiekuńczego²⁷⁹. Ustawa przewiduje również „tryb nadzwyczajny”, w którym, z uwagą na szczególne okoliczności związane ze stanem zdrowia wy-

---

²⁷⁸ Dz. U. z 1997 r. Nr 28, poz. 152 ze zm., ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodzie lekarza. Z dniem 1 maja 2004 r. tytuł ustawy otrzymał brzmienie – Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (na podst. Dz. U. z 2004 r. Nr 92, poz. 885).

²⁷⁹ Art. 32. 1) „Lekarz może przeprowadzić badanie lub udzielić innych świadczeń zdrowotnych, z zastrzeżeniem wyjątków przewidzianych w ustawie, po wyrażeniu zgody przez pacjenta.

2) Jeżeli pacjent jest małoletni lub niezdolny do świadomego wyrażenia zgody, wymagana jest zgoda jego przedstawiciela ustawowego, a gdy pacjent nie ma przedstawiciela ustawowego lub porozumienie się z nim jest niemożliwe – zezwolenie sądu opiekuńczego.

3) Jeżeli zachodzi potrzeba przeprowadzenia badania osoby, o której mowa w ust. 2, zgodę na przeprowadzenie badania może wyrazić także opiekun faktyczny.

4) W przypadku osoby całkowicie ubezwłasnowolnionej zgodę wyraża przedstawiciel ustawowy tej osoby. Jeżeli osoba taka jest w stanie z rozeznaniem wypowiedzieć opinię w sprawie badania, konieczne jest ponadto uzyskanie zgody tej osoby.

5) Jeżeli pacjent ukończył 16 lat, wymagana jest także jego zgoda.

6) Jeżeli jednak małoletni, który ukończył 16 lat, osoba ubezwłasnowolniona albo pacjent chory psychicznie lub upośledzony umysłowo, lecz dysponujący dostatecznym rozeznaniem, sprzeciwia się czynnościom medycznym, poza zgodą jego przedstawiciela ustawowego lub opiekuna faktycznego albo w przypadku niewyrażenia przez nich zgody wymagane jest zezwolenie sądu opiekuńczego.

7) Jeżeli ustawa nie stanowi inaczej, zgoda osób wymienionych w ust. 1, 2 i 4 może być wyrażona ustnie albo nawet poprzez takie ich zachowanie, które w sposób niebudzący wątpliwości wskazuje na wolę poddania się proponowanym przez lekarza czynnościom medycznym.

8) Jeżeli pacjent, o którym mowa w ust. 2, nie ma przedstawiciela ustawowego ani opiekuna faktycznego albo porozumienie się z tymi osobami jest niemożliwe, lekarz po przeprowadzeniu badania może przystąpić do udzielania dalszych świadczeń zdrowotnych dopiero po uzyskaniu zgody sądu opiekuńczego, chyba że co innego wynika z przepisów ustawy.

magającym niezwłocznej interwencji, a uzyskanie zgody samego pacjenta lub jego przedstawiciela ustawowego jest niemożliwe w rozsądnym czasie, ustawodawca zwolnił lekarza dokonującego czynności medycznych od konieczności pozyskiwania zgody²⁸⁰.

Analogiczne wymogi dotyczą przeprowadzenia zabiegu operacyjnego albo zastosowania metody leczenia lub diagnostyki stwarzającej podwyższone ryzyko dla pacjenta. Istotnym zastrzeżeniem procedury jest konieczność pozyskania zgody w formie pisemnej²⁸¹. W przypadku małoletniego, który ukończył 16 rok życia, konieczne jest pozyskanie jego pisemnej zgody²⁸². W przypadku pacjenta małoletniego dla dokonania tego rodzaju zabiegów, konieczne jest uzyskanie zgody jego przedstawiciela ustawowego, a gdy pacjent nie ma przedstawiciela lub gdy porozumienie się z nim jest niemożliwe – po uzyskaniu zezwolenia sądu opiekuńczego. W szczególnych wypadkach, gdy zwłoka spowodowana postępowaniem w sprawie uzyskania zgody groziłaby pacjentowi niebezpieczeństwem utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia dozwolone jest dokonanie danego zabiegu bez zgody uprawnionych²⁸³.

---

9) Do czynności, o których mowa w ust. 1, stosuje się odpowiednio przepis art. 34 ust. 7.

10) Sądem opiekuńczym właściwym miejscowo dla udzielania zgody na wykonywanie czynności medycznych jest sąd, w którego okręgu czynności te mają być wykonane.

²⁸⁰ Art. 33. „1) Badanie lub udzielenie pacjentowi innego świadczenia zdrowotnego bez jego zgody jest dopuszczalne, jeżeli wymaga on niezwłocznej pomocy lekarskiej, a ze względu na stan zdrowia lub wiek nie może wyrazić zgody i nie ma możliwości porozumienia się z jego przedstawicielem ustawowym lub opiekunem faktycznym.

2) Decyzję o podjęciu czynności medycznych w okolicznościach, o których mowa w ust. 1, lekarz powinien w miarę możliwości skonsultować z innym lekarzem.

²⁸¹ Art. 34. 1. Lekarz może wykonać zabieg operacyjny albo zastosować metodę leczenia lub diagnostyki stwarzającą podwyższone ryzyko dla pacjenta, po uzyskaniu jego pisemnej zgody.

²⁸² Art. 34. 4 Jeżeli pacjent ukończył 16 lat, wymagana jest także jego pisemna zgoda.

²⁸³ Art. 34 pkt. 7. Lekarz może wykonać czynności, o których mowa w ust. 1, bez zgody przedstawiciela ustawowego pacjenta bądź zgody właściwego sądu opiekuńczego, gdy zwłoka spowodowana postępowaniem w sprawie uzyskania zgody groziłaby pacjentowi niebezpieczeństwem utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia. W takim przypadku lekarz ma obowiązek, o ile jest to możliwe, zasięgnąć opinii drugiego lekarza, w miarę możliwości tej samej specjalności. O wykonywanych czynnościach lekarz niezwłocznie zawiadamia przedstawiciela ustawowego, opiekuna faktycznego lub sąd opiekuńczy.

Podobnie: Art. 35. „1) Jeżeli w trakcie wykonywania zabiegu operacyjnego albo stosowania metody leczniczej lub diagnostycznej wystąpią okoliczności, których

Odnosząc się do powyższych należy jeszcze wskazać, iż Ustawa z 5 grudnia 1996 roku o zawodach lekarza i lekarza dentystry wskazuje przypadki wydawania przez sąd opiekuńczy zezwolenia na interwencję medyczną w sposób ogólny, wymieniając brak przedstawiciela ustawowego lub niemożliwość porozumienia się z nim, sprzeciw małoletniego mającego ukończone 16 lat czy niewyrażenie zgody przez przedstawiciela ustawowego²⁸⁴.

Wskazać należy, że przyjęta przez ustawodawcę cezura wieku, która różnicuje sytuację małoletniego pacjenta w zależności od tego, czy ukończył on 16. rok życia, jest źródłem sygnalizowanych w doktrynie wątpliwości, których źródłem jest m.in. brak spójności tego rozwiązania prawnego z przepisami określającymi granicę uzyskania ograniczonej zdolności do czynności prawnych, którą jest ukończenie 13 lat (prawo cywilne) czy innymi aktami dotyczącymi czynności medycznych (13 lat w ustawie z dnia 1 lipca 2005 roku o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów (tekst jedn. Dz. U. z 2015 r., poz. 793) która przewiduje w art. 12 ust. 3 analogiczne rozwiązanie, polegające na ustanowieniu wymogu uzyskania zgody od małoletniego dawcy, mającego ukończone 13 lat).

Troska o zapewnienie opieki zdrowotnej dziecku i wykonywanie czynności w tym zakresie, stanowią składnik elementu osobowego władzy rodzicielskiej nad osobą dziecka²⁸⁵. Aktualne zatem są rozważania dotyczące sprawowania władzy rodzicielskiej nad małoletnim przedstawione wcześniej. Przedstawicielami ustawowymi małoletniego są jego rodzice, o ile przysługuje

---

nieuwzględnienie groziłoby pacjentowi niebezpieczeństwem utraty życia, ciężkim uszkodzeniem ciała lub ciężkim rozstrojem zdrowia, a nie ma możliwości niezwłocznie uzyskać zgody pacjenta lub jego przedstawiciela ustawowego, lekarz ma prawo, bez uzyskania tej zgody, zmienić zakres zabiegu bądź metody leczenia lub diagnostyki w sposób umożliwiający uwzględnienie tych okoliczności. W takim przypadku lekarz ma obowiązek, o ile jest to możliwe, zasięgnąć opinii drugiego lekarza, w miarę możliwości tej samej specjalności.

2) O okolicznościach, o których mowa w ust. 1, lekarz dokonuje odpowiedniej adnotacji w dokumentacji medycznej oraz informuje pacjenta, przedstawiciela ustawowego lub opiekuna faktycznego albo sąd opiekuńczy.

²⁸⁴ Szeroko na temat zob. B. Janiszewska, *Zgoda na udzielenie świadczenia zdrowotnego. Ujęcie wewnątrzsystemowe*, Warszawa 2013, szczególnie rozdz. III.

²⁸⁵ T. Sokołowski, *Władza rodzicielska nad dorastającym dzieckiem*, Poznań 1987, s. 119n; J. Słyk, *Władza rodzicielska*, w: *Prawo rodzinne*, red. G. Jędrejek, Warszawa 2015, s. 597n.

im władza rodzicielska (art. 98 § 1 k.r.o.). W art. 97 § 1 k.r.o. ustanowiona została zasada samodzielnego wykonywania władzy rodzicielskiej przez każdego z nich. Nie wyłącza jej przewidziany w art. 97 § 2 k.r.o. obowiązek współdecydowania przez rodziców o istotnych sprawach dziecka. Oznacza to, że w przypadku poważniejszych świadczeń zdrowotnych udzielanych dziecku, rodzice powinni podejmować wspólnie decyzję, ale wyrazić zgodę na to świadczenie może każdy z nich²⁸⁶.

W związku z zagadnieniami opieki zdrowotnej, należy wskazać, iż potencjalnym polem do powstania konfliktu jest kwestia odmowy udzielenia zabiegu przez lekarza powołującego się na „klausulę sumienia”. Zagadnienie to było przedmiotem orzekania m.in. przez Trybunał Konstytucyjny²⁸⁷. Należy wskazać, że podnoszone w zdaniach odrębnych uwagi co do rozstrzygnięcia TK mogą okazać się zasadne w przypadku, gdy odmowa udzielenia świadczenia dotknie osobę małoletnią²⁸⁸.

Jednym z aspektów, w których wyrażać może się wolność w zakresie przekonań, jest kwestia poddawania się zabiegom medycznym, które mogą stanowić naruszenie norm przyjętych w danej doktrynie religijnej. W przypadku świadków Jehowy stanowisko wobec poddawania się określonym zabiegom medycznym ratującym życie jest chwiejne. Powołując się na analizę poglądów świadków Jehowy na zagadnienie dopuszczalności określonych zabiegów medycznych dokonaną przez Katarzynę Krzysztofek²⁸⁹ wskazać należy, iż w chwili obecnej świadkowie Jehowy są przeciwni transfuzjom krwi (sankcją w przypadku przyjęcia krwi jest relegacja ze związku). Zakaz powyższy dotyczący większości składników krwi obejmuje zarówno przyjmowanie jak też oddawanie krwi. Należy jednak zauważyć, iż do 1945 roku stanowisko związku w omawianej kwestii było diametralnie odmienne²⁹⁰. W przypadku transplantacji organów stanowisko

---

²⁸⁶ Potwierdzają powyższe m.in. Janiszewska, *Zgoda na udzielenie*, s. 514 oraz J. Ignaczewski, *Spory między rodzicami dotyczące zgody na udzielenie dziecku świadczenia zdrowotnego*, w: *Komentarz do spraw rodzinnych*, red. tenże, Warszawa 2014. Pogląd negujący wystarczający charakter zgody jednego z rodziców prezentuje R. Kubiak, *Prawo medyczne*, Warszawa 2010, s. 346.

²⁸⁷ Wyrok TK z dnia 7.10.2015 r., K12/14.

²⁸⁸ Tamże – zdanie odrębne sędziego TK S. Biernata.

²⁸⁹ K. Krzysztofek, *Stanowisko świadków Jehowy wobec wybranych współczesnych procedur medycznych w świetle prawa polskiego*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*”, 18(2015), s. 287–309.

²⁹⁰ Szerzej zob. tamże, s. 292 i przywołana tam literatura.

świadków Jehowy również ulegało zmianie na przestrzeni lat. Do lat sześćdziesiątych XX stulecia nie dostrzegano żadnego naruszenia prawa Bożego wskutek powyższych zabiegów. Stanowisko to uległo radykalnej zmianie w roku 1968, by ponownie ulec modyfikacji w latach osiemdziesiątych XX stulecia²⁹¹. Aktualnie poddanie się zabiegowi transplantacji pozostawione jest woli wiernego, z zastrzeżeniem, że niedopuszczalne są zabiegi połączone z transfuzją krwi. Podobnie kształtuje się stanowisko związku wobec poddawania się przez wiernych zabiegom szczepień. Do lat pięćdziesiątych XX stulecia szczepienia były zakazane, zaś od 1953 roku decyzję pozostawiono sumieniu wiernych.

Wskazane powyżej ograniczenie w akceptacji udzielania niektórych usług medycznych rodzą poważne konsekwencje wynikające z kolizji wolności sumienia pacjenta a konieczności działania lekarza w zgodzie z przepisami prawa medycznego i kodeksu etyki lekarskiej. Dalszymi implikacjami jest kwestia ewentualnej odpowiedzialności cywilnej, zawodowej lub karnej lekarzy. W kwestii tej wskazać należy na stanowisko judykatury²⁹².

Gwarancje związane z wolnością wyznania zawiera również ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta²⁹³. Zgodnie z jej zapisami każdy pacjent, a więc także pacjent małoletni, ma prawo do otrzymania opieki duszpasterskiej²⁹⁴. Przepisy ustawy stanowią realizację zapisów zawartych w Konstytucji i Konkordacie, a gwarantujących dostęp do posług duszpasterskich w miejscu pobytu. Z uwagi na konstytucyjną zasadę równouprawnienia wyznań, prawo do korzystania z opieki duszpasterskiej przynależy niezależnie od wyznania.

W przypadku naruszenia praw małoletniego pacjenta (również tych wynikających z wolności sumienia i wyznania) funkcje gwarancyjne pełni Rzecznik Praw Pacjenta (oraz Rzecznicy Praw Pacjenta Szpitala Psychiatrycz-

---

²⁹¹ Tamże, s. 294.

²⁹² Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 27 października 2005 roku, sygn. akt III CK 155/05.

²⁹³ Dz. U. z 2009 r. Nr 52, poz. 41, ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta.

²⁹⁴ Ustawa o prawach pacjenta..., Art. 36. „Pacjent przebywający w podmiocie leczniczym wykonującym działalność leczniczą w rodzaju stacjonarne i całodobowe świadczenia zdrowotne w rozumieniu przepisów o działalności leczniczej ma prawo do opieki duszpasterskiej” oraz art. 37 „W sytuacji pogorszenia się stanu zdrowia lub zagrożenia życia podmiot, o którym mowa w art. 33 ust. 1, jest obowiązany umożliwić pacjentowi kontakt z duchownym jego wyznania”.

nego). W tym miejscu należy wskazać, że w przypadku spraw dotyczących małoletnich Rzecznik Praw Pacjenta może dokonywać działań jedynie za zgodą rodziców lub opiekunów prawnych małoletniego.

Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta stanowi o możliwości decydowania przez pacjenta o poddaniu się lub nie określonym zabiegom medycznym, m.in. z powodów związanych z wyznawanym światopoglądem (co z kolei wynika z zakresu wolności wyznania określonego art. 53 Konstytucji). W przypadku małoletnich, którzy ukończyli 16 rok życia, wymagana jest ich zgoda na poddanie się zabiegowi leczniczemu. W przypadku małoletnich poniżej tej granicy zgodę wyrażają rodzice, opiekunowie lub w przypadku niemożności uzyskania takowej sąd opiekuńczy.

Należy zwrócić uwagę na kwestię klauzul sumienia²⁹⁵ w związku z prawem do świadczeń medycznych. Generalnie na klauzulę sumienia powołać może się lekarz w sytuacji, gdy ocenia, że udzielenie usługi medycznej stanowi czyn nieetyczny. Należy zwrócić uwagę, że prawo powołania się na klauzulę sprzeciwu sumienia przysługuje lekarzom, pielęgniarkom i położnym (art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 15 lipca 2011 roku o zawodach pielęgniarki i położnej, tekst jedn. Dz. U. z 2018 r. poz. 123). Obecnie trwają dyskusje dotyczące rozszerzenia go również na osoby wykonujące zawód farmaceuty. W tym zakresie szczególnie żywa dyskusja dotyczy dostępności środków antykoncepcji następczej (antykoncepcja postkoitalna). Z uwagi na ostatnie zmiany prawne²⁹⁶ ograniczające swobodny dostęp do ww. środków kwestia dotyczy aktualnie wyłącznie lekarzy przepisujących ww. środki.

Ograniczenie swobodnego dostępu do wskazanych środków wydaje się być ingerencją w sferę wolności przekonań kobiet. Należy wskazać, iż

---

²⁹⁵ Art. 39 ustawy o zawodzie lekarza i lekarza – dentysty. W chwili obecnej toczą dyskusje dotyczące możliwości uwzględnienia w przepisach prawa farmaceutycznego klauzuli sprzeciwu sumienia dla farmaceutów. Należy nadmienić, iż postulat ten odzwierciedla naukę Kościoła katolickiego – zob. Benedykt XVI, *Farmaceuta ma prawo do sprzeciwu sumienia. Przemówienie do uczestników Międzynarodowego Kongresu Farmaceutów Katolickich (29.10.2007 r.)*, „L'Osservatore Romano” (pol.), 28(2007), nr 12, s. 22–23. Szeroko na ten temat zob. M. Prusak, *Sprzeciw sumienia farmaceutów. Aspekt etyczny, teologiczny i prawny*, Kraków 2015.

²⁹⁶ Art. 23a ust. 1a ustawy z dnia 6 września 2001 roku – Prawo farmaceutyczne, w brzmieniu nadanym art. 2 pkt. 2 ustawy z dnia 25 maja 2017 roku o zmianie ustawy o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2017 r., poz. 1200).

swobodny dostęp do antykoncepcji jest promowany przez szereg organizacji międzynarodowych w tym agendy Organizacji Narodów Zjednoczonych, traktując prawo do antykoncepcji (w tym również aborcyjnej) jako prawo człowieka a jego ograniczanie za naruszenie uprawnień wywiedzionych z Karty Praw Człowieka. Należy wskazać na istotne dla omawianych zagadnień rozstrzygnięcie Komitetu Praw Człowieka ONZ z dnia 9 czerwca 2016 roku w sprawie Amandy Jane Mellet przeciwko Irlandii²⁹⁷. W ocenie Komitetu ustawodawstwo irlandzkie zakazujące aborcji nawet w skrajnie niekorzystnych rokowaniach co do stanu zdrowia płodu i zagrożenia dla życia matki stanowi naruszenie art. 7 i 26 Międzynarodowego Paktu Praw Politycznych i Obywatelskich zakazujących okrutnego, nieludzkiego, poniżającego traktowania i dyskryminacji. Co znamienne Komitet zalecił rządowi Irlandii zmianę kwestionowanych przepisów.

Przetwarzanie danych osobowych ujawniających przekonania światopoglądowe i religijne jest co do zasady zakazane²⁹⁸. Jest to konsekwencja poszanowania zasady milczenia w sprawach wyznania.

Obowiązek ochrony danych osobowych w Rzeczypospolitej Polskiej wynika bezpośrednio z art. 51 Konstytucji²⁹⁹. Z przepisu tego wynika, że każdy ma prawo do żądania sprostowania oraz usunięcia informacji nieprawdziwych, niepełnych lub zebranych w sposób sprzeczny z ustawą, zaś zasady i tryb gromadzenia oraz udostępniania informacji określa ustawa.

---

²⁹⁷ Rozstrzygnięcie z dnia 9 czerwca 2016 r., CCPR/C/116/D/2324/2013, dostępne na stronie <http://juris.ohchr.org/search/Details/2152> [02.08.2017].

²⁹⁸ Art. 27 ust 1 ustawy o ochronie danych...: „Zabrania się przetwarzania danych ujawniających pochodzenie rasowe lub etniczne, poglądy polityczne, przekonania religijne lub filozoficzne, przynależność wyznaniową, partyjną lub związkową, jak również danych o stanie zdrowia, kodzie genetycznym, nałogach lub życiu seksualnym oraz danych dotyczących skazań, orzeczeń o ukaraniu i mandatów karnych, a także innych orzeczeń wydanych w postępowaniu sądowym lub administracyjnym”.

²⁹⁹ Art. 51 Konstytucji 1997: „1) Nikt nie może być obowiązany inaczej niż na podstawie ustawy do ujawniania informacji dotyczących jego osoby.

2) Władze publiczne nie mogą pozyskiwać, gromadzić i udostępniać innych informacji o obywatelach niż niezbędne w demokratycznym państwie prawnym.

3) Każdy ma prawo dostępu do dotyczących go urzędowych dokumentów i zbiorów danych. Ograniczenie tego prawa może określić ustawa.

4) Każdy ma prawo do żądania sprostowania oraz usunięcia informacji nieprawdziwych, niepełnych lub zebranych w sposób sprzeczny z ustawą.

5) Zasady i tryb gromadzenia oraz udostępniania informacji określa ustawa”.

Kwestie związane z przetwarzaniem i ochroną danych osobowych są przedmiotem regulacji prawa wspólnotowego, implementowanego do krajowego porządku prawnego³⁰⁰. Organy związków wyznaniowych są w rozumieniu ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 roku o ochronie danych osobowych³⁰¹ administratorami danych w zakresie gromadzonych informacji o przynależności wyznaniowej (dane gromadzone np. w księgach chrztu). W praktyce pojawił się problem dotyczący styku prawa kanonicznego i przepisów ustawy o ochronie danych.

Implementująca dyrektywę 95/46/WE i wykonująca zapis konstytucyjny, ustawa o ochronie danych osobowych, uwzględniając autonomię kościołów w Polsce, wprowadziła w art. 27 ust. 2 p. 4³⁰² wyjątek od zasady zakazu przetwarzania danych ujawniających przekonania religijne i przynależność wyznaniową, jeśli jest to niezbędne do wykonania statutowych zadań kościołów.

Osoby należące do danego związku wyznaniowego mają uprawnienie do kontroli przetwarzania danych osobowych, które ich dotyczą, zawartych w zbiorach kościelnych, w szczególności prawa do żądania uzupełnienia, uaktualnienia, sprostowania danych osobowych, czasowego lub stałego wstrzymania ich przetwarzania lub ich usunięcia, jeżeli są one niekompletne, nieaktualne, nieprawdziwe lub zostały zebrane z naruszeniem ustawy albo są już zbędne do realizacji celu, dla którego zostały zebrane³⁰³.

Na marginesie należy podnieść, że przepisy ustawy o ochronie danych, wyłączyły władczą ingerencję GIODO w odniesieniu do zbiorów danych osób należących do kościoła, zatem obowiązkowi kościoła lub związku wy-

---

³⁰⁰ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 24 października 1995 roku, w sprawie ochrony osób fizycznych w zakresie przetwarzania danych osobowych i swobodnego przepływu tych danych (Dz. Urz. WE L 281 z 23.11.1995, str. 31, z p. zm.; Dz. Urz. UE Polskie wydanie specjalne, rozdz. 13, t. 15, str. 355, ze zm.).

³⁰¹ Dz. U. z 1997 r. Nr 133, poz. 883, Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych.

³⁰² Art. 24 ust. 2 p. 4 ustawy o ochronie danych...: „Przetwarzanie danych, o których mowa w ust. 1, jest jednak dopuszczalne, jeżeli: jest to niezbędne do wykonania statutowych zadań kościołów i innych związków wyznaniowych, stowarzyszeń, fundacji lub innych niezarobkowych organizacji lub instytucji o celach politycznych, naukowych, religijnych, filozoficznych lub związkowych, pod warunkiem, że przetwarzanie danych dotyczy wyłącznie członków tych organizacji lub instytucji albo osób utrzymujących z nimi stałe kontakty w związku z ich działalnością i zapewnione są pełne gwarancje ochrony przetwarzanych danych”.

³⁰³ Art. 32 ustawy o ochronie danych.

znaniowego uzupełnienia, uaktualnienia, sprostowania danych, czasowego lub stałego wstrzymania przetwarzania kwestionowanych danych lub ich usunięcia ze zbioru w wypadku rzeczywiście uzasadnionego żądania członka kościoła lub związku nie towarzyszy żadna ustawowa sankcja, mogąca wymusić takie zachowanie³⁰⁴.

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na kwestię potencjalnego naruszenia ochrony danych w postaci ujawnienia przekonań religijnych związaną z instytucją „zapowiedzi”. Zarówno na podstawie norm kanonicznego prawa powszechnego jak i partykularnego³⁰⁵, istnieje obowiązek głoszenia zapowiedzi przedmażeńskich, czyli podawania do publicznej wiadomości zamiaru zawierania przez konkretnych nupturientów sakramentalnego związku małżeńskiego. Od początków chrześcijaństwa, później w średniowieczu i aż do czasów współczesnych w Kościele do publicznej wiadomości ogłaszany jest zamiar zawarcia małżeństwa przez konkretnych nupturientów³⁰⁶. Czyniono to, aby zapobiec ewentualnej próbie bigamii, a także powiadomić o tym doniosłym wydarzeniu wspólnotę parafialną, do której zamierzający przystąpić do sakramentu należał. Głosząc ustnie lub na piśmie zapowiedzi, ujawniano oczywiście dane, na podstawie których można było zidentyfikować narzeczonych³⁰⁷.

Kodeks prawa kanonicznego z 1917 roku postanawiał, że jeżeli mężczyzna po ukończeniu czternastego roku życia, a kobieta dwunastego roku, przed zawarciem małżeństwa przebywali przez pół roku poza miejscem aktualnego zamieszkania, ich proboszcz musiał się odnieść do miejscowego ordynariusza, aby ten rozstrzygnął, czy należy postarać się o ogłoszenie tamże zapowiedzi, czy też w inny sposób stwierdzić brak przeszkód małżeńskich. To samo należało uczynić, nawet w razie krótszego pobytu strony poza własną parafią, jeżeli istniało uzasadnione podejrzenie o istnieniu jakiejś przeszkody³⁰⁸.

---

³⁰⁴ Zwraca na to uwagę doktryna por: J. Barta, P. Fajgielski, R. Markiewicz, *Ochrona danych osobowych. Komentarz*, Warszawa, 2015, s. 355.

³⁰⁵ Na przykład *Instrukcja Episkopatu Polski o przygotowaniu do zawarcia małżeństwa w Kościele katolickim* promulgowana dnia 13 grudnia 1989 roku, Kraków 1990, n. 94.

³⁰⁶ Co do genezy, historii, podstaw prawnych i przykładów stosowania instytucji zapowiedzi zob. E. Muszański, *Zapowiedź małżeństwa*, „Prawo Kanoniczne”, 12(1969), nr 3–4, s. 257–292.

³⁰⁷ Z. Janczewski, *Zapowiedzi przedmażeńskie a prawo do ochrony danych osobowych*, „Ius Matrimoniale”, 2007, 12(18), s. 56.

³⁰⁸ Kanon 1023 par. 1 i 2 KPK17.

W Kodeksie prawa kanonicznego z 1983 roku w kan. 1083 § 1 została przesunięta granica wieku (16 lat mężczyzna i 14 lat kobieta), której osiągnięcie umożliwia zawarcie małżeństwa. Jeżeli obydwoje nupturienti po dojściu do dojrzałości małżeńskiej (mężczyzna po ukończeniu osiemnastego roku życia, kobieta szesnastego roku) mieszkają w parafii własnego proboszcza przynajmniej przez sześć miesięcy, nie jest wymagane głoszenie zapowiedzi w poprzednich miejscach ich pobytu, nawet jeżeli przebywali tam ponad pół roku. Jeśli jednak nie przebywają w parafii własnego proboszcza jeszcze sześć miesięcy, należy głosić zapowiedzi także w parafii bezpośrednio poprzedniego miejsca stałego, względnie tymczasowego zamieszkania, z pominięciem dawniejszych miejsc pobytu³⁰⁹.

Publiczne ogłoszenie zapowiedzi wiąże się z ujawnieniem danych wrażliwych dotyczących przekonań religijnych osoby. Ustawodawca przewidując taką możliwość i w związku z normami Konkordatu zawarł w ustawie o ochronie danych osobowych klauzulę wyłączającą bezprawność ujawnienia ww. danych. Zgodnie z art. 27 ustawy dopuszcza ona przetwarzanie danych nawet bez zgody osoby, której one dotyczą, jeżeli jest to niezbędne do wykonywania statutowych zadań Kościołów i innych związków wyznaniowych, stowarzyszeń, fundacji lub innych niezarobkowych organizacji czy instytucji o celach religijnych, pod warunkiem, że przetwarzanie danych dotyczy wyłącznie członków tych organizacji lub instytucji, albo osób utrzymujących z nimi stałe kontakty w związku z ich działalnością. Zatem zawarcie w ogłoszeniu zapowiedzi informacji o przekonaniach religijnych nupturientów nie stanowi naruszenia przepisów o ochronie danych osobowych³¹⁰.

Zgodnie z Kodeksem prawa kanonicznego z 1983 roku parafie Kościoła katolickiego obowiązane są do prowadzenia następujących ksiąg parafialnych (*libri paroeciales*): 1. Księga ochrzczonych (*Liber baptisatorum* – kan. 535 § 1); 2. Księga małżeństw (*Liber matrimoniorum seu copulatorum* – kan. 535 § 1); 3. Księga zmarłych (*Liber defunctorum seu mortuorum* – kan. 535 § 1); 4. Księga bierzmowanych (*Liber confirmatorum* – kan. 895); 5. Księga stypendiów mszalnych (*Liber stipendiorum* – kan. 958 § 1); 6. Księga inwentarza parafialnego (*Liber inventarium* – kan. 1283 § 2–3); 7. Księga przychodów

---

³⁰⁹ Instrukcja Episkopatu Polski o przygotowaniu do zawarcia małżeństwa w Kościele katolickim, n. 94.

³¹⁰ Zob. E. Kulesza, *Ochrona danych osobowych a wolność sumienia i wyznania w prawodawstwie polskim*, w: *Ochrona danych osobowych i prawo do prywatności w Kościele*, red. P. Majer, Kraków 2001, s. 15n.

i rozchodów (*Liber accepti et expensis* – kan. 1285 § 2, n. 7), 8. Księga zobowiązań mszalnych i innych (*Liber onerum et eleemosynarum* – kan. 1307 § 2).

Księgi wskazane powyżej zawierają również dane dotyczące przynależności wyznaniowej członka Kościoła, stanowiące dane osobowe w rozumieniu prawa świeckiego. Zgodnie z Kodeksem prawa kanonicznego członkiem Kościoła katolickiego jest każda osoba ochrzczona i może nim zostać każda osoba fizyczna jeszcze nieochrzczona; niezależnie od wieku (kan. 864 KPK), poprzez przyjęcie sakramentu chrztu (kan. 849). Chrzest – zgodnie z prawem kanonicznym – jest jedynym sposobem włączenia człowieka do tego Kościoła (kan. 849).

Kodeks prawa kanonicznego wymaga od osoby dorosłej przystępującej do tego sakramentu m.in. wyrażenia woli przyjęcia chrztu (kan. 685 § 1 KPK), zaś dla ochrzczenia dziecka wymagane jest, by na chrzest zgodzili się rodzice lub przynajmniej jedno z nich, lub ci, którzy prawnie ich zastępują, a ponadto aby istniała uzasadniona nadzieja, że dziecko będzie wychowane po katolicku; jeśli jej zupełnie nie ma, chrzest należy odłożyć zgodnie z postanowieniami prawa partykularnego, powiadamiając rodziców o przyczynie (kan. 868 § 1 KPK).

Należy podnieść, że przepisy KPK nie zawierają normy, z której wynikałoby uprawnienie ochrzczonego do „unieważnienia” lub uchylenia się od skutków chrztu, polegających na przyjęciu do Kościoła katolickiego³¹¹.

Prawo kanoniczne przewidywało³¹² instytucję „wystąpienia z Kościoła” (*defectio ab Ecclesia*), której mogła dokonać tylko i wyłącznie osoba pełnoletnia³¹³. Po dokonaniu takiego aktu odpowiednie adnotacje umieszczone są w księdze chrztu oraz na świadectwie chrztu, które stanowi dokument potwierdzający formalny akt wystąpienia z Kościoła³¹⁴.

Odminną instytucją jest akt porzucenia wiary – apostazja. Apostazja, jako w pełni przejaw woli osoby fizycznej, wynikający z zasady swobody światopoglądu w tym co do wyznawanej wiary, lub braku woli wyznawania

---

³¹¹ Jest to realizacja zasady *semel catholicus, semper catholicus*, czyli kto stał się katolikiem, pozostaje nim na zawsze.

³¹² Czy taka możliwość istnieje nadal jest kwestią wątpliwą, z uwagi na zmianę brzmienia kanonów 1086, 1117, 1124 KPK.

³¹³ Zob. Konferencja Episkopatu Polski, *Zasady postępowania w sprawie formalnego aktu wystąpienia z Kościoła*, przyjęte 27 września 2008 r., udostępniona w wersji cyfrowej na stronie KEP: http://episkopat.pl/dokumenty/pozostale/5075.1,Zasady_postepowania_w_sprawie_formalnego_aktu_wystapienia_z_Kosciola.html [20.05.2016].

³¹⁴ Zob. wyrok NSA z 27.3.2013 r., I OSK 932/12, OSP 2014/2/14.

jakiegokolwiek wiary religijnej oznacza całkowite porzucenie wiary, w tym przypadku katolickiej.

Oświadczenie o apostazji powinno również zostać odnotowane w księgach ochrzczonych parafii.

Wedle prawa kanonicznego powyższe oświadczenia może złożyć osoba pełnoletnia. Stoi to w sprzeczności z zasadami prawa świeckiego, regulującego zakres wolności sumienia i wyznania. W świetle przepisów Konstytucji i ustaw brak możliwości wystąpienia z Kościoła lub porzucenia wiary przez osobę małoletnią (działającą poprzez swoich rodziców lub opiekunów) byłby traktowany jako ewidentne naruszenie wolności sumienia i wyznania. Ponadto praktyka ujawniała sygnalizowany powyżej problem uwidocznienia takich faktów w treści zbioru danych osobowych prowadzonego przez jednostkę Kościoła.

Problem powyższy budził poważne wątpliwości w orzecznictwie administracyjno-prawnym. Kwestią sporną było określenie podstaw prawnych badania skuteczności oświadczenia o wystąpieniu z Kościoła. Stanowisko, iż odbywać się to powinno w oparciu o przepisy prawa wyznaniowego znalazło potwierdzenie w orzeczeniach NSA w wyrokach z dnia: 27 marca 2013 roku, sygn. I OSK 932/12; 4 kwietnia 2013 roku, sygn. I OSK 897/12; 24 października 2013 roku, sygn. I OSK 1520/13. Pogląd, że skuteczność oświadczenia woli powinna być oceniana według przepisów prawa cywilnego został zaprezentowany w wyrokach NSA z dnia 18 października 2013 roku: sygn. I OSK 1339/13, sygn. I OSK 129/13, sygn. I OSK 2541/12 i sygn. I OSK 1487/12.

Ostatnie orzeczenia NSA w sprawach skarg w analogicznych sprawach wskazują na kształtowanie się linii orzeczniczej potwierdzającej prymat regulacji prawa wyznaniowego³¹⁵.

Wydaje się, że stanowisko prezentowane przez NSA w ostatnich orzeczeniach będzie stanowiło przedmiot krytyki, bowiem uznanie prymatu prawa wyznaniowego w przedmiocie wystąpienia z Kościoła katolickiego ogranicza istotnie prawa obywateli gwarantowane zarówno konstytucyjnie jak też ustawowo.

Paradoksalnie sytuacja taka może stanowić przykład konfliktu dwóch wolności: wolności wyznania w znaczeniu indywidualnym (przyznanie priorytetu prawu wyznaniowemu oznacza uniemożliwienie skorzystania

---

³¹⁵ Por. wyroki wydane przez NSA w dniu 9 lutego 2016 r., sygn. I OSK 2691/15, I OSK 2585/15, I OSK 1509/15, I OSK 1466/15, I OSK 3179/15, I OSK 579/15.

z wolności wynikającej z prawa świeckiego) oraz jednego z przejawów wolności wyznania w znaczeniu kolektywnym, tj. autonomii związku wyznaniowego (przyznanie priorytetu prawu świeckiemu powoduje ingerencję w sferę autonomii związku wyznaniowego zastrzeżoną m.in. dla ustalania regulacji wewnętrznych).

Ponadto hipotetycznie można założyć istnienie prawa wyznaniowego, które w ogóle nie przewiduje możliwości wystąpienia z danego związku wyznaniowego lub zmiany wiary. Wówczas ocena przedmiotowego oświadczenia na podstawie takich przepisów unicestwi wolność wyznania.

W odniesieniu do sytuacji prawnej małoletnich linia orzecznicza NSA generuje istotne zagrożenie dla ich wolności. Jak już wskazano, nic nie stoi na przeszkodzie, aby małoletni złożył za pośrednictwem sprawujących opiekę oświadczenie o woli wystąpienia z Kościoła, które na gruncie prawa świeckiego jest dopuszczalne, natomiast na gruncie prawa kanonicznego (które NSA wskazuje jako podstawę weryfikacji oświadczeń) absolutnie nie.

7. Wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej w prawie karnym

Zagadnienia związane z prawno-karną, w zakresie prawa materialnego, ochroną wolności sumienia i wyznania reguluje obowiązujący obecnie Kodeks karny z dnia 6 czerwca 1997 roku³¹⁶.

Prawnokarna ochrona sfery wolności religijnych jest konsekwencją uznania tych wartości jako szczególnie istotnych. Koresponduje to ze stanowiskiem wyrażanym również na tle ochrony sfery wolności światopoglądowych przewidzianych i gwarantowanych konstytucyjnie. Przytoczyć należy tu pogląd wyrażony przez Trybunał Konstytucyjny w treści orzeczenia z dnia 7 czerwca 1994 roku³¹⁷, zgodnie z którym konstytucyjna ochrona wolności sumienia i religii wyraża się m.in. w zakazie naruszania uczuć religijnych, które „ze względu na ich charakter, podlegają szczególnej ochronie prawa. Bezpośrednio powiązane są bowiem z wolnością sumienia i wyznania, stanowiącą wartość konstytucyjną”. W stosunku do osób małoletnich/nieletnich naruszających przepisy karne bądź będących zagrożonymi przez inne osoby naruszające normy karne, należy zwrócić uwagę na zapisy Konwencji o pra-

³¹⁶ Dz. U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm., Ustawa – Kodeks karny.

³¹⁷ Orzeczenie TK z 7 czerwca 1994 r., sygn. K 17/93, OTK w 1994 r., cz. 1, poz. 11.

wach dziecka z roku 1989. Szczególne znaczenie mają tu normy zawarte w artykułach 37³¹⁸ i 40³¹⁹ Konwencji.

³¹⁸ Państwa-Strony zapewnią, aby:

a) żadne dziecko nie podlegało torturowaniu bądź okrutnemu, nieludzkiemu czy poniżającemu traktowaniu lub karaniu. Ani kara śmierci, ani kara dożywotniego więzienia bez możliwości wcześniejszego zwolnienia nie może zostać orzeczona wobec osoby w wieku poniżej osiemnastu lat za popełnione przez nią przestępstwa;

b) żadne dziecko nie zostało pozbawione wolności w sposób bezprawny lub arbitralny. Aresztowanie, zatrzymanie lub uwięzienie dziecka powinno być zgodne z prawem i może być zastosowane jedynie jako środek ostateczny i na możliwie najkrótszy czas;

c) każde dziecko pozbawione wolności było traktowane humanitarnie i z poszanowaniem wrodzonej godności jednostki ludzkiej, w sposób uwzględniający potrzeby osoby w danym wieku. W szczególności każde dziecko pozbawione wolności zostanie odseparowane od osób dorosłych, jeśli tylko rozwiązanie odwrotne nie będzie uznane za zgodne z najwyższym dobrem dziecka, oraz będzie miało prawo utrzymywać kontakty ze swoją rodziną poprzez korespondencję i wizyty, z wyłączeniem sytuacji wyjątkowych;

d) każde dziecko pozbawione wolności miało prawo do uzyskania niezwłocznego dostępu do prawnej lub innej odpowiedzialnej pomocy, jak również prawo do kwestionowania legalności pozbawienia go wolności przed sądem lub inną kompetentną, niezawisłą i bezstronną władzą oraz domagania się uzyskania szybkiej decyzji w tej sprawie.

³¹⁹ 1) Państwa-Strony uznają prawo każdego dziecka podejrzanego, oskarżonego bądź uznanego winnym pogwałcenia prawa karnego do traktowania w sposób sprzyjający poczuciu godności i wartości dziecka, które umacnia w nim poszanowanie podstawowych praw i wolności innych osób oraz uwzględnia wiek dziecka i celowość sprzyjania jego reintegracji dla podjęcia przez nie konstruktywnej roli w społeczeństwie.

2) W tym celu, a także uwzględniając odpowiednie postanowienia dokumentów międzynarodowych, Państwa-Strony zapewnią w szczególności:

a) aby żadne dziecko nie było podejrzanego, oskarżonego bądź uznawane winnym pogwałcenia prawa karnego poprzez działanie lub zaniechanie, które nie było zabronione przez prawo wewnętrzne bądź międzynarodowe w momencie jego dokonania;

b) każdemu dziecku, które podejrzewa się, oskarża lub uznaje winnym pogwałcenia prawa karnego, przynajmniej, następujące gwarancje:

– przyznanie domniemania niewinności do chwili udowodnienia winy zgodnie z prawem;

– niezwłoczne bezpośrednie poinformowanie go o stawianych mu zarzutach lub, w odpowiednich przypadkach, za pośrednictwem jego rodziców albo opiekuna prawnego oraz zapewnienie prawnej lub innej pomocy w przygotowaniu i prezentowaniu jego obrony;

– rozpatrzenie sprawy bez zwłoki i przez niezawisłą i bezstronną władzę bądź organ sądowy w uczciwym procesie, przeprowadzonym zgodnie z prawem, zabezpieczeniem prawnej lub innej właściwej pomocy oraz w obecności jego

Normy Konwencji regulują kwestie postępowania z dziećmi naruszającymi prawo karne, odnosząc się do poszczególnych gwarancji procesowych³²⁰.

Regulacje kodeksowe dotyczące wolności w sferze wyznaniowej i światopoglądowej zostały zawarte w Rozdziale XXIV zatytułowanym *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania*. Rozdział ten zawiera tylko trzy artykuły opisujące przestępstwo dyskryminacji na tle wyznaniowym³²¹ (art. 194 k.k.), przestępstwo polegające na złośliwym przeszkadzaniu w wykonywaniu aktu religijnego kościoła lub związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej³²² (art. 195 k.k.) oraz przestępstwo obrażania

---

rodziców lub opiekunów prawnych, jeśli tylko nie będzie to uważane za niezgodne z najwyższym interesem dziecka z uwagi na jego wiek lub sytuację;

- niestosowanie przymusu do składania zeznań lub przyznania się do winy; przesłuchiwanie świadków ze strony przeciwnej i równoprawne uczestniczenie w przesłuchiwaniu świadków w jego imieniu;

- w przypadku uznania winnym pogwałcenia prawa karnego, posiadanie prawa odwołania się od tego orzeczenia oraz innych związanych z nim środków do wyższej, kompetentnej, niezawisłej i bezstronnej władzy lub organu sądowego, zgodnie z prawem;

- zapewnienie bezpłatnej pomocy tłumacza, jeśli dziecko nie rozumie bądź nie mówi w danym języku;

- pełne poszanowanie spraw z zakresu życia osobistego we wszystkich etapach procesowych.

3) Państwa-Strony będą sprzyjały tworzeniu praw, procedur organów oraz instytucji odnoszących się specjalnie do dzieci podejrzanych, oskarżonych bądź uznawanych winnymi pogwałcenia prawa karnego, a w szczególności:

a) ustanowieniu minimalnej granicy wieku, poniżej której dzieci będą posiadały domniemanie niezdolności do naruszenia prawa karnego;

b) w przypadku gdy jest to właściwe i celowe, stosowaniu innych środków postępowania z takimi dziećmi, bez uciekania się do postępowania sądowego, pod warunkiem pełnego poszanowania praw człowieka i gwarancji prawnych.

4) Różnorodność przedsięwzięć, takich jak opieka, poradnictwo, nadzór, probacja, umieszczenie w rodzinie zastępczej, programy edukacyjne i szkolenia zawodowego, oraz inne rozwiązania alternatywne do opieki instytucjonalnej będą dostępne dla zapewnienia właściwego postępowania z dziećmi, w sposób właściwy dla ich dobra, a także proporcjonalny zarówno w stosunku do okoliczności, jak i do popełnionego wykroczenia.

³²⁰ Szerzej: H. Kołakowska-Przełomiec, *Sytuacja dziecka w prawie karnym, w: Konwencja o prawach dziecka. Wybrane zagadnienia prawne i socjalne*, s. 125n.

³²¹ Art. 194. Kto ogranicza człowieka w przysługujących mu prawach ze względu na jego przynależność wyznaniową albo bezwyznaniowość, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

³²² Art. 195. § 1. Kto złośliwie przeszkadza publicznemu wykonywaniu aktu religijnego kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej,

uczuć religijnych innych osób, poprzez działania polegające na publicznym znieważaniu przedmiotu czci religijnej lub miejsca przeznaczonego do publicznego wykonywania obrzędów religijnych³²³ (art. 196 k.k.).

Należy zwrócić uwagę, że z kodeksu usunięto przepisy dotyczące przestępstwa zmuszania do udziału lub zmuszenia do powstrzymania od udziału w czynnościach religijnych czy obrzędowych.

Ponadto w innych rozdziałach kodeksu można odnaleźć przepisy penalizujące przestępstwa motywowane przez czynniki powiązane ze sferą wyznaniową. Są to przepisy artykułów 119³²⁴, 191³²⁵, 192³²⁶, 212³²⁷, 256³²⁸, 257³²⁹ kodeksu karnego.

---

podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. § 2. Tej samej karze podlega, kto złośliwie przeszkadza pogrzebowi, uroczystościom lub obrzędom żałobnym.

³²³ Art. 196. Kto obraża uczucia religijne innych osób, znieważając publicznie przedmiot czci religijnej lub miejsce przeznaczone do publicznego wykonywania obrzędów religijnych, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

³²⁴ Art. 119. § 1. Kto stosuje przemoc lub groźbę bezprawną wobec grupy osób lub poszczególnej osoby z powodu jej przynależności narodowej, etnicznej, rasowej, politycznej, wyznaniowej lub z powodu jej bezwyznaniowości, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

³²⁵ Art. 191. § 1. Kto stosuje przemoc wobec osoby lub groźbę bezprawną w celu zmuszenia innej osoby do określonego działania, zaniechania lub znoszenia, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3 [...].

³²⁶ Art. 192. § 1. Kto wykonuje zabieg leczniczy bez zgody pacjenta, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. § 2. Ściganie następuje na wniosek pokrzywdzonego.

³²⁷ Art. 212. § 1. Kto pomawia inną osobę, grupę osób, instytucję, osobę prawną lub jednostkę organizacyjną niemającą osobowości prawnej o takie postępowanie lub właściwości, które mogą poniżyć ją w opinii publicznej lub narazić na utratę zaufania potrzebnego dla danego stanowiska, zawodu lub rodzaju działalności, podlega grzywnie albo karze ograniczenia wolności [...].

³²⁸ Art. 256. § 1. Kto publicznie propaguje faszystowski lub inny totalitarny ustrój państwa lub nawołuje do nienawiści na tle różnic narodowościowych, etnicznych, rasowych, wyznaniowych albo ze względu na bezwyznaniowość, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. § 2. Tej samej karze podlega, kto w celu rozpowszechniania produkuje, utrwala lub sprowadza, nabywa, przechowuje, posiada, prezentuje, przewozi lub przesyła druk, nagranie lub inny przedmiot, zawierające treść określoną w § 1 albo będące nośnikiem symboliki faszystowskiej, komunistycznej lub innej totalitarnej.

³²⁹ Art. 257. Kto publicznie znieważa grupę ludności albo poszczególłą osobę z powodu jej przynależności narodowej, etnicznej, rasowej, wyznaniowej albo z powodu

Należy wskazać, że wszystkie przestępstwa umieszczone w rozdziale XXIV k.k. mają charakter powszechny, mogą zostać popełnione przez każdego, kto jest zdolny do ponoszenia odpowiedzialności karnej. Nie ma znaczenia, czy sprawca jest wyznawcą danej religii, innego wyznania, czy też osobą, która nie podziela żadnych przekonań religijnych.

Przepisy Kodeksu karnego mogą znaleźć zastosowanie wobec małoletnich jako sprawców przestępstw przeciwko wolności sumienia i wyznania lub jako „ofiar” takiego przestępstwa.

Z uwagi na dyspozycję art. 10 k.k. osoba, która nie ukończyła 17 roku życia, nie ponosi odpowiedzialności karnej na podstawie przepisów kodeksu. W wyjątkowych przypadkach nieletni po ukończeniu 15 roku życia może odpowiadać karne jak osoba dorosła³³⁰. Żaden ze szczególnych przypadków, uzasadniających obniżenie granicy odpowiedzialności karnej, nie dotyczy czynów polegających na naruszeniu wolności wyznania lub sumienia.

Zatem ewentualna odpowiedzialność karna nieletniego, za popełnienie czynów przewidzianych w rozdziale XXIV, oparta na przepisach kodeksu dotyczy tylko nieletnich, którzy ukończyli 17 rok życia. Osoby takie mogą ponieść odpowiedzialność za popełnione czyny w pełnym zakresie. Wobec młodocianych sprawców wskazanych czynów może zostać zastosowane nadzwyczajne złagodzenie kary na zasadach przewidzianych w treści art. 60 w związku z art. 54 k.k. W tym zakresie należy wskazać na dyrektywę zawartą w treści art. 54 par. 1 dotyczącą wychowawczych celów kary³³¹. Należy wskazać, że pewne zachowania mogące stanowić wkroczenie w sferę wolności sumienia i wyznania nie stanowią przestępstw, ale są penalizowane i w innych aktach prawnych. Czyny te zostały opisane w ustawie z dnia 20 maja 1971 roku Kodeks wykroczeń³³².

Z punktu widzenia nieletnich istotne jest, iż odpowiedzialność za czyny opisane w treści ustawy kodeks wykroczeń ponieść może osoba, która w chwili popełnienia czynu ukończyła 17 rok życia.

---

jej bezwyznaniowości lub z takich powodów narusza nietykalność cielesną innej osoby, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.

³³⁰ Dotyczy to popełniania przez nieletniego czynów zabronionych określonych w art. 134, art. 148 § 1, 2 lub 3, art. 156 § 1 lub 3, art. 163 § 1 lub 3, art. 166, art. 173 § 1 lub 3, art. 197 § 3 lub 4, art. 223 § 2, art. 252 § 1 lub 2 oraz w art. 280.

³³¹ Art. 54. § 1. Wymierzając karę nieletniemu albo młodocianemu, sąd kieruje się przede wszystkim tym, aby sprawcę wychować.

³³² Dz. U. z 1971 r. Nr 12, poz. 114.

W zakresie prawa karnego wykonawczego³³³ w stosunku do osób nieletnich zastosowanie mają przepisy ustawy z dnia 26 października 1982 roku o postępowaniu w sprawach nieletnich³³⁴. Ustawa ma zastosowanie do nieletnich, którzy nie ukończyli 18 roku życia, zaś w przypadku nieletnich, którzy popełnili czyny karalne w stosunku do osób, które dopuściły się takiego czynu po ukończeniu lat 13, ale nie ukończyły lat 17. W stosunku do nieletnich, którzy popełnili czyny karalne po ukończeniu 17 roku życia, zastosowanie znajdują przepisy ustawy z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks karny wykonawczy³³⁵.

Uzupełniając wywód dotyczący ochrony małoletniego w postępowaniach karnych, wskazać należy na pełniące rolę gwarancyjnych normy dotyczące udziału małoletniego w czynnościach procesowych. W historii polskiego postępowania karnego długo nie dostrzegano szczególnego charakteru przesłuchania dziecka w procesie karnym. Kodeks postępowania karnego z 1969 roku ponawiał jedynie, wcześniej już znaną, zasadę nieodbierania przyrzeczenia od osoby poniżej 17 roku życia. W zakresie praw przysługujących świadkowi nie zwracano jednak uwagi na jego wiek, a sam model przesłuchania był również tożsamy niezależnie od etapu rozwoju, na którym znajdował się świadek. Należy wskazać, że tylko w stosunku do niektórych kategorii czynów ustawodawca wprowadził dalej idące rozwiązania w zakresie ochrony małoletnich w trakcie czynności procesowej przesłuchania (art. 185a – c k.p.k.). Nie ma wśród nich norm ujętych w rozdziale XXIV k.k. Należy zasygnalizować, iż trakcie prac nad nowelizacją k.p.k. zgłaszane były projekty zakładające rozszerzenie dalej idących środków ochrony praw małoletniego na wszelkie sprawy, w których mogą być przesłuchiwanie³³⁶.

Kodeks postępowania karnego z 1997 roku umożliwiał natomiast przeprowadzenie przesłuchania małoletniego (i każdego innego świadka) z udziałem biegłego psychologa, wówczas gdy zaistnieją jakieś wątpliwości, co do jego stanu umysłowego, zdolności postrzegania lub odtwarzania postrzeżeń (art. 192 § 2 k.p.k.). Szczególne uprawnienia pokrzywdzonego

---

³³³ Zob. J. Nikołajew, *Wolność sumienia i religii nieletnich przestępców w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 15(2012), s. 157–184 i powołana tam literatura.

³³⁴ Dz. U. z 1982 r. Nr 35, poz. 228 ze zm.

³³⁵ Dz. U. z 1997 r. Nr 90, poz. 557 ze zm.

³³⁶ Projekt ustawy o zmianie ustawy kodeks postępowania karnego (druk sejmowy 3633) – [http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/\(\\$vAllByUnid\)/C51AFB1387227E11C1256F80003FAC03/\\$file/3633.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/($vAllByUnid)/C51AFB1387227E11C1256F80003FAC03/$file/3633.pdf) [20.10.2017].

i świadka w postępowaniu karnym, który nie ukończył 18 roku życia, zostały wprowadzone, a następnie znacząco rozbudowane kolejnymi ustawami nowelizacyjnymi z dnia 10 stycznia 2003 roku, z dnia 3 czerwca 2005 roku oraz z dnia 13 czerwca 2013 roku³³⁷. Nie wdając się w szczegółową analizę zmian wprowadzonych wskazanymi nowelizacjami wskazać należy, że wprowadzały one rozwiązania mające na celu ochronę małoletniego przed nadmiernym obciążeniem psychicznym towarzyszącym czynnościom procesowym (jednokrotne przesłuchanie, udział przy przesłuchaniu opiekuna, udział psychologa)³³⁸. Jako istotne z punktu rozważań należy wskazać zgodne uznanie w treści powyższych norm, iż do ukończenia 15 roku życia małoletni znajduje się w stanie „nieukształtowania i szczególnej wrażliwości”, czym uzasadniana była możliwość a następnie wymóg obecności podczas słuchania psychologa.

W dniu 27 stycznia 2014 roku weszła w życie kolejna nowelizacja art. 185a k.p.k.³³⁹ W przypadku nieletnich wchodzących w konflikt z prawem, poza przepisami kodeksu karnego zastosowanie znajdują normy

---

³³⁷ Odpowiednio Ustawa z dnia 10 stycznia 2003 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Przepisy wprowadzające Kodeks postępowania karnego, ustawy o świadku koronnym oraz ustawy o ochronie informacji niejawnych (Dz. U. Nr 17, poz. 155), Ustawa z dnia 3 czerwca 2005 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. Nr 141, poz. 1181), Ustawa z dnia 13 czerwca 2013 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz ustawy – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. poz. 849).

³³⁸ Zob. H. Paluszkiewicz, *Nowe środki ochrony praw pokrzywdzonego w prawie karnym procesowym na tle europejskiej polityki karnej*, RPEiS 2010, z. 3, s. 29–38. Co do oceny wprowadzanych ww. nowelizacjami rozwiązań w zakresie przesłuchań małoletnich zob. także J. Kosonoga, *Przesłuchanie pokrzywdzonego w trybie art. 185a k.p.k.*, „Prokuratura i Prawo”, 2004, nr 1, s. 63–69; K. Stoccka, *Przesłuchanie świadka w trybie art. 185a k.p.k.*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego”, 16(2004); M. Klejnowska, *Przesłuchanie nieletniego w postępowaniu karnym a europejskie standardy ochrony praw człowieka*, w: *Europejskie standardy ochrony praw człowieka a ustawodawstwo polskie*, red. E. Dynia, Cz.P. Kłak, Rzeszów 2005, s. 309–326; D. Karczmarska, *Przesłuchanie małoletniego w świetle nowelizacji kodeksu postępowania karnego*, „Prokuratura i Prawo”, 2014, nr 1, s. 14–36; M. Goss, J. Ławicki, *Dowód z zeznań małoletniego w świetle nowelizacji art. 185a i 185b k.p.k.*, w: *Katalog dowodów w postępowaniu karnym*, red. M. Czerwińska, P. Czarnecki, Warszawa 2014, s. 81–92.

³³⁹ Nowelizacja była wynikiem wdrożenia dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/93/ UE (Dz. U. UE L 335 z dnia 17 grudnia 2011; sprostowanie numeru dyrektywy Dz. U. UE L 18 z dnia 21 stycznia 2011 roku). Nowelizacja znacząco poszerzyła katalog przestępstw, co do których zastosowanie ma art. 185a k.p.k. zarówno o przestępstwa z rozdziału XXIII k.k. (przestępstwa przeciwko wolności), jak i wszystkie przestępstwa popełnione z użyciem przemocy lub groźby bezprawnej – zob. L.K. Pa-

ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich. Polski system postępowania z nieletnimi realizuje model opiekuńczo-wychowawczo-ochronny. Ustawa z 1982 roku wprowadza jednolity sposób traktowania tak nieletnich, którzy wykazują przejawy demoralizacji, jak i nieletnich, którzy dopuścili się czynu karalnego. Swoim zakresem obejmuje: osoby do 18. roku życia – w zakresie zapobiegania i zwalczania demoralizacji; osoby, które popełniły czyn karalny w wieku 13–16 lat; osoby do 21 roku życia – wobec których wykonywane są środki wychowawcze i poprawcze³⁴⁰. Podstawową dyrektywą postępowania wobec nieletnich objętych działaniem ustawy jest zasada dobra dziecka³⁴¹. Podstawowym celem jest oddziaływanie wychowawcze, mające przynieść korzyści nie tylko samemu nieletniemu, ale także społeczeństwu³⁴². Należy podkreślić, iż naczelną dyrektywą dbałości o dobro dziecka jest komplementarna z normami stanowiącymi podstawę prawa rodzinnego³⁴³ i opiekuńczego oraz znajdująca wsparcie w orzecznictwie³⁴⁴.

W zakresie realizacji wolności sumienia i wyznania nieletnich istotne znaczenie gwarancyjne ma przepis art. 66a ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich. W myśl wskazanego przepisu, w czasie trwania postępowania wykonawczego, nieletni ma prawo do wykonywania praktyk religijnych i korzystania z usług religijnych oraz bezpośredniego uczestniczenia w nabożeństwach odprowadzanych w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich w dni świąteczne, słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu, a także do posiadania służących do wykonywania praktyk religijnych

---

przycki, *Komentarz aktualizowany do art. 1–424 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego*, red. J. Grajewski, Warszawa 2010, LEX numer 470812.

³⁴⁰ V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Warszawa 2013.

³⁴¹ T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2014, s. 50n; Z. Ostriańska, *Wychowawcze aspekty postępowania w sądzie dla nieletnich*, w: *Ius et Lex. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Adama Strzembosza*, red. A. Dębiński, A. Grześkowiak, K. Wiak, Lublin 2002, s. 172–173; A. Strzembosz, *System sądowych środków ochrony dzieci i młodzieży przed niedostosowaniem społecznym*, Lublin 1985, s. 113.

³⁴² A. Krukowski, w: *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, red. A. Krukowski, Warszawa 1991, s. 25.

³⁴³ J. Ignatowicz, K. Piasecki, J. Pietrzykowski, J. Winiarz, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, Warszawa 1993, s. 474n.

³⁴⁴ Wyrok SN z 18 września 1984 r. III KR 237/84, OSNPG 1985, nr 2, poz. 291, a także uchwała składu 7 sędziów SN z 21 listopada 1984 r., III CZP 47/84, OSNCP 1985, nr 5–6, poz. 64.

książek, pism i przedmiotów. W ramach powyższego nieletni ma prawo do nauczaniu religii, działalności charytatywnej lub społecznej kościoła lub innego związku wyznaniowego, a także do spotkań indywidualnych z duchownym kościoła lub innego związku wyznaniowego, do którego należy.

Realizacja powyższych uprawnień musi oczywiście uwzględniać specyficzne warunki, w jakich znajduje się nieletni i warunki odbywania procesu wychowawczego.

Szczegółowe zasady organizacji nauczania religii oraz udzielania posług religijnych nieletnim przebywającym w zakładach poprawczych i ośrodkach wychowawczych określa rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 września 2001 roku w sprawie szczegółowych zasad uczestniczenia w lekcjach religii i praktykach religijnych, korzystania z posług religijnych i organizacji pracy duszpasterskiej w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich³⁴⁵.

Zgodnie z powyższym aktem uczestniczenie nieletnich w lekcjach religii i praktykach religijnych, korzystanie z posług religijnych i organizacja pracy duszpasterskiej w zakładzie odbywa się zgodnie z wolą rodziców (opiekunów) lub z uwzględnieniem woli nieletniego. Wola osób sprawujących władzę rodzicielską lub nieletniego może zostać wyrażona w najprostszej formie oświadczenia. Realizacja nauczania religii oraz udzielania posług dokonywana jest w ramach organizacji pracy w zakładzie, przy zapewnieniu zasad bezpieczeństwa zakładu i przestrzegania praw nieletnich³⁴⁶. Analogiczne uprawnienia przewiduje k.k.w. w odniesieniu do skazanych młodocianych. Zgodnie z art. 102 wskazanej ustawy skazany ma prawo do korzystania z wolności religijnej³⁴⁷. W ramach powyższego uprawnienia skazany ma prawo do wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych³⁴⁸. Ochronie

---

³⁴⁵ Dz. U. z 2001 r. Nr 106, poz. 1157.

³⁴⁶ Par. 2 ust. 1. Uczestniczenie nieletnich w lekcjach religii i praktykach religijnych, korzystanie z posług religijnych i organizacja pracy duszpasterskiej w zakładzie odbywa się zgodnie z wolą rodziców (opiekunów) lub z uwzględnieniem woli nieletniego, wyrażonej w najprostszej formie oświadczenia, w ramach organizacji pracy w zakładzie, przy zapewnieniu zasad bezpieczeństwa zakładu i przestrzegania praw nieletnich.

³⁴⁷ Art. 102 pkt. 3 k.k.w.

³⁴⁸ Art. 106. § 1. Skazany ma prawo do wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych oraz bezpośredniego uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych w zakładzie karnym w dni świąteczne i słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu, a także do posiadania niezbędnych w tym celu książek, pism i przedmiotów. § 2. Skazany ma prawo do uczestniczenia w prowadzonym w zakładzie karnym nauczaniu religii, brania udziału w działalności charytatywnej i społecznej kościoła lub innego związku wyznaniowego, a także do spotkań indywidualnych z du-

wolności religijnej służy także zagwarantowanie otrzymywania posiłków przyrządzonych z produktów akceptowanych przez zasady danego wierzzenia³⁴⁹. Prawo to nie jest uznane przez ustawodawcę za bezwzględne, na co wskazuje użycie określenia „w miarę możliwości”. Należy jednak podnieść, iż takie podejście zostało uznane za naruszające art. 9 Konwencji Praw Człowieka³⁵⁰.

Przepisy wykonawcze do k.k.w. określają szczegółowe zasady zapewnienia skazanym wolności religijnej. Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 roku w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych³⁵¹. W myśl zapisów rozporządzenia skazani mają prawo uczestniczyć w nabożeństwach i spotkaniach, grupowych lub indywidualnych, o charakterze religijnym. Spotkania religijne o charakterze grupowym odbywają się w kaplicy lub innym odpowiednio przystosowanym do tego celu pomieszczeniu albo miejscu na terenie zakładu karnego lub aresztu śledczego³⁵². W przypadku spotkań o charakterze indywidualnym dopuszczalne jest odbywanie ich w celach mieszkalnych czy pomieszczeniach szpitalnych³⁵³.

Małoletni może występować jako „ofiara” przestępstw opisanych w kodeksie karnym lub czynów opisanych w kodeksie wykroczeń. W takim

---

chownym kościoła lub innego związku wyznaniowego, do którego należy; duchowni ci mogą odwiedzać skazanych w pomieszczeniach, w których przebywają. § 3. Korzystanie z wolności religijnej nie może naruszać zasad tolerancji ani zakłócać ustalonego porządku w zakładzie karnym [...].

³⁴⁹ Art. 109. § 1. Skazany przebywający w zakładzie karnym lub areszcie śledczym otrzymuje trzy razy dziennie napój i posiłki o odpowiedniej wartości odżywczej, w tym co najmniej jeden posiłek gorący, z uwzględnieniem rodzaju wykonywanej pracy i wieku skazanego, a w miarę możliwości także wymogów religijnych i kulturowych. [...].

³⁵⁰ Wyrok ETPC z dnia 7 grudnia 2010 roku, w sprawie Jakóbski przeciw Polska, skarga 18429/06.

³⁵¹ Dz. U. z 2003 r. Nr 159, poz. 1546, Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych.

³⁵² § 1 ust. 1. Skazani mają prawo uczestniczyć w nabożeństwach i spotkaniach, także indywidualnych, o charakterze religijnym, które odbywają się w kaplicy lub innym odpowiednio przystosowanym do tego celu pomieszczeniu albo miejscu na terenie zakładu karnego lub aresztu śledczego, zwanych dalej „zakładem”, zgodnie z ustalonym porządkiem wewnętrznym zakładu.

³⁵³ § 1 pkt. 4. Praktyki i posługi religijne o charakterze indywidualnym mogą odbywać się również w celach mieszkalnych, szpitalnych i izbach chorych, jeżeli nie zakłócają obowiązujących w zakładzie zasad porządku i bezpieczeństwa oraz jeżeli zapewnione są warunki prywatności wykonywania tych praktyk i posług.

przypadku nie ma znaczenia wiek małoletniego. Nabiera on znaczenia w przypadku konieczności złożenia zawiadomienia o popełnieniu przestępstwa. Należy przyjąć, że w roli składającego zawiadomienie wystąpić musi osoba sprawująca władzę rodzicielską nad nieletnim.

Jeżeli pokrzywdzonym jest małoletni albo ubezwłasnowolniony całkowicie lub częściowo, prawa jego wykonuje przedstawiciel ustawowy albo osoba, pod której stałą pieczęć pokrzywdzony pozostaje. Konsekwencją prawną tego przepisu jest w praktyce brak możliwości skutecznego złożenia zawiadomienia o podejrzeniu popełnienia przestępstwa przez osobę małoletnią. Należy jednak dodać, że zarówno prokurator, jak i policja, mają możliwość wszczęcia postępowania przygotowawczego z urzędu, o ile zachodzi uzasadnione podejrzenie popełnienia przestępstwa.

Możliwość formalnego przyjęcia zawiadomienia o popełnieniu przestępstwa na szkodę takiej osoby od małoletniego jest wykluczona, ale dopuszczalne jest wszczęcie postępowania z urzędu przez prokuratora po uzyskaniu informacji także od osoby małoletniej³⁵⁴.

Na marginesie należy zauważyć, iż w praktyce sprawy o popełnienie przestępstw z rozdziału XXIV k.k. występują w minimalnej liczbie. Jak wynika z danych udostępnionych przez Komendę Główną Policji w latach 2000–2014 wszczęto zaledwie 44 postępowania w sprawie przestępstwa z art. 194 k.k., z których jedynie w 12 przypadkach stwierdzono popełnienie przestępstwa³⁵⁵; w przypadku przestępstwa opisanego w art. 195 k.k. w analogicznym okresie wszczęto 234 postępowania, ustalając popełnienie 263 przestępstw³⁵⁶; w przypadku art. 196 k.k. we wskazanym okresie wszczęto 780 postępowania, w których stwierdzono 820 przestępstw³⁵⁷.

---

³⁵⁴ „Jeżeli wniosek lub inne żądanie pochodzi od osoby niebędącej w stanie samodzielnie dochodzić swoich praw, prokurator, gdy nie jest zobowiązany do podjęcia działania z urzędu, powinien rozważyć możliwość udzielenia jej pomocy prawnej lub potrzebą udzielenia takiej pomocy zainteresować właściwy organ, instytucję lub organizację”. par. 47 pkt. 2. Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 kwietnia 2016 r. – Regulamin wewnętrznego urzędowania powszechnych jednostek organizacyjnych prokuratury (Dz. U. z 2016 r., poz. 508).

³⁵⁵ Pod adresem: <http://statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwko-5/63489>, Dyskryminacja-wyznaniowa-art-194.html [15.10.2016].

³⁵⁶ Pod adresem: <http://statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwko-5/63491>, Przeszkadzanie-publicznemu-wykonywaniu-aktu-religijnego-lub-obrzedom-zalobnym-ar.html [15.10.2016].

³⁵⁷ Pod adresem: <http://statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwko-5/63492>, Obraza-uczuc-religijnych-art-196.html [15.10.2016].

Należy wskazać, iż statystyki powyższe nie pokazują, jaką liczbę tego rodzaju przestępstw popełnili nieletni, jednak bardziej istotny jest wniosek, że przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania nie są nadmiernie częste. W przedstawionym powyżej okresie średnia liczba corocznie wszczynanych postępowań oscylowała około 1 000 000 postępowań, zaś średnia liczba stwierdzanych przestępstw w granicach 1 100 000³⁵⁸.

* * *

Zmiany polityczne zapoczątkowane odzyskaniem przez nasz kraj suwerenności po 1989 roku spowodowały „nowe otwarcie” w kwestii stosunku władz państwowych do szeregu zagadnień związanych z wolnością wyznania i wolnością sumienia. Nastąpiło odrzucenie ideologii komunistycznej, zmierzającej do osiągnięcia laicyzacji społeczeństwa. Symbolem takiej reorientacji stało się ponowne włączenie religii w ramy systemu oświatowego. Szczególną rolę, z racji znaczenia religii katolickiej w społeczeństwie polskim, odegrał Kościół katolicki. Sukcesy, jakie osiągnął Kościół na polu powrotu religii do szkół, znalazły pozytywne przełożenie również na inne związki wyznaniowe. Państwo polskie realizując zasadę zakazu różnicowania związków wyznaniowych, było zmuszone do uznania praw tychże do propagowania i korzystania z uprawnień analogicznych do tych, które przyznano Kościołowi katolickiemu.

Ochronę wolności sumienia i wyznania można uznać za klasyczny i względnie jednolicie ujęty element współczesnych porządków konstytucyjnych. Na szczególną rangę wolności sumienia wpływa dobrze ugruntowane przekonanie, że stanowi ona nieodzowny składnik wartości składających się na pojęcie godności osoby ludzkiej. Okoliczność ta dodatkowo sprzyja harmonizacji podstawowych zasad i wartości konstytucyjnych większości państw europejskich zakorzenionych we wspólnej im kulturze chrześcijańskiej³⁵⁹.

Aktualny kształt rozwiązań prawnych stanowiących o ochronie wolności wyznania i sumienia znajduje fundament w przepisach Konstytucji RP. Już preambuła Konstytucji zawiera odniesienie do sumienia, stanowiąc o „poczuciu odpowiedzialności [każdego obywatela] przed Bogiem lub przed

---

³⁵⁸ Pod adresem: <http://statystyka.policja.pl/st/ogolne-statystyki/47682,Postepowania-wszczete-przestepstwa-stwierdzone-i-wykrywalnosc-w-latach-1999-2014.html> [15.10.2016].

³⁵⁹ M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, w: *Kultura i prawo*, t. 3: *Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej. Materiały III Międzynarodowej konferencji na temat „Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej”*, Warszawa 2–4 września 2002 r., red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 44.

własnym sumieniem”. W treści ustawy zasadniczej ustawodawca zadeklarował, że każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii. Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie.

W ustawie o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 1989 roku ustawodawca przyjął, że Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu obywatelowi wolność sumienia i wyznania, która obejmuje swobodę wyboru religii lub przekonań oraz wyrażania ich indywidualnie i zbiorowo, prywatnie i publicznie, z zagwarantowaniem równych praw we wszystkich sferach życia społecznego osobom wierzącym i niewierzącym. Ustawa wskazuje, że korzystanie z wolności sumienia i wyznania pozwala zarówno na głoszenie swojej religii lub przekonania, jak i na zachowanie milczenia w sprawach swojej religii lub przekonań. Ochronie wolności światopoglądu służy zasada, zgodnie z którą nie wolno zmuszać obywateli zarówno do niebrania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych ani do udziału w nich.

Pozytywny wpływ na kształt regulacji dotyczących wolności sumienia i wyznania odniosło również włączenie Polski w ramy Unii Europejskiej w 2004 roku, co oznaczało wzmocnienie gwarancji instytucjonalnych służących ochronie uprawnień związanych z wolnością w sferze światopoglądowej.

Proces przywrócenia wolności sumienia i wyznania nie przebiegał bez problemów. Jak wskazano powyżej wynikały one bądź z działań budzących wątpliwości natury prawnej, bądź spotykały się z zarzutami premiowania Kościoła katolickiego. Pewnego rodzaju problemy generowane były przez zagadnienia związane z realnymi możliwościami państwa w zakresie możliwości zapewnienia wszystkim dostępu do nauczania zasad swojego wyznania.

Polskie regulacje w zakresie zapewnienia małoletnim wolności sumienia i wyznania należy ocenić pozytywnie. Odpowiadają one standardom międzynarodowym. Oczywiście tak jak żadna regulacja nie są doskonałe. Jak pokazują sygnalizowane w treści rozdziału badania, zdarzają się przypadki działań, które naruszają wolność sumienia i wyznania, wynikają one jednak z przyczyn innych niż nieprawidłowa regulacja prawna³⁶⁰.

---

³⁶⁰ B. Pieron, *Prawo do rezygnacji z przynależności do kościołów i innych związków wyznaniowych – czy jest w Polsce przestrzegane?*, w: *O wolności religijnej w Polsce*, red. K. Mazur, D. Stokłosa-Bierniara, Kraków 2017, s. 66.

Należy podnieść, że z uwagi na niewielką liczbę wyznawców religii innych niż różne odłamy chrześcijaństwa, polski system prawny nie musiał mierzyć się z problemami istniejącymi np. w krajach Europy Zachodniej.

Wydaje się, że także w najbliższej przyszłości nie nastąpią istotne zmiany w strukturze wyznaniowej Polski, które byłyby czynnikami katalizującymi zmiany w prawie regulującym kwestie wolności światopoglądowych.

Wskazać należy także na okoliczność niewielkiego zainteresowania kwestiami związanymi z ewentualnymi wystąpieniami przeciw wolności wyznania, a w szczególności osób małoletnich. Ilość postępowań sądowych, zarówno w sprawach karnych jak cywilnych czy administracyjnych, a dotyczących naruszeń wolności sumienia i wyznania jest promilem w ogółu postępowań karnych.

Po przedstawieniu otoczenia prawnego regulującego kwestie wolności sumienia i wyznania osoby małoletniej, należy ocenić, w jakim stopniu normy te funkcjonują w realnym świecie, gdzie i jakie są powody powstawania zagrożeń naruszenia omawianej wolności.

W tym celu posłużę się opracowaniami stworzonymi przez różne organizacje społeczne, analizami dokonanyymi przez kompetentne organy oraz doniesieniami medialnymi poświęconymi przestrzeganiu wolności sumienia i wyznania małoletnich³⁶¹. Z uwagi na skoncentrowanie zagadnień wokół kwestii edukacji, większość ocen dotyczy tego, w jakim stopniu przestrzegana jest wolność przekonań małoletnich w procesie nauczania szkolnego.

Wskazane powyżej opracowania generalnie poświęcone są kwestii przestrzegania konstytucyjnych zasad wolności przekonań oraz równouprawnienia osób niezależnie od wyznawanego światopoglądu w obszarze nauczania religii/etyki w szkołach publicznych³⁶². Analiza wskazanych

---

³⁶¹ J. Balsamska, S. Beźnic [i in.], *Pomiędzy tolerancją a dyskryminacją. O występowaniu i przeciwdziałaniu dyskryminacji na tle religijnym w małopolskich szkołach oraz o treściach etycznych, religijnych i antydyskryminacyjnych w systemie oświaty – raport z badań*, Kraków 2012; ciż, *Szkoła to (nie) miejsce kultu. Deficyty równouprawnienia w zakresie wolności sumienia i wyznania w szkołach publicznych w Polsce*, Kraków 2017; *Dostępność lekcji religii wyznań mniejszościowych i lekcji etyki*.

³⁶² Motywy i obszar badawczy scharakteryzowano we wstępie do pierwszego z omawianych opracowań, gdzie wskazano „Celem projektu był monitoring edukacji publicznej pod kątem przestrzegania konstytucyjnych praw wolności sumienia i wyznania oraz prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami (art. 53 i art. 48 ust 1 Konstytucji RP), realizacji Ustawy z dn. 07.09.1991 o systemie oświaty, Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dn. 14.04.1992 w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach oraz wy-

powyżej opracowań pozwala wysunąć tezę, że pomimo upływu lat sytuacje naruszeń lub zagrożenia naruszeń wolności przekonań powtarzają się niezmienne i dotyczą generalnie tych samych obszarów.

Występujące najczęściej naruszenia (ujęte we wskazanym powyżej raporcie z 2012 roku) to praktyka delegowania do opieki nad uczniami uczestniczącymi w rekolekcjach wielkopostnych nauczycieli niebędących katechetami (narusza to głównie wolność samych nauczycieli jednakże nie można pominąć oddziaływania wychowawczego na uczniów), praktyka stosowania oświadczeń o nieuczęszczaniu ucznia na lekcje religii jako podstawę „zwolnienia” ucznia z zajęć – presja na udział w uroczystościach religijnych powiązanych z uroczystościami szkolnymi (np. rozpoczęcie lub zakończenie roku szkolnego) – co w rażący sposób narusza obowiązujące przepisy, zaniechanie stosowania deklaracji rodziców lub uczniów pełnoletnich o woli uczestniczenia w lekcjach religii lub etyki. Ponadto tradycyjnie, jak można powiedzieć, występują problemy natury organizacyjnej – kłopoty z zapewnieniem lekcji etyki lub zapewnieniem opieki nad dziećmi nieuczęszczającymi na religię.

Jednocześnie należy zauważyć, iż skala częstotliwości podejmowania działań sygnalizacyjnych w stosunku do pojawiających się naruszeń prawa w omawianym zakresie jest minimalna. Dane gromadzone przez organy nadzorujące i prowadzące jednostki oświaty wskazują na dość znikomą liczbę skarg dotyczących naruszania wolności światopoglądu w szkołach i przedszkolach³⁶³. W omawianym badaniu jedynie 3% uczniów i rodziców obserwowało przejawy przemocy lub nieporozumień na tle wyznaniowym³⁶⁴. Działania te ograniczały się do składania skarg

---

stępowania i przeciwdziałania w szkołach dyskryminacji, przemocy i mowy nienawiści na tle religijnym [...] Inspiracją do realizacji projektu była obserwacja sytuacji w szkolnictwie publicznym w zakresie dostępności do lekcji etyki oraz nieprawidłowości przy organizacji lekcji religii a także liczne doniesienia medialne mówiące między innymi o: – uchylaniu się szkół od organizacji lekcji etyki; – odbywaniu się uroczystości religijnych w czasie lekcji; – włączaniu w uroczystości szkolne uroczystości o charakterze religijnym (np. rozpoczęcie roku szkolnego z mszą w obrządku rzymskokatolickim); – podpisywaniu przez rodziców oświadczeń o nieuczęszczaniu na katechezę, czy też próśb o zwolnienie z niej; – trudnościach w organizowaniu zajęć z religii przez mniejszości wyznaniowe; – niedookreślona sytuacja uczniów bezwyznaniowych; – konfliktach wokół obecności symboli religijnych w szkole; – wpływie treści religijnych na programy i treści nauczania”.

³⁶³ Tytułem przykładu – z danych małopolskiego kuratorium oświaty wynika, że w 2010 roku odnotowano dwa wnioski, w 2011 dwa wnioski i jedną skargę.

³⁶⁴ Balsamska, Beźnic [i in.], *Pomiędzy tolerancją a dyskryminacją*, s. 42.

i wniosków do odpowiednich organów prowadzących i nadzorujących jednostki oświatowe³⁶⁵.

W sporządzonym kilka lat po omawianym powyżej badaniu raporcie Biura Rzecznika Praw Obywatelskich wskazano przykłady działań noszących znamiona dyskryminacji ze względu na religię i światopogląd w obszarze edukacji.

W dostępie do lekcji religii mniejszości wyznaniowych:

- ◆ brak podejmowania skutecznych działań ze strony szkoły lub organu prowadzącego na poziomie gminy, mających na celu włączenie lekcji religii mniejszościowych do systemu oświaty;
- ◆ nieuwzględnienie oceny z religii mniejszości wyznaniowych na świadectwie szkolnym dziecka;
- ◆ brak wynagrodzenia dla nauczycieli religii i wyznań mniejszościowych;
- ◆ utrudnianie organizacji lekcji religii i wyznań mniejszościowych dla dzieci w jednym wieku;
- ◆ okazywanie niechęci osobom innego wyznania oraz związana z nią opieszałość dyrektorów i urzędników organów prowadzących;
- ◆ żądanie składania deklaracji o odmowie uczestnictwa w lekcjach religii.

W dostępie do lekcji etyki:

- ◆ negatywną reakcją na zgłoszenie chęci udziału w lekcjach etyki przez rodziców, młodzież i dzieci;
- ◆ odmowę organizacji lekcji etyki ze względu na małą liczbę chętnych;
- ◆ odmowę zorganizowania lekcji etyki ze względu na brak nauczyciela, brak funduszy lub z innych powodów;
- ◆ organizowanie lekcji etyki w godzinach i w placówkach utrudniających uczestnictwo w lekcji;
- ◆ nieinformowanie o możliwości wyboru etyki.

Jak wynika z powyższego problemy koncentrują się na zagadnieniach organizacyjnych (brak woli, środków na organizację zajęć z etyki dla stosunkowo niewielkich liczb zainteresowanych) oraz na niewystarczającym udostępnianiu informacji o prawach uczniów/rodziców oraz obowiązkach jednostek oświatowych.

Najnowszym opracowaniem jest pochodzący z 2017 roku raport opisujący sytuację w edukacji publicznej pod kątem realizacji wolności sumienia i wyznania oraz dyskryminacji ze względu na wyznanie i/lub światopogląd.

---

³⁶⁵ Odpowiednio jednostki władzy samorządowej oraz Kuratoria oświaty.

Autorzy wskazali w nim najważniejsze obszary, które mogą powodować naruszenie wolności przekonań w szkołach. Obszary, na których powstają zagrożenia to:

a) praktyka oddelegowywania nauczycieli do sprawowania opieki nad dziećmi w czasie rekolekcji (od 1992 do 2017 niezgodna z przepisami Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 roku w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach – zapis znowelizowany w 2017 roku³⁶⁶ sankcjonuje tę praktykę, co niewątpliwie może być uznane za zagrożenie naruszeniem wolności sumienia nauczycieli);

b) naruszające obowiązujące przepisy wymagania co do deklaracji dotyczących uczęszczania/nieuczęszczania na religię np. poprzez wymuszanie deklaracji negatywnych w przedmiocie uczęszczania na zajęcia z religii (jest to praktyka niezgodna z obowiązującymi przepisami, które wyraźnie stanowią o deklaracjach pozytywnych)³⁶⁷. Ponadto występują również sytuacje zamieszczania deklaracji o uczestniczeniu ucznia/uczennicy w zajęciach religii i/lub etyki w kartach zgłoszenia do szkoły, ewentualnie funkcjonują wzory formularzy oświadczeń, gdzie należy dokonać wyboru spośród alternatywy: wyrażam/nie wyrażam zgody, żądają pisemnego zwolnienia z lekcji religii;

c) nadreprezentacja symboli religijnych związanych z wyznaniem katolickim w pomieszczeniach szkolnych³⁶⁸.

d) przenoszenie na teren szkoły rytuałów religijnych, czy elementów *stricte* kultowych jak msze, procesje oraz spowiedź, które zwyczajowo postrzegane są jako właściwe wyspecjalizowanym miejscom kultu, jakimi

---

³⁶⁶ Dz. U z dnia 14.06.2017, poz. 1147.

³⁶⁷ Tytułem przykładu – A. Gmiterek-Zabłocka, *Religia obowiązkowa? Taki zapis był w statucie jednej z łódzkich podstawówek*, 23.09.2016, <http://www.tokfm.pl/Tokfm/1,103454,20735052,religia-obowiazkowa-tak-zapis-byl-w-statucie-jednej-z-lodzkich.html> [03.05.2018]. Ponadto A. Kupracz, *Szkoły w Łodzi. 20 placówek łamie przepisy ws. religii*, 04.11.2016, <http://lodz.wyborcza.pl/lodz/1,35136,20931740,szkoły-w-lodzi-20-placówek-lamie-przepisyws-religii.html> [03.05.2018]; BS, *Księża spowiadali młodzież w szkole. Nauczyciele: Szkoła to nie kościół!*, 10.03.2017, http://epoznan.pl/news-news-74687-Ksieza_spowiadali_mlodziw_w_szkole_Nauczyciele_Szkoła_to_nie_kosciol [03.05.2018]; J. Makowski, *Spowiedź w szkole, czyli jak biskupi przyczyniają się do upadku religii*, 10.03.2017, <http://www.newsweek.pl/opinie/kosciol-i-edukacja-w-polsce-spowiedz-na-lekcjiireligii,artykuly,406658,1.html> [03.05.2018].

³⁶⁸ Przykładem jest sytuacja opisana w artykule – T. Lis, *Bronią symboli religijnych w szkole*, 16.12.2016, <http://sandomierz.gosc.pl/doc/3603907.Bronia-symboli-religijnych-w-szkole> [02.05.2018].

są kościoły³⁶⁹. Tu często jako argument przemawiający za taką praktyką wskazuje się wieloletnią tradycję lub brak sprzeciwu ze strony rodziców i nauczycieli. Ponadto wielokrotnie jako uzasadnienie wskazuje się brak niezgodności z prawem takich praktyk. W tym tonie wypowiada się także samo Ministerstwo. W opinii Ministerstwa Edukacji Narodowej „Prawo oświatowe nie definiuje szkoły jako instytucji świeckiej”³⁷⁰. Wśród innych argumentów napotkać można te odwołujące się do łatwiejszej organizacji tego rodzaju zajęć, łatwiejszego zapewnienia bezpieczeństwa dzieci, ale również zapewnienia lepszej frekwencji.

Pojawia się również problem związany z zapewnieniem dzieciom nieuczestniczącym w zajęciach o charakterze wyznaniowym opieki i zagospodarowania ich czasu³⁷¹. Ciekawym z punktu odniesienia do opisanych w poprzednim rozdziale zjawiskiem jest organizowanie przez Kościół imprez konkurencyjnych wobec niektórych co najmniej zwyczajów przeniesionych z kultury zachodniej. Szeroko opisywanym przykładem jest organizacja wydarzeń np. Balów Wszystkich Świętych lub Pochody Wszystkich Świętych, konkurencyjnych wobec imprez związanych z Halloween³⁷².

---

³⁶⁹ J. Gierak-Onoszko, *Czy szkoła publiczna to miejsce na udzielanie sakramentów? Według MEN jak najbardziej*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/1703868,1,czy-szkola-publiczna-to-miejsce-na-udzielanie-sakramentow-wedlug-men-jaknajbardziej.read> [08.05.2017]; O. Szpunar, B. Kuraś, *Księża spowiadali uczniów w szkole. Kuratorium: To przesada*, 08.03.2017, <http://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,21472632,ksieza-spowiadali-uczniow-w-szkole-kuratorium-to-przesada.html> [04.05.2018].

³⁷⁰ <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=03C5E8FF> [5.05.2018]. W odpowiedzi na interpelację wskazano „art. 53 ust. 2 Konstytucji RP[3], który stanowi, że wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. W opinii Ministerstwa Edukacji Narodowej, możliwość odbycia spowiedzi kończącej rekolekcje, odbywające się w publicznej przestrzeni szkolnej mieści się w zakresie konstytucyjnych gwarancji wolności sumienia i wyznania. Odnosząc się do sformułowania «świecka szkoła» informuje, że prawo oświatowe nie definiuje szkoły jako instytucji świeckiej. Instytucja szkoły określana jest jako szkoła publiczna, wspomagająca rodziców w ich funkcji wychowawczej. Przepis art. 53 ust. 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej gwarantuje rodzicom prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnego z ich przekonaniami”.

³⁷¹ Zob. <http://www.newsweek.pl/polska/spoleczenstwo/rekolekcje-modlitwa-zamiast-nauki,artykuly,406961,1.html> [20.05.2018].

³⁷² K. Zuchowicz, *Kościół znalazł sposób na zniechędzone Halloween. „Bale wszystkich świętych” podbijają polskie szkoły*, 14.10.2017, <http://natemat.com>.

Pojawiają się również doniesienia o działaniach skierowanych wobec nauczycieli głoszących (nawet tylko prywatnie) poglądy kwestionujące obecność religii w życiu szkół³⁷³ (o ile nie wpływa to bezpośrednio na sferę wolności małoletnich, to oczywiście jest, że pośrednio już tak).

W mediach napotkać można również przypadki wykorzystywania elektronicznych kanałów kontaktu ze szkołą w celu nadmiernej ekspozycji treści o zabarwieniu religijnym³⁷⁴.

Co warto odnotować, próby zwrócenia uwagi na narastające zawłaszczanie przestrzeni edukacyjnej przez jedno wyznanie powodują reakcje odwołujące się często do argumentów nieprawdziwych i radykalnie przeskalowanych³⁷⁵.

Prowadzenie w szkołach rekolekcji, odprawianie mszy, organizowanie spowiedzi czy religijnych procesji może być uznane za kolejne elementy procesu zawłaszczania przestrzeni szkolnej przez dominujący w Polsce Kościół rzymskokatolicki.

Jak widać, problemy wykazywane w najwcześniejszym z badań są w zasadzie tożsame z tymi ujawnionymi w badaniu poprzednim. Nasuwa się więc wniosek, że pomimo ujawnianych naruszeń nie wprowadzono skutecznych rozwiązań mogących neutralizować te zagrożenie. Niewielka liczba interwencji prowadzi zatem do wniosku, że problemem jest niska świadomość uprawnień po stronie beneficjentów środków ochrony wolności. Warto zwrócić uwagę, że gros wystąpień dokonywana jest za pośrednictwem organizacji społecznych zajmujących się kwestiami wolności przekonań.

---

pl/220075,kontrofensywa-kosciola-przeciwko-halloween-konkurencyjne-impresy-przybioraja-na-sile-zakaz-wiedzm-i-trupow [20.05.2018].

³⁷³ <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/rzecznik-interweniuje-w-sprawie-postepowania-dyscyplinarnego-wobec-nauczyciela-z-zagania> [20.05.2018].

³⁷⁴ A. Jarmuż, *Szkolny dziennik tubą wójta?*, 14.06.2017, <https://plus.gloswielpolski.pl/wiadomosci/a/szkolny-dziennik-tuba-wojta,12176182> [02.12.2017]; M. Głanc, *Informacje o mszach i uroczystościach w szkolnych dziennikach. Skarga mieszkańców na wójta gminy*, 14.06.2017, zob. https://poznan.onet.pl/informacje-o-mszach-i-uroczystosciach-w-szkolnych-dziennikach-skarga-mieszkancowna/96g26y3?utm_source=poznan_viasg&utm_medium=nitro&utm_campaign=allonet_nitro_ne-w&src=ucs&utm_v=2 [02.12.2017].

³⁷⁵ *Chcą wygonić religię ze szkół!!!*, 01.04.2017, <http://www.fronda.pl/a/chca-wygonic-religie-ze-szkol,90360.html> [12.05.2018]; F. Kucharczak, *Zakraplanie mózgu*, 04.05.2017, <http://gosc.pl/doc/3860720.Zakraplaniemozgu> [12.04.2018].

ZAKOŃCZENIE

Wolność sumienia i wyznania jest niewątpliwie jednym z najważniejszych praw przysługujących jednostkom ludzkim. Akceptacja wskazanych wolności stanowi o realizacji „jednej z najbardziej podstawowych zasad państwa prawa respektującego i urzeczywistniającego przyrodzoną i niezbywalną godność człowieka. [...] Waga tych zagadnień wydaje się szczególna, a doświadczenie dziejów ludzkości potwierdza ich fundamentalny charakter”¹.

Jak wykazałam w powyższych rozważaniach obecny kształt i zawartość tego, co kryje się pod terminem „wolności sumienia i wyznania”, jest wynikiem długiego procesu ewolucji różnych koncepcji filozoficznych, teologicznych i prawnych.

Proces dojrzewania do współczesnego pojmowania i akceptacji wolności światopoglądowej, szczególnie w naszym kraju, obfitował w wiele dramatycznych wydarzeń. Pomimo tego, że przynosiły one wiele cierpień, nie można uniknąć konstatacji, że były katalizatorem rozważań na temat praw człowieka a zatem także prawa do wolności w sferze przekonań.

Ewolucja pojęcia wolności sumienia i wyznania dokonywała się w splotcie zagadnień politycznych i wyznaniowych. Analiza stosunku władz świeckich i kościelnych do zagadnienia wolności światopoglądowej pozwalała na uznanie, że ewolucja tej wolności była wynikiem bądź rywalizacji, bądź współdziałania ośrodków władzy świeckiej i duchownej.

---

¹ *O wolność słowa i religii. Praktyka i teoria*, red. F. Longchamps de Berier, K. Szczucki, Warszawa 2016, słowo wstępne.

We wczesnym okresie istnienia chrześcijaństwa konieczność okrzepnięcia struktur Kościoła wymagała zachowania troski o „czystość” wiary. Stąd obecność w doktrynie i akceptacja w praktyce poglądów uzasadniających zwalczanie odłamów religii chrześcijańskiej. Uważano je za błędne i niosące zagrożenie dla spójności Kościoła. Oczywiście jest, że w takich warunkach nie poświęcano zbyt wiele uwagi rozważaniom na temat akceptacji koncepcji wolności przekonań.

Po zdobyciu przez Kościół silnej pozycji, związanej z uzyskaniem statusu religii panującej w latach dziewięćdziesiątych IV w. n.e., co wynikało z taktyki politycznej władców Rzymu, kwestia wolności wyznania zeszła na plan dalszy. Religia powiązana z władzami świeckimi stała się narzędziem konsolidacji państwa. Z tego powodu jakiegokolwiek odstępstwa czy negacja zastanego porządku, traktowano bezwzględnie wrogo i zwalczano z pełną zaciekłością, angażując do tego procesu aparat państwa. Znamienne jest, że szczególną wrogość kierowano wobec odstępców od wiary chrześcijańskiej, pozostawiając pewien zakres swobody np. wyznawcom judaizmu. Swoboda ta miała miejsce w odseparowanych kręgach i miejscach, jednakże istniała. Należy zwrócić uwagę, że zwalczanie odstępstw od własnej wiary nie było wyłączną domeną chrześcijaństwa. Dokładnie takie same działania miały miejsce w powstałych w wyniku różnych odłamów reformacji związkach wyznaniowych czy kościołach.

Pierwotnie wzajemne stosunki władzy świeckiej i duchownej oparte były na modelu powiązania. W tym modelu, panującym w zasadzie do czasów późnego Oświecenia, obie te władze wspierały się i współdziałały w osiągnięciu swoich celów. Generalnie instytucje władzy państwowej nie charakteryzowały się neutralnością światopoglądową. W modelu powiązania religie inne niż panująca były albo zwalczane, albo jedynie tolerowane. Niejednokrotnie model ten prowadził do powstania państw wyznaniowych. Wspomniana powyżej zmiana stosunku do innych religii miała miejsce po okresie reformacji. Nowe odłamy religijne okazały się na tyle silne, by w drodze wymuszonej emigracji czy często zbrojnej walki stworzyć sobie przestrzeń do egzystencji. Właśnie w okresie wojen religijnych powstały zręby koncepcji prawa do wolności religijnej, początkowo rozumianej jako prawo do wolności religijnej, ale dla wyznawców danego wyznania w obrębie pewnego władztwa terytorialnego (tak należy rozumieć zasadę *cuius regio eius religio*).

Dopiero rozwój wolnomyślicielstwa w epoce Oświecenia dał asumpt do tworzenia koncepcji wolności wyznania we współczesnym rozumieniu. To dorobek rewolucji francuskiej i epoki napoleońskiej przyniósł zmiany.

W pełni poszanowanie dla wolności wyznania i religii nastąpiło dopiero po II wojnie światowej. Wówczas to dorobek społeczności międzynarodowej przyniósł efekt w postaci aktów prawa międzynarodowego, które albo bezpośrednio albo w formie wzorca pożądaných standardów stały się katalizatorem rozwoju gwarancji wolności sumienia i religii.

W przypadku prawa polskiego ewolucja pojmowania wolności wyznania i religii odzwierciedlała zmiany ideologii stanowiącej podstawę ugrupowań sprawujących władzę. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku ustawodawstwo polskie, tworzone w żmudnym procesie unifikacji prawa, dało podstawy do stwierdzenia, że zapewniono, przynajmniej formalnie podstawy do stwierdzenia, że w Państwie Polskim funkcjonuje wolność sumienia i wyznania. Oczywiście uwarunkowania polityczne, społeczne i wyznaniowe odcisnęły ślad na kształcie rozwiązań prawnych. Z formalnego punktu widzenia jednak, zapewniono instrumenty gwarantujące w dużej mierze realizację wolności sumienia i wyznania. Oczywiście pewną uprzywilejowaną pozycję zajął katolicyzm, jednak odbywało się to głównie w drodze praktyki stosowania prawa.

W latach 1945–1989 ustawodawstwo państwowe w naszym kraju zapewniło formalnie jeszcze większe poszanowanie dla osób wyznających różne wyznania czy zwolenników poglądów areligijnych. Praktyka stosowania prawa motywowana podstawami ideologicznymi państwa, wrogimi wobec religii, dokonywała jednak interpretacji prowadzącej ku utrudnianiu i zwalczaniu światopoglądów religijnych.

Odzyskanie przez Polskę suwerenności w 1989 roku spowodowało powrót do „normalności”. Aktualne ustawodawstwo polskie gwarantuje poszanowanie wolności sumienia i wyznania. Znaczną rolę w tym odgrywa oddziaływanie prawa międzynarodowego, które stanowi nie tylko wzorzec, do którego powinny zostać dostosowane normy prawa krajowego, ale też w przypadku prawa unijnego stwarza wzmocnione gwarancje ochrony uprawnień wynikających z wolności sumienia i wyznania, także osób małoletnich.

Zgodzić należy się z poglądem, iż w polskich uwarunkowaniach kulturowych dziecku przysługuje wolność religijna wynikająca z faktu bycia jednostką ludzką i przyrodzonej godności, jednakże prymat w tej sferze aktywności dziecka przysługuje woli rodziców.

Mając powyższe na uwadze, celem niniejszej publikacji jest próba potwierdzenia następujących hipotez, iż:

1) wolność małoletniego (dziecka) była wartością dostrzeganą i akceptowaną w systemach prawa świeckiego, w szczególności obowiązujących,

w poszczególnych granicach chronologicznych, na terytorium Polski oraz w prawie kanonicznym Kościoła katolickiego w latach 1918–2015. Przy czym w tym ostatnim to rodzice ten zakres małoletniego mieli kreować np. zanosząc go w wieku niemowlęcym do Kościoła w celu przyjęcia chrztu, a później Komunii Świętej. Przed wojną było podobnie u mniejszości narodowościowych i religijnych.

2) Sposób określenia, zawartość i granice wolności małoletniego w zakresie swobody wyboru przekonań był i jest procesem dynamicznym, podlegającym w ciągu wieków ewolucji wynikającej ze zmian w postrzeganiu roli, pozycji dziecka a także poziomu akceptacji praw człowieka *in genere*, procesów socjologicznych zachodzących w danej społeczności, a także z uwagi na aksjologiczne podstawy polityki państwa.

3) W Polsce został wypracowany w ciągu 100 lat system prawnych instytucji gwarantujących w sposób bezpośredni i pośredni realizację wolności sumienia i wyznania osób małoletnich. System ten pełnił dawniej i pełni obecnie swoją rolę w sposób wystarczająco skuteczny.

Rozważania dotyczące znaczenia, kształtu i funkcjonowania mechanizmów gwarancji i ochrony wolności sumienia i wyznania osób małoletnich są w znacznie większym stopniu dostrzegane i analizowane przez środowisko prawników, aniżeli przez samych beneficjentów w postaci małoletnich.

Moim zdaniem, weryfikacja czy wprowadzanie rozwiązań odpowiadającym interesom i oczekiwaniom tak samych małoletnich, jak również ustawodawcy i podmiotów stosujących prawo jest zasadna. Należy bowiem mieć na uwadze okoliczność, że wolność małoletnich w badanym przeze mnie czasookresie stanowi pole przenikania się woli ustawodawcy państwowego, interesów kościołów i innych związków wyznaniowych, woli rodziców i opiekunów prawnych oraz oczekiwań samych małoletnich.

Analiza postrzegania wolności sumienia i wyznania małoletnich pozwala na wyprowadzenie następujących wniosków:

Po pierwsze, abstrahując od podstaw filozoficznych można przyjąć, że współczesne prawo polskie akceptuje dla osoby małoletniej swobody w sferze światopoglądowej. Przy czym prawo to nie jest absolutne, niczym nieograniczone. Ogranicza je szereg czynników. Po pierwsze regulacje prawne dotyczące każdej jednostki ludzkiej, a więc prawa religijne innych osób w Polsce oraz inne niż religijne prawa innych osób (prawo do życia, zdrowia itd.). Po drugie, z uwagi na uwarunkowania fizyczne i psychiczne małoletniego, jego swoboda w realizacji wolności sumienia i wyznania jest limitowana zakresem i treścią władzy rodzicielskiej oraz sposobem jej

wykonywania. Każdemu rodzicowi Konstytucja polska z 2 kwietnia 1997 r., w art. 53 ust. 3 gwarantuje prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem. Treść tego przepisu jest następstwem przekonania o konieczności kształtowania i kierowania małoletnim jako osobą niedoświadczoną i narażoną na potencjalnie niekorzystne dla niego wpływy innych osób. Także religijne, a może przede wszystkim religijne wpływy.

Po drugie wskazać należy na zapewnienie osobom małoletnim prawa swobody praktykowania wybranego wyznania. W tym wolność wyznania małoletnich wiąże się nierozłącznie z wolnością wyznania i sumienia w znaczeniu kolektywnym. Przy czym w polskim systemie prawnym należy uwzględniać wolę małoletniego w procesie jego religijnego wychowania przez rodziców lub opiekunów i w praktyce polskiej granicą tą jest wiek trzynastu lat, a czasami wyższy, np. do uczęszczania na naukę religii w szkole publicznej.

Po trzecie, formalnie akceptowana wolność sumienia i wyznania osoby małoletniej może być skutecznie realizowana tylko w przypadku zapewnienia instrumentów prawnych gwarantujących ochronę takiej osoby przed jej naruszeniem.

Po czwarte, należy zwrócić uwagę, że ochrona praw religijnych małoletniego czytelniejsza jest w zakresie tradycyjnych kultów religijnych (katolicyzm, prawosławie, protestantyzm), ale gorzej jest już z ochroną wolności sumienia i wyznania małoletniego w szerokim znaczeniu, obejmując ochroną także przekonania światopoglądowych kultów egzotycznych, tzw. nowych ruchów religijnych czy sekt albo o niereligijnej aksjologii. W tym przypadku rodzice mają więcej do powiedzenia, a małoletni ma mniejszą swobodę wyboru.

Analizując stan prawny w badanych okresach historycznych, należy zgodzić się z założeniem, że w okresie II Rzeczypospolitej oraz PRL dochodziło do naruszeń wolności wyznania w znaczeniu kolektywnym, co niewątpliwie wpływało także na wolność indywidualną. Ograniczenia te wynikały z odziedziczonego jeszcze po okresie zaborczym zróżnicowanego położenia prawnego samych związków wyznaniowych w świetle przepisów prawa (podział na kościoły i związki wyznaniowe prawnie uznane i prawnie nieuznane, a te ostatnie na tolerowane i nietolerowane), a w okresie PRL z intencjonalnego utrudniania działalności religijnej przez komunistyczne organy państwa, szczególnie ograniczania działalności Kościoła katolickiego. Należy zwrócić jednocześnie uwagę na deklarowaną i zawartą w aktach rangi

konstytucyjnej w obu okresach wolność sumienia i wyznania. Ograniczenie wolności dokonywało się poprzez akty stosowania prawa, np. okólnik Bartla i inne. Z przeprowadzonych badań wynika, że po przełomie ustrojowym w 1989 roku i odzyskaniu suwerenności, nie zachodzą obecnie przesłanki do uznania, że działalność kościołów i innych związków wyznaniowych, respektujących niezbędne ograniczenia dotyczące głoszonych poglądów czy sposobów prowadzenia obrzędów, napotyka na ograniczenia poza merytoryczne. Istotnym wzmocnieniem gwarancji respektowania wolności wyznania i sumienia jest wynikająca z przynależności od 2004 roku państwa polskiego do struktur unijnych podległość jurysdykcji trybunałów europejskich.

Przeprowadzone badania pozwoliły szczegółowo zweryfikować hipotezy przyjęte w pracy. Należy uznać, iż wolność sumienia i wyznania małoletnich nie w każdej epoce historycznej była wartością dostrzeganą i akceptowaną. Ewolucja norm prawnych wskazuje, że dopiero niedawno osiągnięto stan prawny, który w znaczącym stopniu uznaje te wolności.

Ponadto uznać należy, że w praktyce wolności sumienia małoletnich są przynajmniej w realiach polskich głównie zagadnieniem o znaczeniu naukowym, teoretycznym. Czynniki sprzyjające takiemu stanowi rzeczy to jak się wydaje pewna bierność beneficjentów wolności czy ich opiekunów prawnych, wynikająca z przyczyn takich, jak wpływ kontroli społecznej, niski stopień uciążliwości w przypadku naruszeń wolności czy wreszcie niskie pozycjonowanie kwestii związanych z wyznaniem w hierarchii ważności w życiu codziennym.

W podsumowaniu przeprowadzonych badań podkreślić należy, że z uwagi na obszerność tematu, pewne szczegółowe zagadnienia dotyczące badanego problemu zostały jedynie zasygnalizowane, co otwiera pole do prowadzenia dalszych badań w tym temacie. Biorąc pod uwagę obecną sytuację międzynarodową, związaną z migracją obcej kulturowo ludności na terenie Europy, można pokusić się o stwierdzenie, że kwestia zagwarantowania wolności sumienia i wyznania w najbliższym czasie może stać się niezwykle istotna. Może się tak zdarzyć, że w przyszłości „sprawa Lautsi” może mieć również miejsce w Polsce.

BIBLIOGRAFIA¹

I. Źródła prawa

1. Polskie akty prawne

1.1. Konstytucje

Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. RP. z 1921 r. Nr 44, poz. 267).

Ustawa zmieniająca i uzupełniająca Konstytucję Rzeczypospolitej z 17 marca 1921 roku (Dz. U. RP. z 1926 r., Nr 78, poz. 442).

Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku (Dz. U. RP. z 1935 r. Nr 30, poz. 227).

Ustawa Konstytucyjna o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 19 lutego 1947 roku (Dz. U. z 1947 r. nr 18, poz. 71).

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 roku (Dz. U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232 ze zm).

Ustawa konstytucyjna z 17 października 1992 roku o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym (Dz. U. z 1992 r. Nr 84, poz. 426).

---

¹ W bibliografii przyjęto następującą metodę ułożenia: źródła oraz zbiory orzecznictwa w danej grupie uporządkowano chronologicznie natomiast opracowania i strony internetowe alfabetycznie.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483).

1.2. Międzynarodowe akty prawne

Traktat między Głównymi Mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku (Dz. U. z 1920 r. Nr 110, poz. 728).

Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku (Dz. U. z 1921 r. Nr 49, poz. 300).

Umowa pomiędzy Polską a Wolnym Miastem Gdańskiem zawarta w Warszawie w dniu 24 października 1921 r. (Dz.U. z 1922 r. Nr 16, poz. 139).

Traktat polsko-niemiecki dotyczący Górnego Śląska z dnia 15 maja 1922 roku (Dz. U. z 1922 r. Nr 44, poz. 371).

Deklaracja Genewska przyjęta dnia 26 września 1924 roku, https://www.unicef.pl/content/download/11454/94626/file/Microsoft_Word_-_Deklaracja_Genewska.pdf [17.11.2015].

Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 roku (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 roku, Dz. U. RP. z 1925 r. Nr 72, poz. 501).

Manifest PKWN, 22 lipca 1944 roku, w: *Źródła do dziejów Polski w XIX i XX wieku. Lata 1939–1945*, t. 4, cz. 2, red. A. Kosecki [i in.], Pułtusk 2000, s. 315–316.

Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych (Dz. U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90).

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka przyjęta w dniu 10 grudnia 1948 roku, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> [10.10.2014].

Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 listopada 1950 roku (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).

IV Konwencja Genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny (Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171).

- Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 roku (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169).
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 roku (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).
- Ustawa ratyfikująca Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych z 3 marca 1977 roku (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169).
- Amerykańska Konwencja Praw Człowieka, uchwalona dnia 22 listopada 1969 roku, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1969a-c0.html> [13.12.2014].
- Europejska konwencja o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących pieczy nad dzieckiem oraz o przywracaniu pieczy nad dzieckiem, sporządzona w Luksemburgu dnia 20 maja 1980 roku (Dz. U. z 1996 r. Nr 31, poz. 134).
- Konwencja dotycząca cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę, sporządzona w Hadze dnia 25 października 1980 roku (Dz. U. z 1995 r. Nr 108, poz. 528).
- Afrykańska Karta Praw i Dobrobytu Dziecka podpisana 24 września 1990 roku, African Charter on the Rights and Welfare of the Child OAU Doc. CAB/LEG/24.9/49 (1990), <http://www.achpr.org/instruments/child/> [21.09.2016].
- Karta Nowej Europy z 21 listopada 1990 roku, <http://www.osce.org/mc/39516?download=true> [25.08.2016].
- Paryska Karta Nowej Europy, 21 XI 1990, „Biuletyn Informacyjny – Kancelaria Sejmu. Biuro Stosunków Międzyparlamentarnych”, 1991, z. 7.
- Europejska Konwencja o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących pieczy nad dzieckiem oraz o przywracaniu pieczy nad dzieckiem (Dz. U. z 1996 r. Nr 31 poz. 134).
- Europejska Konwencja o wykonywaniu praw dzieci, sporządzona w Strasburgu dnia 25 stycznia 1996 roku (Dz. U. z 2000 r. Nr 107, poz. 1128).
- Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Godności Istoty Ludzkiej wobec Zastosowań Biologii i Medycyny: Konwencja o Prawach Człowieka

i Biomedycynie ogłoszona przez Radę Europy w dniu 4 kwietnia 1997 roku, tekst za http://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/ET-S164Polish.pdf [16.12.2016].

Konwencja dotycząca zakazu i natychmiastowych działań na rzecz eliminowania najgorszych form pracy dzieci, przyjęta w Genewie dnia 17 czerwca 1999 roku (Dz. U. z 2004 r. Nr 139, poz. 1474).

Konwencja w sprawie kontaktów z dziećmi, sporządzona w Strasburgu w dniu 15 maja 2003 roku, ratyfikowana na mocy ustawy z dnia 23 kwietnia 2009 r. o ratyfikacji Konwencji w sprawie kontaktów z dziećmi, sporządzonej w Strasburgu w dniu 15 maja 2003 roku (Dz. U. z 2009 r. Nr 68, poz. 576).

Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, sporządzony w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 roku (Dz. U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569).

Karta Praw i Podstawowych Unii Europejskiej (2010/C 83/02). PL. 30.3.2010. (Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, C 83/389).

Ustawa z dnia 6 lutego 2015 r. o ratyfikacji Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzonej w Stambule dnia 11 maja 2011 r. (Dz. U. z 2015 r., poz. 398).

1.3. Ustawy i dekrety

Volumina legum, t. 2 (1550–1609), Petersburg 1859.

Powszechne Prawo Krajowe dla Państw Pruskich z 1794 roku, <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=77799> [10.08.2015].

Kodeks Karzący Królestwa Polskiego z 1818 roku, <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=210> [10.02.2016].

Swod zakonow Cesarstwa rosyjskiego, obowiązujący od 1 stycznia 1825 roku w Imperium Rosyjskim zbiór mający charakter kodyfikacji.

Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego, z dnia 1 czerwca 1825 roku, Dz. Proku K.P. Tom X, Nr 41, http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/78267/PAd_16854.pdf [13.02.2016].

Kodeks kar głównych i poprawczych z 1847 roku, <http://pbc.biaman.pl/dlibra/docmetadata?id=4524&from=publication> [18.02.2016].

- Pruski dekret królewski z 23 lipca 1847 r. o stosunkach Żydów, <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/pageview/780344> [10.09.2015].
- Ustawa z dnia 25 maja 1868 roku o stosunku Kościoła do szkoły (Dz. U.P. 1868, nr 48).
- Ustawa z dnia 25 maja 1868 roku o międzywyznaniowych stosunkach obywateli państwa (Dz. U.P, nr 49).
- Ustawa z dnia 14 maja 1869 r. ustanawiająca zasady nauczania w szkołach ludowych (Dz. U.P, nr 62).
- Dekret Naczelnika Państwa z dnia 7 lutego 1919 roku o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich (Dziennik Praw 1919 roku, nr 14, poz. 175).
- Ustawa z dnia 31 marca 1931 roku o wygaśnięciu mocy prawnej przepisów wyjątkowych, związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą lub religią obywateli Rzeczypospolitej (Dz. U. z 1931 r. Nr 31, poz. 214).
- Ustawa z dnia 11 marca 1932 roku o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych (Dz. U. z 1932 roku, nr 33, poz. 343).
- Ustawa z dnia 11 marca 1932 roku o ustroju szkolnictwa (Dz. U. RP. z 1932 r. Nr 38, poz. 389).
- Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 roku o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. RP. z 1936 r. Nr 30, poz. 241).
- Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 roku o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1936 r. Nr 30, poz. 240).
- Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 roku o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1936 r. Nr 88, poz. 613).
- Dekret Prezydenta z dnia 18 listopada 1938 roku o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dz. U. RP. z 1938 r. Nr 88, poz. 597).
- Projekt prawa o stosunkach rodziców i dzieci wraz z przepisami o zdolności do działań prawnych, 1938, „Komisja Kodyfikacyjna. Podkomisja

- Prawa o stosunkach pokrewieństwa i opieki”, 1938, z. 2, <http://www.bibliotekacy-frowa.pl/dlibra/plain-content?id=40699> [1.10.2015].
- Dekret z dnia 29 sierpnia 1945 roku Prawo osobowe (Dz. U. z 1945 r. Nr 40, poz. 223).
- Dekret z dnia 25 września 1945 roku Prawo małżeńskie (Dz. U. z 1945 r. Nr 48, poz. 270).
- Dekret z dnia 25 września 1945 roku Prawo o aktach stanu cywilnego (Dz. U. z 1945 r. Nr 48, poz. 272).
- Dekret z dnia 16 października 1945 roku o stosunku państwa do Kościoła Metodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1945 r. Nr 46, poz. 259).
- Dekret z dnia 16 listopada 1945 roku o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa (Dz. U. z 1945 r. Nr 53, poz. 300).
- Dekret z dnia 22 stycznia 1946 roku Prawo rodzinne (Dz. U. z 1946 r. Nr 6, poz. 52).
- Dekret z dnia 14 maja 1946 roku Prawo opiekuńcze (Dz. U. z 1946 r. Nr 20, poz. 135).
- Dekret z dnia 29 maja 1946 roku – Prawo małżeńskie majątkowe (Dz. U. z 1946 r. Nr 31, poz. 196).
- Dekret z dnia 13 czerwca 1946 roku o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa (Dz. U. z 1946 r. Nr 30, poz. 192).
- Dekret z dnia 19 września 1946 roku w sprawie zmiany dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 roku o stosunku państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1946 r. Nr 52, poz. 272).
- Dekret z dnia 8 października 1946 roku – Prawo spadkowe (Dz. U. z 1946 r. Nr 60, poz. 328).
- Dekret z dnia 11 października 1946 roku – Prawo rzeczowe (Dz. U. z 1946 r. Nr 57, poz. 319).
- Dekret z dnia 11 października 1946 roku – Prawo o księgach wieczystych (Dz. U. z 1946 r. Nr 57, poz. 320).
- Dekret z dnia 12 listopada 1946 roku – Przepisy ogólne prawa cywilnego (Dz. U. z 1946 r. Nr 67, poz. 369).

- Dekret z dnia 5 września 1947 roku o uregulowaniu położenia prawnego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej, Kościoła Mariawickiego i Kościoła Starokatolickiego (Dz. U. z 1947 r. Nr 59, poz. 316).
- Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 roku o ochronie wolności sumienia i wyznania (Dz. U. z 1949 r. Nr 45, poz. 334).
- Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 roku o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach (Dz. U. z 1949 r. Nr 45, poz. 335).
- Ustawa z dnia 27 czerwca 1950 roku – Kodeks rodzinny (Dz. U. z 1950 r. Nr 34, poz. 308).
- Ustawa z dnia 15 lipca 1961 roku o rozwoju systemu oświaty i wychowania (Dz. U. z 1961 r. Nr 32, poz. 160).
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59 ze zm.).
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 roku – Kodeks cywilny (Dz. U. z 1964 r. Nr 16, poz. 93 ze zm.).
- Ustawa z dnia 20 maja 1971 roku Kodeks wykroczeń (Dz. U. z 1971 r. Nr 12, poz. 114 ze zm.).
- Ustawa z dnia 26 czerwca 1976 roku Kodeks Pracy (Dz. U. z 1974 r. Nr 24, poz. 141 ze zm.).
- Ustawa z dnia 26 października 1982 roku o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz. U. z 1982 r. Nr 35, poz. 228 ze zm.).
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. z 1989 r. Nr 29, poz. 155 ze zm.).
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 roku o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. z 1989 r. Nr 29, poz. 154 ze zm.).
- Ustawa z dnia 4 lipca 1991 roku o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dz. U. z 1991 r. Nr 66, poz. 287).
- Ustawa z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty (Dz. U. z 1991 r. Nr 95, poz. 425 ze zm.).
- Ustawa z dnia 13 maja 1994 roku o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1994 r. Nr 73, poz. 323).

- Ustawa z dnia 13 maja 1994 roku o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1994 r. Nr 73, poz. 324).
- Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 roku o stosunku Państwa do Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1995 r. Nr 97, poz. 481).
- Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 roku o stosunku Państwa do Kościoła Chrześcijan Baptystów w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1995 r. Nr 97, poz. 480).
- Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 roku o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1995 r. Nr 97, poz. 479).
- Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 roku o stosunku Państwa do Kościoła Polskokatolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1995 r. Nr 97, poz. 482).
- Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 roku o zawodzie lekarza (Dz. U. z 1997 r. Nr 28, poz. 152 ze zm.).
- Ustawa z dnia 20 lutego 1997 roku o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1997 r. Nr 41, poz. 251).
- Ustawa z dnia 20 lutego 1997 roku o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1997 r. Nr 41, poz. 252).
- Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1997 r. Nr 41, poz. 253).
- Ustawa z dnia 20 lutego 1997 roku o stosunku Państwa do Kościoła Zielonoświątkowego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1997 r. Nr 41, poz. 254).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku – Kodeks karny (Dz. U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 ze zm.).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks karny wykonawczy (Dz. U. z 1997 r. Nr 90, poz. 557 ze zm.).
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 roku o ochronie danych osobowych (Dz. U. z 1997 r. Nr 133, poz. 883).

Ustawa z dnia 6 stycznia 2000 roku o Rzeczniku Praw Dziecka (Dz. U. z 2000 r. Nr 6, poz. 69 ze zm.).

Ustawa z dnia 6 listopada 2008 roku o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (Dz. U. z 2009 r. Nr 52, poz. 41).

Ustawa z dnia 20 stycznia 2021 r. o zmianie zakresu obowiązywania Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzonej w Stambule dnia 11 maja 2011 roku (Dz. U. z 2021 r., poz. 149).

1.4. Rozporządzenia

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 marca 1927 roku w sprawie utworzenia gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze powiatów: białostockiego, bielskiego i sokólskiego województwa białostockiego (Dz. U. z 1927 r. Nr 23, poz. 175).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 marca 1928 roku o stosunku Państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchji duchownej (Dz. U RP. z 1928 r. Nr 38, poz. 363).

Rozporządzenie Prezydenta z dnia 11 lipca 1932 roku – Kodeks karny (Dz. U. z 1932 r. Nr 60, poz. 571).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 października 1925 roku w sprawie utworzenia gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze województw: wołyńskiego, poleskiego, nowogródzkiego, powiatów: grodzieńskiego, wołkowyskiego i gmin: białowieskiej, masiewskiej i suchopolskiej powiatu bielskiego województwa białostockiego oraz okręgu administracyjnego wileńskiego (Dz. U. z 1925 r. Nr 114, poz. 807).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 grudnia 1936 roku o uznaniu Zasadniczego Prawa Wewnętrzznego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1936 r. Nr 94, poz. 659).

Rozporządzenie MWRiOP z dnia 22 lutego 1923 roku, w sprawie nauki w szkołach powszechnych, do których uczęszcza młodz. Wyzn. Mojsze-szowego (Dz. Urz. MWRiOP z 1923 roku, Nr 4, poz. 27).

Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 9 grudnia 1926 roku o nauce szkolnej religji katolickiej (Dz. U. z 1927 r. Nr 1, poz. 9).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 roku o uznaniu Statutu Wewnętrzznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dz. U. RP. z 1938 r. Nr 103, poz. 679).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 roku w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach (Dz. U. z 1992 r. Nr 36, poz. 155).

Rozporządzenie Ministrów Pracy i Polityki Socjalnej oraz Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 1999 roku w sprawie zwolnień od pracy lub nauki osób należących do kościołów i innych związków wyznaniowych w celu obchodzenia świąt religijnych nie będących dniami ustawowo wolnymi od pracy (Dz. U. z 1999 r. Nr 26, poz. 23).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 czerwca 1999 roku zmieniające Rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych (Dz. U. z 1999 r. Nr 67, poz. 753).

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 września 2001 roku w sprawie szczegółowych zasad uczestniczenia w lekcjach religii i praktykach religijnych, korzystania z posług religijnych i organizacji pracy duszpasterskiej w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich (Dz. U. z 2001 r. Nr 106, poz. 1157).

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 roku w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz. U. z 2003 r. Nr 159, poz. 1546).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 25 marca 2014 roku zmieniające Rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (Dz. U. z 2014 r., poz. 478).

Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 kwietnia 2016 roku – Regulamin wewnętrznego urzędowania powszechnych jednostek organizacyjnych prokuratury (Dz. U. z 2016 r., poz. 508).

1.5. Zarządzenia

Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 8 września 1956 roku w sprawie nauczania religii w szkołach (Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1956 roku, nr 9, poz. 112).

- Zarządzenie Ministra Oświaty z 7 grudnia 1956 roku (nr SO 7-6858-56) w sprawie udziału nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych w posiedzeniach rad pedagogicznych (Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1956 roku, nr 16, poz. 155).
- Zarządzenie Ministra Oświaty z 8 grudnia 1956 roku w sprawie nauczania religii w szkołach (Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1956 roku, nr 16, poz. 156).
- Zarządzenie Ministra Oświaty z 27 marca 1957 roku w sprawie zmiany regulaminu klasyfikowania i promowania uczniów (Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1957 roku, nr 5, poz. 49).
- Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 4 sierpnia 1958 roku, w sprawie nauczycieli religii (Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1958 roku, nr 9, poz. 121).
- Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 roku w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych (Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1961 roku, nr 10, poz. 124).
- Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 23 października 1981 roku w sprawie umożliwienia dzieciom i młodzieży szkolnej uczestnictwa w katechezie parafialnej (Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty i Wychowania z 1981 roku, nr 10, poz. 76).

1.6. Okólniki

- Okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do kuratorów Okręgów Szkolnych, Śląskiego Urzędu Wojewódzkiego i Liceum Krzemienieckiego w sprawie poświadczeń z religii wyznań niekatolickich dla kandydatów do egzaminu dojrzałości w gimnazjach lub do dyplomu na nauczyciela szkół powszechnych (Dz. U. MWRiOP z 1928 roku nr 12, poz. 199).
- Okólnik MWRiOP do Kuratorów Okręgów Szkolnych i Liceum Krzemienieckiego w sprawie nauki religii wyznań niekatolickich w szkołach średnich ogólnokształcących, seminariach nauczycielskich i szkołach średnich zawodowych (Dz. Urz. MWRiOP z 1928 r. Nr 12, poz. 196).
- Okólnik MWRiOP do Kuratorów Okręgów Szkolnych w sprawie niezmuszania w szkołach średnich młodzieży wyznania mojżeszowego do pracy piśmiennej w soboty (Dz. Urz. MWRiOP z 1925 r. Nr 20, poz. 218).

Okólnik MWRiOP do kuratorów Okręgów Szkolnych w sprawie nauki religii w publicznych szkołach powszechnych (Dz. Urz. MWRiOP z 1927 r. Nr 2, poz. 32).

Okólnik z dnia 11 grudnia 1956 roku w sprawie wykonania zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 8 grudnia 1956 roku o nauczaniu religii w szkołach (Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1956 r. Nr 16, poz. 157).

Okólnik Nr 26 Ministra Oświaty z dnia 4 sierpnia 1958 w sprawie przestrzegania świeckości szkoły (Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1958 r. Nr 09, poz. 121).

Okólnik z 14 kwietnia 1959 roku w sprawie szkół i klas bez nauczania religii (Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty z 1959 r. Nr 3, poz. 39).

Uchwała Sejmu z dnia 20 lutego 1919 roku o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa (Dz. P.P.P. z 1919 r. Nr 19, poz. 226).

Uchwała Prezydium Rządu w sprawie opracowania nowych kodeksów Polski Ludowej (M.P. z 1950 r. Nr A-106, poz. 1339).

1.7. Programy nauczania

Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. Religia rzymskokatolicka, Warszawa 1920, <http://pbc.up.krakow.pl/dlibra/plain-content?id=5135> [15.08.2015].

Program gimnazjum państwowego. Religia rzymskokatolicka (Dla gimnazjum niższego i wyższego), Lwów – Warszawa 1921.

Program nauki w państwowych seminariach nauczycielskich (Religia rzymskokatolicka), Warszawa 1921.

Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia. Religia rzymskokatolicka (projekt), Lwów 1933.

Program nauki w gimnazjach państwowych. Religia rzymskokatolicka (projekt), Lwów 1933.

Program nauki religii rzymskokatolickiej w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia z polskim językiem nauczania, Warszawa – Lwów 1935.

Program nauki religii rzymskokatolickiej w gimnazjach państwowych ogólnokształcących z polskim językiem nauczania, Warszawa – Lwów 1935.

Program nauki w państwowym liceum ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. Religia rzymskokatolicka, Lwów 1938.

Program nauki w liceach zawodowych. Religia rzymskokatolicka, Lwów 1938.

Program nauki w gimnazjach zawodowych. Religia rzymskokatolicka, Lwów 1938.

Program nauki religii rzymskokatolickiej w szkołach dokształcających zawodowych, Lwów 1938.

Ramowy program katechizacji w zakresie szkoły podstawowej (I–VIII), w: *Materiały pomocnicze do nauczania religii. Szkoła podstawowa*, Wrocław 1991, s. 17–28.

Ramowy program katechizacji w zakresie szkoły średniej (I–IV), w: *Materiały pomocnicze do nauczania religii. Szkoła średnia*, Wrocław 1991, s. 5–17.

2. Akty prawne innych państw

2.1. Konstytucje i ustawy

Codex Theodosianus 15 II 438, <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/liber16.htm#10> [10.08.2016].

Constitutio Criminalis Carolina przyjęta w 1532 roku, https://login.gmg.biz/earchivmanagement/projektdaten/earchiv/Media/1532_peinliche_halsgerichtsordnung.pdf [20.09.2015].

Ustawa konstytucyjna Pensylwanii przyjęta w Chester dnia 7 XII 1682, <http://www.phmc.state.pa.us/portal/communities/documents/1681-1776/great-law.html> [17.07.2015].

Constitutio Criminalis Theresiana, nadany w 1768 roku krajom austriackim przez cesarzową Marię Teresę, <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=14430&from=pubindex&dirids=1&lp=1334> [25.09.2015].

Karta Praw Wirginii z 12 czerwca 1776 roku, w: *Prawa i obowiązki obywateli. Wybór źródeł*, red. Z. Kędzia, Wrocław 1978, s. 29–30.

Konstytucja New Jersey przyjęta dnia 2 VII 1776, http://avalon.law.yale.edu/18th_century/nj15.asp#1 [18.07.2015].

Kodeks Toskański przyjęty w 1786 roku, tekst dostępny na stronie http://www.archive.org/stream/leopoldina49kais/leopoldina49kais_djvu.txt [27.09.2015].

- Kodeks karny Józefa II obowiązujący od 1787 roku, https://archive.org/details/bub_gb_ocdXAAAACAAJ [17.09.2015].
- Konstytucja Stanów Zjednoczonych uchwalona w dniu 17 września 1787 roku, http://avalon.law.yale.edu/18th_century/usconst.asp [10.07.2015].
- Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela uchwalona 26 sierpnia 1789 roku, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html> [15.04.2015].
- Code civil z 1804 – Kodeks Napoleona na podstawie art. 69 Konstytucji Księstwa Warszawskiego z dnia 22 lipca 1807 roku (Dziennik Praw z 1807 r., t. I, s. II–XLVIII), <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=4541&from=publication> [15.01.2016].
- Code penal z 1810 roku, <http://www.koeblergerhard.de/Fontes/CodePenal1810.htm> [20.05.2015].
- Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, austriacki kodeks cywilny z 1811, z mocą obowiązującą od 1 maja 1812, JGS (Justizgesetzsammlung) Nr. 946/1811 z dnia 11 czerwca 1811, w: F. Kasperek, M. Zatorski, *Powszechna księga ustaw cywilnych dla wszystkich krajów dziedzicznych niemieckich Monarchji austryjackiej: z późniejszymi odnośniami ustawami i rozporządzeniami*, Cieszyn 1876, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=6631&from=publication> [4.07.2015].
- Konstytucja Królestwa Holandii* [28 III 1814], tłum. A. Głowacki, Warszawa 2003.
- Konstytucja Królestwa Norwegii* [17 V 1814], tłum. J. Osiński, Warszawa 1996.
- Konstytucja Wielkiego Księstwa Luksemburga* [17 X 1868], tłum. S. Sagan, Serzhanova, Rzeszów 2005.
- Kodeks karny Rzeszy Niemieckiej z dnia 15 maja 1871 roku, <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=71376> [3.03.2016].
- Ustawa z dnia 14 maja 1873 roku o wystąpieniu z kościoła i z gmin wyznaniowych żydowskich (Zb. U. prusk. Nr 14, poz. 8127).
- Ustawa Rzeszy z dnia 6 lutego 1875 roku o rejestracji stanu cywilnego i zawieraniu małżeństw (Dz. U. Rzeszy Nr 4, s. 23).
- Niemiecki Kodeks Cywilny z 1896 roku, Deutsches Reichsgesetzblatt, z dnia 18 sierpnia 1896 roku, nr 21, s. 195–603, pol. tłum: K. Styrna-Bartman, E. Tuora-Schwierskott, *Bürgerliches Gesetzbuch Niemiecki Kodeks Cywilny*, Regensburg 2014.

- Rosyjski kodeks karny z 1903 roku (wydanie Ministerstwa Sprawiedliwości, Warszawa 1922), wersja cyfrowa: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/docmetadata?id=50650&from=publication> [13.02.2016].
- Konstytucja Republiki Łotewskiej* [15 II 1922], tłum. P. Kierończyk, Warszawa 2001.
- Konstytucja Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich* [5 XII 1936], http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/ [25.07.2016].
- Konstytucja Irlandii* [1 VII 1937], tłum. S. Grabowska, Warszawa 2006.
- Konstytucja Republiki Islandii* [17 VI 1944], tłum. S. Sagan, Rzeszów 2006.
- Konstytucja Republiki Włoskiej* [27 XII 1947], tłum. Z. Witkowski, Warszawa 2004.
- Konstytucja Republiki Węgierskiej* [18 VIII 1949], tłum. H. Donath, Warszawa 2002.
- Konstytucja Królestwa Danii* [5 VI 1953], tłum. M. Grzybowski, Warszawa 2002.
- Konstytucja Malty* [21 IX 1964], tłum. J. Winczorek, Warszawa 2007.
- Konstytucja Republiki Portugalskiej* [2 IV 1974], tłum. A. Wojtyczek-Bonnand, Warszawa 2000.
- Konstytucja Hiszpanii* [27 XII 1978], tłum. T. Mołdawa, Warszawa 2008.
- Konstytucja Federacyjnej Republiki Brazylii* [5 X 1988], tłum. A. Wojtyczek-Bonnand, Warszawa 2004.
- Konstytucja Republiki Chorwacji* [22 XII 1990], tłum. T.M. Wojcik, M. Pe-tryńska, Warszawa 2007.
- Konstytucja Estonii* [28 VI 1992], tłum. A. Puu, Warszawa 2000.
- Konstytucja Republiki Słowackiej* [1 IX 1992], tłum. K. Skotnicki, Warszawa 2003.
- Konstytucja Republiki Litewskiej* [25 X 1992], tłum. H. Wisner, Warszawa 2006.
- Konstytucja Republiki Czeskiej* [16 XII 1992], tłum. M. Kruk, Warszawa 1994.
- Konstytucja Federacji Rosyjskiej* [12 XII 1993], tłum. A. Kubik, Warszawa 2000.

Konstytucja Republiki Południowej Afryki [4 II 1997], tłum. A. Wojtyczek-Bonnand, K. Wojtyczek, Warszawa 2006.

Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej, [18 IV 1999], tłum. Z. Czeszejko-Sochacki, Warszawa 2000.

Konstytucja Finlandii [11 VI 1999], tłum. S. Sagan, V. Serzhanowa, Rzeszów 2003.

2.2. Inne akty prawne

Children Act, 1908, 8 Edw. 7. ch.67, http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1908/67/pdfs/ukpga_19080067_en.pdf [10.03.2016].

Loi de 15 V 1912 sur la protection de l'enfance, <http://data.decalog.net/enap1/liens/fonds/F10H9.pdf> [20.03.2016].

3. Prawo kanoniczne i dokumenty Kościoła katolickiego

3.1. Prawo powszechne

Leon X, Bulla *Exsurge Domino*, 15 VI 1520 – tłum. pol. *Protestantyzm potępiony przez papieży*, red. M. Broniarek i M. Karas, Sandomierz 2012, s. 27–36.

Leon X, Bulla *Decet Romanum Pontificem*, 3 VI 1521, tłum. pol. *Protestantyzm potępiony przez papieży*, red. M. Broniarek i M. Karas, Sandomierz 2012, s. 37–42.

Paweł VI, Bulla *Cum ex apostolatus officio*, 15 II 1559, http://www.ultramontes.pl/cum_ex_apostolatus_pl.htm [20.11.2016].

Katechizm Rzymski, 1566.

Wykład nauki chrześcijańskiej, 15 VII 1598, ułożony z rozkazu Klemensa VIII papieża przez kardynała Roberta Bellarmina.

Benedykt XIV, Konstytucja *Sollicita ac provida*, 23 VII 1753, [http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1753-07-09_SS_Benedictus_XIV_Sollicita_ac_Provida LT.doc.html](http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1753-07-09_SS_Benedictus_XIV_Sollicita_ac_Provida_LT.doc.html) [7.02.2015].

Pius VI, Breve *Quod aliquantum*, 10 III 1791, [http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1791-03-10_SS_Pius_VI_Quod_Aliquantum IT.doc.html](http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1791-03-10_SS_Pius_VI_Quod_Aliquantum_IT.doc.html) [05.09.2016].

- Charitas*. Encyklika Papieża Piusa VI o Przysiędze Obywatelskiej we Francji, 13 IV 1971, „Pro Fide, Rege et Lege”, 2010, nr 1, s. 90–99.
- Grzegorz XVI, Encyklika *Mirari vos*, 15 VIII 1832, ASS, 4(1868) s. 336–345, <http://www.vatican.va/archive/ass/documents/ASS-04-1868-ocr.pdf> [20.08.2016].
- Pius IX, Przemówienie *Maxima Quidem*, 9 VI 1862, [http://www.documenta-catholicaomnia.eu/04z/z_1862-06-09 SS_Pius_VIII_Maxima_Quidem IT.doc.html](http://www.documenta-catholicaomnia.eu/04z/z_1862-06-09_SS_Pius_VIII_Maxima_Quidem_IT.doc.html) [22.09.2015].
- Pius IX, Encyklika *Quanta cura*, 8 XII 1864, ASS, 3(1867), s. 160–167, <http://www.vatican.va/archive/ass/documents/ASS-03-1867-ocr.pdf> [18.08.2016].
- Leon XIII, Encyklika *Immortale Dei*, 1 XI 1885, ASS, 18(1885), s. 161–180, <http://www.vatican.va/archive/ass/documents/ASS-18-1885-ocr.pdf> [1.09.2016].
- Leon XIII, Konstytucja *Officiorum ac munerum*, 25 I 1897, ASS 30(1897), s. 39–53, <http://www.vatican.va/archive/ass/documents/ASS-30-1897-98-ocr.pdf> [11.10.2016].
- Leon XIII, Encyklika *Libertas*, 20 VI 1888, ASS, 20(1887), s. 593–613, <http://www.vatican.va/archive/ass/documents/ASS-20-1887-ocr.pdf> [10.09.2016].
- Codex Iuris Canonici*, Pii X Pontificis Maximi iussu digestus, Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus 19 V 1917, AAS, 9(1917), II, s. 3–521, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-09-II-1917-ocr.pdf> [20.06.2015].
- Jan XXIII, Encyklika *Pacem in terris*, 11 IV 1963, AAS, 55(1963), s. 257–304, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-55-1963-ocr.pdf> [10.09.2016].
- Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, 21 XI 1964, AAS, 57(1965), s. 5–75, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-57-1965-ocr.pdf> [12.10.2016].
- Sobór Watykański II, Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis*, 28 X 1965, AAS, 58(1966) s. 728–739, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-58-1966-ocr.pdf> [10.09.2016].

- Sobór Watykański II, Konstytucja *Gaudium in spes*, 7 XII 1965, AAS 58(1966), s. 1025–1115, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-58-1966-ocr.pdf> [13.10.2016].
- Sobór Watykański II, Deklaracja *Dignitatis humanae*, 9 XII 1965, AAS, 58(1966), s. 929–946, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-58-1966-ocr.pdf> [01.09.2016].
- Paweł VI, *Orędzie do Sekretarza Generalnego ONZ U'Thanta*, 4 X 1970, w: Paweł VI, *Nauczanie społeczne. Przemówienia i inne dokumenty*, Warszawa 1972.
- Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Directorium Catechisticum Generale*, 11 IV 1971, AAS, 64(1972), s. 97–176, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-64-1972-ocr.pdf> [6.06.2016].
- Kongregacja Nauki Wiary, Deklaracja *Quaestio de abortu*, z 18 listopada 1974, w: *Posoborowe prawodawstwo kościelne*, t. 1, z. 1, red. E. Sztafrowski, Warszawa 1969, s. 181–231.
- Kongregacja Doktryny Wiary, Dekret *De Ecclesiae pastorum vigilantia circa libros*, 19 III 1975, AAS, 67(1975) s. 283, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-67-1975-ocr.pdf> [20.08.2016].
- Jan Paweł II, *O prawach człowieka. Orędzie do Sekretarza Generalnego ONZ K. Waldheima z okazji 30-lecia ONZ*, 2 XII 1978, w: Jan Paweł II, *Nauczanie społeczne*, Warszawa 1982.
- Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, 4 III 1979, AAS, 71(1979), s. 257–324, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-71-1979-ocr.pdf> [11.08.2016].
- Jan Paweł II, *Wolność musi być oparta na prawdzie*, 3 X 1979, w: Jan Paweł II, *Nauczanie społeczne*, Warszawa 1982.
- Jan Paweł II, Encyklika *Dives in misericordia*, 30 XI 1980, AAS, 72(1980), s. 1177–1232, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-72-1980-ocr.pdf> [7.08.2016].
- Jan Paweł II, *Chcesz służyć sprawie pokoju. Orędzie na 14. Światowy Dzień Pokoju*, 1 I 1981, <http://papiez.wiara.pl/doc/378708.Chcesz-sluzyc-sprawie-pokoju-szanuj-wolnosc-1981> [23.09.2015 r.].
- Jan Paweł II, Adhortacja *Familiaris consortio*, 22 XI 1981, AAS, 74(1982), s. 81–191, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-74-1982-ocr.pdf> [13.08.2016].

- Codex Iuris Canonici* auctoritate Joannis Pauli PP. II promulgatus 25 I 1983, AAS, 75(1983), II, s. 1–317, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-75-1983-II-ocr.pdf> [25.06.2015].
- Jan Paweł II, Konstytucja *Sacrae disciplinae leges*, 25 I 1983, AAS, 75(1983), (II), s. VII–XIV, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-75-1983-II-ocr.pdf> [22.10.2016].
- Jan Paweł II, Encyklika *Dominum et Vivificantem*, 18 V 1986, AAS, 78(1986), s. 809–900, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-78-1986-ocr.pdf> [17.09.2016].
- Jan Paweł II, *Wolność religijna warunkiem pokojowego współżycia. Orędzie na 21. Światowy Dzień Pokoju*, 1 I 1988, <http://papiez.wiara.pl/doc/378715>. *Wolnosc-religijna-warunkiem-pokojowego-wspolzycia1988*; [1.10.2015].
- Jan Paweł II, Adhortacja *Christifideles laici*, 30 XII 1988, AAS, 81(1989), s. 393–522, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-81-1989-ocr.pdf> [27.08.2016].
- Jan Paweł II, Konstytucja *Sacri canones*, 18 X 1990, AAS, 82(1990), s. 1035–1036, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-82-1990-ocr.pdf> [25.10.2016].
- Jan Paweł II, *Poszanowanie sumienia każdego człowieka warunkiem pokoju. Orędzie na 24. Światowy Dzień Pokoju*, 1 I 1991 r., <http://papiez.wiara.pl/doc/378718>. *Poszanowanie-sumienia-kazdego-czlowieka-warunkiem-pokoju-1991* [2.10.2015].
- Katechizm Kościoła katolickiego*, 11 X 1992, Poznań 1994.
- Papieska Rada ds. Jedności Chrześcijan, *Dyrektorium w sprawie realizacji zasad i norm dotyczących ekumenizmu*, 25 III 1993, „Communio”, 14(1994), nr 2, s. 3–93.
- Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, 6 VIII 1993, AAS, 85(1993), s. 1133–1228, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-85-1993-ocr.pdf> [20.08.2016].
- Jan Paweł II, *Poszanowanie praw człowieka warunkiem prawdziwego pokoju. Orędzie na 32. Światowy Dzień Pokoju*, 1 I 1999, <http://papiez.wiara.pl/doc/378726>. *Poszanowanie-praw-czlowieka-warunkiem-prawdziwego-pokoju-1999* [2.10.2015].

Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja Dominus Iesus. Tekst i komentarze*, 6 VIII 2000, Poznań 2006.

Compendium Katechizmu Kościoła katolickiego, 28 VI 2005, Kielce 2005.

Benedykt XVI, Encyklika *Deus caritas est*, 25 XII 2005, AAS, 98(2006), s. 227–252, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/2006/marzo%202006.pdf> [26.10.2016].

Benedykt XVI, *Farmaceuta ma prawo do sprzeciwu sumienia. Przemówienie do uczestników Międzynarodowego Kongresu Farmaceutów Katolickich (29.10.2007)*, „L'Osservatore Romano” (pol.), 28(2007), nr 12, s. 22–23.

Benedykt XVI, Encyklika *Spe salvi*, 30 XI 2007, AAS, 99(2007), s. 985–1027, <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/2007/dicembre%202007.pdf> [28.10.2016].

3.2. Prawo partykularne (polskie)

Statuta XLI-mae Synodi Dioeceseanae Plocensis, Plociae 1938.

Memoriał Episkopatu Polski do I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki w sprawie obsady stanowisk duchownych, powrotu usuniętych biskupów, nauczania religii w szkołach i powołania wspólnej komisji do rozpatrzenia stosunków Państwo – Kościół z 27 października 1956, „Pismo Okólne”, 1990, nr 7.

Orędzie Episkopatu Polski do rodziców katolickich o nauce religii w szkole z czerwca 1958 r., w: *Listy Pastorskie Episkopatu Polski 1945–1974*, Paryż 1975.

List Episkopatu do Dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań T. Żabińskiego z dnia 31 sierpnia 1961 r. w sprawie zarządzenia Ministra Oświaty o prowadzeniu punktów katechetycznych, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 2: lata 1960–1975, Poznań 1994.

List Episkopatu do Rady Ministrów z dnia 2 stycznia 1963 r. w sprawie podporządkowania pozaszkolnej nauki religii władzom oświatowym, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 2: lata 1960–1975, Poznań 1994.

Episkopat Polski, *Instrukcja o przygotowaniu do zawarcia małżeństwa w Kościele katolickim*, 13 XII 1989, Kraków 1990.

Konferencja Episkopatu Polski, *Zasady postępowania w sprawie formalnego aktu wystąpienia z Kościoła*, 27 IX 2008 r., <http://episkopat.pl/doku->

menty/ pozostale/5075.1,Zasady_postepowania_w_sprawie_formalnego_aktu_wystapienia_z_Kosciola.html [20.05.2016].

II. Zbiory Orzecznictwa

1. Zbiory Orzecznictwa polskiego

1.1. Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego

Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 stycznia 1991 roku, sygn. K. 11/90, OTK1986-1995/t3/1991/29.

Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 1993 roku, sygn. akt U. 12/92, OTK 20/IV/93.

Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 czerwca 1994 roku, sygn. K 17/93, OTK1986-1995/t5/1994/cz1/11.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 maja 1997 roku, sygn. K26/96, OTK 1997, nr 2, poz. 19.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 listopada 2000 r. sygn. P. 12/99 (Dz. U. z 2000 r. Nr 100, poz. 1085).

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 kwietnia 2005 roku, sygn. P1/05 (Dz. U. z 2005 r. Nr 77, poz. 680).

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 10 grudnia 2014 roku, sygn. K 52/13, OTK ZU nr 11/A/2014, poz. 118.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2015 roku, sygn. K12/14 (Dz. U. 2015, poz. 1633).

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 października 2020 roku, sygn. K 1/20 (Dz.U. z 2021 r. poz. 175.)

1.2. Orzecznictwo Sądu Najwyższego

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 kwietnia 1923 roku, sygn. K. 434/23, OSP, 1923, poz. 521.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 maja 1923 roku, sygn. K. 949/23, OSP, 1923, poz. 522.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 1 lipca 1925 roku, sygn. Kr. 307/25, OSP, 1925, poz. 570.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 2 grudnia 1957 roku, sygn. akt I CR 1045/56, OSN 1959/3/76.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 grudnia 1965 roku, sygn. akt I CR 309/65, OSNCP 1966/7–8/132.

Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 12 maja 1969 roku, OSNCP 1969, z. 12, poz. 213.

Uchwała pełnego składu Izby Cywilnej Sądu Najwyższego z dnia 9 czerwca 1976 roku, sygn. akt III CZP 46/75, OSNCP 1976/9/184.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 sierpnia 1981 roku, sygn. akt III CRN 155/81.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 października 1982 roku, sygn. I CR 239/82. niepubl., LEX nr 766611.

Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 14 czerwca 1988 roku, III CZP 42/88, OSNCPiUS 1989 nr 10, poz. 156.

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 11 lutego 1997 roku, II CKN 90/96 (Legalis, nr 333272).

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 stycznia 2000 roku, I CKN 327/98, Biul. SN 2000, nr 4, poz. 14.

Postanowienie SN z dnia 28 kwietnia 2000 roku, sygn. II CKN 452/00.

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 12 grudnia 2000 roku, sygn. akt V CKN 1751/00 (Legalis, nr 299530).

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 czerwca 2002 roku, sygn. III CKN 618/00. OSNC 2003, nr 6, poz. 84.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 28 lutego 2003 roku, sygn. V CK 308/02, OSNC 2004, nr 5, poz. 82.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 kwietnia 2004 roku, sygn. I CK 484/03, OSNC 2005, nr 4, poz. 69.

Uchwała Sądu Najwyższego dnia 21 października 2005 roku, III CZP 75/05, OSN 2006, nr 9, poz. 142.

Wyrok Sądu Najwyższego z 26 października 2006 roku, I KZP 18/06, OSNKW 2006 z. 11, poz. 97.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 września 2013 roku, sygn. akt II CSK 1/13, LEX nr 1388592.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 22 stycznia 2014 roku, sygn. akt III CSK 123/13.

1.3. Orzecnictwo sądów powszechnych

Wyrok Sądu Okręgowego w Warszawie z dnia 24 stycznia 2011 roku, sygn. XX GC 78/09.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 20 czerwca 2013 roku, sygn. I ACa 353/13, OSP 9 (2015): 1322–1327.

1.4. Orzecnictwo sądów administracyjnych

Wyrok Najwyższego Trybunału Administracyjnego z dnia 17 maja 1927 roku, sygn. 3755/25, OSP, 1927, poz. 292.

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 23 stycznia 1998 roku, sygn. I SA 1065/97.

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 27 marca 2013 roku, sygn. I OSK 932/12, OSP 2014/2/14.

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 9 lutego 2016 roku, sygn. I OSK 1466/15.

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 9 lutego 2016 roku, sygn. I OSK 1509/15.

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 9 lutego 2016 roku, sygn. I OSK 2691/15.

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 9 lutego 2016 roku, sygn. I OSK 3179/15.

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 9 lutego 2016 roku, sygn. I OSK 579/15.

2. Zbiory Orzecnictwa zagranicznego

2.1. Orzecnictwo trybunałów europejskich

Orzeczenie z dnia 7 grudnia 1976 roku, *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen przeciwko Danii*, skargi nr 5095/71; 5920/72; 5926/72.

Orzeczenie z dnia 12 października 1978 roku, *Arrowsmith v. Zjednoczone Królestwo*, skarga 7050/75, DR 19/5.

Orzeczenie z dnia 14 maja 1988 roku, *Müller i inni przeciwko Szwajcarii*, skarga 10737/84.

Orzeczenie z dnia 16 grudnia 1992 roku, *Hadjianastassiou przeciwko Grecji*, seria A nr 252.

Orzeczenie z dnia 25 maja 1993 roku, *Kokkinakis przeciwko Grecji*, A. 260-A.

Wyrok z dnia 3 maja 1996 roku, *Karaduman przeciwko Turcji*, skarga nr 16278/90.

Orzeczenie z dnia 18 lutego 1998 roku, *Buscarini i inni v. San Marino*, skarga 24645/94, RJD 1998-VII.

Decyzja z dnia 15 lutego 2001 roku w sprawie *Dahab przeciwko Szwajcarii*.

Orzeczenie z dnia 12 kwietnia 2007 roku, *Ivanova v. Bułgaria*, skarga 52435/99.

Orzeczenie z dnia 21 lutego 2008 roku, *Alexandridis v. Grecja*, skarga 19516/06.

Wyrok z dnia 3 listopada 2009 roku, *Lautsi przeciwko Włochy*, skarga nr 30814/06.

Wyrok z dnia 15 czerwca 2010 roku, *Grzelak przeciwko Polsce*, skarga nr 7710/02.

Wyrok z dnia 7 grudnia 2010 roku, *Jakóbski przeciwko Polska*, skarga nr 18429/06.

2.2. Orzecznictwo Sądu Najwyższego USA

Orzeczenie Sądu Najwyższego USA z dnia 19 czerwca 1961 roku, *Torcaso v. Watkins* 367 U.S. 488.

Orzeczenie Sądu Najwyższego USA z dnia 17 czerwca 1963 roku, *Abington School District v. Schempp*, 374 U.S. 203.

Orzeczenie Sądu Najwyższego USA z dnia 8 marca 1965 roku, *United States v. Seeger*, 380 U.S. 163.

Orzeczenie Sądu Najwyższego USA z dnia 17 listopada 1980 roku, *Stone v. Graham*, 449 U.S. 39.

III. Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwa Oświaty, uwagi na temat rozporządzenia z dnia 9 grudnia 1926 r. i 13 września 1945 r., sygn. 449.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Sejm Ustawodawczy RP, t. 6, Protokół 11 posiedzenia Komisji Oświaty z dn. 26 listopada 1947 r., s. 132.

IV. Opracowania

Abelard P., *Rozprawy: Etyka, czyli poznaj samego siebie. Rozmowa pomiędzy filozofem, Żydem i chrześcijaninem. Tak i nie. Wykład Heksameronu. Rozprawa o pojęciach ogólnych*, Warszawa 1969.

Abraham W., *Konstytucja a stosunki wyznaniowe, w: Nasza konstytucja. Cykl wykładów urządzonych staraniem Dyrekcji Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie od 12–25 maja 1921 r.*, Kraków 1922.

Abramowiczówna Z., *Słownik grecko-polski*, t. 1, Warszawa 1958.

Ajnenkiel A., *Ustrój i prawo Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982.

Andrzejuk A., *Filozofia moralna w tekstach Tomasza z Akwinu*, Warszawa 1999.

Andrzejuk A., *Syndereza i sumienie w tekstach św. Tomasza z Akwinu*, w: *Tomasz z Akwinu, Dysputy problemowe o synderezie, o sumieniu*, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2010, s. 111–128.

Anusz A. i A., *Samotnie wśród wiernych. Kościół wobec przemian politycznych w Polsce (1944–1994)*, Warszawa 1994.

Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956. Kadra kierownicza, t. 1: 1944–1956, red. K. Szwagrzyk, Warszawa 2005.

Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956. Taktyka, strategia, metody, cz. 2: *Lata 1948–1949*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1996.

Aries E., *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, Gdańsk 1995.

- Armstrong K., *Historia Boga. 4000 lat dziejów Boga w judaizmie, chrześcijaństwie i islamie*, Warszawa 1998.
- Augustyn J., *Jak kochać dzieci? 12 zasad rodzicielskiej miłości*, Częstochowa 2002.
- Augustyn z Hippony, *De civitate Dei*, przeł. W. Kubicki, Kęty 1998.
- Augustyn z Hippony, *Objaśnienia Psalmów (Enarrationes in Psalmos)*, przeł. Jan Sulowski, Warszawa 1986.
- Bajda J., *Sumienie i osoba a autorytet Magisterium*, w: *Jan Paweł II, Veritatis splendor. Tekst i komentarze*, red. A. Szostek, Lublin 1995, s. 197–205.
- Balcerek M., *Prawa dziecka*, Warszawa 1986.
- Balcerek M., *Międzynarodowa ochrona dziecka*, Warszawa 1988.
- Balsamska J., Beźnic S., *Pomiędzy tolerancją a dyskryminacją. O występowaniu i przeciwdziałaniu dyskryminacji na tle religijnym w małopolskich szkołach oraz o treściach etycznych, religijnych i antydyskryminacyjnych w systemie oświaty – raport z badań*, Kraków 2012.
- Balsamska J., Beźnic S., *Szkoła to (nie) miejsce kultu. Deficyty równouprawnienia w zakresie wolności sumienia i wyznania w szkołach publicznych w Polsce*, Kraków 2017.
- Banaszak B., *Konstytucja RP. Komentarz*, Warszawa 2009.
- Banaszak B., Leśniak N., *Pozycja religii w obowiązującej Konstytucji RP*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, Opole 2012.
- Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego*, t. 1–4, Warszawa 1986–1991.
- Barber M., *The Cathars. Dualist Heretics in Languedoc in High Middle Ages*, Harlow 2000 (wyd. pol. *Katarzy*, Warszawa 2004).
- Bardach J., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, Warszawa 1964.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1996.
- Barta J., Fajgielski P., Markiewicz R., *Ochrona danych osobowych. Komentarz*, Warszawa 2015.
- Bartoszewski W., *Kościół chrześcijański pod okupacją niemiecką na terenie GG*, „Tygodnik Powszechny”, 1978, nr 26, s. 1.

- Baszkiewicz J., *Myśl polityczna wieków średnich*, Warszawa 1970.
- Beauchamp T.L., Childress J.F., *Zasady etyki medycznej*, Warszawa 1996.
- Berezowski C., *Prawo międzynarodowe publiczne*, cz. 2, Warszawa 1969.
- Biedroń T., *Organizacje młodzieży katolickiej w Polsce w latach 1945–1953*, Kraków 1991.
- Bielecki M., *Ewolucja wolności religijnej dziecka w Polsce w latach 1989–2009*, w: *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice – Bielsko-Biała 2009, s. 93–106.
- Bielecki M., *Godność dziecka jako przesłanka korzystania z wolności religijnej*, w: *Dziecko. Studium interdyscyplinarne*, red. E. Sowińska, E. Szczurko, T. Guz, P. Marzec, Lublin 2008, s. 239–257.
- Bielecki M., *Prawa dziecka na tle praw rodzicielskich*, w: *Ochrona dziecka w prawie publicznym*, red. M. Bartnik [i in.], Tomaszów Lubelski 2007, s. 39–53.
- Bielecki M., *Wolności i prawa konstytucyjne ucznia. Wybrane zagadnienia*, w: *Współczesne problemy prawa oświatowego*, red. M. Pyter, Lublin 2009, s. 49–67.
- Bierdiajew M., *O przeznaczeniu człowieka. Zarys etyki paradoksalnej*, Kęty 2006.
- Biernacki S., Kur T., *Martyrologia duchowieństwa. II wojna światowa. Terror hitlerowski w Polsce*, Warszawa 1982.
- Biesaga T., *Sumienie*, w: *Powszechna encyklopedia filozoficzna*, t. 9, Lublin 2008, s. 267–270.
- Błażyński Z., *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Warszawa 2003.
- Bobrzyński M., *Historia prawa niemieckiego w zarysie wraz z historią tego prawa w Polsce*, Kraków 1876.
- Bodnar A., Kopczyński M., *Konwencja w sprawie kontaktów z dziećmi z 2003 roku – ratyfikacyjne błędne koło*, „Analizy i Rekomendacje”, 2015, nr 9, http://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2015/05/hfpc_analizy-i-rekomendacje_92015.pdf [10.12.2016].
- Bogucka M., *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2005.
- Bojarski T., Kruk E., Skrętowicz E., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2014.

- Bonawentura z Bagnoregio, *Droga duszy do Boga*, w: *Mistyka w życiu człowieka*, red. W. Słomka, Lublin 1980, s. 132–145.
- Bonusiak W., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1941: (Zachodnia Ukraina i Zachodnia Białoruś)*, Rzeszów 2006.
- Borecki P., Pudzianowska D., *Glosa do wyroku z 3 XI 2009 w sprawie Lautsi v. Włochy, skarga nr 30814/06*, PiP, 2010, z. 4, s. 124–129.
- Borecki P., *Konstytucyjność regulacji szkolnej nauki religii. Głos w dyskusji*, „*Studia Prawnicze*”, 2008, nr 2, s. 31–40.
- Borecki P., *Różdżką Duch Święty dziateczki bić radzi... Szkolne nauczanie religii w II Rzeczypospolitej*, www.racjonalista.pl [15.04.2017].
- Borecki P., *Wolność sumienia i wyznania*, w: *Wolność myśli, sumienia i wyznania. Poradnik prawny*, oprac. A. Mikulska, Warszawa 2003.
- Borowski M., *Kościół prawosławny w Polsce*, w: Z. Cybichowski, *Encyklopedia podręczna prawa publicznego (konstytucyjnego, administracyjnego i międzynarodowego)*, t. 1, Warszawa [1926], s. 344–345.
- Brożyniak J., *Konstytucyjne dylematy regulacji stosunków wyznaniowych we współczesnej Polsce*, Warszawa 1996.
- Brynat P.E., Coleman A.M., *Psychologia rozwojowa*, Warszawa 1995.
- Brzeziński F., *Prawa mniejszości. Komentarz do Traktatu z dn. 28 czerwca 1919 r. pomiędzy Polską a Głównymi Mocarstwami*, Warszawa 1920.
- Brzoza C., Sowa A.L., *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006.
- BS, *Księża spowiadali młodzież w szkole. Nauczyciele: Szkoła to nie kościół!*, 10.03.2017, http://epoznan.pl/news-news-74687-Ksieza_spowiadali_mlodziuz_w_szkole._Nauczyciele_Szkola_to_nie_kosciol [03.05.2018]
- Buczkowski S., Szer S., Wolter A., *Prawo cywilne*, w: *Dziesięciolecie prawa Polski Ludowej. Zbiór studiów*, Warszawa 1955.
- BudziŃo K., Pruszyński J., *Dla dobra Rzeczypospolitej. Antologia myśli polskiej*, Warszawa 1996.
- Burek W., *Polska jako państwo-strona Konwencji o prawach dziecka z 1989 roku*, w: *Prawa dziecka w prawie międzynarodowym*, red. E. Karska, Warszawa 2014.

- Cairns E.E., *Z chrześcijaństwem przez wieki. Historia Kościoła powszechnego*, Katowice 2003.
- Casanova J., *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*, Kraków 2005.
- Cebula S., *Prawa i wolności religijne we współczesnej Polsce, ustawodawstwo a realia społeczno-kulturowe*, Kraków 2011.
- Cerkiew prawosławna na Chełmszczyźnie. Przemówienia i interpelacje posłów i senatorów ukraińskich w Sejmie i w Senacie*, Lwów 1938.
- Chaciński J., *Prawa podmiotowe a ochrona dóbr osobistych*, Lublin 2004.
- Chajm L., *Sądy a prasa*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy”, 1945, nr 1, s. 12–15.
- Chałupczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000.
- Chesler P., *Worldwide trends in honor killings*, „The Middle East Quarterly”, 17(2019), nr 2, s. 3–11.
- Chmielowska L., *Filozofia polityczna Sokratesa*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Seria: Res Politicae”, 3(2009), s. 7–31.
- Chrupiek Z., *Rzecznik Praw Obywatelskich Unii Europejskiej*, „Ekonomia. Rynek. Gospodarka. Społeczeństwo”, 2004, nr 12, s. 51–63.
- Ciepla H. [i in.], *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, Warszawa 2001.
- Cieślak M., *Od represji do opieki (rzut oka na ewolucje zasad odpowiedzialności nieletnich)*, „Palestra”, 17(1973), nr 1(181), s. 26–48.
- Cieśliński M., *Praktyka sądowa w zakresie wysłuchiwanie małoletnich w postępowaniach cywilnych w kontekście idei przyjaznego wysłuchiwanie dziecka. Raport z badania*, Warszawa 2015.
- Cieśliński M., *Wysłuchanie dziecka w procesie cywilnym (art. 2161 k.p.c.)*, PS, 2012, z. 6, s. 63–70.
- Cisek A., *Dobra osobiste i ich niemajątkowa ochrona w kodeksie cywilnym*, Wrocław 1989.
- Clark W.H., *Children Act*, 1908, London 1909.
- Clark W.H., *The psychology of religion*, New York 1958.

- Comte A., *Metoda pozytywna w szesnastu wykładach*, Warszawa 1961.
- Copleston F., *Historia filozofii*, t. 2, tłum. S. Zalewski, Warszawa 2004.
- Crell J., *O wolności sumienia*, Warszawa 1957.
- Cycon, *O naturze bogów*, w: *Pisma filozoficzne*, t. 2, Warszawa 1960.
- Czarnecki P., *Geneza i doktrynalny charakter kataryzmu francuskiego XII–XIV w.*, Kraków 2017.
- Czech B., *Artykuł 58 k.r.o. w związku z problematyką ustawy nowelizującej z dnia 6 listopada 2008 r.*, „Rodzina i Prawo”, 2009, nr 12, s. 5–35.
- Czyż E., *Prawa dziecka*, Warszawa 2002.
- Dabney V., *Liberalism in the South*, New York 1970.
- Danchin P.G., *Religion, Religious Minorities and Human Rights: An Introduction*, w: *Protecting the Human Rights of religious Minorities in Eastern Europe*, eds. P.G. Danchin, E.A. Cole, New York 2002, s. 1–29.
- Daniel K., *Kilka uwag o wolności religijnej i jej ograniczeniach*, w: *Amerykomania. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Andrzejowi Mani*, t. 2, red. W. Biernacki, A. Walaszek, Kraków 2012, s. 171–180.
- Daszyńska J., *Prawa i wolności w amerykańskiej rzeczywistości przełomu XVIII i XIX wieku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, 12(2008), nr 1–2, s. 51–74.
- Dawson Ch., *Religia i kultura*, Warszawa 1959.
- Demiańczuk J., *Uznanie prawne wyznań w świetle konstytucji*, PiP, 1(1946), z. 9–10, s. 45–48.
- Demiańczuk-Jurkiewicz J., *Unifikacja polskiego prawa wyznaniowego*, PiP, 3(1948), z. 5–6, s. 25–34.
- Deryng A., *Wolność sumienia i wyznania jako problem konstytucyjny*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, Opole 2012.
- Deschner K., *I znowu zapał kur – Krytyczna historia Kościoła*, t. 1, Gdynia 1996.
- Dębiński A., *Sacrilegium w prawie rzymskim*, Lublin 1995.
- Dębiński J., *O Konkordacie polskim z 1925 roku*, „Saeculum Christianum”, 14(2007), nr 1, s. 171–189.

- Dickie J.R., Eshleman A.K., Merasco D.M., Shepard A., Vander Wilt M., Johnson M., *Parent-child relationships and children's images of God*, „Journal for the Scientific Study of Religion”, 36(1997), nr 1, s. 25–43.
- Dmowski S., Rudnicki S., *Komentarz do Kodeksu cywilnego*, księga I: Część ogólna, Warszawa 2006.
- Dokumenty soborów powszechnych*, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004.
- Dostępność lekcji religii wyznań mniejszościowych i lekcji etyki w ramach systemu edukacji szkolnej*, „Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich”, 2015, nr 6 (*Zasada równego traktowania – prawo i praktyka*, nr 17).
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006.
- Dudziak J., *Gwarancje wolności religijnej w Konkordacie zawartym między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską w 1993 roku*, Tarnów 2002.
- Durkheim E., *Elementarne formy życia religijnego: System totemiczny w Australii*, Warszawa 1990.
- Dworkin R., *Taking Rights Seriously*, Harvard 1977 [wyd. pol. *Biorąc prawa poważnie*, Warszawa 1998].
- Dybciak E., *Elementarz Jana Pawła II dla wierzącego, wątpiącego i szukającego*, Kraków 2001.
- Dziadzio A., *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2008.
- Dziadzio A., *Monarchia konstytucyjna w Austrii (1867–1914). Władza – obywatel – prawo*, Kraków 2001, <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=193330> [28.10.2016].
- Dziadzio A., *Orzecznictwo austriackiego Trybunału Administracyjnego w sprawach wyznaniowych (1876–1918)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 40(1996), z. 1–2, s. 125–154.
- Dziadzio A., *Wolność wyznania i sumienia a przymus religijny w austriackiej monarchii konstytucyjnej (1867–1914)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 45(1993), nr 1–2, s. 65–85.
- Działocha K., *System źródeł prawa w Konstytucji PRL po 20 latach jej obowiązywania*, PiP, 1972, nr 12, s. 19–32.
- Działocha K., *Zasady budowy systemu źródeł prawa w nowej konstytucji*, w: *System źródeł prawa – stan obecny i wnioski*, red. J. Mazur, Warszawa 1988.

- Dziecko w rodzinie i społeczeństwie*, t. 1: *Starożytność – średniowiecze*, red. J. Jundziłł, D. Żołądź-Strzelczyk, Bydgoszcz 2002.
- Dziurdziok A., *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, Warszawa 2009.
- Eliade M., *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 2, Warszawa 2007.
- EU Guidelines on the promotion and protection of freedom of religion or belief Foreign Affairs Council meeting Luxembourg, 24 June 2013, <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/137585.pdf> [28.10.2016].
- Europejska Konwencja Praw Człowieka*, red. P. Hofmański, Kraków 1997.
- Fiedorczyk P., *Unifikacja i kodyfikacja w Polsce (1945–1964)*, Białystok 2014.
- Fijałkowski Z., *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983.
- Fiktus P., *Spory o kształt praw obywatelskich i praw mniejszości narodowych w czasie prac sejmu ustawodawczego (1919–1921)*, „Studia Erasmiensia Wratislaviensia”, 4(2010), s. 77–98.
- Finnis J., *Natural Law and Natural Rights*, Oxford 1980 [wyd. pol. *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, Warszawa 2001].
- Flandrin L., *Historia rodziny*, Warszawa 1998.
- Fontana D., *Psychologia dla nauczycieli*, Poznań 1995.
- Frankowski S., *Wina i kara w angielskim prawie karnym*, Warszawa 1976.
- Frączek Z., Lulek B., *Wybrane problemy pedagogiki rodziny*, Rzeszów 2010.
- Freeman M., *Prawa człowieka*, Warszawa 2007.
- Freud Z., *Człowiek, religia, kultura*, Warszawa 1967.
- Friedrich C.J., Brzezinski Z., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1965.
- Friszke A., *Wytoczne stanowiska partii w sprawie stosunków między państwem a Kościołem*, „Więź”, 1997, nr 3, s. 132–151.
- Gałęcki S., *Spór o sumienie. Źródła i konsekwencje etyki Johna Henry’ego Newmana*, Kraków 2012.
- Gałkowski J.W., *Wolność moralna w ujęciu Sokratesa i Arystotelesa*, „Roczniki Filozoficzne”, 21(1973), z. 2, s. 13–30.

- Gandor K., *Prawa podmiotowe tymczasowe (ekspektatywy)*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2005.
- Gdulewicz E., Gwiżdż A., Witkowski Z., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1935 r.*, w: *Konstytucje polskie. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, red. M. Kallas, Warszawa 1990.
- Gierak-Onoszko J., *Czy szkoła publiczna to miejsce na udzielanie sakramentów? Według MEN jak najbardziej*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/1703868,1,czy-szkola-publiczna-to-miejsce-na-udziela-nie-sakramentow-wedlug-men-jaknajbardziej.read> [08.05.2017].
- Gilson E., *Duch filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1958.
- Glanc M., *Informacje o mszach i uroczystościach w szkolnych dziennikach. Skarga mieszkańców na wójta gminy*, 14.06.2017, zob. https://poznan.onet.pl/informacje-o-mszach-i-uroczystosciach-w-szkolnych-dziennikach-skarga-mieszkancow-na/96g26y3?utm_source=poznan_viasg&utm_medium=nitro&utm_campaign=allonet_nitro_new&srcc=ucs&utm_v=2 [02.12.2017].
- Głowacka B., *Ewolucja praw dziecka i ruchów na rzecz ich ochrony*, w: *Dziecko między prawem a rzeczywistością*, Koszalin 2016.
- Gmiterek-Zabłocka A., *Religia obowiązkowa? Taki zapis był w statucie jednej z łódzkich podstawówek*, 23.09.2016, <http://www.tokfm.pl/Tokfm/1,103454,20735052,religia-obowiazkowa-tak-zapis-byl-w-statucie-jednej-z-lodzkich.html> [03.05.2018].
- Godlewski J.F., *Kontrowersje wokół światopoglądu*, Warszawa 1980.
- Gogacz M., *Problem istnienia Boga u Anzelma z Canterbury i problem prawdy u Henryka z Gandawy*, Lublin 1961.
- Golan Z., *Pojęcie religijności*, w: *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głaz, Kraków 2006, s. 71–79.
- Gołębiowska A., *Reforma instytucji wspólnotowych a prawo do wolności religijnej w Traktacie Nicejskim*, „Prawo Europejskie w Praktyce”, 2010, nr 10, s. 35–39.
- Gomien D., Harris D., Zwaack L., *Law and Practice of The European Convention on Human Rights and The European Social Charter*, Strasbourg 1996.

- Goss M., Ławicki J., *Dowód z zeznań małoletniego w świetle nowelizacji art. 185a i 185b k.p.k.*, w: *Katalog dowodów w postępowaniu karnym*, red. M. Czerwińska, P. Czarnecki, Warszawa 2014, s. 81–92.
- Goślińska M., *10-letni uczeń musiał odejść ze szkoły. Przez modlitwę przed matematyką*, 9.03.2015, http://katowice.wyborcza.pl/katowice/1,35063,17539838,10_letni_uczen_musial_odejsc_ze_szkoly__Przez_modlitwe.html?disableRedirects=true [28.10.2015].
- Goślińska M., *Dzieci modlą się przed matematyką. Dyrektorka szkoły: Nikt się dotąd nie skarżył*, 24.02.2015, http://katowice.wyborcza.pl/katowice/1,35063,17474764,Dzieci_modla_sie_przed_matematyka__Dyrektorka_szkoly_.html [28.10.2015].
- Gowin J., *Kościół w czasach wolności 1989–1999*, Kraków 1999.
- Góralczyk P., *Sumienie a prawda i wolność*, „Communio”, 20(2000), nr 1, s. 95–107.
- Górnicka-Kalinowska J., *Idea sumienia w filozofii moralnej*, Warszawa 1991.
- Górnicki L., *Prawo cywilne w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Wrocław 2000.
- Górowska B., Rydlewski G., *Regulacje prawne stosunków wyznaniowych w Polsce. Zbiór przepisów i dokumentów. Stan na dzień 31 października 1992 r.*, Warszawa 1992.
- Górowska B., *Wolność sumienia i religii w realiach polskich*, w: *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, red. A. Czohara [i in.], Warszawa 1996.
- Grabski S., *Jak zawierałem konkordat ze Stolicą Apostolską*, „Tygodnik Powszechny”, 25(1971), nr 22, s. 5.
- Grajewski A., *Chronologia i historyczne uwarunkowania represji wobec duchowieństwa katolickiego w krajach Europy Środkowej*, w: *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004, s. 15–34.
- Granqvist P., Ljungdahl C., Dickie J.R., *God is nowhere, God is now here: Attachment activation, security of attachment and God’s perceived closeness among 5–7 year-old children from religious and non-religious homes*, „Attachment & Human Development”, 9(2007), z. 1, s. 55–71.

- Grat I.S., *Uchwalenie dekretu z 22 stycznia 1946 r. o wyjątkowym dopuszczeniu do obejmowania stanowisk sędziowskich, prokuratorskich i notarialnych oraz do wpisywania na listę adwokatów*, „Miscellanea Historico-Iuridica”, 6(2008), s. 97–107.
- Grelewski S., *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej. Zarys stanu prawnego wyznań religijnych w Polsce*, Sandomierz 1935.
- Greniuk F., *Dzieje kształtowania się koncepcji sumienia*, w: *Człowiek – sumienie – wartość. Materiały z sympozjum KUL, 2–3 XII 1996 r.*, red. J. Nagórny, A. Derdziuk, Lublin 1997.
- Groicki B., *Artykuły prawa magdeburskiego. Porządek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów*, t. 2, Warszawa 1954.
- Gromek K., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2013.
- Gromek K., *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Warszawa 2004.
- Gronowska B., Jasudowicz T., Balczerzak M., Lubiszewski M., Mizerski R., *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń 2005.
- Grzybowski K., *Ustrój Związku Socjalistycznych Sowieckich Republik. Doktryna i konstytucja*, Kraków 1929.
- Grzybowski S., *System prawa cywilnego*, t. 1, Wrocław 1974.
- Guthrie W.K.C., *Sokrates*, przeł. K. Łapiński, S. Żuławski, Warszawa 2000.
- Haak H., *Kuratela i opieka*, Toruń 2004.
- Haak H., *Władza rodzicielska. Komentarz*, Toruń 1995.
- Hajn Z., *Prawo pracowników należących do mniejszości wyznaniowych do zwolnień od pracy w celu uprawiania kultu religijnego*, „Gdańskie Studia Prawnicze”, 17(2007), nr 2, s. 117–126.
- Harasimiak G., *Ewolucja zasad odpowiedzialności, traktowania i postępowania z nieletnimi*, Szczecin 2000.
- Harasimiak G., *System represji karnych w latach 1945–1956 wobec duchowieństwa Kościoła Katolickiego w Polsce – zbiorowego kustosza tradycji i tożsamości narodowej*, „Colloquia Theologica Ottoniana”, 2008, nr 1, s. 57–76.
- Harmaciński G., *Podstawy prawne katechizacji w Polsce po 1945 roku*, „Studia Paradayskie”, 5(1995), s. 59–79.

- Hausner W., Kapusta M., *Harcerstwo duchowej niepodległości. Duszpasterstwo harcerskie w dokumentach Służby Bezpieczeństwa i archiwaliach harcerskich 1983–1989*, Kraków 2009.
- Hegel G.W.H., *Zasady filozofii prawa*, tłum. A. Landman, Warszawa 1969.
- Henke I., *Ewolucja prawnej pozycji dziecka w kontekście historycznego rozwoju rodziny*, w: *Prawo blisko człowieka. z dziejów prawa rodzinnego i spadkowego*, red. M. Mikuła, Kraków 2008.
- Hintz M., *Chrześcijańskie sumienie. Rozważania o etyce ewangelickiej*, Katowice 2006.
- Holewińska-Łapińska E., *Orzekanie o umieszczeniu małoletniego w rodzinie zastępczej*, „Prawo w Działaniu”, 4(2008), s. 12–103.
- Hołuszko H., *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce*, Warszawa 1992.
- Hube R., *Historia prawa karnego ruskiego*, t. 1, Warszawa 1870.
- Hubert S.L., *Stanowisko nieletnich w Statucie Ormiańskim z roku 1519*, w: *Pamiętnik trzydziestolecia pracy naukowej profesora Dąbkowskiego*, Lwów, 1932, s. 75–92.
- Hurlock E.B., *Rozwój dziecka*, Warszawa 1985.
- Ignaczewski J., *Spory między rodzicami dotyczące zgody na udzielenie dziecku świadczenia zdrowotnego*, w: *Komentarz do spraw rodzinnych*, red. J. Ignaczewski, Warszawa 2014.
- Ignatowicz J., Nazar M., *Prawo rodzinne*, Warszawa 2006.
- Ignatowicz J., Piasecki K., Pietrzykowski J., Winiarz J., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, Warszawa 1993.
- Izdebska J., *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Białystok 2000.
- Jabłońska P., *Ochrona kobiet przed przemocą motywowana względami wyznaniowymi w świetle Konwencji stambulskiej z 11 maja 2011 roku*, w: *Biznes rodzinny skarbem narodu*, Warszawa 2017, s. 217–227.
- Jabłońska P., *Penalizacja aborcji w prawie kanonicznym i prawie świeckim*, „Perspectiva, Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 19(2020), nr 2(37) s. 22–37.
- Jabłońska-Bońca J., *Prawo powielaczowe. Studium z teorii państwa i prawa*, Gdańsk 1987.

- Jacewicz W., Woś J., *Maryrologium polskiego duchowieństwa pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, Warszawa 1978.
- Jakubiak M.A., *Ideologia wychowania sanacji*, „Saeculum Christianum”, 10(2003), nr 1, s. 253–266.
- Janczewski Z., *Zapowiedzi przedmałżeńskie a prawo do ochrony danych osobowych*, „Ius Matrimoniale”, 2007, 12(18), s. 51–66.
- Janiszewska B., *Zgoda na udzielenie świadczenia zdrowotnego. Ujęcie wewnątrzsystemowe*, Warszawa 2013.
- Jankowiak S., Makowski E., *Poznański czerwiec 1956 w dokumentach*, Poznań 1995.
- Jankowiak S., Rogulska A., *Poznański Czerwiec 1956*, Warszawa 2002.
- Jarmuż A., *Szkolny dziennik tubą wójta?*, 14.06.2017, <https://plus.gloswielkopolski.pl/wiadomosci/a/szkolny-dziennik-tuba-wojta,12176182> [02.12.2017].
- Jaros P., *Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy*, Warszawa 2012.
- Jaros P., *Rzecznik Praw Dziecka w Polsce. Komentarz do ustawy*, Warszawa 2013.
- Jasionek S., *Prawa człowieka*, Kraków 2005.
- Jastrzębski M., *Wolność myśli, sumienia i religii*, w: *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, red. L. Koba, W. Waćławczyk, Warszawa 2009.
- Joung E.S., *Attachment and women’s faith development*, „Journal of Beliefs & Values”, 27(2006), nr 2, s. 145–155.
- Jurkiewicz J., *Watykan a Polska w okresie międzywojennym 1918–1939*, Warszawa 1958.
- Kabzińska Ł., *Dziecko jako przedmiot poszukiwań badawczych w myśli pedagogicznej przełomu XIX/XX wieku*, w: *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie*, t. 2: *Dzieje nowożytne*, red. K. Jakubiak, W. Jamrożek, Bydgoszcz 2002, s. 21–50.
- Kaczyński E., *Prawda – dobro – sumienie. Z zagadnień teologii moralnej*, Warszawa 2007.
- Kant I., *Metafizyczne podstawy nauki o cnocie*, tłum. W. Galewicz, Kęty 2005.
- Kantowicz E., *Ochrona praw dziecka w kontekście działalności UNICEF*, Warszawa 1998.
- Karczmarska D., *Przesłuchanie małoletniego w świetle nowelizacji kodeksu postępowania karnego*, „Prokuratura i Prawo”, 2014, nr 1, s. 14–36.

- Key E., *Stulecie dziecka*, Warszawa 2005.
- Kirkpatrick L.A., *A longitudinal study of changes in religious belief and behavior as a function of individual differences in adult attachment style*, „Journal for the Scientific Study of Religion”, 36(1997), nr 2, s. 207–217.
- Kissinger H., *Dyplomacja*, Warszawa 1996.
- Kłafkowski A., *Prawo publiczne międzynarodowe*, Warszawa 1971.
- Klejnowska M., *Przesłuchanie nieletniego w postępowaniu karnym a europejskie standardy ochrony praw człowieka*, w: *Europejskie standardy ochrony praw człowieka a ustawodawstwo polskie*, red. E. Dynia, Cz.P. Kłak, Rzeszów 2005, s. 309–326.
- Kłys J., *Rodzina dziedzictwem ludzkości*, cz. 1: *Starożytność. Zarys etiologii*, Szczecin 1995.
- Kodeks karny. Praktyczny komentarz*, red. M. Mozgawa, Kraków 2006.
- Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. J. Skorupka, Warszawa 2016.
- Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, red. K. Piasecki, Warszawa 2002.
- Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. J. Wierciński, Warszawa 2014.
- Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2003.
- Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 1973.
- Kołąkowska-Przełomiec H., *Prawo polskie a Konwencja o Prawach Dziecka*, w: *Prawa dziecka*, red. E. Czyż, Warszawa 2002.
- Kołąkowska-Przełomiec H., *Sytuacja dziecka w prawie karnym*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Wybrane zagadnienia prawne i socjalne*, red. T. Smyczyński, Warszawa 1994, s. 48–63.
- Kołodziejcki S., *Dobro wspólnych nieletnich dzieci jako przesłanka odmowy orzeczenia rozvodu*, „Palestra”, 9(1965), nr 9, s. 19–30.
- Komentarz do art. 23 KC*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz. Część ogólna*, red. B. Giesen [i in.], Warszawa 2014.
- Konarska-Wrzošek V., *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Warszawa 2013.
- Konferencja sędziów – absolwentów Szkół Prawniczych*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy”, 1950, nr 5.

- Konopka H., *Religia w szkołach Polski Ludowej. Problem nauczania religii w polityce państwa (1944–1961)*, Białystok 1998.
- Konfesja i denominacja*, w: H. Vorgrimler, *Nowy leksykon teologiczny*, przeł. i oprac. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 2005, s. 62 oraz 152.
- Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej. Komentarz*, red. E. Bieńkowska [i in.], Warszawa 2016.
- Korcyl-Wolska M., *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Kraków 2004.
- Kosobudzka E., *Rozpracowanie Kurii Biskupiej w Lublinie przez aparat bezpieczeństwa PRL w latach 1946–1974*, „Annales UMCS. Sectio F, Historia”, 67(2012), z. 1, s. 87–110.
- Kosonoga J., *Przesłuchanie pokrzywdzonego w trybie art. 185a k.p.k.*, „Prokuratura i Prawo”, 2004, nr 1, s. 63–69.
- Kot S., *Historia wychowania*, t. 1, Warszawa 1996.
- Kowalik-Olubińska M., *Interdyscyplinarny paradygmat Childhood Studies w perspektywie konstrukcjonalizmu*, „Problemy Wczesnej Edukacji”, 51(2020), nr 4, s. 126–137.
- Kowalski J., *Współczesna interpretacja sumienia*, w: *Sumienie wyznacznikiem ludzkiej moralności w nauce św. Alfonsa Liguori na tle współczesnych tendencji teologicznych*, red. W. Bołoz, Warszawa 1997, s. 65–83.
- Kowalski M., *Symbole religijne w przestrzeni publicznej – w poszukiwaniu standardów europejskich*, w: *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012, s. 47–64.
- Krajewski P., *Prawnopolityczne aspekty prześladowań pierwszych chrześcijan w starożytnym Rzymie*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, Opole 2012, s. 46–51.
- Krasowski K., *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa – Poznań 1988.
- Kraut R., *Sokrates, polityka i religia*, „Teologia Polityczna”, 2004–2005, nr 2, s. 198–207.
- Krawczak-Chmielecka A., *O rozwoju praw dziecka w Polsce i na świecie*, „Dziecko Korzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, 16(2017), nr 2, s. 11–23.

- Krąpiec M.A., *Etyka jako teoria moralnego działania*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 3, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2002.
- Kriegerlewiecz F., *O trudności definiowania religii w ogóle*, „Euhemer”, 1958, nr 3(4), s. 47–60.
- Kroczek P., *Rodzicielstwo w aspekcie prawnym – analiza porównawcza prawa kanonicznego i prawa polskiego*, w: *Odpowiedzialne rodzicielstwo wobec wyzwań XXI wieku*, red. M. Duda, Kraków 2010, s. 48–68.
- Kroczek P., *Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych w perspektywie organów władzy publicznej: klauzule generalne*, Kraków 2017.
- Krokos J., *Punkt wyjścia Tomaszowej nauki o sumieniu*, w: *Tomasz z Akwinu. Dysputy problemowe o synderezie, o sumieniu*, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2010, s. 175–185.
- Krońska I., *Sokrates*, Warszawa 1983.
- Krukowski J., *Konstytucyjny system relacji między państwem a Kościołem katolickim oraz innymi kościołami i związkami wyznaniowymi*, w: *Ustrój konstytucyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, red. R. Mojak, Lublin 2000, s. 95–115.
- Krukowski J., *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000.
- Krukowski J., *Ochrona wolności religijnej w umowach międzynarodowych*, Lublin 2001.
- Krukowski J., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2007.
- Krukowski J., *Represyjność prawa polskiego w zastosowaniu do Kościoła katolickiego w latach 1944–1956*, w: *Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944–1956 wobec duchowieństwa katolickiego*, red. Z. Zieliński, Lublin 2000, s. 23–45.
- Krukowski J., *Unia Europejska a Kościół katolicki. Zarys problematyki*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 13(2003), z. 1, s. 199–218.
- Krukowski J., Warchałowski K., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000.
- Krukowski S., *Geneza konstytucji z 17 III 1921*, Warszawa 1977.
- Krukowski S., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 r.*, w: *Konstytucje polskie. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 19–140.
- Krukowski S., *Sejm Ustawodawczy 1919–1922. Uwagi o składzie i działalności*, „Z czasopismo Prawno-Historyczne”, 38(1986), z. 1, s. 93–109.

- Kubiak R., *Prawo medyczne*, Warszawa 2010.
- Kucharczak F., *Zakraplanie mózgu*, 04.05.2017, <http://gosc.pl/doc/3860720>. Zakraplaniemozgu [12.04.2018].
- Kuczkowski S., *Psychologia religii*, Kraków 1998.
- Kulesza E., *Ochrona danych osobowych a wolność sumienia i wyznania w prawodawstwie polskim*, w: *Ochrona danych osobowych i prawo do prywatności w Kościele*, red. P. Majer, Kraków 2001, s. 7–21.
- Kumaniecki K., *Administracja wyznaniowa*, w: *Polskie prawo administracyjne w zarysie*, Kraków [b.r.w.], s. 205–244.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, t. 8: *Czasy współczesne 1914–1992*, Lublin 2001.
- Küng H., *Nieomylny?*, Kraków 1995.
- Kupracz A., *Szkoły w Łodzi. 20 placówek łamie przepisy ws. religii*, 04.11.2016, <http://lodz.wyborcza.pl/lodz/1,35136,20931740,szkoły-w-lodzi-20-placowek-lamie-przepisyws-religii.html> [03.05.2018].
- Kuryłowicz M., *Odpowiedzialność „nieletnich” za czyny bezprawne w prawie rzymskim*, w: *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, red. T. Bojarski, Lublin 1988, s. 9–19.
- Kwak A., Mościskier A., *Rzeczywistość praw dziecka w rodzinie*, Warszawa 2002.
- Krzysztofek K., *Stanowisko świadków Jehowy wobec wybranych współczesnych procedur medycznych w świetle prawa polskiego*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*”, 18(2015), s. 287–309.
- Laktancjusz, *Institutiones divinae – Divine institutes / Lactantius*; translated with an introduction and notes by A. Bowen and P. Garnsey, Liverpool 2003.
- Laktancjusz, *Pisma wybrane*, tłum. J. Czuj, Poznań 1933 (*Pisma Ojców Kościoła*, t. 16).
- Langner T., *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Poznań 1967.
- Lempa F., *Kompetencje, uprawnienia i obowiązki w Kościele katolickim*, Białyсток 2013.
- Lenin W.I., *Dzieła wszystkie*, t. 17, Warszawa 1986.
- Lesiński B., Walachowicz J., *Powszechna historia państwa i prawa, wybór tekstów źródłowych*, Poznań 1975.

- Lis T., *Bronią symboli religijnych w szkole*, 16.12.2016, <http://sandomierz.gosc.pl/doc/3603907.Bronia-symboli-religijnych-w-szkole> [02.05.2018].
- Lityński A., *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999.
- Lityński A., *Organizacja wymiaru sprawiedliwości oraz prawo sądowe*, w: *Historia ustroju i prawa Polski*, red. A. Lityński, M. Kallas, Warszawa 2000.
- Lityński A., *Pół wieku kodyfikacji prawa w Polsce (1919–1969). Wybrane zagadnienia*, Tychy 2001.
- Lityński A., *Sąd Najwyższy w trudnym okresie polskich dziejów*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 64(2012), z. 2, s. 485–511.
- Longchamps F., *Z rodowodu prawa podmiotowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Nauki Społeczne”, Prawo 8, seria A, nr 34, 1961, s. 110–117.
- Łapiński A., *Ograniczenia władzy rodzicielskiej w polskim prawie rodzinnym*, Warszawa 1975.
- Łatka R., Marecki J., *Kościół katolicki w Polsce rządzonej przez komunistów*, Warszawa 2017.
- Łobocki M., *Praca wychowawcza z dziećmi i młodzieżą*, Lublin 1998.
- Łobocki M., *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków 2003.
- Łopatka A., *Jednostka. Jej prawa człowieka*, Warszawa 2002.
- Łopatka A., *Konwencja Praw Dziecka w Polsce*, w: *Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistość*, red. J. Bińczycka, Kraków 1999, s. 23–33.
- Łopatka A., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii*, Warszawa 1995.
- Łopatka A., *Wolność sumienia i wyznania*, w: *Prawa człowieka. Model prawny*, red. R. Wieruszewski, s. 407–421.
- Łuszczuk M., *Rzecznik Praw Obywateli Unii Europejskiej*, Warszawa 2000.
- Łydka W., *Pierwsza konstytucja dogmatyczna o kościele „Pastor Aeternus” Soboru Watykańskiego I*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 10(1971), nr 2, s. 5–22.
- Łyko Z., *Wolność sumienia i wyznania w relacji człowiek – kościoły – państwo*, w: *Podstawowe prawa jednostki i ich ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997, s. 82–103.
- Machnikowska A., *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*, Gdańsk 2008.

- Maciejewski T., *Historia powszechna ustroju i prawa*, Warszawa 2000.
- Majcher E., *Udział ks. Andrzeja Santorskiego w działalności katechetycznej*, „Warszawskie Studia Teologiczne”, 22(2009), nr 2, s. 41–54.
- Makarska M., *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania*, Lublin 2005.
- Makowski E., *Poznański Czerwiec 1956 – pierwszy bunt społeczeństwa w PRL*, Poznań 2001.
- Makowski J., *Spowiedź w szkole, czyli jak biskupi przyczyniają się do upadku religii*, 10.03.2017, <http://www.newsweek.pl/opinie/kosciol-i-edukacja-w-polsce-spowiedz-na-lekcjireligii,artykuly,406658,1.html> [03.05.2018].
- Małajny R., *Mur separacji – państwo a kościół w Stanach Zjednoczonych*, Katowice 1992.
- Małajny R., *Regulacja kwestii konfesyjnych w Konstytucji III RP (refleksje krytyczne)*, w: *Ze sztandarami prawa przez świat. Księga dedykowana Profesorowi Wieńczysławowi Józefowi Wagnerowi von Igelgrund z okazji 85-lecia urodzin*, red. R. Tokarczyk, K. Motyka, Kraków 2002, s. 277–306.
- Maneli M., *Historia doktryn polityczno-prawnych. Średniowiecze*, Warszawa 1959.
- Manikowska H., Tazbirowa J., *Historia. Średniowiecze*, Warszawa 1995.
- Marecki J., *Likwidacja niższych seminariów zakonnych na terenie woj. krakowskiego*, w: *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*, t. 1, red. R. Terlecki, J. Szczepaniak, Kraków 2007, s. 135–164.
- Marek Ł., „Kościół to nasz wróg”. *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na terenie województwa katowickiego w latach 1956–1970*, Katowice 2009.
- Margul T., *Definicja religii w religioznawstwie porównawczym*, „Euhemer”, 1958, nr 3(4), s. 31–46.
- Margul T., *Życie religijne, jako podstawowa kategoria religioznawcza*, „Studia Filozoficzne”, 1973, nr 2, s. 146–164.
- Marks K., Engels F., *Dzieła*, t. 1, Warszawa 1976.
- Marks K., *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa. Wstęp*, w: K. Marks i F. Engels, *Wybrane pisma filozoficzne 1844–1846*, Warszawa 1949.

- Maryniarczyk A., *Czym jest syndereza? Analiza pierwszego artykułu kwestii «De synderesi»*, w: Tomasz z Akwinu, *Dysputy problemowe o synderezie, o sumieniu*, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2010, s. 93–101.
- Matuszewski J., *Najstarszy zwód prawa polskiego*, Łódź 1995.
- Matyjas, B., *Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska*, Warszawa 2008.
- Mauersberg S., *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968.
- Mąkosa P., *Nauczanie religii w szkole publicznej w świetle prawa międzynarodowego i polskiego*, w: Rada Naukowa Konferencji Episkopatu Polski. *Kościół w życiu publicznym. Teologia polska i europejska wobec nowych wyznań*, t. 3, Lublin 2005, s. 451–467.
- Mezglewski A., *Akcja likwidacyjna niższych zakonnych seminariów duchownych w dniu 3 lipca 1952 roku*, w: *Divina et Humana. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisław, Lublin 2001, s. 145–157.
- Mezglewski A., *Kwestie problematyczne związane z wprowadzeniem nauczania religii do szkół publicznych w Polsce*, „Prawo – Administracja – Kościół”, 3(2005), nr 22, s. 65–88.
- Mezglewski A., Misztal H., Stanisław P., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006.
- Mezglewski A., *Polski model edukacji religijnej w szkołach publicznych. Aspekty prawne*, Lublin 2009.
- Mezglewski A., *Prawo dziecka do nieujawniania lub wyrażania przekonań religijnych w aspekcie przepisów prawa polskiego dotyczących nauczania religii*, w: *Dziecko. Studium interdyscyplinarne*, red. E. Sowińska [i in.], Lublin 2008, s. 231–237.
- Mezglewski A., *Spór o wygaśnięcie konkordatu polskiego z 1925 roku*, „Roczniki Nauk Prawnych”, 8(1988), s. 325–341.
- Michalik P., *Prawne gwarancje realizacji zasady rozdziału kościoła od państwa w XVII-wiecznym Marylandzie*, „Zeszyty Prawnicze”, 11(2011), nr 3, s. 243–164.
- Michalik P., *Stosunki polityczno-wyznaniowe w XVII-wiecznym Marylandzie na tle kształtowania się ustroju tej kolonii*, Warszawa 2012.
- Michalski M., *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, Warszawa 1975.

- Mielczarek M.A., *Wolność wyznania a realizacja stosunku pracy*, „Studia Prawno-Ekonomiczne”, 72(2005), s. 129–171.
- Migros Z., *Przestępstwa przeciwko uczuciom religijnym w polskim Kodeksie karnym z 1932 roku*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy”, 37(1982), s. 187–208.
- Mikuła M., *Orzecznictwo Sądu Okręgowego w Krakowie w sprawach o bluźnierstwo (1 września 1932 r. – 1 września 1939 r.)*, „Studia Iuridica Lublinensia”, 25(2016), nr 3, s. 691–708.
- Miształ H., *Cenzura uprzednia pism i druków w Kościele zachodnim (studium historyczno-prawne)*, Lublin – Sandomierz 2001.
- Miształ H., *Cenzura uprzednia w ustawodawstwie Kościoła zachodniego do Soboru Trydenckiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 20(1974), z. 5, s. 101–114.
- Miształ H., *Kościelna cenzura wydawnictw w świetle dekretu „De Ecclesiae pastorum vigilantia circa libros”*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 23(1976), z. 5, s. 87–95.
- Miształ H., *Okres 1945–1989*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. H. Miształ, Lublin 2003, s. 128–174.
- Miształ H., *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996.
- Miształ H., *Wolność religijna i jej gwarancje prawne*, w: *Prawo wyznaniowe III Rzeczypospolitej (stan prawny na 15 listopada 1998 r.)*, red. H. Miształ, Lublin – Sandomierz 1999, s. 17–64.
- Morawska E.H., *Ochrona praw dziecka w świetle art. 72 Konstytucji RP: uwagi na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Kwartalnik Prawa Publicznego”, 7(2007), nr 4, s. 125–144.
- Możdżeń I., *Historia wychowania do 1975*, Sandomierz 2006.
- Muszalski E., *Zapowiedź małżeństwa*, „Prawo Kanoniczne”, 12(1969), nr 3–4, s. 257–292.
- „*My sędziowie nie od Boga*”. *Z dziejów sądownictwa wojskowego PRL 1944–1956. Materiały i dokumenty*, oprac. J. Poksiński, Warszawa 1996.
- Nieć M., *Komunikowanie polityczne w społeczeństwach przedmasowych*, Warszawa 2011.

- Nikołajew J., *Wolność sumienia i religii nieletnich przestępców w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 15(2012), s. 157–184.
- Noszczak B., *Okoliczności uwolnienia kardynała Stefana Wyszyńskiego z internowania w Komańczy (październik 1956 r.)*, „Studia Prymasowskie”, 1(2007), s. 79–89.
- Noszczak B., *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w latach 1944–1956*, Warszawa 2010.
- Nowak A., *Pojęcie władzy ojcowskiej w rzymskim prawie klasycznym*, „Studia Prawnoustrojowe”, 1(2002), s. 35–54.
- Nowelizacja prawa rodzinnego na podstawie ustaw z 6 listopada 2008 r. i 10 czerwca 2010 r. Analiza. Wykładnia. Komentarz*, red. W. Stojanowska, Warszawa 2011.
- Nowicki M.A., *Nowy Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 1999–2004*, Kraków 2005.
- O’Shea S., *The perfect heresy: the revolutionary life and death of the medieval Cathars*, 2000 (wyd. pol. *Herezja doskonała: świątoburcze życie oraz zagłada średniowiecznych katarów*, Poznań 2002).
- Ohanowicz A., *Unifikacja i reforma prawa cywilnego*, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny”, 1959, z. 3, s. 73–89.
- Olejnik S., *Wartościowanie moralne*, Warszawa 1988.
- Olszowy H., *Rola tzw. prawa powielaczowego w określaniu prawnofinansowej pozycji obywatela*, „Studia Prawno-Ekonomiczne”, 26(1981).
- Opalek K., *Prawo podmiotowe. Studium z teorii prawa*, Warszawa 1957.
- Ordon M., *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument antykościelnej polityki władz komunistycznych w okresie Polski Ludowej – zarys problemu*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 4(2002), s. 91–108.
- Ornacka K., *Od socjologii do pracy socjalnej. Społeczny fenomen dzieciństwa*, Kraków 2013.
- Orygenes, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, t. 1, tłum. S. Kalinkowski, Warszawa 1994.
- Ostafiński-Boder R., *Sądy wojskowe w Polskich siłach zbrojnych i ich kompetencje w sprawach karnych w latach 1914–2002*, Toruń 2002.

- Ostrihańska Z., *Wychowawcze aspekty postępowania w sądzie dla nieletnich, w: Ius et Lex. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Adama Strzembosza*, red. Dębiński, A. Grześkowiak, K. Wiak, Lublin 2002.
- Ostruszka A.M., *Przemiany zachodzące w przeżywaniu dzieciństwa w wybranych okresach czasu minionego stulecia w świetle badań własnych*, Kraków 2012.
- Osuchowski J., *Prawo wyznaniowe w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939 (węzłowe zagadnienia)*, Warszawa 1967.
- Osuchowski J., *Zagadnienie rozdziału Kościoła od państwa w Polsce w latach 1918–1939*, „Studia z Dziejów Kościoła Katolickiego”, 3(1963), nr 1(5), s. 78–89.
- Oxford English Dictionary*, vol. 2, Oxford 1970.
- Paluszkiwicz H., *Nowe środki ochrony praw pokrzywdzonego w prawie karnym procesowym na tle europejskiej polityki karnej*, RPEiS, 2010, z. 3, s. 29–38.
- Paprzycki L.K., *Komentarz aktualizowany do art. 1–424 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego*, red. J. Grajewski, Warszawa 2010.
- Pascal B., *Mysli*, tłum. T. Żeleński (Boy), Warszawa 1983.
- Pasek A., *Ochrona uczuć religijnych w polskim kodeksie karnym z 1932 r.*, w: *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość*, red. J. Koredczuk, Wrocław 2008, s. 53–66.
- Paul J., *Rola i znaczenie Rzecznika Praw Obywatelskich Unii Europejskiej*, „Studenckie Zeszyty Naukowe”, 2006, nr 9/14, s. 100–105.
- Pawluk T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 2: *Lud Boży jego nauczanie i uświęcanie*, Olsztyn 2010.
- Pawluk T., *Problem wygaśnięcia konkordatu polskiego z 1925 r.*, „Prawo Kanoniczne”, 29(1986), nr 1–2, s. 133–148.
- Pegg M. G., *The most holy war. The Albigensan crusade and the battle for christendom*, 2008 (wyd. pol. *Najświętsza wojna. Krucjata przeciwko Albigansom i bój o chrześcijaństwo*, Poznań 2010).
- Perrot M., *Historia życia prywatnego*, t. 4: *Od rewolucji francuskiej do I wojny światowej*, Wrocław 2006.
- Pichlak M., *Zamknięty system źródeł prawa. Studium instytucjonalizacji dyskursu prawniczego*, Wrocław 2013.

- Piechota M., *Ody do młodości kłopoty z cenzurą*, „Gazeta Uniwersytecka” [Uniwersytetu Śląskiego], 2001, nr 9(88).
- Piecuch E., *Dzieciństwo jako wartość*, „Wychowanie w Rodzinie”, 3(2011), s. 153–166.
- Piecyk K., *Zwolnienia od pracy z tytułu świąt religijnych*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne”, 2010, nr 4, s. 38–39.
- Pieron B., *Prawo do rezygnacji z przynależności do kościołów i innych związków wyznaniowych – czy jest w Polsce przestrzegane?*, w: *O wolności religijnej w Polsce*, red. K. Mazur, D. Stokłosa-Bierniara, Kraków 2017.
- Pietrzak M., *Demokratyczne świeckie państwo prawne*, Warszawa 2000.
- Pietrzak M., *Glosa do orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 1993 roku*, PiP, 1993, nr 8, s. 109–115.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010.
- Pietrzak M., *Stosunki państwo – Kościół w nowej Konstytucji*, PiP, 1997, z. 11–12, s. 173–184.
- Pisma wybrane Pawła Włodkowica*, przekł. i oprac. L. Ehrlich, Warszawa 1968.
- Platon, *Obrona Sokratesa*, <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/obrona-sokratesa.pdf> [14.04.2015].
- Płaza S., *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 1: X–XVIII w., cz. 2: *Polska pod zaborami*, Kraków 2002.
- Podstawy prawa cywilnego*, red. E. Gniewek, Warszawa 2010.
- Pokorna-Ignatowicz K., *Kościół w świecie mediów. Historia, dokumenty, dylematy*, Kraków 2002.
- Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991.
- Policastro P., *Prawa podstawowe w demokratycznych transformacjach ustrojowych. Polski przykład*, Lublin 2002.
- Polskie prawo konstytucyjne*, red. W. Skrzydło, Lublin 2008.
- Pomianowski P., *Argumentacja Pawła Włodkowica przeciwko Krzyżakom podczas soboru w Konstancji*, <http://www.mishellanea.mish.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2010/03/Pumex-Włodkowic.pdf> [12.07.2017].
- Pomianowski R., Walesa C., *Dziecko. Rozwój religijny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. R. Łukaszyk [i in.], Lublin 1983, kol. 530–533.

- Poniatowski Z., *Definicja religii a sytuacja w religioznawstwie*, „Euhemer”, 1958, nr 3(4), s. 6–28.
- Poniński A., *Formy inwigilacji służby bezpieczeństwa wobec wrocławskiego seminarium duchownego w latach 1956–1989*, „Studia Wrocławskie”, 11(2009), s. 371–404.
- Poplatek W., *Istota sumienia według Pisma Świętego*, Lublin 1961.
- Popławska E., *Instytucja Ombudsmana europejskiego*, „Studia Europejskie”, 1997, nr 3, s. 27–44.
- Postman N., *W stronę XVIII stulecia. Jak przeszłość może doskonalić naszą przyszłość*, Warszawa 2001.
- Potz M., *Granice wolności religijnej*, Toruń 2016.
- Poznański Czerwiec w świadomości i historii*, red. A. Górny, Poznań 1996.
- Prawo administracyjne*, red. J. Boć, Wrocław 1994.
- Prawo cywilne rodzinne: pokrewieństwo i powinowactwo, uznanie, uprawnienie i wywód rodu, przysposobienie, opieka, ubezwłasnowolnienie*, oprac. na podstawie wykładów uniwersyteckich K. Lutostańskiego, <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=7506&from=pubindex&dirids=94&lp=1633> [13.04.2014].
- Prawo rodzinne i opiekuńcze*, red. T. Smyczyński, Warszawa 2011 (*System prawa prywatnego*, t. 12).
- Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. D. Walencik, Katowice – Bielsko-Biała 2009.
- Prawo wyznaniowe*, oprac. W. Uruszczak, Kraków 1997.
- Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2003
- Prawo wyznaniowe. Zbiór przepisów*, red. W. Uruszczak, Z. Zarzycki, Kraków 2003.
- Projekty Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1920.
- Prusak M., *Sprzeciw sumienia farmaceutów. Aspekt etyczny, teologiczny i prawny*, Kraków 2015.
- Przełomowy rok 1956. Poznański Czerwiec, Polski Październik, Budapeszt. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Poznań 26–27 czerwca 1996 roku*, red. E. Makowski, S. Jankowiak, Poznań 1998.

- Przetacznik-Gierowska M., Włodarski Z., *Psychologia wychowawcza*, Warszawa 1998.
- Przetacznikowa M., Makiełło-Jarża G., *Psychologia wychowawcza, społeczna i kliniczna*, Warszawa 1987.
- Przyborowska-Klimczak A., *Klauzula o Kościołach w Traktacie Amsterdamskim*, w: *Kościół i jego porządek prawny wobec jednoczącej się Europy*, red. A. Kaczor, Lublin 2001, s. 56–62.
- Przyborowska-Klimczak A., *Klauzula o Kościołach w traktacie amsterdamskim z 1997 roku*, „Prawo, Administracja, Kościół”, 2000, nr 2–3, s. 43–56.
- Ptak M.J., Kinstler M., *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Wrocław 1999.
- Pyclik K., *Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficzno-prawne)*, w: *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 435–462.
- Pyziak-Szafnicka M., *Prawo podmiotowe*, w: *Prawo cywilne. Część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2007, s. 671–771 (*System prawa prywatnego*, t. 1).
- Rabiej S., *Herezja: I. Dzieje problematyki: W Biblii*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz [i in.], Lublin 1993.
- Radwański Z., *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 1999.
- Rahner H., *Kościół i państwo we współczesnym chrześcijaństwie*, Warszawa 1986.
- Raina P., *Kościół w PRL: Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 2: *lata 1960–1975*, Poznań 1994.
- Rataj M., *Pamiętniki 1918–1927*, do druku przyg. J. Dębski, Warszawa 1965.
- Ratzinger J., *Sumienie w dziejach*, w: *Kościół – Ekumenizm – Polityka*, red. L. Balter [i in.], Poznań – Warszawa 1990, s. 212–223 (*Kolekcja Communio*, t. 5).
- Relacja Prymasa S. Wyszyńskiego z jego rozmów z F. Mazurem o stosunkach Kościół – Państwo*, 31 I 1953, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 1: *lata 1945–1959*, Poznań 1994, s. 383–390.
- Rdzanek-Piwowar G., *Nieletniość i jej granice*, Warszawa 1993.
- Reale G., *Historia filozofii starożytnej*, t. 2; 4, Lublin 2001.

- Redelbach A., Wronkowska S., Ziemiński Z., *Zarys teorii państwa i prawa*, Warszawa 1962.
- Reiner B., *Problematyka prawno-społeczna nauczania religii w szkołach w Polsce (1918–1939)*, Opole 1964.
- Rejmanowa G., *Prawo karne jako środek przymusu państwowego w latach 1944–1956*, „Niepodległość i Pamięć”, 1997, nr 1(7), s. 11–23.
- Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004.
- Research: on religious development, handbook*, ed. M.P. Strommen, New York 1971.
- Ritterman S., *Pojęcia materialne w prawie cywilnym. Studium z zakresu metodologii nauki prawa cywilnego. Rozważania ogólne*, Kraków 1962.
- Rosik S., *Sumienie między wolnością a prawdą*, w: *Człowiek – sumienie – wartość. Materiały z sympozjum KUL, 2–3 XII 1996 r.*, red. J. Nagórny, A. Derdziuk, Lublin 1997.
- Rousseau J.J., *Emil, czyli o wychowaniu*, tłum. W. Husarski, Kraków 1955.
- Rutman D.B., *Nowa Anglia*, w: *Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki*, t. 1, red. A. Bartnicki, D.T. Critchlowa, Warszawa 1995.
- Rybicki M., Burda A., Stembrowicz J., *Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 1952 r.*, w: *Konstytucje polskie. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, red. M. Kallas, t. 2, Warszawa 1990.
- Rydz E., *Psychologiczne podstawy kształtowania się religijności dzieci w wieku przedszkolnym*, „Przegląd Homiletyczny”, 7(2003), s. 213–226.
- Rydzewski A., *Problematyka uczestnictwa małoletnich w postępowaniu przed sądem opiekuńczym w sprawach z zakresu „władzy rodzicielskiej”*, „Rejent”, 7(1997), nr 11, s. 86–101.
- Rzepecki A., *Problematyka wygaśnięcia Konkordatu zawartego między Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską w dniu 10 lutego 1925 r.*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia”, 5(2011), s. 285–304.
- Rzepliński A., *Przystosowanie ustroju sądownictwa do potrzeb państwa totalitarnego w Polsce w latach 1944–1956*, w: *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lata 1944–1956*, red. W. Kulesza, A. Rzepliński, Warszawa 2000, s. 9–38.

- Rzepliński A., *Sądownictwo w Polsce Ludowej*, Warszawa 1999.
- Sadowski P., *Czy starożytni Rzymianie prześladowali tylko chrześcijan?*, w: *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, Opole 2012, s. 23–51.
- Sadowski P., *Europejski Rzecznik Praw Obywatelskich: studium prawno-ustrojowe*, Zamość 2013.
- Safjan M., *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich*, w: *Kultura i prawo*, t. 3: *Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej. Materiały III Międzynarodowej konferencji na temat „Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej”*, Warszawa 2–4 września 2002 r., red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 43–73.
- Salmonowicz S., *Geneza i treść uchwał Konfederacji warszawskiej, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”*, 19(1974), s. 7–30.
- Sauk J., *Granice obowiązków i praw rodziców wobec dzieci i społeczeństwa. Studium prawno-porównawcze*, Toruń 1967.
- Sawicki J., *Odpowiedzialność nieletnich według art. 10 § 2 i 3 kodeksu karnego, „Homines Hominibus”*, 2008, nr 1(4), s. 103–116.
- Sawicki J., *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937.
- Schockenhoff E., *Jaką pewność daje nam sumienie? Orientacja etyczna*, Opole 2006.
- Schopenhauer A., *O podstawie moralności*, tłum. Z. Bassakówna, Warszawa 2015.
- Schulz A.N., *Zastrzeżenia, deklaracje i sprzeciwy do Konwencji o prawach dziecka*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smyczyński, Poznań 1999, s. 111–132.
- Schwierskott-Matheson E., *Wolność sumienia i wyznania w wybranych państwach demokratycznych*, Regensburg 2012.
- Sczaniecki M., *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1997.
- Seneka, *Listy moralne do Lucjusza*, tłum. W. Kornatowski, Warszawa 1961.
- Sieja M., *Instytucja władzy rodzicielskiej nad dziećmi ślubnymi w okresie zaborów i w Polsce niepodległej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo”, 2004, nr 290, s. 143–162.

- Siemianowski A., *Sumienie*, Bydgoszcz 1997.
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 2002.
- Słownik języka polskiego*, t. 5, red. W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900.
- Słownik wiedzy o religiach*, red. K. Banek, Bielsko-Biała 2007.
- Słownik wyrazów obcych PWN*, Warszawa 2002.
- Słyk J., *Orzekanie w sprawach o zezwolenie na dokonanie czynności przekraczającej zakres zwykłego zarządu majątkiem dziecka*, „Prawo w Działaniu”, 21(2015), s. 191–243.
- Słyk J., *Rozstrzygnięcie o istotnych sprawach dziecka w przypadku braku porozumienia rodziców (art. 97 § 2 k.r.o.)*, „Prawo w Działaniu”, 14(2013), s. 77–120.
- Słyk J., *Władza rodzicielska*, w: *Prawo rodzinne*, red. G. Jędrejek, Warszawa 2015, s. 585–690.
- Smolak A., *W Golasowicach. Dzieci przed lekcjami nadal się modlą, bo chcą. Ale to nie jedyny problem*, <http://www.dziennikzachodni.pl/artukul/3774625,w-golasowicach-dzieci-przed-lekcjami-nadal-sie-modla-bo-chca-ale-to-nie-jedyny-problem,id,t.html> [06.03.2015].
- Smolińska-Theiss B., *Dzieciństwo w: Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, red. T. Pilch, Warszawa 2003.
- Smyczyński T., *Integralność człowieka w świetle jego statusu rodzinnego*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny”, 1988, nr 2, s. 23–38.
- Smyczyński T., *Pojęcie dziecka i jego podmiotowość*, w: *Konwencja o Prawach Dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smyczyński, Poznań 1999, s. 39–47.
- Sobczak J., Gołda-Sobczak M., *Problem rejestracji kościołów i związków wyznaniowych w polskim systemie prawnym*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, 2012, nr 3, s. 55–86.
- Sobczak J., Gołda-Sobczak M., *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, „Annales UMCS”, 19(2012), nr 1, sectio K, s. 27–65.
- Socjologia religii*, red. F. Adamski, Kraków 2010.
- Sokołowski J., *Instytucja rodziny w prawie kanonicznym*, „Studia nad Rodziną”, 17(2013), nr 1(32), s. 291–313.
- Sokołowski T., *Law in the face of religious persecution and discrimination*, Poznań 2011.

- Sokołowski T., *Prawo cywilne o naruszaniu wolności religijnej*, w: *O wolność słowa i religii. Praktyka i teoria*, red. F. Longchamps de Berier, K. Szczurki, Warszawa 2016.
- Sokołowski T., *Prawo rodzinne. Zarys wykładu*, Poznań 2013.
- Sokołowski T., *System prawny wobec prześladowania religijnego dzieci*, RPEiS, 73(2011), z. 2, s. 139–158.
- Sokołowski T., *Władza rodzicielska nad dorastającym dzieckiem*, Poznań 1987.
- Sokołowski T., *Wolność myśli, sumienia i wyznania dziecka*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smyczyński, Poznań 1999.
- Sójka-Zielińska K., *Historia prawa*, Warszawa 2009.
- Spaemann R., *Podstawowe pojęcia moralne*, Lublin 2000.
- Spionek H., *Zaburzenia rozwoju uczniów a niepowodzenia szkolne*, Warszawa 1973.
- Stadniczeńko S.L., *Prawa dziecka częścią składową systemu praw człowieka i obywatela*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Wybrane zagadnienia prawne i socjalne*, red. S.L. Stadniczeńko, Warszawa 1994, s. 37–50.
- Stawarska-Rippel A., *Prawnicy bez studiów*, w: *Z dziejów prawa*, t. 3, Katowice 2002, red. A. Lityński, s. 191–208.
- Stelmachowski A., *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998.
- Stępień K., *Filozoficzne źródła sporu o rozumienie praw dziecka*, Lublin 2016.
- Stocka K., *Przesłuchanie świadka w trybie art. 185a k.p.k.*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego”, 16(2004).
- Stojanowska W., *Dobro dziecka jako instrument wykładni norm konwencji o prawach dziecka oraz prawa polskiego i dyrektywa jego stosowania*, w: *Konwencja o Prawach Dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smyczyński, Poznań 1999, s. 81–109.
- Stojanowska W., *Dziecko w postępowaniu sądowym*, „Jurysta”, 1997, nr 5, s. 50–61.
- Strzembosz A., *System sądowych środków ochrony dzieci i młodzieży przed niedostosowaniem społecznym*, Lublin 1985.
- Swastek J., *Laicyzacja życia publicznego jako program oświaty i kultury w PRL*, „Chrześcijanin w Świecie”, 26(1994), nr 1(196), s. 23–33.

- Swieżawski S., *Św. Tomasz na nowo odczytany*, Poznań 2002.
- Sylwestrzak A., *Prawo własności w konstytucjonalizmie polskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 56(2004), z. 2, s. 335–344.
- System prawa rodzinnego i opiekuńczego*, red. J.S. Piątowski, Wrocław 1985.
- Szczęch R., *Skompromitować Kościół, otumanić społeczeństwo*, „Biuletyn IPN”, 2008, nr 10, s. 38–44.
- Szelązek A., *Koordinacja jako podstawa stosunku Państwa i Kościoła*, „Przełęcz Powszechny”, 38(1921), s. 1–7.
- Szer S., *Prawo rodzinne w zarysie*, Warszawa 1969.
- Szer S., *Unifikacja i kodyfikacja prawa rodzinnego i cywilnego*, „Nowe Prawo”, 1945, nr 7–8.
- Szewczuk W., *Sumienie*, Warszawa 1988.
- Szostek A., *Wokół godności, prawdy i miłości. Rozważania etyczne*, Lublin 1995.
- Szpunar A., *O ochronie sfery życia prywatnego*, „Nowe Prawo”, 1982, nr 3–4, s. 5–16.
- Szpunar A., *Ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1979.
- Szpunar O., Kuraś B., *Księża spowiadali uczniów w szkole. Kuratorium: To przesada*, 08.03.2017, <http://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,21472632,ksieza-spowiadali-uczniow-w-szkole-kuratorium-to-przesada.html> [04.05.2018].
- Szwarcenberg-Czerny K., *Jak to było z konkordatem polskim z 1925 r.*, „Tygodnik Powszechny”, 25(1971), s. 5.
- Szyling J., *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, Toruń 1988.
- Szyling J., *Kościół katolicki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, w: *Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*, red. A. Marszałek, Toruń 2000, s. 121–124.
- Szyling J., *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939–1945*, Poznań 1970.
- Szymanek J., *Bezstronność czy neutralność światopoglądowa państwa. Uwagi na tle art. 25 ust. 2 Konstytucji RP*, PiP, 2004, nr 5, s. 32–48.

- Szymanek J., *Konstytucjonalizacja prawa do wolności myśli, sumienia religii i przekonań*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 10(2007).
- Szymanek J., *Prawna regulacja wolności religijnej*, „Studia Prawnicze”, 2006, nr 2, s. 5–30.
- Szymanek J., *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 14(2006), nr 2(73), s. 39–60.
- Szymanek J., *Klauzule wyznaniowe w Konstytucji RP*, „Studia z Prawa Wyznaniowego”, 8(2005), s. 5–43.
- Ślipko T., *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 2002.
- Świątkowski H., *Państwo i wyznania w ZSRR*, Warszawa 1949.
- Świątkowski H., *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, Warszawa 1937.
- Świto L., *Osobowość prawna nasciturusa w prawie kanonicznym i polskim*, „Prawo Kanoniczne”, 40(1997), nr 1–2, s. 233–248.
- Tatala M., Mańkowska M., *Uczucia religijne dzieci w wieku przedszkolnym w świetle ich własnych wypowiedzi oraz w percepcji ich matek*, „Roczniki Psychologiczne”, 8(2005), nr 1, s. 81–104.
- Tazbir J., *Państwo bez stosów*, Warszawa 2009.
- Tazbir J., *Stosunek do dzieci w okresie staropolskim*, w: *Bici biją*, red. J. Bińczycka, Warszawa 2010, s. 19–33.
- Tischner J., *Refleksje o istocie sumienia*, w: *O sumieniu*, red. A. Grajcarek, Kraków 1996.
- Tomasz z Akwinu, *Kwestie dyskutowane o prawdzie*, Warszawa 1998.
- Tomasz z Akwinu, *Quaestiones de quodlibet*, w: *Tomasz z Akwinu. Opuscula*, red. A. Andrzejuk, M. Zembrzuski, Warszawa 2011 (*Opera Philosophorum Medii Aevi*, t. 9, fasc. 2).
- Tomasz z Akwinu, *Scriptum super Sententiis*, w: *Tomasz z Akwinu. Opuscula*, red. A. Andrzejuk, M. Zembrzuski, Warszawa 2011 (*Opera Philosophorum Medii Aevi*, t. 9, fasc. 2).
- Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 9, tłum. F.W. Bednarski, Londyn 1985.
- Tomasz z Akwinu, *Wykład Listu do Rzymian (Super epistolam S. Pauli Apostoli ad Romanos)*, tłum. J. Salij, Poznań 1987.

- Tomaszewski J., *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*, Warszawa 1991.
- Tomaszewski J., *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w latach 1918–1939*, Warszawa 1985.
- Tomaszewski J., *Rzeczypospolita wielu narodów*, Warszawa 1985.
- Torańska T., *Oni*, Warszawa 1989.
- Trzciniński J., *Konstytucja jako akt prawotwórczy*, w: *Konstytucyjny model tworzenia prawa w PRL*, red. K. Działocha, Wrocław 1981.
- Trzeciak B., *Relacje Państwo – Kościół. Konkordat '93–'98*, Warszawa 1998.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 4, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.
- Urban J., *Nasza konstytucja a program katolicki*, „Przegląd Powszechny”, 38(1921), s. 242–243.
- Urban K., Popiela A., *Polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Wybrane problemy i dokumenty*, Kraków 1982.
- Uruszczak W., *Historia państwa i prawa polskiego*, t. 1: (966–1795), Warszawa 2010.
- Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, red. A. Krukowski, Warszawa 1991.
- Valadier P., *Pochwała sumienia*, Warszawa 1997.
- Veuthey L., *Filozofia chrześcijańska św. Bonawentury*, w: *Z filozofii św. Augustyna i św. Bonawentury*, red. B. Bejze, Warszawa 1980, s. 37–57 (*Opera Philosophorum Medii Aevi*, t. 3).
- W matni. Kościół w Polsce w latach II wojny światowej*, red. B. Noszczak, Warszawa 2010.
- Wagner W.J., *Prawa ludzkie w Stanach Zjednoczonych*, w: *Ochrona praw człowieka w świecie*, red. L. Wiśniewski, Bydgoszcz – Poznań 2000.
- Walaszek B., *Zarys prawa rodzinnego i opiekuńczego*, Warszawa 1971.
- Walczak-Żochowska A., *Systemy postępowania z nieletnimi w państwach europejskich. Studium prawno-porównawcze*, Warszawa 1988.
- Walesa C., *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem jego ontogenezy*, w: *Psychologia religii*, red. Z. Chlewiński, Lublin 1982, s. 143–180.

- Walesa C., *Światopogląd a motywacja do pracy*, cz. 1: *Światopogląd człowieka dorosłego w ujęciu psychologicznym*, „Życie i Myśl”, 1976, nr 11(299), s. 30–43.
- Warchałowski K., *Ochrona wolności religijnej w porządku międzynarodowym do czasu uchwalenia Powszechnej deklaracji Praw Człowieka (10 XII 1948)*, w: *Ecclesia et Status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004.
- Warchałowski K., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004.
- Wasilkowski J., *Kodyfikacja prawa cywilnego w Polsce*, „Nowe Prawo”, 1950, nr 12, s. 3–7.
- Watoła A., *Problem niezawisłości w świetle obsady kadr Sądu Najwyższego i Najwyższego Sądu Wojskowego w początkach Polski Ludowej*, „Z Dziejów Prawa”, 2011, 4(12), s. 235–248.
- Wąsowicz J., *Likwidacja salezjańskich zakładów wychowawczych*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, 2007, nr 4, s. 49–56.
- Wielomski A., *Kościół w cieniu gilotyny. Katolicyzm francuski wobec Rewolucji (1789–1815)*, Warszawa 2009.
- Wierzbicki M., *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie*, Warszawa 2006.
- Wilk S., *Episkopat Kościoła katolickiego w latach 1918–1939*, Warszawa 1992.
- Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Państwowe prawo wyznaniowe w praktyce administracyjnej*, Warszawa 1999.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Wolność sumienia i religii*, „Studia Prawnicze”, 2001, z. 1, s. 23–43.
- Winiarz J., Gajda J., *Prawo rodzinne*, Warszawa 2001.
- Wiśniewski L., *Geneza Konwencji o Prawach Dziecka i stosunek jej norm do innych aktów prawa międzynarodowego*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia*, red. T. Smyczyński, Poznań 1999, s. 9–20.
- Wiśniewski L., *Konwencja o prawach dziecka na tle paktów praw człowieka i innych aktów prawa międzynarodowego*, w: *Konwencja o prawach*

- dziecka. Wybrane zagadnienia prawne i socjalne*, red. T. Smoczyński, Warszawa 1994.
- Witek S., *Problem sumienia. Opinie współczesne w konfrontacji z Vaticanum II*, „Ateneum Kapłańskie”, 81(1973), z. 388, s. 240–251.
- Władza rodzicielska i kontakty z dzieckiem. Komentarz*, red. J. Ignaczewski, Warszawa 2012, Warszawa 2015.
- Wojewoda M., *Problem sumienia w myśli antropologiczno-etycznej Karola Wojtyły*, w: *O antropologii Jana Pawła II*, red. M. Grabowski, Toruń 2004, s. 217–240.
- Wolter A., Ignatowicz K., Stefaniuk K., *Prawo cywilne*, Katowice 2001.
- Wolter A., *Nowy projekt kodeksu cywilnego*, PiP, 1962, nr 2, s. 212–217.
- Wolter A., *Prawo cywilne*, Warszawa 1972.
- Wołoszyn J., „Walczyć o dusze młodzieży”. Zmagania Związku Młodzieży Polskiej z Kościołem katolickim na Lubelszczyźnie 1948–1957, Lublin 2009.
- Wójcik D., *Rozwój psychiczny dzieci i młodzieży a prawa gwarantowane przez Konwencję o prawach dziecka*, w: *Konwencja o prawach dziecka. Wybrane zagadnienia prawne i socjalne*, red. T. Smoczyński, Warszawa 1994.
- Wronkowska S., *Analiza pojęcia prawa podmiotowego*, Poznań 1973.
- Wronkowska S., *System źródeł prawa w nowej Konstytucji RP*, w: *Spotkania u Rzecznika*, Warszawa 2000.
- Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1994.
- Wysoczański W., *System zwierzchnictwa państwowego nad związkami wyznaniowymi w Polsce lat 1918–1939*, „Rocznik Teologiczny ChAT”, 11(1969), z. 2, s. 67–97.
- Yergote A., *The religious man*, Dublin 1969.
- Zaborski M., *Oni skazywali na śmierć. Szkolenie sędziów wojskowych w Polsce w latach 1944–1956*, w: *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła*, Warszawa 1997, s. 121–152.
- Zaborski M., *Szkolenie „sędziów nowego typu” w Polsce Ludowej*, „Palestra”, 42(1998), nr 1–2(481–482), s. 79–92.
- Zajązkowska J., *Głos dziecka na wokandzie – o instytucji wystuchania małego*, „Palestra”, 58(2013), nr 7–8, s. 56–67.

- Zakrzewski W., *W sprawie „samoistnych uchwał Rządu”*, PiP, 1966, nr 4–5.
- Zakrzewski W., *Zakres przedmiotowy i formy działalności prawotwórczej*, Warszawa 1979.
- Zatorski W., *Dar sumienia*, Kraków 2006.
- Zdybicka J., *Religia i religioznawstwo*, Lublin 1988.
- Zieliński T., *Roger Williams – twórca nowoczesnych stosunków państwo Kościół*, Warszawa 1997.
- Zoll F. [senior], *Rzymskie prawo prywatne (Pandekta)*, t. 2: *Część ogólna*, Warszawa – Kraków 1920.
- Zoll F., *Prawa osobiste w zarysie ze stanowiska prawa prywatnego austriackiego*, „Czasopismo Prawno-Ekonomiczne”, 4(1903), s. 535–563.
- Zuchowicz K., *Kościół znalazł sposób na zniechędzone Halloween. „Bale wszystkich świętych” podbijają polskie szkoły*, 14.10.2017, <http://natemat.pl/220075, kontrofensywa-kosciola-przeciwko-halloween-konkurencyjne-impresy-przybieraja-na-sile-zakaz-wiedzm-i-trupow> [20.05.2018].
- Żarnowski J., *Polska 1918–1939. Praca – technika – społeczeństwo*, Warszawa 1990.
- Żarnowski J., *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1973.
- Żarnowski J., *Spółeczeństwo i kultura II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982.
- Żarnowski J., *Spółeczeństwo Polski międzywojennej*, Warszawa 1969.
- Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.
- Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982.

V. Strony internetowe

<http://alex.onb.ac.at>.

<http://ancientrome.ru>.

<http://anglicanhistory.org>.

<http://assembly.coe.int>.

<http://avalon.law.yale.edu>.
<http://bc.wbp.lublin.pl>.
<http://biblia.deon.pl>.
<http://biurose.sejm.gov.pl>.
<http://bookofconcord.org>.
<http://constitution.garant.ru>.
<http://cyfrowa.chbp.chelm.pl>.
<http://digitale.bibliothek.uni-halle.de>.
<http://dlibra.umcs.lublin.pl>.
<http://episkopat.pl>.
<http://eur-lex.europa.eu>.
<http://hudoc.echr.coe.int>.
<http://huguenotsweb.free.fr>.
<http://isap.sejm.gov.pl>.
<http://katowice.wyborcza.pl>.
<http://libr.sejm.gov.pl>.
<http://mbc.cyfrowemazowsze.pl>.
<http://oide.sejm.gov.pl>.
<http://pages.au.int>.
<http://papiez.wiara.pl>.
<http://pbc.biaman.pl><http://pbc.up.krakow.pl>.
<http://pistis.pl/biblioteka>.
<http://rcin.org.pl/>.
<http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de>.
<http://sjp.pwn.pl/>.
<http://statystyka.policja.pl>.
<http://stosunki-miedzynarodowe.pl>.
<http://viriniamemory.com>.

<http://web.grinnell.edu>.
<http://www.coe.int>.
<http://www.corpusthomicum.org>.
<http://www.documentacatholicaomnia.eu>.
<http://www.dziennikzachodni.pl>.
<http://www.echr.coe.int>.
<http://www.hfhr.pl>.
<http://www.jacobite.ca>.
<http://www.kns.gower.pl>.
<http://www.koeblergerhard.de>.
<http://www.kpbc.ukw.edu.pl>.
<http://www.legislation.gov.uk>.
<http://www.nonpossumus.pl>.
<http://www.nyspcc.org>.
<http://www.papalencyclicals.net>.
<http://www.portal.state.pa.us>.
<http://przemoc.com.pl>.
<http://www.researchgate.net>.
<http://www.sedevacantist.com>.
<http://www.tea.org.pl>.
<http://www.traktaty.msz.gov.pl>.
<http://www.unesco.pl>.
<http://www.unicef.org.pl>.
<http://www.vatican.va>.
<https://pl.wikipedia.org.pl>.
<http://www.wbc.poznan.pl>.
<https://bip.kprm.gov.pl>.
<https://books.google.pl>.

<https://bs.sejm.gov.pl/exlibris>.

<https://commons.wikimedia.org>.

<https://danepubliczne.gov.pl>.

<https://login.gmg.biz>.

<https://ms.gov.pl>.

<https://supreme.justia.com>.

<https://www.rpo.gov.pl>.

